

VARGA CSABA

A jogi gondolkodás paradigmái

VARGA CSABA

A JOGI GONDOLKODÁS PARADIGMÁI

VARGA CSABA

A JOGI GONDOLKODÁS PARADIGMÁI

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
Budapest 2004

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar
Jogbölcseleti Intézetének hivatalos tankönyve

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási pályázat
(nyilvántartási szám: 506/2003.) keretében jelent meg.

A jelen mű az *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*
{előzetes kiadás} (Budapest: [Osiris] 1996 {utánnyomás1997}) iv + 191 o.
[Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum
Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae,
Budapest, II. Dissertationes 1], majd {rendes kiadás}
(Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1998
{utánnyomás: Budapest: Osiris 1999; 2000} 388 o. [Osiris Könyvtár: Jog],
majd {további utánnyomás} (Budapest: Szent István Társulat 2001; 2003) 388 o.
jelentősen átdolgozott és bővített 2. kiadása

© Varga Csaba, 2004
ISBN 963 361 558 5

Szent István Társulat
1053 Budapest, Kossuth Lajos utca 1.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Készült a Győri Széchenyi Nyomdában
Felelős vezető: Nemere Zsolt igazgató

TARTALOM

1. Előzetes megfontolások 7

2. A gondolkodás módszertani irányai 21

2.1. A jogfejlődés példája 21

2.1.1. Klasszikus görög antikvitás [21]; 2.1.2. Római jogfejlődés [29]: 2.1.2.1. A *dikaion* időszaka [29]; 2.1.2.2. Prétori jog [37]; 2.1.2.3. JUSZTINIÁNUSZi kodifikáció [43]; 2.1.3. Felvilágosult abszolutizmus [48]; 2.1.4. A *Code civil* kodifikációs eszménye [54]; 2.1.5. Fordulat a gondolkodásmódban [59]

2.2. A geometria példája 60

2.2.1. EUKLIDESZi geometria [61]; 2.2.2. BOLYAI és LOBACSEVSZKIJ kihívása [64]; 2.2.3. Az EINSTEINi forradalom [69]

2.3. A gondolkodás példája 70

2.3.1. Autonómia [72]: 2.3.1.1. Újszövetségi okfejtés [72]; 2.3.1.2. CICERO tanúsága [84]; 2.3.1.3. SZENT ÁGOSTON [85]; 2.3.1.4. A *Talmud* tanulsága [88]; 2.3.1.5. Keleti kereszténység [94]; 2.3.1.6. Modern „irracionalizmusok" [96]; 2.3.1.7. Fogalmi kalodákon túl [101]; 2.3.1.8. Gondolkodási minták, jogi minták [108]

2.3.2. Heteronómia [129]: 2.3.2.1. AQUINÓI SZENT TAMÁS [129] 2.3.2.2. GROTIUS [133] 2.3.2.3. LEIBNIZ [135]; 2.3.3. A gondolkodás fejlődésének dilemmája [138]

3. A történelemfilozófia tudományelméleti problematikája 157

4. A gondolkodás paradigmái 168

4.1. A paradigmák paradigmája 168

4.1.1. Megállapodásszerűség [168]; 4.1.2. Kulturális függőség [171]; 4.1.3. A paradigma természete [175]

4.2. „Tény", „fogalom", „logika", „gondolkodás" alapfogalmai 182

4.2.1. Paradigmaváltás szüksége [182]; 4.2.2. Az objektivizmus és szubjektivizmus hamis alternatívája [188]; 4.2.3. Mi a tény? [189]; 4.2.4. Mi a fogalom? [207]

4.3. A normafelfogás dilemmái 220

5. Kérdőjelek a jelentésben 227

5.1. Jelentéselméletek 228

5.1.1. Lexikalitás [228]; 5.1.2. Kontextualitás [241]; 5.1.3. Hermeneutika [254]; 5.1.4. Nyitott szerkezetűség [269]; 5.1.5. Dekonstrukcionizmus [273]

5.2. Jelentések közösségi tudása 281
5.2.1. Nyelvi aktus [282]; 5.2.2. Társadalmi intézményesedés [285]
5.3. Autopoietikus rendszerválasz 289
6. A jogi gondolkodás paradigmái 297
6.1. A jog természete [297]
6.1.1. Folyamatszerűség [303]; 6.1.2. Többeleműség [304]; 6.1.3. Aktusszerűség [309]
6.2. A jogi gondolkodás természete 310
7. Záró gondolatok 315
Függelék I.: A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája 316
EMBERI TELJESSÉGÜNK SZÉTTÖRÉSE A FEJLŐDÉS ÁRAKÉNT?
Függelék II.: A jog és rendszerszerű megközelítésének történetisége 330
II.1. A formális racionalizálás tendenciája a jogfejlődésben [330]; II.2. A rendszerszemléletű megközelítés történetisége [336]
Függelék III.: LEIBNIZ és a jogi rendszerképzés kérdése 343
III.1. LEIBNIZ időszerűsége [343]; III.2. Az egyetemes matematikai módszer gondolata [345]; III.3. A jogtudomány logikai felfogása [348]; III.4. A jogi rendszerképzés geometrikus víziója [352]; III.5. A LEIBNIZi gondolat csődje és tanulsága [356]
Függelék IV.: A relevancia kiválasztó szerepe 359
Függelék V.: Az intézmény mint rendszer 363
FOGALMI KIFEJEZŐDÉSÉNEK ZÁRTSÁGA ÉS NYITOTTSÁGA, S ÁTALAKULÁSI LEHETŐSÉGEI
V.I. A rendszerek logikája [363]; V.II. Eszményi típusok és történelmi megvalósulások [368]; V.III. Az eszményi típus mint normatív ideológia [372]; V.IV. Objektivitás és véletlenszerűség a rendszerekben [376]; V.V. A rendszer korlátai és kötöttségei, következetessége és gyakorlatiassága [382]
Függelék VI.: A jog belső szerkezete 387
KONSTRUÁLTSÁG, VISZONYLAGOSSÁG, KÖLCSÖNÖSSÉG GYAKORLATI HERMENEUTIKAI ÖSSZEFÜGGÉSBEN
Függelék VII.: Ismereteink korlátozottsága és nyelvünk határozatlansága 398
Függelék VIII.: Vajon tételezések rendszeréből áll-e a jog? 408
VIII.1. A jog modelljei [408]; VIII.2. A jog társadalmi összefüggései [410]; VIII.3. Hagyományos és társadalomontológiai megközelítés [412]; VIII.4. A jog és jellemzői [416]
Függelék IX.: *Autopoiesis* és a jog bírói újratermelése 418
Függelék X.: Jogtechnika és jogdogmatika 431
Függelék XI.: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban 450
CARL SCHMITT ÉS A VÁGYOTT SZINTÉZIS MEGKÍSÉRTÉSE
Függelék XII.: Célok és eszközök a jogban 467
Tárgymutató 480
Jogforrásmutató 492
Névmutató 494

1. ELŐZETES MEGFONTOLÁSOK

Tudományfilozófia, nyelvfilozófia

Az alább következő fejtegetések célja az, hogy módszertanilag elvezesse az olvasót mindazon paradigmák megértéséhez, amelyek jogfelfogásunk egészét, jogi gondolkodásunk alapjait megszabják. Mindez kirándulást feltételez a tudományfilozófia s a nyelvfilozófia területére. Tárgyunktól bármennyire idegennek tetszik is, egy ilyen eltávolodás mégis szükséges ahhoz, hogy bizonyos kérdéseket egyáltalán feltehessünk. Ilyenek például a következők: voltaképpen mit is jelent a nyelv? Mit jelent tehát az, hogy másokkal nyelvünkre hagyatkozva érintkezünk? Milyen módon lehet és miként célszerű egy szöveghez közelítenünk? Milyen úton hámozhatjuk ki és tárhatjuk fel egy szöveg lehetséges üzenetét? Miképpen szoktunk gondolkodni a mindennapi életben, és miként tudományos vizsgálódásaink során? Egyáltalán, milyen választási lehetőségek vetődtek fel eddig ismert történelmünkben az emberi gondolkodás számára?

Jogi gondolkodás általános gondolkodásban

Látszólag jogtól távoli terület ez, mégis közvetlenül érdekes a jog szempontjából. Hiszen mindaz, ami az emberi civilizáció fejlődése során valaha és egyáltalán felbukkant, megjelent a jogban is – a jog saját és sajátos termékeként. Ugyanakkor feltételezi (s egyúttal különös hangsúlyt is ad e körülménynek), hogy ugyanúgy, mint bármely kulturális megnyilvánuláshoz, a joghoz szintén tényen, nyelven, logikán, tehát megismerésen keresztül vezet az út. Egyidejűleg egy további állítást is meg kell kockáztatnunk. Nevezetesen, bármennyire lapos igazságként hasson is első pillantásra, bármennyire egy senkitől kétségbe nem vont nyilvánvalóság ismételgetését sugallja is a mindennapi tapasztalat tükrében, mégis: a történeti fejlődés s a kulturális különbözőség ívében rá kell döbbennünk arra, hogy nemcsak jogunk, jogi gondolkodásunk paradigmatikus előfeltevéseiről van szó akkor, amikor a fentieken eltűnődünk. Mert ugyanazok

a kimondatlan megfontolások, amelyek jogi világképünket a történelmi időben megszabták, formálták általában is gondolkodásunkat a világban s a világról. Ezért tudatossá tételük nemcsak történelmi magyarázatukat segíti, de lehetővé teszi egyúttal azt is, hogy jelenkori világunkat kulturálisan sokszínűként, ugyanakkor értékbeli elköteleződéseinkhez híven maradva értelmezhessük.[1]

Jog értelmessége

Elkerülhetetlen ezért valamiféle antropológiai – pontosabban: jogantropológiai – megalapozás. Látni fogjuk majd: egy ilyen újabb (és látszólagos) kitérő már közvetlen közelről érinti a jog felfogását, fogalmát, valamint határai megvonását. Hiszen csakis antropológiai adottságainkat és előfeltevéseinket tisztázva adhatunk választ a megalapozó kérdésre, nevezetesen: egyáltalán mettől és meddig, és főként milyen tekintetben lehetséges (érdemes és szükséges) jogról beszélnünk? Tovább pontosbítva a kérdést: abban a megszakítatlan folyamatban, amelyben a társadalom önszerveződése egyfajta rendet mindenkor felmutatva megvalósul, a befolyásolás, korlátozás és kényszerítés hallatlanul sokrétű lehetőségeiből mikor és milyen jegyeket felmutatva jelenthetjük biztonsággal ki, hogy jog az, ami e rendet teremti?[2]

[1] Ebből a megfontolásból formálódott a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásának igénye, melyen belül hangsúlyosan különálló problémakörként vetődik fel a bírói gondolkodásmódok összehasonlító elemzése. Vö. *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 2000) xl + 397 o. [Jogfilozófiák], a diszciplináris kérdésekre pedig – szintén a szerzőtől – 'Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz' *Jogtudományi Közlöny* LII (1997. január) 1, 45–49. o. és 'Összehasonlító jogi kultúrák?' in *Mivégett vagyunk* Emlékkönyv Bolberitz Pál hatvanadik születésnapjára, szerk. Török József (Budapest: Ecclesia 2001), 421–438. o. [valamint *Jogtudományi Közlöny* LVI (2001. október) 10, 409–416. o.]. A kultúrafogalom történelmi kötöttségével szemben a hagyomány körül kísérli meg a gyökerekből levezetést H. Patrick Glenn *Legal Traditions of the World* Sustainable Diversity in Law (Oxford & New York: Oxford University Press 2000) xxiv + 371 o.

[2] Megelőlegezett vázlatként lásd a szerzőtől 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 528–555. o.

Idézzünk ide néhány alaphelyzetet, csupán a példa, a könnyebb elképzelhetőség kedvéért:

(példa: eszkimó szankcionálás)

Jog kényszerít-e az örök hómezőkön északon ott, ahol a helyiek közt elgondolható legnagyobb rossz elkövetőjének, a kenutolvajnak, ha annak ellenére, hogy immár csakis tolvajlására emlékeztető ragadványnevén szólítják, mégis újabb lopásra vetemedett, avagy a gyilkosnak, az eszkimók hagyományos szokásrendje szerint el kell hagynia közösségét – tudva, hogy egyedül aligha élheti magányát számottevően túl? És halálbüntetést hajtanak-e végre akkor, ha dolgukat a többiek úgy végzik, hogy az önkéntes elvándorlását esetleg megtagadó egyszer csak arra ébredjen: egy szál magában maradt, eszközök nélkül, mert az éj folyamán hajdan megóvó közössége hagyta el őt?[3]

(példa: tömeges magatartás)

Vagy: mit sejtetett a csendőrségtől elkezdett, majd sietősen lezárt vizsgálódás Tiszazugban s szerte Kelet-Magyarországon az I. világháborút követő nyomorúságban, amikor nemcsak megcsalt férjekről derült ki, hogy arzénmérgezés áldozatai, de az első világégésből nyomorékul családjuknak visszaküldött egykor tetterős hitvesekről s tehetetlen öregekről is, kiknek gondját a gyermekeikkel, csekély családi gazdaságukkal amúgy is a kétségbeesés határán küszködve magukra hagyott asszonyoknak egyedül kellett volna felvállalni? Hogyan vált az eleinte tisztán egyedi gyilkosságnak tekintett ügyek sorozata jogilag is egyre kevésbé kezelhetővé, amikor nemcsak egy immár hosszú idők óta folytatott gyakorlat tömegességére kezdett fény derengeni, de helyi szokásokra is, amelyek kimondatlanul bár, de nyílt jelbeszéddel – a templomi ülőrend megváltozásában, a harangláb alatti külön pad elfoglalásában – az egész közösségnek jelezték az áldozattá válás folyamatának beindulását: a közösségtől kezdeményezését s egyúttal az elmúlásra jelölttől is önkéntes elfogadását?[4]

(példa: természetszerűség)

Avagy: mit jelentett az államhatár s az idegenrendészet a II. világháborús népirtás kelet-közép-európai cigány túlélőinek, kik önálló államiságért fogtak szervezkedésbe valahol Dél-Baranyában, személyek és javak félig csempész, félig politikai forgalmát indítva

[3] Leopold Pospíšil *Anthropology of Law* A Comparative Theory (New Haven: HRAF Press 1974), 94. o.

[4] Gunst Péter 'Tiszazúg' *Valóság* 1986/10, 89–97. o. és Bodó Béla *Tiszazug* A Social History of a Murder Epidemic (Boulder, Colo. & New York: Columbia University Press 2002) xxi + 320 o. [East European Monographs].

el határokon át, és kiküszöbölendő környezeti kockázatként élve meg olyasmit, ami a beavatatlan szabálykövető hivatalosság számára csak mindközönségesen illegális átlépésnek és csempészésnek bizonyulhatott?[5]

Műveletek ténnyel

Ezután meg kell ismerkednünk a tény filozófiai és jogi megközelítéseivel. Érthetőbben szólva: a jogalkalmazásnak nevezett művelet azon oldalára gondolunk itt, amikor – állítása szerint – „tényekkel" foglalatoskodik a bíró.[6] Legtermészetesebb meggyőződéssel úgy szoktunk vélekedni minderről mint teljességgel és kizárólagosan megismerő aktusról. Hiszen szemléletünkben – mert a legújabb korban is a kontinentális Európából ránk származott jogideológia és egész jogi kultúránk előfeltevési rendszere egyaránt ezt sugallta – a jogalkalmazás aligha volt több vagy más, mint kétlépcsős folyamat, melynek során először a jogalkalmazónak nevezett tisztségviselő felmutat egy általa imént megismert tényt, majd erre rávetíti (vonatkoztatja) a kérdéses ténynek szerinte megfelelő tényfajtára a törvényben megszabott következményt. Nos, a későbbiek során meggyőződhetünk majd arról, hogy valójában mindez korántsem ilyen egyszerű, hiszen a valóságos jogalkalmazás esetében egy lényegesen összetettebb helyzetről és műveletről van szó. Ugyanígy, tekintetünket a bírói folyamat másik oldalára vetve

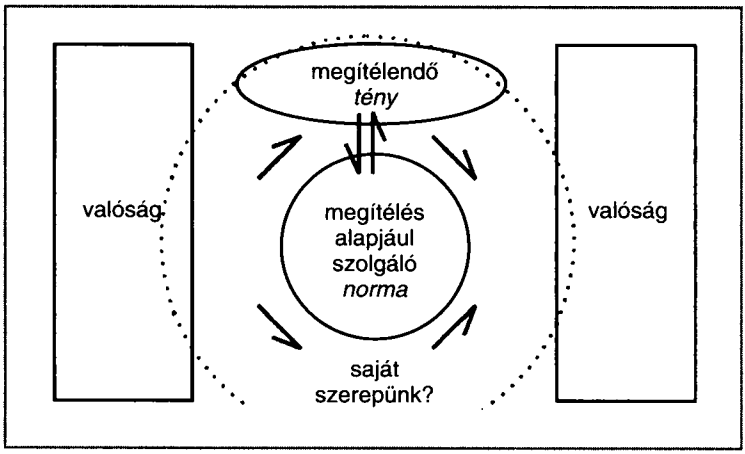
normával

szólnunk kell persze azon műveletekről is, amiket a normával végez a bíró. Itt ilyen kérdéseket kell feltennünk: létezik-e egyáltalán olyasmi, mint normalogika? Valójában min alapul és milyen természetű a normák egymáshoz való viszonya? És mit csinál voltaképpen a bíró, amikor normákkal foglalatoskodik? Mit tesz akkor, amikor azt mondja, hogy dönt? Belénk sulykolt tudásunk ilyenkor azt sugallja, hogy – úgymond – „jogot alkalmaz". Mégis azt látjuk majd, hogy a 'jogalkalmazás' égisze alatt valami egészen más s az előbbinél összetettebb művelet zajlik a színfalak mögött. A bírónak a valósághoz fűződő gyakorlati kapcsolatába látszólag csupán a megítélendő tény és a megíté-

[5] Vö. novellisztikus megjelenítések tükrében Gáll István tollából pl. *Vaskor* (Budapest: Zrínyi 1999).

[6] Monografikus kifejtésben lásd a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o.

lés mércéjéül szolgáló norma ékelődik *(1. ábra)*. Látszólag mindkettő független a szereplőktől, bárkik közé állítjuk is őket. Bízhatunk tehát objektivitásukban? Valóban ezek fognak majd megszólalni bennünk, vagy valamelyest mi (is) őbennük?

1. ábra

Végezetül fel kell tennünk annak a kérdését is, hogy mindez az okoskodás igazából mire való? Miért kell, miért szükséges és érdemes a jogról filozofálnunk? Mi hasznunk lesz abból, ha jogról egyáltalán hasonló perspektívából okoskodunk?

Jogfilozófia haszna:

A szokásos válaszok egyike – meglehetősen felszínesen – csupán annyit sejtet, hogy az európai kontinensen, ahol jogi kultúránk formálódott, a jogot illető filozofálgatás mindig jelentős szerepet játszott. Az angol–amerikai hagyománnyal szemben az európai, tehát római–germán gyökerű jogi gondolkodás – némiképpen gyakorlatiatlanul, s olykor száraz doktrínáktól életidegenül vezettetve ugyan – eszmék szükségképpeni és közvetlen folyományaként kísérelte meg mindenkori válaszait megalapozni és valami készből levezetni. Az eszmei építkezés alapzataként pedig jogfilozófiai megfontolás szolgált, így tehát az mindig meghatározó szerepet játszott.

előfeltevések tisztázása

A fenti gondolatokban van ugyan valamelyes igazságmag, mégis sokkal közelebb kerülünk egy elméletileg kielégítő magyarázathoz, ha egyszerűen kimondjuk (ami persze érvényes lesz az angol–amerikai hagyományra nézve is), hogy gondolko-

dásunk mindenkor olyan előzményeken és előfeltevéseken alapszik, vagyis olyan kimondatlan alaptételekre épül, amiket többnyire nem tudatosítunk. Akkor viszont, ha nem tudatosítjuk és gondolkodásunk fundamentumaként nem tárjuk fel, akkor nyilván néma és rejtett meghatározások maradnak: szellemi környezetünk pusztán természeti kellékei.

adottságokban

Gondoljunk csak mindennapjaink apró történéseire: hiszen ha például a való világban közlekedünk, nem kell az utcakövek filozófiájával ismerkednünk ahhoz, hogy bizonyos összefüggésekkel bizton számolhassunk. Történetesen: ha egy kőbe belerúgunk, fájni fog a lábunk; ha robogó autóval ütközünk, valószínűleg mi sérülünk – és így tovább. Nem kell tehát filozófusokká lennünk, hogy tudhassuk: folytonosan adottságokkal találkozunk (emlékezzünk csak FRANÇOIS GÉNY emlékezetes szembeállítására két fogalom, *le donné* és *le construit* között,[7] amelyben persze benne rejlik, hogy amit magunk felépítünk, az mások számára már szintén adottsággá válik). Adottságok között mozog az életünk, és ezen adottságokról már előzetes ítélettel rendelkezünk, ezekről tehát – a mindennapok szintjén és a mindennapokhoz szükséges mértékben – már kialakult, tapasztalatilag is megerősített a tudásunk. Egyszerűen nem kerülünk olyan helyzetbe, hogy ezekről filozofálgatnunk kellene. A mindennapi tudással együtt pedig kialakul gyakorlati rutinunk is, hogy kerüljük a heverő köveket, és lépteinket annak háttértudásával irányítsuk, hogy ott, ahol sétálni szoktunk, esetleg rohanó emberekkel vagy veszélyesen szabálytalankodó járművekkel is szembetalálkozhatunk.

Mitől is jogi a jogi?

Ugyanennyire tudunk arról is, hogy látszólag minden problémamentesen zajlik a mindennapi élet normatív rendezésében, így a jogban is – már amennyiben hagyjuk életünket a mindennapi cselekvés automatizmusa szerint zajlani. A jogfilozófia vi-

[7] François Gény *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* I–II (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1899) xxv + 446 és 422 o. és *Science et Technique en droit privé positif* I–IV (Paris: Sirey 1914–1921), továbbá 'A „Tudomány és Technika a tételes magánjogban" vizsgálódásainak általános következtetései' in *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2001), 151–160. o. [Jogfilozófiák].

szont éppen a puszta spontaneitással ellentétes oldalon helyezkedik el: arra hivatott, hogy sajátos szakmai tudatossággal felvértezve irányt és célt adhassunk a jogi folyamatoknak. Előfeltételeket kutatva például megpróbálhatjuk, hogy a jog által saját működése elé emelt színfalak mögé bekukkantsunk, és megkíséreljük megtudni: voltaképpen mi zajlik ott, amikor a jog – úgymond – 'működik'? Mi történik valójában, és mi az, amit a jog és művelői látni engednek belőle? Miféle többletet ad a jogászi szakma és hivatás, ami megkülönbözteti a jog nevében általuk celebrált műveleteket a mindennapjainkban megszokott gyakorlati okfejtéstől? Rögtön elárulhatjuk persze, hogy mihelyt egy ilyen elméleti rekonstrukcióba belefogunk, valami kínos dolog fog történni. Azok az utcakövek ugyanis, amelyekre mindennapjainkban nem is kell túlzott gonddal ügyelnünk, amikor szórakozottan járkálunk az utcán s amelyeken átlépünk, ha járdára lépünk vagy arról lelépünk – vagyis köznapi ismereteink mindennapi tárgyai, amelyek pedig biztosítják, hogy miként a mindennapi életben, úgy a jogban is jártasan és biztonsággal cselekedhessünk: nos, ezek az eddig látszólag problémátlan megbízhatóságú utcakövek hirtelen problémásokká lesznek.

Semmi sem magától értetődő: konvención nyugszik

Már pedig a hivatása szerint látszólagos nyilvánvalóságainkra rákérdező tudományfilozófiából tudhatjuk: mihelyst LUDWIG WITTGENSTEIN módjára magyaráznunk kell, hogy mit is jelent voltaképpen a „2+2" művelete, tehát miképpen is juthatunk el egy voltaképpen mégis pusztán emberi megállapodás alapján bizonyítható olyan gondolathoz, hogy „2+2=4",[8] rögvest kiderül: egy ilyen magyarázatnak – tehát bármiféle magyarázatnak – egyetlen tétele sem magától értetődő. Mint bárhol másutt, itt is: rutin, előfeltevés, előzetes ítélet, tehát olyan magyarázó elvek játszanak meghatározó szerepet, amiket pedig

[8] Vö. Saul Kripke *Wittgenstein on Rules and Private Language* (1982) összefüggésében Charles M. Yablon 'Law and Metaphysics' *The Yale Law Journal* 96 (January 1987) 3, különösen 624–628. o., magyarul (Varga Koppány fordításában) 'Jog és metafizika' in *A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek, szerk. Varga Csaba [1996] (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézete [1996; 1997] 2003), 106–119. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III Fasciculi 1].

civilizációs elődeink társadalmi létünk folytonossága során pusztán megállapodásszerűen (tehát konvencionálisan – azaz nem bizonyítandóan, de nem is bizonyíthatóan – felvett játékszabályokként)[9] fogadtak el és örökítettek át ránk és minden következő nemzedékre.

A jog presztízsének újraépítése

A múlt ködébe még el nem veszett sajátos időszerűségére figyelemmel érdemes végül említést tennünk arról is, hogy menynyire lepusztult honunkban a jogi szakma s a jogászi hivatás a létező szocializmusnak mondott fél évszázad során. A kísérleti alanyokként – mert mások történelme tárgyaként és túszaként – kezelt emberi lényeken az ún. tudományos szocializmusra hivatkozó ideológia (mint egyeseknek az embertelenségre mentség) jegyében kíméletlen következetességgel végighajszolt kísérletezgetés és össztársadalmi erőszak közel fél évszázados gyakorlatában a jog oly mértékig elveszítette presztízsét, és az erkölcsi érzék rombolása, az emberi törvény méltóságának s a jog különállásának elveszejtése magát a társadalomtudományi ismeretet is oly végzetesen hiteltelenné tette, hogy az újraépítkezést úgyszólván az alapok ismételt lerakásával, a történelmi megkésettség újból kényszerpályára terelő vállalásával elölről kell kezdenünk.

megcsúfoltatása után

Bizalmunkat a jövőben erősítheti annak tudata, hogy ebben az országban a jogászság – ameddig csak saját nyugatias hagyományainkat visszájukra fordító szovjet-orosz mameluk-mintákkal fel nem váltották s jogászainkat személyükben is túlélésért remegő páriákká nem züllesztették[10] – a társadalom egyik legműveltebb rétegét képezte. Egy ilyen múlt tudatában egyenesen bizarrnak tetszik, ha a ma pályakezdő jogászának olyan tra-

[9] Általános filozófiai állásfoglalásként lásd David K. Lewis *Convention* A Philosophical Study (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1969) xii + 213 o.

[10] Lásd pl. Tibor Szamuely *The Russian Tradition* ed. Robert Conquest (London: Secker & Warburg 1974) v + 443 o., különösen I. rész: 'The Russian State Tradition'; André Siniavski *La civilisation soviétique* (Paris: Albin Michel 1988) 345 o., különösen III–IV. fejezet: 'L'État des savants: Lénine' és 'L'État-église: Staline'; a SZTÁLINi berendezkedést illető kortársi dokumentációval pedig Merle Fainsod *Smolensk under Soviet Rule* [1958] (New York: Vintage 1963) xv + 484 o. [Russian Library].

gikomikusan primitív helyzetekre kell emlékeznünk, amikor – KÁDÁR JÁNOS személyes bizalma okán – gyakorlatilag írástudatlan, az ábécé elemeivel is vívódó emberek lehettek igazságügyminiszterek; amikor olvasástól irtózó, a betűvetéssel hadilábon álló, ezért az esetleg könyvszerető, netán idegen nyelveket is bíró kollégák iránt faragatlan ellenszenvnek politikai súlyt adó félbarbárok lehettek megyei főügyészek. Ma már úgyszólván hihetetlen arra emlékeznünk, hogy – felmérési adatok szerint, évtizedekkel a kommunista hatalomátvétel után, tehát fittyet hányva az intézményi konszolidáció puszta lehetőségének is[11] – bíráknak kinevezett dorkós-melegítős (vagy éppen az egykori Lenin-fiúk tanácsköztársasági terrorjára emlékeztetően a Belügyminisztérium „civil"-öltözékeként rettegett bőrkabátba, csauszínű cipőbe bújtatott) egyenkáderek bárminemű jogszabályi megalapozás híján, a „népi demokrácia" saját formális jogforrási rendszerében is ismeretlen hivatkozások nyomán dönthettek el polgári jogeseteket. Tán hangsúlyoznunk sem kellene: mindez alig tért el a pusztán proletáröntudat szerinti bolsevik forradalmi ítélkezéstől. Döntésük legjobb esetben azon alapult, amit ezek az újbarbárok véletlenül mégis felcsíphettek a jogról.

Jogi műveltség

Ebben az országban a jogi műveltség úgyszólván 1948-ig megszakítatlanul hallatlanul erős volt, ugyanakkor az általános műveltség magas fokát feltételezte.

(múlt példái: könyvtárakban)

Személyes emlékekből idézve: az általános lepusztultság korában nyomokat és fogódzókat keresve ezért jelenthetett intellektuális felcseperedésem időszakában katarzissal felérő élményt számomra régi jogászok könyvhagyatékával találkoznom s átmentésükben segédkeznem. Még a szocializmusban leginkább elhanyagoltnak tetsző és akkoriban sivár érdektelenséget sugalló kisvárosi településeken felbukkanó ügyvédi vagy közjegyzői könyvgyűjtemények is tiszteletet parancsoló igényesség és szakmai öntudat, egy számomra akkortájt hallatlan nyitottság s közvetlen európaiság nyomait hordozták. Egy déldunántúli sváb

[11] Vö. a szerzőtől 'A bírósági joggyakorlat jogforrási alapjai: Esettanulmány (Összefoglaló értékelés a pécsi járásbírósághoz 1962-ben érkezett polgári ügyek jogforrástani problematikájú felméréséről)' [1965!] *Állam- és Jogtudomány* 34 (1992) 1–4, 245–264. o.

kisváros, Bonyhád két világháború közti jogászának[12] például annyi könyve, s a jogon túl a közgazdaságon és szociálpolitikán át a történelemig oly szerteágazó érdeklődése – és könyvészeti értékeket egyaránt rejtő magánkönyvtára – volt, mint évtizedekkel később ugyanott immár az egész szocialista közművelődésünket reprezentáló városi könyvtárnak. A fővárosban székelő nagy hírű közigazgatási bíróság Kolozsvárott született (s a család kitelepítése után Balatonszárszón elhunyt) egykori bírájának, BÍRÓ BALÁZSnak a könyvhagyatéka pedig több évszázad családi és szakmai gyűjtéséből táplálkozóan oly teljességre törekvő volt (mindenekelőtt országos, erdélyi és kolozsvári közlönyök, és mindenféle egyéb jogi kiadványok dolgában), hogy még azután is, hogy a maradványra fővárosi antikváriumok tarolását követően rábukkantam, érdemleges részéből az Országgyűlési Könyvtár országosan e tárgyban első gyűjteményébe még csaknem teherautónyi anyagot juttathattam. CSEKEY ISTVÁN alkotmányjogász változatos helyszínű (Kecskemét, Dorpat, Szeged, Kolozsvár, Pécs) életében jóformán csak könyvekre költött, amelyeket élte végéig a gyomai híres könyves műhelyben köttetett. Ősnyomtatványoktól BENJAMIN CONSTANT-kéziratig bukkantak fel értékek müncheni aukciókból is gazdagított gyűjteményében. Szégyenteljes pécsi érdektelenség okán szétszóródott könyvtárából csupán észtországi kezdő éveiben megalapozott, önmagában is könyvtárnyi Baltica-gyűjteménye maradt egyben, a szolnoki Damjanich János Múzeum jóvoltából.[13] A jogbölcselet legendás hírű professzorának, MOÓR GYULÁnak Váci utcai magángyűjteménye pedig bombázás, orosz zabrálás, sanyarú sorsra jutott örököseinek kényszerű értékesítési kísérletei, utóbb a maradék egyre mostohább továbbpakolása, végül záratlan falusi fészerben rothadásnak indulása után is többezres – ritka nyomtatványokban, első kiadásokban sem szűkölködő – könyvtárat rejtett, melynek java része (mikor megszereztem és a család szívessége folytán ellenérték nélkül felajánlhattam) még mindig újdonsággal szolgálhatott az ország első jogi szakgyűj-

[12] Dr. SIKLÓSI TAMÁS közjegyző.

[13] Dr. SZABÓ LÁSZLÓ muzeológus jóvoltából. Vö. *Tartu és Magyarország / Tartu ja Ungari* szerk. Pomozi István (Tartu 1998), Előszó, 10. o. [Tartui Magyar Füzetek 3].

teménye számára.[14] Az Andrássy úti nagypolgár, a korai haláláig pénzügyi tekintélyként, egyetemi tanárként, tudós művek szerzőjeként, a szocializmus és a szociális kérdés szakértőjeként egyaránt nagynevű DÁNOS ÁRPÁD könyvhagyatéka pedig a család sokszoros rostálása, antikvárkiárusítása, s a maradékból boldognak-boldogtalannak egyaránt történő ajándékozgatás után is lenyűgöző volt: jogtól zenéig, munkásmozgalomtól a századelőn Szibériába és Kínába vezetett nászút emlékeiig – amiből az Országgyűlési Könyvtár közvetítésem folytán szintén gyarapodhatott. E hatalmas műveltségeszményről tanúskodó személyes könyvgyűjtemények emléke pedig mindannyiunk számára egy hivatás nagyságáról és étoszáról legalább is jelzésértékű.

(irodalmi közreműködésben)

Mindebben további érdekességet jelent, hogy – noha a második világháborút megelőző időkről jogi bibliográfiával nem rendelkezünk (hiszen, mint tudjuk, az '50-es években BIBÓ ISTVÁN, BÖLÖNY JÓZSEF, CSEKEY ISTVÁN s több más, hirtelen kommunistákként fellépő hajdani tanítványaiktól professzorokként immár eltávolított kiválóságnak a szakma peremén megmaradást biztosító, ugyanakkor talán a sanyarú kenyér ígéretét is jelentő munkája befejezését az időközben akadémiai egyeduralomra jutott SZABÓ IMRE már nem támogatta, s így NAGY LAJOS álma egy teljes magyar jogirodalmi bibliográfia megalkotásáról sikerrel nem járhatott) s ilyen módon tételes bizonyítékkal aligha szolgálhatunk – ekkoriban gyakorlati jogászaink még széles körben használtak (a klasszikus görögön és latinon túl is) idegen nyelveket; koruk európai társadalomtudományának friss termékeit többnyire naprakészen, saját személyes könyvtárukban olvasgatva ismerték; a nemzetközi újdonságok friss itthoni kritikai számbavétele tehát általánosan elterjedt volt, s korántsem csak pályakezdőket kényszerítve erre, jobb híján teendő ujjgyakorlatként. Nemcsak Pozsony, Kolozsvár és Pest újdonságairól tudtak, de Európában mindenről, főként, ha németül hozzáférhető volt. Naponta fordult hát elő,

[14] Vö. *Aus dem Nachlass von Julius Moór Gyula hagyatékából* szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1995), Előszó, xi-xv. o. [Jogfilozófiák], valamint Jónás Károly & Veredy Katalin *Az Országgyűlési Könyvtár története* 1870–1995 (Budapest: Országgyűlés 1995), 5.39. pont (A Moór–Somló hagyaték), 205–206. o.

hogy kisvárosi ügyvédek sarki könyvkereskedőjükhöz fordultak, megrendelni Bécsből, Lipcséből vagy Berlinből azokat a munkákat, amelyekről a külföldi szaksajtóból tudomást szereztek. Ezek néhány héten belül meg is érkeztek, vásárlójuk rögvest (amint a könyvhagyatékok lapszéli jegyzetei tanúskodnak erről) el is olvasta őket, majd (a *Jogtudományi Közlöny* vagy a *Jogállam* szemléinek gazdagságából kitetszően) hamarost bírálólag ismertette is – ráadásul alkalmanként a korabeli bölcseleti és társadalomtudományi, valamint jogi gondolkodás köztes határmezsgyéire is roppant érzékenyen.

(jog és bölcselet kapcsolatában)

A politikusnak, a történésznek vagy a mindannyiunkban lakozó polgárnak persze számos gondja lehet ezzel a múlttal. A jogászi szakma mégis felmutatott valamit, ami megnyugtató volt, és amire utódokként mi is bátran alapozhatunk. Hiszen mindez egyértelműen sugallja: lehetett ebben az országban közszolgálati és szabad jogászi pályán egyaránt működni, és lehetett egyidejűleg alkotó, intellektuálisan igényes, európai eszmeiségű és a lelkiismeret tisztaságát megőrző életet élni. Még a filozofálás, mely pedig ma nem ritkán olyannyira frivolan cinikusnak, hívságosnak vagy éppen életidegennek tetszik, nos, még a bölcselkedés sem volt pusztán valóságtól vagy valóságba menekülés, avagy haszontalan időtöltés. Éppen ellenkezőleg: a filozófia és a jog étosza a történelmi időkben találkozott, és a jogász tudhatta: filozopterekkel fogódzása segítheti abban, hogy őrizze értékeit s az ország dolgában cselekvőleg közreműködjék. Márpedig mindez hallatlan nagy értéknek bizonyul – függetlenül attól, hogy adott esetben egyetértünk-e egyik vagy másik hősének adott világszemléletével, látásmódjával, helyzetértékelésével vagy következtetésével. Hiszen pontosan egy ilyen múlt kohójában tudott a jog presztízse és méltósága kifejlődni. A jogászság szakmai hivatásának filozofikus tudatossága pedig ennek megalapozását és folyamatos karbantartását, ellenőrzését szolgálta. Jogászságunk közreműködhetett hát abban, hogy történelmünk során az ország európai mintákhoz mérten is úttörő kezdeményezésekkel s lehetőségeihez képest viszonylag korán indult el a jogállamiság irányában.[15] Hagyatkozásunk adott-

[15] A múlt és jelen közt feszülő kontraszt érzékeltetésére lásd a szerzőtől 'A jog mint társadalmi kérdés' *Valóság* XXVIII (1985) 2, első rész, 8. és köv. o.

ságainkra, élni tudásunk a hagyományainkkal, tapasztalataink tisztázása, európai és nemzeti értékeinknek a megújult feltételek közötti újrateremtése – mindez ezért egyik előfeltétele s záloga is annak, hogy jogi kultúránkat lépésről lépésre sikerrel szintén újraépíthessük.

Előzmények

A jelen munkában foglalt kifejtés törzsanyagában eredetileg két féléves kurzusként, előadások formájában hangzott el azon a hasonló címet viselő ún. kutatószemináriumon, amelyet a '80-as évek elejétől kezdve, majd a '90-es évek elején tömörítve az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bibó István Szakkollégiumában évente egy-két tucatnyi érdeklődő és értő hallgatónak az esti órákban tartottam.[16] Egyúttal meg is vitattuk problémáit kiágazásaival egyetemben, amiből akkoriban magam is sokat okultam. Főbb témáit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a hivatalos tanterv választható részeként meghirdetett szemináriumaimon is az ezt választó hallgatókkal többször átvettük, majd egy egész napos intenzív előadássorozatba sűrítve megismételtem a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán az akkoriban ott alakult Bibó István Olvasókör kezdeményezésére, valamint egy alkalommal pécsi hallgatói önkormányzati felkérésre a Janus Pannonius Egyetemnek a rendszerváltozás hajnalán megrendezett szimpóziumán.[17]

[16] Vö. *Hazugság nélkül* A Bibó István Szakkollégium kollégiumtörténeti kiadványa, szerk. Csapody Tamás (Budapest 1991), 248–252. o.; *Bibó István Szakkollégium* 1983–1993, szerk. Farkas Judit, Nagy Krisztina, Szemerei Péter (Budapest 1993), 20–25. o.; valamint *Orbán Viktor* összeáll. Kéri László (Budapest: Századvég 1994), 23. o. [Politikusportrék].

[17] Magnófelvétele és nyers szövegként leíratása Balogh József akkori közreműködését dicséri. Könyvvé átgyúrása munkájának megkezdését a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Tudomány az oktatásban" szakalapítványi támogatása (1991) tette lehetővé, újraírását a TEMPUS 0426/1990–93. számú közös európai projektuma biztosította, végső átgondolásához az OTKA T018436. számú pályázata (1995–96) segített. Jegyzetanyaga utólag készült, mindenekelőtt a szerző saját gyűjteményére támaszkodva, továbbá számos nyugat-európai (főként a trentói, trieri és edinburghi) egyetemi könyvtárban a TEMPUS S_JEP 09090/95. számú projektum által biztosított tanulmányutak könyvtári búvárkodásának keretében.

Évfolyamszintű oktatási tapasztalatot a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2. féléves kötelező tárgyként bevezetve az 1995/96. tanévtől kezdve szerezhettem. Ettől az időtől kezdve visszatérő kutatószemináriumon boncolgatjuk a témakör egyes kiágazásait – eleinte általában, utóbb az Összehasonlító jogi kultúrák, a Jog és nyelv, valamint a Jogállami átmenet kérdéseire szakosodottan. Időközben megjelent előzetes kiadásának – (Budapest 1996; 1997) iv + 191 o. [Bibliotheca Cathderae Philosophiai Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, II Dissertationes 1] – az 1996–97-es tanév telén megrendezett országos szakmai megvitatása (Bódig Mátyás, Frivaldszky János, Hörcher Ferenc, Szabó Miklós, Szilágyi H. István és Takács Péter észrevételeinek köszönhetően) további segítséget jelentett. Vö. Chertes Attila 'Jogi gondolkodás és jogdogmatika: Egy szakmai vita nyomában' *Jogtudományi Közlöny* (1997. július–augusztus), 351–355. o., továbbá Erdő Péter 'Tudományelmélet és jogtudomány: Egy új könyv margójára' *Távlatok* 37 (1997) 5, 677–678. o. [valamint *Vigilia* 63 (1998) 1, 79–80. o.] és Takács Péter 'Az ígéret földje' *Valóság* XLII (1999) 2, 60–64. o., első rész.

A vállalkozás időleges befejezéséhez (gondolatmenete kiteljesítéséhez, fejtegetéseinek irodalmi ellenőrzéséhez) s könyvként megjelenéséhez is a Felsőoktatási Pályázati Programiroda által gondozott 0749/97. számú tankönyvpályázat segített.

Immár számos év oktatási és vizsgáztatási tapasztalata nyomán, mely egyfelől magában foglalt kollokviumként és záróvizsgán, majd ez utóbbit felváltva a 2003/04-es tanévtől alapvizsgán történő számonkérést, másfelől hallgatói továbbgondolást és problematizálást a két évfolyamdolgozat s a szakdolgozat választható topikájaként egyaránt, ösztönözve érezhettem magamat újraellenőrzött, javított és szöveg-, bibliográfiai és jegyzet-, valamint függelékanyagában egyként bővített második kiadásra, melynek munkálatait mind a kéziratgondozásban, mind a nyomdai előkészítésben a Felsőoktatási Pályázati Programiroda által gondozott 506/2003. számú tankönyvpályázata tette lehetővé.

2. A GONDOLKODÁS MÓDSZERTANI IRÁNYAI

Első számottevő gondolati tömbként – legalább példaszerűen közelítve – azokról a nagy módszerbeli irányokról érdemes beszélnünk, amelyek az emberi gondolkodást ismert történelmünk során jellemezték. Az alábbiakban a lehetőségek és bejárt utak hatalmas tárházából kísérlünk meg felvillantani néhány beszédes példát – mindenekelőtt a jogi, a geometriai, végül az általános emberi gondolkodás fejlődéstörténetéből.

2.1. A JOGFEJLŐDÉS PÉLDÁJA

Mérték önállósodása a mértékszabásban

A jog eszményét illető gondolkodásból olyan fejlődési sort fogunk az alábbiakban kiemelni, amely a jog eszközével végzett mértékszabásban a mérték önállósodását, szuverénné válását készítette elő. Ezzel nem érintjük persze a jog eszköztára technikai fejlesztésének kérdéseit, melyek kapcsán az előbbi iránnyal szembefutva úgyszólván minden kultúrában a maga helyét kikövetelően kompromisszumkereső, vagy éppen a bírót még határozottabban gúzsba kötő mozgásirány is érvényesült.

2.1.1. Klasszikus görög antikvitás

Oldott gyakorlat mint jog

A jogfejlődés első példájaként vegyük a klasszikus görögséget. Régészeti hagyatékuknak s írott emlékeiknek köszönhetően olyan örökség maradt ránk, amiről úgyszólván mindent tudunk – e tudásból azonban a jog[1] nagymértékben hiányzik. Részben

[1] A görög jogra általában lásd Louis Gernet *Droit et société dans la Grèce ancienne* [1955] (Paris 1964) 245 o. [Publications de l'Institut de Droit romain de l'Université de Paris XIII]; John Walter Jones *The Law and Legal Theory of the Greeks* An Introduction (Oxford: Clarendon Press 1956) x + 327 o., különösen

az is magyarázhatja ezt, hogy noha ismertek szokást és törvényt, jog – legalább is az általunk ma fogalmiasított értelemben – a görögségnél akkoriban még nem létezett.[2] Amit pedig ehelyett találunk, az inkább valamiféle mindennapokban gyakorlott szétforgácsolt, szétfolyó s oldott gyakorlat volt, amely hiába nyilatkozott meg olykor előzetes közösségi határozmányok követésében,[3] aligha mérhető a ma ismert jog belső zártságával és fegyelmével, szigorú különállásával és elhatároltságával. A görög antikvitás ugyanakkor nem tudta biztosítani és megőrizni számunkra azokat a közlekedőedényeket, amelyek talán jobban segíthettek volna abban, hogy – ugyanúgy, ahogyan a HOMÉROSZI műben feltárulkozó szellemi s tárgyi gazdagságot sorra-rendre elsajátíthatjuk – a görögök jogi irányú műveltsége s érzékenysége európai civilizációnkban szintén tovább folytatódhassék.

1–36. o.; Louis Gernet *Droit et institutions en Grèce antique* [Paris: Maspero 1968] (Paris: Flammarion 1982) 330 o. [Champ historique 106], valamint Richard Garner *Law and Society in Classical Athens* (London & Sydney: Croom Helm 1987) viii + 161 o., különösen I. fej.: Justice, Traditional Values and Law és IV. fej.: Law and Drama.

[*nomos* jelentésváltozása]

[2] Későbbi idők – DRAKÓN és SZOLÓN korának – fejleménye, hogy *thesmos* néven illetik az autoritás szabályát, figyelem nélkül arra, vajon állott-e mögötte bármiféle közmegegyezés; *nomos* [*nomoi*] néven pedig a közösségtől ismert szabályt, eredetétől függetlenül. A szóhasználatban váltás a Kr.e. 5–4. században következik be – Martin Ostwald *Nomos and the Begininngs of the Athenian Democracy* (Oxford: Clarendon Press 1969) xiv + 228 o. szerint KLEISZTHENÉSZ uralomra jutásától (Kr. e. 507) eredeztethetően –, amikor a diktatórikus joguralmat idéző *thesmos* kikopik a használatból, s a *nomos* kifejezését használják, egyidejűleg az eredetében 'szavazás'-t jelentő *psēphisma* kifejezésével. DRAKÓN és SZOLÓN törvénye azonban tovább él, s ezt viszont a szóhasználatban változatlanul kizárólag *nomos* néven illethetik, hiszen nem történt szavazás felette. Lassan így tapad a képzet a *nomos*hoz, hogy ez az általánosabb, alapvetőbb és állandóbb [νομος = törvény; *nomothe tai* = törvényhozó], szemben az egyedibb, inkább konkrét ügyre szabott, időlegesebb rendelettel [*psephisma*, *psephismata*]. Douglas M. MacDowell *The Law in Classical Athens* (London: Thames & Hudson 1978), 44–45. o. [Aspects of Greek and Roman Life], valamint S. C. Todd *The Shape of Athenian Law* (Oxford: Clarendon 1993), 18. o., mely Kr. e. 403–402 utánra teszi a váltást.

[3] Amiként Démoszthenésznek *Timokrátész* ellen intézett kifakadásában [20.118, 23.96, 39.40, 57.63; Ais. 3.6] olvashatjuk: „Athén törvényei s rendelkezései szerint döntök, s ahol ilyet nem találok, ott a legigazságosabb véleménynek megfelelően járok el."

jogászság hiányában

Egyebek közt abban lelhetjük ennek magyarázatát, hogy jogászság mint bármennyire is elkülönülő, a jog kérdéseit szakmaszerű koncentrációval boncolgató, magát a jogi instrumentumot a közösségi befolyásolás specifikus eszköztáraként művelő réteg nem alakult még ki: a köz emberei sem magukat, sem a tárgyukban rendelkezésre álló lehetőségeket még nem specifikálták, nem különítették el a közpolitika egyéb mechanizmusaitól. Avagy, amiként a kérdés egyik legklasszikusabb szakértője talán szándékoltan nem kétértelműség nélkül írta: „A görögök nem engedték jogukat belecsúszni holmi homályos technikalitásba, hogy elkülönült jogászok játékszerévé váljon."[4]

Ólom mérővessző az egyenes elgörbítésével

Az alábbiakban azon minta felett kívánunk tűnődni, amit a görögök jogi érintettségű gondolkodásukban megtestesítettek. Leegyszerűsítve bár, de mégis a cseppben a tengert mutatja, amit és ahogyan ARISZTOTELÉSZ ír a méltányosságról s a leszboszi építőmesterek ólom mérővesszejéről. Eszerint

> „[A] méltányos dolog igazságos ugyan, de nem a törvény szerinti értelemben, hanem úgy, hogy mintegy kiigazítása a törvény szerinti igazságos dolognak. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a törvény mindig csak általános érvényű, viszont bizonyos dolgokban általános érvénnyel nem lehet helyesen intézkedni. Oly esetekben tehát, mikor mégis okvetlenül kell intézkedni általános érvénnyel, holott pedig ezt helyesen megoldani lehetetlen, a törvény mindig a nagy átlagot veszi, de amellett nagyon jól tudja, hogy ebben az eljárásban hiba van. S mindamellett ez jól van így, mert a hiba nem a törvényben van, sőt nem is a törvényhozóban, hanem a tárgy természetében, hiszen az emberi cselekvések tárgya eleve ilyen természetű. Oly esetben tehát, mikor a törvény intézkedik ugyan általános érvénnyel, de felvetődik valami kérdés, amely az általános határozatokon kívül áll, az a helyes eljárás, hogy amiben a törvényhozó hézagosan járt el, s előírásainak túlságos egyszerűsítése révén esetleg hibázott, ott helyre kell hozni a mulasztást úgy, ahogy valószínűleg maga a törvényhozó is kívánná, ha véletlenül jelen volna, s ahogy – ha ilyen esetről tudott volna – már a törvényben is intézkedett vol-

[4] Paul Vinogradoff *Outlines of Historical Jurisprudence* II: The Jurisprudence of the Greek City (London: Oxford University Press 1922), 11. o.

> na [...]. Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíti ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik. Ebben kell keresnünk annak okát is, hogy miért nincs mindenre törvény: bizonyos dolgokat lehetetlen törvénnyel szabályozni, tehát ily esetben népgyűlési határozatra van szükség. Mert ami határozatlan, annak a mérővesszője is határozatlan, mint az ún. lesbosi építészetben az ólom mérővessző: ez a kőtömbök alakjához idomul, s nem marad meg változatlan formában; így a néphatározat is az egyes helyzetekhez alkalmazkodik."[5]

Ez pedig – ha csak jelképesen is – másságában döntő alternatív lehetőséget jelzett. Hiszen minden általunk ismert korábbi civilizációnál (az ókori Mezopotámiában s a diaszpóra előtti zsidó közösségeknél egyaránt) mérő alkalmatosságul valamilyen szolíd – azaz szilárd építésű, rögzített alakú, méretét nem változtató – eszköz szolgált. Olyasmi, ami nemcsak jelképezte, de formáltsága révén fizikailag jól láthatóan meg is testesítette a hosszúságot. Egy ilyen alkalmatosság megkívánta, hogy a mérce szabja meg a mérést. Hagyományos szemléletünk szerint a hosszúság olyan sajátság, amit valamiféle egyenesen mérhetünk meg. Ezért ennek mércéjét is egy egyenes mentén alakították ki, amit sík felületen problémátlanul alkalmazhattak, s egyszerű leolvasással közvetlenül is megállapíthatták, hogy adott mérték szerint milyen hosszúság az eredmény. Nos, az ólom mérővessző jellegzetessége éppen az volt, hogy könnyen hajlott s görbe felülethez idomult. Mérhető lett vele hát akár egy hullám külső felületi hossza, tarajának belső görbületével együtt. Vagyis bármely térbeli dolog alakját felvehette hát, hiszen ahhoz alkalmazták, amit meg kívántak vele mérni.

mérték hasonításával a mérés tárgyához

Vélekedhetünk úgy, hogy egy ilyen mérőalkalmatosság bizonyosan inkább kézre álló eszköz volt, mint bármiféle merev rúd. Biztosan nem véletlenül találták ki és használták, mert a görbe és hajló, avagy szögletes és egymásra vetülő felületek hosszúságának mérését egyaránt csakis ez tehette lehetővé. Mihelyt azon-

[5] Arisztotelész *Nikomakhoszi ethika* ford. Szabó Miklós (Budapest: Magyar Helikon 1971), 1137b, 145–146. o.

ban az alapgondolatot a jogra kezdjük alkalmazni, rögvest kiütközik, hogy egyúttal többről és másról is van szó. Már ARISZTOTELÉSZ érzékelte, hogy az egyenes elgörbítésével a mérés mértékét, alapul szolgáló elvét voltaképp elvesztették. Hiszen a mércét ahhoz igazították, amit meg kívántak vele mérni. Azt törték be a megmérendő eseti (s ezért véletlenszerű) egyedi adottságába, amivel mérni kívántak. Ezzel a mértéket hasonították a mérés tárgyához. Eredményeként pedig a sík felületen megvont egyenes eddig meghatározónak hitt tulajdonsága, a hosszúság is viszonylagossá változott, s ezzel a mérték is a megmért dolog függvényévé lett.

antropomorf ősi közvetlenségből

Mai tudománytörténeti rekonstrukciókból az olvasható ki, hogy modern civilizációs absztrakcióink legtöbbje (megkülönböztetés, számolás, mérés, képi megjelenítés) az embernek ősi istenéhez történő rituális kapcsolódása szertartásaiban alakult ki. Ennek középpontjában mindig a szertartást végző egyedi ember állott, s mai abszolútumaink e valaha személyhez kötődő viszonylagos mértékek általánossá válásából és laikus gyakorlatba ültetéséből, egy rutinszerűvé váló gyakorlat standardizálásából alakultak ki.[6] E közvetítetlenség tehát az ősi állapot,

[áldozatot hozó szimbolikus egyenértéke]

[6] Pl. A. Seidenberg munkásságából 'The Separation of Sky and Earth at Creation' *Folklore* 70 (1959), 474–482. és 80 (1960), 188–196. o.; 'The Ritual Origin of Geometry' *Archive for History of Exact Sciences* 1 (1960–61), 488–257. o.; 'The Ritual Origin of Counting' *Archive for History of Exact Sciences* 2 (1962–66), 1–40. o.; 'On the Area of a Semi-Circle' *Archive for History of Exact Sciences* 9 (1972), 171–211. o. és 'The Ritual Origin of the Circle and Square' *Archive for History of Exact Sciences* 25 (1981), 269–327. o. Egyik utóbbi műve – A. Seidenberg & J. Casey 'The Ritual Origin of the Balance' *Archive for History of Exact Sciences* 23 (1980), 179–220. o. – szerint a mérték eredete az ősi áldozatban gyökerezik: az áldozatot hozó (súlya vagy magassága) adja magát a mértéket, s a mérés arra irányul, hogy a személyes önfeláldozásnak az áldozatot hozó értékeivel történő helyettesítésekor a szimbolikus egyenérték (vagyis az áldozatot hozó létének, életének megjelenésbeli reprezentánsával, majd az azt helyettesítő értékkel – eleinte barommal, utóbb gyümölcsterméssel és hasonlókkal – pótolt felajánlásakor) megállapítható legyen. A viszonylagos mérték maga a rítus lassú szekularizálódása során válik önálló, független és abszolút mértékké (uo., 211. o.).

az előforma, a valahai egység, amiből csak utóbb szakadtak ki különféle önállósulások.[7]

Jog megragadhatósága:

Mihelyst egy ilyen mérőalkalmatosság lehetőségét gondolatban elfogadjuk, ezzel máris előrevetítjük, hogy esetleg eleve kirekesztjük azt, amit viszont az európai kultúra jogként szokott jellemezni. Hiszen gondolkodásunk évezredek óta úgy hagyományosult, hogy

(1) a jog feltételez valamilyen mértéket, s

(2) ez a mérték jelen van vagy legalább környezetünkben hozzáférhető.

Úgy tetszik hát, hogy gondolkodásunk előfeltevési rendszere s lelki alapállásunk egyaránt feltételezi az abban való bizonyosságot, hogy e mérték itt van, velünk van, megragadható, s holnap is az lesz, ami tegnap volt, akár mi, akár mások veszik majd kézbe. Szükségünk van tehát arra, hogy rá tudjunk mutatni arra az önmagában változatlanná formált anyagiságra, ami hordozza. Múlhatatlan, hogy kezünk ügyében legyen, nekünk vagy másoknak bármikor hozzáférhetően. És nem utolsó sorban elengedhetetlen az is, hogy meg tudja ez mondani bármikor és bármiféle körülmények között, hogy mi is a jog. Ezért ősi dolog, az emberiség alapszükségéből nyert találmány a törvénytörvénymondás, tábla, a t ö r v é n y k ö n y v. Mindez magyarázza az ember makacs következetességét is, mellyel küzdelmét a jogrögzítéséért évezredeken át szakadatlanul folytatta. Ez adja alapját egy olyan szokás kultúrájának is, amellyel az ember az első önálló jogi mesterséget eredeztette: a t ö r v é n y m o n d á s é t, melynek so-

törvénytábla

[mágiától gondolati tervezésig]

[7] Normaszabás, kötelezőség, autoritás – mindezek mágikus világképben fogant gyökérzete egyfelől a történész számára immár megállapított tény, másfelől Axel Hägerström kutatása – *Der römische Obligationsbegriff* im Lichte der allgemeinen römischen Rechtsanschauung, I (Uppsala & Leipzig 1941) – óta a társadalomalakításra vállalkozó ember legnagyobb tettének, a valóság gondolati megelőlegezésével tervezhetővé tételének szimbóluma. „Csodálkozásra késztető világ – írja Gernet *Droit et institutions*..., 117. o. –, amelyben egy gondolati alkotás objektív valóságként jelenhet meg, ahol a *jus* vagy δικαιον néven ismert jog a megvalósulás szükségességének, egy az erőtől eltérő erő eszméjének végső elemeként érvényesítheti magát."

rán az elfogadott mértéket a közösség előtt visszatérően, nyilvánosan s hangosan kinyilvánították és évente elismételték.[8]

Angol jogszemlélet: eljáró embertől független mérték

Mindez érvényes az általánosság magasabb s elvontabb szintjein is. Az angol kultúrában a jog alapjaként szokásrendet feltételeznek. Jogászként úgy kell erről vélekednünk, mint ami mindenkor létezett és fennállott. Pontosan ilyesmit tükröz ideologikus elnevezése is: *immemorial custom of the Realm.*[9] Mindenki tudja persze, hogy – történelmileg – mindez merő fikció: olyasmi, amit pusztán (fel)tételeznek, aminek a bizonyítása s bizonyíthatósága azonban fel sem vetődik. Axiomatikus alap ez, amelynek tudomásulvételére épül a rend egész képzete s a renden belüli minden eljárás is.[10] Némi jogi tapasztalat birtokában azonban mindehhez bízvást még hozzá kell majd ten-

[8] Vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), Első rész, valamint Sigurður Líndal 'Law and Legislaton in the Icelandic Commonwealth' *Scandinavian Studies in Law* 37 (Stockholm: Jurisförlaget 1993), 55–92. o. Feltehetően a 'törvényéneklő' [*nomodos*] lehetett mindennek előzménye már a görögség legősibb törvényhozója, CHARONDAS korából [Athenaios *Deipnosophistai* 619b] – olyannyira elterjedten, hogy Cicero a *Tizenkét Táblás törvény*t kötelező énekként tanulta még gyermekkorában [*De Legibus* 2. 23, 59], Martianus Capella pedig az V. században azt jegyzi fel, hogy „sok görög városban a törvényeket és közrendeleteket lírán recitálták" [9. 926]. Vö. L. Piccirilli 'Nomoi cantati e nomoi scritti' *Civiltà classica e cristiana* 2 (1981), 7–14. o. és Rosalind Thomas 'Written in Stone? Liberty, Equality, Orality, and the Codification of Law' in *Greek Law in its Political Setting* Justifications not Justice, ed. L. Foxhall & A. D. E. Lewis (Oxford: Clarendon Press 1996), 14–15. o. Évente többször „nyilvános felolvasásra rendelése" nyomán a *Magna Carta* is úgy terjedt el, hogy mindenkinek „hallania kellett kikiáltását". C. R. Cheney 'The Eve of Magna Carta' *Bulletin of the John Rylands Library* XXXVIII (1955–56), 340. o., id. M. T. Clanchy *From Memory to Written Record* England 1066–1307 (London: Edward Arnold 1979), 213. o. [törvényrecitálás]

[9] William Blackstone *Commentaries on the Laws of England* I (London 1765), 73. o. Vö. ifj. Szladits Károly *Az angol jog kútfői* (Budapest: Grill 1937), 3–4. §, 8–10. o. [A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi Szemináriumának kiadványai 10.]

[10] „[A] jogi viszonyokat jellemző olyan alapvető elvek ezek, amelyeknek többnyire semmiféle kifejezett megfogalmazásuk sincs, csupán társadalmi berendezkedésünkben rejlőnek feltételezzük. Röviden, ezekből áll maga a *Common Law*." Sir Carleton Kemp Allen *Law in the Making* [1927] 6. kiad. (Oxford: Clarendon Press 1958), 70. o. Vö. továbbá René David *A jelenkori jog nagy rendszerei* [Les grands systèmes de droit contemporains (Droit comparé) (1964)] (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó), 350. pont. [common law]

nünk: bármilyen jogászi világképpel éljünk is, annak eldöntését, hogy mit „mond" ez a szokásrend, végső fokon csakis a konkrét ügyben eljáró bíró fogja majd döntésével kinyilvánítani.[11] Mindebből számunkra az a közvetlen tanulság, hogy bármennyire ideologikus felhanggal övezzék is egy mérték létét, az mégis kétségtelenül jelen van – legalábbis eszményként, mágikus hivatkozási alapként, ha és amennyiben a gyakorlat ezt igényli és hagyományként sikeresen át is örökíti. Tehát mind deontologikus jogi világképünk, mind pedig az ennek ideologikus leplét lerántó elméleti rekonstrukció egyaránt biztos tudomásul hozza, hogy van jogi mérték, s ez olyasmi, ami nem tőlünk függ – személy szerint: egyikünktől sem. Akkor is független marad hát tőlünk, ha aktualizálását kizárólag bírói döntés tudja majd bármely eseti ügyben elvégezni. S hogy mit tesz a bíró, ez már az ő dolga. A bírói funkció éppen az, hogy eldöntse a vitát a vitázó felektől független tekintélyként. Az angol jogideológia mindehhez legfeljebb ennyit tesz hozzá: azért döntött így, mert így dönthetett. És ha így dönthetett, úgy e döntési változat nyilvánvalóan tőle függetlenül is adott volt már, fennállott mindenkor.

Kontinentális jogszemlélet: törvény adottsága

A gondolati hagyomány alapját tekintve – annak felfogásában tehát, hogy jog csupán az lehet, ami már adott volt, ami tehát valamiképpen már korábban fennállott – a kontinentális felfogás alig különbözik az angolszász megközelítéstől. Az európai kontinensen uralkodó civiljogi felfogás tükrében a fennálló jogot törvények halmaza, vagyis törvénykönyv testesíti meg. Ez pedig mindenkor készen van: adott. Ezért bíróként nem is lehet egyéb feladatunk véle, mint hogy egyedi helyzetekre al-

[a törvény végső kimondója mint igazi törvényhozó]

[11] Az írásmagyarázat hatalmának klasszikus angol kinyilvánítása az, ahogyan BENJAMIN HOADLY bangori püspök kijelentette [*Sermon Preached before the King* (1717)] és JOHN CHIPMAN GRAY [*The Nature and Sources of the Law* (1909) 2nd ed. (New York: Macmillan 1948), 102. o.] kommentálta ezt: „Minden szempontból az az igazi törvényhozó, akinek abszolút tekintélye van bármely írott vagy szóbeli törvény értelmezésére, és nem az, aki először leírta vagy kijelentette azt; *a fortiori*, az az igazi törvényhozó, akinek abszolút tekintélye van nemcsak a törvény értelmezésére, de annak kimondására is, hogy mi a törvény." Vö. Hans Kelsen *General Theory of Law and State* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1946), 154. o. [20th Century Legal Philosophy Series I].

kalmazzuk. Benne tehát érvényre mindig a törvény jut. S közülünk azok, akik történetesen bíróvá válva olyan helyzetbe kerülnek, hogy alkalmazniuk kell, maguk is csak véletlenszerűen és személyes közreműködés vagy hozzáadás nélkül vetődnek e folyamatba. Hiszen a bírák maguk is legfeljebb egy tőlük függetlenül „objektíve" amúgy is lezajló folyamat esetleges hordozó közegei, véletlenszerű mozgatói, aktualizálói, e világi jelképei csupán.

Σmérték és mérés egymást viszonylagosítja

A klasszikus görög antikvitás jogi világképében, mint láttuk, külső mérték csak oldottan van jelen. Elv tehát voltaképpen nincs. Ami elv lehetne, azt betörik a megmérendő történés eseti, egyedi és véletlenszerű adottságaiba. Ilyen módon az, amivel mérnek, egyszersmind maga is függvénye lesz a megmérendőnek.

emberszerű közvetlenségben

Ezzel közvetlen, emberszerű, valóban gyakorlatias marad a mérés – vagyis közvetítetlen, közvetítést csakis az esetiség kompromisszumait vállaló módon. A mérés általánosodása azonban elkerülhetetlenül továbbhalad, hogy az esetiségek egyedisége felett is a mérték a mérésben kizárólagosodhasson.

2.1.2. Római jogfejlődés

Egyértelmű mérték igénye

2.1.2.1. A *δικαιον* IDŐSZAKA A római jogfelfogás örvén végzett búvárkodások már szigorú fogalmi különbségtételek lehetőségét sugallják. Hiszen a római mentalitás szerint csakis olyasmit képzelhetünk el és idézhetünk magunk elé, ami egyértelmű, világos és – kiváltképpen – éles körvonalú fogalmakra épül.

Jog mint erkölcsi világrend kiegészítője

Maguk a jog római tudorai azonban gyakorlatias férfiak voltak: eszükbe sem ötlött, hogy elvontságokba tévedjenek vagy felvessék a jog természetének kérdését. Utódaik, a romanisták pedig túlnyomórészt a római örökség jogdogmatikai kiaknázását próbálták elvégezni. Ma talán közhelyszerűnek tetszik, mégis: jogi műveltségünk elvont fogalmiasításokra épülő kultúrája talaján hajdanán rendkívüli módon megrázott egy felismerés, amellyel közel négy évtizede kellett szembesülnöm. MICHEL VILLEY párizsi jogtudós, aki kezdő tudományos éveimben atyai patrónusként figyelmével mindvégig lekötelezett, különc nézeteket engedett meg magának. Görög, római és középkori latin forrásokban egyaránt jártas jogbölcsészként és elkötelezett katolikusként, aki ARISZTOTELÉSZben és AQUINÓI SZENT TAMÁS-

ban kutatta a bölcsességet, amelyhez visszatéréssel meggyőződése szerint korunk bajaira is gyógyírt remélhetünk, kellő alapot s egyszersmind elhivatottságot érezhetett arra, hogy a klaszszikus rómaiakat és a korai recepciót követő utókorról csak mint a voluntarizmus tévelygésének zsákutcájára emlékezzék.[12] Fáradhatatlan vitakedvvel és következetességgel kimutatta, hogy az újkor előtt a jog még a természetszerű fegyelem közege, egy erkölcsi világrend érvényrejuttatásának a segítője volt. Nem kitalációként, önkények játékszereként szolgált; nem pillanatnyi ötletek kierőszakolására használták. A közösségi együttélés rendjének alapjait testesítette meg, és nem egy érdek- és erőviszonyok szerint tetszőlegesen változó politika esetlegességeit. Nemcsak szakrális gyökerekről sarjadt, de étoszában még sokáig a szakralitás folytatója, valóraváltója maradt. Nem kavargó normarendek kaotikumában volt az egyik, hanem a mindenek felett álló, mert a társadalmat valóságos közösséggé szervező kollektív eszmeiség mint eszmény beteljesülésének ígéretét hordozta. VILLEY ilyen és hasonló irányú állításait[13] római jogászok azóta sem cáfolták (ami persze korántsem pozitív bizonyíték, hiszen elképzelhető, hogy szakmai zártságukban őket nem így s nem ilyen összefüggésben érdekelte a közös örökség emléke).

igazságosság, amelyhez állhatatos kereséssel eljuthatunk

VILLEY szerint a római jog hosszú időn keresztül a görög mintát követte.[14] Jogként a *dikaion* szolgált.[15] Már pedig eredete szerint a δικαιον az, ami igazságos. A szóeredeztetést továbbvíve ugyanakkor pontosítanunk is kell: a δικαιον az, amit igazságosnak találnak, amihez elérkeznek s másokat eljuttatnak azok, akiknek ez a feladatuk.[16] Még pontosabban: a δικαιον az egye-

[12] Michel Villey 'Essor et décadence du volontarisme juridique' *Archives de Philosophie du Droit* III (Paris: Sirey 1958).

[13] Vö. Michel Villey 'Questions de logique juridique dans l'histoire de la philosophie du droit' *Logique et Analyse* N°. 37 (1967), 3–22. o., reprint in *Etudes de logique juridique* IV (Bruxelles: Bruylant 1967), 3–22. o.; továbbá Michel Villey 'La notion romaine classique de ius et le dikaion d'Aristote' in *La filosofia greca e il diritto romanǫ* I–II (Róma: Academia Nazionale dei Lincei 1976).

[törvény szerepe?]

[14] Todd érzékenyen írja le (különösen 58–61. o.) egy olyan kultúrafeltárás dilemmáit, amikor összefüggéstelen töredékeken túl szépirodalmi megnyilatkozásokból s filozófiai elmélkedésekből kell az utókornak rekonstruálni, hogy mit is jelenthettek egykor a szavak, s milyen funkcióban történhetett a használatuk. Bíróság előtti felszólamlásban elhangzott ugyan, hogy „ha nincs törvény, úgy esküd szerint az általad legigazságosabbnak tartott módon kell ítélned

di helyzet egyedi igazságossága, amire rá kell bukkanniok az érintetteknek, amennyiben állhatatosan keresik. A δικαιον tehát nem egyszerűen jog; sőt éppen határozottan eltér a kultúráinkban hagyományosult jogszemlélettől.[17] Ebből viszont csak-

[*gnomēi tēi dikaiotatēi*]" [Demosthenes 39. 40]; ám közelebbi vizsgálódásból ez derül ki: törvényre legfeljebb a felek hivatkoztak, ha ügyüket támogatónak érezték, hiszen a *dikastai* nem indokolt, döntései kizárólag akkor és ott a feleket kötötték, fellebbezést nem ismertek (gondoljuk csak meg: a *polis* ellen kihez folyamodhattak volna?), az ítéleteket hivatalosan nem gyűjtötték, bíróság előtt nem is igen hivatkozták. A törvény tehát nem egy alkalmazandó szabály képzetét keltette, nem is köteles engedelmeskedésre szólított. A felek mégis privilégiumuknak érezték a rá hivatkozást, hiszen számukra meggyőző állásfoglalás volt arról, hogy a vita megoldása milyen korlátok közt kívánatos.

[15] „[A] görögök a jogot mindenekelőtt az igazságosság megtestesülésének tekintették – nem más volt ez, mint a város által értelmezett *τό δικαιον.*" „A közvélemény keretének szánták gyakorlatában a görög jogot. [...] [I]gazságot a közösség tagjai számára az erkölcs mértéke s a kérdéses közösségben uralkodó közfelfogás szerint kellett szolgáltatni." Vinogradoff, 19. és 11. o., hasonlóképpen U. E. Paoli *Studi sul processo attico* (Padua 1933), 72. o. és Todd, 6.b.iv. pont, 90–91. o.

[vagy erkölcsi közfelfogás?]

[16] Etimológiai viszonyrendszerében (pl. a homéroszi *Iliász* XVI, 541–542 alapján) megerősíti e rekonstrukciót Sebastião Cruz *Ius. Derectum (Directum)* Dereito (Derecho, Diritto, Droit, Direito, Recht, Right, etc.), 7. kiadás [1971] (Coimbra [Gráfica de Coimbra] 1986), 34–35. o., valamint M. Paola Mittica *Il divenire dell'ordine* L'interazione normative nella società omerica (Milano: Giuffrè 1996), VII. fej., 189. és köv. o. [Seminario Giuridico della Università di Bologna CLXV]. Fogalmi bokrának teljes összetettségéhez vö. Henry George Liddell & Robert Scott *A Greek–English Lexicon* [1843] rev. Sir Henry Stuart Jones (Oxford: Clarendon Press 1973), 429. o. Garner (passim, különösen I. fej. 2. pont: *Dike* and Justice) rendkívül kritikus egy ilyen értelmezés tekintetében; az általa rekonstruált fogalom (4. o. és Martin Ostwald 'Ancient Greek Ideas of Law' in *Dictionary of the History of Ideas* Studies in Selected Pivotal Ideas [New York: Scribner 1973], 678. o.) ugyanakkor leginkább a kínai *tao* világképére emlékeztet. Háttérként lásd még C. W. Westrup 'Sur la notion du droit et sur le mode primitif de formation du droit positif, c'est-à-dire du droit coutumier' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XI (1932), 1–18. o.

[17] F. M. Cornford *From Religion to Philosophy* A Study in the Origins of Western Speculation (New York & Evanston: Harper & Row 1957) xi + 275 o. [Harper Torchbook], 97. pont, 172–177. o. a δικα elnevezést 'a természet szokása vagy rendje' (Homérosz *Odisszeia* XI, 218 és Platón *A törvények* 904E) fogalmából vezeti le, rögvest rokonítva ezt a buddhista *dharma*, a véda *Rta* ('folyamat, melynek örök azonossága vagy szabályos visszatérése rendet jelenít meg' Oldenberg *Die Relig. des Veda*, 196. o.), valamint a perzsa *asha* ('igazságosság a világ életszabálya, az *asha* pedig minden jól elredezett létezés elve' Chantepie de la Saussaye *Manuel d'histoire des réligions* [Paris 1904], 467. o.) fogalmával.

[*dika* = természeti rend]

is egyetlen dolog következik. Az, amit mi jogként ismerünk, a klasszikus antikvitás korai társadalmaiban nem létezett. Sem a görögöknél nem találjuk nyomát, de a köztársasági kor előtti rómaiaknál sem.

folyamat lehetséges eredménye

Fejlődése során hosszú ideig a jog nem volt más, mint alkalmi termék, véletlen produktum egy társadalmilag többé-kevésbé spontánul zajló folyamatban. Korántsem volt adott dolog. Nem volt olyasmi, ami eleve jelen, velünk lenne, rendelkezésünkre állana; amit szabadon elkerülhetünk, megtagadhatunk ugyan, de – és ez a már konstituálódott dolgok előnye – figyelmen kívül hagyását már csak indokkal, egy egyébként természetszerű folytatás elutasításával tehetjük. Fejlődésében a jog nem is olyasmi, ami valóságos tárgyként, MÓZESi kőtáblán felmutathatóként állna előttünk. Nem is késztermék, mint egy törvénykönyv. Mindig és mindenütt, de különösen ekkor a jog egy folyamat eredménye. A klasszikus görögségnél megismert formájában olyan eredmény, amelyhez bármelyikünk eljuthat(na). Feltéve persze, hogy jó bíróként részt tud venni a jog művében; érzékeny és megértő a közösség értékei iránt; és gyakorlott az ilyen értékekhez vezető út megtalálásában. Az út persze utazást előfeltételez. Azt pedig tudjuk, hogy a céllal tett utazás mindig többesélyű. Előfordulhat, hogy nem oda érkezünk, ahová eredetileg szándékoztunk. Nos, a *δικαιον* esetében nem biztos sem az, hogy az utat megtaláljuk, sem az, hogy a kívánt eredményt elérjük. Abban lehetünk mindössze bizonyosak, hogy mindezt lehetséges megtalálnunk; arra viszont már nincs garancia, hogy adott esetben ezt valaki meg is találja. Kellő közeg s a közegben kellő személyiség kell ehhez – olyan bíró, aki az adott közegben ezt meg tudja lelni. A jog nem adott s nem jelenlévő tehát; nem bizonyosság, mely megragadható; nem is dologként kézzelfogható termék, mely készen máris alkalmazható, hanem egy folyamat eredménye, melyhez csakis állhatatos út-, harmónia- és értelemkeresés vezethet. Többesélyű, de megtalálható. Nyitott, a közösség értékeihez mégis illeszkedő.

többesélyű, de megtalálható

Formális hivatkozás hiányában bármiféle minta ugródeszkaként szolgálhat

VILLEY mondotta volt: a preklasszikus korban a szabály csak u g r ó d e s z k a ként szolgált ahhoz, hogy elérkezhessenek tulajdonképpeni jogukhoz, a δικαιονhoz.[18] Bármilyen jogtétel, amire a bíró hivatkozhatott, legfeljebb kiindulópontként szolgálhatott a konkrét helyzet konkrét igazságossága megtalálásához. Mert az igazságosságot ekkoriban egyedinek gondolták, amihez a perben a feleket el kell juttatni. Mondhatnánk úgy is: a jogot még nem fogalmiasították. Beszédben, szavak egymásutánjában ugyan természetszerűleg megjelent, de merev fogalmi sémákba még nem gyömöszölték, fogalomrendszer elemeivé még nem merevítették. Amit pedig ennek során szabályként felhasználtak, legfeljebb arra szolgált, hogy megindítsa a vitát s megszabja medrét. Arra azonban nem szánták, hogy egyúttal eleve meghatározza annak kimenetelét. Olyan egyedi megoldáshoz, alkalmazható recepthez, ami jogiként elfogadható, csakis a közösség nevében eljáró bíró juttathatott. Bizonyos feltételek esetén minden körülmények közt alkalmazandó receptként tehát a szabály sem szolgált.

hiszen szabály legfeljebb a gondolkodásban volt, nem a jogban

> Mindenesetre PAULUS világosan kinyilvánítja, hogy „*non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat*", ami FRANCIS BACON átköltésében annyit jelent, hogy „Bölcs tanács szerint nem a jog adódik a szabályokból, hanem szabály fogalmazható meg a fennálló jogból. [...] Mágnesrúdként mutat a szabály a jogra anélkül, hogy maga jog lenne."[19] Tudásunk szerint már LABEO és SABINUS konfliktusa itt kezdődik, hiszen egyikük a *regulát* jogtételként általánosítva

[18] Michel Villey *La formation de la pensée juridique moderne* (Paris: Montchretien 1975), 67. o. pontosan azt a vibráló feszültséget érzékelteti, amely „az igazságosságot kinyilvánító s a megoldások összhangját biztosító szabályok utáni kutatás, ugyanakkor az igazságost sohasem elérő s ezért a j o g ilyenként megtestesítésére éppen teljességgel alkalmatlan szabályok iránti megvető bizalmatlanság" közt feszül. Mint írja (uo.), a romanisták közül a kései MAX KASER folyvást „az igazságos keresése iránti nem szűnő habozó kutatást" hangsúlyozta, míg R. Orestano ['Diritto romano' in *Nov. Dig. It.* (1960)] a mai utódoknak rója fel „az interpolációk hajszolását", hogy pontosan ezen útkereső alapmeghatározottságát elhalványítva egységessé hazudják a római jog birodalmát.

[19] *D.* 50. 17. 1., ill. Francis Bacon *Aph.* 85, id. H. F. Jolowicz 'Roman *regulae* and English Maxims' in *L'Europea e il diritto romano* Studi in memoria di Paolo Koschaker, I (Milano: Giuffrè 1954), 220. o.

bármely esetre szigorúan alkalmazta volna, míg másikuk legfeljebb a jog egyfajta tükrét látta benne, mely önmagában nem bír semmiféle normatív erővel. Ezért hiába értesülünk jólesően arról, hogy Q. MUCIUS már elkezdi osztályozni a jogot *genera* szerint, ha megtudjuk: a normafogalom logikai kidolgozása előtt e *definitiones* még bármiféle fogalmi képzet nélküli puszta leírások voltak. A *regulae* nem volt hát több, mint összefoglaló vélemény a jogról; sok évszázados félreértésük és felértékelésük pedig – a rómaiak kizárólag gyakorlati hasznosságot célzó empirizmusától teljesen idegen módon – a gloszszátoroknak „a római jogi szövegekben található döntések absztrahálása s általánosítása, valamint kölcsönös kapcsolataik feltárása s nyilvánvalóvá tétele" vágyától vezérelt műve.[20] Visszautalt hát ARISZTOTELÉSZ ólom mérővesszejére mint hasznos „útjelzés a jog labirintusaiban".[21]

fogalmiasítatlan, csupán igazságosságot szem előtt tartó

Következésképpen bármit a jog eleméül betudhattak, ami tartalmilag hozzájárult az eset jogiként elfogadható igazságos megoldása megtalálásához. Szemben tehát a fogalmiasítás útjával, mely az élet összetettségére legfeljebb saját egysíkú, egylátószögű módján – mert már kizárólag a fogalmi érvelés, levezetés és igazolás síkján – kínálhat választ, a δικαιον még kizárólag az erkölcsi igényesség étoszával járult hozzá az egyedi helyzeteknek éppen végtelen összetettségüket szem előtt tartó megoldásához *(2. ábra)*.

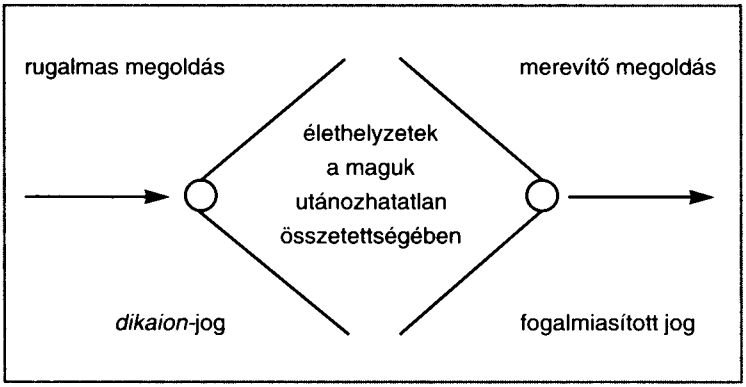
Nyitott érvelés X zárt érvelés

Az alapjául szolgáló gondolkodási minta szerint a δικαιον eszméjére épülő jogot úgy jellemezhetnénk, mint nyitott érvelést. Nyitott az az okfejtés, amely tetszőleges eljárásokat tesz lehetővé. Nyitott az, ami bármi olyasmit magában foglalhat,

[20] Peter Stein *Regulae iuris* From Juristic Rules to Legal Maxims (Edinburgh: University Press 1966), 73., [Pomponius, *D.*1.2.2.41.] 48., 131. és 102. o. Esetenként azonban tüzetesen ki is mondják, hogy a *regula* nem bármely eset kifejezése, hanem minden összefoglalt hasonló eset rációjának megnevezése (pl. Everardus Bronchorst *Commentarius* (1624), 4: „*Regula est generalis et brevis definitio ac sententia, quando videl. plures casus similes brevi traditione concluduntur, non per specialem casuum expressionem sed ejusdem rationis assignationem.*" 294–295. o.)

[21] D. van der Merwe '*Regulae iuris* and the Axiomatisation of the Law in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries' *Tydskrif vir die Suid-Afrikaanse Reg* (1987) 3, 301. o.

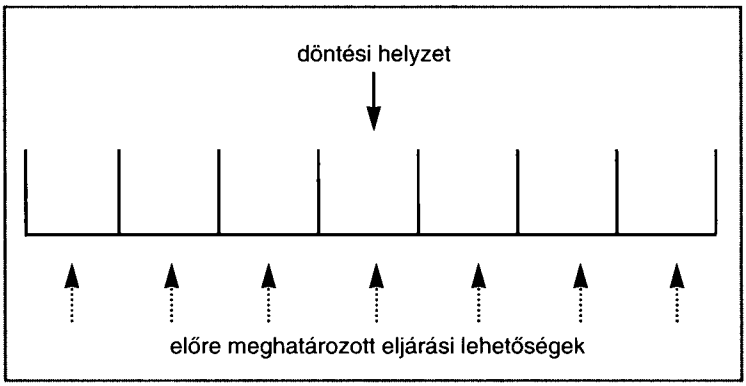
ami a felektől elismerten, érdemben járulhat hozzá az igazságos egyedi megoldás megtalálásához. Nyitott az okfejtés, mely egyetlen célt tűz maga elé – nevezetesen, hogy a közösség egy számára elfogadható döntéshez érkezhessék el. Nos, a könnyebb megértés végett szembesítsük egy pillanatra a nyitott érvelést ellentétével, a zárt okfejtéssel. Képzeljünk magunk elé valamilyen hierarchikus, merev alárendelési kapcsolatot, például olyat, amely a hadseregben érvényesül. A szolgálati szabályzat, mint ismeretes, egyirányú parancsnoklási láncolatról rendelkezik s ebben egy zárt típusú érvelés kizárólagos lehetőségéről. Tehát: bármilyen helyzet álljon is elő, az alárendelt egyedül az

2. ábra

előzetesen rögzített zárt minták egyikének a kiválasztásával és alkalmazásával terjesztheti elő közlendőjét, s a másik oldalról az elöljáró is az ilyen helyzetben alkalmazható minták egyikével válaszol. Akár arról legyen szó, hogy az ellenség betört s löveti az objektumot, akár arról, hogy sürgető szüksége miatt a beosztott a mellékhelyiségbe távozna – a kommunikáció mégis mintakövetően egyneműsített lesz, s végeztével esetleg csak annyit adnak majd tudtára, hogy a körletet újból fel kell mosnia. Ez pedig már tökéletes zártság. Bármilyen helyzet álljon is elő, az, aki a kommunikációs választék meghatározására jogosítvánnyal rendelkezik, az előzetesen kimunkált mintákból választ egyet, s ennek alkalmazásával végleg elintézi a kérdést. Mondhatnók tehát: az eljárási csatorna kiválasztása meghatározza és egyúttal le is zárja az ügyet – a feljebbvaló akár rövidre

zárhatja az eljárást (az alárendeltet szabályos tisztelgésre, ruhagomb-igazításra vagy latrinatisztításra utasítva), akár kiegészítő síkra terelheti (adatellenőrzést kérve, bizottsági állásfoglalás végett más fórum elé utalva[22]) *(3. ábra)*. Megválaszolja – még

3. ábra

pedig érdemben, véglegesen, tehát egyúttal végérvényesen. Az alárendelt ezt már nem vitathatja. Legfeljebb egy későbbi (például az elöljáró tevékenységét érintő minősítési) eljárás során az elöljáró felett hierarchikusan elhelyezkedő felsőbbség minősítheti csak majd esetleg (és utólag) célját tévesztettnek – ezzel azonban operativitását (adott esetben: az elöljáró által kiválasz-

[ügyek továbbterelése és ügyeldöntés szubszidiaritása]

[22] A más – szakértői, vizsgáló- vagy döntőbizottsági – fórum elé utalás mindig kétélű eszköz. Indokolt és különösen többlettudást előfeltételező helyzetekben a körültekintő megalapozás egyedüli lehetősége, gyakran azonban az állásfoglalás elodázásának, az eljárás zsákutcába terelésének – az ügy érdemével való szembenézés szándékát ugyanakkor látszólag el nem utasító, hiszem éppen felelős gondosságot sugalmazó – ürügye. Nem véletlen, hogy a kollektív döntéshozatali fórumokon (parlamentekben, gazdasági társaságoknál) az ügyek nem ritkán épp a bizottsági továbbdelegálásoknál sikkadnak el. Érdemben pontosan a kellő szintű felelős döntéshozatal szükségességéről és lehetővé tételének múlhatatlanságáról szól a katolikus társadalmi tanításban a szubszidiaritás elve (a '*subsidium*' = 'segítség' kifejezéséből), mely megköveteli, hogy a szükséges cselekvések és döntések a természetük szerinti közvetlen szinten végeztessenek el, kizárva a hierarchikusan magasabb szintre delegálás hatalomkoncentrációját s vele a helyi, közvetlen felelősség elenyészését. Vö. pl. A[lbert] Beckel 'Subsidiaritätsprinzip' in *Katholisches Soziallexikon* hrsg. Alfred Klose (Innsbruck, Wien, München: Tyrolia-Verlag 1964), 1202–1208. o.

tott eljárási forma alkalmatlanságát s ezzel az alárendelt által parancsszerűen végrehajtott cselekvés céltalan voltát) immár nem befolyásolhatja. Nyitott érvelés esetén viszont bármilyen irányba léphetünk s bármit nevesíthetünk. Hiszen az egész eljárás egyedüli célja az, hogy ez a (forrásvidékét, eszközeit tekintve nem korlátozott) megvitatás olyan eredményhez vezessen, amit majd a közösség elfogad, s ezzel egyúttal a választott eljárás is igazolni fogja önmagát.

Zárás keresése

2.1.2.2. PRÉTORI JOG Bizonyos idő elmúltával ez a jog is korlátozásra, szűkítésre kényszerült. Míg tehát a *δικαιον* szerinti felfogásnál minden eszközt fel lehetett használni, minthogy – egyetlen megszorítással, nevezetesen: az érvek jogi gyökerűek legyenek vagy legalábbis jogi hagyományból táplálkozzanak – az egyedi helyzetek egyedi igazságosságát keresték, a köztársasági korban elkezdték immár a zárás módjait keresni.

Eljárási: *no writ, no right*

Egy érvelést, mint ismeretes, kétféle módon lehet korlátozni. Egyik lehetősége az, hogy eljárásilag meghatározzuk: ki vehet részt benne, milyen módon és sorrendben, és milyen időhatárok közt. Meghatározhatjuk az eljárás formáját is, például milyen módon kell előterjeszteni egy érvet, amelyet valamelyik fél be szeretne vinni a folyamatba. (Emlékeztetünk itt arra, hogy hasonló procedurális formalizálás vált utóbb az angolszász jog alapvető szervező eszközévé.[23] Közel egy évezreden keresztül az határozta meg, hogy van-e jog és mi ez a jog, hogy rendelkezésre áll-e eljárásra lehetőség, tehát ismert-e olyan keresetindítási formula, amely a kikényszeríthetőségre biztosítékot ad. Ezért vált jogi gondolkodásuk alapvető tételévé az alábbi formula: *no writ, no right*. Ez gyökereztette tehát jogásznemzedékek tapasztalatán keresztül meggyőződéssé sajátos nézetüket, nevezetesen: a jogot nem könyvekben, papírformulákként kell feltétlenül rögzíteni, s egyébként sem annak elvont tisztázása elsődleges, hogy mi illet valakit egy feltételezett helyzetben, mert ha megfelelő eljárás intézményesítése rendelkezésre áll, úgy ez a felek

[23] Az angolszász formulák, a *writ*ek történetére, gyakorlatára és elméletére – éppen a római *actio* örökségével szembesítetten – lásd pl. Hans Peter *Actio und Writ* Eine vergleichende Darstellung römischer und englischer Rechtsbehelfe (Tübingen: Mohr 1957) x + 122 o.

kezében majd biztosan kellő jogmegállapításhoz fog elvezetni. Bizalomra épül a jog, nemzedékek tapasztalatának megszakítatlanságára: amennyiben a *due process of law* biztosított, úgy ez már önmagában garancia arra, hogy a kellő megoldást majd megtalálják.) A másik lehetőség az, hogy meghatározzuk annak forrásvidékét, ahonnan az érvek származtathatók. Ekkor a szándéktól függetlenül – tehát tekintet nélkül arra, hogy előbbi példánk hőse lőparancsot kér vagy a mellékhelyiségre történő távozáshoz engedélyt – az érveket felhozataluk módja s érdeme tekintetében egyaránt szigorúan kodifikáljuk, vagyis előzetesen kialakított mintákhoz kapcsoljuk. Olyan ez, mintha fogalmak madárketrecét alkotnánk meg, meghatározott számú és rendben elhelyezett rekesszel. Ilyen esetben viszont bármi legyen is a gondunk, csakis a fentiek egyikéből választhatunk. Ezek közül viszont csaknem tetszőlegesen, legfeljebb az érvek menüje mellé helyezett használati szabályoktól valamelyest kötve választhatjuk ki éppen azt, amelyik nékünk az adott pillanatban tetszik, mert érdekeinknek, adott célok szolgálatába állítandó stratégiánknak leginkább megfelel. Akár nyomasztó felelősség súlya alatt kínlódjuk ki magunkból válaszunkat, akár érdektelenségünket leplező rutinnal bökjük ki – mondandónkat mostantól fogva immár a mináták köntösébe szabjuk, s a választott minták kellő változatokban, egymásutániságban (stb.) történő ismételgetése lesz az érvelés.

Tartalmi: érvek mintaszerűsítése

Prétornál: eljárás + forrás meghatározása

A prétori jogszolgáltatásban a követendő eljárások körülhatárolásával s a felhasználható források meghatározott autoritásokhoz történő kapcsolásával szabtak gátat az érvelés szabadságának.

Relevancia:

Mindennek kulcsfontosságú, egyben korszakalkotó jelentőségű eszköze volt a relevancia tudatosítása és intézményesítése. A nyitott érveléssel szemben a relevancia[24] új kiválasztó elvet vezetett be, hiszen formai kritériumokra épült. (A fogalmi pontosítás kedvéért hadd szögezzük tehát rögvest le, hogy

[24] Ú. m. 'hozzátartozás', vagyis „ami ésszerű kapcsolatban van a szóban forgó kérdéssel". André Lalande *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* [1926] (Paris: Presses Universitaires de France: 1991), ['rélevance/pertinence'], 915. o. Filozófiai alapját illetően – Leibniz szólása: „*Dic cur hic; respice finem*" nyomán – lásd F. C. S. Schiller 'Relevance' *Mind* (January 1912).

amennyiben a relevancia tartalmi vonatkozáshoz kapcsolódnék, úgy nem is lehetne valódi relevancia. Hiszen ilyenkor bármit felhozhatunk és bármire hivatkozhatunk, ami a megítélést csak elősegíti.) Mihelyt azonban korlátozással élünk – s legyen ez akár eljárási természetű, akár a felhozható érvek forrását vagy jegyeit körülhatároló –, ezzel máris óhatatlanul kiemelünk bizonyos eljárási csatornákat vagy utakat. Relevánsnak nevezésük csupasz tényével máris kizárólag ezeket tettük alkalmassá arra, hogy ezekre alapozó érveknek a felhozatalával (az eljárásba történő bevezetésével) egyáltalán szóba hozhassuk az ügyet vagy kapcsolódhassunk hozzá. Ezzel az eljárás mintakövetővé lett. Ilyen módon pedig az eljárásban teendő és tehető bármely lépést (vagy éppen előrelépést) immár kritériumhoz kapcsoltunk, vagyis egy előzetes minta függvényévé tettük.

kritériumoktól függés

Ilyen esetben már kizárólag az alkalmazott kritériumrendszertől függ, hogy értelmezési szükség fennálltakor – olyan szabály esetén például, amelyik mindössze ennyit mond: „Kutyát a parkba vinni tilos!" –, tehát a példaként szolgáló esetben a 'kutya' szó használatakor majd az lesz-e kiválasztó erejű, hogy történetesen barna színű, több kilogramm súlyú állatról van szó, vagy az, hogy inkább olyanról, amelyik általában kellemetlen illatú, könnyen maga alá piszkít, hirtelen harapdálásba, ugatásba vagy rohangálásba kezdhet, vagy beront a parkba, s ezzel zavarja a pihenni vágyókat, és így tovább?

mint értékkiválasztás

Bármilyen meghatározandó dologról legyen is szó (kutyáról, házról, kerítésről, autóról vagy emberről), mindegyik a számbajöhető lehetséges jellemzők úgyszólván kimeríthetetlenül gazdag tárházát mutatja. Ezek bármelyike (ráadásul akár kizárólagosan is) releváns lehet. Mindez csakis attól függ, hogy milyen kritériumrendszert fogalmazunk meg. Ezáltal nyilvánvalóan önálló értékkiválasztóvá (s ezzel – járulékosan – értékmeghatározóvá) növesztjük a relevanciát.

Jogalkalmazásnak tényállásszerűsítésre redukálása:

Ezzel a jognak egyetlen – bár tekintélyes méretű – madárketrecbe zárása bevégzést nyer. Hiszen ennek véges számú rekeszeiben kerülnek elhelyezésre az egyes szabályozott – vagyis felvethető és megfogalmazható, mert relevánsként meghatározott – joghelyzetek. Abból válhat csak tényállás (vagy elemi tényhelyzetek jogilag minősített specifikus konfigurációja), amit itt ekként elkülönítettek (avagy ezek konfigurációiként létrehozha-

tók). A jogalkalmazás ezentúl immár az egyes tényhelyzetek ilyen fogalmi (relevancia-)rekeszbe tagolásának, valamint az egyes rekeszekre szabott jogkövetkezmények megállapításának a művészete lesz.

„rabulisztika"

Az újkor hajnalán, különösen a reformáció s a barokk idők társadalombírálatában a jognak a betagolásban kimerülő formalizálása az elembertelenedés és elidegenedés megsejtéseként, és különösen a „szőrszálhasogatóan" „talmudszerű", „rabulisztikus" visszaélés mint a be nem avatottaktól ellenőrizhetetlen manipulációk forrása nyer majd gunyoros vagy éppen kritikus ábrázolást. A Sárospatakot is megjárt enciklopédikus európai edukátor például így foglalja össze mindazt, amit látni vélt a jogról: „*Finis juris* Végezetül tehát elvezettek még egy tágas terembe, ahol is több jeles férfiút láttam, mint bárhol másutt. Körülöttük, a falakon, mindenütt festmények voltak: cölöpsorok, élősövények, léckerítések, párkányok, gátak, korlátok és závárok; aztán, ezek közt, lyukak és házagok, ajtók és kapuk, zárak és lakatok, majd a hozzájuk tartozó különféle kisebb-nagyobb kulcsok és horgok. Ezekre a rajzokra mutogattak ott egymást közt, s mérlegelték, hol és hogyan lehet vagy nem lehet átsurranni rajtuk. S megkérdeztem: »Ugyan mit csinálnak ezek az emberek?« Válaszuk szerint azt vizsgálták, miként maradhatna meg ki-ki a maga vagyonában vagy máséból is miként hozhatna át valamit békés úton a magáéba, hogy fennmaradjon a rend és az egyetértés." „*Perplexitas juris* Ezenkívül azt is láttam, hogy mindez a tudomány csupán néhány ember kényén-kedvén nyugodott, s hogy amit ez vagy az törvénybe iktatni jónak lát, azt a többiek legott tiszteletben tartják; márpedig (ez is feltűnt nekem) ahogy az elméje fordul valakinek, úgy erősíti vagy rombolja a gátat és a rést. Ezért aztán bőven volt itt ellentét, egyenetlenség; ezek elsimítása végett kénytelenek voltak egyesek különlegesen bonyolult fejtörtést végezni; csodálkoztam is módfelett, hogy ily aprócska dolgokon, amelyek közül ezer évben fordul elő egy-egy, s amelyek vajmi keveset érnek, ennyire felhevültek és verejtékeztek; s mindezt még nem is tették hivalkodás nélkül. Minél több korlátot tudott ugyanis lerombolni valaki avagy itt-ott rést szakítani, majd megint eltorlaszolni, annál önteltebb lett, s a többiek is bámulva néztek reá. Akadtak azonban, akik kézbe véve eszüket, szembeszegültek velük, mondván, hogy nem úgy, hanem emígy kell kerítést csinálni vagy rést hasítani. Ebből aztán civódások és viszályok tá-

madtak, majd pedig, elváltuk után, egyikük így, másikuk amúgy festette a dolgot, s mindnyájan azon voltak, hogy a nézőket magukhoz csábítsák."[25]

Relevancia elemi aktusainkban is

Más vonatkozásban még majd látni fogjuk, hogy relevancia nem csupán zárt érvelésben van jelen. Így megtudjuk, hogy mindennapi gondolkodásunk s nyelvhasználatunk egyaránt szintén relevanciákra épül.[26] Hiszen amikor és amilyen módon a tényeket akár mindennapjainkban, akár tudományos feldolgozásuk során megközelítjük, mindig relevanciákra alapozunk. Életszerű kifejezéssel élve: akkor tudunk csak valamit felfogni, ha „emlékeztet" már valami korábban felfogottra. Sőt már abban az elemi aktusban is, amikor észlelünk (vagyis: érzékszerveinket használjuk vagy bármiféle érzékelésbe bocsátkozunk), az inger csak és kizárólag valamely relevancia folytán és összefüggésében lesz értelmezhető a szervezetünkben rögvest idegi szinten meginduló feldolgozás számára.[27]

[25] Johannes Amos Comenius *A világ útvesztője* [Jan Amos Komenský: Labyrint sveta a ráj srdce (Amsterdam 1663)] ford. Dobossy László (Budapest: Magyar Helikon 1961), XV. fej.: A vándor megismeri a jogtudományt, 83. és 84. o. A *pigeon-holing* mint a tárgyak osztályozására vállalkozó taxonómia kérdésére lásd még a 2.3.1.4. pontot.

[26] Vö. George H. Kendal *Facts* (Toronto: Butterworth 1980) x + 106 o., tágabb összefüggésben pedig a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), III. fej.

[27] Az ún. alaklélektan úttörő felismerése volt, hogy az észlelés során tudatunkban nem részekből épül az egész, hanem megfordítva, értelmezhető – mert valami már értelmezettre emlékeztető – egész felismerése nyomán azonosítjuk az egyes összetevőket, alakváltozatokat. A klasszikusokra lásd Kurt Koffka *Principles of Gestalt Psychology* (London & New York: Kegal Paul & Harcourt, Brace 1935) xi + 720 o. [International Library of Psychology, Philosophy and Scientific Method] és Max Wertheimer *Productive Thinking* [1945] (London: Associated Book Publishers & Tavistock 1966) xvii + 302 o. [Social Science Paperbacks], mai feldolgozásban pedig D. W. Hamlyn *The Psychology of Perception* A Philosophical Examination of Gestalt Theory and Derivative Theories of Perception (London: Routledge 1957) 120 o. [Studies in Philosophical Psychology] és David Katz *Gestalt Psychology* Its Nature and Sigfinicance, trans. Robert Tyson (London: Methuen 1951) [Methuen's Manuals of Modern Psychology 2]; további elemzésben Hubert Paul Grice *Studies in the Way of Words* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1989) viii + 394 o. és Frank Jackson *Perception* A Representative Theory [1922] (Aldershot: Gregg Revivals 1993) 180 o. [Modern Revivals in Philosophy], filozófiai összegzésben pedig Charles Landesman

[alaklélektan]

Típushelyzetekre visszavezetés jogesetben

A jogról szólva elégséges itt az alábbiakat megjegyeznünk: a jogfejlődés előrehaladtával az emberi helyzetek is egyre összetettebbé válnak, s ezek hallatlan sokszínűségét már csak típushelyzetek sorában tudjuk felidézni és kifejezni. Előzetesen kialakított (vagyis kodifikált) típushelyzetek valamelyikére kell hát a különféle helyzeteket visszavezetnünk ahhoz, hogy jogilag egyáltalán feldolgozhassuk, s ezáltal a szabályozás számára hozzáférhető (jog)esetté tegyük. Ez a folyamat korlátozott; ilyenkor nyilván mesterséges szűrővel kell élnünk. Hasonlatként gondoljunk csak egy olyan helyzetre, amikor hatalmas víztömeggel találva szemben magunkat, levezetéséhez (vagy átemeléséhez) példánk szerint csakis adott alakú és áteresztőképességű csövekkel (vízkivételi eljárásokkal) élhetünk. Ámde rá kell jönnünk erre is: mihelyst csövekben és eljárásokban kezdünk el gondolkodni, rögvest kiderül, hogy már régóta nem is vízről „általában" beszélünk. Hiszen mihelyt valamilyen specifikus kapcsolóelem lehetősége bukkan fel, úgy már korántsem a víz „általában" lesz számunkra érdekes, hanem csak és kizárólag annak célszerű folyamatbeli összefüggése, hogy adott csöveinkkel s eljárásainkkal miképpen tudjuk majd a munkát elkezdeni és hatékonyan be is fejezni. Közvetlenül relevánssá tehát folyamatában egyre inkább maga a relevancia válik.[28,29]

The Eye and the Mind Reflections on Perception and the Problem of Knowledge (Dordrecht & London: Kluwer 1993) x + 157 o. [Philosophical Studies 58].

[relevancia mint jogalkotás és jogalkalmazás buktatója]

[28] Éppen a releváns ténykörülmények feltalálásában rejlik a jogi tanácsadó szerepe. A jogalkotás pedig abban különbözik minden egyéb gyógyító mechanizmustól, hogy erénye s buktatója elsődlegesen nem az általa kínált válasz érdemében, hanem relevanciatalálásában rejlik. Feszültségek oldására számos jó tanácsot adhatunk; a jogban azonban csak olyan eljárás intézményesítése számíthat sikerre, amely sikerrel párosítja egy eljárásindításra alkalmas relevancia (vagyis perrendszerűen bizonyítható ténykörülmény) kiválasztását valamilyen jogilag működtethető szankcionálási mechanizmussal. A különféle jó szándékok és idealisztikus nyomások nyomán elfogadott számos angol *race relations* törvények egymásra következő sorozatának a buktatói példájában lásd a szerzőtől *A jog és korlátai* Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határairól (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete 1985) 34 o. [Elmaradottság és modernizáció: Műhelytanulmányok] és *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 4, 796–810. o.

[típuskényszer elidegenítő hatása]

[29] A típuskényszer a formalizált fogalmi rendszerek és eljárási rendek sajátja, mely természetétől idegen területekre átvíve már elidegenítően hathat. George Steiner – 'Az éjszaka hangja: Irodalmi pornográfia és emberi magánélet'

Kodifikáció mint egyedül idézhető forrás-korpusz:

2.1.2.3. JUSZTINIÁNUSZI KODIFIKÁCIÓ Az érett császárkorban – mely JUSZTINIÁNUSZnál jutott el tetőpontjához – a római jog előbbiekben jelzett jegyei rendszerszerűvé, kizárólagossá s a jog egészét meghatározóvá lesznek. Történelmi köztudomásunk JUSZTINIÁNUSZ nevéhez kapcsolja a váltást s ezzel a modern jogi berendezkedés számos instrumentumának (fogalmi rendszertanának és szabályozási eszközeinek) a megjelenését. Közelebbi elemzésekből azonban megtudhatjuk, hogy JUSZTINIÁNUSZ uralkodásával voltaképpen semmi új nem következik be. Sőt, voltaképpen a nevéhez pusztán a jogfejlődés lezárása fűződik. Jogosult tehát a kérdés: vajon miáltal zárt le bármit is? Szokásos válaszunk szerint: k o d i f i k á c i ó révén. Valójában azonban a JUSZTINIÁNUSZ által megbízott jogtudósok – akikről klasszikus leírásokat találhatunk TITUS LIVIUSnál[30] s másutt is – mást sem tettek, minthogy szemléztek s válogattak különféle jogforrások közt, majd munkájukat bevégezve kiválasztották azokat, amelyeket alkalmasnak találtak a jövő számára. Azaz: a fellelhető forrásokból kiválasztottakat belefoglalták egy gyűjteménybe, s utóbb a császár az e gyűjteményben foglaltakat rendelte egyedül idézhetőnek bíróságai előtt. Egyetlen korpusz áll rendelkezésre tehát, s hatósági felhasználásra kizárólag ez idézhető. Hiszen – mint tudjuk – JUSZTINIÁNUSZ volt az első, aki a jog kodifikálását értelmezésének a megtiltásával kapcsolta össze.[31]

[1965] ford. Osztovits Levente in George Steiner *Egyre távolabb a szótól* Tanulmányok [Language and Silence, 1967] (Budapest: Európa é. n.), 82–97. o. [Modern Könyvtár 183] – például annak könyörtelenül érvényesülő hatására hívja fel a figyelmet, hogy a magánéletbeli gyengédség, a szeretet és szerelem lelki és testi megnyilatkozásainak mai tömegkommunikációs megjelenítése nem felszabadítja, hanem éppen kiüresíti a jövő generációit, hiszen személyességünket típusokká törve mindannyiunkat külső mintakövetővé fokoz le, s ezzel megfoszt az utolérhetetlen egyediség varázsától. Kifosztott generációk nőhetnek fel utánunk, hiszen nem lesznek már kizárólag a konkrét Te és Én kapcsolódását megtestesítő személyes intimitások, csupán típuselemekből kimódolt repetíciók és konfigurációk.

[30] Titus Livius *A római nép története* a város alapításától [Rerum Romanorum ab Urbe condita libri] ford. Kis Ferencné (Budapest: Európa 1963), III, 9–57, 186–251. o.

[értelmezési tilalom]

[31] Tudjuk: annak kezében van a törvény, aki hatóságként utoljára értelmezheti. Az értelmezés megtiltása tehát a törvényt tételező akarat sérthetetlenségét, kikezdhetetlenségét szolgálta mind a monarchikus kodifikációkban (JUSZ-

lex lesz a *ius*: az, amit jogként tételeztek

A jogforrások ilyen tisztázása után persze már bárki megmondhatta, hogy mi is a birodalom joga egy adott időpontban. Nem kellett ehhez egyéb, mint hogy ellenőrizzék: mi az, amit jogként formalizáltak azáltal, hogy formálisan felvették a jogok gyűjteményébe. A kontraszt kedvéért emlékezzünk csak vissza arra, hogy nemrégen még δικαιον volt a jog: egyfajta cseppfolyós közeg, mely alig minősült méltónak arra, hogy *jus*nak nevezzük. Nos, pontosan ebből, ezek tömegéből válogatott a császár akaratelhatározása. Hiszen amit jogtudósai összeállítottak a *Digesta* gyűjteményévé s JUSZTINIÁNUSZ kódexévé, azáltal vált a jog érvényes korpuszává s a császári hatalomtól kikényszerítéssel fenyegetetté, hogy a császári ediktálás – a törvénybe foglalás és/vagy törvényként kibocsátás aktusa – magába foglalta. A császári *lex* ilyen módon visszavezette a *ius*t arra, amit jogként tételeztek. A törvény lett a jog; s ezen túlmenően immár aligha lehetett értelmesen jogról beszélni. (Legfeljebb, mint ma is, pusztán bírálhatjuk a jogot külső nézőpontból, kívülről vetítve ítéletet a jogként megfogalmazott értékekre, avagy csupasz véleményeket kifejezve a szabályozásról.)

A jog megmondatott, értelmezése tilalmazott

Mint utaltunk már rá, kodifikációja védelmében JUSZTINIÁNUSZ kiötölt egy megoldást, mely utóbb NAGY FRIGYESnél is ismertté lett, s mások is olykor felhasználták. Nevezetesen: létrehozatott egy bizottságot a császár személye körül és elrendelte, hogy amennyiben kódexe alkalmazása körében értelmezési probléma vetődne fel, úgy a bizottság fogja majd a kérdést, illetőleg az akörüli vitát kizárólagos hatáskörrel eldönteni.[32] Érezhetjük: itt már maga a kifejezés válik gyanússá, és az 'értelmezés'-hez az eredeti jelentésen túl immár többletjelentés és negatív értékítélet tapad. Meglehet, ez az első ismert jellemzés, melyben az 'értelmezés' kifejezés úgy jelenik meg, mint a 'jogászi csűrés-csavarás, szőrszálhasogatás' leplezése. Itt mutatkozik

TINIÁNUSZ, NAGY FRIGYES), mind például a francia forradalmi törvényhozásnak a bírói szabotázs elleni oltalmában. Az egész ismert történelmen végigvonuló szükségképpeni kudarcról tudósít pl. Hans-Jürgen Becker 'Kommentier- und Auslegungsverbot' in *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte* II (1978), 963. és köv. o., esettanulmány tükrében pedig lásd a szerzőtől 'A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében' *Jogtudományi Közlöny* XXV (1971) 1, 42–45. o.

[32] Vö. a szerzőtől *A kodifikáció*..., 30. és 35., illetőleg 70–71. o.

tehát elsőként egy (előadásaink gondolati logikájában éppen megcáfolt, hamis, mert ideologikus) szembeállítás egyfelől a jogi tételezés úgymond önmagában világos jelentése és követésének egyértelműsége, másfelől pedig a procedurális jelentésmegállapítás szándékolt kétértelműsége és kibúvókkal történő terhelése között.[33] Az 'értelmezés' szüksége – igénye és művelése – itt már eleve gyanús. Hiszen a kései római egész kodifikációs gondolkodásmód arra az előfeltevésre épül, hogy amennyiben a császár meg kívánja mondani, hogy mi a jog, úgy egyszerűen megmondja – és ezzel minden el van intézve: az alattvalók ebből pontosan megtudhatják, hogy mit kíván tőlük a jog, és majd eszerint cselekedhetnek is, hogy elkerüljék a császár büntetését.

A jog objektivált: tetszőleges helyzetre alkalmazható

Mondhatnánk: a jogot – ha kezdetlegesen, csupasz formaiságában is – fogalmi kifejezésében objektiváltak. Hiszen a jog így fogalmilag elvileg általánosítható olyan normák sorában ölt testet, amelyek biztonsággal alkalmazhatók tetszőlegesen felmerülő konkrét egyedi helyzetekre; a kérdéses helyzetek ugyanakkor a rájuk vonatkoztatott normákkal biztonságosan eldönthetők.

betagolással, még nem logikai úton

Ez azonban egyfajta naiv közvetlenség síkján ment végbe anélkül, hogy a jog terminusainak fogalmiasítása befejeződött volna. Az az utóbb majd a recepciós munkákban a pandektisták művében elvégzett rendszertani doktrínaépítés, amely évszázadok fogalomcsiszoló munkájával analitikus fogalomhasítások, megkülönböztetések, osztályozások, meghatározások és általánosítások mentén a jogdogmatikát létrehozta, még csak a kezdet kezdeteinél tartott. „Gondolatkörről gondolatkörre térhettek bárminemű logikai előrehaladás nélkül."[34] Betagoltak, nem de-

[33] Az európai jogfejlődést a középkortól végigkísérő közmeggyőződéssé válik ez, mely majd a *„Juristen, böse Christen"* paradoxonában tetőződik. „Minél tanultabbak a jogban, annál inkább hajlítgatják a gyakorlatban" [id. A. Migne *Patrologia Latina* 211.667D in Alexander Murray *Reason and Society in the Middle Ages* (Oxford: Clarendon Press 1978), 223. o.]. Érdekes újkori megjelenésében legklasszikusabb kifejeződését MARTIN LUTHERnél találhatjuk, lásd Martin Luther *Asztali beszélgetések* [Tischgespräche] vál. és ford. Márton László (Budapest: Helikon), 'A juristákról avagy jogtudókról', 187. és köv. o.

[„Jogászok, rossz keresztények"]

[34] Alan Watson *The Spirit of Roman Law* (Athens & London: The University of Georgia Press 1995) xix + 241 o., 7. fej.: Juristic Law: Reasoning and Conceptualization, 82–97. o.

dukáltak.[35] „Aligha túlozható el annak rendszertelensége és általában szervezetlensége, ahogyan a római jogot lefektették."[36]

Jogteremtéssel társadalomteremtés

És ezzel már valóban egy kódex eszméje fogalmazódik meg. Mindez egyúttal jogi kivetülése annak az uralmi mintának, amit európai történelmünkben elsőül és legtisztábban NAGY FRIGYES jelenített meg, mikor arról álmodozott, hogy alkotó központja legyen egész birodalmának: egyetlen akarat, mely mindenüvé szétsugárzik, és magának mindenütt egyöntetű érvényesülést parancsol.[37] Ebben persze bennfoglaltatik annak elfogadása is, hogy az, aki a birodalmi akaratot így tételezi, teremtő aktusával egyszersmind a társadalmat is tételezi.[38]

Jog: ami tételezésből logikailag és nyelvileg következik

Mihelyt ilyen előfeltevéssel alkotunk törvényt, már eleve tudhatjuk, hogy az egyetlen alkotó központ és teremtő tevékenység eredménye szükségképpen vezérszerepű tételezés lesz, hiszen minden további tételezés ebből a tételezésből fog következni. Kulcsfontosságú tehát annak belátása, hogy e szabályozási kultúrában mindaz, ami ebből a vezértételezésből vagy az annak nyomán levont többi tételezésből következik, ezek szerint (a lo-

[35] Pl. Michel Villey 'Logique d'Aristote et droit romain' *Revue Historique du Droit français* 29 (1951), 309. s köv. o.; Alan Watson 'Illogicality in Roman Law' *Israel Law Review* 7 (1972), 14. s köv. o.; Franz Horak 'Die römischen Juristen und der »Glanz der Logik«' in *Festschrift für Max Kaser zum 70. Geburtstag*, hrsg. Dieter Medicus & Hanas Hermann Seiler (München: Beck 1976), 29–55. o.

[logikai kifejlődés fokozatossága]

[36] Alan Watson 'The Importance of »Nutshells«' *The American Journal of Comparative Law* 42 (1994), 3. o. „Egy és kizárólag egyetlen kivétel" adódott ez alól, egy JUSZTINIÁNUSZi interpolációban a többi forrásból egyébként ismeretlen GAIUSnak tulajdonított *Institutiones*. A rómaiak hagyatékából elsőként JUSZTINIÁNUSZ *Institutiói* lesz nyomtatásban hozzáférhető (Mainz: Peter Schoeffer 1468), mint évszázadokon át ama kizárólagos mű, mely Európának egyáltalán fogalmat és szerkezetet sugallhat, míg HUGO GROTIUS *Inleidinge tot de hollandsche Rechtsgeleerdheid* (1631), Lord STAIR *Institutions of the Law of Scotland* (1681) s végül Sir GEORGE MACKENZIE *Institutions of the Law of Scotland* (1684) meg nem kísérel a helyi jogokban némi rendszerezést.

[37] Legérzékletesebb kifejtésben lásd Thomas Babington Macaulay *Nagy Frigyes* [1842] in *Esszék* ford. Szigeti József (Budapest: Gondolat 1961), 269–276. o. és Thomas Mann *Nagy Frigyes* [1914] ford. Lányi Viktor (Budapest: Kultúra é. n.), 31. o.

[38] Lukács György – 'Solzhenitsyn's Novels' in Georg Lukács *Solzhenitsyn* trans. W. D. Graf (London: Merlin 1969), 52–55. o. – pontosan ilyen okból bírálja SZTÁLINt, nevezetesen mert ezáltal megfosztja a társadalmat mozgatórugóitól, és egy külső akarat puszta eszközszerepébe kényszeríti.

gika és a nyelv éppen adott és kiművelt kultúrájának a keretei közt) logikailag és nyelvileg – tehát egyértelműen és törvényszerűen, változatosságot és kivételt nem engedően, vagyis egy logikaiként is felfogott, tehát gondolati szükségképpeniség erejével – következik.

Alkotás/végrehajtás kettőssége:

Az európai felvilágosult monarchiák pontosan erre az alapgondolatra épültek. A monarchák úgy vélték, hogy egy jól vezetett birodalom társadalmi hierarchiájában szükségképpen s mindenkor megtalálható az alkotó – az egyetlen Én, az isteni rendteremtő szerep és felelősség felvállalója, aki valóban számít. Ennek függvényében minden további tisztség és tisztségviselés aligha több vagy más, mint puszta alkalmazás, vagy – egyszerűbben – végrehajtás. Végrehajtása valaminek, ami már minden ízében eldöntetett. Gyakorlatba ültetése egy eszmének, amely gondolatként az arra hivatott fejből pattant ki. A feudális önkény uralkodói tetszőlegességével szembesítve ugyan, mégis ezt a mechanikus, az evilágot is teremtőre és teremtettre osztó világképet fejezte ki az akkori közvélekedés, mely szerint még a társadalmi konfliktusokban feloldást s döntést vállaló ítélőbíró sem más – CHARLES DE MONTESQUIEU kifejezését idézve emlékezetünkbe –, mint a törvény szája, melyből a törvény és csakis a törvény szól.[39]

a bíró felelőssége a törvényhozóé

Ám az a meggyőződés, hogy a bíróból kizárólag a törvény szól, óhatatlanul egyjelentésű azzal, hogy a bíró személyes közreműködésének súlya és döntéséért viselendő felelőssége úgyszólván a semmivel egyenlő. Mindez persze nem azért, mert a rendet valaki szétzilálta és anarchikus felelőtlenség váltotta fel, hanem éppen azért, mert magából a rendgondolatból ez következik. Éppen mert teljeskörű rend áll fenn, teljeskörű ez a rend – olyannyira, hogy senkinek sincs (s nem is lehetne) többletszerepe a törvényhez képest. A bíró kizárólag a törvény meghatározása szerint dönthet, és felelősséget ezért és minden kö-

[39] „Az ítéleteknek annyira szilárdaknak kell lenniük, hogy sohase legyenek mások, mint pontos törvényszövegek. [...] Az ország bírói [...] csupán a törvény szavait kimondó szájak [*la bouche qui prononce les paroles de la loi*]; élettelen lények, akik a törvényeknek sem erejét, sem szigorúságát nem képesek mérsékelni." Montesquieu *A törvények szelleméről* [*De l'esprit des lois* 1748] ford. Sebestyén Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó 1962), XI. könyv VI. fej.

vetkezményéért kizárólag a törvényhozó visel. Más tényező nincs is a palettán, s egyéb szerep innen nem is hiányzik.

Quod dixi dixi: vagy döntés, vagy nincs ott jog

Záró mozzanatként hadd emlékeztessünk még a *Digesta* felépülésére s megoldásának tartós hatására. Mint ismeretes, a *Digesta* – csakúgy, mint valamennyi későbbi olyan kódex, amely a jog adott mennyiségű tömegének puszta egybefogását vállalta (ahelyett, hogy elvszerűen, rendszerként újratételezve, logikailag felépített szerkezetben újította volna meg az érvényesíteni kívánt jogot)[40] – egy kaotikus tételhalmazt fogott csupán egységes formába. Történelmi gyűjtést valósított meg, különböző jogi állásfoglalásokat és vélekedéseket halmozva egymásra. Azon aktussal, hogy mennyiségileg egybefogott egy addig kaotikusan szétszórt halmazt, a jogfejlődésben mégis döntő változást jelzett, az eldöntendő helyzetnek is az egyszerűsödését. Hiszen ettől kezdve már az alábbi logika szerint lehetett gondolkodni: a jogot szövegszerű formába foglalták, s ebben vagy feltalálható egy hely, mely a kérdéses helyzetre vonatkozik, vagy nem. Viszont ha van ilyen hely, úgy a vita – a *quod dixi dixi* ősi elve alapján, már a *locutio* puszta létével – máris megoldatott s a döntés is meghozatott, hiszen a szóban forgó hely egyszerűen a kérdéses helyzetre alkalmazandó, és ez máris, magától megadja a döntés eredményét. Ellenben ha ilyen helyet nem találunk, úgy csakis olyan következtetést vonhatunk le, hogy az ügynek nincs jogi megoldása, hiszen nincs róla rendelkezés.

2.1.3. Felvilágosult abszolutizmus

Rendszeres és átfogó törvényalkotás:

Felvilágosult abszolutizmusként mindenekelőtt a nyugat-európai fejlődésnek a polgári átalakulást Franciaországban, Németországban s a hasonló történelmű egyéb országokban közvetlenül megelőző korszakát szoktuk jellemezni. A jogfejlődés tekintetében pedig felvilágosult abszolutizmusról kiváltképpen akkortól szoktunk beszélni, amikor az uralkodó nem csupán gyakorolja a központosított hatalmat és ereje s szervezettsége folytán önnön érdekeinek és vele az államérdeknek képviseletére és hatékony érvényesítésére immár képessé válik, de ennek szolgálatá-

[40] Az ún. mennyiségi és minőségi kodifikáció szétválasztására lásd a szerzőtől *A kodifikáció...*, XI. fej. 2. pont.

ban egyszersmind rendszeres és átfogó törvényalkotásba is kezd.

gazdálkodás biztosításával állami pénzügy- és hadseregszervezés

A fenti gondolatmenet szempontjából kevéssé érdekes, hogy milyen konkrét céltól vezérelten teszi ezt. Elégséges annyit tudnunk, hogy nem egyszerűen eszmék, hatalmi ösztönök vagy jobbító szándékok vezérlik, hanem a birodalmi lét és nemlét közti választás kényszere. Országa, ügye és uralma nem tud fennmaradni, amennyiben nem képes a feudális széttagoltságon felülkerekedni. Márpedig ahhoz, hogy megerősödjék, először is meg kell teremtenie az állam pénzügyeit, elkülönítve a sajátjáétól azt, ami az államra mint birodalmi összességre tartozik. A pénzügyeket azért kell személytelen, racionális, jól átlátható rendbe hoznia, hogy – második előfeltételként – létrehozhassa az állam hadseregét, vagyis a főúri magánhadseregek kavalkádját az összességnek királyi fővezérlet alatt központosított seregével válthassa fel. S annak érdekében, hogy az államnak egyáltalán pénzügyei lehessenek, majd hadsereget szerelhessen fel és mozgathasson, be kell avatkoznia – harmadik előfeltételként – a gazdálkodás menetébe és létre kell hoznia egy immár tisztán államiként elkülöníthető jövedelem forrásait.

igazgatás és bürokrácia útján

Ekkortól indul tehát az európai újkori fejlődés, amikor az uralkodó elkezd a kereskedelembe beleszólni, a mezőgazdaságba és az iparba beavatkozni, és amikor már – emlékezzünk csak FRANÇOIS MARIE AROUET DE VOLTAIRE gyilkos publicisztikájára[41] – immár a mértékek egységének kérdése is az államegység kérdéseként vetődik fel. Kiderül persze az is – és itt kezdünk csak el közelíteni saját problematikánkhoz –, hogy mindezek mozgatásához rendkívül szövevényes igazgatásra és bürokráciára van szükség. Nem lehet többé sikeres az az uralkodó, aki csupán abban jeleskedik, hogy adott pillanatban és helyzetben (erővel, csellel vagy művészettel) ellenfele fölébe kerekedjék. Csakis annak lehet reménye a sikerre s az ekkor formálódó új európai hegemonizmusokban történő felülkerekedésre, aki meg tudja teremteni és hatékonyan meg tudja szervezni a háborúviselés s a békeőrzés anyagi alapjait is – ép-

[41] Voltaire *Dictionnaire philosophique* in *Oeuvres complètes* VII (Paris: Firmin-Didot 1876), lásd a szerzőtől *A kodifikáció...*, 88–89. o.

pen új intézményteremtéssel és új intézményeinek bürokratikus működtetésével.

jogalkotással, jogrendezéssel

Annak érdekében, hogy mindezeket megvalósíthassa, az uralkodónak igen szövevényes és szerteágazó jogalkotásba kellett fognia. Alkalmas szabályozási alapot megvalósítandó, hatalmas normahalmazt kellett megalkotnia, s egyúttal a meglévő jogforrásokat egységesítenie és ellentmondásmentessé tennie. Új feladatot jelentett az is, hogy mindezek tömeges és személytelen alkalmazását újonnan életre hívott és immár szakmaként megszervezett hivatalnokapparátus létrehozásával és működtetésével kellett biztosítania. Márpedig egy ilyen hatalmasra nőtt normaanyag kezeléséhez egy pusztán mennyiségi jogösszefogásra vállalkozó kodifikáció (melynek eddigi tapasztalata kimerült a szokásjogok csupasz írásbafoglalásában, esetleg újrafogalmazásában) immár nem bizonyult elégségesnek.

JUSZTINIÁNUSZI példa felidézésével

Uralkodók és tanácsosaik egyaránt a klasszikus birodalmi gondolattal egyidős, de a korabeli Európában azóta úgyszólván elfeledett régi példaképhez, JUSZTINIÁNUSZ törvényhozásához nyúltak vissza. (Utóbb érzékelhetjük majd, hogy mennyire eltérőt látott a kortárs a római–bizánci ősben attól függően, hogy a kontinens szokásjogának széttagoltsága vagy a brit szigetbirodalom egységes királyi jogszolgáltatása adott-e alapot tapasztalataihoz. Mert eltérő tapasztalás eltérő hagyományt olvastatott ki ugyanabból a történelmi matériából, s így eltérő hagyományokat is eredeztetett meg.[42])

Axiomatizmus: rendszerként alkotják és alkalmazzák

Megoldást az jelentett, hogy a törvényhozói normatételezést az axiomatikus rendszergondolat szellemében valósították meg, így e tételezéshalmazt rendszerként kezelhették felépítésében és gyakorlati alkalmazásában egyaránt. Különlegesnek bizonyult ez a rendszer sajátlagosan rendszertani nézőpontból is. Hiszen csakis attól minősülhetett egyáltalán rendszernek,

[„rómaiak példája"]

[42] JUSZTINIÁNUSZ művét az írott jogmegjelenítés szinonimájaként használva, pl. *exempla Romanorum*ot említ a barbár *Laws of Aethelberht* (731 körül) kapcsán a korai egyháztörténész Bede in *Hist. Eccl.* II, 5 [Bede *A History of the English Church and People* trans. L. Sherley-Price (Harmondsworth: Penguin 1968), 108. o.], miközben tudott, hogy ilyesmit nem látott – nem láthatott –, legfeljebb időben és térben távolról csak mint egykori tapasztalatról számos közvetítésen keresztül, úgyszólván legendaként hallhatott.

hogy a törvényhozási műben bizonyos törvényhozói tételezések egymásra vonatkoztatottan jelentek meg. Vagyis a fenti kodifikációs gondolat jegyében azt nyilvánították egyszerűen rendszerré, amit egyetlen műbe foglalt szabályösszességként tételeztek. A folyamat és eredménye ideologikus igényűnek bizonyult tehát, függetlenül maradva a benne foglalt tartalmaktól. Az ilyen termék végső soron csakis attól rendszer, mert önmagáról ezt állítja; és azért működik rendszerként, mert ezt a jogászság is ilyenként elfogadja. Végeredményben tehát pusztán azért, mert a jogászság a jogi gyakorlatban úgy érvényesíti és jeleníti meg, mintha valóban minden ízében a rendszerszerűség követelményei szerint lenne koncipiálva, általánosabb és különösebb szabályok egymásra vonatkoztatott sorában megjelenítve és további lebontásra készen állva. A rendszernek: felépülésének és szerkezetének valóságos véletlenszerűségét és esetlegességeit ugyanakkor azzal ellensúlyozzák, hogy a mindenkori joggyakorlat során létrejövő ún. másodlagos tételezésekkel valóban rendszert formálnak belőle. Paradoxikusan ezt ekként fejezhetnők ki: valóban rendszer lesz belőle, amennyiben visszatérő következetességgel r e n d s z e r s z e r ű e n a l k a l m a z z á k – azaz a rendszert mindennapi alkalmazása során valóban létrehozzák.

az eredménynek logikai törvényszerűséggel, egyedül igazolhatóan kell következnie

Miben jelenik meg itt a rendszergondolat? Mindenekelőtt abban, hogy úgy alkalmazzák, mintha mindezzel l o g i k a i törvényszerűséget juttatnának kifejezésre. Úgy tehát, hogy kizárólagosan igaz, elfogadható és igazolható módon egyetlen eredmény következzék (és következhessék) belőle. Azaz a rendszerben végzett műveletek olyan formalizált és logizált közeget sugallnak, amelynek meghatározó befolyása nyomán immár elhisszük, hogy a mindenkori eredmény formállogikai törvényszerűséggel és kizárólagossággal, tehát e g y e d ü l i g a z és i g a z o l h a t ó módon következik a rendszerből.

Véletlenszerű szabályozás hézaga is véletlenszerű

Következésképpen a felvilágosult abszolutizmus kodifikációs gondolatvilágában a többlet maga a rendszer. E ponton azonban indokolt ismét utalnunk a JUSZTINIÁNUSZ által adott példakép, a *Codex Justinianus* esetlegességére. Mert – logikai példával élve – ha adott számunkra egy halmaz, melyről tudjuk, hogy esetleges, úgy már eleve tudhatjuk, hogy annak a kérdése is, hogy milyen összetevőkből áll ez a halmaz össze, szintén teljességgel esetleges. Ebből adódóan annak további kérdése is,

hogy milyen összetevők nem jelennek meg ebben a halmazban, hasonlóképpen esetleges. Azaz egy olyan összességben, amelyben minden jelenlévő összetevő teljességgel véletlenszerű, minden hiányzó összetevő szintén merőben véletlenszerű lesz. Nos, abban az esetben tehát, hogyha azt, ami megjelenik benne, jognak nevezzük, azt pedig, ami nem jelenik meg benne, joghézagnak – nos, a fentiekből következően ilyen esetben a joghézagot is, de bármiféle kitöltését is egyként és teljes joggal véletlenszerűnek nevezhetjük.

A *Landrecht* rendszer-eszménye kazuisztikába torzult

Márpedig a felvilágosult abszolutizmus rendszergondolata csak annyiban haladta meg JUSZTINIÁNUSZi előképét, hogy a JUSZTINIÁNUSZ által elvégeztetett normagyűjtés véletlenszerű kaotikus eredményét a normaszabás tudatosságával váltotta fel. Ezzel kétségkívül rendszert hozott létre az előrelátó, koncepcionális tervezés és a valóságosan, terv szerint összefüggő építkezés értelmében, de törekvése az axiomatikus rendszereszmény megvalósítására csak féloldalasan sikerült. A porosz *Landrecht* doktrinális merevsége eleve életidegen szörnyszülöttet hozott létre, görcsös igyekezete a minuciózusan pontos szabályozásra pedig kazuisztikába, esetre szabott részletezésbe torzult.[43] Az axiomatizmus minőségi rendszerépítési igényének

[aprólékosság gyors elavulással fenyeget]

[43] Közel húszezer szakasznyi szabálytömege külön szólt a palánkokról s a léckerítésekről, a gyermekölés eseteinek-helyzeteinek minuciózus szabályozásához pedig száznál több paragrafust igényelt.

„Mert a *Landrecht* szerkesztői nem vevén tekintetbe, hogy az élet igényei határozott szabályok közé nem szoríthatók, hanem a szabadság éltető elvéből kell táplálékukat szivniok, az életviszonyokat ezer meg ezer apró cikkbe iparkodtak szoritani, ugy hogy a ki kényszerűlve van a porosz *Landrecht*be tekinteni, az, mint BLUNTSCHLI találóan megjegyzi, »a fáktól nem látja az erdőt.« S minthogy ezen ezer meg ezer aprólékos szabály az élet igényeit inkább elnyomta, mint érvényre emelte [...] könnyen átlátható azon ok, [...] miért avult el a törvénykönyv rövid 20 év alatt." „A törvénykönyv készitőinek tehát arra kellett törekedniök, hogy minden lehető esetre szabályokat állitsanak fel; minthogy pedig legnagyobb képtelenség az élet ezer meg ezer nyilvánulásaival szemközt álló birót, ki a legváltozatosabban bonyolult csomókat megoldani van hivatva, gépies tevékenységre szoritani: a törvénykönyv ezen egyik főelvének tarthatatlansága bővebb bizonyitást nem igényel." Daempf Sándor *A magánjog és tárgya* különös tekintettel a magyar általános magánjog codificatiojára (Pécsett: nyomtattatott ifj. Madarász Endrénél 1877), 175–176. és 177–178. o.

olyan huszárvágással tett tehát eleget, mintha egy axiomatikus főtételekből induló többlépcsős, következetes deduktív lebontás helyett a rendszer úgyszólván minden egyes tételét teljes önállósággal az axióma rangjára emelte volna fel.

Véletlenszerű rendszer hézagkitöltése is véletlenszerű marad:

Ezért függetlenül attól, hogy mekkora szorgalommal fogunk neki a hézagok kitöltésének, magán a rendszer véletlenszerűségén mit sem változtathatunk. Minden egyes hézagkitöltés mentén újabb hézagok lehetőségei támadnak, hiszen átfogó elv, rendezési alap az egyedi hézagkitöltések tömegessé növekvő sorozatával sem jöhet létre. Ha a jog esetleges, úgy hézaga, de annak kitöltése is esetleges lesz. A könnyebb érthetőség céljából hadd idézzünk meg egy képszerű hasonlatot. Nos, tegyük fel, hogy céltáblán kívánunk eltalálni bizonyos köröket. Megállapodhatunk egymással úgy, hogy egyenként hármat lövünk, s majd meglátjuk, kinek-kinek mennyi találata volt. Ám – kevésbé sportszerűen – megállapodhatunk úgy is, hogy érvényes az automata gépfegyverrel vagy akár robbanógolyóval lőtt sorozat is, amivel akár szétlőhetjük, fizikailag meg is semmisíthetjük a céltáblát (annak mintájára, ahogyan a közelmúltban még vadászatnak nevezték, amit honunkban egyes szocialista nagyurak műveltek, mikor terepjáróval űzték a vadat s gépfegyverrel tüzeltek utána az erdőben). Eközben persze jogos a reményünk, hogy amennyiben kitartóan tüzelünk, esetleges nagy szórása ellenére is meg fog növekedni a találat valószínűsége. Visszatérve tehát JUSZTINIÁNUSZ mintájához: kódexében voltaképpen nincs is rendszer. Amit mégis felmutat, az pusztán véletlenszerű összesség. Ilyenkor a hézagok teljes kitöltését csakis úgy kísérelhetjük meg, ha a céltáblát fizikailag szétlőjük. Egyébként bizonyosan nem. A jogban különösen nem, hiszen a jog még a céltábla fizikai értelemben diszkrét voltával, tehát éles határvonalú körülhatároltságával sem rendelkezik. Következésképpen a jogban eleve és elvileg nem tudunk semmiképpen sem teljes szabályozást elérni, ha nem búvik meg valóban rendszerteremtő gondolat kellő s legalább minimális lebontással a háttérben, és/vagy nem épül fel (vagy tovább) egy ilyen rendszeres, jogdogmatikává érő gondolat az alkalmazásban s annak doktrinális megalapozásában.

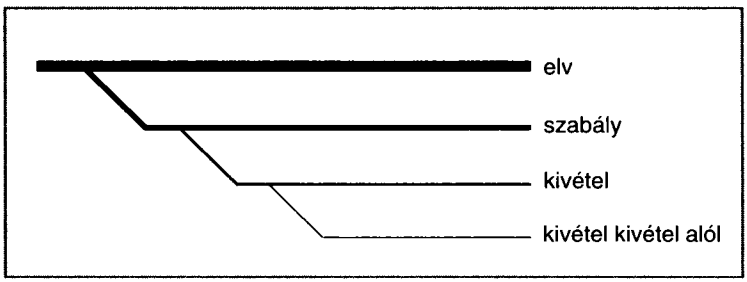
kiutat csak elvi szabályozás mutathat

Az iménti hasonlatot tovább folytatva, a felvilágosult abszolutizmus rendszergondolata tehát annyival lép előbbre, mintha a találatot jelző vagy a céltáblán átfúródó lövedék helyett magát a célpontot semmisítenénk meg robbanótöltettel. Csak ekkor szűnik meg a joghézag lehetősége, hiszen csak ezzel zárhatjuk ki még a kérdés felvetésének a puszta lehetőségét is: vajon sikerült-e találnunk? A radikális megoldás persze radikális beavatkozással jár. Példánkban: az elvi választás egyszerű (ámbár ekkor még ismeretlen) lehetőségével szemben, túlbiztosításos túlteljesítéssel kiiktatja inkább magát a válasz lehetőségét is.

2.1.4. A *Code civil* kodifikációs eszménye

Jog újraalkotása az általánosból szűkítő lebontással

Előzetes kísérletek sora után (melyre a koronát a NAGY FRIGYES nevéhez fűződő *Preussisches Landrecht* tette fel),[44] a jogfejlődésben elsőként azáltal értek el valóságos rendszerszerű teljességet, hogy egymásra épülő következetességgel, az általánosból indító szűkítő lebontással – azaz alapelvek, szabályok, szabályok alóli kivételek, végül a kivételektől eltérést biztosító kivételek hierarchikusan felépített és koordinált összességeként – egy logikailag is egységes szerkezetben újraalkották a jogot *(4. ábra)*.

4. ábra

elvileg lesz a szabályozás teljes

Mindez – megjegyezhetjük – csakis azért eredményezhetett teljességet, mert mostantól kezdve immár maga a szabályozási eszmény tört teljességre.

[44] Lásd a szerzőtől *A kodifikáció...*, IV. fej., 62–80. o.

Előfordulhat persze (és a gyakorlatban nem kivételesen elő is fordul), hogy egyes szabályok magukban véve nem teljesek. Ez igaz. A döntő változás mégis abban rejlik, hogy – elvi megoldás birtokában – ezt értelmes kifogásként mégsem szegezhetjük előbbi állításunkkal szembe. Ennek folytán – noha igaz, mégis – hiábavaló lenne felvetnünk, hogy a francia *Code civil* rendszeréből hiányzik például a bányajog, a munkajog, a szociális jog és egyéb modern problematikák. Válaszunk csak a következő lehet: hiába hiányoznak belőle akár egész szabályozási területek is, a *Code civil* rendszerében mégis bennfoglaltatnak azok a hallgatólagosan elfogadott vagy éppen kifejezetten rögzített elvek, amelyek akár feltételrendszerükben, akár közvetlen tételezésükkel rögzítik, hogy a törvényhozó voltaképpen mit is kívánt szabályozni; egyidejűleg pedig gyakorlatilag is biztosítják, hogy mindaz, amit a törvényhozó szabályozni kívánt (vagyis – úgymond – „elvileg szabályozás alá vont"), a jogalkalmazás során egyértelműen érvényre juthasson.

Elvi szabályozás a hézagkitöltést is elvivé teszi

Ebben az új gondolkodási kultúrában gondolati előfeltevésünk szerint a törvényhozó megtette, amit meg kívánt tenni. Részéről a mű tehát hibátlanul lezáratott, s ezért mostantól kezdve kizárólag a bíró feladata, hogy levonja a következtetést, ami a törvényhozói tételezésből a megítélendő ügyre háramlik. (A bíró persze gondolkodhat úgy is, hogy a törvényhozó megtette ugyan, amit meg kívánt tenni, alkotása mégis hézagos, hiányos. Ezt pedig – a törvényhozói művet folytatva – a bíró dolga kiteljesíteni. Annak kérdése, hogy gondolkodása számára milyen ösvényt választ, kizárólag a bíróra tartozik. Megteheti hát, hogy a fenti módon esetleg megideologizálja többletigényét; mindez azonban a törvényhozó művének bevégzettségén, a törvényhozás elvi teljességén mit sem változtat.)

Mindenkori szabályozás a törvényhozó szándéka szerinti: a többi már a bíró dolga

Történelmileg mindenesetre szembetűnő az alábbi párhuzam: minden olyan jogi kultúrában, ahol a szabályozási teljesség igénye és ideológiája megjelent, hamarosan megjelent az az elgondolás is, hogy a törvény – nem általánossága ellenére, hanem éppen általánosságának köszönhetően és annak révén – az egyedi helyzetekre nem egyszerűen „alkalmaz hat ó", de éppen „alkalmaz and ó". Ismét előbukkan tehát korábban már megelőlegezett meggyőződésünk: a jogrend egészének síkján a tételes szabályozás elvi teljességét ideológiailag eleve feltételez-

Ezzel egy akár példákkal elvégzett szabályozás is teljesnek tekintetik

zük; feltételezzük tehát azt is, hogy minden egyes (a bevezetett szabályozás állapotába belépő s azt továbbalakító) törvényt csakis e teljes, már önmagában is rendszerként viselkedő tételezéshalmaz további részeként bocsátanak ki.

Jog hézagmentessége: az igazságszolgáltatás megtagadása tilalmazott

Ebből a rendszerfelfogásból ugyanakkor valami teljességgel új választási lehetőség is következik, ami alkalmazásában egyfajta további ideologikus magatartáshoz is alapot teremt. Ama kinyilvánítás gyakorlati következményeire gondolok, amely szerint nincs és nem is lehet hézag a jogban. Hiszen ez azt jelenti, hogy éppen adott formájában a jog már t e l j e s értékű választ adott, és ez az a válasz, amelyre lehet és kell a döntést alapoznunk. Vagy úgy, hogy a szabály alóli kivételből indulunk ki. Esetleg magára a szabályra építünk. Vagy ha esetleg szabály sem lenne közvetlenül alkalmazható, úgy kiindulhatunk a rendezés rögzített általános elveiből. Az előbbi előfeltevések alapján persze azt is a rendszer válaszaként kell elfogadnunk, ha következtetésül esetleg csak annyit állapíthatnánk meg, hogy egy eldöntendő kérdésre a rendszer – nem válaszol. Pontosan a mintaadó francia *Code civil* gyakorlatából ismerjük az „igazságszolgáltatás megtagadása" formális tilalmát. Kifejezetten azt nem mondta ugyan ki a kódex, hogy dönteni mindig kell, s a kereseteknek mindig helyt kell adni, azt azonban elrendelte, hogy amennyiben a bíró a törvény hallgatása, homályossága vagy elégtelensége ürügyével visszautasítaná az ítélkezést, úgy az „igazságszolgáltatás megtagadása" vétségében bűnösnek fogják majd őt tekinteni.[45]

az exegézis korában

Ez az e x e g é z i s kora, mely korlátozatlanul hű tükre, ereje tudatában még bármiféle kompromisszumot visszautasító mechanizmusa a kontinentális jog valódi szellemiségének, annak a bármiféle társadalmi spontaneitással szembeni általános bi-

[korlátlan hézagkitöltéssel]

[45] „Le juge qui refusera de juger, sous prétexte du silence, de l'obscurité et de l'insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice." *Code civil* 4. §. A következtetés egyértelmű: „a bírót ez felhatalmazza a törvény hézagainak kitöltésére, úgyszólván engedélyezve a törvényhozó hatalom bitorlását" – írja Chaïm Perelman in *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1968), 125. o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit] –, ám ellensúlyként kötelezve a döntések indokolására. Tételes összefüggéseiben lásd L. Favoreu *Du déni de justice en droit public français* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1964).

zalmatlanságnak, amelyik csak a rögzítettben hisz, annak gépiesen merev, de formális szükségképpeniségében semmiféle kibúvót, eltérést, helyi vagy többletkörülmények iránti megértést nem ismerő logizált működésében.[46] Csak a kódex betűje számít, annak életbe ültetése, amit mintájaként tételeztek, és a jogász is csak annyiban tudja feladatát, amennyiben pusztán applikációs tárgyként, s empátiát kizárólag a jog iránt mutatva kezeli a tényleges élethelyzeteket.[47]

Szabad jogtalálás: a jog mint hézagok halmaza

A múlt század utolsó harmadától, első nagy modern kódexeink elfogadásától kezdve Magyarországon is megindultak a szabályozási teljesség s a hézagkitöltés körül zajló viták. Azzal a fentebbiekben körvonalazott elvi válasszal szemben, hogy nincs és nem is lehet hézag a jogban, logikai ellentételként (és egyben mintegy logikai ellensúlyként) megfogalmazódott az a nézet is, hogy a rendszer voltaképpen maga sem más, mint hézagok halmaza. (Ez a felfogás volt a XIX. század végén és a XX. század elején oly divatos ún. „szabad jogtalálás" mozgalmának ideológiai alapja.) Nos, élete végén LUKÁCS GYÖRGY érvelt úgy ontológiájában, hogy mihelyst a társadalmi fejlődés egy adott szintet elér, úgy már ennek megtagadása vagy bármiféle visszatérés egy korábbi s már meghaladott állapotba is egyaránt csak

[46] Érzékletesen írja a kortárs szerző, hogy „A szöveg biztos elveket kínál; mihelyt azonban ettől eltávolodunk, minden szükségképpen bizonytalanná válik". Laurent, 109. o., id. Paul Dubouchet *La pensée juridique avant et après le Code Civil* 4e éd. (Paris: L'Hermes 1998), 176. o.

[a geometria eszményével]

[47] „Az írott törvény a jog. A jogi fakultások feladata ezért a törvényértelmezés megtanulása. Módszere szükségképpen deduktív. A Törvénykönyv szakaszai mindmegannyi teoréma, amelyek közti kapcsolatot fel kell tárni s levonni ennek következményeit. A jogász így tisztán egy geométer, nem más [...]." Louis Liard *L'enseignement supérieur en France* 1789–1889, II (Paris: Colin 1894), 397. o. – Nem más ez, mint „tisztán absztrakt formuláknak biztosított geometrikus kifejtés" – Raymond Saleilles által adott jellemzésből idézi Léon Husson 'Analyse critique de la méthode de l'exégèse' in *Archives de Philosophie du Droit* 17 (Paris: Dalloz 1972), 126. o. –, a „francia nacionalista racionalizmus és antihistorikus rendszertaniság" kifejeződése. Dubouchet, 172. o. – Amint Antonio Gambaro 'Codes and Constitutions in Civil Law' in *Italian Studies in Law* 2, ed. Alessandro Pizzorusso (Dordrecht, Boston, London: Nijhoff 1994), 99. o. 61. j. megjegyzi, „szíve mélyén a kontinentális jogász még mindig az exegézis híve, bármely más módszerhez való formális kapcsolódása ellenére is". Vö. még P. Rémy 'Éloge de l'exégèse' *Droits* 1 (1985), 115–123. o.

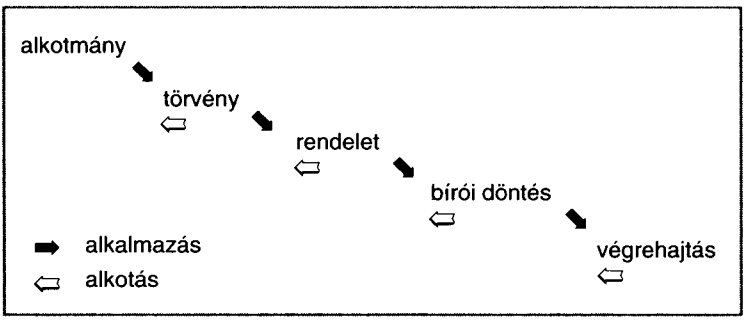
e szint talajáról lehetséges. Azaz, példával élve, nem térhetünk vissza többé például a robinsoni léthez anélkül, hogy ne immár kivívott társadalmiasodottságunkat kellene ehhez megtagadnunk. Nem léphetünk vissza úgy, hogy emlékezetünkből egyúttal a korábbi lét emlékeit is kitörölhetnénk. Nos, pontosan a modern kódexek elvi szabályozásának vívmányában rejlik az ideologikum. Vagyis látnunk kell: abban, hogy bárki a jogot hézagok halmazának állítja, távolról sem egy rendszerszerű teljesség valóságos tagadása, hanem egy ugyanabból a rendszergondolatból eredeztetett eltérő válasz lehetősége rejlik. Állíthatnánk például, hogy esetenként előfordulhatnak hézagok. De ugyanígy állíthatnánk azt is, hogy a mindenkori szabályozási rendszerösszesség nem más, mint hézagok sorozata, amit a rendszer csak elvileg fog át és minősít rendszerré. Ám attól a pillanattól kezdve, hogy beismertük: a jog adott rendszere elvileg átfogja a szabályozni kívánt jogot, a kiinduló tétel teljes elismerése máris megtörtént.

KELSEN lépcsőelmélete:

jogalkotás / jogalkalmazás,

felépülés / működés egysége

HANS KELSEN lépcsőelmélete pontosan egy ilyen felismerésre épül. Szerinte a jogalkotás és a jogalkalmazás nem választható szét egymástól úgy, mint két, valamiféle önmagában is megálló entitás, noha a „felépülés" és „működés" kettőségére és egymásutániságára épülő régi paradigma ezt mindeddig így sugallta. A jog egész rendszerében – a jogi rendezést végső általánosságában érvényességgel felruházó alkotmányi alapnormától a végső soron eljáró szerv által hozott egyedi-konkrét döntés végrehajtó aktusáig – minden egyes megtett lépés olyan kettős arculatot mutat, amely egyszersmind alkotás (a felsőbb

5. ábra

normák rendezése után a részletszabályozásban maradt űr diszkrecionális szabadsággal történő kitöltésére) és alkalmazás (a felsőbb normák által előírt korlátozások végrehajtására). Mint az alábbi ábrázolás is mutatja *(5. ábra)*, így – a szélső pólusok kivételével – minden közbenső szakasz egyidejűleg jogalkalmazás és jogalkotás.

Szabályozás: jogmentes űr példaszerű betöltése

A mikrofizikában nem tévednénk nagyot, ha például megállapítanánk, hogy a levegő lényege egy anyagi piszoktól csak kevéssé zavart üresség. Mint űr tehát tiszta, amit csupán a benne változó arányban előforduló oxigén és nitrogén, valamint a valóságos piszkot jelentő különféle szemcsés mikroanyagok zavarnak folytonosan meg. Ennek párhuzamára mondhatnók akár azt is, hogy a kodifikációs szabályozástól átfogott terület (például a *Code civil* néhány száz szabálya) az a szennyezés, ami zavarja – jóllehet sikerrel – a szabályozásmentesség tisztaságát.

A jog nem szabályával, hanem rendszerében válaszol: ez az, ami hézagmentes

A fejlődés többlete tehát maga a rendszer. Ezért a felvethető kérdésekre immár nem pusztán egyedi szabályával kínál választ a jog (vagy, joghézag esetén, nem pusztán egy egyedi szabály nemléte által hallgat), hanem mindenkori rendszere révén. Ebben viszont immár – elvileg kinyilvánítottan – joghézag nincs és nem is lehet; legfeljebb a felek olyan kérdést intéztek a joghoz, ami annak nem esete.

2.1.5. Fordulat a gondolkodásmódban

A mérték önállósításával a mérendő ember jelentéktelenedik el

A gondolkodási mintákat vizsgálva ilyen módon teljes fordulathoz érkeztünk. Mint láttuk, a leszboszi mérővesszőnél voltaképpen nem volt független mérték. Hiszen megbizonyosodhattunk felőle, hogy azt, amit mértékként használtak, bizonyos tekintetben a mérés eredménye teremtette. Fokozatos fejlődéssel azonban a nyugat-európai fejlődés eljutott a mérték kizárólagosságának ideologikus állításáig. Ezzel pedig azt, amit eredetileg saját szolgálatára hozott létre, önmagával, a mindenkori konkrét szituációval szemben is sikerrel önállósította. A tárgyiasítás korlátlan végigvitelével a mérték olyannyira önállósulhat, hogy mellette éppen a mértékkel élő, a mérő ember válhat jelentéktelenné. Hiszen azzal, hogy a készen álló mértéket pusztán alkalmaznia kell, az alkalmazás aktusa könnyen elveszítheti alkotó közreműködését. A mérés mértéke külsőlegessé, kívülről megragadhatóvá, a szó legszorosabb értelmében

kézzel foghatóvá lett. Ekkor már mindenki ugyan hozzáférhet, de egyszersmind könnyedén mindenkit uralóvá is válhat. Mindenesetre, elérkezve a másik szélsőséghez, a mérés ezzel a mérték függvényévé vált.

2.2. A GEOMETRIA PÉLDÁJA

Anélkül, hogy túlzottan belebonyolódnánk jogtól távol eső kérdésekbe, kíséreljük meg, hogy ugyanezt a módszertani gondolatot és fejlődési ívet a geometria példájában kövessük nyomon. Az eredmény előrebocsátásával már most megjegyezhetjük: a geometria világléptékű fejlődésében is mérték és mérés viszonylagossá válását fogjuk felfedezni.

A geometria mint mintatudomány:

Elöljáróban emlékezzünk csak arra, hogy a csillagászattal együtt a geometria volt a mintatudomány a görögök életében – csakúgy, mint Mezopotámiában, számos földművelésre épülő ázsiai kultúrában és általában az ókorban. A föld megműveléséhez ugyanis kulcsfontosságú volt, hogy a meteorológiai kilátásokkal tisztában legyenek, és felhasználhassák tudásukat arra, hogy jóval előre meghatározhassák a vetés és aratás időpontját. Ugyancsak fontos volt a földek feltérképezése és kijelölése – mindenekelőtt azért, hogy tervezhessék a föld vízháztartását s öntözőműveket létesíthessenek. Márpedig égboltot és földet illető mérésük egyaránt geometriai képzeteik alakulásától függött.

tökéletes rendszer

Korántsem véletlen hát, hogy az embertől megfogalmazott első tökéletes rendszer, mely évezredeken keresztül a tudománynak eszményi mintájául szolgált, a geometria volt.[48]

[48] A kérdéskör egészére lásd David R. Lachterman *The Ethics of Geometry* A Genealogy of Modernity (New York, etc.: Routledge 1989) xiv + 255 o.; teljeskörű áttekintésére Jeremy Gray *Ideas of Space* Euclidean, Non-Euclidean, and Relativistic, 2nd ed. (Oxford: Clarendon Press 1989) xi + 242 o. [Oxford Science], Euklidész 2. fej., Bolyai és Lobacsevszkij 10. fej., az einsteini fordulat pedig 3. rész; a nem-euklideszi fejlemények áttekintésére Roberto Bonola *Non-Euclidean Geometry* A Critical and Historical Study of Its Developments, trans. H. S. Carlslaw (New York: Dover 1955) xii + 268 o.; szakmai megvitatására Evert W. Beth *The Foundations of Mathematics* A Study in the Philosophy of Science, 2nd rev. ed. (Amsterdam: North-Holland Publishing Company 1968), 150–154. o. [Studies in Logic and the Foundations of Mathematics]; a háttérre pedig Her-

2.2.1. Euklideszi geometria

Az EUKLIDESZi geometria az axiomatikus rendszerek első, ugyanakkor immár tökéletes megfogalmazása.

Egy axiomatikus gondolat- vagy tételezéshalmaz kétféle összetevőből áll: axiómákból és teorémák sorozatából. Az axiómák logikailag képzett általános tételek, amelyek a rendszer alapállításait tartalmazzák. Alapállításokként alapvetőek, amennyiben ezek határozzák meg a rendszert, s a rendszer előfeltevései szerint minden további lehetséges állítás ezekből következik, mégpedig logikai szükségképpeniséggel. A fenti meghatározással egyúttal a teorémákat is meghatároztuk. Olyan tételek ezek, amelyek az axiómákból következnek – mint mondottuk, logikai szükségképpeniséggel.[49,50] Axiómák / teorémák

mann Schuling *Die Geschichte der axiomatische Methode im 16. und beginnenden 17. Jahrhundert* Wandlung der Wissenschaftsauffassung (Hildesheim & New York: Olms 1969) 199 o. [Studien und Materialen zur Philosophie]. Klasszikus bemutatásban vö. még Blaise Pascal 'De l'esprit géométrique' in *Oeuvres complètes* III, ed. Jean Mernard (Paris: Desclée de Brouwer 1991), 360–437. o. [Bibliothèque Européenne].

[49] Klasszikus meghatározása szerint egyfelől:

$\alpha\xi\iota\omega\mu\alpha$ = „Ilyenek a mindenki által bizonyíthatatlannak tekintett axiómák, amennyiben mindenki ilyenként fogadja el ezeket s e tekintetben kétség senkiben sem vetődik fel; miután gyakran egyszerűen axiómáknak nevezik a közvetlen tekintéllyel rendelkező vagy valamilyen szükségből elfogadott tételeket is." [Proclus (F) 193, 15–17.] „[A]xióma az, amikor a tudós számára valami magától értetődőt és nyilvánvalót elvként fogadnak el". Proklus Diadochus (410–485) *Kommentar zum Ersten Buch von Euklids „Elementen"* übertragen P. Leander Schönberger, hrsg. Max Steck (Halle: Deutsche Akademie der Naturforscher 1945), 219. és 171. o. és Proclus de Lycie *Les commentaires sur le premier livre des Éléments d'Euclide* trad. Paul Ver Eecke (Bruges: Desclée de Brouwer 1948), 171. és 68. o.; másfelől pedig: [axióma + teoréma]

$\alpha\iota\tau\eta\mu$ = '*das Geforderte, die Forderung*' [Proclus (F) 76, 17–19]: „Wo es sich also um ein allgemeines Akzidens handelt, das der gesamten Materie eigen ist, da ist von Theoremen zu sprechen." Uo., 221. o. Vö. Szabó Árpád 'Anfänge des euklidischen Axiomensystems' *Archive for History of Exact Sciences* I (1960–1962), 37–106. o., különösen 65. és 67. o. Első angol előfordulása pedig így definiál: „A teorémák (vagy bizonyított igazságok) a geometriában minden következtetés igaz megismerésére és biztos bizonyságául szolgálnak." Robert Recorde *The Pathwaie to Knowledge* (1551) [id. in //mail.mcjh.kl.edu.tw/~chenkwn/mathword/t].

[50] „Egy axiomatikus rendszert akkor határoztunk meg, amikor egy formális nyelv bizonyos mondatait axiómákként kiválasztjuk, majd mindazon visszamaradó mondatok halmazát, amelyek az axiómákból valamely elfogadott logikai [axiomatikus rendszermeghatározás]

Az EUKLIDESZi geometriarendszerrel egy eleddig ismeretlen gondolkodási mód jelenik meg, melyben tudásunk alapja, melyre majd módszerességünk támaszkodhat, a kiindulópontként immár bizonyítatlanul elfogadott princípium különválasztatik a belőle levezetett tételektől.[51] Ennek jegyében az ember véges számú tételt állít, és ezáltal létrehoz egy zárt gondolatrendszert, melyben egyúttal kimondja a rendszerben érvényes végső, megfellebbezhetetlen igazságot. Ennél többet nem is kell tennie. Nem kell magyarázkodnia sem. Elégséges annyit mondania csupán, hogy ezek és ezek az axiómák. Ha ezt megtette, úgy minden egyéb már ezekből következik – mint láttuk, logikai szükségképpeniséggel, tehát immár az ember közbenjöttének, alkotó beavatkozásának a szüksége nélkül. Ez viszont annyit jelent, hogy elegendő csupán az axiómákat állítani, s ezzel már magát az egész rendszert uraljuk. Hiszen egy olyan logikában, amely ismeri a dedukció szabályait, az axiómák állításából a rendszer egészének az állítása (formálása és meghatározása) már magában következik. Az axiomatikus rendszer ennyiben önmagában tökéletes és befejezett.

változhatatlan, hiszen az axióma: végső igazságtételezés

Az axiómák és teorémák halmazából olyan gondolati építmény jön létre, amely nemcsak változatlan, de egyúttal változhatatlan is. Hiszen ha alaptételszerűen állítjuk, hogy a teoréma az axiómá(k)ból következik, úgy ezzel egyszersmind azt is állítjuk, hogy axióma csak az lehet, amiből valami más következik, de ami maga másból nem következik. Ami tehát – legalábbis a rendszerben – nem vezethető vissza semmiféle egyéb tételezésre. Ezért elmondhatjuk: az axiómák a rendszer végső igazságtételezései. A rendszer pedig azért változhatatlan, mert akár kimondjuk a teorémák teljes sorozatát, akár nem, logikailag ezek mind bennerejlenek az axiómákban. Már pedig láttuk: az axiómák a rendszerben mozdíthatatlanok. Hiszen ha

érvényesség szerint következnek, az axiomatikus rendszer teorémáivá tesszük." Robert John Ackermann *Modern Deductive Logic* An Introduction to its Techniques and Significance (London: Macmillan 1970), 182. o. [Modern Introductions to Philosophy].

[51] Szabó Árpád *A görög matematika kibontakozása* (Budapest: Magvető 1978), 119. o. [Gyorsuló idő] szerint ezzel, a deduktivitás alapjául szolgáló s a következményeként levont tételek szétválasztásával születik meg a tudomány.

kiderülne, hogy bármelyikük egy másikból levezethető, úgy rögvest maga is teorémára változna át. Ha pedig kiderülne, hogy állítható olyan teoréma a rendszeren belül, amely nem axiómából következik vagy egy másik teorémával nem áll olyan logikai viszonyban, hogy azzal együtt e végső alaptételekből következzék, úgy a rendszer mint olyan szükségképpen összeomlik.

ami csakis alkalmazható

E dilemmára és választási lehetőségre a következő pontban példát is látunk, mely élesen rávilágít magára a gondolkodásmódra. Az emberi gondolat fejlődésében annak sugallata az újdonság benne, hogy egy ilyen gondolatrendszerrel mást nem tehetünk, mint hogy alkalmazzuk. Csupán tudomásul vehetjük; csupán élhetünk vele. De nem vitathatjuk. Hiszen mihelyt rendszerként létrejött, úgy már adott formájában kész, befejezett, végleges. Ha pedig bármit kivonnánk belőle, úgy az egész fog ilyenként összeomlani. Ha – végül – bármit hozzátennénk, úgy ezzel óhatatlanul új rendszert tételeznénk. A rendszer tehát rendszerként történő fennállása utolsó pillanatáig változhatatlan és mozdíthatatlan. Képszerű hasonlattal élve: olyan, mint egy PETRARCA-szonett. Felépítésében, megformáltságában egyaránt tökéletes és végleges. Ha bármit változtatnánk rajta, úgy egész építménye – pontosan az, ami azzá teszi, ami – összeomlanék. Csakis így, csakis az adott módon építhető fel. Minden egyes elemében (hangtanilag, versmértékileg s rímeit tekintve egyaránt) szigorúan egységbe kovácsolt. Azaz nemcsak tényszerűen befejezett és kész, de távlatában is – ameddig csak az adott PETRARCA-szonettről egyáltalán beszélünk – mozdíthatatlan és változhatatlan.

Rendszer: önmagában elégséges, mert logikailag szükségképpeni

A rendszer teljes és tökéletes tehát. Nemcsak végleges, de önmagában elégséges is, hiszen minden irányban hézagtalan logikai szükségképpeniség testesül meg benne.[52]

[52] A tudományos módszeresség vallomásosságáról – „Végtelen időben végtelen a természet, végtelen a világ könyve: a *mathesis* az a gyertya, amely nélkül olvasni nem lehet." – szól Sarlóska Ernő 'Bolyai Farkas eszmevilága' *Tiszatáj* 29 (1975) 2, 42–44. o.

2.2.2. Bolyai és Lobacsevszkij kihívása

Mi is az a példaértékű tett, amit BOLYAInak és LOBACSEVSZKIJnek köszönhetünk? Mert mit tett az egyikük Temesvárott? És mit tett a másikuk Oroszországban?

Rendszeren belüli változat találása: új rendszerteremtés

Válaszunk talán túlzottan is lakonikus lesz: nem tettek egyebet, mint hogy gondolkodva, ceruzával kezükben vizsgálták a geometria lehetőségeit. Így egyebek közt érdeklődtek aziránt, hogy a felvethető kérdésekre a Rendszer – EUKLIDÉSZ rendszere – miként válaszol, és évezredek óta miféle válaszokat adtak ezekre a geométerek. Számos rutinkérdést és rutinválaszt végigkövettek. Ezek közt fogalmazódott meg az is, hogy pont és egyenes közt mi ad legrövidebb utat, vagy két párhuzamos viszonya miként alakul. Történetesen épp az imént laikusan megfogalmazott két kérdés kapcsán úttörő gondolatuk támadt. Anélkül, hogy az EUKLIDESZi rendszert tagadták volna, a rendszeren belül mégis tudtak olyan teorémát bizonyítani, amelyik nem következett az axiómá(k)ból.[53] Mint az előbbiekben láttuk, itt látszólag csupán játékról, vagy másképpen kifejezve, egyszerű gondolati kísérletről van szó. Akármi is a válasz – mondhatnánk, hogy egyre megy. Nyilvánvaló, hogy mindennapi életünkben sem a kérdésfeltevés, sem bármiféle megválaszolása nem keltene botrányt, nem okozna feltűnést. Mondhat tán újat is, de bizonyosan nem idézne elő megrázkódtatást. Ha éppen társalgásban vetődnék fel, úgy bárhogyan is válaszolnának rá, a társalgás témáról témára csapongva könnyedén folytatódhatnék tovább. Nem így van azonban elvi jelentőségű kérdésekben. Egy axiomatikus rendszerben pedig éppen ez a vízválasztó

[BOLYAI geometriai felismerése]

[53] „Megkísérelte az axióma indirekt bizonyítását, vagyis annak feltételezését, hogy az axióma állítása nem igaz, s ebből valamely ellentmondás levezetését. [...] BOLYAI JÁNOS [...] már 1823-ban arra a meggyőződésre jutott, hogy ezek a furcsa geometriai tételek egy ellentmondásoktól mentes geometriai elméletté, egy újszerű geometriává állnak össze. [...] Eszerint a párhuzamossági axióma független a többi EUKLIDESZi axiómától, elfogadásával az EUKLIDESZi geometria, tagadásával az újszerű nem EUKLIDESZi geometria jön létre, figyelmen kívül hagyásával pedig a két geometria közös elemeit magában foglaló abszolút geometria áll elő." Császár Ákos 'Magyar származású matematikusok hozzájárulása a matematika fejlődéséhez' *Természet Világa* (1998), III. különszám, 3–10. o.

jelentőségű kérdés. Ez a kérdések kérdése, voltaképpen az egyetlen igazi kérdés.[54]

semmiből – gondolattal – új világteremtés

BOLYAI, amikor elemzését befejezi, önnön művétől meglepve, drámai hangsúllyal ujjong fel: „Semmiből egy új, más világot teremtettem!"[55] Kérdezzünk csak vissza: Mi itt a „semmi"? És mi itt az „új"? Nos, ami a „semmiből" történő kiindulást illeti: pusztán gondolataira támaszkodva létrehozott valamit, ami korábban semmiképpen sem létezett. Ami pedig az „ujj más világ" teremtését illeti: gondolataival hozott létre olyasmit, ami korábban ismeretlen volt, hiszen nem tételezték. Persze: nem is tételezhették, hiszen az EUKLIDESZi geometria teljes, tökéletes és lezárt rendszert testesített meg. Ám most, a gondolkodó művével, drámai kihívás esett meg – és ez pontosan azért volt drámai, mert BOLYAI és vele egy időben LOBACSEVSZKIJ rendszerszerű kérdésekre adott rendszerszerű válaszaikkal egyenértékű alternatívát kínáltak; és ez az alternatíva immár nem szürke másolás vagy egyszerű utánkérődzés, hanem valami újnak az újonnan történő teremtése volt.[56]

[54] „Nem is egy geometriai axióma igazsága vagy érvényessége, még csak nem is evidenciára, örökkévalóságra vagy abszolút bizonyosságra támasztott igénye sérült. Valami sokkal szentebb omlott össze: a nem EUKLIDESZi forradalom az ellentmondás-mentesség törvényét helyezte hatályon kívül." Tóth Imre *Bécstől Temesvárig* Bolyai János útja a nemeuklideszi forradalom felé (Budapest: Typotext Elektronikus Kiadó 2002). [újdonsága]

[55] Apjához, BOLYAI FARKAShoz írt leveléből: „most többet nem szólhatok, tsak annyit: hogy semmiből egy ujj más világot teremtettem; mindaz, valamit eddig küldöttem, tsak kártyaház a' toronyhoz képest. Meg-vagyok győződve, hogy nem sokkal fog kevesebb betsületemre szolgálni, mintha fel-találtam volna." Toró Tibor 'Habent sua fata: Bolyai János 1823. november 3-i temesvári levelének sorstörténete' *Természet Világa* 2003. I. [Bolyai-]különszám [chemonet.hu/TermVil/]

[56] „BOLYAI JÁNOSig a geometria a körülöttünk lévő valóságot írta le, attól elválaszthatatlan volt. Pont, egyenes, sík az volt, amit a szemléletünk nagy erővel ránk kényszerít. Ne feledjük, EUKLIDÉSZ axiómái csak a rend kedvéért születtek, hogy a fogalmak, állítások zűrzavarában el tudjunk igazodni, és tisztázzuk, mi az, ami nyilvánvaló, és mi szorul bizonyításra. [...] BOLYAI a geometriát az absztrakt elméletek világába helyezte át. Megmutatta, hogy logikailag egynél több geometria is lehetséges." Prékopa András 'Bolyai János forradalma' *Természet Világa* (2002. július, augusztus, szeptember). [valóságleírásból elvont teória]

Bármi *appendum* vagy *correctivum* új rendszert hoz létre

Egy axiomatikus gondolatvilágban csakis egyféleképpen gondolkodhatunk. Bármely válasz, amely a rendszerhez képest *appendum* (mert korábban a rendszer nem tartalmazta) vagy pedig *korrektívum* (mert változtat a rendszer alaptételezésein), a rendszer egészét minősíti át teljességgel új rendszerré. Márpedig mindez könnyen belátható következményekkel járt a geometria szempontjából. Ugyanakkor forradalmian új válaszadások lehetőségét vetítette előre az általános emberi gondolkodás nézőpontjából is.

Mihelyt tényként el tudjuk fogadni, hogy olyan helyzet álljon elő, amelyben egy részkérdésre adott részválasz máris új rendszert hoz létre, egyszersmind két további gondolati következmény elfogadásával is számolhatunk.

A világleírás nem objektív, végleges, hanem versengő:

(1) A legfontosabb annak felismerése, hogy a világ – elvileg – többféleképpen leírható. Nincs és nem is lehetséges tehát „objektív", „önmagában igaz" leírása. Ugyanezen okból nincsen végleges leírása sem – olyan, amelynek megtörténtével megnyugodhatna az elme és véget érhetne a tudomány. Éppen ellenkezőleg, a világnak többféle és egymással egyidejűleg versengő leírása lehetséges. Lehetnek olyan leírások (és leírási alternatívák) is, hogy egyikből talán nem is ítélhetjük meg a másik értékét. Ez esetben kizárólag a tudománytörténet illetékességi körébe fog majd – egyszer, valaha, a kései utókorban – tartozni, hogy megmagyarázza *a posteriori*, vajon a tudomány s a tudomány nevében az emberiség miért részesítette előnyben az egymással versengő leírások egyikét? És miért nem fogadta el már egy korábbi időpontban a KOPERNIKUSZit a földközpontú világkép helyett? S amikor végre erre átváltott, voltaképpen miért is tette ezt?[57]

ellentmondásmentesség + magyarázó erő + több összefüggés + kevesebb entitás

Az emberiség általában azt választja „jobbként", amelyikben
(a) kevesebb ellentmondást lel. Ezek közül azt, amelyikben
(b) nagyobb (erősebb és mélyebb) magyarázó erőt vél. S amelyikről – nem utolsó sorban – úgy látja, hogy
(c) több összefüggésre kínál magyarázatot, és
(d) ezek elveként ugyanakkor kevesebb független létezőt – entitást – előfeltételez.

[57] Esettanulmányokon keresztül lásd pl. Arthur Koestler *Alvajárók* [The Sleepwalkers, 1959] ford. Makovecz Benjámin (Budapest: Európa 1996) 812 o.

Ockham borotvája: csupán a magyarázathoz elengedhetetlen szubsztanciákkal

Ez utóbbi magyarázatára hadd éljünk egy olyan példával, amely korszakokat átívelően uralta a gondolkodás történetét. Mint ismeretes, a gondolatrendszerek építésének a célja mindig az, hogy egymással összefüggő tételek halmaza segítségével ellentmondásoktól mentesen – tehát koherensen és konzekvensen – tudja magyarázni a világot. Ez minden ismerettárgyra nézve áll – arra is, ha történetesen Isten létén tűnődünk. Nos, abban az esetben, ha gondolkodásunkban Isten létével egy természettudományi szakkérdésben számolunk, úgy az anyag immár nem egyszerűen szubsztancia, hanem egyszersmind és mindenekelőtt az isteni lényeg származéka és megnyilvánulása, tehát valami elsőbben létezőnek a derivátuma és manifesztációja. A kérdés viszont e pillanattól kezdve immár nem önmagában áll – „tételezzük-e Isten létét, és miként?" –, hanem egyúttal a világ megértése természettudományos összefüggésrendszerének a kiválasztásán múlik. Kérdezhetünk például így is: Miért ne tételeznénk Isten létét, ha nélküle amúgy sem érkezhetünk el adekvát magyarázathoz? De elvileg kérdezhetünk megfordítva is: Miért tételeznénk hát Isten létét, ha nélküle is éppen úgy elérkezhetünk egy adekvát magyarázathoz? Olyan módszertani megfontolás és kérdésfeltevés rejlik emögött, ami már a korai középkorban megfogalmazódott. Elsőként William Ockham adott ennek formát – ezért ismerjük *Occam borotvája*ként –, és e formájában azt sugallta, hogy az elméleti tisztaság megőrzése s lehetséges fokozása, az elemzési síkok elkülönítésének tiszteletben tartása érdekében nem érdemes és nem szabad a szubsztanciákat szükségtelenül gyarapítanunk.

[Kanti lét / legyen, tény / norma kettőssége]

Hasonlóképpen említhetnénk a Kanti hagyomány nyomán elterjedt fogalmiasítást is, mely társadalmi dolgainkat egy olyan világképben magyarázta, amely „lét" és „legyen", illetőleg „tény" és „norma" kettősségére épült. A II. világháborúval lezáruló korig gyakorlatilag ez volt az európai kontinens társadalmi bölcseletének alapvető paradigmája. Nos, nyilvánvaló, hogy önmagában sem egy ilyen, sem pedig bármiféle más egyébként egységes világszemlélet mellett vagy ellen nem érvelhetünk. Viszont amennyiben elő tudunk állani egy olyan világképpel, amely társadalmi kérdéseinkre világunk fogalmi kettéhasítása nélkül ad teljesebb, következetesebb és ellentmondásoktól mentesebb választ, úgy a jövőben a gondolkodók bizonyára ezt fogják majd követni.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy gondolatainkkal – gondolatilag – valóban teremthetünk „egy ujj más világ"-ot. A levonható elméleti következtetést magunk elé idézve ezzel azt fejezzük ki, hogy a világ – elvileg – többféleképpen is leírható és értelmezhető.

Világleírás mint önleírás

(2) Mindebből azonban levonható egy további következtetés is. Vajon biztosak lehetünk-e abban, hogy adott világértelmezésünkkel valóban a világot írtuk le? Vagy másként fogalmazva, de mégis ugyanarról szólva: lehetséges-e egyidejűleg és változatlan összefüggésben a világot többféle módon igazul leírnunk? Avagy arra kellene-e inkább következtetnünk, hogy miközben a világot leírjuk, egyúttal óhatatlanul valami mást is leírunk? Azaz miközben a világról írunk, esetleg egyszersmind leírjuk magunkat: a leírót, az elméletalkotót is? Másként kifejezve: annak, aki a világot le akarja írni, egyúttal és óhatatlanul le kell írnia azt is, hogy miképpen tudja egyáltalán elgondolni a világ leírását? Következtetésünk a fentiek sugallata szerint kizárólag az lehet, hogy voltaképpen egyetlen leírás sem pusztán és kizárólagosan a 'világ'-ot írja le. Egyszersmind – óhatatlanul – l e í r j a ö n m a g á t is. Majd ezt – önmagán reflektáltatva s a világra alkalmazva – visszavetíti a 'világ'-ra, és úgy állítja be, mint az úgynevezett világ úgynevezett leírását.

Az axiómarendszer csak belülről tökéletes, kívülről véletlenszerű

Ebből viszont egy lényeges szemléleti újítás következik, ami az EUKLIDESZi mintához képest lényeges pontokon módosított eredményt ad. Eszerint bármennyire axiomatikus is egy rendszer – sőt, hozzátehetnénk: éppen azért, mert axiomatikus –, csakis belülről nézve tökéletes, és kizárólag a saját axiómáiból kiindulóan törvényszerű. Maga az axióma azonban (sem az alapját képező tétel kiválasztása, sem pedig axiómaként történő tételezése) már n e m törvényszerű. Külső nézőpontból ezért nem több és más, mint pusztán egyike a lehetséges világoknak. Éppen ebben, az egyaránt választható véletlenszerűségek közötti választásban és eredményének tökéletesként, törvényszerűként történő bemutatásában nyilvánul meg az „ujj más világ" teremtése.

Az elmélet imaginárius világteremtés: javaslat, gondolati kísérlet

Mindebben rejlik egy további felismerés is, mely hasonlóképpen paradigmatikus váltást sejtet. Fogalmi világunkról van szó. Nevezetesen, bensőleg bármennyire tökéletesek vagy a külvilágot meggyőző magyarázó erővel leíróak legyenek is, fogalomrendszereink legfeljebb gondolati kísérletekként jöhetnek számításba. Játékok ezek, melyeket jobb híján használunk. Mivel pedig alkalmasabbal nem rendelkezünk, a világról szerzett benyomásaink, ismereteink kifejezésére, leképezésére, rögzítésére – röviden: reprezentációjára – is csak ezeket használhatjuk. Márpedig lételméleti helyük aligha lehet eltérő attól, mint ami az imaginárius világteremtéseket megilleti. Ugyanakkor bizonyos előfeltételek esetén – mindenekelőtt akkor, ha hatásuk meggyőző s az emberi gyakorlatban sikerrel alkalmazhatók – természetszerűleg ezek az imaginárius világteremtések is valóságos ténnyé s befolyásoló tényezővé: a társadalmi gyakorlat létszerű elemeivé és ezzel az ember által alkotott második természet részeivé, létünknek és környezetünknek immár visszavonhatatlanul adott összetevőivé válhatnak.

2.2.3. Az EINSTEINI forradalom

Bizonyosságaink igazsága ismeretlen tényezők függvénye:

ALBERT EINSTEIN kitágította a teret. Már megismert bizonyosságaink igazságát is azonosítatlan, sőt ismeretlen tényezők, még meg sem fogalmazott felismerések függvényévé tette. Jelesül: kimutatta, hogy ugyanúgy, ahogyan a vonaton együtt utazók helyzete vagy a Földön elfoglalt helyünk nemcsak egymáshoz mért mozgásunktól, de vonatunk haladásától s a vonatot hordozó égitest által befutott úttól is függ – nos, ugyanilyen értelemben óhatatlanul olyan többletdimenziók létezhetnek a térben, amelyek eddigi bizonyosságainkat nemcsak helyzetünkhöz viszonyítottá, de egyenesen helyzetünknek a világösszességben elfoglalt helye függvényévé és vonatkozásává teszik. Példának okáért, a tér görbülete éppen úgy módosítja a klasszikus térelméletből következő (s ezek szerint immár puszta látszatnak vagy hiposztazációnak, csupasz feltevésnek bizonyuló) bizonyosságainkat, mint ahogyan a téridőt illető új felismerések is új dimenziót vezethetnek be a korábban az időmúlás hagyományos elképzeléséből táplálkozó számításokba. Vagyis a világegyetemet illetően – melynek éppen logikai harmóniáját

hitte[58] s e harmónia tükröződését kereste az elméletben – minden tudásunk hirtelen viszonylagossá válik.

létünk és világban pozicionáltságunk vonatkozása

Az EINSTEINi felismerés, amennyiben tanulságait általánosítjuk, valóban forradalmi fordulatot sugall. Hiszen ezek jegyében bármi, amit csak mondunk, felismerünk vagy világösszefüggésként tételezünk, önmagában még gondolati kísérletként sem lehet érvényes. Ha pedig így van ez, úgy korábbról megszerezni vélt tudásunk sem egyéb (és nem is lehet más vagy több), mint konkrét egyedi létünknek (észlelésünknek, tájékozódásunknak, viszonyítottságunknak) a vonatkozása (függvénye és járuléka). Végső soron az is, amit „egyetemes" igazságainknak vélünk, pusztán vonatkozása a világban történő pozicionáltságunknak – pontosabban annak, hogy hol, hogyan és miként érzékeljük és értékeljük helyünket a világban.[59]

2.3. A GONDOLKODÁS PÉLDÁJA

A gondolkodás, az okfejtés nagy módszerei és stílusai szintén válaszút elé állítanak. Még ha tárgyuk szerint nem is joggal vagy erkölcsfilozófiával foglalkoznak, jogi és erkölcsi vonatkozást bőven hordozhatnak.

Az ember és az ember által alkotott szabályok egymáshoz való viszonyára gondolva két alapvető lehetőség között választhatunk, amit majd az autonómia, illetőleg heteronómia fogalmi köreként nevesítünk.

[világ belső szükségszerűsége? külső döntéstől függő volta?]

[58] Mint tanítványának, ERNST STRAUSSnak hajdanán írta: „Ez érdekel engem: létrehozhatta volna-e másképpen Isten a világot? Vajon hagy-e a logikai egyszerűség követelménye teret bármiféle változatosság számára?" Albert Einstein 'Autobiographical Notes' in *Albert Einstein* Philosopher-Scientist, ed. Paul A. Schilp (New York: Tudor 1951), 63. o.

[59] Mindez éppen pozicionáltsága okán környezeti, sőt mi több, egyenesen személyes súlyt ad minden emberi megnyilatkozásnak. EINSTEIN pontosan a közös hátteret képező racionalizmusra hivatkozva figyelmeztet ezért: „Anélkül, hogy a rációval szemben bűnbe ne esnénk, semmiféle következtetéshez nem juthatunk el." Albert Einstein *Lettres à Maurice Solovine* (Paris 1956), 129. o.

Az erkölcsfilozófiában a u t o n ó m nak nevezzük a cselekvést, ha magatartásunk végső soron csak és kizárólag saját erkölcsi elhatározásunk s felelősségünk – szabálykövetés szándéka esetén tudatosultan saját szabályértésünk, s ezzel bevallottan saját értékmegvalósításunk és benne értékhagyományba illeszkedésünk – függvénye és következménye. Cselekvésünkben ilyenkor külsőként felfogott kényszer nem játszik számottevő szerepet.

Autonómia: belső elhatározás külső kényszer nélkül

Ezzel szemben h e t e r o n ó m nak nevezzük akkor, amikor úgynevezett morális döntésünk egy voltaképpen rajtunk kívülálló, tőlünk független esemény, melyben mi magunk – tudatosságunkkal és erkölcsi minőségünkben – úgyszólván puszta tárgyként vagyunk csak jelen. Ilyenkor legfeljebb vonatkozási pontok vagyunk csupán; és ezek is legfeljebb azért, mert történetesen mi vagyunk azok, akikre – mint hisszük – a döntés vonatkozik. Heteronóm lesz például döntésünk akkor, ha a MÓZESi kor zsidójaként szembesülünk a kőtáblára sziklaszilárd keménységgel bevésett paranccsal. Ha ugyanis MÓZES és az általa vágyott rend erős, úgy egyszerűen nem cselekedhetünk másképpen, mint ahogyan a törvénytáblán írva vagyon – hacsak nem akarjuk kockára tenni eddigi befogadottságunkat s társadalmi minőségeinket a teljes lehetetlenüléssel, közösségből történő kitaszíttatásunkkal, árulóként kikiáltatásunkkal, erkölcsi megsemmisülésünkkel. Ilyen helyzetben tehát egyszerűen nem tehetünk másként. A kőtábla pontosan azért magasodik elénk, hogy minden pillanatban ezt sugallja nékünk: semmi dolgunk nincs egyéb, mint hogy parancsait magunkra vonatkoztassuk. Hiszen ami azokból következik, éppen reánk nézve következik. Nos, ilyenkor erkölcsileg heteronóm lesz a cselekvésünk – szemben azzal, amikor valóságosként tudatosított választási lehetőség birtokában értelmesen, bizonyos keretek közt szabadon, döntésünket végső soron tényleg meghatározó módon fontolóra vehetjük egy egyébként adott cselekvési lehetőség mellett vagy ellen szóló morális érveket.[60]

Heteronómia: külső tények vonatkozásai vagyunk csupán

[60] A KANTi fogalom kizárólag a saját és a más törvényétől [*auto/hetero-nomo*] vezéreltség közt tesz különbséget (pl. John Hittinger *Modern Philosophy* XI. B.1.3.: 'Kennington on Kant's The Foundations of the Metaphysics of Morals' [icu.catholicity.com/c02111.htm]), a fent javasolt megkülönböztetés viszont ezt már a nyelvhasználat sugallatából kiinduló értelemben alkalmazza.

2.3.1. Autonómia

Újszövetség: beszélgetés, következtetések levonásával

2.3.1.1. ÚJSZÖVETSÉGI OKFEJTÉS Az első példa, mely a kultúrtörténetben számunkra ebből a szempontból nevesítésre érdemes, az Újszövetség.[61] Olyan hagyomány foglalata ez, amely JÉZUS KRISZTUS életét és tanításait beszéli el. Mint tudjuk, élete végén harminchárom éves volt, és rabbinikus közegben, rabbinikus iskolázottsággal tanított. Ha csupán a módszertani jellemzés kedvéért egy pillanatra elszakadunk a keresztény hagyománytól, úgy profán szavakkal kifejezve a következőkről értesülünk az Újszövetség foglalatának textusából: JÉZUS különféle helyzetekben különféle beszélgetésekbe bonyolódik, majd ezekből következtetéseket szűr le magának és hallgatóságának, amik többnyire a fennálló helyzet fonákságára vagy éppen tarthatatlanságára mutatnak rá.

Σ: példázatok gyűjteménye

Az Újszövetség egész foglalata bizonyos helyzetek, és ezekben megejtett erkölcsi választások s világképet formáló döntések megvilágítását célozza. Mindez a történetben olyan módon formálódik, hogy JÉZUS valamilyen adott helyzetben cselekszik, majd ebből – leginkább normatív tanulsággal – túlnyomórészt erkölcsi jellegű következtetést von le mindannyiunk számára. Előfordul az is, hogy csupán beszél olyan helyzetekről, amelyek éppen megeshetettek volna, vagy történetesen másokkal fordultak elő. Ezek szintén erkölcsi tanulságnak szolgálnak alapul. Úgy szól ezekről, mintha rétor, vagyis kora tanítója, a társak közt rabbi lenne, azaz a hatáskiváltás eszközeivel élve.[62] Röviden kifejezve tehát azt mondhatnók, hogy az Újszövetség ebből a szempontból p é l d á z a t o k gyűjteménye.

[61] Az Újszövetségre irányuló Biblia-kritika új – nyelvészeti, szociológiai – irányainak egyik első foglalataként lásd *Text and Interpretation* New Approaches in the Criticism of the New Testament, ed. P. J. Hartin & H. Petzer (Leiden, etc.: Brill 1991) viii + 326 o. [New Testament Tools and Studies XV]. Általános nyelvelméleti háttérként Benjamin Kedar – *Biblische Semantik* Eine Einführung (Stuttgart, etc.: Kohlhammer 1981) 214 o. – írja: „Íme, előttünk sok szóval egy könyv, de »minden szóban, ha meggondoljuk, egy egész könyv rejlik« (RÜCKERT)." (189. o.)

[62] Például Kosztolányi István 'Jézus saját szavainak kérdése' *Vigilia* XL (1975) 8, 513. o. szerint „A rabbik tanítási módszeréhez hasonló lehetett Jézus tanítási módszere is. Jézus elsősorban úgy fogalmazta meg mondanivalóját, hogy azt könnyen meg lehessen jegyezni, ezért felhasználta a ritmust, az ellentétet, a szójátékot, a szellemes megfogalmazást."

Példa egy tanból következik, de nem mondja el, melyikből

A példaszerűség fontos körülményre utal. Eltérően ugyanis az önmagukban állítást vagy tagadást kifejező, általános fogalmai érvényességi körében általánosítható s így esetei megállapítását logikai alárendeléssel is lehetővé tevő t é t e l e k t ől, valamint az ilyen tételek logikailag is szervezett halmazából összeszövődő t a n tól, a példa nem más, mint instancia, vagyis megfontolásra intő elbeszélés. Nyilvánvalóan valamilyen tételhalmazból mint tanból következik, de magából a példatárból nem feltétlenül derül ki egyértelműen, hogy milyen (avagy melyik) tannak a példája. Nos, az újszövetségi példabeszéd a narráció eszközeibe rejtett értékeléssel megvilágít egy helyzetet vagy történést, melyben JÉZUS az elbeszélt helyzet vagy történés függvényében megnyilatkozott, majd az ebből általunk a saját helyzetünkben levonható tanulságot vetíti ki számunkra üzenetként.[63]

Szövegfoglalata doktrínává nem építhető, dogmatikailag nem kezelhető:

Az elméletileg fontos felismerés mindebből az, hogy – éppen a fenti módszertani nézőpontból – maga az újszövetségi szöveg mint néhány példázat metaforikusan kezelt gyűjteménye a maga közvetlenségében doktrinává n e m építhető, s közvetlen nyelvi kifejezésében dogmatikailag nem kezelhető. Ahhoz ugyanis, hogy bármely textust dogmatika tárgyaként s dogmatikailag dolgozzunk fel, legalább bizonyos minimális küszöbértékig axiomatikus szigorúságúnak kell lennie – olyannak, amely rögzített fogalmakkal és élesen körülhatárolt, egyszersmind logikailag egymásra vonatkoztatott fogalomvilággal él. Ha ez a minimális feltétel adott, úgy egy ilyen szövegben a szabatosan megfogalmazott tételek már olyan következtetés levonására nyújthatnak lehetőséget, amelyből immár mintegy logikai szükségképpenséggel következhetnek további tételek, így rendszerezések, osztályozások, fogalmi (és így eset-)alárendelések, s ennek folytán határmegvonások, és ezzel persze fogalmi bennefoglaltságok és kizártságok megállapításai is.

[63] Lásd bővebben pl. N. Levison *The Parables* Their Background and Local Setting (Edinburgh 1926); Dan Otto Via *The Parables* Their Literary and Existential Dimension (Philadelphia: Fortress Press 1967) xii + 217 o.; Mogens Stiller Kjavgaard *Metaphor and Parable* A Systematic Analysis of the Specific Structure and Cognitive Function of the Synoptic Similes and Parables qua Metaphors (Leiden: Brill 1986) 262 o. [Acta Theologica Danica 20].

embertől levonandó tanulsága van, nem önmagától adott logikai következménye

Nos, JÉZUS példázataiból[64] – mindabból tehát, amiket olyan eseményekből vont le magának és számunkra, amelyek vele történtek meg vagy amelyekről ő csak megemlékezett[65] – az egyetlen értelmesen (tehát tudományosan – pl. erkölcsteológiailag – védhető módon) felvethető kérdés ez: „mi ebből a t a n u l s á g?",[66] és nem ez: „mi k ö v e t k e z i k mindebből?". Mert a szó szigorú (módszertani) értelmében, tehát tényleg 'következés'-ről beszélve – vagyis logikai értelemben – a KRISZTUSiként számunkra immár megismert és elsajátított t a n í t á s nem az eseményekből, azok újszövetségi példázatszerű narrá-

[64] Pl. korai, pasztorizációs összefüggésű megközelítésben Alexander Balmain Bruce *The Parabolic Teaching of Christ* A Systematic and Critical Study of the Parables of Our Lord, 2nd ed. (London: Hodder and Stoughton 1887) xii + 515 o., W. O. E. Osterley *Gospel Parables* in the Light of their Jewish Background (London 1936) és J. Jeremias *Parables of Jesus* rev. ed. & trans. S. H. Hooke (London 1963), valamint Tóth Kálmán *A parabolázó Jézus nyomdokain* Jézus példabeszédeinek gyakorlati magyarázata homíliákban (Esztergom: Laiszky János Könyvnyomda 1927) 298 o.; hermeneutikus összefüggésben pedig N. Perrin 'The Parables of Jesus as Parables, as Metaphors and as Aesthetic Objects: A Review Article' *The Journal of Religion* 47 (1967), 340–347. o., Heikki Raisanen *Die Parabeltheorie im Markusevangelium* (Helsinki 1973) 137 o. [Schriften der Finnischen Exegetischen Gesellschaft 26], Warren S. Kissinger *The Parables of Jesus* A History of Interpretation and Bibliography (London: Metuchen 1979) xxiv + 439 o. [American Theological Association Monograph Series 4], Robert Walter Funk *Parables and Presence* Forms of the New Testament Tradition (Philadelphia: Forress Press 1982), Herman Hendrickx *Parables of Jesus* Then and Now [Manila: Society of St. Paul 1983] (London: Chapman 1986) 304 o. [Studies in the Synoptic Gospels], *Les parables évangéliques* dir. Jean Delorme (Paris: Cerf 1989) 452 o. [Lectio divina 135], Brad Yonry *Jesus and his Jewish Parables* Rediscovery of the Roots of Jesus' Teachings (New York: Paulist Press 1989) xv + 365 o. [Theological Inquiries], Claus Westermann *The Parables of Jesus in the Light of the Old Testament* trans. Friedemann W. Golka & Arastair H. B. Logan (Edinburgh: T & T Clark 1990) 211 o.

[65] Felsorolásukat adja Paul Ricoeur *Bibliai hermeneutika* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont 1995), 147–148. o. [Hermeneutikai füzetek 6.]

[értelmezés mindig élethelyzetben történik]

[66] „[J]elentését egyetlen magyarázat sem merítheti ki, még a »történeti« interpretáció sem. Értelmezésünk csakis a magunk élethelyzetére vonatkoztatva történhet, miként az eredeti értelmezés a kezdeti szituációra vonatkozott. Az eredeti értelem, értsd: a történeti értelmezés tehát ebben az a n a l ó g formában tölt be ellenőrző funkciót az újjáértelmezés fölött." Ricoeur *Bibliai hermeneutika* ['Biblical Hermeneutics' *Semeia* 4 (1975), 27–145], ford. Bogárdi Szabó István & Mártonffy Marcell, 135. o. Lásd még R. W. Funk *Language, Hermeneutic, and Word of God* (New York: Harper & Row 1966), különösen 150–151. o.

ciójából, hanem magából a KRISZTUSi tanból következik. Tehát az, amit keresztényként KRISZTUSi hagyománynak nevezünk, JÉZUS tanításából nem egy axiomatikus rendszertől elvárható minta szerint „következik". Ismételten leszögezve hát: a példaszerűség az Újszövetségben példaszerűség marad, s üzenete, amiért számunkra kinyilatkoztattatott, számunkra a szövegtestből nem deduktív logikai értelemben következik. Hiszen láttuk, hogy az egyetlen relevánsan felvethető kérdés az Újszövetség felé mindig az, hogy: „mi a tanulság?" (Emlékezzünk csak a KRISZTUSi példabeszédek elvontabb szintjeire. Ilyenkor azt olvassuk, hogy JÉZUS szól, hallgatói – a papok és a farizeusok – pedig megbotránkoznak. Erre JÉZUS akként válaszol, hogy tudtukra és tudtunkra adja: kinek kell magára vennie példabeszédét, és kinek nem. Maga hívja fel hát figyelmünket arra, hogy példázata mindig körülhatárolt, csaknem személyes; így jelentése sem parttalan: nem logizáló általánosításra szánt, hanem arra, hogy bennünket a KRISZTUSi példázásból felsejlő út magunkévá tételére, vállalására, s ennek érdekében mindenkori helyeteinkben újragondolására indítson.)

„Ki vegye magára?" Modellértékű helyzetekkel üzen:

A voltaképpeni példázat nem azzal veszi kezdetét, hogy JÉZUS szól vagy mások beszélgetésbe bonyolódnak a KRISZTUSi példabeszédről. Ehelyett azzal indul, hogy példaszerű helyzetekben JÉZUStól megfogalmazott erkölcsi meggondolásokra terelődik a szó, s ha teljesebb a kifejtés, úgy bennünket képviselően az Újszövetség népe dilemmáiban végződik, mint például: „Mi a tanulság mindebből?", „Mi mindennek az üzenete?", és végül: „Ki vegye magára?". Hiszen a korpuszból ismert négy evangélium, az Apostolok cselekedetei, továbbá az ide nem foglalt különböző apokrif szövegek összefüggéseiben bizonyos szereplők magukra vehetik, mások nem. Sőt, bizonyos szereplőknek magukra kell venniök, másoknak nem. Avagy bizonyos szereplők inkább magukra vehetik, míg mások kevésbé. Az üzenet tehát olyan, hogy azáltal kísérel meg értékmintákat és mértéket közvetíteni, hogy értékek és értékelések sokaságát modellértékű helyzetekből modellértékű helyzetekre kivetíti.

nem 'alkalmazandó', hanem személyes tanulsága levonandó

A korábbiakban azt mondottuk, hogy az újszövetségi szöveg üzenete nem olyasmiben rejlik, ami a textusból logikailag „következik". Nos, ezzel már kinyilvánítottunk egy további következményt is, nevezetesen, hogy tanulsága sem úgy közvetít ér-

tékmintát és ezzel mértéket a hallgatóságnak, hogy az közvetlenül „alkalmazhassa" azt. Bármit bármire 'alkalmazni' ugyanis csak logikailag szigorú és szükségképpeni értelemben lehet. Ha van például egy 'alkalmazható' tételünk, úgy ezt rávetíthetjük bármely ennek körébe vágó adott helyzetre mint a tétel logikailag definiált általánosában bennfoglalt s ezért annak eseteként alárendelt bármely és bármikori konkrét helyzetre, és máris megkapjuk a kész eredményt. Pontosan ez az összefüggés az, amiről az imént mondottuk: ilyen értelemben (tehát egy szigorúan deduktív szillogizmus keretében logikai főtételként, a *praemissa maior* szerepében felfogva) a KRISZTUSi megnyilatkozásokból ránk hagyományozott tanítások nem 'alkalmazhatók'. A példázatot éppen az jellemzi, hogy minden összetevőjében rugalmas, éppen adott környezetéhez illő. Nem közöl, hanem szól csupán valamiről – más helyzetekre vagy történésekre nézve inkább vagy kevésbé, ilyen vagy olyan értelemben és helyzetben érvényesen. Ám a példabeszédből fakadó értékminták és a belőle kiolvasható erkölcsi kultúra nyomán megindulhat már a gondolkodásunk; ennek nyomán bármelyikünk az általunk megélt (vagy akár csak elgondolt) különféle helyzeteket egybevetheti a példabeszédben megjelenítettekkel; majd levonhatja a maga személyes tanulságát. Ez pedig – folytatva a KRISZTUSi példabeszédben megtestesülő módszerbeli sajátosságot – mindenekelőtt arról fog szólani, hogy saját helyzetünkre vonatkozik-e vagy sem, s ha igen, úgy mennyiben, milyen módon és milyen – csakis általunk levonható – tanulsággal.[67]

[nem parttalanság, hanem személyes önmeghatározás]

[67] Sem ehelyütt, sem a későbbiekben nem a parttalanná tágítás, a viszonylagossá tétel és végül a teljes értékvesztés dekonstrukcionizmusának gúnyájába öltöztetett anarchista nihilizmust kívánjuk vállalni, mely jelenleg a „módszeresség" jegyében áthatja az angol–amerikai egyetemi körök számottevő részét, beleértve a vallásközi (adott történelmi vallásoktól függetlenedő) egyetemi teológiai fakultások nem csekély hányadát is. Néhány riasztó kinövését illetően csupán ez utóbbi körében lásd John Dominic Crossan tollából *Cliffs of Fall* Paradox and Polyvalence in the Parables of Jesus (New York: Seabury Press 1980) és *In Parables* (London: Harper & Row 1983). Háttérként lásd Fabiny Tibor *Szóra bírni az írást* Irodalomkritikai irányok lehetőségei a Biblia értelmezésében (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont 1994), különösen 6. pont, 53–62. o. [Hermeneutikai füzetek 3.]

emberi megnyilatkozás → szöveg-korpusz → tan → tudomány

KRISZTUS tehát szólott – tanítványainak, nékünk, mindannyiunknak. Élő emberi nyelven, a közvetlen emberi beszédben történő megnyilatkozás másodlagos jelrendszereitől, gesztusaitól kísérten. Közvetlen tanítványai ugyanígy továbbíthatták. Amikor a közvetlenség láncolata generációk múltán textuális formának, az Újszövetség korpuszában rögzített kinyilatkoztatásnak adta át helyét, KRISZTUS üzenetét immár az írott nyelv hordozta tovább. Ebben a különféle történések elbeszéléseinek kvintesszenciájaként a kutató elme parabolákat talált.[68] Annak érdekében, hogy KRISZTUS üzenetét a maga és utódai számára teljesebben megérthesse, elsajátíthassa és továbbhagyományozhassa, megkísérelte a példaszerűség mögött rejtező (mert okkal feltételezett) tan feltárását. A tanítványok tanítványai gondozták ezt. S amikor már fogalmiasítva, tételek soraként újrafogalmazva, logikailag is rendezetten és egymásra vonatkoztatottan mindez rendszeres formát öltött, lett belőle teológia, ami a transzcendens KRISZTUSi tanítás emberi (tudományos) rekonstrukciója. Szent tudomány, mert nem változó emberi tapasztalásaink általánosító megfogalmazását kísérli meg, hanem isteni kinyilatkoztatás fogalmiasítását vállalja. Mégis tudományként aligha tűzhet maga elé mást, mint emberi megismeréssel elérhető kifejezést. S mióta létrejött, teszi a dolgát, mint tudomány: közvetít, befolyásol, irányít, közvetlen észlelésünk és szemlélődéseink fölé emelve bennünket.

(példa: angol precedensjog mint kulturális mintatár)

Ha a példabeszédből kihámozható tanulság módszerbeli specifikuma mellé valami jogi megfelelőt is keresnénk, úgy leginkább az angol jogfejlődésben felhalmozódott esettömeg kezelésére lehetne gondolnunk. Alapkörülményként mindenekelőtt arra, hogy bíróságok döntéseiből évszázadok óta áll össze ez a jog, és történelmileg hallatlan tömegű p r e c e d e n s anyag gyűlt már össze belőlük. Senki sem tagadhatná, hogy érvényesek ezek különállóan, önmagukban is. Nyilvánvaló ugyanakkor – és bizonyosan ez adja bármely precedensjogi kultúra alapját –, hogy ezek a precedensek egymásra tekintettel születtek meg: minden döntésben végződő eljárás valamilyen konkrét helyzetben rejlő konkrét kihívásra keresett választ, de a korábbi dön-

[68] 'Parabola' = héber '*mashal*', vagyis metafora, enigmatikus mondás, analógia, allegória.

tésektől formált kultúra alapján, keretében és folytatásaként. Számunkra mint mindenkori utókorra – és persze az angol jogi hagyományban rejlő üzenet dogmatikai feldolgozása számára is – sohasem valamely kiragadott eset jelenik meg kényszerítő erővel, hanem (persze mögöttes tudásunktól is sugalltan) az, hogy minden egyes döntés az e kultúrában fogant szellemiségnek egy hosszabb történelmi folyamatban történő megnyilatkozása – egységükben és folyamatosságukban ezért meghatározott gondolkodási módot, mentalitást s értékválasztást tükröznek. Felsejlik hát az adott kultúrára jellemző „igazság" mozzanata bennük és mögöttük. Azé az igazságé, ami már PONTIUS PILÁTUS drámai kérdésében („Mi hát az igazság?") is megfogalmazódott, s amit nékünk hasonlóképpen – egyszer s mindenkorra szóló megtalálásának a reménytelensége ellenére is – folyvást keresnünk kell.

Igazsága egész kultúránkban foglaltatik

Persze mihelyst az igazság kérdését felvetjük, egy olyan gyanú is rögvest megfogalmazódhat bennünk, hogy az „igazság" voltaképpen és valamiképpen a „tanítás" összességével azonos. Eszerint viszont az Igazság valahol magában az Evangéliumban, pontosabban az újszövetségi textusban leledzik. Talán ugyanúgy, ahogyan a britek joga és jogtörténete is vallja: az angol jog korpusza a precedensek halmazában foglaltatik.

Újszövetség, precedensrendszer egyaránt állhatatos igazságkeresést előfeltételez

Pontosan e példánál folytatva: a precedensek iránymutatásához történő fordulás előfeltételezi a mindenkori joghasználó arra irányuló kötelmét, hogy miközben a precedensekhez folyamodik, azok tömegéből – kezdeményezően, empatikusan, az eset igazságáért és a hagyomány követéséért egyaránt átérzett felelősséggel – maga hámozza ki, találja meg és vonatkoztassa saját helyzetére s esetére a példázatot. Ez egyfelől a gyakorlat rugalmasságát és változatosságát eredményezheti. Ugyanakkor a precedensrendszerben – éppen mert nem elvszerűen felépülő logikai rendszerről, hanem történelmileg véletlenszerűen előforduló problémás helyzetek s ezekre (az utókor szemszögéből a mindenkori bírói diszkréción belül szintén véletlenszerűen formálódott) válaszok kaotikus egymásra halmozódásáról van szó – korántsem szükségképpeni, hogy minden egyes konkrét egyedi helyzetre valamilyen jól 'alkalmazható' precedens vonatkozzék. Tehát a precedensként megoldott konfliktusok gyakorisága és szórása s a megoldásért kiáltóan felvetődő új helyzetek

természete és vonzási kapcsolatrendszere egyként véletlenszerű. Egy biztos csupán, nevezetesen hogy gondjainkban inspirációért csakis a rendelkezésünkre álló mintakészlethez folyamodhatunk.

Levont tanulsága történelmileg alakul

Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy történelmileg változó helyzetekben és kultúrákban, de bármely azonos esetben is két teológus, lelkipásztor vagy hívő – amiként angol példánkban két jogtudor, bíró vagy politikus a precedens-anyagot – eltérően értelmezheti JÉZUS tanítását. Egyikük sugallhatja például, hogy ez és ez a helyzet, s ha KRISZTUS ezt és ezt mondta, úgy ebből közös hagyományunkban ez és ez háramlik reánk. A másik – anélkül, hogy a közös alapokat bármiben is tagadná – élhet több fenntartással, hivatkozva például az alapul szolgáló probléma személyes megélésére, avagy az esetnek a meghivatkozott mintában még nem feltétlenül benne rejlő további erkölcsi vagy társadalmi dimenzióira.[69]

(példa: „visszatérés" mint egyházi reformtendenciák hivatalos indoka)

Európai történelmünkből ismerten a lelki megújulás összes eseménye, az egyházi intézményesedés összes feszültsége – eretnekmozgalmak, reformáció vagy szektásodás – mind pontosan (legalábbis ideologikus köntösében) az eredeti KRISZTUSi szellemiség r e k o n s t r u á l á s át célozta. KÁLVIN és LUTHER is pusztán újraértelmezést kezdeményezett, azzal a kinyilvánított céllal, hogy visszatérjen az Újszövetség szövegéből kiolvasható tanításhoz, feltárva annak időközben – úgymond – elfeledett vagy elrontott rétegeit. Gondoljunk csak a katolicizmus s a protestantizmus egyik felfogásbeli (de intézményi következményekben is megnyilvánuló) ütközésére: vajon SZENT PÉTER, a Tanító Egyház, végső soron tehát papok kezébe való-e a Törvény foglalata, a Biblia? Vagy egyenesen a közösség minden egyes tagja

[69] Ebből is fakad a jog formális kultúráiban is a skizmák, az egymást látszólag tagadó, mert többletszempontokat is felvető, ellentétes irányokba vezető fogalmi polarizálások (iskolák a zsidó, római és modern jogban, rítusok az iszlám jogban, röviden: izmusok) úgyszólván törvényszerű felbukkanása s olykor egymással szemben a kizárólagosságért folytatott harca, olykor egymást kiegészítővé békülése. Sommás áttekintésükre és a jog végső célja szemszögéből szükségképpeniségükre lásd a jelen kötetben Függelék XII.: 'Célok és eszközök a jogban'.

kezébe, hogy bárki önállóan, közvetítetlenül meríthessen belőle? Vannak-e hát tanítók és tanítottak? Avagy el kellene-e fogadnunk, hogy az Egyház maga sem lehet más, mint KRISZTUS-hívők közössége, melyben mindenki egyenjogú mindenkivel? Tudjuk, hogy a reformáció mozgalma – szembefordulva a katolikus egyházi hierarchiával – a fenti dilemmára adott eltérő válaszból indult ki. Leegyszerűsítetten kifejezve: azt vallotta, hogy az egyházszervezet az adott hitet vallók egybegyűlt közösségének egyetlen egysége; a pap nem kiváltságos; s nem fellebbvaló a püspök. Ennek megfelelően a JÉZUS KRISZTUSTÓL SZENT PÉTERre hagyományozott, s vértanúsága óta Róma mindenkor megválasztott püspökétől betöltött trónus sem biztosít semmiféle kiváltságot. Hiszen a Biblia éppen mindenkinek szól, s bárki által kinyitható. Le is kell fordítani a nép – minden nép – nyelvére, hogy ki-ki saját nyelvén olvashassa, tanulmányozhassa, tanuljon és okuljon belőle. A pap csupán egy – mindannyiunk, magunk közül. Meglehet, hogy tanultabb vagy okosabb. Felkészültsége s az általunk adott megbízatás külön feladatot is róhat rá. Mégsem helyettesíthet egyikőnket sem, sem a Biblia olvasásában, sem abban, hogy levonjuk magunknak tanulmányozása tanulságait.

Feladata kulturális: elmélkedtetni, mit is sugall

Mindennek alapját nem csekély mértékben az adja, hogy – mint mondottuk, a fenti kizárólagosan módszertani-logikai értelemben – a Bibliából tan nem „következik". (Mint mondottuk: ami tan, az a Bibliára, utóbb, emberi értelmezés – s elméleti rendszeralkotásra törekvés – folytán épült.) A Biblia, a kinyilatkoztatás korpusza nem erre rendeltetett. Magasztosabb, önállóbb, erkölcsileg autonóm feladat betöltésére hivatott: arra való, hogy elgondolkodjunk tanításai felett. Arra való, hogy e l m é l k e d j ü n k s beszélgessünk róla magányunkban vagy másokkal társaságban, otthon vagy kint a szabad ég alatt, napvilágnál, az éj feketeségében vagy gyertya fényénél. Ne szűnjünk tehát elmélkedni elsősorban arról, hogy mi is a tanítása, s hogy ez – itt és most – mit is s u g a l l nékünk.

[RENAN *Szentírás*-rekonstrukciós botránya]

Hadd emlékeztessek itt a XIX. század végének és a XX. század elejének sokrétű kavargását jellemző egyik nagy vitára. Ekkor tette közzé RENAN *Jézus élete* című művét – voltaképpen tucatnyi könyvet magában foglaló sorozatát –, mellyel a nagyközönséget is bűvkörébe

vonta.[70] Az akkori egyházpolitikai harcokban művével az egyházellenes hullám élére került, s – érthető okokból egyébként – megbotránkozást váltott ki. A katolikus egyházban ekkoriban fejeződött be egy hosszú folyamat, mely a pápai csalatkozhatatlanság tanának megfogalmazását (1870) és új dogmák sorának kiadását eredményezte. RENAN pedig végső soron mást sem tett, mint éppen kétségbe vonta az Egyház kétezer éves folytonosságának jogosságát, megpróbálva visszatérni úgynevezett romlatlan, eredeti, ősi forrásokhoz.

SZIMONIDESZ: az *Újszövetség* elkerülte a dogmákban elbeszélés csapdáját: induktív, nem deduktív

Magyarországon egy hányatott sorsú s életének politikai fordulataiban kétes emlékeket hagyó lelkész, SZIMONIDESZ LAJOS érzett rá valami hasonlóra. *A világ vallásai* címen a húszas években megjelent népszerűsítő igényű könyvében – gondolatokkal és kétségtelenül jobbító szándékkal tele olyan időkben, amikor még a RENAN keltette botrány el sem csitult – megfogalmazta s védelmébe is vette a fentiekben körvonalazott gondolkodásmódot. Úgy vélte, hogy van értelme az újraértelmezésnek, hiszen elvileg korántsem kizárt annak előfordulási eshetősége, hogy történelmi egyházak esetleg KRISZTUSt évszázadok során keresztül igazolhatatlannak bizonyuló várakozással olvasták. Mint kifejtette, egy biblikus szövegnek egyaránt adhatunk dogmatikai és nem dogmatikai olvasatot. A világon ismert vallások egyebek közt abban is különböznek egymástól, hogy éppen milyen gondolkodási típust segítenek kibontakozni és elterjedni, uralomra jutni. Hajdani protestáns lelkészként úgy vélte: éppen az a csodálatos, utolérhetetlenül naiv és egyszersmind egyedi a kereszténységben, aminek örvén egyébként utóbb épp a reformáció örvén keresztyénséggé fejlődött. Ez pedig nem más, mint a gondolat olyan megtestesülése, amely éppen olyan, hogy ellenálljon a d o g m á k b a f o g l a l á s n a k.[71]

[70] Ernest Renan *Vie de Jésus* (Paris: Calmann-Lévy 1863), avagy Renan Ernő *Jézus élete* ford. Salgó Ernő (Budapest: Dick Manó é. n.) [A kereszténység történetének eredete]. Működésének értékelésére alkalmasabb irodalom híján lásd Richard McClain Chadbourne *Ernest Renan as an Essayist* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1957) xxii + 264 o.

[71] Hasonlóképpen Hans Weder *Metaphor, Parable, Hermeneutics* Three Lectures delivered in Budapest (Budapest: Centre for Hermeneutical Research [1997]), 40. o. [Zürich–Budapest Hermeneutical Project 1]: „éppen elkerülendő a parabolának teológiai elméletté átalakítása."

Mint írja: ez pontos ráérzés JÉZUS KRISZTUS saját megnyilatkozására, mely – miként az Újszövetség tanúskodik erről – éppen volt annyira előrelátó, hogy elkerülje a dogmákban elbeszélés csapdáját.[72]

Σ: Parabolák kultúrája folyamatában gondozható X tétel ideiglenes

A parabolák metaforikus kifejeződések, melyek ugyan nem önmagukban, de kultúrát jelző egységükben képesek arra, hogy e kultúrát hagyományként gondozásában segítsék és fejlesszék, mindennap ébren tartsák s változó körülmények közt is megőrizzék, azonosságában hordozzák és átörökítsék. A tételszerűség sérülékeny, mert avulékony, hiszen zárt, végletes, befejezett,

[teológia induktív közösségi biztonsága X egy pusztán deduktív következtetés látszatbiztonsága)

[72] Szimonidesz Lajos *A világ vallásai* [Budapest: Dante 1928] (Budapest: Könyvértékesítő 1988) 723 o., különösen II. A. 1. pont, 442–447. o. A szerző ekként összegez: „A szikla, amire Jézus épít, s amire hallgatóival is építtetni akar, ez az induktív gondolkozási módszer, amely jól megfigyelt, minden oldalról összehordott adatokból következtet közvetlenül hozzá nem férhető igazságokra. Istent soha senki nem látta. Aki nem ellenőrizhetetlen hagyományokra támaszkodva akarja megismerni, hanem saját gondolataival akarja megközelíteni, annak legbiztosabb útja az, hogy ha a világ kormányzása tényeiből következtet reá. Jézus ezen az úton járt. Ez a módszer hozta meg számára azt az elismerést, hogy új isteni kinyilatkoztatás részeseként legigazibb oldaláról ismertette meg Istent, a szívéhez fért közel s azzal ismertette meg az emberiséget. A deduktív módszer, melyről már a zsidó írástudók is megjegyezték őszintébb pillanataikban, hogy néha hegyeket függeszt hajszálakra és hogy kevés törvényre óriási magyarázatokat és szokásokat halmoz, sokkal bizonytalanabb alap. Mivel ebben minden a kiindulástól függ, a kiindulási pont kétségbevonása esetén az egész ráépített épület összedűl. Ha a kiinduló pont nem igaz, akkor nem állnak meg a belőle kikövetkeztetett igazságok, ha az isteni kijelentés nem valóság, akkor nincs semmi értelmük a tekintélyére támaszkodó és általa szankcionált törvényeknek. A dedukció, mint a homok, szétfolyik az ember lába alatt, az indukció elemei ellenben szikladarabok, melyek helyesen összeillesztve önmagukban is szilárdabban megállnak, mint a dedukció kőtömböknek látszó délibábjai." (446. o.) Hasonlóképpen Szimonidesz Lajos *Zsidóság és kereszténység* (Budapest: Dante é. n.), 86–89. o.

[természet szilárd talaja X rendszer homokja]

Csupán a gondolati hasonlóság kedvéért jegyzendő meg, hogy a francia *Code civil* egyik forradalmi előzményében CAMBACÉRÈS (1793) szintén a teoretikus konstrukciók iránti hasonló bizalmatlansággal foglalt állást: „Miután sokáig meneteltünk a romokon, végre tető alá kell hoznunk a polgári törvényhozás nagy építményét: méreteiben fenségesként, bár szerkezetében egyszerűként; szerkezetében egyszerűként, ám oly mértékben szilárdként, hogy a rendszerek homokja helyett éppenséggel a természet törvényeinek szilárd talajára s a köztársaság szűz földjére emeltessék." Vö. P. A. Fenet *Recueil complet des travaux préparatoires au Code civil* I (Paris: Videcoq 1827), 2. o.

s ezzel kihívja a megkérdőjelezést, a módosítás vagy újramegerősítés szükségét. A parabolában rejlő metaforikus elem viszont maga sem több, mint utalás, közös átélésünk, katarzisunk emlékeztetője. Még ha kiterjesztik, új közegben meggyökeresedve inkulturálódik is,[73] mindez sem gyökereit nem érinti, sem képszerű kifejeződéseinek újrafogalmazását nem igényli.

> „C. H. DODD klasszikus meghatározása szerint a parabola »a természetből vagy a mindennapi életből vett metafora vagy hasonlat, mely hallgatóját élénkségével vagy furcsaságával rabul ejti, pontos alkalmazását illetően elégséges kétséget hagyva benne ahhoz, hogy cselekvő gondolkodásra késztesse.«"[74] A parabola tehát szükségképpen lezáratlan, közreműködésre és válaszra szólít fel, hagyományos gondolkodásunkat és magatartásunkat lehetetlenítve bizonytalanságot támaszt, mindezzel esélyt nyújtva arra, hogy a világot s önmagunkat új módon megtapasztaljuk."[75]

Összegezve tehát, a deduktivitás egy bármikor éppen rendelkezésre álló s ennyiben tetszőlegesként adott kiindulópontból próbál mégis biztosnak s a kiindulótételből következőként szükségszerűnek s ennyiben egyetemesnek tekinthető eredményhez eljutni. Az induktivitás, a pusztán jelzésszerűből kiinduló elmélkedés ellenben csak arra ügyel, hogy vannak-e egymással szervesülő részek, ezek összeállanak-e, s adódik-e belőlük valami megfontolandó, és voltaképpen mi is ez, aminek üzenete lesz az ember számára, drámai, sorsfordító üzenete mindannyiunkhoz?

Induktivitás a jövőre, a következményre ügyel, mert nem kényszerítő

Visszatérve tehát az Újszövetségre, következtetésünk szerint a példázatokban elbeszélés és a tételekből tan kovácsolása két eltérő kifejezésmód. Noha JÉZUS KRISZTUS élettörténetében nyilvánvalóan összefüggenek és közös tőről származnak, utóéletében,

Kinyilatkoztatás nem textuslogikai, hanem eredeti szándék szerinti

[73] Esszéisztikus feldolgozásban lásd ehhez Boda László *Inkulturáció, Egyház, Európa* Az Evangélium és a kultúrák átültetése (Budapest: Mundecon 1994) 192 o.

[74] C. H. Dodd *The Parables of Kingdom* (London: Nisbet & Co. 1935), 5. o.

[75] Cserháti Márta 'The Good Samaritan: Parable or Example?' in *The Bible in Literature and Literature in Bible* Proceedings of the Conference „Teaching »Bible and Literature« at Universities", ed. Tibor Fabiny (Budapest: Centre for Hermeneutical Research & Zürich: Pano Verlag [1995]), 173. o.

a mi hitünkben is, összefüggésük nem maga a ránk hagyományozott textus logikájából, hanem isteniként fogadott szerzőjük szándékából adódik.

Meggyőződéssel meggyőzés

2.3.1.2. CICERO TANÚSÁGA Példaértékű az emberi gondolkodásban CICERO s az általa kiművelt retorika.[76] Nem elhanyagolható szerepet játszhatott mindebben az a tény, hogy CICERO jogász, a szavakkal élés mestere és művésze volt. Ami munkásságát áthatja, az a meggyőződés és meggyőzés elemi élménye. Akár előadását hallgatjuk, akár írását olvassuk, hatása alól nem könnyen szabadulhatunk. A befogadót beszédei és írásai egyaránt lenyűgözik. Nem azért hangzottak el, hogy gondolkozásunkhoz alternatívákat kínáljanak. Hiszen CICERO retorikája elindul valamely irányba, bennünket meggyőzve bizonyít emellett, miközben éppen e meggyőző erőnél fogva nem hagy számunkra más utat vagy választást. Midőn végül véle közös eredményre jutunk, úgy hisszük, meg vagyunk győződve arról, hogy érveiből szükségképpen ez következik.

retorikával, közös életérzésre ébresztéssel, ismétléssel

Közelebbi vizsgálódás fényében, logikai elemzés eredményeként azonban éppen az tűnik ki, hogy CICERO beszéd- és írásművészetéből úgyszólván egészében hiányzik a szigorú logikai következés eleme. Jelesül: nem olyan elvekből építkezik, amelyek logikai feltételekből erednének és amelyekből a maguk rendje szerint további tételek következnének. Amit csinál, inkább egy modern impresszionista festményre emlékeztet. Ráérez uralkodó értékekre és arra a hangulatra, ami egy adott

[76] Cicero gondolatvilágára lásd Neal Wood *Cicero's Social and Political Thought* (Berkeley: University of California Press 1988) xiii + 288 o., nyelvi eszközeire pedig Charles Causeret *Études sur la langue de la rhétorique et de la critique littéraire dans Cicéron* (Paris: Hachette 1886) 245 o.; I. L. Laurand *Etudes sur le style des discours de Cicéron* (Paris 1907); Marin O. Liscu *Etude sur la langue de la philosophie morale chez Cicéron* (Paris: Les Belles Lettres 1930) 308 o. [Collection d'études anciennes]; V. Paladini '-cuceribe retire e iratire' *Ciceroniana* II (1960) 1–2, 15. s köv. o.; Walter Ralph Johnson *Luxuriarace and Economy* Cicero and the Alien Style (Berkeley & London: University of California Press 1971) 72 o. [University of California publications: Classical Studies 6]; Harold C. Gotoff *Cicero's Elegant Style* An Analysis of the *Pro Archia* (Urbana: University of Illionis Press 1979) xiii + 255 o.; C. J. Classen *Recht, Rhetorik, Politik* Untersuchungen zu Ciceros rhetorischer Strategie (Darmstadt 1985).

– retorikai – alaphelyzetet jellemez. Ráérez olyan meggyőződésekre, közös élményekre és hagyományokra, amelyek a közösségben meghatározó életérzésként *már* jelen vannak; ezeket azután nevesíti. Az impresszionistákra emlékeztet a szabad repetícióban is. Amilyen hosszú egy beszéde vagy írása, ezeket a közös, részben érzelmi elemeket s a rájuk épülő érveket annyiszor és annyiféle felállásban sorakoztatja fel és érvényesíti, ahányszor csak teheti. Az ismétlések s a különféle meggyőzésre használt eszközök mind egyetlen irányba mutatnak. És persze csupán csak utólag derül ki – akkor, amikor már meggyőzettünk, mert az ő igazságára hangolódtunk –, hogy voltaképpen minden ilyen érv és meggyőző momentum pontosan annak a vélekedésnek retorikai, hangulati (és így tovább) előkészítésére szolgált, amelyik ugyanakkor CICERO saját belátása, sőt személyes, politikai állásfoglalást is rejtő következtetése volt.

emlékezéssel, elkötelezéssel: nem logikai erővel

Olyan következtetésről van itt szó, amely hangulatilag s az életérzésekben – az alkalmazott mérték értékei szerint: tehát minden módon – következik mindabból, amit elmondott vagy leírt. Mint láttuk, persze egyetlen körülmény híján: mondottuk, hogy felépítését, okfejtési módját tekintve az egész mű (s a benne alkalmazott érvelés és maga a meggyőzetési folyamat) nem olyan, hogy benne vagy belőle bármi logikailag következnék. Hanem olyan, hogy sokszorosan s ugyanakkor változatosan *emlékeztessen* az általa megjelenített kiindulási helyzetre, és különböző oldalakról körülbástyázottan segítsen el bennünket az általa is vallott meggyőződésekhez, vagyis *kötelezzen* el bennünket a közösként vallott hagyományok mellett és ismételten tudatosítsa közösségi létünk alapjait s gyökereit – mindazt tehát, amiből más választásunk személyesen amúgy sincs.

Belső megéltségének hitelességével maga a gondolkodásmód elfogadtatása, közösségvállalás:

2.3.1.3. SZENT ÁGOSTON Következő példánk (s az időrendben előrehaladva fogjuk csak észrevenni, hogy történetesen éppen AQUINÓI SZENT TAMÁSsal szembesítve) SZENT ÁGOSTON. Nem véletlen, hogy reánk maradt főműve a *Vallomások*. Ez az írás eszszét, költészetet s személyes vallomást egyesít magában. És teszi ezt abban a klasszikus formában majd utóbb JEAN-JACQUES ROUSSEAU-tól vállalt értelemben, hogy az ember bátran kiadhatja mindazt magából – vagyis leírhatja, nevesítheti, akár fogalmiasíthatja is –, ami csak (esetleg azonosítatlanul gomolygó

örvényként) benne rejlik. Tehát azt is, ami nemes, de azt is, ami nemtelen benne. Azt is, amit vállal magából, s azt is, ami ellen kiirthatatlanul újra felbukkanóan magában küzd. És mindezt az emberi mivolt őszinte kitárulkozása jegyében, s műve összefüggésében egyszersmind annak érdekében, hogy elfogadtassa magát a világgal úgy, ahogyan ő foglalja el helyét ebben a világban. Saját személyisége egyúttal a saját gondolatvilága. Ezt kívánja saját külvilága elébe tárni,[77] olvasójával megosztani.[78] Ezzel a személyes lét – belső megéltségével egyetemben – lételméleti fontosságra tesz szert[79] – ennek minden ismeretelméleti következményével együtt.

[77] Szent Ágoston gondolkodásmódjára lásd Robert Honstetter *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur* Zur gattungsgeschichtlichem Sonderaustellung von Valerius Maximus und Augustinus (Konstanz [Univ. Diss.] 1977) 238 o. és Tilman Borsche *Was etwas ist* Fragen nach der Wahrheit der Bedeutung bei Platon, Augustin, Nikolaus von Kues und Nietzsche (München: Fink 1990) 336 o., különösen III. rész, társadalmi filozófiájára Herbert A. Deane *The Political and Social Ideas of St. Augustine* (New York & London: Columbia University Press 1963) xix + 356 o.; Robert Austin Markus *Saeculum* History and Society in the Theology of St. Augustine [1970] (Cambridge: Cambridge University Press 1988), különösen 154–186. o., nyelvfelfogására K. Kuypers *Der Zeichen und Wortbegriff im Denken Augustinus* (Amsterdam 1934) és U. Wienbruch '»Signum«, »significatio« und »illuminatio« bei Augustin' in *Der Begriff der Representatio in Mittelalter* (Berlin & New York 1971), 76–93. o., stílusára pedig Constantin I. Balmus 'Étude sur le style de saint Augustin dans les Confessions etc.' (Paris: Les Belles Lettres 1930) és Robert J. O'Connell *Soundings in St Augustine's Imagination* (New York: Fordham University Press 1994) x + 309 o.

[személyiség drámai dinamizmussal feltárulkozásában]

[78] „Egyöntetű előadás [...], melynek hitelét az elbeszélő tekintélye, az előadás vallásos hevülete, a részletek aprólékos pontossága támogatják", „erőssége a megszakítatlan drámai mozgalom: pihenőkkel, melyek a feszültséget fokozzák, életrajzi és kontemplatív elemek művészi keverésével, melyeken az előadás hasonlíthatatlan dinamizmusa nyugszik, a látszólagos tagolatlansággal, mely a szemlélet egységét hivatott biztosítani." Balogh József 'Bevezetés' in Szent Ágoston *Vallomásai* I, ford. Balogh József [1943] (Budapest: Akadémiai Kiadó & Windsor 1995), xxxv. és xxxvii. o.

[lételméleti állapot kifejezésével]

[79] William E. Connelly *The Augustinian Imperative* A Reflection on the Politics of Morality (Newbury Park, Ca.: Sage 1993) xxiv + 168 o. [Modernity and Political Thought 1] SZENT ÁGOSTON gondolatvilágát NIETZSCHE problematikájával szembesítve vizsgálja, Luigi Alici *Il linguaggio come segno e come testimonianza* Una rilettura di Agostino (Roma: Studium 1976) 208 o. [La Cultura 10] pedig egyenesen WITTGENSTEIN alapmegsejtésének egyik ősforrását látja benne, mely „a lételméleti-személyes, mert belső dimenzió [talaján vezet el] a szemantikai szerkezettől a lételméleti állapotig" (borító, IV. o.).

vallomásosság bizalommal fogadtatik

Ami tehát AUGUSTINUSnál megjelenik, ismét nem egy logikai következ(tet)ési sor. Nem tételhalmaz, melyre érvényes lenne, hogy amennyiben *A*-t mondtunk, *B*-t is kell mondanunk, mert utóbbi a bennfoglalás, következés (stb.) logikailag tételszerűen szükségképpeni azonosság kapcsolatában áll az előbbivel. Nem olyasmi hát, amelynek esetében akár el is vonatkoztathatunk a következtetett tétel konkrét igazságtartalmától, hiszen végül is elegendő módszeresen ennyit tudnunk: bizonyára volt kellő okunk arra, hogy e körben külön bizonyítást nem érdemlően *A*-t mondjunk, s *B* már magából e tényből, hogy *A*-t mondtunk, önmagában következik. A formális logikai törvényszerűségek világában tehát csak azt láthatjuk,[80] hogy amennyiben mondtunk valamit és nem vontuk vissza, úgy ebből már önmagában is következik valami. Itt ellenben semmi ilyesmivel nem találkozunk. Nem tételek elvont és személytelen törvényszerűsége görget itt maga előtt egy, az ember tudományos igényű megismerésében feltárható igazságot,[81] hanem mi magunk, teljes emberi személyiségünkkel, annak minden képességével egyetemben vállalunk meggyőződésteli k ö z ö s s é g e t egy ember megszenvedett életével, személyes hitelével.

Σ: vallomását hisszük, tehát értékeivel azonosulunk

És ebben SZENT ÁGOSTON, a történelmi személyiség életútja önnön tollával történő megvallásával azonosul. Műve életét példázza, élete pedig művét. A szerzői üzenet az esendő ember történetével, pontosabban részünkre szándékoltan áthagyomá-

[80] Szemben mindennapi életünk, az ún. gyakorlati értelem „logikájával", ahol minden megnyilatkozás eseti célú és érvényű, helyzethez kötött, más és/vagy későbbi megnyilvánulásokat ezért önmagában – az emberi megnyilatkozások (szintén szituacionálisan értelmezendő) felelősségének bizalmi elvén túl – nem eleve tartalmazó. A logika egyik fő tételére vetítve bővebb kifejtésben lásd a szerzőtől 'Az ellentmondás természete' [1989] in *Útkeresés* Kísérletek – kéziratban (Budapest: Szent István Társulat 2001) 138–139. o. [Jogfilozófiák].

[81] „Egyetlen lendülettel építi fel művét [...:] egy gömb [...], melynek minden felszíni pontja szabályosan kapcsolódik a rejtett középponthoz" anélkül, hogy bármiféle lineáris előrehaladást érzékelhetnénk – írja Servais (Th.) Pinckaers, O.P., *A keresztény erkölcsteológia forrásai* Módszere, tartalma, története [Les sources de la morale chrétienne: Sa méthode, son contenu, son histoire (Fribourg: Éditions Universitaires & Paris: Éditions du Cerf 1993)] (Budapest: PaulusHungarus & Kairosz 2001), 221. o.

nyozott saját meggyőződésével szervesül:[82] mindaz, amit ránk kívánt bízni, életútjából következik. Meggyőzetésünk forrása pedig abban rejlik, hogy e l h i s s z ü k ebben (kimondottan vagy kimondatlanul) feltárulkozó vallomását, értékeivel pedig azonosulunk.

hiszen benne magunkat látjuk

Új elem viszont, hogy azonosulásunk differenciált, amennyiben itt már nem úgy kell mindennel azonosulnunk, hogy szándékainktól függetlenül – mert valamiféle emberen túli logika törvényszerűségének kénytelen-kelletlen alávetjük magunkat – mi is vallani kezdjük (hisz mi mást is tehetnénk?) ezeket, hanem csupán annyiban és olyan módon, hogy elhisszük: hiteles ember ő, erényeivel és bűneivel együtt. Vagyis valóságos ember megélt s megszenvedett értékei azok, amelyeket róla és tőle megtudunk. Sőt, éppen útja bejárásának hiteles megismerése teszi számunkra egyáltalán érdekessé, hogy benne példát lássunk: íme, így alakul egy ember élete. Ugyanebből a hitelességből ered bizalmunk is. Voltaképpen hitünk, bizalmunk és reményünk ilyen összetett egymásbaszövődéséből következik mindaz, amiről pedig eredetileg úgy vélhettük, hogy magából AUGUSTINUSból vagy éppen *Vallomásai* szövegéből következik.

A hagyomány több és más, mint a racionalitás beszűkülése

2.3.1.4. A *TALMUD* TANULSÁGA Utunkat tovább folytatva eljuthatunk a hagyományig. Eredeti és hiteles megtestesüléseket mindenekelőtt a vallások körében keresve, a gondolkodás módszertana szempontjából számunkra különösen a zsidó történeti hagyomány s a keleti bizánci ortodoxia lesz érdekes. Ezekből kiindulva már mai hagyományokhoz is elérkezhetünk.

[Isten teremtményeként természetességgel, egyszerűséggel]

[82] SZABÓ MAGDA – 'Az idő doktora: Szent Ágoston' *Nagyvilág* (1980) 4, 577–590. o. – személyes vallomásként írja: „Áll az ember, a por AUGUSTINUS varázskörében, meztelenül, felette Isten könyököl valami minden eddiginél egyszerűbb, áttekinthetőbb és természetesebb mennyboltozaton, és néz le rá, olyan magától értetődően, ahogy a nap süt, a madár énekel, és a por ember csak áll, és minden, amibe fog, ami után nyúl, amit elér, az is csak por, butaság, hiúság, alig van léptei között szilárd vagy józan, de tudja már, hogy Isten így teremtette, így fogadta el, így is szereti, sőt talán csak azért szereti, mert így is szeretheti, hát a varázskörből mégiscsak fel mer nézni rá abba a mindennél egyszerűbb és természetesebb, szédítő magasságba."

> Előfordulhat persze, hogy a racionalizmus görcsös akarása olyan gondolati-érzelmi beszűküléshez vezessen, hogy végül bármit, ami egy elvontan meghatározott jelentésekre épülő fogalmi nyelv mintáiba nem fér bele, valaki az irracionalizmus táptalajaként értékeljen. Az irracionalizmus bugyrába gyömöszölt minden néki nem tetszőt LUKÁCS GYÖRGY[83] is, nemes példát hagyományozva az iskolájából utóbb kikerülő címkézőknek.

Elmélyedésből született viták erkölcsi ereje

Visszagondolva az eddig tárgyalt megnyilvánulásokra, figyeljük csak meg, hogy az Újszövetség lapjain feltárulkozó gondolkodási mód miként szerveződik idővel valamiféle összrendszerré. Nos, mint ismeretes, az Újszövetség népének sorsa a szétszóratás lett, s ezzel a zsidó közösség életének diaszporikus korszaka kezdetét veszi. Hitéletében persze ugyanaz az élet folytatódik, mint amit a Biblia különböző helyeiből, így az evangéliumok elbeszéléséből is már megismerhettünk. Jelesül: templomban és templomokon kívül beszélgetések és viták zajlanak. Idővel a kérdések megvitatásában reflektálódó bölcsesség lerakódik a rabbinikus hagyomány különféle foglalataiban. Tudjuk, hogy a közösségnek két évezreden át nem volt önálló állama s nem volt központi szervezete sem; a rabbik ezért akarva-akaratlanul hitsorsosaik voltaképpeni vezetőivé, összetartó erkölcsi erőivé és egyszersmind megtestesítőivé lettek. Érdekes módon a személyükben ténylegesen betöltött szerep végső soron nem is annyira a papé – vagyis a felkent személyiségé –, mint inkább a közösség bölcséé. Hiszen ők írástudók és szónokok voltak, akik már csak tanultságuknál és elmélyedésre szánt életüknél fogva is legerősebbnek mutatkoztak a vitákban.

Mérlegelhető szempontok keresése döntés, logika helyett

A *Talmud*ban megtestesülő hagyomány sajátossága abban rejlik, hogy sem foglalatuk, sem üzenetük nem vezethető vissza akár törvénykönyvre, akár precedensek valamiféle gyűjteményére.[84] Eredménye pedig annyiban sajátos, hogy formálisnak vagy formalizálhatónak már csak azért sem bizonyulhat, mert

[83] Lukács György *Az ész trónfosztása* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1954).

[84] „A jognak és tekintélyének forrása nem más, mint Istennek az Írásban kifejezett akarata. A rabbinizmus nézőpontjából a Tórát felülmúlóan semmiféle kódex nincs és nem is lehet." Louis Ginzberg 'The Codification of Jewish Law' in Louis Ginzberg *On Jewish Law and Lore* (Philadelphia: The Jewish Publica-

[isteni akarat X emberi élhetőség]

voltaképpeni döntés meg sem jelenhet benne. Ehelyett bölcselkedések s okoskodások foglaltatnak lapjain – még csak nem is valódi jogi érvek. Laza összefüggések, erőteljesen szóródó utalások, amit első pillanatban talán nem is érthetünk. Csak tűnődünk a mérlegelhető szempontokon: mivel mit is akarhatott mondani, milyen irányban – ha egyáltalán – befolyásolni. S csupán akkor kezd felsejleni, miután töviről hegyire már mindent számba vettünk, hogy távoli utalása mit is takart inkább: nézőpontot, hasonlítható helyzetet, avagy éppen riasztó ellenpontot. Amit kihámozhatunk hát belőle, inkább emlékezteti eltérő kultúrában nevelődött olvasóját olyasmire, mintha zsidó viccek gyűjteménye lenne avagy az Újszövetségből már ismert elbeszélések – a p a r a b o l á k – sajátos változatai. Hiszen lényege szerint mindez nem egyéb, mint bizonyos helyzetek megidézése, ezek összevetése más helyzetekkel, értékelésük, végezetül pedig megerősítésük – újabban felidézett ellenőrző helyzetekkel összevetve.

Értékválasztás lehetősége, mellette / ellene felhozható érvek fontolgatása

Egy ilyen szövegfoglalat azáltal támogathatja és irányíthatja gondolkodásunkat, hogy segít nekünk tisztázni: amennyiben ilyen vagy olyan értékelést adnánk egy adott helyzetről, milyen érvek szól h a t nának mellette és ellene. Hátterében pedig halványan megjelenik egy értékválasztás is. Ezzel pedig óhatatlanul közelebb visz bennünket ahhoz, hogy felsejljék bennünk valamiféle sugallat: végül is inkább egy bizonyos eleve adottnak tetsző irányban kellene döntenünk, és nem másban, és amennyiben történetesen valóban így döntenénk, úgy milyen érveket hozhatnánk fel választásunk mellett.

tion Society of America 1955), 183. o. A jog dilemmája éppen az, hogy e rögzített és változatlan akaratnyilvánításból miképpen érkezhet el mégis olyan megoldásokhoz, amelyek az isteni szándék valóra váltásán túl lehetővé teszik az élet élhető megélését is. Ehhez vö. pl. D. Daube 'Texts and Interpretation in Roman and Jewish Law' *Jewish Journal of Sociology* 3 (1961), 3–28. o., a változhatatlan parancs gyakorlati módosítására pedig Haim H. Cohn 'The Lesson of Jewish Law for Legal Change' és Norman Solomon 'Extensive and Restrictive Interpretation' in *Jewish Law and Current Legal Problems* ed. Nahum Rakover (Jerusalem: The Library of Jewish Law 1984), 15–28. és 37–45. o.

Hagyományszerű, élethelyzetszerű: rendszer-gondolattól idegen

A hagyományok ilyen és hasonló foglalatában bármiféle rendszerességet keresnünk eleve dőreség lenne. Bármiféle logikai igényesség értelmében egyik 'eset' sem vonatkozik a másikra; egyik 'helyzet' sem a másikhoz viszonyított. Összetevői még annyira sem rendezettek, mint – távolról vett példával élve – a különféle magyar népmesetípusok,[85] vagy amennyire BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN egy immár olyannyira kialakult magyar népdalkincs birtokában lehettek, hogy megkezdhessék annak rendszerezését. A *talmud*i példára visszatérve tehát, egyszerűen fel sem vetődhet ennek szövegkörnyezetében, hogy bárki rendszerezést hajtson végre benne, vagy hogy bármiféle rendszerezésnek egyáltalán értelme lehetne. Hiszen már a rendszergondolat önmagában is erőszakot tenne a *talmud*i hagyományon. Már maga a rendszerszerűség csupasz felvetése is idegen ettől.[86] Gondoljuk csak meg: mihelyt rendszereznénk, eleve pontosan sajátságától és hamvasságától fosztanánk meg. Éppen azt hántanánk le róla, amitől pedig hagyományszerű: annak módjától tehát, ahogyan egyik helyzet az é l e t b e n a másik után következik.

Talmud mint rabbinikus hagyomány

Az írástudó persze joggal jegyzé meg: értelmezési gyakorlatában szemlélve rengeteg *Talmud* van – feltehetően nagyjából annyi, ahány történelmileg önálló arculatot felmutató rabbinikus közösség. Évszázadok során, központi szerveződés híján ezek legfeljebb lazán szerveződhettek csak hierarchikus közösségekké. Gyakran a diaszporikus zsidó közösség laza szövedékének alakulása mögött is csupán ennyi állt: ahol erősebb egyéniségű rabbi adódott, ott élete, híre, működése kikényszeríthetett egy spontán alárendelődést. Írott korpuszuk szerint pedig annyiféle *Talmud* között tehetünk különbséget, amennyi ránk hagyományozódott. Ezek közül több egyetemes példát sugárzó értékként emelkedik ki. Ez természetes is. Emlékezzünk csak arra, hogy a rabbik egymás közt gyakran tanakodtak, ren-

[85] Vö. Berze Nagy János *Magyar népmesetípusok* I–II (Pécs 1957).

[86] „Pontosan az ellentmondások, az eltérő nézetek gazdagságát gyűjti magába és erősíti meg feltétlenül a hagyomány." Gershom Scholem 'Revelation and Tradition as Religious Categories in Judaism' in Gershom Scholem *Messianic Idea in Judaism* & Other Essays in Jewish Spirituality (1971), 282. és köv. o.

geteget gondolkodtak, egész életükben jóformán csak olvastak, tűnődtek és vitáztak. Tanultak is egymástól, legkiemelkedőbb tanításaik pedig elterjedtek. A közelmúltig még igen befolyásos volt (és megérhetjük, hogy ténylegesen betöltött szerepében meglepetéseket még bőven tartogathat a jövő számára) az a politikai erő, amely saját erejével politikai nyomatékot adott az ortodoxok történelmi közössége azon vágyának, hogy Izrael Állam joga (vagy annak legalább egynémely rétege) is e klasszikus hagyomány foglalatává váljék.[87] Nyitott kérdés persze, hogy egy különféle korokban és eltérő feltételek közt meglehetősen szerteágazóan formálódott hagyományból miképpen szerveződhetnék egy modern állam – lényeges meghatározásaiban mindenképpen szekuláris – joga. Ez kérdéses volt évtizedekkel ezelőtt is; változatlanul kérdéses most is. Az érvek időközben változhattak, a dilemma jórészt mégis maradt.[88]

kodifikálható-e vajon?

A zsidóság ugyanakkor valóban sajátjának tekinti a rabbinikus jogi hagyományt. Mindeddig eltökélten ellenálltak magának a csupasz gondolatnak is, hogy rendszerezzék. Hiszen jól tudják, hogy a h a g y o m á n y pontosan ebben a kaotikus és véletlenszerű egymásrarakódottságban rejtezik: abban, ahogyan formálódott és amivé alakult. Joggal vetődik hát fel pontosan az a kérdés, ami már az angol jogban is felvetődött: lehetséges-e egyáltalán mindezt hitelesen törvény(könyv)be foglalni – legalább úgy, ahogyan ez az angol és az amerikai jog esetében megtörtént? Hiszen emlékezhetünk rá: az európai jogfejlődésben a lejegyzés, az összefoglalás, majd a törvényként önállósult formában, új műként történő ismételt kibocsátás szolgálta a joganyag elemi rendszerezését, míg az angol–amerikai jogfejlő-

[87] Ez be is következett a családjog egyes részeiben, így a házassági jogban, sőt annak bírósági megítélése tekintetében is. Chaim I. Goldwater 'Religious Tribunals with a Dual Capacity' *Israel Law Review* 12 (January 1977) 1, 114–119. o. Vö. még Guido Tedeschi 'On the Choice between Religious and Secular Law in the Legal System of Israel' in Guido Tedeschi *Studies in Israel Law* (Jerusalem: The Hebrew University Students' Press 1960), 238–288. o.

[88] Vö. a szerzőtől *A kodifikáció...*, 187. o., 74. jegyzet és *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító Jogi Kultúrák" Projektum 1994), 448–450. o. [Jogfilozófiák].

désben a *textbook-writing*, azaz a 'tankönyv' formájában megkísérelt rendszeres kifejtés.[89]

A zsidó jog közege tehát az a hagyomány, amelyben kifejlődött. E hagyománynak minden összetevő éppen a maga kaotikus mivoltában képezi részét; és csakis addig lehet eredeti része a hagyománynak, ameddig kaotikus. Miért? Mert abban a pillanatban, hogy nem lenne olyan, amilyen eredetileg volt – tehát abban a pillanatban, hogy történelmileg rögzült véletlenszerűségét rendszerező újraösszefoglalásával megszüntetnék[90] –, olyan többletüzenetet csempésznének a szövegbe (s ezáltal a hagyományba), ami pedig valójában nincsen benne. Hiszen tudnunk kell, hogy semmi sem rendszerezhető kizárólag egyfajta módon. Logikailag szólva: a rendszerezések száma és lehetősége elvileg korlátlan és végtelen. Következésképpen már önmagában azzal a csupasz ténnyel, hogy bizonyos (és nem más) módon a hagyományt fogalmiasítottan újratételezzük, osztályozzuk és halmazokba rendszerezzük, máris bevalljuk, hogy saját – külső, fogalmi-logikai, vagyis saját kultúránkból merített – szempontjainkat végső soron ráerőltettük.

Addig hagyomány, ameddig kaotikus: rendszerezése többletüzenetet hozna

Márpedig a rabbinikus hagyomány – a benne foglalt példák, érvelések és paradoxonok összességével együtt – úgy tudja önmagát éppen kaotikumában, mégis saját szellemiségéből táplálkozóan folyamatosan megújítva s újabb döntésekben megtestesülten folytatni, alkalmasint kiterjeszteni és szűkíteni, összességében élhetővé tenni, ahogyan ezt az angol jog példájában már megismerhettük. Abban az esetben viszont, ha fogalomkészletét rendszereznénk vagy kodifikálnánk – márpedig nyilvánvaló, hogy bármely eseti döntésnél egy valóságos *ratio decidendi* kialakítása érdekében valamely adott fogalomnál kell kezdenünk a támpont keresését és analogikus gondolati okfejtésünk indítását –, gyakorlatilag mindvégig kötve lennénk ahhoz a fogalmi osztályozáshoz, amit már rendszerezésekor vagy kodifikálásakor a hagyomány „elsajátításával" elsajátítottunk. Másfelől viszont ugyanebből következik az is – s ez minden jogátültetésnél visz-

osztályozása nyitottságát szűkítené

[89] A szerzőtől *A kodifikáció...*, III. fej. 3–4. pont egyfelől, és 157. és 301. o. másfelől.

[90] Maimonides *Mishneh Torah*, lásd pl. The Jewish Law Annual 1 (1978), 1–176. o.

szatérő tapasztalat –, hogy amennyiben egy kodifikált fogalomkészletet átviszünk egy eltérő (fogalmi) hagyományú közösségbe, úgy ez ott szükségképpen olyan joggyakorlatot fog sarjasztani, ami majd valamiben óhatatlanul eltér és önállósul az eredetileg alapját képezett gyakorlattól. Pontosan azért, mert a rendszerezésnek már puszta ténye is mintegy előre kodifikálja, hogy melyek lesznek azok a helyzetek, ahol ennek vagy annak a fogalmilag rendszerezett szöveghelynek (vagy megoldásnak) az esete fordulhat elő – és ezzel problémalátásunkat eleve ilyen vagy olyan mezőre k o r l á t o z z a . Elvileg ugyanakkor minden egyes változatos nyelvi eszközökkel kifejezett *locus* csakúgy, mint minden fogalom végtelen kapcsolódási lehetőséget hordoz, s ezeket egy-egy rendszerezés (már csak puszta technikai korlátainál fogva) távolról sem tudja kimerítően átfogni. Ha tehát a rendszerezéssel egy attól eltérő fogalmi hagyomány találkozik, akkor komoly esélyei vannak annak, hogy a hagyomány – akár a fogalmi hagyomány – végül majd erősebbnek bizonyuljon és áttörje a rendszerezésben testet öltő korlátozásokat.[91]

A helyzetek drámai egyedisége Dosztojevszkijnél, Tolsztojnál:

2.3.1.5. KELETI KERESZTÉNYSÉG Teológiájában a keleti kereszténység – irodalmi megnyilvánulásait tekintve[92] akár Doszto-

[a taxonómia nem találja, hanem létrehozza tárgyát]

[91] A t a x o n ó m i a tehát – a valóság dolgainak (elemeknek, ásványoknak, növény- és állatvilágunknak), hagyományainknak, emberi magatartásformáinknak, gondolatainknak a rendszerezése – bármennyire objektívnek tetszik is, valójában mindig alkotó művelet. Végső soron nem „találja", hanem „létrehozza" tárgyát – érdekeinknek, kialakult konvencióinknak, megismerésbeli hagyományainknak megfelelően. Vö. pl. John Dean 'Controversy over Classification: A Case Study from the History of Botany' in *Natural Order* Historical Studies of Scientific Culture, ed. Barry Barnes & Steven Shapin (Beverly Hills, Ca. & London: Sage 1979), 211–230., különösen 212. és 226. o. [Sage Focus]. Megjegyzendő, hogy a logikai kapcsolatrendszer – egy hierarchia elgondolása s a különféle mellé- és alárendelési viszonyok – gondolkodásunk kezdeteiben még a társadalmi függőség s az életbeli viszonyok kivetítését jelentette. Vö. Emile Durkheim & Marcel Mauss *Primitive Classification* [1901] trans. Rodney Needham (London: Cohen & West 1963), 82–84. o.

[92] Éppen nézőpontunkból érzékeny módon lásd George Steiner *Tolstoy or Dostoevsky* An Essay in Contrast (London: Faber and Faber 1959) 355 + xiv o., és mindenekelőtt Lev Shestov *Dostoevsky, Tolstoy and Nietzsche* introd. Bernard Martin, trans. S. Roberts (Athens, Ga.: Ohio University Press 1969) xxx + 322 o.

JEVSZKIJre (iszonyatos lélekmarcangolásaira)[93], akár TOLSZTOJra (lelki vívódásaira)[94] gondoljunk is – egy valamiképpen szláv jellegzetességekkel felruházott KRISZTUSt és KRISZTUSi helyzetet állít elénk. Leginkább ismert megtestesüléseire gondolva: nem valamiféle örök igazság vagy axiomatikus elv boncolgatása – rendszerezése s lebontása – történik itt, hanem egy végső kérdés, a kérdések kérdésének folytonosan visszatérő folyamatos újrakérdezése: mit tehetek voltaképpen én, a reménytelenül egymagában álló e g y e d i létező, akinek mindenkori helyzete is reménytelenül egyedi, hiszen nem hasonlít és nem is hasonlíthat hozzá semmi sem? És ha történetesen embert öltem, megbocsáthatok-e majd – magam, önmagamnak? Egy ilyen közegben és várakozásban a felfokozott drámaiságot a helyzetek és a szereplők átérzett egyedisége adja.

[93] DOSZTOJEVSZKIJ mögöttes társadalomfilozófiájára lásd Jean Dronilly *La pensée politique et réligieuse de F. M. Dostoievski* (Paris: Librairie des cinq continents 1971) 501 o. [Collection Etudes russes 2] és Stephen K. Carter *The Political and Social Thought of F. M. Dostoevsky* (New York, etc.: Garland 1991) 300 o. [Political Theory and Political Philosophy]; gondolkodási köreire Jurij G. Kudrjavcev *Tri kruga Dosztojevszkogo* Szobütijnoe, szocialnoe, filoszofszkoe (Moszkva: Izdatelsztvo Moszkovszkogo Universziteta 1979) 342 o.; a nyugati életeszmény bírálatára s a nyugatra jellemző gondolkodásmódtól elidegenedésére Bruce K. Ward *Dostoyevsky's Critique of the West* The Quest for the Earthly Paradise (Waterlo, Ont.: Laurier University Press 1986) xiv + 202 o., Barbara Wett *„Neuer Mensch" und „Goldene Mittelmässigkeit"* F. M. Dostoevskijs Kritik am rationalische-utopistischen Menschenbild (München: Sagner 1986) 238 o. [Slavistische Beiträge 194], Ina Fuchs *„Homo apostate", die Entfremdung des Menschen* Philosophische Analysen zur Geistmetaphysik F. M. Dostoevskijs (München [Hochschule für Philosophie Diss.] 1987) 800 o., Wayne Dowler *Dostoevsky, Grigor'ev, and the Native Soil Conservatism* (Toronto & London: University of Toronto Press 1982) 235 o.; a számára ellentmondásos valóság gondolati feldolgozásának egymást egyidejűleg kizáróan mégis kiegészítő két módjára pedig Geoffrey C. Kabat *Ideology and Imagination* The Image of Society in Dostoevsky (New York Guildford: Columbia University Press 1978) xiii + 201 o.

[94] TOLSZTOJra lásd Richard F. Gustafson *Leo Tolstoy* Resident and Stranger: A Study in Fiction and Theology (Princeton, N. J.: Princeton University Press 1986) xvi + 480 o. [Sources and Translations Series of the Harriman Institute, Columbia University], különösen V. fej.: 'The Ways to Know', 217. és köv. o.; Jörg Thaeter *Die Beziehung des Individuums* Zur Unbegrenztheit und zur Gemeinschaft: L. N. Tolstoj als „Seher des Geistes" (Kiel [Univ. Diss.] 1988) 244 o., valamint Laura Jepsen *From Achilles to Christ* The Myth of the Hero in Tolstoy's *War and Peace* (Tallahasse, Florida 1978) xii + 179 o.

megismételhetetlenségük fogalmilag kifejezhetetlen

Leginkább kézenfekvő példánk DOSZTOJEVSZKIJ lehet.[95] A helyzet maga, ahogyan mindenkor adja magát, megoldhatatlan[96] – és mindenekelőtt talán azért, mert ő sem véli megoldhatónak, talán egyetlen kivétellel: önmagát kivéve. Ő pedig (és ennek különös hangsúlya is óhatatlanul hozzájárul DOSZTOJEVSZKIJ nagyságához) igényesebb annál, semmint hogy normatív általánosságban próbálja megoldani a döbbenetet keltő problémát, amit egy-egy megismételhetetlenül egyedi – tehát fogalmilag nem egyértelműen kijelölhető és megoldható – helyzet jelent a kérdéses erkölcsi világrendben. Mintha csak ezt sugallaná: bármilyen megközelítés csak más megközelítések kizárásával lehetséges, miközben ezen egyéb megközelítések is – az egyedi eset szintjén – talán hasonlóképpen lehetségesek lennének.

„Esszéizmus"

2.3.1.6. MODERN „IRRACIONALIZMUS" Egy csaknem jelenkori kulturális hagyomány szemrevételezésével érkezhetünk el ahhoz, amit – jobb híján – esszéizmusnak nevezhetünk. Saját nézőpontunkból bizonyosan kevésbé a műfaj az érdekes, ami tartalmát történetesen hordozza, mint inkább az alapul rejlő gondolat maga. Ezt az elmúlt évszázad végére s az új elejére jellemző európai kultúrából NIETZSCHE jelenítette meg a leginkább egyértelműen. S anélkül, hogy szükségképpen NIETZSCHÉre válaszolna, a magyar gondolati hagyományban két némiképpen magányos nagyság, HAMVAS BÉLA és VÁRKONYI NÁNDOR testesítették meg s indították újra ezt a hagyományt.

[95] Pl. 'Mindegyik kijelentése nemcsak a másik válaszának, de saját önellentmondásának a megelőlegezése is, ami stílusának és hangvételének sajátosságán túl a mondatszerkezet nagyfokú többértelműségét eredményezi.' Irina Kirk *Dostojevskij and Camus* The Themes of Consciousness, Isolation, Freedom and Love (München: Fink 1974), iii. o. Nyelvkezelésére lásd Malcolm V. Jones *Dostoyevsky after Bakhtin* Reading in Dostoyevsky's Fantastic Realism (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1990) xvii + 221 o., különösen 145. o. [on Catharsis] és 193–199. o. [on Authority, Mystery and Miracle in Human Discourse].

[96] Benedek István – 'Dosztojevszkij lelkivilága' *Valóság* (1964) 4, 32–46. o. – a helyzet önlezárulását paranoid önleírásként magyarázza (40. o.): „az autista szabadságeszmény, amit Raszkolnyikov megpróbál megvalósítani, [a] skizofrének beteges szabadságideája [...], torz és ál szabadság, hiszen a közösség el nem ismerésén alapszik [...]."

NIETZSCHE azért keltett gondolkodásával[97] botrányt egész életében, mert mindvégig a fennálló és kizárólagosnak hitt uralkodó hagyománnyal szemben érvelt, s – habár teljességgel költői formában, mégis – látszólag ostobaságokat és értelmetlenségeket mondott: olyasmiket, amiket mások inkább bosszantásnak vagy különcségnek érzékelhettek – éppenséggel mert oly mereven, láttató erővel, hevesen és végérvényesen[98] tagadta annak igazságát, amit az akkoriban egyedül szalonképes ún. korszellem jegyében bármely épeszű ember joggal állíthatott.

NIETZSCHE dacos korszellemtagadása:

Talán ez is hozzájárul annak magyarázatához, hogy miért is vált a mai tudományfilozófia s a gondolkodásmód logikai eszményű rekonstruálását vállaló mai tudományos módszertan számára NIETZSCHE hallatlanul izgalmas, egyenesen korszerű szerzővé. Hiszen egyre inkább úgy tetszik: pontosan a sajátos NIETZSCHEi tagadásokba rejtett állításokban olyan igazságoknak a primitív és rudimentális megsejtése (vagy éppen NIETZSCHEi nyelven kódolt megfogalmazása) rejlik, amelyek éppen alapvető fontosságúak a jelenkori megismeréstudomány számára. *A hatalom akarása* címen közreadott könyvében már a XIX. század végén kifejezést adott véleményének, hogy határozott jelentése – végső soron – semmiféle jelnek sincs.[99] Másként közelítve: csakis hagyományunk, megrögződésünk, előítéletünk ad mindenkor jelentést – de csakis annak, aminek egyáltalán

nyelvünk mögött szándékunk áll

[97] NIETZSCHE társadalmi világképének áttekintésére lásd Keith Ansell-Pearson *Nietzsche contra Rousseau* A Study of Nietzsche's Moral and Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press 1991) xvii + 284 o.

[98] Révay József 'Immoralizmus (Nietzsche születésének 100. évfordulójára)' *Athenaeum* XXXI–XXXII (1946), 21. o. érzékeny megfogalmazása szerint „NIETZSCHE idegenkedik minden zárt, határozott, befejezett, lekerekített eszménytől [...] a 'kell' élményében elsőrangú szerepe van a nyíltságnak, a befejezetlenségnek, a »még nem teljesültségnek«, így is mondhatnók: a formátlanságnak. Ez a formátlanság, nyíltság vagy nyughatatlanság mint a továbbfejlődés lehetősége és parancsa, a legfeltűnőbb vonása a 'kell'-nek, az erkölcsnek. Ebből adódik az erkölcs örök ösztönzése, pillanatnyi pihenést sem tűrő sürgetése, állandó készültsége és feszültsége. Ezt a feszültséget semmiféle teljesítmény vagy eredmény tartósan meg nem oldhatja [...]; az erkölcs megvalósítása, »elintézése« magát a kellt küszöbölné ki, az erkölcsöt szüntetné meg."

[formátlanság kultusza]

[99] „A fogalomtól a dolog lényegéhez semmiféle út nem vezet." *Nietzsches Werke*, hrsg. E. Förster-Nietzsche & al., 2. Auflage (Leipzig 1901–1913), IX. kötet, 264. o.

[a fogalom hiábavalósága]

jelentést kívánt adni.[100] A hagyomány természete pedig közismerten az, hogy az egymást váltó generációk mindegyike a maga számára választja ki azt, hogy az elmúlt idők örökségéből mit és mivégre vállal, vagyis – saját céljai érdekében – mit és miként hasznosít a múltból. Végső soron tehát nyelvünk fogalmiságának és semleges közvetítő jellegének puszta látszata mögött emberi szándékunk, gyakorlati elkötelezettségünk csupasz álcája rejlik[101] – mint ahogyan gyakran tudományos eszményt követő gondolkodásmintáink mögött sem áll más, mint érzelmünk, belátásunk vagy szándékunk kivetülése.[102]

[igazság mint hatalomérzet függvénye]

[100] „Az igazság kritériuma a hatalomérzet fokozásában rejlik." Friedrich Nietzsche *Werke in drei Bänden* hrsg. K. Schlechta, III. kötet, 919. o. Vö. még Gisela Lück *Nietzsches Kritik der Ernenntnis als Verfestigung* Untersuchung zu Nietzsches Analyse von Philosophie, Sprache und Historie (Köln [Univ. Diss.] 1985) iii + 232 o., különösen I–5. fej.: 'A szubjektív hatalomérzet mint az igazság kritériuma' (108. o.).

[fogalomhasználat mint cselekvés]

[101] NIETZSCHE szerint a fogalom legfeljebb csak egyéb fikciók és metaforák közötti szabályozás szerepét tölti be a nyelvben. De mivel a valósággal történő megfelelésre alapozó ismeretelméletek számára semmiféle bizonyító ereje nem volt, ezért a nyelvnek sem tulajdoníthatott semmiféle ábrázoló, jelző vagy tükröző szerepet. „NIETZSCHE olyan eszközzel kísérelt meg bennünket ellátni, amelynek segítségével alkotóan cselekvő szerepet vállalhatunk a bennünket érdeklő valóság alakításában. Ennek érdekében növelnie kellett saját nyelvének plasztikusságát, hajlékonyságát és természetszerűleg többértelműségét, s terminusait nem fogalmakként, hanem jelentések eshetőleges sokaságával rendelkező jelekként és metaforákként kellett használnia." Ruediger Hermann Grimm *Nietzsche's Theory of Knowledge* (Berlin & New York: de Gruyter 1977) xii + 206 o. [Monographien und Texte zur Nietzsche-Forschung 4], idézet 123. o. A metaforák filozófiai értékeléséhez vö. még *Philosophical Perspectives on Metaphor* ed. Mark Johnson (Minneapolis: University of Minnesota Press 1981) xiii + 361 o.

[102] Lásd még Josef Simon 'Language and the Critique of Language in Nietzsche' és James C. O'Flaherty 'The Intuitive Mode of Reason in *Zarathustra*' in *Studies in Nietzsche and the Judaeo-Christian Tradition* ed. C. O'Flaherty, Timothy F. Sellner, Robert M. Helm (Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press 1985), 252–273., ill. 274–294. o., valamint – általánosabb értelemben – Maudemarie Clark *Nietzsche on Truth and Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press 1990) xiv + 298 o., különösen 3. fej. 2. pont: 'Language as Metaphor', 69–77. o. [Modern European Philosophy]; Peter Poellner *Nietzsche and Metaphysics* (Oxford: Oxford University Press 1995) xi + 320 o. [Oxford Philosophical Monographs].

[nihil, de nem irracionalizmus]

Bevallhatjuk: ez tulajdonképpen egyfajta nihil vállalása – de korántsem azé, amivel vádolták. LUKÁCS GYÖRGY eretnekséget kiáltó látványos elfordulása NIETZSCHEtől különösen bizarr. Az identitásában megingott, bolsevizmusba menekülő kisember félelme az irracionalizmustól nemcsak azt eredményezhette az első világégés utáni évtizedekben, hogy minden rossz forrásának kiáltsa ki azt, amit jobb híján csak irracionalizmusként tudott megnevezni, és professzori ördögűzéssel próbálja majd mindezt kiiktatni világából; de abban is testet ölthet, hogy bármit, amit racionálisan éppen nem volt képes értelmezni (mert fejvesztett vagy bensőleg már bekövetkezett elidegenültségétől szabadulni sehogy sem tudván, hisztérikussá fokozott menekülésében immár csakis a racionálisnak kikiáltottban láthatott a maga számára fogódzót), rögvest irracionálissá minősítsen – becsapva magát is, hiszen ezáltal úgy tesz, mintha érdemben világíthatná meg a kortárs ember összetett és ellentmondásos életérzését.

Nem fogalmi kifejezés

Mint a róla szóló irodalomból, de saját megnyilatkozásaiból is tudhatjuk: agresszív intellektualizmusából s magabízó fogalmi műveltségéből fakadóan LUKÁCS GYÖRGY annyi szerénységre, önismeretre s önmérsékletre sohasem tett szert, hogy belássa (vagy legalább néhány, ideig-óráig még megmaradt ifjúkori barátjától esetleg bizalmasan megtudja): saját kvalitásérzéke bizony éppen fejletlen; a modern művészetek iránt megnyilvánuló fogékonysága csekély; érzéketlen maradt a megismerés természetes határai és korlátai iránt; és egyébként sincs fülhallása általában a nem fogalmi kifejeződésekhez, s különösen nem az érzékinek, az érzelminek, továbbá a tudatalattinak a tartományaihoz.

nem is tudományeszményű

Még nehezebben igazolható vagy védhető, hogy a barna barbárság, a nácizmus előli fejvesztett menekülésében nemcsak a vörös barbárság, a bolsevizmus karjaiba rohant, de még ebben a tudott másik végletben sem volt képes valamelyest visszavonulni, csendet tanulni s legalább magával békében megnyugodni, vagyis ellenállni Moszkva sajátos bolsevik birodalmi HEGELianizmusában az önnön saját régi messianisztikus várakozásait és próbálkozásait újrázásra hívó kísértésnek, hogy megpróbálkozzék ismét a történelemfilozófiai vátesz, a nagy magyarázó szerepével. Visszatérve a századfordulón zajlott vitára, ma már egyre világosabban látni véljük: voltaképpen távolról sem maga a NIETZSCHEi gondolat volt irracionális, hanem inkább ennek adott módon való megítélése, vagyis az a félvak szelle-

mi magatartás, amely – mert eltért a megszokottól – a MANIcheusokra jellemző szómágiával, azaz az *Este procul Satanas!* világgá kiáltásának gyermeteg gesztusával kísérelte meg magát a gondolatfelvetést is a kárhozatba, a nemlétbe visszataszítani. LUKÁCS nemigen vetett számot azzal (s *Az ész trónfosztásá*ban pedig mintha éppen saját egyoldalúságából próbált volna – különös erénypótlékként – elméletet faragni), hogy a tudomány az emberi megismerésnek és tudásunk kifejezésének csupán egyik lehetősége – az, amit történetesen az axiomatizmus logikai eszménye jellemez. Minden másra érzéketlen lévén, egyszerűen nem tudott mit kezdeni azzal az érdeklődéssel és gondolati-gondolkodási kultúrával, ami a NIETZSCHEi megközelítésben rejlett.

Nem tudott mit kezdeni azzal a szellemiséggel sem, amely egyedülállóan naggyá HAMVAS BÉLÁt tette.

HAMVAS: merő dichotomizálás tudásunkat nem viszi előbbre

HAMVAS gondolkodásmódja nem vezethető vissza egy egyszerű logikai képletre. Nem abból a szellemi világból való, amelyben ha valaki *A* tételt állít, úgy egy ettől eltérő *B* tételt tételezhetnék vele szemben. Éppen nem sétált bele abba a zsákutcába, amely – mély meggyőződése szerint – európai civilizációnkat már tönkretette. Műveiben, mint egyfajta költői szabadversben, esszéisztikus eszközeivel intellektuális élményét írja körül, s ebben rádöbben és bennünket is rádöbbent, hogy dolgainkról mennyire másként vélekedik. Számára az emberiség egész gondolkodása romlott, hiszen romlottnak kell lennie, ha úgy véli: intellektuális teljesítményünk kimerülhet abban, hogy vagy *A*-t, vagy pedig egy ezzel szembeszegezett (logikai tagadásként, vagy HEGELi értelemben felfogott tagadás tagadásaként, avagy szintézisként felfogott) *non-A*-t állítunk. Szemében a világ valamiféle egész. Totalitás ez, olyan teljesség, amelyhez az ember minden képességének, érzelmi, érzéki s intuitív szemlélődő világának a mozgósításával vagy hátterével – és semmiképpen sem csupán üres fogalmi intellektualizmussal – közelít. Szerinte pedig éppen a világhoz közelítés lehetséges hamvasságát s alázatát veszítettük el valamikor még régen valahol – talán még THALÉSZnél, a görög bölcselkedés kezdetekor.

2.3.1.7. FOGALMI KALODÁKON TÚL Hadd említsünk további két gondolkodói hagyományt, szintén a jelen századból, melyek úttörése ugyancsak érdekes – noha eltérő módszertani nézőpontból.

Az első CHRISTOPHER CAUDWELL, egy tragikusan korán elhunyt, rendkívüli tehetségű s termékenységű gondolkozó. Baloldali mozgalmár. Részt vett a spanyolországi köztársasági küzdelmekben, harcolt a Szovjetunióért, s fiatal kora ellenére sokszoros repüléstechnikai feltalálóként hunyt el, mint ígéretnek maradt filozófiai tehetség. *Illúzió és valóság* címen megjelent lebilincselően izgalmas eszmefuttatása arról tanúskodik, hogy miközben az elméleti MARXizmus kifejlesztésének híve volt, költő és álmodozó utópista ugyancsak lakozott s sértetlenül virágzott benne. Mindaz, ami a MARXizmus hagyományos tárgyalásmódjában másoknak irracionálisnak tűnt, számára a harmincas évek forrongásában érdekessé válhatott. Mindazonáltal megfontolásai eretnekségként hatottak a világháború előtti utolsó békeévek Angliájában, amikor művét – immár posztumusz – először megjelentették, de követő nélkül maradtak Magyarországon is három évtizeddel később, amikor fordítása napvilágot látott.[103]

CAUDWELL:

CAUDWELL alapvető megsejtése szerint a költészet, valamint a nyelvi kifejeződés egyéb (nem tudományos) formái a világ gondolati elsajátításában egyenértékűek lehetnek az elméleti megismeréssel. Szokásosan egyébként az emberi intellektus sem úgy veszi birtokba a világot, hogy – úgymond – most elkezd „megismerni" és ezért mostantól kezdve immár „megismer". Még a tudós élete sem abból áll (és főként nem mindennapjai), hogy – úgymond – tudományszerűen, vagyis tudományos modellértékűen foglalatoskodik az – úgymond – valósággal. Akár költ – tehát valósággal kapcsolatos emberi intellektuális találko-

a költészet szintén megismerés

[103] Christopher Caudwell *Illusion and Reality* A Study of the Sources of Poetry [reprint of the new ed. 1946] (London: Lawrence & Wishart 1966) 342 o. [*Illúzió és valóság* A költészet forrásainak vizsgálata, ford. Terényi István (Budapest: Gondolat 1960) 348 o.] Kritikai áttekintésként vö. H. Gustav Klaus *Caudwell im Kontext* Zu einigen representativen Literaturformen der dreissiger Jahre (Frankfurt am Main: Lang 1978) [Europäische Hochschulschriften 14: Angelsachsische Sprache und Literatur 65].

zásait versben, novellában, regényben, vallomásban vagy utópiában írja meg –, akár a tudományban szokásostól eltérő módon – mindennapi laza többértelműséggel, pusztán a rámutatás konkrétságával vagy a személyes megnyilatkozás egyéni nyelvén – használja a szavakat, bizonyosan az axiomatizmus szigorú eszményétől meghatározott fogalmi nyelvtől különbözően, másként ír, ám tárgya változatlanul ugyanaz marad, s ez nem más, mint az ember találkozása a külvilággal. CAUDWELL mereven LENINista volt abban az értelemben, hogy maga is vallotta: létezik egy tudatunktól független objektív valóság, s fogalmakkal leírt állításainkban ez tükröztetik. Ámde tudta azt is, hogy a költői formában megjelenített valóság pontosan annyira és ugyanazon jogon valóság, mint bármi egyéb.

[LUKÁCS realizmusa: a próza is valóságtükrözés]

Érdekes felidéznünk, hogy élete végéig elvileg LUKÁCS is ezzel a problémával vívódott; ennek jegyében alkotta meg ún. nagyrealizmus-elméletét. LUKÁCS számára változatlanul a tudomány töltötte be a minta, a mérték szerepét, és a tudomány analógiájára s követelményeit mereven érvényesítve alkotta meg elméletét a megismerésről is.[104] LUKÁCS ezért kényszeresen minden olyasmit azonosított az irracionalizmussal, ami nem fért bele ebbe az önkényes fogalmi konstrukciókkal általa mesterkélten kialakított gondolati Prokrusztész-ágyba, sőt – továbbmenve – immár önpusztítóan és csaknem önironikus irracionalizmusról tanúskodván, azonosította magával a fasizmussal is. A realizmus igézetében egyetemes típussá emelte például ZOLA, BALZAC és WALTER SCOTT művét – azonban olyan a művészi kifejeződéstől és mindennemű humán üzenettől idegen kritériumokkal élve és határterületekhez érkezve, hogy jószerével már nem is tudhatjuk: vajon érzékelte-e és tudta-e még egyáltalán értékelni a voltaképpeni irodalmat, vagyis az irodalmi csodát, a katarzist is mindebben? Ami pedig a szépművészeteket illeti: nos, éppen hajdani barátaitól tudjuk, hogy LUKÁCSnak éppen a szép mint olyan hatásának érdek és teoretikus spekuláció nélküli befogadásához volt a legkevesebb fogékonysága. Tán ebből is adódott, hogy bármi, ami ugyan önmagában vagy mindenki másnak jelentéktelen

[104] Pl. Lukács György *Az esztétikum sajátossága* ford. Eörsi István, I (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 164. o.

volt, számára mégis fontossá válhatott, ha a LUKÁCStól mesterkélten kimódolt teoretikus kérdésekkel vagy éppen realizmus-elméletével történetesen összevágott. Esetleg éppen az irodalmi teljesítmény csúcsának kiáltotta ki és teoretizálta meg – a teljesítmények olyan rangsorában, amelyben LUKÁCS számára az irodalom is a „megismerés" sajátszerű (ha nem éppen csökött) módja volt, s ezért eszményként mindvégig és megingathatatlanul kizárólag „a tudomány" lebegett szeme előtt.

de nem tudományszerűen megközelítendő

Nos, mindezek ellenére az első világháború utáni forrongó idők kortársaként CAUDWELL mégis megsejti, hogy a költészet a megismerésben szokásos minták szerint nem értelmezhető. Egy költemény nem arra való, hogy úgy dolgozzák fel, ahogyan tudományos tételeket szoktak elemezni. Nem úgy közelítünk tehát hozzá, ahogyan egy tudományos közlemény üzenetét átéljük és tanulságait feldolgozzuk – annak várakozásában, hogy e közlemény eddigi tudományos paradigmarendszerünkön belül kínál új felismeréseket, és ilyen módon általa majd többet megtudunk mind a magunk tudományáról, mind pedig a valóságról.

LANGER: beszédünk megnyilatkozás a világról

A másik gondolkodói hagyomány SUSANNE LANGER nevéhez fűződik. A két háború között kis emigráns Németországot képviselt a bostoni Harvardon. ÚjKANTiánusok neveltje, különösen a nácizmus elől menekült ERNST CASSIRERé. Előbb a tanítványa, utóbb fordítója is. *Filozófia új kulcs szerint* címen népszerű összegzést is vállaló munkája művészetfilozófiai alapvetés, egyúttal azonban CASSIRER hatását viselő megismeréstudományi s szemiotikai-szemantikai szintézis is.[105] Kiinduló tétele szerint beszédünk és beszélt nyelvünk alapjában nem több és más, mint m e g n y i l a t k o z á s a világról.

[105] Susanne Langer *Philosophy in a New Key* A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art, 3rd ed. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1942) xx + 313 o. Életműve esszéizáló összegzéséhez vö. még Susanne K. Langer *Philosophical Sketches* (London: Oxford University Press 1962) 190 o. Kritikai áttekintésként vö. Norah Alison Martin *Hegel and Langer* Investigating the Becoming of Mind (Edinburgh: University of Edinburgh 1989) [Theses].

(FRANK: a bíró csupán igazságos megoldást keres, és ehhez igazítja eszközeit)

Nagyjából egy időben jelent meg egy amerikai szövetségi fellebbviteli – tehát a *jury* ténykérdésben már elfoglalt álláspontját követően jogkérdésekben döntő – bíró nagyhatású könyve,[106] melyben megkockáztatott egy akkoriban még eretneknek számító vélekedést is: a bírói eljárás nem annak megállapítására irányul, hogy a jogból – akár egy kiválasztott precedensből – mi „következik", hanem egyszerűen kutatja az igazságos döntés lehetőségeit. Problémája – amiként a szerző a zenei komponálás és szerkesztés kötöttsége és szabadsága egyidejűségének a hasonlatával élve kifejezte – az, hogy miként lehet a mindenkor rendelkezésre álló precedensek alapján valamely egyedi ügy egyedi igazsága mellett érvelni, vagyis miképpen biztosíthat magának a bíró annyi szabadságot, hogy döntését valóban az ügyre figyelemmel, érdeméhez mérten maga alakítsa ki.[107]

Minden nyelvhasználat viszonyításon, analógiára épül

LANGER okfejtése e ponton hozza közös nevezőre az eltérő jellegű gondolkodásmódokat. A művészet körében maradva például ezt kérdezi: vajon ha üzenetünket elmondhatnánk a zene nyelvén is, biztosak lehetünk-e benne, hogy ugyanazt és ugyanúgy közölnénk, mint – például – az éppen rendelkezésre álló precedensek nyelvén? És egyáltalán: precedenseink miért vannak az adott (és nem más) fogalmi nyelven (fogalomkészletbe törve, fogalmi megkülönböztetéssel élve stb.) rögzítve, kifejtve és feldolgozva? Vajon mindez nem a geometria szigorú nyelvének hatására és analogonjaként történik így? A teológus, a jogász vagy az erkölcsfilozófus mégsem kételkedhet abban, hogy bármennyire utánozhatatlanul egyedi is egy élethelyzet, hivatalos megítélése és mindennek erkölcsi és jogi tanulsága csakis valamilyen 'precedens', vagyis korábbi minta viszonyítási alapján és analógiájára épülhet fel. Vagyis úgy, hogy először rögzítünk egy elvet, majd levonunk ebből egy következtetést, mely kimondja: az előbbi elvből az adott tanulság következik. LANGER tehát felteszi a kérdést: vajon elgondolható-e egy precedensek nyelvén megjelenített tanulság zenei nyelven közölten? Vajon nem juttathatnánk-e kifejezésre

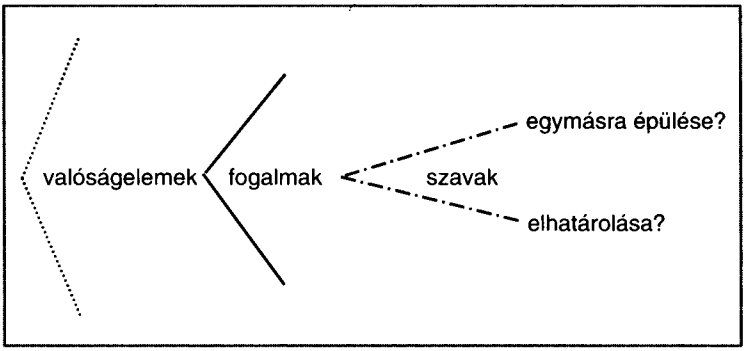
[106] Jerome Frank *Law and the Modern Mind* [1939] (Garden City: Doubleday 1963) xxxv + 405 o.

[107] Jerome Frank 'Say It With Music' *Harvard Law Review* LXI (1948), 921–957. o.

saját helyzetünket és döntési dilemmáinkat zenei vagy éppen képzőművészeti módon? Hiszen közhely, hogy miközben egészen mást tud „megérinteni" a zene, mint egy impresszionista vagy szürrealista kifejeződés, mindkettő – és bármiféle egyéb emberi megnyilatkozás – ugyanarról az emberi totalitásról, valóságba űzöttségünkről szól. Nem kell ábrázolnia hát tükörképszerűen; egészében nem is kell figuratívnak lennie. Noha tehát eleve egészen mást „érint meg" egy olyan nyelvhasználat, amely nem a tudományos közlés eszményére épül, mégis ugyanarról szól. Ám míg az előbbi nézőpont a nyelvhasználat lélektanáé, az utóbbi egy olyan jelentéstané, amit most már az emberi kommunikáció lételméletébe ágyaztunk.

Nyelv(b)en szólunk, szabályaiba törve gondolatainkat:

Mindezt nem kis részben az a közismert körülmény magyarázza, hogy a nyelvnek – beszéltnek és írottnak egyaránt – igen szigorú szabályai vannak. Például kell lennie alanyának s állítmányának, és többnyire az is eleve meghatározott, hogy milyen funkciójú szavak tehetők alany és állítmány elé, közé és után. Viszonylagos választási szabadság ugyan mindig adott számunkra, de ez távolról sem túl nagy. Továbbá a nyelvi kifejezést egymástól világosan elkülönülő és elkülönítő részekre, diszkrét egységekre (vagyis mondatokká és mondatoknak bonyolult mellé-, fölé- és alárendeltségi kapcsolatrendszert mutató sorozatává) kell széttörnünk. Akkor tehát, amikor beszélünk, azáltal, hogy 'nyelv'-en szólunk, ennek saját kívánalmai és lehetőségei szerint már e l e v e formáljuk (és nem csekély mértékben meg is határozzuk) a kifejezhető emberi gondolatot. Eleve a nyelv szerkezeti és fogalmi lehetőségeinek a keretei között kell a gondolat, gondolati kapcsolás, hasonlítás és következtetés (nemcsak elgondolása, de egyszersmind mindezek kifejezése és igazolása) útjait megtalálnunk. A fogalmakat egy elemeiben és mindenkori állapotaiban egymásra következő r e n d elemeiként kell elhelyeznünk. Olyan minták, szabályok uralják tehát gondolkodásunkat – s ezzel végső soron képzelőerőnket is –, amelyeknek önmagukban ugyanakkor semmi köze sincs ahhoz a gondolathoz, amit nyelvünk segítségével eredendően ki kívánunk fejezni, sem pedig ahhoz a valósághoz, amit gondolataink segítségével így vagy úgy leképezni törekszünk *(6. ábra)*.

6. ábra

nyelvtől előzetesen formáljuk

Mindebből viszont egy meglepő következtetés lehetősége rajzolódik ki. Eszerint nem külvilágunk s nem is a külvilágról szóló gondolkodásunk uralkodik rajtunk, hanem gondolkodásunk közegének és kifejezési eszközének, vagyis nyelvünknek a szerkezete. Hiszen már eleve azok a különféle helyzetek is, amelyekben a valóságot képzelni tudjuk, vagy amelyekről egyáltalán gondolataink támadhatnak, a nyelv szerkezetétől előzetesen formáltak.[108] Gondolkodásunk viszont e pontról visszatekintve egyáltalán nem szabad, hiszen csakis nyelvi helyzettől függően, nyelvi közlésbeli pozíciótól meghatározottan tudunk gondolkozni. A példát elemi szintről véve: megtehetjük ugyan, hogy néhány szót szervetlenül előrehozva mondanivalónk elején helyezünk el, ám rögvest utána már alanyt és állítmányt kell mondanunk. Mindez pedig egyebek közt függ attól is, hogy állító, kérdő vagy felszólító módban fogalmazunk-e, és így tovább. Tehát miközben leegyszerűsítően azt mondjuk: „gondolkodunk", valójában fogalmakkal végzünk műveleteket, előre kialakított séma szerint meghatározott szerkezetet létrehozva és egymásra következő rendben elhelyezve fogalmakat, melyekkel – ráadásul – óhatatlanul úgy kell bánnunk, mintha diszkrét entitások lennének, holott éppenséggel egyáltalán nem azok: a világösszesség rendkívül bonyolult összefüggéseinek csupán és legfeljebb egyes kiragadott vonatkozásait reprezentálhat-

[108] Egyetlen példaként arra, hogy az időfelfogás lebegő jellege időtlenítheti a nyelvi kifejezést, ami viszont lexikában és szintaktikában egyaránt poliszemantikát okoz, vö. Miklós Pál 'Idő – kínaiul' *Liget* IV (1991) 3, 17–30. o.

ják. Tehát tudjuk róluk, hogy nemcsak elkülönülő szavakként szolgálnak (mint építőelemek egy nyelvtanilag és mondattanilag egyaránt kialakítandó szöveg formálásában), de olyan módon is, hogy nemcsak szavakként állnak össze egy-egy mondatban s mondatok sorából összeálló szövegben, de egyúttal mint a valóság fogalmi reprezentánsai is. Hiszen minden egyes szót úgy kell nyelvi megfogalmazásban használnunk, hogy egyszersmind tudatában kell lennünk annak: minden egyes szó – valamilyen módon – mást és mást jelent. Azaz vélelmezzük ilyenkor, hogy az egyes szavak (legalább többségükben) más és más fogalmaknak felelnek meg. Ezzel viszont egyidejűleg azt is vélelmezzük, hogy az egyes fogalmaknak – természetesen – határai vannak. Miközben persze nem a fogalmak azok, amelyek határokkal rendelkeznek, hanem – a fogalomképzés során, fogalmi gyakorlatunk folyamatában – mi magunk tulajdonítunk nékik e l h a t á r o l á s o k a t. Miközben persze az is könnyen elképzelhető, hogy – például értekező fogalmi kifejtésről költői kifejezésre térve át – írhatunk akár sok száz oldalnyi eposzt vagy éppen befejezhetetlen költeményt (amivel utolérhetetlenül egyedi egyéniségünket ugyan magunkból „kiírhatjuk"), az egésznek mégsem lesz feltétlenül több vagy más üzenete, mint annak, amit az értekező prózában esetleg egyetlen fogalom jelöl: 'szeretet', 'hit', 'vallás' vagy bármi egyéb – úgy, ahogyan mi, személyesen mindezt átéljük. Mit válasszunk hát egy-egy ilyen képzeletünket is megindító témáról: BYRON több száz költői sorát vagy az *Encyclopaedia Britannica* tömör szómeghatározását? Nos, válaszjavaslatunk szerint: bármelyiket – de mindegyiket a maga helyén. Az előbbit talán, ha megélt élmények végtelen tágasságára vágyódunk. Ám inkább az utóbbit, ha kíváncsiak elvont szimbolizmusok önmagukba záródására vagyunk.[109]

elhatárolásokat tulajdonítva fogalmainak

költészet és formális konceptualizmus egyenértékűségével

Akkor, amikor nyelvi-fogalmi megjelöléssel élünk – folytatja LANGER –, csupán t ö k é l e t l e n ü l jelölünk. Hiszen csakis nyelvi úton, f o g a l m i a z o n o s í t á s s a l jelölhetjük azt, amit kifejezni akarunk. A zenével vagy a figuratív és nonfiguratív művészettel vont párhuzam talán itt válik leginkább érthetővé.

Fogalmi azonosítással jelölünk

[109] Lásd mindenekelőtt James Boyd White *Heracles's Bow* Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law (Madison: University of Wisconsin Press 1985) XVIII + 251 o. [Rhetoric of Human Sciences].

Hiszen mihelyt értekező prózában fogalmilag rögzítjük, hogy „miről is szól" az adott zenemű vagy költemény, máris meghamisítjuk lényegét. Másfelől viszont dőreség lenne azt mondanunk, hogy bármi, amiről nem a fogalmi értekező próza nyelvén kommunikálunk, eleve megközelíthetetlenül idegen lenne intellektuális megismerő s egyben valóságot valamiképpen megidéző tevékenységünktől.

eszményi egyneműségek keretei közt

Többnyire persze nem is tudatosítjuk kellően, hogy milyen választási lehetőség előtt állunk. Hiszen abban a pillanatban, hogy a tudomány eszményeként használt nyelv segítségéhez folyamodunk, voltaképpen egyfajta kalodába kerülünk. Ezzel persze megváltjuk annak lehetőségét, hogy valóban a tudomány eszménye szerint megnyilatkozhassunk. Ha viszont nem ezt választjuk, úgy – legalább is a kérdéses kommunikáció erejéig – az egész eszménynek hátat fordítunk, és egy eltérő másik eszmény eltérő egynemű közegét választva, például egy szabadvers kifejezéséhez érkezünk. Elérkezhetünk akár egy olyan kifejeződésig, ahol esetleg már szavakat sem választanak szét. Végső soron bármiféle (akár pillanatról pillanatra változóan tetszőleges) jelsorozattal megjeleníthetjük gondolatainkat, s ez esetben már teljességgel és még kizárólagosabban a mindenkori olvasótól fog függeni, vajon betűinkkel – jeleinkkel és jelzéseinkkel – miként fog bánni, hogyan fogja azokat értelmezni.

Tételezett parancsot csak követni vagy megsérteni lehet

2.3.1.8. GONDOLKODÁSI MINTÁK, JOGI MINTÁK Első példánkra visszatérve hát, amennyiben azt állítottuk, hogy KRISZTUSnak az Újszövetségben rögzített szavaiból a tanítása mögött álló tan önmagában nem „következik", úgy ezzel nem valami megbotránkoztatót kívántunk közölni, csupán megerősíteni egy egyébként ismerős tudomány-módszertani felismerést. Amennyiben viszont – egy elvileg lehetséges ellenkező fogalmiasítást vállalva – azt állítanók, hogy egy az emberiség számára példaadó személyiség tanítása, akár isteni sugallatú kinyilatkoztatása a „következés" értelmében megismerhető, sőt tantételek sorába rendezhető, és mindez nemcsak a geometria egyértelműségével rendelkezik, de maga a formát adó, szövegként kifejező személyiség is axiomatikus igénnyel és szigorúsággal fogalmazta meg ezeket, úgy – végső következményében – mindezzel csupán ezt fejeznők ki: a számunkra példaadóként ismert Mester egyértel-

műen kinyilvánította ugyan akaratát, de olyan módon, hogy egyszersmind voltaképpen lehetetlenítette is számunkra, hogy autonóm módon cselekedjünk. Mert ha a fenti értelemben, a KRISZTUSi megnyilatkozáshoz visszatérve elmondhatjuk, hogy KRISZTUStól kinyilatkoztatottan fennáll a Törvény, úgy ez – emlékezzünk csak az Ószövetség és az Újszövetség kapcsán egyaránt felmerült vitákra – már önmagában, tehát léténél fogva mindent eldönt. Kétely ekkor nem maradhat fenn; de nem állhat fenn tovább a személyünkre és helyzetünkre vonatkoztatásban autonóm választási lehetőségünk sem. Ekkor már csakis ránk a törvény kimondása folytán magától alkalmazódó norma sértése, vagy éppen ellenkezőleg, parancs követése lesz gondolható. Nos, *ilyen* értelemben KRISZTUSnál nincsen törvény.

KRISZTUSi minta példaszerű, de nem tételszerű: személyes felelősségre hív fel

Ami viszont van és kereszténységünkben mindenkor érvényesíti magát, az éppen az élet folyamatosságában mindenkor létrejövő egyedi helyzetek sora, amelyek mindegyikében visszavonhatatlanul nékünk, csakis magunknak kell döntenünk. Támpontok sorához fordulhatunk ugyan, hogy segítsen dilemmáinkban akár csak figyelembeveendő nézőpontokkal, de semmiféle példához vagy mintához nem fordulhatunk úgy, hogy egyszersmind felmenthessen bennünket a *személyes* döntés felelőssége alól. Ámde mindez nem azért van így – és ezáltal jutunk el most a módszertani üzenethez –, mert a ránk hagyományozottan rendelkezésünkre álló példák hiányosak; vagy mert KRISZTUS túl tökéletes, avagy túl rövid időtartamú életet élt ahhoz, hogy kellő változatosságú és mélységű példákkal szolgáljon; vagy mert esetleg cselekedeteit és tanítását nem jegyezték le kellő hívséggel és szorgalmatossággal az apostolok. Egyszerűen azért van ez így, mert a példák nem erre valók.[110] Ha tízszer több példánk lenne, azok sem nyújthatnának – ebben a tekintetben – többet. Azaz, meg kell ismételnünk bővülő hangsúllyal: a KRISZTUSi minta *példaszerű*, de nem *tételszerű*. Éppenséggel az ember *autonómiáját* biztosítja – ám cserébe *személyes felelősségét* feltételezi válaszadásának az autonómiájáért. Tehát éppen ellenkezőleg: azt kellene emberi

[110] Módszertanilag megfontolandó megfigyelésként lásd Eliezer Segal 'Law as Allegory: An Unnoticed Literary Device in Talmudic Narratives' *Prooftexts* 8 (1988), 245. és köv. o.

minőségünket csorbítónak éreznünk, ha mindez nem így lenne, ha tehát nem volna szabad választásunk.

KANTI moralitás / legalitás, mint személyesség / külső beszámítás kettőssége

Ismeretesek olyan kultúrák, amelyekben a választási szabadság, az erkölcsi autonómia gondolata eleve olyan mélyen gyökerezik, hogy ettől eltérőt – vagyis külső és mechanikusan kényszerítő magatartásszabályozást – nem is engedhet kifejlődni. Egy ilyen nézőpontból természetszerű következményként fogadhatjuk, hogy az, amit mi – szokásosan, mert saját kulturális előfeltevéseinktől vezettetve – jognak szoktunk mondani, éppen az autonóm, felelős személyes választás ellentétének bizonyul, hiszen pontosan heteronómián, a saját helyzetértékelés kizárásán, akaratunk megtörésén alapul. Ezt magunk is tudjuk, csak éppen mély szocializációnk következtében már nem csodálkozunk rajta: bölcsődés korunkból az óvodai iskolaelőkészítő szocializációba átlépve már úgyszólván észre sem vesszük. Nos, olyan kultúrákban, ahol egy ilyen kényszerítő jog a társadalmi együttélés alapja, ott mindnyájunknak csakis egy dolga lehet, s ez az, hogy parancsait kövessük. Saját erkölcsi megfontolásunk, helyzetértékelő dilemmázásunk már nem lesz túlzottan érdekes. Az így felfogott jog – mint klasszikus módon KANT fejtette ezt ki[111] – olyan kettősségre épül, amelyben szétválik a belső és a külső, a morális és a legális. Az előbbi a lelkiismeret dolgaival kapcsolatos – azzal, ami személyiségünkből, benső lényegünkből fakad; ami lelkünk békéjében vagy viharaiban zajlik. A társadalmat azonban közvetlenül nem ez érdekli. Másra, a külvilágra mindenekelőtt az tartozik – és modernitásunk ennek különválasztott hangsúlyát hozta a nyugati kultúrába –, hogy ne bántsuk felebarátunkat, dolgát ne vegyük el, a közösség tulajdonával vissza ne éljünk, és így tovább. Társadalmi érintkezéseinkben külsőnkkel (magatartásformáinkkal, társaink helyzetét, lehetőségeit érintő vagy befolyásoló reakcióinkkal) veszünk részt: ez az, aminek ilyen vagy olyan minőségei, alakzatai felmutatásával a társadalmon segíthetünk is, de kárt is okozhatunk. S e tekintetben korántsem feltétlenül kritériumszerű, hogy milyen a belsőnk. Világos volt persze KANT számára, hogy mindezek dacára létezik kapcsolat belső és külső

[111] Immanuel Kant *Die Metaphysik der Sitten* [in *Werke* VII (Berlin 1916), 14. o.].

között. Mégis, annak tudatában különböztetett a moralitás és a legalitás szférái között, hogy esetleges egymásra hatásuk távolról sem rövidre zárt, közvetlen vagy egyértelmű – akár irányuk, akár jellegük tekintetében. Korrelációjuk inkább közös tendenciáról árulkodik – ami azonban már inkább a lélektan, semmint a magatartástudomány tárgya.

A fentiekben jelzett kultúrák sorában a leginkább figyelemreméltó Kínában fejlődött ki. Korea közvetítésével ez sugárzott át Japánba. Mint tudjuk, Kína a történelemben az egyik legrégebbi államalakulat. Joga nemcsak fejlett, de nagymúltú is. Hiszen a kínai császárság a római katolikus egyháznál is régibb (s részben drámaibb) tapasztalatokat mondhat magáénak. Tudjuk azt is, hogy Kína mindig birodalmi volt, méreténél és berendezésénél fogva egyaránt. Amit tehát Európában utóbb államiságként megismerhettünk, az Kínában eleve birodalmiságként működött. Kínában viszont sohasem tekintették jognak azt, amit arra és úgy használtak, mint amire és amiként Európában a jogot. Kína sokezer évig megszakítatlan birodalmi államisága egy ettől eltérő szabályozási eszközt termelt ki magából – sajátosat szemléletében, de végső lényegében is.[112]

Kína birodalmisága önszervezésre képes társadalmi rendező erőt kíván:

[112] „A *li* abból meríti egyetemes érvényességét, hogy az ókor kiemelkedő bölcsei az emberi természettel s a kozmikus renddel összhangban fogalmazták meg. A törvénynek viszont aligha lehet erkölcsi érvényessége, hiszen mai emberek alkalmi csinálmányai csupán, hogy általa politikai hatalomra tegyenek szert." Derk Bodde & Clarence Morris *Law in Imperial China* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1967), 21. o. – „Született rend a *li*, mely a mindenkori körülmények fényében értelmeződik és sajátíttatik el." R. P. Peerenboom *Law and Morality in Ancient China* The Silk Manuscripts of Huang-Lao (State University of New York Press 1993) xvi + 380 o., az idézet 126. o. [SUNY Series in Chinese Philosophy and Culture].

[a *li* természetszerűsége]

A kínai jog alapfogalmaira (egybevetve a nyugati jog fogalmiasításaival) lásd Gray L. Dorsey 'Two Objective Bases for a World-wide Legal Order' in *Ideological Differences and World Order* Studies in the Philosophy and Science of the World's Cultures, ed. F. S. C. Northrop (New Haven, etc.: Yale University Press 1949), 442–474. o. és Hyung I. Kim *Fundamental Legal Concepts of China and the West* A Comparative Study (Port Washington, New York & London: Kennikat Press [National University Publications] 1981) xiii + 175 o. Összetettségére lásd még L. T. Lee & W. W. Lai 'The Chinese Conceptions of Law: Confucian, Legalist and Buddhist' *Hastings Law Journal* 29 (1978), 1307–1329. o., valamint Bjarne Melkevik 'Un regard sur la culture juridique chinoise: l'École des légistes, le confucianisme et la philosophie du droit' *Les Cahiers de Droit* 37 (1996) 3, 603–627. o.

legizmus és *fa* olykori uralmát bomlasztva

Valamikor a Kr. e. III. évszázadban, rövid és átmeneti időszakra kerekedett felül csupán az egyik uralkodó csoportjuktól támogatott gondolkodási irány, a legizmus [*fajia*].[113] Ennek törekvése arra irányult, hogy a kínai jog egységes és osztatlan hagyományából az összetevők egyikét, a *fa* rétegét kíséreljék meg a jog alapjaként érvényre juttatni. Ám dinasztiájuk hamarosan megbukott, s a korábban már diadalmasan uralkodó látásmód, KONFUCIUS eszméje ismét érvényre jutott. Háborítatlanul szervezhette a társadalmi együttlétet – annál is inkább, mert következő megingása csak két és fél évezreddel utóbb, a MAO CE-TUNG országlása során rájuk telepített kommunizmus során kísérthette meg Kínát. Az ún. Nagy Ugrás időszakában – amit még szemérmesebb rejtéssel „kulturális forradalomnak" is szoktak volt mondani – felrúgták frissen eredeztetett modern formális jogi kultúrájukat, amelyet a XIX. század végétől kezdve, imperialisztikus modernizációs európai (német és francia) hatásra vettek át, majd moszkvai közvetítéssel a szovjet SZTÁLINi berendezkedés hatalmat monopolizáló igényeihez szabtak. A formális jog uralma helyett tehát MAO CE-TUNG re-modernizációs kísérletében, permanens forradalmat hirdetve, ismét sajátos patriarchális-informális közeget engedtek érvényre jutni, amely tág teret nyitott a mindenkori politikai-társadalmi befolyásolásnak, agitatív nyomásnak és közvetlen („spontán", „gárdista") erőszaknak, és végső következményében – legalább is nyugati értékelése szerint – anarchizmust, kiszámíthatatlanságot és megbízhatatlanságot, s oly sokaknak megalázást, nyomort, ellehetetlenülést, megsemmisülést eredményezett. Nos, össze-

[113] Pl. A. F. P. Hulsewé 'The Legalists and The Laws of Ch'in' in *Leyden Studies in Sinology* ed. W. L. Idema (Leiden: Brill 1981), 1–22. o. és *Thought and Law in Quin and Han China* Studies Dedicated to Anthony Hulsewé on the Occasion of his Eightieth Birthday, ed. W. L. Idema & E. Zürcher (Leiden, New York, København, Köln: Brill 1990) ix + 244 o. [Sinica Leidensia, vol. XXIV], valamint A. C. Graham *Disputes of the Tao* Philosophical Arguments in Ancient China [1989] (La Salle, Ill.: Open Court 1991), para. 3: 'Legalism: An Amoral Science of Statecraft', 267–292. o. és Wang Zhiyong 'Le positivisme juridique dans la Chine ancienne' in *Legal Systems and Legal Science* Proceedings of the 17th World Congress of IVR, VI, ed. Marijan Pavcnik & Gianfrancesco Zanetti (Stuttgart: Steiner 1997), 58–70. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 70].

hasonlító történelemfilozófiai vizsgálódásokból ma már tudhatjuk, hogy a formáljogi keret fellazításával szerkezetileg – és torzult formában, mesterségesen kényszerútra terelt körülmények között, s valóban félelmetes megingással – voltaképpen kulturális előzményeikhez, önnön hagyományaikhoz tértek vissza.[114]

> Miközben (s újabb formákban felbukkanva) a dilemma – feloldatlanul – tovább kísért. Hiszen történelemfilozófiailag és kultúrantropológiailag egyelőre még egyaránt megválaszolatlan az a kérdés, hogy voltaképpen mit is kell egy becsületes, erkölcsében hiteles és önmagára komolyan adó emberi lénynek (és emberek ilyen közösségének) a társadalomban elfogadnia jog gyanánt. Úgy vélem, nem sokat tévedünk, ha ezzel a kínzó bizonytalanságérzettel is magyarázzuk a régi és eltérő megoldásokra irányuló összehasonlító, egyben filozófiai mélységű és kultúrantropológiai ihletésű érdeklődésnek a nyugati társadalmakban éppen napjainkban észlelhető hallatlan mérvű megnövekedését.[115]

[az *ordo* dilemmája]

Hiszen KONFUCIUS szerint az emberhez erkölcsi minőségében csakis egy finom válaszokra képes, árnyalatokat is kifejező mértékelés illik. Éles kontrasztok, végletes s szélsőséges megfogalmazások ezzel aligha férnének össze. Sőt, bármiféle fogalomvilág a maga eleve kijelölő és ezzel prejudikáló (mert az eleven élet és szereplői utánozhatatlan egyediségét mesterségesen kimódolt osztályozási ketreceinek egyikébe betörő, tehát a hangsúlyt az életről a betagolásra áthelyező) primitivizálásban a maga éles sarkítottságaival már eleve felsértené. Ehhez járul annak embertelenítő volta, hogy a klasszifikáló igényű fogalmi

személyes autonómiák megőrzését a legalitás konformitása helyett

[114] Vö. a szerzőtől *A kodifikáció...*, 218–222. o., különösen 76–81. jegyzet. Vö. még James P. Brady *Justice and Politics in People's China* Legal Order or Continuing Revolution? (London, etc.: Academic Press 1982) xiii + 268 o. [Law, State & Society Series 8].

[115] Vö. az utóbbi évtizedek terméséből különösen Philippe Nonet & Philip Selznick *Law and Society in Transition* Toward Responsive Law (New York, stb.: Harper & Row 1978) vi + 122 o. és megvitatásaként a szerzőtől 'Átalakulóban a jog?' [1980] in Varga *Jogi elméletek...*, 226–236. o., valamint Eugene Kamenka & Alice Erh-Soon Tay 'Az igazságosság tradíciói és a jog társadalmi funkciói' [1989] in *Jog és filozófia* Antológia a XX. század gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2001), 443–462. o. [Jogfilozófiák].

közelítés a személyt és erkölcsi dolgait puszta tárgyként mások megítélésének alárendeli. Hiszen egy ilyen közösségben eleve feltételezik, hogy mindannyian erkölcsi minőséget képviselünk, erkölcsi értékek rejteznek bennünk, s ezek mind bensőnkből fakadnak. Ezért eleve feltételeznünk kell, hogy mindannyian el tudjuk dönteni: különféle helyzetekben mi is a teendőnk. Cselekednünk persze nem mások (istenek vagy embertársak) tetszése végett kell – tehát nem azért, hogy pusztán jót tegyünk vagy ránk oktrojált külső normáknak megfeleljünk. A legalitás konformitása e kultúrában – csakúgy, mint a képmutatás, a kibúvókeresés vagy egyéb hasznot hozó őszintétlenség – ismeretlen vagy legalább is nem meghatározó. Ehelyett mindenekelőtt annak a vágynak kell cselekvésre késztetnie bennünket, hogy erkölcsi minőségünket megélhessük,[116] vagyis mindvégig úgy éljünk, hogy – negatív oldalról jellemezve, ritka szép japán kifejezéssel élve – „arcunkat el ne veszítsük". Ha ilyen helyzetben – amelyet mi is alakítunk, amely ezért tehát részben saját méltóságunktól és szerepvállalásunktól is meghatározott – bárki kívülről ránk erőszakolná az értékítéletét, úgy bizonyosan nagyobb kár következnék be, mintha saját erkölcsi válaszunkat esetleg környezetünk vélekedése nem igazolná vissza. Ti. autonómiánk megélése az első – s csak ezután következik, hogy mit is sugall. Már pedig személyes közreműködésünk s a saját döntésünkért viselendő felelősségünk étoszát egy ilyen (morálfilozófiai értelemben vett) heteronómia bizonyosan tönkretiporná.

külső tekintély kerülésével közös kompromisszumkeresést és békét

Különféle gyakorlati helyzetekben ezért az autonómia kínai kultúrájában – ahelyett, hogy a vitának a mintakészletből kiválasztott s mesterségesen előállított mederbe terelése, és ezzel szempontjainak, felhozható érveinek és sorsának eleve meghatározása, avagy a vitapartner érveinek, nézőpontjainak irrelevánssá tétele, gyakorlati ellehetetlenítése céljából elvont normaformulákkal vagdalkoznának – óvatosan, távolról indítva és minden formaiságot kerülve közelítik meg azt a történést,

[116] KONFUCIUS csaknem gyakorlati kifejezésével élve: „Ha a népet törvénnyel kormányozzák és büntetéssel fegyelmezik, akkor a nép kerülőútra lép és elveszti szégyenérzetét. Ha viszont az erény erejével kormányozzák és erkölcsösséggel irányítják, úgy megőrzi szégyenérzetét és a helyes úton marad."

amely két fél szembekerülésére egyáltalán okot adott. S a konfliktus maradéktalan feloldása érdekében legfeljebb példa gyanánt, a múlt tanulságaként idézve hivatkoznak – s így is csak kivételesen, szükség esetén – a jelenbelire emlékeztető múltbéli konfliktusokra vagy az ezek feloldásakor egykor figyelembe vett megfontolásokra és érvekre. A követendő fő szempont kétségkívül az, hogy minden külső kényszert mellőzve eleve olyan mederben tartsák a beszélgetést, amely biztosítja, hogy a felek minden fontos kérdésben – maguktól – mindvégig egyetértsenek. Ügyelnek tehát arra, hogy a közös gond megközelítése semmiféle végletes, szélsőséges vagy taszító megfogalmazáshoz, a másik bántásához ne vezessen. Hiszen ahol eleve, jogi státuszát illetően sincsen formálisan polarizált szembenállás, ott nincsen végletes eredmény sem. Ott, ahol nincs felperes és alperes, nem lehet nyertes és vesztes sem. Egyenjogú, morális státusukban mindvégig egyenértékű felekként tárgyalják hát végig ügyüket a résztvevők, kiket mindvégig áthat annak mögöttes tudata és felelőssége, hogy emberként, erkölcsi lényekként eleve közös csónakban ülnek, hát közös sorsra is ítéltettek. Céljaikat ezért csakis e g y ü t t érhetik el. S a társadalom b é k é je is csak akkor teremtődhet maradéktalanul folyvást újra, ha mindegyikük „arcát megőrizve" tud majd visszatérni hétköznapjaihoz.

Vitafeloldás: helyi felelősség / Birodalmi felelősség: a béke biztosítása

A vitában álló feleknek tehát maguknak kell tudniok feloldani a vitát. Ezért – és korántsem csupán közvetve vagy szimbolikus értelemben – egész közösségük felelős. A konfliktusfeloldásban is ezért vesz részt olykor egy a közösségeik által kölcsönösen elfogadható harmadik személy. E ponton hadd emlékeztessünk ismét arra, hogy a kínai jogi kultúra színtere egy hatalmas birodalom méreteiben kiterjedt államiság volt. A mindennapokat is meghatározó uralom olyan közös értékek kölcsönös elfogadtatásán és hagyományszerű átörökítésén nyugodott, amelyeket fontosabbnak tekintettek egy pusztán az egyéni létre szabott s ezért csupán személyes perspektívájú erkölcsi világrend értékeinél. Az ilyen alapértékek legfontosabbika maga a birodalom léte, fennállása, minden körülmények közt sértetlen fennmaradása volt. Szükség volt tehát arra – és nem is falusi, városi vagy egyéb helyi, hanem éppen hatalmas regionális egységeket magában foglaló mandarin-igazgatási szinten (melyek bármelyiké-

nek provinciális kiterjedése területben s lakosságban egyaránt fél Európákkal vetekedhetett) –, hogy a mindennapos csip-csup torzsalkodások saját erőből történő közvetlen megoldásának biztosítására biztonsági szelepeket beépítsenek. Gondolkodásmódjukat paradigmatikusan jelzi, hogy úgyszólván e körben született az egyetlen valóban birodalmi szabályozás – császári intézkedéssel, központi akaratelhatározás eredményeként. Tehát – egyfelől – vitáikat maguknak az érintetteknek kellett tudniuk egymás között rendezni – úgy és olyan keretek közt, hogy az ne fajulhasson el. S e keretek betartásáért immár közvetlen felelősséggel tartozott az érintett közösség is. Ezzel pedig – eltérően az Európa által választott másik úttól – a személyes bukás, de a közösség károsodása (történetesen a *Fiat iustitia, pereat mundus!* merev elvkövetéséből adódó áldozatok és a *Kohlhaas Mihály* alakjában rögzült rögeszmés, immár egyenesen közösségpusztító igazsághajszolás[117]) kockázatát, szélső csapdáját is egyaránt sikeresen elkerülték. Hiszen ha megoldás a közösségen belül nem sikerült, úgy – másfelől – óhatatlanul a mandarin elé került az ügyük. A mandarin feladata viszont nem annyira az volt, hogy a feleknek igazságot szolgáltasson, hanem hogy megbüntesse azokat, akik az igazságos feloldás útjainak megtalálására képtelennek bizonyultak. Úgy járt tehát el, hogy már maga a mandarini méltósághoz történő kényszerű folyamodás puszta ténye is elrettentő hatással járjon, s bármely elkövetkező időben a közösségek okvetlenül az elfajulásnak hatékony vitafeloldással történő megelőzését részesítsék majd előnyben.

Fiat iustitia, pereat mundus! ismeretlensége kiegyensúlyozott kultúrákban

[117] A kérlelhetetlen igazságvágy klasszikus feldolgozására HEINRICH KLEIST műve nyomán lásd Adolf Fink 'Michael Kohlhaas – ein noch anhängiger Prozeß: Geschichte und Kritik der bisher ergangenen Urteile' in *Rechtsgeschichte als Kulturgeschichte* Festschrift für Adalbert Erler zum 70. Geburtstag, hrsg. Hans-Jürgen Becker & al. (Aalen: Scientia 1976), 37–108. o. (jogfilozófiai elemzésében 89. és köv. o.), valamint Horst Sendler *Über Michael Kohlhaas – damals und heute* (Berlin: de Gruyter 1985) 45 o. [Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft zu Berlin 92].

Informális vitafeloldás X formális konfliktuseldöntés kiélezettsége:

Itt már nem egyszerűen az informális vitafeloldás s a formális konfliktuseldöntés kulturális mintáinak szembeállításáról, hanem egy jogantropológiai alaphelyzet megértéséről van szó.[118] Jelesül: valamikor valahol adódik egy vita. Olyan helyzet ez, amit valaki – érdekeire nézve – sérelmesnek vél. Ezt egy másiknak tudja be, akit ez okból felelősnek gondol a helyzetért. Átlagos és kívánatos esetben az ilyen helyzetet maguk a felek is tudják rendezni. Ez az informális vitafeloldás. Informális, mert megoldják anélkül, hogy formális döntésre, tehát valamelyikük győztesként s másikuk veszteként kikiáltására kerülhetne sor. És feloldás, mert eredményeként maga a vita, sőt a vitára okot adó konfliktus is nyomtalanul elenyészik. Jobb esetben még annak emléke is hamarosan a múlt ködébe vész, hogy egyáltalán valaha különbözés fordult elő. Európában, a formális konfliktuseldöntés kultúrájában ilyenkor kívülállóhoz szoktunk fordulni, hogy döntsön. Eleinte jobbára anyagi megállapodásainkat érintő ügyekben, utóbb már kulturális megszokássá váltan bárkinek bármilyen, másokat illető gondjában. E döntnök – a bíróság – formális jegyekkel is gondosan felépített külső tekintélye felhasználásával, mesterségesen, az „igaza vagyon" és „igazság nélkül vagyon" kettősségébe polarizáltan, a győztes és a vesztes formális kijelölésével tesz majd pontot a vita végére.

sikertelensége háborúskodáshoz vezethet

Folytassuk gondolati utunkat, ezúttal – úgymond – primitív, Pápua Új-Guineából vett törzsi gyakorlatra hagyatkozva. Nos, amennyiben sérelmek adódnak, s ezeket az érintettek nem tudják maguk rendezni, úgy közösségi ügy lesz belőlük. Előrehaladva a rokonsági szintek mentén, ez a kérdéses törzsön belül egyre nagyobb csoportokat fog majd érinteni. Ha pedig bármi okból nem tudna magától megoldódni, akkor végül maguk az érintett törzsek vagy közösségek kerülnek konfliktusba egymással. Úgynevezett primitív körülmények közt ez, miután nincs bíróság és semmiféle formális döntési fórum nincs intézményesítve, *feud* – vagyis háborúskodás – alapját vetheti meg. A felek egyike megunja a tétlenséget, nem tűri tovább a feloldatlansá-

[118] Áttekintő tanulmányok tükrében lásd *Law and Anthropology* ed. Peter Sack (Aldershot stb.: Dartmouth 1992) xxx + 527 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 3].

got, nyílt szakítást hirdet, s ez már visszavonhatatlan erőszaktételbe vagy károkozásba torkollik.[119]

ezért *salóm* = békesség a legfőbb érték

Azt, ami ilyenkor megtörik, az ószövetségi zsidó hagyomány[120] *salóm*nak nevezi. A békesség ez, aminek fenntartása egy közösségben mindennél fontosabb.[121] Ez ugyanis nélkülöz-

[119] Pl. *Law and Warfare* Studies in the Anthropology of Conflict, ed. Paul Bohannan (Garden City, New York: The Natural History Press 1967), valamint Leopold Pospíšil tollából *The Anthropology of Law* A Comparative Theory (New Haven: HRAF 1974), 2. és köv. o. és *Kapauku Papuans and Their Law* (New Haven: Yale University Department of Anthropology 1958) [Publications in Anthropology 54].

[120] A zsidó jog forrásvidékére lásd Elliot N. Dorff & Arthur Rosett *A Living Tree* The Roots and Growth of Jewish Law (Albany, N.Y.: State University of New York Press 1988) xv + 602 o., George Horowitz *The Spirit of Jewish Law* (New York: Central Book Co. 1963) xl + 812 o., titles I–III: Torah / Talmud / Codes, 8–67. o., valamint Harry C. Schimmel *The Oral Law* A Study of the Rabbinic Contribution to Torah She-be-al-peh (Jerusalem & New York: Feldheim 1971) 170 o. Kulturális (mindenekelőtt vallási és filozófiai) környezetére Ze'ev W. Falk *Law and Religion* The Jewish Experience (Jerusalem: Mesharim 1981) 238 o., valamint Bernard S. Jackson 'Ideas of Law and Legal Administration: A Semiotic Approach' in *The World of Israel* Sociological, Anthropological and Political Perspectives, ed. R. E. Clements (Cambridge: Cambridge University Press 1989), 185–202. o.; erkölcsi alapmeghatározottságára Moshe Silberg 'Law and Morals in Jewish Jurisprudence' *Harvard Law Review* 75 (1961), 306–331. o.; állami környezetben élhetővé tételének hagyományaira Moshe Silberg *Talmudic Law and the Modern State* [1961] trans. Ben Zion Bokser (New York: The Burning Bush Press 1973) xiii + 224 o., ch. VIII: At the Crossroads, 131–153. o., valamint – az ún. „zsidó telegráf" [egykor „a faluszéli utakat keresztező póznák, sehonnan sehová sem vezető drótjaikkal, melyek az »utcán vinni« szombati tilalmának az oldására az egész faluból udvart csinálnak" in a szerzőtől 'Egy élet a századelőn' {*Valóság* XXIX (1981) 3, 114–116} in Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldandó kérdések (Budapest 1998), 210. o. {PPKE JÁK könyvei 5}] továbbélő igénye és a modern szekuláris városrendezés követelményeinek konfliktusa kapcsán – Davina Cooper 'Talmudic Territory? Space, Law, and Modernist Discourse' *Journal of Law and Society* 23 (December 1996) 4, 529–548. o.; jogok helyett kötelességre irányultságára Suzanne Last Stone 'In Pursuit of the Counter-text: The Turn to the Jewish Legal Model in Contemporary American Legal Theory' *Harvard Law Review* 106 (February 1993) 4, 813-894. o.; belsőleg ellentmondásos jellegére Bernard S. Jackson 'Jewish Law or Jewish Laws' *Jewish Law Annual* 8 (1989), 15. és köv. o., különösen 19–23. o.

[121] Pl. Pákozdy László Márton 'Törvény és igazságszolgáltatás a Bibliában' in *A Biblia világa* szerk. Rapcsányi László (Bp.: MRT Minerva 1972), 145. o.

hetetlen előfeltétele a közösségként történő megmaradásnak. Ha bármely okból háborúskodásba sodródhat a közösség, úgy ezzel további létének fundamentuma kérdőjeleződhetik s rendülhet meg. A háborúskodás éppen a feloldás, a múlttá tevés, a problémátlan továbblépés (s benne az együttműködés, a bizalmi tőke megőrzése) lehetőségét utasítja el magától immáron örökre. Tétje az, hogy a felek egyike felülkerekedik, másika pedig alulmarad. Az egyensúlyi helyzet megbomlása, az egyensúlyozási szándék megtörése pedig könnyedén valamelyikük erkölcsi vagy fizikai megsemmisülését idézheti elő. A *salóm*nak tehát (ha nem is egyszer s mindenkorra, de legalább hosszú időre) vége. Természetszerű következményként a nyers győzelem egyébként is csak a reváns akarását, visszaütést vagy újrabirkózást vonhat maga után.

a birodalmi jog megtorolja a békétlenséget

A háborúskodás ilyen módon tönkreteheti a közösséget, megtépázva kilátásait. Ezt pedig senki sem engedheti; lehetőleg meg kell tehát akadályozni. Pontosan e magasabb rendű gondolat jegyében lép színre a mandarin-igazságszolgáltatás. Mint mondottuk, ő a császár képviselője, aki ezért csakis császári törvényeket alkalmazhat. A császár joga pedig birodalmi jog. A római gyökerű, individualista életeszményű európai procedurális mintával szemben ez nem arra való, hogy egy sokszázmilliós, különféle rendű-rangú csoportokból szerveződött birodalmi lakosság teljes tömege minden egyes egyedének igazságosként s méltányosként fogadható mintákkal szolgáljon. Kiváltképpen pedig nem arra, hogy ennek az önmagában kontinensnyi birodalomnak több évezredes múltjával a hátterében, változó szükségleteket mérlegelve a közvetlenül érdekelt egyed h e l y e t t döntsön. Ha tehát bármi okból olyan helyzet áll elő, hogy a fenyegetett *salóm* a békesség előfeltétele, a békesség pedig a közösség létéé és fennmaradásáé, úgy a császár törvényének csakis az a dolga, hogy ez utóbbiak lehetőségét biztosítsa, s ne a milliónyi alattvaló egyikének-másikának perpatvara egyedileg igazságos és méltányos feloldásával törődjék – helyettük. Erre volt idejük és módjuk – maguknak, és érintett közösségeiknek. Ha pedig esetleg nem tudták elintézni – úgy az ok csak rájuk tartozik, de az elintézetlenség következménye is szükségképpen rájuk háramlik. Hiszen már maga annak puszta ténye is, hogy mandarinhoz folyamodtak vagy tehetetlenségük eljá-

rásra kényszerítette a mandarint, arról tanúskodik, hogy egyensúlyérzékük felborult, és személyes ügyük igazságának vagy méltányosságának önző módon előtérbe tolásával, egész közösségüket veszélybe sodorva vállalták a b é k é t l e n s é g fenyegető állapotát. Márpedig – mint láttuk – a végcél mindenképpen az, hogy az érintettek az első pillanattól kezdve, minden erejüket latba vetve maguk próbálják feloldani konfliktusaikat; és távolról sem az, hogy filléres tárgyalási előnyökért feszítsék a húrt, növeljék szembefeszülésüket – hátha nyer, kicsihol még valamit az, aki erősebbnek, erőszakosabbnak, kitartóbbnak bizonyul majd közülük saját érdekeit szolgáló értékhajszolásában.

Arány, saját felelősség tudata ún. primitív közösségekben:

Hallatlanul tanulságos s szerénységre intő, hogy ez a kultúra, amit fehérbőrű európai gőgünk primitívként szokott megjelölni, épp a lényegi kérdésben a társadalmiság alapjainak megőrzésében milyen végiggondolt, következetes volt és az önmérséklés, a stratégiai távlatokba vetett bizalom milyen bölcseségét tudta felmutatni. Előítéletünk azt sugallja, hogy ez a jog fejletlen, kezdetleges. Mégis, úgyszólván minden törzsi közösségben élt a felismerés: létezik egy optimum; a konfliktusfeloldásnak ezen belül kell megtörténnie; s ki-ki saját dolga és legszemélyesebb kötelessége, hogy megtalálja ezt saját ügyében.[122] Amennyiben tehát a vitában álló érintettek nem tudnának dűlőre jutni, úgy közösségüknek – falu bölcse, papja, tanítója vagy harmadik kívülálló közbenjöttével – kell felvállalni ügyüket, hogy ennek informális jelenlétében vagy közvetítésével az ütközésre okot adó helyzetet újra megbeszéljék, s végül elérjék a vita feloldását.

[a „dzsungel törvénye" is közösségileg kiegyensúlyozott]

[122] Figyelemre érdemes, hogy még a Rudyard Kipling *The Second Jungle Book* poémájában megfogalmazott „dzsungel törvénye" sem korlátozatlan s könyörtelen egyéni érvényesülésre, hanem éppen a társadalmi együttműködésen belül „az individualizmus és a kollektivizmus gondosan kimért egyensúlyára" épül. Lásd J. L. Mackie 'The Law of the Jungle: Moral Alternatives and Principles of Evolution' *Philosophy* 53 (October 1978), No. 206, 455. és köv. o.

egyéni igazságkeresés csak közösség békéjén belül értelmezhető

Minden konfliktusokkal foglalkozó normarendszerben van egy pont, mely meghatározza: meddig engedhető a vita vagy – végső soron – a háborúskodássá fajulás.[123] Amennyiben tehát az események egy ponton túlhaladnának, úgy már az egész megítélés óhatatlanul átfordul. Ezen túl immár bizonyosan nem annak lesz igaza, akinek eredetileg egyébként igaza lehetett – akkoriban, amikor sérelme még rejtett, vitájuk pedig lappangó volt. Biztosan nem annak lesz tehát immár igaza, akinél a kiegyenlítés hajszolása elfajult, akinél az igazságkeresés eldurvult formákat kezdett ölteni. E ponton túl az lesz immár felelős és azon fog csattanni az ostor, aki túlkövetelésével, kérlelhetetlen igazságvágyával nem tette lehetővé a méltányosan még minden érintett számára elfogadható befejezést. Aki engedte, hogy személyes ügye immár a közösség létét fenyegetővé hatalmasodjék, mert nem volt arányérzéke és nem tudott akkor, amikor ennek illő helye lett volna, lemondást gyakorolni vagy kompromisszumba bocsátkozni.

Li / fa: heteronómia autonómiát nem tör meg, de alkalmatlanságot megtorol

Kínában KONFUCIUS eszménye a *li* volt. Alapgondolata ez: mindnyájan szuverén, autonóm erkölcsi lénynek születtünk. Mindnyájunknak magunknak kell tudnunk hát, hogy melyikünknek mi jár, mi méltányos valamely helyzetben. A *li* ezért ennek felhívásával arra ösztönöz, hogy vitáinkat bármely helyzetben közvetlenül, belsőnkből fakadó módon, úgy oldjuk fel, hogy eközben embertársaink méltóságára és erkölcsi integritására is egyenlőképpen ügyeljünk. Erkölcsi rendünk azért autonóm, mert velünk született ugyan, konkretizálásában mégis reánk bízatott. Ezzel szemben bármely császári törvény – *fa* – feladata csakis az lehet, hogy a birodalmi lét kereteinek fenntartását, a birodalom békéjét és biztonságát szolgálja. Az autonómiát heteronómiájával sem törheti meg, mert nem az a célja, hogy egyének perpatvarában szolgáljon útmutatóul. Magánosok elmérgesült ügyeiben ezért csakis rendeltetése szerint használható – úgy, hogy ebben egyszersmind az egymás közti közvetlen megállapodásra való képtelenség rosszallása is kifejeződjék. Röviden szólva tehát a *fa* célja az volt, hogy elrettentsen és büntessen – önmagában, önmagáért. Végső logikája szerint

[123] Pl. Simon Roberts *Order and Dispute* An Introduction to Legal Anthropology (Harmondsworth: Penguin 1979), 117. és köv. o. [Pelican Books].

(s paradoxikusan kifejezve) tehát az, hogy igénybevételére lehetőleg soha ne kerüljön sor; ha pedig valaha mégis megtapasztalnák az életben, úgy ne kívánják az ismétlődését. A *fa* alkalmazása ezért olyan volt, hogy aki egyszer is kapcsolatba került véle, rettegjen attól, hogy ez bármikor máskor bekövetkezhessék. Bizonyosan beleroppant az is, aki akár tanúként került kapcsolatba a császár képviselőjével. Egyfelől represszív volt (a *li* értelmében is), hiszen „elveszítette arcát", ki érdekérelme orvoslására külső normát próbált a helyzetre ráerőszakolni. Másfelől azonban társadalmilag is visszatartó erejű volt, hiszen a szerencsétlen, kit akár csak tanúként idéztek a császári hivatalnok elébe, tömlöcbe kerülhetett, vagyonát is elkobozhatták, holott – mondhatnók – mindössze csak tanú volt, és ha kérdezték, feltehetőleg igazat szólott.

büntetve az autonómia vállalásának elutasításáért

Figyelemre érdemes, hogy az autonóm személyiségeszmény és társadalmi rendezés távol-keleti kultúrájában a végső biztosítékként tartalékolt heteronómia ugyan bevégzi a vitát s megelőzi az elfajulást, mégsem töri meg az autonómiát; csupán megbüntet az autonómia vállalásának elutasításáért.

A birodalom az összesség integritásával s nem egyedek érzékenységével törődik

A *fa* a birodalomért van hát, és nem arra való, hogy kicsinyes ügyeinkben birodalmi gépezetet mozgatgassunk. Konfliktusainkat pedig ott és akkor kéne elintéznünk, ahol és amikor felmerültek, nehogy azt kockáztassuk, hogy könnyen elmérgesednek s elintézetlenül maradva saját korlátozott körükön túl is zavart okoznak és végső soron magát a birodalmi békét sodorják veszélybe. Mert a legszemélyesebb s önmagában legjelentéktelenebb ügy is birodalmi méretű háborúskodássá fajulhat, ha meggondolatlanul, önzőn, saját szempontjainkat előtérbe tolva a *Fiat justitia, pereat mundus!* végletes kívánalmának álláspontjára helyezkedünk.

Jogosultságfogalmat nem igényel egy felelősségteljes együttműködés

Nem véletlen, hogy a fentiekben jellemzett kultúrákban az alanyi jog fogalma, a jogosultság tudata sem alakult ki.[124] Hiszen végtére is: mi a j o g o s u l t s á g? Saját túlpozitivált – egy önkényes akaratelmélet s a törvényfetisizmus párosítására épülő

[124] Pl. Karl Bünger 'Entstehen und Wandel des Rechts in China' in *Entstehung und Wandel rechtlicher Traditionen* hrsg. Wolfgang Fikentscher, Herbert Franke, Oskar Köhler (Freiburg & München: Alber 1980), 465. és köv. o. [Veröffentlichungen des „Instituts für historische Anthropologie E.V." 2].

– nézőpontjából igaza lehetett a MARXista jogelméletnek is. Ismeretes, hogy a *ius* [*right*; *subjektives Recht*] fogalmi önállóságát tagadta, és csakis a tételezett tárgyi jogot, a *lex* [*law*; *objektives, gesetztes Recht*] fogalmát ismerte el önálló összetevőként. Úgy vélte, hogy előbbi csak az utóbbi származéka, vetülete, következménye lehet. Nos, anélkül hogy állást foglalnánk e kérdésben,[125] alapvetésként elfogadhatjuk: ahhoz, hogy jogosultságról egyáltalán értelmesen beszélhessünk, léteznie kell egy alapul szolgáló j o g nak – akár tételezett legyen ez vagy szellemi, olyan, amit természeti rendünk alkotóelemeként fogadunk el. Hiszen ősi, és az úgynevezett természeti népeknél is általánosan elterjedt civilizációs meggyőződés szerint nem pusztán az ember szabad akaratából, önkényétől tételezetten feltételezhetünk pozitív rendet, de úgy is, hogy közvetlenül isteni teremtményként megismerve, azt az isteni elrendezésből származtatjuk. (Ez az, amit a nyugati világképben t e r m é s z e t j o g nak nevezünk.)[126]

Jog mégis, mert autonóm egyedek összeműködéséből közösséget hoz létre

Nos, mindezek nyomán talán érvelhetünk úgy is, hogy a fentiekben megkülönböztetett értelemben esetleg Kínában nem is volt jogi rend. Hiszen hagyományos kultúrája erkölcsileg autonóm egyedek kölcsönös működésének összhangjára épült – olyan mértékben, hogy ez már-már maga a jogeszme tagadásával volt egyértelmű. A *li* pedig olyan világképen nyugodott, amelyben mindannyian teljes mértékben önállóak vagyunk: egyedi szigetek az erkölcsi világrend tengerében, akik – legalábbis a szokás kialakult rítusai szerint – magunknak szabunk törvényt. E törvények ugyan, ahogyan magunkban feldolgoztuk ügyeinket és kialakítottuk adott helyzetben követendő magatartásunkat, csak bennünk élnek és léteznek. Mégis,

[125] Lásd pl. monografikus összegzésben Carl Wellman *A Theory of Rights* (Totowa, N. J. 1985), áttekintő tanulmányok tükrében pedig *Rights* ed. Carlos Nino (Aldershot stb.: Dartmouth 1992) xxxiv + 466 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Schools 8].

[126] Lásd pl. áttekintő tanulmányok tükrében *Natural Law* ed. John Finnis (Aldershot stb.: Dartmouth 1991) xxiii + 414 és xxvi + 354 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Schools 1, 1–2]. Természetszerű szociális alapjait mutatja ki Ernst-Joachim Lampe *Grenzen des Rechtspositivismus* Eine rechtsanthropologische Untersuchung (Berlin: Duncker & Humblot 1988) 227 o. [Schriften zur Rechtstheorie 128].

(1) a bennünk sarjadónak és általunk megfogalmazandónak a természet rendjében már eleve adottat kell kifejezésre juttatnia;

(2) létünk ezért állandó egyensúlyozási küzdelem életünk valóságos megélésében különböző szerepeink, helyzeteink egymásrakövetkezésében a belülről fakadóan általunk kezdeményezett ilyen különféle erkölcsi ösztönzések és felajánlások között;

(3) ez állandó receptivitást, empatikus megértést s kölcsönös kompromisszumokra kész egyeztetést feltételez embertársaink minden felénk irányuló hasonló kezdeményezésével szemben; aminek

(4) sikerét mindig csak a feloldás, az együttműködésben továbblépés biztosíthatja.

Vagyis saját személyes létünk gyakorlatában autonómiánknak olyan (látszólag szuverén) döntések sorában kell megtestesülnie és összegződnie, hogy folyamatában és összhatásában mindez a közösség békéjét és rendjét segítse elő. Hiszen ha nem járnánk sikerrel, úgy a *fa* szerinti eljáráshoz kellene folyamodnunk. Ha pedig ehhez folyamodásra kényszerülnénk, akkor beleroppanásunkat, személyes tönkremenésünket is vállalnunk kell azért, hogy a közösség autonóm rendje majd egyensúlyi állapotába visszaállhasson.

Japánban *giri*:

Japánban létezik a *giri* erkölcsiség,[127] mely a joghoz való viszonyában megfelel a kínai *li* rendnek.[128] Ez mindenen átha-

[127] Pl. Yosiyuki Noda *Introduction au droit japonais* (Paris: Dalloz 1966), IV. cím III. fej., 191–200. o. [Les systèmes de droit contemporains XIX].

[128] Pl. Guntram Rahn 'Recht und Rechtsverständnis in Japan' in *Entstehung...*, 486–487. o., valamint Bünger, 460. o. Vö. még John O. Haley 'Sheathing the Sword of Justice in Japan: An Essay on Law Without Sanctions' *Journal of Japanese Studies* 8 (Summer 1980) 2, 265–281. o. Összefoglalásként lásd Joy Hendry *Understanding Japanese Society* (London, New York, Sydney: Croom Helm 1987) 218 o., különösen ch. 12: 'The Legal System and Social Control', 185–201. o. [The Nissan Institute – Croom Helm Japanese Studies Series] és Ezra F. Vogel *Japan as Number One* Lessons for America (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1979) xiii + 272 o., különösen ch. 9: 'Crime Control: Enforcement and Public Control', 204–222. o. Koreai alapról érzékletesen mutatja be a kelet-ázsiai jogi gondolkodás történelmi s a mai kettősségből adódó sajátszerűségeit Hoo Nam Seelmann 'Jog és kultúra' *Jogtörténeti Szemle* 2003/1, 39–45. o.

tolóan kipusztíthatatlan s erős. A japán kultúra és nyelv[129] is kötődik alapeszméjéhez – olyannyira, hogy a túlhajtott nyugati fogalmiasítási és rendszerezési késztetettségre jellemző végletes erkölcsi dilemmák meg sem fogalmazódhatnak benne. Japánban ezért gondolhatatlan lenne azon axiomatikus gyökerű ún. erkölcsi sematizmusok kultúrája is, ami – mint például korábbi idők morálfilozófiái vagy gyóntatási kézikönyvei – bármely bűn (árulás, paráznaság vagy akár az Úr nevének oktalanul ajkunkra vétele) kapcsán bűnbeesésünk jellegét és mértékét eleve osztályozza, s ezzel előzetesen fogalmiasított, kimondott, ismert, tudott lehetőségek egyszerű előfordulásává banalizálja, mint végtelen változatosságú helyzetek véges megvalósulási esetét. Gondolhatatlan lenne hát Japánban, hiszen akaratlanul is csak ezt sugallja: nem elég, hogy bűnöztem; nem elég, hogy bűnös cselekedetemről számot adok; nem elég, hogy bűnömért vezekelek – mindehhez még rendszertani osztályozást is kell csatolnom (valóban: csakúgy, mintha LINNÉként közelednénk az élővilághoz vagy MENGYELEJEVként a természet elemeihez) avégett, hogy megbizonyosodhassunk arról, milyen eset alesetét vagy éppen annak változatát vagy kivételét követtem el. Ilyen sematizmusban pedig aligha döbbenhetünk rá az emberi bűn bevégzettségére, aligha belső megrendülésünknek, katarzisnak fogunk majd végül utat engedni, s aligha a következmények voltaképp-

nyelvben is hangulatjelzés csupán

sematizmus híján katarzist ér el

[129] „Az angol írásmódban a jelentés világos, de egyszersmind korlátolt és csekély mélységű is [...]. Ilyen haszontalan erőfeszítések helyett mi inkább olyan szavakat használunk, amelyek elégséges teret engednek különféle dolgok sejtetésének, s minden mást, amit nem fejeztünk ki szavakkal, a mondat olyan érzékeny összetevőivel egészítünk ki, mint a hanglejtés, a karakterek megjelenítése, a ritmus és így tovább. Ezzel szemben a nyugatiak megpróbálják a mondat jelentését a lehető legszűkebben s legrészletezőbben korlátozni, és semmiféle árnyékot sem engedélyeznek, így nem marad tér az olvasó képzelőerejének érvényesülésére sem." TANIZAKI JUNICHIRO regényírót idézi Takeyoshi Kawashima 'The Status of the Individual in the Notion of Law, Right, and Social Order in Japan' in *The Japanese Mind* Essentials of Japanese Philosophy and Culture [1967] ed. Charles A. Moore (Honolulu: University of Hawaii Press 1987), 263. o. Erőteljes kritikai megközelítésben lásd még Peter N. Dale *The Myth of Japanese Uniqueness* (London & Sydney: Croom Helm & Oxford: University of Oxford Nissan Institute for Japanese Studies 1986), ch. 7: 'Silence and Elusion', 100–115. o. [The Nissan Institute – Croom Helm Japanese Studies].

[Japán a képzelőerőre épít, a Nyugat pedig annak kiküszöbölésére]

pen helyrehozhatatlan egyediségére fogjuk befejezésül maradék figyelmünket összpontosítani – hiszen minden körülmény, amire csak egyáltalán gondolhatnánk, már eleve mint egy merev és lezárt osztályozási séma esete jöhet csak figyelembe.

Nevesítünk: gondolatilag megelőlegezünk, személytelenítünk, semlegesítünk

Egy japán sohasem beszél erkölcsi dolgairól, érzelmekről. Mi pedig, nyugatiak, akik oly érzékenyen, tudatunk alattijába is mélyen bevájva tudunk erkölcsi nyomorúságainkról, félelmeinkről és szorongásainkról élveboncolást idézően kommunikálni, mindannyian egy metsző fogalmi szigorúság eszményétől eleve fertőzöttek – s ennyiben megrontottak – vagyunk. Mert mindent n e v e s í t ü n k. Ezáltal eleve elgondolunk. Elgondolhatóvá tesszük azt is, ami pedig erkölcsileg gondolhatatlan. Elgondolhatóvá tesszük azt is, ami legfeljebb fogalmi kombinációk sémáiból, pusztán és merőben logikai lehetőségként következik. Ezzel szinte kihívjuk, hogy a gondolhatatlan iszonyat is – a logikai példázat jóindulatú semlegessége örvén – önbeteljesítőként valósággá váljék. Legalább is gondolatilag mindent megelőlegezünk. Egyidejűleg viszont legszemélyesebb dolgainkat elszemélytelenítjük, hiszen még végiggondolástól visszariadó legbensőbb félelmeinket, legrejtettebb rossz álmainkat is – eleve – előre kialakított fogalmi sémák és osztályok puszta esetévé szelídítjük. Végeredményben tehát fogalmi kultúránk kifejlődöttsége óta immár nem a maguk esendő (felemelő, ártatlan vagy éppen visszatetszően bűnös) voltában ragadjuk meg a dolgokat, hanem előzetes megítélést közvetítő, rendszertanilag ugyanakkor eleve értékmentes (mert látszólag csupán taxonomizáló-regisztráló) leírást biztosító kész sémák sorozatába törjük – s ezzel, úgy tetszik, egyszersmind a katartikus rádöbbenés lehetőségét is magunktól elvetjük.

A távol-keleti kultúra ellenben kontemplációra, szemlélődésre épül:

A távol-keleti kultúrákban egyszerűen nem a fogalmi kommunikáció feladata, hogy az ember személyes dolgairól, így erkölcsről és példázatokról értekezzék. A japán ember kimegy az erdőbe, virágok közé, nézi a kőkertet vagy szent hegyét, s szemlélődik. Kövecsekből épített díszkert, Fudzsijama fensége vagy cseresznyevirágzás: mindez sokkal több üzenetet hordoz számára – mert többre döbbenti rá –, mint bármiféle elvont okoskodás. Nem véletlen társakkal füstös kávéházban okoskodik hát, hanem inkább a természetben, szent helyével s kedvenc növényével beszélget. Nem véletlen, hogy Japánban az emberi

érték s a természeti harmónia képviselőjeként őrzött kőkertek évszázadok óta a lelki töltekezés műhelyei.

[közvetítetlenség vágya Nyugaton]

> Emlékezhetünk arra, hogy ifjúkori elvágyódásában – Firenzében – LUKÁCS GYÖRGY is ferences szerzetes akart lenni. Az emberi megvalósulás teljességét vágyta bennük. Hitük dogmamentes gyakorlatiasságát, társadalmi közvetítés torzításától nem szenvedő tisztaságát, s nem utolsó sorban annak természetességét kereste, ahogyan SZENT FERENC s a többi rendalapító atya madarakkal tudott beszélgetni és élni a természet életét. Embertől mesterkélten nem formált s elidegenedéstől mentes keretek után kívánkozott – paradoxikus módon alig egy-két évvel azelőtt, hogy a számára úri életet biztosító s akár még világfias közegéből elvágyódásra is lehetőséget teremtő saját társadalmának a gyűlöletétől vezettetve (tehát öngyűlöletén bosszút állva) belépett volna a kommunista pártba.

a szubtilitás megőrzendő

A távol-keleti világképbe nem fér hát szigorú nevesítés és fogalmiasítás, hiszen ez már önmagában lehetetlenné tenné a szubtilis gondolkodást. Ezért sok minden ellenáll annak, hogy egyáltalán beszélgessenek róla. S ha alkalmasint mégis erőszakot tesznek a távol-keleti mentalitáson, erős az esély arra, hogy végül az ilyen hatás mindazonáltal mégis perifériára szoruljon. Ismeretes, hogy Japán vesztesként került ki a második világégésből s amerikai megszállás alá került. Modernizációja ekkor már sok évtizedes múltra tekinthetett vissza. A modernizáló hatásokat felerősítette a megszállás eszközeivel is kikényszerített amerikai befolyás, mely japán földön is meghonosította a modern formális jog kultúrája olyan eszközeit, mint alkotmány, törvény, kollektív szerződés, kártérítés, formális perlés és bíráskodás – s mindezt nem feltétlenül a korábbiaknál rosszabb intézményi keretek közt. Vajon győzelmesen került ki e minta? Távolról sem állíthatnánk egyértelműen. Hiszen éppen nem dobogtatta meg a szíveket. A társadalom java részét egyenesen hidegen hagyta annak kérdése, vajon mi is rejlik ezekben az eszközökben, és milyen lehetőségeket tartogatnak a jövő számára. Munkahelyi azonosulás és egyéb kapcsolódások (amelyekről nem mondhatjuk egyszerűen, hogy függelmi viszonyok lennének, hiszen ennek esetleges állítása túlságosan európai ízű volna, mégis azt kell mondjuk, hogy közösségteremtő hatásuk

s alkalmazkodásra késztetésük a legfőbb elem bennük) olyan erkölcsi és érzelmi szolidaritásvállalásban öltenek testet, amely nagyobb fontosságot nyer számukra, mint bármi egyéb, amit csak megvásárolhatnának pénzükért. Munkahelyen – akár nagy ez, akár kicsi – nem jellegzetes a vita, még a szakszervezeti harc sem. Jobbára a főnökök sem paranccsal vagy pusztán tekintélyérvekkel, hanem inkább példamutatással irányítanak.

A globalizmus kihívása és veszélye

Különös változatosságúak hát az emberi szerveződések.[130] A fentebbiekben látott minta egyenesen csodaszerűnek is tetszhet – hacsak a körülmények magyarázatával természetessé nem tesszük. Más kérdés, hogy eltérő hagyományok birtokában ki és mekkora eséllyel léphet a XX. század civilizációjába, melynek gyökérzetét ugyan európainak látjuk, de amit – számunkra egyre láthatóbban – fölényes amerikai eszmeiség ural. Ehhez képest más kérdés persze, vajon ezt az évezredváltó (s látszólag egyetemes, hírnökei szerint történelemzáró) mintát lehetséges-e – és főként: érdemes-e – világszerte követni? Választ egyelőre nem tudunk. Csupán annyit sejthetünk, hogy a történelem lezárása[131] eddig mindig utópiának bizonyult, s annak kívánalma, hogy az eddig kifejlődött emberi és civilizációs mintákat legalább mintákként megőrizzük, antropológiailag sem pusztán romantikus elvágyódás vagy merő képzelgés a múltról.[132]

[130] Kulturális összehasonlító-történeti megközelítésként lásd pl. Reinhard May *Law & Society East and West* Dharma, Li, and Nomos, their Contribution to Thought and to Life (Wiesbaden: Steiner 1985), különösen 118–200. o. [Beiträge zur Südasienforschung, Südasien-Institut, Universität Heidelberg 105].

[131] Legújabban, liberális mezben, lásd Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (London: Penguin 1992) xxiii+ 418 o.

[132] A jelen kérdésfeltevéshez – még évtizedekkel ezelőtt – mértékadó ösztönzésül szolgált számomra René David 'Deux conceptions de l'ordre social' in *Ius Privatum Gentium* Festschrift für Max Rheinstein, I (Tübingen: Mohr 1969), 53–66. o. és René Dekkers 'Justice bantu' *Revue roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques* XII (1968) 1, 56. és köv. o. A legújabb irodalom határozottan megerősíteni látszik az ésszerű kételyt s az eltérő kulturális minták iránti nyitottságot. Lásd mindenekelőtt Peter Sack tollából '*Bobotoi* and *Pulu* – Melanesian Law: Normative Order or Way of Life?' *Journal de la Société des Océanistes* XLI (Juin 1985), No. 80, 15–23. o. és 'Melanesian Jurisprudence: A »Southern« Alternative' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie: Supplementa* II (1988), 91–101. o.

2.3.2. Heteronómia

Korszakváltás Augustinus és Aquinói között

2.3.2.1. AQUINÓI SZENT TAMÁS A másik nagy gondolati lehetőség első és talán legnagyobb hatású képviselőjének, AQUINÓI SZENT TAMÁSnak művében egy eleddig ismeretlen következetességű elgondolás jelenik meg.[133] Tudjuk, hogy mily jelentőségteljes tette volt bizonyos görög hagyományok, különösen ARISZTOTELÉSZ újraélesztése. Szintén tudjuk, hogy miként alkotta újjá Isten fogalmát, és milyen rendbe szedte létének bizonyítékait. Vizsgálódásunk szemszögéből bennünket mégis egyetlen nézőpont érdekel, jelesül az a kísérteties fordulat, amely a SZENT ÁGOSTON és AQUINÓI SZENT TAMÁS közötti néhány évszázadban jelentkezik az európai gondolkodás történetében. Nagy horderejű változást készített elő,[134] ugyanakkor már maga is úgyszólván kimunkáltan, teljes vértezetében jelent meg mindebben művével.

Egy gondolati rendszer saját bizonyító (cáfolhatatlan) ereje:

Korábban azt fejtettük ki, hogy SZENT ÁGOSTONnál legfőbben érdekes mindenekelőtt hitelessége volt. Az, hogy tudhattuk: ki ő, mert vallomásokban feltárt hiteles élete okán bízhattunk válaszaiban. Ebből (is) fakadóan üzenetértéke volt mindannak,

[133] Aquinói Szent Tamás gondolkodásmódjára lásd Johannes A. Aerstsen *Nature and Creature* Thomas Aquinas' Way of Thought (Leiden: Brill 1988) ix + 413 o. [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 21]; Norbert Bathen *Thomistische Ontologie und Sprachanalyse* (Freiburg, etc.: Alber 1988) 236 o. [Symposion 85]; Rudolf Teuwsen *Familieähnlichkeit und Analogie* Zur Semantik generellen Termini bei Wittgenstein und Thomas von Aquin (Freiburg, etc.: Alber 1988) 234 o. [Symposion 84]; Gudrun Schulz *Veritas est adæquatio intellectus et rei* Untersuchung zur Wahrheitslehre des Thomas von Aquin und zur Kritik Kants an einem überlieferten Wahrheitsbegriff (Leiden: Brill 1993) vi + 192 o. [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 36].

[ismeret és hit szétválása]

[134] „SZENT ÁGOSTONban [...] még nincs meg az az ellentét ismeret és hit között, ami a későbbi nyugati keresztény gondolatot majd oly nagymértékben eluralja. [...] SZENT BONAVENTURA, SZENT TAMÁS és DUNS SCOTUS [...] összegzései, különösen a TOMista, a túlzott racionalizálás irányába fordult s szillogisztikus kategóriákba szorított metafizikai természetű megsejtéseket, és ennek folytán feltárásuk helyett inkább elleplezte ezek valójában inkább intellektuális, semmint tisztán racionális jellegét. [...] E teológiák [...] váltak azon folyamat döntő átmeneti szakaszaivá, amelynek eredményeként a tudás lassanként deszakralizálódott, a filozófia pedig fokozatosan elvált a bölcsességtől [...]." Seyyed Hossein Nasr *Knowledge and the Sacred* The Gifford Lectures, 1981 (Edinburgh: Edinburgh University Press 1981), 19. és 22. o.

amit mondott vagy gondolt. Éppen mert életébe, tévelygéseibe, útkereséseibe bennünket, kései olvasókat beavatott, mert tehát emberi voltát gyarlóságában is vállaltuk, ezekben fogant eszmélődését hasonlóképpen elfogadtuk. Nos, az ellenpélda felé haladva AQUINÓI SZENT TAMÁSnál voltaképpen pontosan ez a mozzanat, a személyes kötés és hitelesítődés az, ami érdektelenné válik – majdnem az abszurditásig fokozódóan. És ez éppen nem személyéből fakadóan, hanem műve üzeneteként. Mert az általa megtestesített gondolkodási minta tükrében úgyszólván az intimitásig érdektelen lesz, hogy élete nagy részében Istenről beszélt, mint ahogyan nem túlzottan releváns az sem, hogy hitt-e benne, midőn a belé vetett hitről vagy a mellette szóló bizonyítékokról szólt. Hiszen kizárólag az üzenetértékű SZENT TAMÁS művében, hogy létrehozott egy gondolati rendszert, az istenbizonyítékok rendszerét, amelyek fennálltából, önmagát logikailag lezáró szervezettségéből – mint tudjuk már a geometriából: éppen gondolatainak önérvényű axiomatizmusa okán – Isten léte már magában következik.

logikai kifejtés szükségképpenisége nem igényel személyes tanúságtételt

Nem cinizmus diktálja tehát problémázásunkat, amikor afelett tűnődünk, vajon – hadd ismételjük meg még egyszer: módszertani szempontból, tehát kizárólag a testet öltött mű üzenete felől nézve – releváns lehet-e itt egyáltalán bármiféle személyes bizalom vagy hitelesség, így például akár annak kérdése, vajon miként hitt Istenben szerzetesi magányában SZENT TAMÁS. A problémázásban itt csupán annyi az értelem és az üzenet, hogy az Isten létét illető bármiféle megállapításnak itt, az ő szillogizmusokból és logikai demonstrációkból felépülő művében, egyáltalán nincs személyes tanúságtétel jellege. Következésképpen Isten mellett szóló tanúsága bizonyító erejének a szempontjából sem lehet érdekes, vajon kiáll-e állítása mögött SZENT TAMÁS a maga hiteles személyiségében.[135] Hiszen már

[miközben SZENT TAMÁS valós személyisége is kontemplatív]

[135] Hite mélységéről, példaszerű szerzetesi szolgálata elkötelezettségéről, személyében s Isten-hitében egyaránt az érzelem, a szenvedély és a tudás egységéről megindító erővel vall számos kortársi emlékezés. Lásd *The Life of Saint Thomas Aquinas* Biographical Documents, ed. & trans. Kenelm Foster, O.P. (London: Longmans & Baltimore: Helicon é.n.) xii + 172 o. „Van-e egyetlen szó vagy mondat, mellyel kifejezhetnénk AQUINÓI SZENT TAMÁSnak a forrásokból előtűnő személyiségét? Úgy gondolom, talán »keresztény látnok« felelne meg leginkább, amennyiben a »keresztényi« elég nyomatékos ahhoz, hogy magában

attól a pillanattól kezdve, hogy bárki a SZENT TAMÁS-i Istenbizonyítékokkal kapcsolatba kerül, óhatatlanul az ő Isten létét illető bizonyságával is egyúttal kapcsolatba kerül, mert e bizonyítékok egy zárt gondolati rendszer elemeiként már önmagukban megelőlegezik a végeredményt. Mihelyst bizonyítékai rendszerének az alapjára állunk, a végeredmény állítása már nem fog valóban újat mondani, hiszen az már következményként nem más, mint pusztán logikai törvényszerűség és szükségképpeniség.

ezért logikája önmagában áll meg, nem hitünk révén

Ennélfogva tehát Istennek léteznie kell. Az axiómák létéből és egymáshoz való kapcsolatából eleve következik mindaz, amit a kérdéses axiómarendszerben tézisként csak állíthatunk. Személyes kapcsolódásunk a tézisekhez ebben az esetben nem lesz már érdekes, mint ahogy érdektelen marad az is, vajon akarjuk-e és tudjuk-e hinni mindezeket. Részvételünk az okfejtésben mindenképpen véletlenszerűnek fog számítani, ami csupán és legfeljebb saját nézőpontunkból, személyes perspektívából lehet majd érdekes. Például: legfeljebb büszke lehetek majd arra, hogy ilyen nemes gondolatokkal egyáltalán kapcsolatba kerülhettem. Ugyanígy csupán életrajzi adalék vagy lélekrajz kérdése AQUINÓI SZENT TAMÁSnál is, hogy miben hitt, amikor esetleg magába roskadt – mert Istenről alkotott bizonyítékai önmagukban is megállanak: nem igényelnek, de nem is viselnek el semmiféle többletet. Miután pedig Istennek számunkra való léte nem személyes hitünk függvénye többé, hanem kimondott bizonyítékai rendszeres összességéé, saját személyes vélekedésünk – hitünk vagy hinni akarásunk – sem lesz immár érdekes.

A rendszer önmagában érvényes, hézagtalan

Ugyanebből a logikából következik, hogy AQUINÓI SZENT TAMÁS gondolatrendszerében nincsenek többé vagy kevésbé érdekes, inkább vagy kevésbé komoly kérdések sem. Annak ellenére, hogy a *Summa Theologiae* számos kérdést feltesz, s ezek

foglalja a szentséget is. Mert a »szent« önmagában túl általános, a »bölcs« túl evilági, a »próféta« túl kétértelmű, a »teológus« pedig túl szűk. Talán ezt mondhatnánk: »kontemplatív« – kivéve, hogy ezzel aligha fejeznénk ki látomás iránti hallatlan erőfeszítését, mely elhivatottságát oly erőteljesen jellemezte, valamint azt, hogy ez egyben arra irányuló erőfeszítés is volt, hogy intelligibilissé tegye minden megélt látomását az ésszerű emberi párbeszéd terminusaiban; s ezt át is adja másoknak, amiként [...] rendjének az eszménye is tanítja: *contemplata aliis tradere*." (23. o.)

közül némelyik első pillantásra mai olvasójának talán bizarrnak tetszhet – legalábbis azon a módon és abban a megfogalmazásban, ahogyan AQUINÓI körbejárja és elemzi őket. Az Újszövetségre támaszkodva például megkérdi, hogy: hány angyal fér át a tű fokán? Az ilyen és hasonló kérdések mögött ma gyakorlatiasságot keresnünk nyilvánvalóan meglehetősen értelmetlen dőreség lenne. Ugyanis mint már láttuk: gondolatrendszerről van szó, és a rendszer utánozhatatlanul egyetlen, egységes és oszthatatlan. Önmagában érvényes és hézagtalan. Következésképpen teljes és hiánytalan választ ad bármiféle kérdésre, ami a rendszeren belül egyáltalán felvethető és ami a rendszernek esete. Már pedig az, ami a rendszernek esete, nem tehető kérdésessé – bármily bizarrnak tűnjék is esetleg számunkra, akik más kor, más gondolkodás részesei, s az egész ügyben legfeljebb hétköznapi szemlélők vagyunk. Saját nézőpontunk és meggondolásunk így nem is lehet releváns, mivel eleve külső, a rendszertől idegen – hiszen az ún. mindennapi „józan, paraszti" ész által sugallt saját kérdésfeltevésünk a rendszernek nyilvánvalóan nem esete. Viszont esete az angyalokra vonatkozó kérdés, ahogyan ezt SZENT TAMÁS egykor fogalmiasította gondolatrendszerében. Meg kell csupán néznünk a rendszer axiómáit s tételeit, és rögvest megláthatjuk, hogy mi rendszeren belüli és mi nem. Amennyiben bárki bizonyítja, hogy rendszer-releváns kérdésről van szó, úgy e megállapításból magából adódik: a rendszer tartalmaz rá választ; ez a válasz a rendszer teljes válasza; és AQUINÓI SZENT TAMÁS el is mondja, le is bontja ezt. Ez a rendszer válasza – akár elvi legyen ez, akár számszerűsített, hogy (például) hány angyal is fér át a tű fokán.

válaszol arra, ami az esete

Egy ilyen gondolatrendszerben semmi sem véletlen. Saját személyes létünk az, ami kívül áll ezen, tehát véletlen. Mint ahogyan véletlen az is, hogy ezzel a rendszerrel egyáltalán kapcsolatba kerülhettünk. Véletlen ezért az is, hogy a rendszerről mi magunk – saját rendszeren kívüli gondolkodásunkkal és nézőpontunkkal – miképpen vélekedünk. Mindez rendszertől független kérdés. A rendszer pedig, mint láttuk, érvényességét önmagában hordozza.[136]

A mi jelenlétünk véletlenszerű, a rendszer azonban szükségképpeni

[136] Éppen ez válik meggondolandóvá ma az erkölcsteológia rekonstrukciójában. Mert az évezredes rendszerteremtő gondolat axiomatizált, tételezett, le-

[rendszer = szabályra redukált]

Mos geometricus

A teológiai rendszergondolat az EUKLIDESZiként jellemzett szigorú, axiomatikus fogalmi rendszernek a társadalom és benne az élő ember dolgaira történő alkalmazása. Az újkor elejétől állandósul ez az európai tudományosságban, a XVIII. század végéig egyenesen *mos geometricus* néven.[137] A geometria módjára történő gondolkodás egészen a felvilágosodás végéig az európai tudományosság uralkodó paradigmája maradt. Nem feltétlenül követik, de mindvégig eszményi mintaként tisztelik[138] – annak példájaként, hogy miképpen kell gondolkodásunkat, érvelésünket, világlátásunkat felépíteni úgy, hogy abban tudományos módszeresség érvényesüljön.

GROTIUSból étosza szerint személytelenül a logika szól

2.3.2.2. GROTIUS HUGO GROTIUS nem csupán természetjogász, de a geometriai eszménynek is komoly híve.[139] Mai értelmezésünk szerint főműve *A háború és béke jogáról* nem más, mint a természetjogi tanítás *more geometrico* történő lebontása és alkalmazása. A fenti saját problémánk szemszögéből kifejezve arról szól, hogy amennyiben a természetjog axiómájaként ismerünk el bizonyos főtételeket és alapelveket, úgy ebből már

vezetett, ám mindezzel szabályokba foglalt, kötelességek és tilalmak soraként újrafogalmazott, elterelve a hangsúlyt a logizálásnak ellenálló, de mindenekelőtt fontos alapról, a mindent átható tevékeny szeretetről. Mert azzal, hogy „elsősorban parancsok és tilalmak kérdése lett", „[a] nominalizmus az erkölcsben a törvény és a kötelezettség fogalmát hangsúlyozta a benső spontaneitás és a lendület rovására, amelyek a szeretet sajátjai". Pinckaers, 171. és 266. o.

[137] Elsőként Baruch Spinoza *Ethica ordine geometrico demonstrata* [*Etika* ford. Szemere Samu (Budapest: Helikon 1969) 381 o.] című művében megjelölten.

[138] A jogban eszmetörténeti rekonstrukcióként vö. pl. Gerhard Otte 'Der sogenannte *mos geometricus* in der Jurisprudenz' *Quaderni fiorentini per la storia del pensioero giuridico moderno* 8 (1979), 179–196. o., lehetőségei s lényegi elérhetetlensége összefüggésében pedig Eike von Savigny 'Zur Rolle der deduktiv-axiomatischen Methode in der Rechtswissenschaft' in *Rechtstheorie* Beiträge zur Grundlagendiskussion, hrsg. Günther Jahr & Werner Maihofer (Frankfurt am Main: Klostermann 1971), 315–351. o. Háttérként lásd még v. Stephanitz *Exakte Wissenschaft und Recht* Der Einfluß von Naturwissenschaft und Mathematik auf Rechtsdenken und Rechtswissenschaft in zweieinhalb Jahrtausenden (Ein historischen Grundbegriff) (1970), különösen 72. és köv. o.

[139] Grotius szellemi környezetére lásd *The World of Hugo Grotius* (1583–1645) Proceedings of the International Colloque organized by the Grotius Committee of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (Amsterdam, etc.: Holland University Press 1984) vii + 214 o.

a teljes rendszer – beleértve háborúra és békére történő alkalmazását is – önmagában véve és logikai szükségképpeniséggel következik. Ez a szellemi vállalkozás (ismét csak maga magáról) azt sugallja: tulajdonképpen érdektelen, hogy voltaképpen ki is írta a művet. Újdonsága e tekintetben csupán annyi, hogy ezt már saját maga állítja önmagáról, hangsúlyosan kifejezett elvi álláspontként. (Ezen persze mit sem változtat – és pusztán önbecsülés jegye – az, hogy vállalkozását GROTIUS eleve ilyesfajta büszkeséggel hajtotta végre: szerencsésnek tudhatom magamat, hogy történetesen nékem adatott meg, hogy ama szellem lehessek, aki szülője lehet, s akinek fejéből saját gondolataként kipattanhat az, aminek érvényessége ugyanakkor nyilvánvalóan önmagában rejlik.)

Rendszere zárt, önmagában érvényes: sem Isten, sem ember létét nem előfeltételezi

GROTIUSnak az axiomatizmus ugyanakkor felkínál egy lebilincselően árulkodó tételt a természetjogról. Mint kifejti: a természetjog önmagában érvényes – olyannyira, hogy még ha fel is tennők (amit – teszi hozzá bölcsen – az istenkáromlás halálos bűnének elkövetése nélkül aligha tehetnénk), hogy Isten nem létezik, – nos, a GROTIUS megfogalmazta rendszerben a természetjog akkor is érvényes lenne; sőt, az embereket változatlanul kötelezné. Ezzel itt a természetjog bejelenti önmagában vett s önmagában megalapozott (mert önmagára alapozott) érvénye elismertetésének az igényét. Tehát: mihelyst van, érvényes, és érvényessége önmagában alapozódik. Avagy: mihelyst Isten létrehozta, többé már maga sem módosíthatja. Ugyanakkor ügyelnünk kell arra: GROTIUS nem mondja, de nem is feltételezi, hogy a természetjog alkotója, Isten nem léteznék. Annyit állít inkább, hogy természetjoga még akkor is fennállana és érvényes lenne, ha emberek nem léteznének – ez jellegzetesen rendszeren belüli paradox állítás, hiszen GROTIUS saját rendszerén kívül nyilvánvalóan abszurd lenne, mivel csupán az emberi társadalom léte teszi értelmessé, hogy természetjogról egyáltalán beszélhessünk.[140]

a világ válik hozzá képest véletlenszerűvé

A gondolkodás olyan mintája jön tehát létre, amelyben a gondolat és az elemei közötti összefüggés olyan módon önállósul, hogy ehhez képest maga a világ válik véletlenszerűvé.

[140] Lásd pl. Ernst Cassirer *The Philosophy of the Enlightenment* [1932] (Princeton, N. J.: Princeton University Press 1968), 240. o.

Az a világ, amelyről egyébként nemcsak LUKÁCS GYÖRGY társadalmi ontológiájából, de évezredek tapasztalatából is tudhatjuk, hogy az ember gyakorlatából épül. (Amint emberi gyakorlat alapozza meg azt is, hogy bennünk e kérdés egyáltalán megfogalmazódik.)

LEIBNIZ

2.3.2.3. LEIBNIZ Pár évszázaddal GROTIUS után érkezünk el a XVIII. század egyik leginkább meghatározó, s ma különösen modern gondolatok előfutáraként érzékelt gondolkodójához. GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ[141] a fejedelmekkel franciául levelezett, többnyire birodalmi ügyekről, erkölcsi, politikai, jogi, különösen nemzetközi és diplomáciai kérdésekről, magánemberként németül szólt, és latinul rögzítette mindazt, ami egyéb tudomány volt: matematika, geometria és jogtudomány.

A jog fogalomtudománya: szekvenciák sora

A jog tudománya LEIBNIZ szemében fogalomtudomány volt. Nyelve, a latin, egy alapvető klasszikus szókincs végtelen változatosságával és hajlékonyságával (s ugyanakkor egy kifejlett grammatika rendkívül cizellált formálási lehetőségeivel) rendelkezett, egyszersmind pedig az európai kultúrközösség nyelve is volt, s e körülmény a jognak alapot és távlatot, állandóságot, folyamatosságot, megújulást és egyetemességet biztosított. LEIBNIZ számára a gondolkodás eleve nem volt más, mint pusztán fogalmakkal végzett műveletek sora. Olyan szekvencia, amely bizonyos latin formulákra egyértelműen visszavezethető.[142] Esz-

[141] Leibniz gondolkodásmódjára lásd Benson Mates *The Philosophy of Leibniz* Metaphysics and Language (New York, etc.: Oxford University Press 1986) xi + 271 o.; Marcelo Dascal *Leibniz* Language, Signs and Thought: A Collection of Essays (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1987) xi + 203 o. [Foundations of Semiotics 10]; Olga Pombo *Leibniz and the Problem of Universal Language* (Münster: Nodus 1987) 321 o. [Materialen zur Geschichte der Sprachwissenschaft und der Semiotik 3].

[igazság megtalálása sem más, mint betűkkel végzett művelet]

[142] „Gyengesége okán intellektusunkat egyfajta mechanikus lökés irányíthatja csak: ebben az összefüggésben emlékezzünk arra, hogy a nem pusztán elképzelt dolgokat képviselő gondolatok tekintetében csak karakterekkel végezhetünk műveleteket. Továbbmenve, a bizonyításra épülő tudományok kizárólag gondolat-egyenértékekkel vagy gondolathelyettesítésekkel foglalkoznak [...]. Nyilvánvaló tehát, hogy maguk az igazságok papíron egymásra következően csakis a karakterek puszta elemzésén keresztül jelennek meg, vagyis rendezett és megszakítatlan helyettesítés útján." Gottfried Wilhelm Leibniz '[töredék a nyelv elemzéséről]' [1678. szeptember 11, C. 351–354] in Dascal, 161. o.

ménye szerint a tudomány sem minősült másnak, mint latin formulák logikai egymáshoz kapcsolásának. Pontosan a formális redukció vágya vezette LEIBNIZet annak korai megálmodásához, amit ma számítógépként ismer a világ. (Mint ismeretes, végül is elemi természeti rendszerek gondolati rekonstruálása vezetett el századunkban a kibernetika gondolatához.[143])

A gondolat = fogalmi viszony logikai rekonstrukciója:

LEIBNIZ vélekedése szerint minden gondolat és felismerés egy fogalmi viszony logikai rekonstrukciója. Minden tudományos probléma erre vezethető vissza. A tudományos problémák megoldása fogalmak logikai konfigurációjának a függvénye. A megoldás tehát visszavezethető elemi műveletekre: arra, hogy milyen összefüggésbe helyezünk fogalmakat s milyen viszonyt létesítünk közöttük. Akkoriban Európa a latin nyelvet isteni adománynak tekintette, az emberi kultúra alapjának, mely oly mértékben egyetemes, hogy nélküle emberi minőség aligha lenne tételezhető. Úgy vélték: a latin nyelv olyan természetes közeget biztosít nékünk, hogy ez Istenhez közeledésünknek s valóságunk megismerésének egyaránt alapjául szolgálhat. Készen kínálja azokat a nyelvi szerkezeteket, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy a külvilághoz közelítsünk, arról szóljunk, és annak mozgását, kapcsolatrendszerét megértsük.

alany + állítmány egymáshoz rendelése

LEIBNIZ szövegkiadása ma sem teljes. Burjánzóan gazdag, hallatlan feszességű és szigorúságú műveinek mindegyikében a voltaképpeni problémát végül is úgy állítja elénk, mint logikai alany és logikai állítmány egymáshoz rendelésének a kérdését. Annak érdekében, hogy megválaszolásukat megkönnyítse, LEIBNIZ megalkotta fogalom-számítógépeit: azokat a fogalmi-matematikai utópiában fogant szerkentyűket, amelyeket azután

ítéletgép

minden részletre kiterjedően le is írt. Első gépe: ítéletgép. Lényegében nem más, mint logikai alanyok és logikai állítmányok egymás mellé rendelésének (fa tolószerkezetes) mechanikai konstrukciója. Második gépe: feltalálógép. Ebben a nyugati világ akkori legnagyobb gondolkodója saját gondolati csapdájának foglya lett. A következő feltevésre kívánt ugyanis építeni: amennyiben a világ olyan, mint amilyennek megismer-

feltalálógép

[143] Vö. pl. Ch. O. Francois *History and Philosophy of the Systems Sciences* 46.1.1.1., [www.uni-klu.ac.at/~gossimit/ifsr/francois/papers/history_and_philosophy].

jük, s amelyet gondolkodásunkban akként reprodukálunk, hogy bizonyos alany(ok)hoz bizonyos állítmány(oka)t rendelünk, úgy magát a megismerést olyan módon tudjuk megismerni, hogy megkíséreljük eldönteni: milyen alanyokhoz milyen állítmányokat rendeljünk ahhoz, hogy ez igaz ítélethez vezessen, és milyen másokat ahhoz, hogy ez hamis állítást eredményezzen.

társítógép: ítéleti inventáriumból hamis állítások kiszűrése

Fel sem vetődött számára, hogy amennyiben a fentieket megállapíthatnók, úgy ezzel az emberi tudás műve be lenne végezve. Egész tudományos munkásságát végigkíséri e problematika, s a megoldás érdekében elvégzendő mechanikus műveletsorok lebonyolítására létre is hozta *társítógépét*. Előfeltevése a következő: ismerjük a latin nyelvet, inventáriumát, ezért tudjuk, hogy melyek azok a fogalmai, amelyek alanyként szerepelhetnek, és melyek azok, amelyek állítmányként. Létre kell tehát hozni a teljes *ítéleti inventáriumot* az összes lehetséges ítélet megkonstruálásával. Ezek után a feladatunk most már az lesz, hogy a hamis ítéleteket ezek közül kiszűrjük, és végeredményként így az elérhető teljes igaz tudást megkapjuk.[144]

Calculemus!

Ugyanezen gondolati minta jelentkezett a *Calculemus!* módjára történő gondolkodásban is. Úgy vélte ugyanis, hogy amennyiben minden emberi dilemma fogalmi műveletre visszavezethető, úgy végül emberi töprengéseink akár egzisztenciális, akár erkölcsi ügyekben sem mások, mint fogalmakkal végzett számítási műveletek fogalmiasításai. Bármiről töprengjünk hát, ez *számolásra* visszavezethető. Ebből következik viszont, hogy amennyiben ellentmondással találkozunk, ezt csakis olyan gondolati tévedés eredményének tudhatjuk be, amelyet szükségképpen követünk el akkor, ha összetett logikai feladvánnyal találjuk szembe magunkat, s ez túl bonyolultnak bizonyul ahhoz, hogy fejben, összes kiágazásával együtt végigkövethessük. Leírja hát klasszikus finomságú eszményét: íme, két ember, aki vitatkozik, de nem tudnak dűlőre jutni. Előveszik hát palatáblájukat, majd krétát a kezükbe véve felkiáltanak: „Nos, hát számoljunk!" S számolni kezdenek, húzva és tologat-

[144] Hasonló paradoxon felismerésére épül az a modern tudományfilozófiai megállapítás is, amely szerint „Az igazság olyan cél, amelyet elérhetünk, csupán csak azt nem tudhatjuk, hogy elértük-e már, és mikor." Ilkka Niiniluoto 'Fallibilismista' *Sosiologia* (1974), Nos. 5–6, 275. és köv. o.

[bizonyosan van igazságunk, csak nem tudjuk: miben s mikor]

va fogalmakat s ítéleteket reprezentáló tolattyúikat – ahelyett, hogy oktalanok módjára módszer nélkül veszekednének. LEIBNIZ mély meggyőződéssel vallotta, hogy tanácsát követve minden dilemmát – természeti és erkölcsi dolgainkat érintőket egyaránt – egyszer és mindenkorra meg lehet így oldani.

2.3.3. A gondolkodás fejlődésének dilemmája

Logikai világteremtés

Az emberi gondolkodás alapvető felfogásáról, mintájáról, üdvözítőnek kikiáltott módjairól van szó. Rádöbbenhetünk arra, hogy végső soron az imént látott kettős lehetőség vonul végig az emberi civilizáció európai (sőt, Európán kívüli) történetében. Külön felismerés, hogy önmagában nem szükségképpeni, sőt történelmileg sem alternatíva nélküli az a változat, amelybe történetesen beleszülettünk és neveltetésünkkel, szocializációnkkal egyaránt beleszoktunk. Egész gondolkodási kultúránk – jogi világképünk is – az axiomatikus, deduktív eszményű logikai világteremtés eszméjére[145] épül. AQUINÓI SZENT TAMÁS és GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ által egyaránt megtestesítetten ez az európai civilizációs fejlődés meghatározó gondolati vonulata.[146] Szemléleti kifejezésében a világ maga is egyetlen hatal-

[145] Széles körű áttekintésként lásd pl. José Ortega y Gasset *L'évolution de la théorie déductive* L'idée de principe chez Leibniz (Paris: Gallimard 1970) 342 o. [Bibliothèque des Idées]. Mai kételyekre lásd pl. a szerzőtől 'A kódex mint rendszer (A kódex rendszerjellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége)' *Állam- és Jogtudomány* XVI (1973) 2, 268–299. o., általános problematikáira Jürgen Rödig 'Axiomatisierbarkeit juritischer Systeme' in Jürgen Rödig *Schriften zur juristischen Logik* hrsg. Bund, Schmiedel, Thieler-Mevissen (Berlin: Springer 1980) vi + 356 o., alkalmazásaira pedig *Coherence and Conflict in Law* Proceedigs of the 3rd Benelux–Scandinavian Symposium in Legal Theory, ed. B. Brouwer, T. Hol, A. Soeteman (Zwolle: Tjeenk Willink, 1992).

[146] Tudománytörténetileg lásd Anneliese Maier 'Die Mechanisierung des Weltbilds im 17. Jahrhundert' [1938] in Anneliese Maier *Zwei Untersuchungen zur nachscholastischen Philosophie* 2. Aufl. (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura 1968), 13–67. o. [Storia e Letteratura 112], Marie Boas [Hall] 'The Establishment of the Mechanical Philosophy' *Osiris* 10 (1952), 412–541. o. és E[duard] J[an] Dijksterhuis *The Mechanization of the World Picture* [1950] trans. C. Dikshoorn (Oxford: Clarendon 1961) viii + 539 o., valamint M. B. Hall *The Mechanical Philosophy* (New York 1981); a matematikusok szerepét illetően J. A. Bennett 'The Mechanics' Philosophy and the Mechanical Philosophy' *History of Science* 24 (1986), 1–28. o.; végezetül a kapitalista ösztönzés szerepjátszásáról a „matematikai-mechanisztikus világképben" Richard W. Hadden *On the Shoulders of*

mas óraszerkezetté válik. Isten alkotta, és minthogy az órásmester minden törvényt már eleve beépített, mihelyst meg is indítja, az immár magától fog működni. Magától, változatlanul, a beleépített törvények szerint. Természet, élővilág, társadalom – mindennek szabott helye van benne. A Teremtő immár távolból, a bizonyosság derűjével szemlélheti működését s benne a magunk helyekeresését.[147] Ez a szemléleti kép nemcsak mód-

megépített, működtetett óraszerkezettel

Merchants Exchange and the Mathematical Conception of Nature in Early Modern Europe (Albany: State University of New York Press 1994). Történetszociológiai értelmezéséhez vö. még Steven Shapin *The Scientific Revolution* (Chicago & London: The University of Chicago Press 1996) xiv + 218 o.

[147] Az európai gondolat SALAMON *Bölcsességé*ből eredezteti a világegyetem órahasonlatának – s ebben a Teremtő Istennek mint Óraalkotónak – szemléleti képét. „De te mindent mérték, szám és súly szerint rendeztél el." *Bölcsesség könyve* 11:20 in *A Biblia* Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (Budapest: Szent István Társulat 1973), 755. o. Ennek nyomán termékenyülnek meg e világkép klasszikus megfogalmazói: „Ha valaki valóságos órát készítene, nem tenne minden mozgást és forgást olyan kiszámíthatóvá, amennyire csak lehet? Hát nem ugyanennyire így kell gondolnunk az építészre is, aki – mint megmondatott – minden dolgot mértékben, számban és súlyban hozott létre?" Nicole Oresme *Tractatus de commensurabilitate vel incommensurabilitate mutuum celi* [1350 körül] ed. Edward Grant (Madison, Wisconsin 1971), 292–295. o. „[A] helyzet olyan, mint amikor minden erőszakos beavatkozás kizárásával az ember órát készít, azt működésbe hozza, hogy mozgását ezután már magától folytassa. Isten ugyanígy teszi lehetővé az égboltnak is folyamatos mozgását [...]." Nicole Oresme *Le Livre du ciel et du monde* [1377] ed. A. D. Menut & A. K. Deverny, trans. A. D. Menut (Madison, Wisconsin 1968), 289. o. „A világ tehát olyan, mint hatalmas óramű; a természettudós pedig, mint az óramű órása – még akkor is, ha némely részei sokkal nagyobbak, mások pedig kisebbek az óránál." Robert Boyle 'The Excellency of Theology Compared with Natural Philosophy' [1665] in Robert Boyl *Works* IV, 49. o. Vö. Otto Mayr *Authority, Liberty and Automatic Machinery in Early Modern Europe* (Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1986) xviii + 265 o., az idézetek 56., 39. és 56. o. [Johns Hopkins Studies in the History of Technology]. Lásd még Lynn White, Jr. *Medieval Technology and Social Change* (London, etc.: Oxford University Press 1962) xi + 194 + 10 o., tágabb összefüggésekben pedig John Henry *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (Houndmills, Hampshire and London: Macmillan & New York: St. Martin's Press 1997) x + 137 o. [Studies in European History], különösen 90–92. o. Saját okfejtésünkön túl is megjegyzésre érdemes, hogy az óra-metaforában rejlő mechanisztikus világkép virágzásának az időszaka pontosan egybeesett az európai abszolutizmusok korával. Ez magyarázza, hogy noha ALEXANDRIAI HÉRON *Pneumatiká*ját [Kr.u. 60 körül] latinul már 1575-ben kiadták, alapgondolatát a visszacsatolásról csak Angliában kezdték el hasznosítani – ebből fejlesztve ki az 'egyensúly', 'fékek és egyensúlyok', valamint 'ellátás és kereslet' modern világképünkben paradigmatikus fogalmait.

[óra-metafora]

szeresség iránti törekvésünket formálta és szabta a maga szigorú követelményeihez, de viszonyításaink sarokpontjait is mindmáig ez adja.[148] Ugyanakkor tudnunk kell: sohasem volt kizárólagos, sőt az elérhető lehetőségek teljességét sem mutatta fel.

kizárólagos mintaként

Minden számunkra előnyösnek tetsző vonás, amit jogi kultúránkban is mindmáig megvalósíthattunk, erre a szemléleti formára épül. S nyilvánvalóan általa határoztatnak meg kultúránk lényegi korlátai is. Ezek egyike saját gondolati korlátozottságunk – mindenekelőtt annak számunkra kézenfekvő volta, ahogyan hozzászoktunk ahhoz, hogy mindazt, amit e szemlélet jegyében elértünk és felmutattunk, fejlődésünk kizárólagos lehetőségeként, alternatíva nélküli eredményeként könyveljük el.[149]

De: minden területen? valóban így gondolkozunk?

Mai tudományfilozófiai, nyelvfilozófiai és megismeréstudományi vizsgálódások persze rendre meghazudtolnak egy ilyen kizárólagosító megközelítést. A *more geometrico* eszményű gondolkodás ugyan kétségkívül az emberi gondolkodás egyik legígéretesebb lehetősége.[150] Egyidejűleg azonban kétségek vetődhetnek fel aziránt, vajon ez esetleg nem túlontúl leegyszerűsített képlet-e: olyasmi, ami adekvát módon és eredménnyel csakis körülhatárolt területen, eleve meghatározott viszonyok jellemzésére, kizárólag a fogalmi rekonstrukció egyik lehetőségeként, és ezért – a formalizálás teljessége érdekében – még az elvont fogalmiasítás szélsőségességét is nyíltan vállalva alkalmazható?[151]

[*ordo naturae / ordo rationis*]

[148] Lásd pl. az *ordo naturae* és *ordo rationis* (s ez utóbbin belül az *ordo intellectuum* és *ordo cognitionis*) kapcsolódására, valamint mindezek alapjaként az *ordo* és *malum* megkülönböztetésére Hermann Krings *Ordo* Philosophisch-historische Grundlegung einer abendländischen Idee [1941], 2., durchgesehene Auflage (Hamburg: Meiner 1982) xiv + 129 o.

[149] Richard J. Bernstein *Beyond Objectivism and Relativism* Science, Hermeneutics, and Praxis (Oxford: Blackwell 1983), 16–20. o. KARTEZiánus nyugtalanságnak nevezi e korlátozottságot, mely az objektivizmus megingásával vagy bizonyíthatatlanná válásával csakis káoszra és nihilizmusra következtet.

[150] A deduktív kifejtésre és rendszerépítésre lásd *Deduktionssysteme* Automatisierung des logischen Denkens, 2. überarb. Aufl., hrsg. K. H. Bläsin & al. (München: Oldenbourg 1992) viii + 291 o.

[151] Némiképpen – és módszeres alapgondolatában – hasonló a helyzet a számokba vetett bizalommal is, hiszen személytelenítve, objektívnek tetszo formába öltöztetve a kvantifikálás elveszi a döntés élét. Vö. Theodore M. Porter *Trust in Numbers* The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life (Princeton: Princeton University Press 1995, 8. o.).

A fenti meggondolás ugyanakkor magában rejti annak kétségét, vajon képesek vagyunk-e egyáltalán arra, hogy valóban axiomatikusan gondolkozzunk? És egyáltalán: emberi és emberhez méltó módon lehet-e valóban így gondolkoznunk? Ismerjük az antropomorfitás és d i z antropomorfitás fogalompárjának dialektikáját – jelesül azt, hogy világképünket meghatározó fogalmi konstrukcióink java részét emberi viszonyaink absztrahált kivetítéséből, tehát pusztán metaforikus erejű extrapolálásával nyertük, s azzal véltük tudományszerűsíthetni, hogy emberi gyökérzetéről levágva túláltalánosítottuk –, egyebek közt LUKÁCS GYÖRGY társadalmi ontológiájából.[152] Mindebből talán érthető, hogy a mai tudományfilozófiák határozottan tagadó választ adnak a fenti kérdésre. Éppen ellenkező irányban érvelve, a hallatlan leegyszerűsítés szélsőséges esetét egy modern tudományfelfogás nézőpontjából éppen az képezi, hogy az európai kultúrhagyományban megszokott minták szerint társadalmi dolgainkban általában szintén megpróbálunk axiomatikusan gondolkodni, eszményként állítólagos matematikai világosságot, tisztaságot és meghatározottságot követni és követelni – ráadásul egy tudatunk alatt folyvást munkálkodó olyan gyermeteg reménytől hajtva, hogy e törekvésünkben sikerrel járva eleve biztosíthatjuk majd a teljes és végleges problémamegoldást, s ráadásul anélkül, hogy bármiféle dilemma, jövőt illető kétely hátramaradhatna.

Axiomatizmusnak valóságbeli relevanciája nincs

A mai tudományfilozófia – éppen ellenkezőleg – a mesterséges emberi konstrukciók lényegi korlátaira mutat rá. Ennek megfelelően kételkedik mindenekelőtt az axiomatikus gondolatrendszer építésének és valóságteremtő hatásának általánosan üdvözlendő hasznában, reproduktív megismerésre való alkalmasságában. Érvelése szerint megalapozatlan az a napjainkban is elterjedten hangoztatott igény, hogy egyetemes mintaként hasznosítsuk. Ezért kimutatja, hogy már puszta igényként is olyan előfeltevésekre épít, amelyeknek a valóságban relevanciája vagy valós reprezentánsa (megfelelője) nincs.

[152] Lukács *Az esztétikum sajátossága* I, II. fej. és *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976), passim.

Alkotó bizonytalanság X axiomatizmus

Eltűnődhetünk ezen is: vajon miképpen jöttek létre az emberiségnek emberi dolgokban legnagyobb alkotásai, gondolati teremtményei? A túlságos leegyszerűsítés ódiumát vállalva esetleg még ezt is megkérdezhetjük: vajon – a gondolkodás nagy alternatíváit két alaplehetőség egyikeként leegyszerűsítetten kifejezve – az axiomatikus eszmény bizonyult-e mindeddig megtermékenyítőbbnek, vagy az alkotó bizonytalanság? Hadd utaljunk – ha elnagyoltan is – az emberiség nagy tanítóira vallás és erkölcs dolgában. Nos, személyes kötődésektől függetlenül gondolhatunk próféták sorára az Ószövetség lapjairól, JÉZUS KRISZTUSra az Újszövetségből – fenti dilemmánkat illetően egyértelműnek tetsző jelzésekkel találkozunk. Gondolhatunk eltérő kultúrák vallásalapítóira s erkölcsépítőire is, mint BUDDHA, KONFUCIUS vagy MOHAMED. Az, hogy közel- vagy távol-keleti, déli vagy nyugati elődeink vagy vallásalapítóink így vagy úgy gondolkodtak, nem egyszerűen személyes természetükből fakadt. Éppen fenti kérdésfeltevésünk szemszögéből BUDDHA, KONFUCIUS és MOHAMED ugyanannak a gondolkodási hagyománynak követője volt, mint JÉZUS KRISZTUS. Továbbvíve a sort, elérkezhetünk persze a közép- és újkorhoz, egy SZENT ÁGOSTONhoz csakúgy, mint LUTHER MÁRTONhoz és KÁLVIN JÁNOShoz.

(példa: bonni *Grundgesetz*:

Váltsunk példát és vegyük szemügyre azt a lehetőséget a jogban, amit a bonni Alaptörvény preambuluma példáz.[153] Néhányszáz szóból álló szöveg, ami úgy hangzik, mintha Újszövetséget vagy erkölcsi példázatot olvasna az ember. Inkább költészet, mint bármi más. Az ún. Német Demokratikus Köztársaság és az azt kikiáltó megszálló szovjethatalom jogirodalma egyaránt azt híresztelte e textusról, hogy a „fasizmus" szállás-csinálója. A szocialista törvényesség elvi magaslatáról kinyilatkoztatott legfőbb elvi kifogás így hangzott: a jognak pontos megfogalmazásokkal kell élnie, ez a szöveg ellenben megfoghatatlan erkölcsi és történelmi-filozófiai vélekedések olyan kétség

[153] A bonni Alaptörvény preambulumára lásd Willi Geiger 'Zur Genesis der Präambel des Grundgesetzes' *Europäische Grundrechts-Zeitschrift* 13 (1986) 3, 121–126. o. és Dietrich Zais *Rechtsnatur und Rechtsgehalt der Präambel des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949* (Tübingen [Univ. Diss.] 1973) 241 o.

kívül gazdag tárháza, amely különböző helyzetekben különböző értelmezéseknek adhat tápot, alkalmazói tehát akkor és azon célra vehetik elő, amikor és amire éppen akarják. Nos, nem kizárt persze, hogy valamiről határozott állásfoglalásunk legyen, és ha történetesen jog ez, úgy arra való, hogy megmondja pontosan: miként cseledjünk – mint például döntésre kötelezett bírák. Ilyen értelemben némi cinizmussal dicsérhető akár az 1936. évi ún. SZTÁLINi szovjet alkotmány fogalmi tisztasága is. Európai jogi kultúránk eszményének valóban egy axiomatikus igényű és kimerítő fogalmi leírásra törekvő nyelvi megjelenítés felel meg. Ugyanakkor maguk a nyugatnémetek nem győzték kellően dicsérni alaptörvényük preambulumát, hivatkozva mindenekelőtt azon tulajdonságára, hogy nem előrelátható körülmények között, s eltérő alkotmányos folyamatokban és alkotmányjogi eljárási feltételek mellett is egyaránt útravalóul és egyben ösztönzőül szolgálhat. És pontosan annak köszönhetően, hogy a német államiság étoszának és történelmi törekvéseinek az elvi megfogalmazásával sokféle szálú és irányú kérdésre válaszol, végső soron anélkül ad irányítást és bármiféle további cselekvéshez eligazító alapot, hogy jottányit is módosítani kellene rajta a felvetődő új és új helyzetekben aktuálisan szükségessé váló politikai újraértékelések alkalmából.

iránymutatás konkretizálás nélkül is)

A *Grundgesetz* említett preambuluma oly széles körben s társadalmi összefüggésrendszerben fogalmaz meg tehát értékeket, hogy az irány rögzítésének feladatát anélkül tölthettte be, hogy a konkrét helyzet megítélését s a döntés feladatát a legcsekélyebb mértékben át kellett volna vennie. Saját nézőpontunkból elmondhatjuk: azért teheti mindmáig ezt, mert nincs benne axiomatikus igényű levezetés vagy tételezés arról, hogy milyen értékhierarchiában mely értékek milyen instrumentalizálással valósítandók meg. Vagyis a mindenkori alkotmányos politikai és intézményi rendszerre bízza a döntést, hogy a mindenkor felmerülő új helyzetekben kezdeményezi-e a két Németország újraegyesítését, felvállalja-e az újrafegyverkezés kihívását, és így tovább.

(példa: LUTHER és KÁLVIN különbözése)

Talán nem véletlen, hogy az előbbi gondolatmenetet folytatva ugyanígy elérkezhetünk LUTHER és KÁLVIN alakjához is. Nos, hallatlanul érdekes az a mód, ahogyan LUTHER MÁRTON mind életében, mind utóéletében megtermékenyítő hatású gon-

dolkodónak bizonyult. Mert boszorkányégetés, elvi türelmetlenség nem úgy következett a németországi reformációból, mint a svájciból. Nehéz kimutatni, hogy a párhuzamos kiindulópontokat követő valóságos helyzetek történelmi különválásában mekkora volt az egyén szerepe és mekkora lehetett az esetleg kibogozhatatlanul finom (és mégis kusza) feltételbéli különbözések egymásra halmozódásáé. Nem tudjuk hát, hogy e különbözésben játszhatott-e szerepet KÁLVIN JÁNOS személyisége, kifejezésmódja, elvi szigorúsága vagy normaszabásra irányuló hajlandósága – mindenesetre teológiai tételként leírhatóan a protestantizmus e két fő ága sorsukat megszabóan nem különbözött oly mértékben egymástól, mint ez a mai szemlélőben esetleg fölsejlik. Mégis, stílusában s a korabeli valóság kemény tényeiben már a kortárs megélő számára egymástól teljességgel elütő megvalósulásokhoz vezetett.[154]

[KÁLVIN könyörtelen logikája]

[154] Lásd pl. Euan Cameron *The European Reformation* (Oxford: Clarendon Press 1991) xv + 564 o. – GEORG HUNSTON WILLIAMS összegezése – *The Radical Reformation* 3rd ed. (Kirksville, Miss.: Sixteenth Century Journal Publishers 1992) xlvi + 1513 o. [Sixteenth Century Essays and Studies] – szerint KÁLVIN, aki mindenekelőtt képromboló erőszakosságban, dogmatizmusban, öncélú szigorkodásban s szükségtelen mártírteremtésben jeleskedett (1187. o.), „LUTHERnél közelebb állt a radikálisokhoz mind azzal az elhatározásával, hogy az Írástól kifejezetten nem parancsolt összes hagyományos elemtől megtisztítsa a tanítást és gyakorlatát, mind pedig [...] az egyházi fegyelem iránti előszeretetével, mellyel még a pápai Egyháznál is közelebb került az állam tiszteletéhez, melytől politikai tekintélye és a kinyilatkoztatás dolgában való illetékessége megalapozását remélte" (1282. o.). – „KÁLVIN a francia vérmérsékletre oly jellemző könyörtelen logikával kérlelhetetlen következtetéseket vont le adott előzményekből." R. H. Murray *The Political Consequences of the Reformation* Studies in Sixteenth-century Political Thought (London: Benn 1926), 81. o. [The Library of European Political Thought]. A gyakorlatban ennek a magánéletbe is behatoló ellenőrzés totális rendszere, a besúgásra késztetés, a kölcsönös félelem- és gyűlölségkeltés, valamint – a bűnösségérzés elmélyítésével, a kemény gyermekneveléssel és bármiféle érzelemnyilvánítás könyörtelen visszaszorításával – a lélektani stressz növelése felelt meg. Lásd pl. R. Po-Chia Hsia *Social Discipline in the Reformation* Central Europe, 1550–1750 (London & New York: Routledge 1989) vi + 218 o. [Christianity and Society in the Modern World], különösen 35., 136–7. és 164–183. o. A „társadalmi fegyelmezés" KÁLVINi fogalmára lásd Gerhard Oestreich *Neostoicism and the Early Modern State* (Cambridge 1982). Vö. még I. John Hesselink *Calvin's Concept of Law* (Allison Park, Pa.: Pickwick 1992) [Princeton Theological Monograph Series 30].

Iskolateremtő gondolat → alkalmazás → izmusokban kifáradás: nem felszabadít, de doktriner formákba merevít

A „tudományos" neveltetés során belénk sulykolt eszményektől vezettetve azt szabad csak gondolnunk, hogy a tudományról alkotott mintaszerű elképzeléseknek kizárólag az axiomatikus minta felel meg. Ugyanakkor a kiemelkedő példákra gondolva mindenütt azt látjuk, hogy (α) valamikor a történelmi időben megjelenik egy alkotó gondolat iskolateremtése, (β) ez – többé vagy kevésbé szolgai másolások tömegén keresztül – ún. alkalmazásokban folytatódik, amit majd hamarosan (γ) irányzatokra szakadás követ, míg végül (δ) az egész mozgalom kifárad, elfakul és kihuny: mondhatnók, kiszárad. Ez az ún. izmusok sorsa – ez történt a MARXizmussal, a FREUDizmussal s a strukturalizmussal egyaránt. Azt látjuk mindenütt, hogy az ún. alkalmazások során lélektelenül és beleérzés nélkül, csekély teremtő gondolattal abszolutizálják az eredeti gondolat alapjául szolgáló megsejtést és annak alkotóelemeit. Mivel pedig – természetszerűleg – mégsem axiomatikusan működő rendszerről van szó, az axiomatikus igénnyel (kizárólagossággal és türelmetlenséggel) alkalmazott részelemek közötti (egyébként külön-külön érzékelhetetlenül jelentéktelen) következetlenségek (s olykor pusztán kifejezésbeli pontatlanságok) az eltérő irányú és célú felhasználásoktól külön-külön túlfeszítetten a rendszert végső soron irányzatok sorára szétfeszítő, és végeredményben az egész rendszer szétforgácsolódásához torkolló ellentmondásokat eredményeznek. Végül is minden műből – KARL MARXéból és SIGMUND FREUDéból egyaránt – annyi irányzat, izmus és iskola lesz, ahányan csak megkísérlik kvázi-axiomatikus alkalmazását. Az izmussá válás pedig már maga az eredeti alkotó gondolat halála. Eredendő felszabadító hatása helyett inkább zárja már, kész form(ul)ákba merevíti a gondolkodást. Az eredeti felismerést indokoló éthosz nélkül már csak sivár, örömtelen doktrinerizmus marad. Mindenekelőtt arra teszi magát az eredendő gondolatot képtelenné, hogy változó körülményekre változó hangsúlyú nézőpontokat kínáljon, és ezzel megújulhasson.

A többértelműség megtermékenyít

Az axiomatizmus csapdáját elkerülő gondolati mintákban viszont a leginkább szembeötlő vonás éppen az, hogy – pontosan elkerülhetetlen többértelműségeik s a hajlékonyságra, kreatív továbbértelmezésre irányuló nyitottságuk révén – folyamatosan megtermékenyítik a gondolkodást.

Axiomatizmus szabványosít

Nehéz lenne megválaszolnunk, hogy melyik változat hajtott több jót az emberiség számára. Nem lenne könnyű kimondanunk – mert egész eddigi neveltetésünket csapná arcul –, de az egyik válaszlehetőség az, hogy éppen a megtermékenyítő többértelműség. Ugyanakkor pedig azt már nehéz lenne bizonyítanunk, hogy az ember dolgainak magyarázatában az axiomatikus gondolkodási minta számottevő és utolérhetetlen előnyökkel kecsegtetne – kivéve a szabványosítás területét.

a meghatározatlanság és lezáratlanság autonómiájával

Ez a megtermékenyítő bizonytalanság – meghatározatlanság és lezáratlanság – pontosan a heteronómia ellenében feltételez és ösztönöz egyfajta autonómiát. Messzemenően nem a fegyelmezetlenség (csapongás, állhatatlanság vagy éppen az elvtelenség) dicséretét sugallja, hanem értékmeghatározásainkat bízza személyes döntésünkre és választásunkra. Mindig az alternativitást részesíti előnyben. Éppen a személyes felelősséggel reánk ruházott belső fegyelemmel próbál bennünket arra késztetni, hogy gondolkodásunkban is igazi értékbeli hagyományok követői és ezáltal valóban értékteremtők legyünk *(7. ábra)*.

axiomatizmus	**megtermékenyítő bizonytalanság**
minden eleve meghatározott, lezárt, egyértelmű, és kizárólagosan törvényszerű, tehát a gondolkodási folyamatnak nincs esélye: minden összetevője kész elemek puszta alkalmazásával a fennálló rendszerbe történő betagolást szolgálja	összességében s részeiben minden meghatározatlan, nyitott, lehetségesen többértelmű, és alternatív lehetőségeket hordozó; tehát a gondolkodási folyamat nyílt esélyekkel indul: a mindig új indulást, az alkotó újragondolást szolgálja
heteronómia	**autonómia**
eleve készen kapott mintáktól vezérelt, ezért a gondolkodási folyamat eleve rekonstruktív-restitutív; így az egyes ember megkíméltetik az alkotó választástól, tehát felelőtlen: az adott eredmény vele éppen megtörténik	bármiféle automatizmusnak történő szolgai alávetettség nélkül saját világát az ember maga alakítja, ezért minden pillanatában és gesztusával maga választ, következésképpen felelős, mindenkori állapotai létrehozásában maga is közreműködik

rugalmatlan változás csak rendszerváltással (revolúciós úton: régi megdöntésével, új intézményesítéssel); rideg: csak rendszeren belül kínál választ, miközben új megközelítést, nézőpontot, értékelést is kizárólag saját adott, megállapodott rendszerén belül vállal	**hajlékony** szabadon alakítható (evolúciós úton: bármely irányban újraindító kezdeményezéssel); reszponzív: felvetődő kérdésekre adandó válasza formálja kereteit, minden megújulást vállal, mely bármely szempontból még inkább kielégítő válaszadásra való alkalmasságát csak elősegítheti
mechanikus világkép áll mögötte oksági-mechanikus törvényszerűség kivétel nélküli uralma, egyszer s mindenkorra történő külső meghatározottsággal; jelképe: óramű, mit az Alkotó létrehozott, mozgásba hozott – s utána már csak pihen, jóleső figyelemmel és derűvel	**autopoietikus világkép áll mögötte** sztochasztikus törvényszerűség csupán, statisztikai valószínűséggel, melyben a jövő leginkább irányát tekintve látható előre; jelképe: BROWN-féle mozgás, melynek látszólagos kaotikumából minden pillanatban formálódik a mindenkor érvényesítődő rend
a jogot objektiválják tételezés útján, kodifikációs eszménnyel, minden kétséget kizáró módon a társadalom fölé helyezve; melyben a jogi következmény logikai törvényszerűséggel vonatik le, kizárólagos lehetőségként, formális válaszként, az igazolás logikáját idéző deduktív következtetéssel	**a jog megnyilatkozik** elv gyakorlati megvalósulásaként, mint szabály példaként követése; a társadalom kultúrájába ágyazottan úgy jelenik meg, mint közmegegyezés eredményeként vállalható válaszlehetőség, mely mindig jobb híján adódik, mint dialektikus közösségi megvitatás gyümölcse; ez érdemi válasz, melyet a feladatmegoldás logikájába illő induktív érveléssel építettek fel
joghézag van, hiszen a logikai osztályozási rendszer sohasem teljes; fennállása kritikát jelent, hatása drámai lehet; ezért feloldására különféle kisegítő-kerülő technikák jönnek létre	**joghézag** nincs, és nem is lehet, hiszen a hagyomány mindent átfog: elvek megerősítésével s szabályok jelentésének újraaktualizálásával rend a múltat csupán előzményként vállalva teremtődik ismét meg

7. ábra

„Csillagos ég fölöttem, erkölcsi törvény bennem"

JEAN-PAUL SARTRE a háború után írta a szellemi megújhodás európai jelképévé vált írását,[155] melyben felveti az életérzését s korunkat egyaránt meghatározó nagy erkölcsi dilemmákat. Míg a katolikus morálteológiától a MARXista etikáig számos irányzat vélte úgy, hogy – esetleg egymással szembefutó irányban, de alappal – megválaszolhatja a „Mikor is szabad ölnünk?" kérdését, SARTRE válasza szerényebben, szkeptikusabban – de önmagában szintén nem megalapozatlanul – lényegileg úgy szólt, hogy: „Nem tudom!" Válaszának egyik kulcsfontosságú része szerint kultúránkban minden a rendelkezésünkre áll, ami csak szükséges lehet döntésünkhöz: törvénykönyvek, erkölcsi példázatok és így tovább. Mindez személyesen is bennünk van, hiszen kultúránkkal együtt ezt is elsajátítottuk. Látszólag tehát minden nyilvánvaló, s nem is volna szükségünk alkotó, személyes döntésre. Mégis, mihelyt meg kell mondanunk, hogy mi is az, ami nyilvánvaló, mihelyt tehát tényleg döntenünk kell, rá kell jönnünk arra, hogy valójában egyet tudunk csupán: azt, hogy nem tudunk dönteni. Amiként IMMANUEL KANT nyomán[156] SARTRE kifejezte: hiába van a csillagos ég fölöttünk s az erkölcsi törvény tudata bennünk, ha a csillagos ég – a KANTi kategorikus imperatívusz – oly messze van, és ha szívemben hallgat az erkölcsi törvény, amikor valóban szükségem lenne rá, nos, ilyen esetben nem tudhatunk sem velük, sem nélkülük dönteni – miközben persze senki sem oldozhat fel bennünket sem a döntés szükségétől, sem az érette viselendő személyes felelősségünktől.

Axiomatizmus: biztos fogódzó reménye

Az axiomatizmus meghagyja bennünk a hitet – vagy legalább is annak reményét –, hogy végtére létezik valahol egy fogalomvilág, amely számunkra biztos menedéket nyújt. Fogódzót ad, mert végül is helyettünk dönt, s nékünk csupán a konkrét alkalmazást és az ebből adódó következmény levonását hagyja. Leegyszerűsített lenne azt is megkérdeznünk, vajon jó-e ez nékünk, vagy rossz. Annyit viszont bizton elmondha-

[155] Jean-Paul Sartre *L'existentialisme est un humanisme* (Paris: Nagel 1946) 141 o. [Collection Pensées]. A problematika egészéhez vö. még George C. Kerner *Three Philosophical Moralists* Mill, Kant, and Sartre: An Introduction to Ethics (Oxford: Clarendon Press 1990) xii + 204 o.

[156] „[A] csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem [...]." Immanuel Kant *A gyakorlati ész kritikája* 2. kiad. [1991] ford. Berényi Gábor (Budapest: Cserépfalvi 1996), Zárszó, 213. o.

tunk, hogy ez is, az is egyfajta hagyomány, amelyik folyton folyvást bennünk vívja csatáját.[157]

S hozzátehetjük: megalapozott kétségeink okából az axiomatikus gondolatvilág menedéke is csupán csalóka, látszólagos. Hiszen éppen bizonytalanságunk rejtésére keres egy pusztán általunk kivetített, magunkból extrapolált fogódzót. Ez a kétértelműség már az axiomatizmus legkorábbi alkalmazásaiban is megjelenik. Hogy csak egy-két meggondolkodtató (s egyben talán megindító) példával éljünk, AQUINÓI SZENT TAMÁSnak különös kegyelemben telt élete során mindvégig továbbépített művére végül a szerző látomásos elnémulása tesz pontot,[158] SPINOZA *Etikájának* pedig éppen geometrikus kibontása teszi egyértelmű olvasatát úgyszólván lehetetlenné.[159] Arra következ-

Ezért: szinoptikus egyesülés ígérete

[157] Márai Sándor írja – *Egy polgár vallomásai* II, 3. kiad. (Budapest: Révai é. n.), 103. o. [Munkái] – egykori barátja jellemzése kapcsán: „Élete, munkássága egyetlen erőfeszítés volt a nagy, tiszta eszmény, a rend megvalósítására. De ahova eljutott, az legtöbbször csak a rendszer volt, soha a rend. A legmagasabb eszmények foglalkoztatták eszméletét: monumentális rendszerek, tökéletes életformák. Mindent ünnepelt, ami »nagy« volt, a quantitás mámorában élt. De a kis dolgokban, ott, ahol rögtön dönteni kell, a felületen, ahol az egész ember mégis minden következménnyel megnyilatkozik, kínlódott és tétovázott. Mindennek »formát« keresett, s kétségbeejtette, hogy az élet nem tűri a formákat, mindenen túlárad, s egyetlen formátlan zűrzavar, amelynek a halál ad csak valamelyes laza, gyászszegélyes keretet."

[ám rendszerből az életben nem lesz rend]

[158] Pontosan negyed évvel halála előtt, SZENT MIKLÓS napján, nápolyi anyatemplomuk SZENT MIKLÓSról elnevezett kápolnájában mondott misét TAMÁS. Ekkor olyan látomása támadt, amely után – noha éppen a *Summa theologiae* harmadik részén dolgozott – nem írt, nem diktált soha többet. Aggódó titkára, REGINALD testvér érdeklődésére semmit sem válaszolt. Sokszoros sürgetésére végül ennyit mondott: „Mindaz, amit eddig írtam, semmiség ahhoz képest, ami most feltárult előttem." *First Canonisation Inquiry* [Nápoly, 1319], LXXIX. pont. „Írásomnak immár vége, mert olyan dolgok tárultak föl előttem, hogy mindaz, amit eddig tanítottam és írtam, most már semmitmondónak tűnik. Ezért nem kívánok mást, mint hogy miután Isten véget vetett annak, hogy írjak, gyorsan véget vethetne életemnek is." Bernard Gui *Life of St. Thomas Aquinas* [1318–1330], 27. pont. Mindkettő in Foster, 46. és 109–110. o., valamint 63. jegyzet, 73. o.

[AQUINÓI látomásos elnémulása]

[159] Edwin M. Curley *Behind the Geometrical Method* A Reading of Spinoza's *Ethics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press 1988) xii + 175 o. meghatározó véleménye szerint például „olyan dialógusról van szó, amelynek geometrikus bemutatása az elrejtést célozta, s geometrikus bemutatásának talán részben ez is volt a szándéka." (xi. o., valamint 51–52. o.)

[SPINOZA gondolatrejtése szisztematizmusában]

tethetünk tehát, hogy a geometria eszményét követő elméleti építkezés – mint jobb híján a leginkább módszeres kifejtés lehetősége – eredendő ambivalenciáját már születésétől fogva magában hordozta. Nem véletlen ezért, hogy az emberiség nagy kultúrái – nyugaton és keleten egyaránt – mítoszaikban, egyfajta szinoptikus látomás ígézetében a Nagy Feloldás, tehát eltérő utak, egymást kizáró nagy alternatívák valamiféle közös látásmódba foglalásának a lehetőségét valamiféle egyöntetűséggel mind megálmodták.[160, 161, 162]

[látomás AUGUSTINUS és AQUINÓI egymást kiegészítéséről]

[160] AQUINÓI SZENT TAMÁS halála után BRESCIAI ALBERTnek látomása volt, melynek során – a bresciai dominikánus ANTAL testvér tanúvallomása szerint – a látomásában megjelenőtől ezt hallotta: „AUGUSTINUS vagyok, az Egyház doktora, s azért küldettem, hogy tanúságot tegyek néked az itt mellettem álló AQUINÓI TAMÁS művéről és dicsőségéről. Mert ő az én fiam, ki híven követte az apostoli tanítást s az enyémet is, és ezzel megvilágosodást adott az Egyháznak [...]. A dicsőségemben egy ő, sőt a szüzesség tiszteletében még kiválóbb is nálam." *First Canonisation Inquiry*, LXVI. pont, in Foster, 104. o., valamint 95. jegyzet, 79. o. Az erkölcsteológia osztozik ebben a meggyőződésben, amennyiben szemében a két nagy megalapozó életmű nem más, mint „Krisztus kimeríthetetlen gazdagságú misztériumának két nagy kifejeződése". Pinckaers, 223. o.

[SHAMMAI és HILLEL szembenállásának egységes igazsága: „élhető" jog]

[161] „ABBA rabbi mondotta SÁMUEL nevében: Három éve vita volt BETH SHAMMAI és BETH HILLEL között, mivel az előbbi ezt állította: »A *halachah* a mi nézeteinknek felel meg«, az utóbbi pedig ezt: »A *halachah* a mi nézeteinknek felel meg«. Ezután egy *bath kol* [(irodalmi értelemben: 'egy hang leánytestvére'): egy az égből alászálló s a prófécia alacsonyabb fokának tekintett hang, mely eligazítást nyújt emberi ügyekben] bocsáttatott ki, mely kinyilvánította: »Mindkettő [kijelentése] az élő Isten szava, de a *halachah* BETH HILLEL eljárásának felel meg.« Minthogy eszerint »mindkettő az élő Isten szava«, mégis mi jogosította fel BETH HILLELt, hogy a *halachah* az ő eljárásának feleljen meg? Az, hogy kedves és szerény volt, saját döntéseit s BETH SHAMMAI döntéseit egyaránt tanulmányozta, és olyan mértékig ilyen [alázatos] volt, hogy BETH SHAMMAI szavait a sajátjai előtt említette [...] s ez azt tanítja, hogy aki magát megalázza, azt a Szent Egy, áldott legyen a neve, felemeli, aki pedig magát felmagasztalja, azt a Szent Egy, áldott legyen a neve, megalázza; aki nagyságot keres, attól elmenekül, de aki a nagyságtól menekül, azt nagyság követi; aki az időt sürgeti, azt az idő nem kedveli, de aki az időnek teret ad, annak az idő is enged teret." *The Babylonian Talmud* Seder Mo'ed III: 'Erubin, trans. Israel W. Slotki (London: The Soncino Press 1938), 13b, 85–86. o., a *bath kol* magyarázata pedig a függelék glosszáriumból, 737. o. A HERÓDES uralma (Kr. e. 38–34.) alatti farizeus írástudók jelese volt HILLEL, a *Sanhedrin* elnöke, ki – főbírájával,

Autopoiesis: önreprodukció önmeghatározással

Miként is gondolkodunk ma Európában? A makroszociológia az utóbbi évtizedben az ún. autopoetikus rendszerelmélet révén újította meg a társadalomtudományi gondolkodást. Az élő sejt önreprodukciójának megfigyelése nyomán megfogalmazott *autopoiesis* módszertani alkalmazásával kimutatta, hogy végső soron a társadalom működése sem más, mint valamiféle önreprodukció. Egyet tudhatunk csupán előre: a mindenkori újratermelődés a mindenkori időben bizonyosan végbemegy, de ez nem előre meghatározott keretek közt történik, ha-

SHAMMAIjal visszatérően folytatott vitájában – hajlékonyságával, a társadalmi szükségletek felé forduló gyakorlati érzékenységével, az *organon*nak nevezett „értelmezési szabályok" megfogalmazásával („melyek révén az Írásból új szabályokat és új igazságokat lehetett csiholni s parancsait a zsidó élet mindig változó feltételeivel összhangba hozni") megélhetővé tette a kinyilatkoztatott ősi parancsot. George Horowitz *The Spirit of Jewish Law* [1953] (New York: Central Book Co. 1963), 30. o.

Meghatározó stílusok küzdelméről szól történetük: „Egy ember jött SHAMMAIhoz és mondá: »Megtérithetsz, ha meg tudod tanítani nékem az egész Tórát, amíg egy lábon állok«, de ő elzavarta [...]. Felkereste HILLELt is, aki a következő szavakkal térítette meg: »Ne tedd felebarátoddal, amit nem kívánsz, hogy veled tegyenek. Az egész Tóra ennyi, a többi csak kifejtés. Menj, és tanulj!« " *Sabbath* 31*a*, uo., 29. o.

A *talmud*i gondolkodásmódról vall a fenti idézet befejező része is: „Rabbijaink ezt tanították: Két és fél évvel ezelőtt BETH SHAMMAI és BETH HILLEL között vita volt, mert az előbbi ezt állította: jobb lett volna az embernek, ha nem teremtetik meg, mint hogy megteremtetett, míg az utóbbi ezt tartotta: jobb az embernek, hogy megteremtetett, mint ha nem teremtetett volna meg. Végül szavaztak és úgy döntöttek, hogy jobb lett volna az embernek, ha nem teremtetik meg, mint hogy megteremtetett, de most, hogy már megteremtetett, vizsgálódjék múltbéli cselekvései között [és ha szükséges, úgy változtasson], vagy, miként mások mondják, tűnődjék jövőbeni lépései felett [mielőtt valóban lépne]." Uo., 86–87. o.

[végső bölcsesség?]

[162] Bizonyos ADOLPH TANQUEREYről tartja számon az emlékezet, hogy fiatalon hétkötetes *Summát* írt, amit egy ötkötetes *Digest* nyomán háromkötetes *Compendium*má tömörített, amit egyetlen kötetnyi *Manual* nyomán egy vékonyka *Medulla Theologiae Moralis*ban végzett be. Mikor öregen a keresztény erkölcsi tanításról kérdezték, már csak ennyit idézett AUGUSTINUStól: „*Ama, et fac quod vis*" [Szeress, és tedd, mit kívánsz]. Albert R. Jonsen & Stephen Toulmin *The Abuse of Casuistry* A History of Moral Reasoning (Berkeley, Los Angeles, London: The University of California Press 1988), 342. o.

nem úgy, hogy a reprodukciós rendszer a reprodukciós folyamatban maga határozza meg önreprodukciója

(a) keretét, idejét és

(b) lefolyása törvényszerűségeit

egyaránt.[163] Nos, lényegi üzenetére korlátozottan az alaptétel alig mond többet egy látszólagos tautológiánál: nevezetesen, a társadalom önreprodukciója addig biztosított, ameddig a társadalom ténylegesen reprodukálja is magát. Tudjuk, hogy az ördög mindig a részletekben bújik meg. Nyilván itt is az a voltaképpeni kérdés, hogy miképpen zajlik le mindez, és közben mi megy benne végbe.

Jogmegvalósulás a jogászság jogi aktusai révén: felelősséggel sorsunkért

Nos, a jogra vetítve az elméleti válasz lényege pontosan ez: a történés mikéntje éppen rajtunk – mindennapi közszereplőkön s a jogászi hivatás gyakorlóin – múlik.[164]

Visszatérve a jog példájához, elméleti problematikájához: a jogműködés módszertani magyarázatát illetően az európai jogi gondolkodást napjainkban a jogi argumentációelmélet uralja.[165] Az amerikai kontinensen az alkotmányértelmezés,[166] vala-

[163] Első tájékozódásként lásd *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége* Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából, szerk. Cs. Kiss Lajos & Karácsony András (Budapest: ELTE „Összehasonlító Jogi Kultúrák" Projektum 1994) 124 o. [Jogfilozófiák], valamint a további irodalmat az 5.3. pontnál.

[164] Hasonló értelemben mondta az amerikai főbíró, hogy biztonságunkat statikus azonosságtömbök kiépítésével – „egy MAGINOT-vonalba vetett illúzióval" – szoktuk elképzelni, holott az mindig a kellő változásban, az adaptatív rugalmasságban rejlik. Justice William O. Douglas 'Foreword' in *Essays on Jurisprudence* from the Columbia Law Review (New York & London 1963), 18. o.

[165] Aulis Aarnio tollából *On Legal Reasoning* (Turku: Turun Yliposto 1977) xiii + 355 o. [Turun Yliopiston Julkaisuja, Sarja B, Osa 144] és *The Rational As Reasonable* A Treatise on Legal Justification (Dordrecht, etc.: Reidel 1987) xix + 276 o. [Law and Philosophy]; továbbá Robert Alexy *A Theory of Legal Argumentation* The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification [*Theorie der justischen Argumentation* Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1978) 397 o.] trans. Ruth Adler & Neil MacCormick (Oxford: Clarendon Press 1989) xv + 323 o. és Aleksander Peczenik *Grundlagen der juristischen Argumentation* (Wien and New York: Springer 1983) xiii + 266 o. [Forschungen aus Staat und Recht 64].

[166] Ronald Dworkin *Taking Rights Seriously* New Impression with a Reply to Critics (London: Duckworth 1978) xv + 371 o., valamint 'Interpretation Symposium' in *Southwestern California Law Review* 58 (January 1985) 1, ii + 725 o.

mint a jog és irodalom mozgalma[167] keresi a jogi normarendszerben a bíró által a döntéshozatali folyamat során levont következtetés s a bírói döntés igazolásában utólagosan megjelenő kvázi-logikai következés valóságosan működő logikáját, azaz a tényleges meghatároz(ód)ást abban a hivatalos látszatoknál, verbalitásoknál és különféle rítusoknál lényegesen összetettebb folyamatban, amely szakmai kommunikációnk – mint heterogén inspirációk hatására végbemenő gyakorlati lépéseinknek homogén közegben történő igazolása – homlokzata mögött lezajlik. Ezek az elméletek mind abból indulnak ki, hogy bizonyos alapvető értékválasztásokat kultúránkban az elődeink már eleve megejtettek. Végső soron ezek határozzák meg döntéseinket, vagy legalább is az ezek kialakításához vezető okfejtés (érvelés és igazolás) kereteit. Ennek megfelelően legfőbb üzenetük pusztán egy figyelmeztetés: miután meghatározó mértékben a magunk urai vagyunk, felelősséggel kell viseltetnünk sorsunkért.[168] S miután még kötődéseink, játékterünk, mozgási és választási korlátaink látszatkötései mögött is jórészt magunk vagy elődeink immár hagyománnyá neme-

[167] James Boyd White tollából lásd *The Legal Imagination* Studies in the Nature of Legal Thought and Expression (Boston & Toronto: Little, Brown & Co. 1973) és *When Words Lose their Meaning* Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community (Chicago & London: The University of Chicago Press 1984; Stanley Fish tollából pedig *Is There a Text in This Class?* The Authority of Interpretive Communities (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1980) viii + 394 o. és *Doing What Comes Naturally* Change and Rhetoric of Theory in Literary and Legal Studies (Durham & London: Duke University Press 1989) x + 613 o. Kritikai számbavételként vö. még 'Law and Literature Issue' in *Texas Law Review* 60 (1982) 3, 371–586. o., valamint Robert Weisberg 'The Law-Literature Enterprise' és Robin West 'Communities, Texts, and Law: Reflections on the Law and Literature Movement' *Yale Journal of Law & the Humanities* 1 (1988) 1, 1–77. és 129–156. o.

[168] A dilemma már az emberi bölcselkedés kezdetén megfogalmazódott: „Jobb az istenekről szóló mítoszt követni, mint a természetfilozófusoktól hirdetett végzet rabságába esni, hiszen az előbbi reményt nyújt arra, hogy az isteneket természetnyilvánítással meg lehet lágyítani, az utóbbi azonban a hajlíthatatlan kényszerűséget hirdeti." 'Epikuros üdvözletét küldi Menoikeusnak' [in Diogenés Laërtius *De vitis dogmatibus, et apophtegmatibus eorum qui in philosophia claruerunt*] in Epikuros *Legfontosabb filozófiai tanításai* ford. Kövendi Dénes és Sárosi Gyula (Budapest: Farkas Lőrinc Imre 1994), 42. o.

[elszántság
X
végzet rabsága]

sült korábbi döntése és alternatív döntési helyzetben megejtett választása rejlik, tudnunk kell okosan és fegyelmezetten, egyszersmind célravezetően bánni ezzel a hagyománnyal.

érveléssel személyes döntéshez érkezve el

Tudásunk tehát nem abban rejlik, hogy birtokolunk például egy könyvet, melyben készen leírva ott állanak számunkra a világunk uralásához szükséges számú, változatosságú és mélységű fogalmak és tételek, melyek – axiómákként vagy tézisekként – döntenek helyettünk, egyértelműen megmondva számunkra: mi az, ami van, és mi az, aminek lennie kell. Történelmi és erkölcsi tudásunk ehelyett pontosan az ellenkezőjét sugallja – azt, amire JÉZUS KRISZTUS tanítása kapcsán korábban már oly bátortalanul megpróbáltunk következtetni. Nevezetesen, nem „következik" semmi semmiből. Ha valami mégis – hétköznapi értelemben – következnék, úgy az csupán egy felismerés, melyről röviden így adhatunk számot: amennyiben nem akarunk BURIDÁN[169] szamaraként elpusztulni (mert a középkori példa állata racionális igazolhatóság híján képtelen volt választani az orra előtt jobbra és balra egyenlő távolságban elhelyezett két szénacsomó közt), és nem kívánunk SARTRE egzisztencialista dilemmájában sem elveszni (mert reménytelenül várjuk mind a csillagos ég homályából, mind pedig a bennünk élő erkölcsi törvény tudatának bizonytalanságából a sugallatot) – vagyis, ha uralni kívánjuk a saját sorsunk feletti választásainkat –, úgy meg kell tanulnunk érvelni. Meg kell tanulnunk, hogy példázatokból, erkölcsi ösztönzésekből és megfontolásokból miképpen lehetséges olyan személyes döntésekhez elérkeznünk, amelyeket vállalhatunk, amelyek miatt később sem kell szégyenkeznünk – amelyekben tehát megbízhatunk, mert végig tudtuk és mertük járni azt a gondolkodási utat, amelynek eredményeként vállalhatjuk döntéseinket s a hozzá vezető úton magunkban kialakított döntési szabályt is.

folytatólagos párbeszédben

Ha pedig jogról van szó, úgy feladatunk az, hogy a különféle érdekütközéseket úgy tudjuk feloldani vagy kezelni, hogy – bíróként, ügyvédként vagy peres félként – racionális párbeszédben ütköztessük mindazt, ami racionális, e párbeszédbe csomagolva azt is, ami látszólag, magában talán nem racionális – tehát

[169] JEAN BURIDAN párizsi bölcselő (XIV. sz. első fele) gúnyolására szolgált a példa.

minden felmerülhető szempontot és kimondott vagy kimondatlan értékválasztást. Úgy vélem, létünket, társadalmunkat uralni csak így és ezzel tudjuk. Úgy vélem, gondolkodásunknak távlatot s holnapot csakis ilyen módon biztosíthatunk.[170]

Magatartási minta kívülről előírtan / belülről fakadtan

Az emberi gondolkodás fejlődéstörténetében két nagy gondolati tömböt vizsgáltunk. Ez két stílusnak, s az erkölcsfilozófiában szokásosan tett megkülönböztetés továbbgondolásával a heteronóm és az autonóm közti különbségnek felel meg. Az egyikben kívülről alkalmazódik a magatartási minta az ezt passzívan tudomásul vevő személyre, a másikban belülről fakad annak döntéshez vezető átélése, hogy voltaképpen milyen minta nyomán, miként is kell cselekednem.

Axiomatizmusban emberi közreműködés véletlenszerű, elhanyagolható

Az axiomatikus társadalmi eszmény legnagyobb hatású európai ösztönzője AQUINÓI SZENT TAMÁS volt. Filozófiájában egy önmagában érvényes gondolatrendszert jelenített meg – olyan mértékben eljutva az axiomatizmus önállósulásához, hogy e gondolatrendszer önérvényességének mindent meghatározó vonzásában végül maga az ember tehetetlenült: aktív részvételre nem kényszerült, mert cselekvő választástól végső soron megkímélt lénnyé változott. Hiszen az axiómák olyan emberi elhatározástól függetlenedő érvényre tettek szert, hogy inkább az ember léte vált esetlegessé az axiómák érvényessége szemszögéből. AQUINÓI SZENT TAMÁSnál tehát megjelenik az emberi gondolkodás olyan lehetősége, amelyben maga a gondolkodó puszta receptorrá, mintegy önmaga belső történéseinek külső megfigyelőjévé, s ezzel a megismerési folyamat általánosságban talán szükséges, érdemében mégis teljességgel véletlenszerű hordozó közegévé válik. Minden felismerés, amire jut, a felismerő alanytól immár teljességgel függetlenedően lesz érvényes. Azok a logikai összefüggések pedig, amelyeket axiómák és egyes tételek között megállapít, olyan mértékben önmagukat megjelenítővé válnak, hogy az emberi jelenlét egyre inkább egy elhanyagolható mennyiségre [*quantité négligeable*] emlékeztető tiszta elvonatkoztatássá redukálódik.

[170] Vö. pl. A. Schwarz *Die Controversen der Schammaiten und Hilleliten* (Wien 1893).

Ez az a változat, amely Európában tudományos eszménnyé, majd a gondolkodás paradigmatikus mintájává vált, s így úgyszólván napjainkig egyedüli mintaként uralkodik. Hatása mindenen áthatolóan érvényesült, és alapgondolata ezért sokáig visszaköszön még nékünk az ún. történelemfilozófiákban s a jogban is.

a világról azonban korlátozottan ad számot

Számunkra itt és most elegendő csupán annyit tudni, hogy ennek a gondolkodási iránynak is, noha régóta paradigmatikusan uralkodónak s kétségbevonatlannak tetszik, megvannak a határozott korlátai. Elegendő csupán annyival tisztában lennünk, hogy modellszerűen – tehát r e p r e z e n t á c i ó képpen, vagyis a külvilág másaként s a j á t „realitást" konstruálva – szól a valóságról. Elegendő, ha eleve számolunk azzal, hogy a tényleges mozgások mindig összetettebbek, és valóban érvényesülő összefüggéseik közül mi azt emeljük csak ki, amelyről értelmesen szólani tudunk.[171] Ami van, történik és bekövetkezik, mindig csodálatosabb, mélyebb s lehetőségeiben kimeríthetetlenebb hát, mint amiről véges nyelvünkön és korlátozott kifejezési eszközeinkkel számot adhatunk.[172]

[egyszerűsítve bonyolult összefüggéseit]

[171] Nem véletlen hát a neurológus könyvméretű figyelmeztetése arról, hogy az is tudományszerű köntösben jelenik ma meg, ami legfeljebb bizonytalan (netán különérdek-) alapú tapasztalati általánosítás, s a tanítványnak többnyire okszerű levezetés képzetét nyújtják ott is, ahol pusztán egy mesternek szabályokba aligha foglalható gondolkodásmódját követve sajátíthatná el a végtelen ismeretlen változó közt néhány összefüggés felismerése nyomán azt az okfejtést, mely a beteg számára optimális diagnózishoz és terápiához vezet. Szirmai Imre *Valami ideg* (H.n.: Lift Coeur é. n.) 192 o.

[miközben magát a világot teszi véletlenszerűvé]

[172] A közelmúltban elhunyt orosz tudományfilozófus figyelmeztet: „Egyetlen csekély jelentőségű tény, mely ugyan a valóság statisztikai felfogásában elhanyagolható, makroszkopikusan érzékelhetetlen s ezért látszólag fizikai létezéssel sem bír, mégis megváltoztathatja az összesség világvonalát; miközben meghatározhatóvá éppen az általa előidézett változás révén válva utóbb valóságosan lényegesként jelenik meg az egész számára." Boris Kuznetsov *Einstein and Dostoyevsky* trans. Vladimir Talmy (London: Hutchinson Educational 1972), 97. o.

3. A TÖRTÉNELEMFILOZÓFIA TUDOMÁNYELMÉLETI PROBLEMATIKÁJA

Szabadság = felismert szükségszerűség

Az, amit történelemfilozófiának szoktunk nevezni, bármennyire természetesnek tessék is első látásra, egyáltalán nem természetes képződmény.[1] Gondoljunk csak arra, hogy hazai MARXizmusunk nyelvét szajkózva mennyire hozzászoktunk ahhoz a FRIEDRICH ENGELS *Anti-Dühring*jében megfogalmazott tételhez, amely szerint „a szabadság felismert szükségszerűség". Ez a tétel, mint tudjuk, filozófiatörténeti hagyományokon keresztül visszavezet BARUCH SPINOZÁig, akiről viszont tudjuk, hogy a *more geometrico* típusú axiomatikus gondolkodás jellegzetes képviselője volt.

Történelemfilozófiában a történelem történelemfelettiesítése

Rá kell döbbenjünk annak furcsaságára, hogy a XVIII. században, a felvilágosodás hullámain Európa-szerte kialakul egy úgynevezett történelemfilozófia, mely tételeket fogalmaz az emberi fejlődésről, ennek értelméről, a történelem céljáról, kezdetéről és végéről, s mindent, amit csak mond, abszolút érvényesnek

[1] A történelemfilozófia problémájára általános áttekintésként lásd Georg G. Iggers *The German Conception of History* The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press 1968) xvi + 388 o. és *Deutsche Geschichtsphilosophie in dem kurzen 20. Jahrhundert / Német történetfilozófia a rövid 20. században* Ausgewählte Abhandlungen red. / Válogatott tanulmányok / szerk. Kalmár Zoltán (Veszprém: Veszprémi Egyetem Társadalomtudományi Tanszéke 1996) 604 o.; *Philosophy of History and Action* ed. Yirmiahu Yovel (Dordrecht: Reidel & Jerusalem: The Magness Press [of the] Hebrew University 1978) xi + 243 o., különösen a történelemfilozófiának szentelt II. rész és Raymond Polin 'Farewell to the Philosophy of History?' című vitaindítója megvitatásának szentelt IV. rész [Philosophical Studies Series in Philosophy 11], valamint – résztanulmányként – Robert Vincent Daniels 'Fate and Will in the Marxian Philosophy of History' *Journal of the History of Ideas* XX (1960), 538–552. o. és Bernard Moss 'Marx and Engels on French Social Democracy: Historians or Revolutionaries?' *Journal of the History of Ideas* XLVI (1985) 4, 539–557. o.

tekint. A történelem ezzel létrehozza saját történelemfelettiségét. Pontosan úgy, ahogyan AQUINÓI SZENT TAMÁS is istenbizonyítékai révén elméletét olyan ontológiai magasságokba emelte, hogy immár önnön elméletét is saját tárgyakánt, a lét részeként szemlélhette. Axiómái, tudjuk, önmagukban is érvényesként fennállanak, munkálnak, s az általuk megidézett eszkatologikus történelemben a mi valóságos történelmünk pereg s dobog – miközben, igencsak furcsa módon, nékünk magunknak aligha van más dolgunk, mint hogy ezt hallgassuk. Így egyebek közt üdvtörténetünk, a jó és rossz szétválásának küzdelmes története is pusztán megtörténik vélünk – s nékünk csupán annyi a dolgunk e drámai történésben, hogy szabadságunk erejénél fogva benne szerepet válasszunk. A derék Münchhausen báró tette ismétlődik ezzel a gondolkodás történetében – a báróé, aki jobb híján hajánál fogva emelte fel önmagát. A történelemfilozófiában viszont az a paradox helyzet áll elő, hogy a felvilágosodás, mely a feudalizmus elnyomorító hatásával szemben az embert akarta felszabadítani, éppen az ember alárendelését eredményezte akkor, midőn elvontan és spekulatíve megfogalmazott tételeknek – úgynevezett törvényeknek – alávetette.

az emberfelszabadítás törvényeknek alávetésébe torkollik

Azzal ugyanis, hogy egy elmélet történelemfilozófiai felvetéssel él, végső eredményében semmivé teszi az embert s szerepét. Emlékezzünk csak vissza: a MARXizmusban is az az alapérzés köszönt vissza, hogy mi, emberek, teljességgel tehetetlenek vagyunk. Egyedül a történelem az, aminek van értelme, fejlődése és célja – márpedig a történelem mindig kollektív, mi pedig egyénenként puszta egyedek vagyunk. Személyünkben, a történelem szempontjából véletlen napvilágra jöttünkben pedig vagy beleillünk egy ilyen nagy tervbe, vagy nem. Láthattuk: az emberi szabadság nem más, mint felismert szükségszerűség. Minél többet tudunk meg hát a valóságról s minél inkább uraljuk e valóságot, annál nyilvánvalóbbá válik: a valóság olyasmi, amihez – mint véletlen statiszták a történelem színpadán – ugyan igazodhatunk, de a színpadon zajló darabot nem befolyásolhatjuk, így hát azzal voltaképpen tennivalónk sincs.

A történelem kollektivitásában a személy tétlen és felelőtlen marad

A fejlődésgondolat s benne az emberi döntés alternatívátlansága – társulva a felvilágosodás sajátos felhangjaival – azért különösen érdekes, mert szerepet játszik benne egy másik összetevő is, amiről hasonló összefüggésben még nem beszél-

Fejlődésgondolat a felvilágosodásban

tünk. RENÉ DESCARTES hatása ez, az ún. KARTEZIANizmusé. DESCARTES volt az, aki a gondolkodás, az emberi megfigyelés, a megfigyelésből levonható törvényszerűség kérdéseit vizsgálta, ezzel a kísérleti tudományokat módszertanilag megalapozta, és ezáltal vezetett el a gondolkodás olyan szintjéhez, amit *módszeres bizonyosságként* jellemezhetünk. Úgy vélte: az emberiségnek lehetnek bizonyos módszerei. S ha ezeket betartjuk, akkor – minden további esetlegességtől függetlenül – bizonyossághoz érkezünk.

ráció + logika uralma

DESCARTES azért különösen fontos az európai kultúra számára, mert egész mai tudományképünk, a tudás módszeres bizonyosságába vetett hitünk az ő vélekedésére épül. A ráció modern fogalma is véle alakult ki. A modernség eszménye szerinti *ráció* és *logika* meghatározó uralma DESCARTES diskurzusaival lép be a nyugati civilizációba. Ráció és logika – ez a két tényező, megfontolás és diszciplináris szűrő az, amely az ember intellektuális tevékenységét ettől kezdve minden ponton uralja. Csírájában így DESCARTES vetíti előre azt az eszményt, amelynek kifejezett megfogalmazását majd GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ adja, jelesül a *Calculemus!* eszméjét, vagyis hogy emberi dolgainkról szóló vitáinkat is számolással, logikai kalkulusokra történő visszavezetéssel a bizonyosságig elérkezve feloldhatjuk.

Vajon minden döntés tévedés, ha másokat meggyőzni nem tud?

Még néhány évtizeddel ezelőtt is – pontosan CHAÏM PERELMAN művének megjelenéséig[2] – elméletileg megválaszolatlan problémát jelentett, hogy miként is értelmezzük például az amerikai Legfelsőbb Bíróság tevékenységét. Egy testületi döntés ugyanis vagy egyhangú, vagy nem. Az egyöntetű döntés e gondolatkörben különös problémákat nem vet fel. De mi a helyzet

[2] Chaïm Perelman *Justice et raison* (Bruxelles: Presses Universités de Bruxelles 1963) 256 o. [Université Libre de Bruxelles: Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres XXV] című első könyvének hazai visszhangja az *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 3 hasábjain, a fenti dilemmát először megfogalmazó *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1968) 149 o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit VIII] című gyűjteményének pedig az *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3 lapjain jelent meg. Mindkettőt újranyomva lásd in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem „Összehasonlító jogi kultúrák" projektuma 1994), 69. o. [Jogfilozófiák].

akkor, ha 6:3 vagy éppen 5:4 arányban döntenek, ami leggyakrabban előfordul? Példának okáért, ha öten adják a többségi szavazatot s négy másiknak van ellenvéleménye, úgy releváns-e mindez a KARTEZIÁNus problémafelvetés szempontjából? Hozzá kell-e vajon tennünk, hogy legalább egyvalakinek bizonyosan tévednie kellett – vagy a premissza kiválasztásában, vagy pedig a következtetés levonásakor? Vagy azt kell-e LEIBNIZ sugallatára inkább mondanunk, hogy mindannyian szükségszerűen tévedtek? Tévedtek, még akkor is, ha valamely részüknek – kisebbségüknek vagy többségüknek – történetesen igaza volt? Mert – folytatná LEIBNIZ – ha valóban igazuk lett volna és ennek ők maguk is tudatában lettek volna, akkor meg tudták volna erről győzni a többieket is?

Vajon módszeres bizonyosságunk eleve korlátozott terrénumon érvényesülhet csupán?

CHAÏM PERELMAN az a filozófus volt, aki a viták megoldását éppen a megoldási módok lehetőségeinek módszertani kutatásával kereste. Hírnevét a retorika újrafelfedezésével és az érvelés elméletet megalapozó szerepének leírásával alapozta meg, pontosan arra érezve rá, hogy teoretikus megismerési modelljeink, logikánk és bizonyosságaink mily távolra rugaszkodtak mindennapi gyakorlati eljárásainktól, és valóságos életünkben sorsdöntő választásainkat mennyire egy önmagában bizonytalan, közösségi diskurzusainkban mégis megnyugtató megerősítésre lelő alapra helyezzük. Nos, éppen ezért a jogban olyan területet látott, ahol leginkább sűrítetten jelennek meg ezek a kérdések, s egy lehetséges tisztázás jegyében esettanulmányok sorában dolgoztatta fel – mintegy kísérlet gyanánt – egyes oldalait. Akkoriban meghökkentő kérdésfeltevése éppen ez volt: meddig terjed vajon DESCARTES tanainak érvénye? Meddig kényszerítő számunkra, hogy módszeres bizonyosságok területén mozogjunk? Hol az a határ, amelyen túl talán elmondhatjuk: a KARTEZIÁNus kérdésfeltevésnek relevanciája immár nincs? Pontosabban: ha a relevancia határait eleve nem vonnánk meg, úgy óhatatlanul magunk lennénk azok, akik érvényessége területét illetéktelenül kiterjesztik – olyan terrénumra, ahol ilyen bizonyosság nincs és nem is várható?[3] Addig a pillanatig, ami-

[3] Művének általános áttekintésére lásd *Practical Reasoning in Human Affairs* Studies in Honor of Chaïm Perelman, ed. James L. Golden & Joseph F. Pilotta (Dordrecht, etc.: Reidel 1986) x + 404 o. [Synthese Library 183].

kor PERELMAN kérdésfeltevése elhangzott, az axiomatikus gondolkodásmód szolgáltatott kizárólagos és kétségbevonhatatlan eszményt s mintát az emberi gondolkodás számára.

A történelemfilozófiának nevezett gondolkodási kultúra létrejötténél is ez bábáskodott, mindenekelőtt a felvilágosodás korában.

A történelemfilozófia mint hagyomány

A történelemfilozófiai hagyomány nagyban-egészében ilyen vagy hasonló tételekből állt össze:

(1) van emberi fejlődés, s ennek
(2) értelme van. Ez a mélyebb értelem olyan ívet rajzol fel, amely
(3) szakaszokat határol körül, s az egyes szakaszok egyfajta
(4) egyenesvonalú haladvány szerint,
(5) megkerülhetetlen lépcsőfokokat képezve következnek egymásra. Ebből következően
(6) törvényszerű, hogy minden egyes fejlődési szakasz bejárassék, és
(7) az is, hogy erre az adott sorrendben egymásra következve kerüljön sor.

A MARXizmus formáció-elméleti determinizmusa

Néhány évtizede még furcsálhattuk vagy fatalizmusként érzékelhettük, hogy JOSZIF VISSZARIONOVICS SZTÁLIN például a termelési módok kapcsán azt állította: az emberiség az ázsiai, a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista formációkon keresztül jut el a kommunizmusig – olyan formákon keresztüllépdelve, amelyeket nem ugorhat át (s amelyeket magának előbb még létre kell hoznia, ha az adott pl. afroázsiai világban még saját fejlődésük során nem alakultak volna ki). Most már tudhatjuk, hogy mindebben tulajdonképpen a XVIII. század úgynevezett felvilágosult eszmeisége köszön vissza. Jelképesen akár azt is mondhatnók, hogy ebben nem SZTÁLIN, hanem ösztönző forrása volt eleve elhajló. Saját – nem kevés – bűne pedig annyi, hogy régi eszméket és gondolkodási módokat avultságuk ellenére hirdetett, sőt kegyetlen ázsiai türelmetlenséggel a valóságban történő megtestelésüket is ki próbálta kényszeríteni – úgy, mint egy „modernizációs" államvalláspótlék dogmáját.

(történelmi periodizáció)

Hasonló atavizmus s gondolati idegenség magyarázza a MARXizmus görcsös ragaszkodását az alapvető történelemtudományi periodizáláshoz, ami inkább kiagyalt, múltra vetített leegyszerűsítő gondolati abroncsként telepszik minden kutatásra, semmint megismerést segítő, leíró eszközként. 'Rabszolgaság', 'feudalizmus', 'kapitalizmus', 'imperializmus' – mintha a megnevezés mágikus aktusával legyőztük – mert legyőzhettük – volna az ellent, s azzal, hogy betagoltuk, már erejét is vettük. Pedig már SPINOZA tudta, hogy minden meghatározás – márpedig a periodizáció is általánosító meghatározás – eleve veszélyes. S nem utolsó sorban abban is az axiomatizmus s a történelemfilozófiai eleve elrendeltetettség továbbélését kell látnunk, ahogyan a MARXizmusban megfogalmazódott annak igénye, hogy – először – periodizáljunk, majd – ezt követően – p e r i o d i z á l á s u n k a t immár komolyan is véve – mintha maga a fátumszerű Történelem szólna belőlünk – erre további absztrakt spekulációkat alapozzunk.

HEGEL + eszkatológia = MARX

A történelemfilozófiai gondolkodás számunkra nemcsak azért érdekes, mert KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS tanainak a XX. évszázad nem csekély részét meghatározó sulykolása nyomán nem elhanyagolható évtizedeken keresztül ez lett társadalmi gondolkodásunk hivatalos alapjává, hanem mert épp a német filozófia legkimagaslóbb hagyományai, klasszikus gondolkodói alapozták meg. A felvilágosodástól ugyanis a hagyomány GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGELhez vezetett, aki viszont – az ősi, ószövetségi gyökerű eszkatológia továbbélésétől társultan – ebben MARX ihletője volt. A XVIII. századi felvilágosult hagyomány így örökítette át magát az utókorra több évszázadon keresztül.

Teleológia feltételezése a történelemben

Az emberi civilizáció történetében minden új gondolat alapvető célja mindenkor az volt, hogy felszabadítsa az emberi értelmet; az értelem az emberi tudás egyre szélesebb köreit fogja át; és ez az értelem minél nagyobb erővel találjon a legkülönfélébb összefüggésekre magyarázatot – lehetőleg minél kevesebb magyarázó elv igénybevételével. A felvilágosodás az adott történelmi pillanatban bizonyosan az emberi értelem felszabadításával járt. Hatására azóta viszont kimondatlan előfeltevésként beépült a gondolkodásunkba, hogy

(1) létezik olyasmi, mint történelemfilozófia, és
(2) az emberiségnek van valamilyen hivatása, értelme és célja a történelemben. Ezzel kimondtuk azt is, hogy
(3) létezik valamiféle t e l e o l ó g i a a történelemben.

Olyan eredendő cél ez, amelynek fokozatos betöltése felé minduntalan haladunk. Nos, a történelemfilozófia szekularizált teológiájában minden ilyen és hasonló előfeltevés lényegében a XVIII. században gyökerezik. A jelenkori angol, amerikai és nyugat-európai társadalomtudományok már javarészt levedlették a hasonló gúnyákat és gondolati mankókat; maga a 'történelemfilozófia' is döntően múltértelmű jelöléssé vált.[4]

Eleve adott célhoz eszközök rendelése totalitarizmushoz vezethet:

Ha feltételezzük, hogy az emberiségnek mint olyannak c é l j a van, és van egy olyan saját korán belül feltétlenül befutandó különös ú t j a, amely megvalósulásra vár, úgy nyilvánvalóan minden erővel ki kell alakítanunk annak e s z k ö z r e n d s z e r é t is, amivel ezt megvalósuláshoz segíthetjük. Kell tehát egy mindenekfelett való eszközrendszer, amelynek használatát minden körülmények között biztosítanunk kell, hogy az emberiség elérkezhessék oda, ahová történelemfilozófiai spekulációnk szerint mindenképpen el kell érkeznie. Egy ilyen célkitűzéssel s minden egyéb megfontolásnak és eszközrendszernek ez alá történő rendelésével azonban már a modern totalitarianizmusok szemléleti gyökeréhez érkeztünk el.[5]

[4] Mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban, de egyre szaporábban terjedően az európai kontinensen is az újliberális hitvallás egyetemessé tétele s történelemfelettiként történő kiterjesztése valamiféle általában vett történelemfilozófiai tagadást célzott ugyan, ám végső soron mégis a történelemfilozófia sajátos restaurációjához érkezett el. Jogászi és jogfilozófiai nézőpontból lásd a szerzőtől 'A jogváltás paradoxonai' *Magyar Szemle* V (1996. december) 12, 1186–1196. o. és 'Jogtudományunk az ezredvégen' in *Justum, Equum, Salutare* Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére, szerk. Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1998), 298–314. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1].

[neoliberalizmus mint történelemfilozófiai utópia]

[5] Hadd említsem itt beszélgetésemet 1987-ből, valahol a sarkkör felett, útban Alaszka érintésével Japán felé. A régi barátság okán vehettem bátorságot arra, hogy úgy társalogjak az ország egyik fontos emberével, befolyásos tudománypolitikusával, mint akik közös feladattal bírnak, mert közös csónakban eveznek. Nekiszántan próbáltam megértetni: reformista kormányzatunkból nem annyira a jó szándék hiányzik, mint inkább annak belátása, hogy mentalitásukban

[önszerveződés gyanús mivolta jakobinizmusban, szocializmusban]

idegen tárgyon kiélt küldetéses szenvedély

Következtetnünk mégis nehéz. A történelem hibás magyarázataiból tudhatjuk, hogy ritkán előrevivőek az olyan fogalmi magyarázatok vagy társadalmi különbségtételek, amelyek valamiféle „jó" és „rossz" mentén megvont erkölcsi tulajdonságokra épülnek. A történelemfilozófiai körképből levont tanulságként viszont annyit mindenképpen látnunk érdemes, hogy a kommunista létnek van egy lehetséges értelme – ami eleve beteggé, életképtelenné, s nemcsak nyomasztóvá, de mások életét is egyenesen élhetetlenné teszi. Nos, ez az, amiről már THOMAS MANN is úgy emlékezett meg NAGY FRIGYES személyiségét és uralkodói stílusát jellemezvén, mint patologikus szenvedélyről, ami mindig idegen tárgyon éli ki magát – tehát folyton folyvást durva szenvedéllyel mások dolgába beleavatkozik.

kommunisták. Igaz lehet ugyan, hogy az újkortól kezdve térségünk levált a nyugati térfélről, s ezért a lemaradás pótlására eszközöket akartunk találni és minden áron felhasználni. KULCSÁR KÁLMÁN, akkor a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese válaszként drámai erővel ecsetelte, hogy mennyire akadozik a reformok ügye s az egész szándék milyen buktatókkal, sőt a visszájára történő fordulás lehetőségével néz szembe. Magam viszont a szocialista reformizmus étoszát támadtam, arról győzködve e véget nem érő éjszakán társamat, hogy amennyiben lenne egy erkölcsi törvényszék az emberi ferdeségek és kártékony magatartásformák nevesítésére, úgy maga a kommunista világlátás kerülne előkelő helyre. Nem azért persze, mert – banális rövidséggel, a gonosztettek felidézése helyett – történetesen rosszat tesz, vagy éppen túl kevés jót; hanem éppen mentalitásáért. Azért, mert víziót igényel magának az emberiség létének értelméről és szükséges fejlődéséről. Mert állandó késztetettség él benne arra, hogy minduntalan s ellentmondást nem tűrően előrelássa az emberiség jövőjét, és annak érdekében, hogy a fejlődést – magyarán: mások életét – úgymond „helyes" irányba terelje, közbeavatkozó eszközökkel éljen. Mert hevülete olyannyira magabízóvá és elvakulttá teszi, hogy mihelyt olyasmire bukkan a társadalom (tehát magyarán: mások), mely önszerveződésre (azaz: nélküle is szerveződésre) képes, hirtelen, mintha szimatot kapott volna, beavatkozik, hiszen az égvilágon minden, ami nem eszméjének köszönhetően vagy általa van, egy kommunista számára eleve gyanús. Gyanús, mint minden, ami kívül áll saját előrelátott végső céltételezésén vagy nem abból következik. Ezért jakobinus természetű a kommunista mozgalom. Történelmileg tehát biztos kudarcra van ítélve, hacsak türelmesebb, méltóságtelibb, a folyamatok önszabályozában is bízó magatartások nem váltják fel.

(A MARXizmus gyökerei)

Tudománytörténetileg szemlélve a MARXizmus olyan átfogó társadalomtudomány, amelynek – éppen mert a tudományfejlődésben kulcsszerepet játszó XIX. század közepére már befejeződött a kiépülése – születése forrásvidékét tekintve semmi köze sem lehetett a modern humán gondolkodás bölcsőjénél bábáskodó új szemléletmódokhoz, így az antropológiához, pszichológiához vagy szociológiához. Figyelemre érdemes, hogy FRIEDRICH ENGELS voltaképpen egyetlen kultúrantropológiai munkája, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* kizárólagos hivatkozásként LEWIS HENRY MORGANra támaszkodik, aki viszont talán a legutolsó érdembeli szereplő volt az antropológiának a tulajdonképpeni antropológiai tudomány létrejötte előtti történetében. (Így talán az sem véletlen, hogy ma már MORGANt sem annyira tudománya okán tisztelik, mint inkább olyan humanista dilettánsként, aki egyike volt azon korai amerikaiaknak, akik komolyan vették eltérő bőrszínűek, jelesül az indiánok civilizációját is.) A lélektan tudománya akkor kezdett el egyáltalán kibontakozni, amikorra a MARXizmus már formát öltött. A szociológiának pedig hősi korszaka volt az AUGUSTE COMTE-féle francia pozitivizmus, mely az 1840-es évektől kezdve, a MARXizmussal szemben némi időbeli lépéselőnnyel – de nem párbeszédben, inkább munkamegosztásszerű rivalizálással – kezdett megfogalmazódni.

(tudománytörténeti meghaladtsága)

Némi leegyszerűsítés ódiumát vállalva tehát azt mondhatnók, hogy a klasszikus német filozófiai hagyomány egyik legrosszabb elágazása, megkésett zsákutcája volt az, ami utóbb legújabb korunk talán legnagyobb tömeghatást kiváltó történelemfilozófiává fejlődött. A HEGELtől MARXhoz vezető irányt ugyanis Nyugat-Európában gyakorlatilag már a század végére meghaladták.

Evolucionizmus / linearitás

Az evolucionizmus[6] utolsó nagy alakjai, mint ismeretes, LAMARCK[7] és CHARLES DARWIN[8] voltak. A természettudományban utánuk már csak utóvédek[9] jöttek, de a biológiai antropológiában már senki sem gondolta komolyan, hogy előfeltevésüknek igaza lehet. DARWINban valójában inkább a zseniális

[6] A fejlődéselmélet általános áttekintésére lásd Jules Delvaille *Essais sur l'histoire de l'idée de progrès* jusqu'à la fin du XVIIIe siècle (Paris: Alcan 1910) xii + 761 o.; J[ohn] B[aguell] Bury *The Idea of Progress* An Inquiry into its Origin and Growth [1920] [New York: Macmillan 1932 reprint] introd. Charles A. Beard (Westport, Conn.: Greenwood 1982) xl + 357 o.; Verne Grant *The Evolutionary Process* A Critical Review of Evolutionary Thought (New York: Columbia University Press 1985) xii + 499 o.; Roger West *Philosophy and Evolution* The Evolution of Philosophy and the Philosophy of Evolution (Chalfont St. Giles: Summerhouse Press 1986) 390 o., Andreas Cesana *Geschichte als Entwicklung?* Zur Kritik des geschichtsphilosophischen Entwicklungsdenkens (Berlin & New York: de Gruyter 1988) xi + 405 o. [Quellen und Studien zur Philosophie 22], valamint David L. Hull *Science as a Process* An Evolutionary Account of the Social and Conceptual Development of Science (Chicago: University of Chicago Press 1991) xiii + 586 o. [Science and Its Conceptual Foundations]. Lásd még Georges Sorel *Les illusions du progrès* 4e éd. (Paris: Rivière 1927) 390 o. [Etudes sur le devenir social I] és André Lalande *Les illusions évolutionnistes* (Parix: Alcan 1930) xi + 464 o. [Bibliothèque de philosophie contemporaine]. A fejlődésgondolat kezdeteire lásd Eric R[orbertson] Dodds *The Ancient Concept of Progress* And Other Essays in Greek Literature and Belief (Oxford: Clarendon Press 1973) vi + 218 o., különösen 1–25. o.

[7] Mindenekelőtt a LAMARCKizmus különféle hajtásaira lásd Peter J. Bowler *Evolution* The History of An Idea (Berkeley, etc.: University of California Press 1989) xvi + 432 o., passim, a „tervezés" és „államilag irányított oktatás" gondolatára összpontosítva pedig 222–228. o.

[8] DARWINra és a DARWINizmusra történelmi perspektívában lásd *Foundations of Scientific Method* The Nineteenth Century, ed. Ronald D. Giere & Richards S. Westfall (Bloomington & London: Indiana University Press 1973) ix + 306 o., különösen 5. pont, 115–132. o., kortársi összefüggésben *Darwin, Marx, and Freud* Their Influence on Moral Theory, ed. Arthur L. Caplan & Bruce Jennings (New York & London: Plenum Press 1984) xxvii + 230 o., különösen I. rész [The Hastings Center Series in Ethics], valamint John C. Green *Science, Ideology, and World View* Essays in the History of Evolutionary Ideal (Berkeley: University of California Press 1981) x + 202 o., különösen 5–6. fej.

[9] HAECKELre is kiterjedően lásd Jürgen Sandmann *Das Bruch mit der humanitären Tradition* Die Biologisierung der Ethik bei Ernst Haeckel und anderen Darwinisten seiner Zeit (Stuttgart: Fischer 1990) 218 o.

előfutárt értékelték.[10] Éppen DARWIN korától kezdve azután már lényegesen összetettebbnek látták az élővilág fejlődésének folyamatait, és ennek megfelelően összetettebb magyarázatokat kezdtek megfogalmazni. Ezek már egyértelműen kizárták, hogy egyenesvonalú fejlődés útján és mentén formálódott volna az emberi faj.

Csupasz „applikáció" veszélye a történelemfilozófiákban

Mindezzel visszatértünk korábbi alapvető kérdésünkhöz: vajon mit is nyújthat egy axiomatikus rendszer, ha már nem összegez, csak merevít; s ha már nem burjánzó gondolatokat foglal rendszerbe, hanem – csupán önnön kiterjesztésére ügyelve – gúzsba köt? Mert mihelyst a „semmiből egy ujj más világot teremtettem"! étoszának mámora elmúlik s az eredeti alkotó gondolat által kiváltott forradalom továbbvitelére helyeződik a hangsúly, az egykor a régi dogmákkal szembeni áttörést segítő szigorú gondolatrendszer immár könnyen a továbbgondolás kalodájának és fékjének bizonyulhat, s az eredeti teremtő gondolatébresztés helyett most már egy pusztító és dogmatikus „applikáció" veszélyét keltheti.

(példa: MARXizmus)

Vajon azt kell tehát kárhoztatnunk hajdani MARXizmusunkban, hogy avult volt? Vagy azt, hogy egyes tételei nem állották (mert nem is állhatták volna) ki a tudományos igazolás próbáját? Nos, ilyen és hasonló kérdésekre aligha válaszolhatunk tagadóan. Mégis, messzemenően félrevezető lenne, ha válaszainkat ilyen és hasonló az iménti kérdésfeltevésre emlékeztető leegyszerűsítésekkel fejeznénk ki. Ezt mondhatjuk ezért: mindenekelőtt azért lett számunkra problematikus, megismert voltában pedig egyenesen folytathatatlan, mert részben a modern tudományosság kialakulása előtti, részben pedig komoly tudományos fedezettel nem rendelkező igazolhatatlan előfeltevésekre épült, továbbá, mert – s ez mostani gondolatmenetünknek folytatása, de lezárása is egyben – kimerültek rendszerként történő „alkalmazásának" a feltételei.

[10] A MARXizmus DARWINiánus gyökereire lásd Ralph Colp [Jr.] 'The Contacts between Karl Marx and Charles Darwin' *Journal of the History of Ideas* XXXV (April–June 1974) 2, 329–338. o. és Margaret A. Jay 'Did Marx Offer to Dedicate *Capital* to Darwin? A Reassessment' *Journal of the History of Ideas* XXXIX (January–March 1978) 1, 133–146. o.

4. A GONDOLKODÁS PARADIGMÁI

4.1. A PARADIGMÁK PARADIGMÁJA

Mielőtt tény, fogalomrendszer, logika és gondolkodás problémáinak taglalásába fognánk, három alapfogalom megvilágításával kell kezdenünk.

4.1.1. Megállapodásszerűség

Konvenció

Mit értünk konvención? Nos, társadalmi dolgainkhoz – leegyszerűsítően kifejezve – kétféle módon közelíthetünk. Vagy természettől adottnak s késznek vesszük mindazt, ami társadalmi létünkben bennünket körülvesz, vagy magyarázó elveket keresünk, melyek segítségével kifejtjük, hogy mi alkotja – s miként – a társadalmi létet. A konvenció e kérdésre kínál egyfajta – történetesen a tudományfejlődés mai szakaszában leginkább kielégítőnek tetsző – magyarázatot.

[példa: társadalmi szerződés, KRISZTUSI csoda mint szocializációnk alapja]

Arra emlékeztet ez, mint az államkeletkezés s a demokratikus berendezkedés ún. szerződési elméletei. Ez utóbbiak nyilvánvalóan történelmietlenek, amennyiben semmiféle valóságalapjuk nincs. De az a körülmény, hogy társadalmi szerződéseket csupán feltételezünk – miközben tudjuk, hogy például a JEAN-JACQUES ROUSSEAU által feltételezett *contrat social* megkötésére valójában sehol sem került sor[1] –, pontosan annyira érdektelen

[történelmi bizonyosság kizárólagosan gondolható hipotézis alapján]

[1] Franz Oppenheimer például klasszikus műve – *Der Staat* (1908) – 1929-ben írt kiegészítő megjegyzéseiben – *The State* (New York: Free Life Editions 1957), Introduction, para. a) Theories of the State, 8. o. – a következőképpen érvel: „Mivel az emberi történelem kezdetei nem ismertek, s ennek folytán nincs módunk arra, hogy akár az ellenkezőjére történeti bizonyítékot nyerjünk, mindenképpen a »bizonyítatlan« megállapításához kellene elérkeznünk, hacsak deduktíve nem lenne abszolút bizonyságunk arra, hogy az állam, amiként a történelem mutatja [...], kizárólag akként jöhetett létre, hogy [...]."

jogászság hiányában

abból a szempontból, hogy elfogadhatjuk-e érvényét későbbi történelmi fejlemények magyarázó elveként, mint amennyire legfeljebb érzelmeinkben rázkódtatna meg (de hitünkben s tudásunkban bizonyosan nem), ha történetesen arról kellene értesülnünk, hogy a mindeddig előkerült régészeti bizonyítékok egy olyan személy életére és közvetlen alkotására vonatkozóan, akit JÉZUS KRISZTUSnak hívtak volna, történelmileg hitelesen nem értékelhetők. Válaszunk ebben az esetben is nyilvánvalóan csak ez lehetne: kialakult KRISZTUS-hitünkben és erre épült európai, majd egyetemes kultúránkban legkevésbé KRISZTUS történeti létének egyes profán tudományok mai eszközrendszerével történő bizonyíthatósága az érdekes. Hiszen ha egyszer meg vagyunk győződve egy tanítás – az Ő Tanításának – erkölcsi hiteléről, úgy az erről szóló tanúságtételt akár úgy is közvetíthetnénk, hogy – talán puszta didaktikai megfontolásból – történeti keretbe ágyazzuk, beleszőve egy Galileában felnövekvő fiatalember élettörténetébe, akit történetesen így és így nevezhetünk el. Ugyanúgy tehát, ahogy a társadalmi szerződés vagy hitbéli világrendünk, erkölcsi világrendünk lényeges fogódzói esetében is – egy bizonyos ponton túl – már nem az eredendő gondolat történelmi forrásvidékének pontos bejár(hat)ása a mindenekfelett érdekes, hanem inkább az, hogy elbeszélt s áthagyományozott eredettörténete hallatlanul erős láttató és magyarázó erővel egymást követő generációk és az európai történelmen belüli kultúraváltozások sora számára kézzelfoghatóvá teheti: az ember csak egy erkölcsi alapokon felépülő s vitái megoldására képes ilyen társadalomban élve válhat méltóvá az ember névre (mert különben önmaga kannibáljává változnék) – nos, ugyanígy a konvenció is hallgatólagos alapokat s előfeltételeket épít, melyek ugyanakkor pótolhatatlanul szükségesek mind a mindennapi kommunikációhoz, mind pedig ennek elméleti magyarázatához. Ezeket a hallgatólagos alapokat és előfeltételeket f e l t é t e l e z z ü k; ennek megfelelően kommunikációs szocializáció révén s z o c i a l i z á l j u k is – valóban tetten érhető egyedi történetét vagy tényszerű megtörténtét azonban többnyire egyáltalán nem kutatjuk.[2]

[2] A teológiai érdeklődésben például a bibliai régészetet ezért kezelik segédtudományként.

Intézmény mint konvencionalizált hagyomány

Amiként AESOPUS állatmeséi is allegorikus történet keretében mutatják be az embert illető erkölcsi példázatot, a narráció, a fikció, a múlt példaként történő emlegetése is mindig a közös hagyomány tanulságában fogant hasonló elemre utalva győz meg bennünket. Amikor mélyen emberi dolgokat kívánunk magyarázni, a konvenció, a megállapodásszerű hivatkozás az eszközünk.[3] Hiszen mindarról, amit a társadalomban egyáltalán érzékelünk, tudhatjuk, hogy nem a maga fizikai léte folytán érdekes. Éppen nem esetleges dologszerű vonásai, testet öltései vagy megjelenései teszik társadalmivá, hanem az, hogy számunkra valamilyen i n t é z m é n y t teremt. E ponton persze elkezdhetjük azt a folyvást korábbi kérdésekre visszavezető redukcionista kérdésfelvetést is, amely leginkább okoskodó kisgyermekeknél szokásos. Például: ha a társadalomban nem a fizikailag is jelenlévő dolgok dologszerűsége az érdekes, hanem intézményi mivoltuk, akkor mi az intézmény? – Imigyen válaszolhatnánk: nos, az intézmény nem más, mint konvencionalizált emberi produktum. – Ámde mit jelent az, hogy konvencionalizált emberi produktum? – Válaszolhatnánk: a társadalom szervezetében, két ember szövetkezésekor megállapodhatunk például így: amennyiben egyikünk kijelenti, hogy: 'megígérem!', úgy ezen a használt kifejezés szótárbeli jelentése szerint meghatározott ígéretet fogunk érteni. Annak kiejtése tehát, hogy: 'Megígérem!', azt jelenti, hogy amennyiben egyikünk az adott módon mond valamit, úgy azt nemcsak mondja, de komolyan is veszi, következésképpen abból kapcsolatunk alakításában a jövőben az intézmény létesüléséhez fűződő következmény fog fakadni. Fizikailag leírt mikroszituációban tehát esetleg csupán annak valamelyest tagolt kiejtése hagyja el ajkamat, hogy 'Igen!', társadalmilag azonban életre szóló elhatározásomat megpecsételve 'házasság'-ot kötöttem.

Konvencionalitás bármiféle társadalmi közösség + gondolkodás alapjaként

A konvencionalitás társadalomfelfogásunk egyik döntő alkotóeleme. Hamarosan látjuk majd, hogy még személyes, elemi létünkhöz kapcsolódó alapvető megnyilatkozásokat sem lennénk képesek megállapodásszerűség nélkül értelmezni. Beszélhetünk például fogalmakról. Ámde hol rejteznek ezek a fogal-

[3] Lásd pl. Eerik Lagerspetz *A Conventionalist Theory of Institutions* (Helsinki: Societas Philosophica Fennica 1989) 166 o. [Acta Philosophica Fennica 44].

mak? Úgy vannak-e jelen, mint egy kő a hegyoldalban, melynek súlya és fizikai kiterjedése van? Úgy vannak-e jelen, mint amibe akár bele is rúghatunk, legfeljebb a lábunk fog fájni? Úgy vannak-e jelen, mint amik akkor is ott maradnak, ahol éppen voltak, ha mi, emberek, már nem leszünk?

4.1.2. Kultúrától függőség

Nyelvi kommunikációtól függőség

A fenti kérdések intellektuális tevékenységünkhöz kapcsolódnak; s értelmes módon csakis intellektuális tevékenységünk közegén belül vethetők fel. Ámde mi az intellektuális tevékenység? Gyakorolhatjuk-e egyedül egy sivatagban, avagy egy dzsungelbe vetetten és idegenek civilizációja által soha nem nevelten? Válaszunk tapogatózó, ám mégis rövid: úgy tetszik, hogy az intellektuális tevékenység nem egy izolált egyed Robinson-szerű létének a terméke. Inkább valamilyen kommunikációnak, kommunikációban végbemenő jelentéscserének, azaz egy szakadatlanul visszacsatolt s a közösségi gyakorlat próbájának kitett megismerési és megértési folyamatnak a mindenkori eredménye. Olyan következtetéshez kell hát elérkeznünk, amely szerint mindaz, amivé lennünk adatott, túlnyomórészt a nyelvvel összefüggésben, a nyelvi k o m m u n i k á c i ó képességének köszönhetően adatott meg nekünk. Itt viszont fel kell tennünk egy további kérdést is: mi a nyelv? Van-e fizikai léte, s ha van, úgy ez miben rejlik? Talán abban, hogy fa rostjaiból előállítunk egy papírnak nevezett anyagot, s azon egy nyomdainak hívott eljárással ólommaszatokat ejtünk?

Megismerés: egyszersmind tárgyhoz fűződő viszonyunk tükröződése

A természettudományok fejlődésében a múlt század vége felé ért be az a felismerés, amely szerint az egzakt tudományos továbbfejlődés lehetőségei nem végtelenek és önnön korlátaikon aligha léphetnek túl. Elsőként a matematikában látták be, hogy tisztán axiomatikus alapon nem építhető fel még saját rendszere sem. Korábbi előfeltevésekkel, hiszemekkel és meggyőződésekkel szemben kiderült, hogy amennyiben pusztán axiómákból építkeznének, úgy ez szükségképpen belső ellentmondásokhoz vezetne. Fokról fokra további területeken is – termodinamikában, az elemi részek fizikájában, majd egyéb tudományokban is – eljutottak saját korlátaik felismeréséhez. Annak belátása ez, amit VLADIMIR ILJICS LENIN nem sokkal később – a *Materializmus és empiriokriticizmus* fejtegetéseiben – már jócskán félre-

értett, amikor ezt az emberi megismerés és tudás szubjektívvé válásaként, világot vesztő önkényeként ostorozta. LENIN a félművelt doktrinerek elvakultságára jellemző lendületes érzéketlenséggel rohant el a lényeg mellett, hiszen pontosan azt a megsejtést kiáltotta ki botrányosnak, amelynek megfelelően a megfigyelő maga is szerepet játszik a megfigyelésben s megfigyelő aktusával voltaképpen formálja a megfigyelés tárgyát. Hasonlóképpen visszariadt attól az akkoriban még csupán tapogatózó bátortalansággal levont következtetéstől, hogy a gondolkodás az embertől független nem lehet. A végső következtetésünk azonban mindenképpen egy. Eszerint tehát a megismerés nem azt – vagy nem csupán azt – tükrözi, mint ami (úgymond) a tárgya, hanem tükrözi a kérdéses tárgyhoz fűződő viszonyunkat is.

függésben kulturális előfeltevéseinktől

Fogalmazhatunk kissé általánosabb megközelítésben is. Eszerint bármiről is beszéljünk – jogbölcseletről, erkölcsfilozófiáról, emberi dolgok magyarázatáról –, mindazok a tételek és tételezések, amikből a tudomány kiindul, de azok is, amelyekhez megérkezik, elégtelenek a magyarázathoz. Bármekkora logikai apparátussal próbálnánk is feldolgozni, hogy mit is értünk jogon, s miért az adott módon dönt a bíróság (bármit szeretnénk is hát logikailag feldolgozni, vagyis a végső következetesség igényével kifejteni), rá kell jönnünk arra, hogy logikai levezetéseinknek mindazok a formalizált tételei, amelyeket következtetéseink premisszáiként tételeztünk, elégtelenek. Hiszen gondolkodásunk logikai rekonstrukciójának az előrehaladása során fokról fokra egyre egyértelműbben ki fog derülni, hogy előfeltevéseinket lényegileg k u l t ú r á n k adja számunkra. Az, amit az emberben s kapcsolataiban feltárunk, nem valamiféle merő létben, hanem ennek általunk értelmezettségében gyökerezik. Mert ha nem így volna, akkor törvényszerűként kellene például elfogadnunk, hogy ma ismert jogi premisszákból egy ma ismert jogi következtetéshez kell(ene) elérkeznünk – itt és most, de bárhol s bármikor a múltban (akár két évezreddel korábbi atlantiszi közösségben) is, azaz tér és idő által megvont korlátoktól, kulturális hagyományoktól, beidegződésektől és szocializációktól (s persze mindezekben adott paradigmáktól) teljesen függetlenül.

Ez pedig már abszurd kívánalom. Minden emberi következtetésben a tudatosan vállalt és megfogalmazott premisszákon túl egy többnyire figyelembe sem vett, noha alapvetőként meghatározó és pályánkat eleve kijelölő kulturális függőség is érvényesül. Hiszen kultúránk eleve olyan előfeltevésekre épül, amelyeket nem is nevesítünk – és amiket nem is szükséges nevesítenünk, mert erkölcsi megfontolásaink, intellektuális dolgaink általában mindig már adott (elfogadott és gyakorolt) kultúrán belül vetődnek fel és annak részeként öltenek formát. CHAÏM PERELMAN magyarázta egyszer, amikor arra kellett válaszolnia, vajon miért valamiféle kitalált *auditoire universel* (vagyis maga az elvont entitásként felfogott emberiség) az egyetlen és végső ellenőrzője érvelésünknek és hallgatólagos megállapodásainknak?[4] Nos, ő így felelt: sohasem a hagyományok folytatását, hanem az azoktól eltérést, bármiféle újítás bevezetését kell indokolnunk. Ennek nyomán pedig már mi is ugyanígy folytathatjuk: ami mindannyiunk számára közös – amit tehát nem vitatunk, mert amúgy már benne vagyunk, amelyek tehát magunk vagyunk –, azt nem is kell nevesítenünk, hiszen nem is volna semmiféle különös értelme, hogy nevesítsük.

PERELMAN: akkor indokolunk, amikor eltérünk, újítunk

Bármennyire természetes hát nékünk, voltaképpen egyáltalán nem magától értetődő, hogy így vagy úgy, ilyen vagy olyan módon gondolkodunk. Csupán számunkra magától értetődő ez – s nékünk is csak azért, mert saját kultúránkon belül mozgunk, eszünkbe sem jut tehát, hogy eszmélkedésünk előfeltevéseit kétségbevonjuk. Abban a pillanatban viszont, hogy saját kultúránkat semmiből, vagyis előzménytelenül kellene felépítenünk (újraépítenünk egy távoli csillagzat alatt, átültetnünk Etiópiába, vagy ismét felépítenünk a mindent elárasztó özönvíz elvonulása után), rögvest kiderül: nem is annyira tankönyvi tételekként összefoglalható ismeretek átplántálása az igazi kérdés, hanem inkább az, hogy a mindezeknek természetes alapjául

Kulturális előfeltevések közössége nélkül újraépítés, átvétel nem lehetséges

[4] Chaïm Perelman 'Cinq leçons sur la justice' [1966] in *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1968), különösen 52–57. o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit]. Önkritikusan megjegyzem, akkoriban nem igazán érthettem meg üzenetét, ha harmad évszázada – *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 621–622. o. – ezt „utópisztikus álobjektivitásnak" véltem.

szolgáló kulturális előfeltevéseket meggyökereztethessük. Minden kulturális recepció ugyanakkor a kultúra egységét, közösségét előfeltételezi – vagyis kizárólag az egésze vihető át, vagy legalább is az egész keretén belül összefüggő nagy területei; és csakis bármiféle ilyen össz-egészen belül elgondolható részösszetevők viszonylagosan egységes kölcsönzése formájában, például sikeres jogátültetésként.

(jogátvétel / szervetlenként kilökődés)

Ezért feloldhatatlan dilemmát jelent annak megválaszolása, hogy az ún. jogmodernizáció – vagyis a jog eszközeivel véghezvitt társadalmi megújulás – programjaiban és folyamataiban mennyiben támaszkodhatunk jogátvételre. A recepció (vagy – kényszerítése esetén – a jog*octroi*) ugyan gyökeres és kompromisszumoktól mentes átállást ígér, ám szervetlenül telepszik minden megelőző gyakorlatra, kialakult készségre és hagyományra. Szervesülését legfeljebb remélhetjük, ám a kudarc kockázatát mindenképpen magában hordozza. Ahol például erővel vezetik be, ott bármennyire nemzeti programmá is teszik, hatása legfeljebb addig terjed, ameddig az erő elér.[5] Ahol pedig felvilágosult civilizáló programként kívülről kísérleteznek csodagyógyírként árusított szövegek behozatalával, amelyek az adott körben történetesen éppen ismeretlenek, sőt olyan szerves közeget feltételeznének, amely közeg legfeljebb csak évszázadok feszített munkája nyomán, éppen egy sikeres jogváltás eredményeként alakulhatna csupán ki – nos, ott úgyszólván elkerülhetetlen a bukás, az, hogy végül fantáziatörvényként kilökődjék a tényleges jogéletből.[6] Amennyiben

[amerikai jogimport a II. világháború után]

[5] Leginkább szembetűnő példákként lásd pl. a II. világháború utáni amerikai jogátültetési kísérletek hosszú távú kudarcát a legyőzött Németországban és Japánban. Vö. Armin Höland 'Évolution du droit en Europe Centrale et Orientale: Assiste-t-on a une renaissance du „Law and Development"?' *Droit et Société* 25 (1993), 467–488. o.

[Törökország / Etiópia]

[6] Összetett, ám meggyőző példaként lásd a törökországi jogrecepciónak mindenekelőtt csupán nagyvárosi közegben történő sikeres meggyökeresedését. Vö. June Starr *Dispute and Settlement in Rural Turkey* An Ethnography of Law (Leiden: Brill 1978) xvi + 304 o. [Social, Economic and Political Studies of the Middle East XXIII]. Vidéken s különösen a családi jogállás tekintetében azonban változatlanul az iszlám hat: a házasságok fele ma sem a formális törvény szerint köttetik [H. Timur 'Civil Marriage in Turkey: Difficulties, Causes and Remedies' *International Social Science Bulletin* IX (1957), 34–36. o.], a válás ritkasága pedig egyértelműen a hagyomány változatlanul kötő erejének kö-

végül a társadalmat hosszú távon ismétlődően olyan hatásnak teszik ki, hogy ellenállni ennek már képtelen, de ezzel együtt az új mintát mégsem fogadja be, ott a társadalmi szervetlenülés különféle diszfunkciókba torkollhat, és ez könnyen elmérgesedhet, el is fajulhat, sőt anarchikus és önpusztító vagdalkozásba is átcsaphat.[7] Még a finom részleteken túl nem nyúló részleges jogújítások is leginkább akkor kecsegtetnek valamiféle sikerrel, amikor hosszan tartó és következetes kondicionálás és konvencionalizálás – vagyis a változás étoszának magában a társadalom méhében történő kiformálódása s az egyes követendő eljárási módokat illetően is széles társadalmi és szakmai összhang kialakulása – vezet majd el hosszú idő után jogi minták tényleges átvételéhez.[8]

4.1.3. A paradigma természete

Paradigma szerepe a régi keret megőrzésében, újba átrobbanásban

THOMAS KUHN eszmefuttatása *A tudományos forradalmak szerkezetváltozásáról* azt a kérdést kísérli meg körbejárni, vajon a gondolkodás fejlődésében bekövetkezett olyan fordulatok, mint amelyet például KOPERNIKUSZ neve fémjelez, voltaképpen mi-

szönhető [Paul Stirling *Turkish Village* (London 1965), 210–220. o.]. Más területeken, ahol már az elhatározás is egyoldalúbb és előkészítetlenebb – mint pl. Etiópiában, de Iránban is –, a társadalom lázadása esetleg már a bevezetés megkísérlését is ellehetetlenítheti. Vö. Jacques Vanderlinden *Introduction au droit de l'Ethiopie moderne* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1971), különösen 212. és köv. o.; Heinrich Scholler & Paul Brietzke *Ethiopia* Revolution, Law and Politics (München: Weltforum-Verlag 1976), 80. és köv. o. [Afrika-Studien 92]; *Transplants Innovation and Legal Tradition in the Horn of Africa* Modelli autoctoni e modelli d'importazione nei sistemi giuridici del Corno d'Africa, ed. Elisabetta Grande (Torino: L'Harmattan Italia 1995) 403 o. [Non Solo Occidente – Studies on Legal Pluralism 1].

[7] Kérdéses, hogy a sikeresnek tetsző francia típusú jogmodernizációt követően milyen mélyebben fekvő magyarázata lehet pl. az idegenek ellen minden represszió ellenére megnyilvánuló terrorisztikus lázadásnak Egyiptomban. A háttérre vö. pl. Marc David Turetzky 'Egypt, Mubarak, and the Rise of Islamic Fundamentalist Terrorism, 1981-1994: An Empirical Analysis of the Mubarak Regime's Punitive Counter-Terrorist Policy *Michigan Journal of Policial Science* (2002), Nr. 24 [www.umich.edu/~mjps/archives/issue24/turetzky24.html]. [Egyiptom]

[8] Összegezően vö. a szerzőtől 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határairól' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 4, 796–810. o., újraközölve in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994), 236–250. o., különösen 243–245. o. [Jogfilozófiák].

nek is volt köszönhető? Mennyiben volt törvényszerű? És milyen hatásokat eredményezett? Válaszként pedig megtudhatjuk, hogy gondolkodásunk mindig valamiféle nyilvánvalóként közösen elfogadott keretben adott mintát követ.[9] Vitáink tehát ebben mozognak és ennek kereteit feszítik, hiszen a társadalom nemcsak kérdéseit, de újszerű válaszait, sőt esetleg feloldatlanul maradó ellentmondásait is ebben igyekszik majd elhelyezni – fogalmiasítani, kontextualizálni, netán meg nem értését kifejezni. Ám amennyiben ez bármi okból lehetetlenül, úgy robbanás következik be: új paradigma születik. Nos, KUHN erőfeszítése pontosan e helyzetek körbejárására, okainak és lefolyásának a nyomon követésére irányult. Megdöbbentőnek tetsző végkövetkeztetése szerint hírnév, presztízs és hasonlók – tulajdonképpen tehát teljességgel másodlagos rendű-rangú körülmények (mint ahogyan később, ALAN WATSONnál majd a jogfejlődés útjainak olykor banális kijelölődése kapcsán látni fogjuk: esetleg az a körülmény, hogy egy adott pillanatban Új-Zéland igazságügyminisztériumi könyvtárában éppen a holland vagy a portugál földbirtoktörvény szövege volt-e hozzáférhető[10]) – is döntő szerepet játszhatnak abban, hogy egy új világkép végül meghonosodjék. Vagyis távolról sem pusztán egy KOPERNIKUSZ-tétel alapjául szolgáló új felismerés önmagában vett igazsága játszhatott kulcsszerepet mindebben – hiszen csupán vagy önmagában ettől még a régi igazság vígan tovább élhetett volna (hiszen a kopernikuszi fordulat maga is csak bevégzése volt egy több évszázados fejlődésnek, s másfelől a fordulat utáni tudományos átalakulás is egyenetlen volt: sokáig túlélte még a régi világkép, többé-kevésbé magába fogadva, sőt fel is dolgozva az újnak a paradigmáit).

[paradigma]

[9] A paradigmák „olyan, általánosan elismert tudományos eredmények [...], melyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak." Thomas S. Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* [The Structure of Scientific Revolutions, 1962] ford. Bíró Dániel (Budapest: Gondolat 1984), 11. o. [Társadalomtudományi Könyvtár].

[10] Vö. fentebb, 216. és köv. o.

Érdekes, hogy amikor hazai viszonyok közt MARXizmusról szólunk, rövid idő után ki szokott derülni, hogy voltaképpen a HEGELi hagyományra gondoltunk. Erről pedig a közelebbi vizsgálódás azt szokta kimutatni, hogy igazából nem is egyszerűen a HEGELi hagyományt hordoztuk a tarsolyunkban, hanem nosztalgiával övezett vívmányaink egyikét, még a felvilágosodás korából, mely máig szüntelenül itt élt és továbbélt Közép-Európában, noha már régen megkérdőjeleződött, sőt, részben el is enyészett már Nyugat-Európa jobb köreiben, valamint az angol–amerikai civilizációban.

(MARXizmus ← HEGELianizmus ← felvilágosodás)

„Fejlődés?" – olyan értetlenséget vált ki az óceánon túl ez a fogalom, mintha javíthatatlan badarságot hallanának. Személyes emlékeket idézve, az amerikai elitegyetem, Yale legjobb politikatudományi szakemberei úgy fogadták 1989-ben a Kabulból vagy Moszkvából frissen érkezett reformtervezeteket, mintha akár a szomszédos Új-Angliában vagy Kaliforniában készültek volna. Saját nyelvükre lefordíttatták, elolvasták, megvitatták, és ennek során saját XX. század végi eszményeikkel összevetették. Amennyiben amerikaira stilizált szövegfordításuk megnyerte kényes tetszésüket, úgy történelemfeletti üdvrivalgásban törtek ki. Az egyetemesség diadalát látták benne. Ugyanakkor az eltérő történelmi múltra, hagyatékra, örökségre és készségre, valamint megélt tapasztalatra – egyszerűen: Kelet-Európa, a Bizánc más gyökerekből másként alakult hermeneutikai kontextualizáltságára – hivatkozva óvatosan megfogalmazott fenntartásaimat fel sem fogták. Nem volt fülük annak meghallására, hogy orosz földön igazából még a XIX. század nyugat-európai berendezkedésére jellemző intézményi rendszer kialakítása sem fejeződött be. Nem késztette őket meggondolásra, hogy az oroszok számára még a jog írásbeli rögzítésének, tiszteletének, különállása megőrzésének a szüksége sem feltétlenül természetes, saját vívmányként megszerzett vagy önmagától értetődő gondolat. Nem érzékelték a távoli Amerikában, hogy a modern formális jog formalizált kultúrája teljes terjedelmében és természetességében még nem hatolt be sem a cárizmustól egykor uralt területekre, sem általában a voltaképpeni kelet-európai (tehát a Bizánc örököseként fellépő) régióba. Következésképpen még az amerikai naivitás számára kizárólagosan érdekes esetleges verbális hasonlóság sem feltétlenül túlzottan üzenetértékű, hiszen erőtlen jó szándék s a külvilág ámítására feltálalt csupasz retorikai gyakorlat egyaránt állhat mögötte – miközben tudjuk, hogy a helyi hagyományok s a megszokott életfeltételek fogsá-

(történelmiség X történelmietlenség)

gában egy reformjellegű jogi kinyilatkoztatás sorsa távolról sem (döntően többnyire nem) szövegbeli fordulatokon múlik. Mihelyt tehát vitájukhoz hozzászólva a térséggel kapcsolatos valóságos tapasztalatokra hivatkoztam, sőt (BIBÓ ISTVÁN és SZŰCS JENŐ nyomán[11]) a közép- és kelet-európai fejlődés sajátos és elkülönülő jegyeiről is említést tettem, csupán megrökönyödést váltottam ki belőlük. Egyikük, akinek ráadásul határozottan volt európai kitekintése, sőt jugoszláv vonatkozásban helyi kutatási tapasztalatokkal is rendelkezett, rövid úton elintézte fenntartásaimat, hiszen megsemmisítő tudatossággal megkérdezte, nemde akkor én bizonyára történelmi determinista volnék? Tudvalevőleg ez ott, felvilágosultként páváskodó szellemi közegükben nemcsak beteges rögösségre, deviáns atavizmusra utaló címke, de egyúttal a liberális hagyatékot elutasító, azaz a *political correctness* minimumát felsértő gondolkodásmódot is jelent.

[bizonyít(hat)atlan előfeltevések tudományos és gyakorlati vitákban]

Éppen paradigmáink szabják meg, hogy mi az, amiről ádáz vitákat folytatunk, és mi az, amiből nyilvánvaló alapként gondolkodásunkban problémátlanul kiindulunk. Tudjuk: Isten létének elfogadása egykor kritériumszerű volt annak meghatározásában, hogy tudományos eszmélődésünk Európában milyen keretek közt alakul. Ugyanígy élünk előfeltevésekkel ma is, noha – mivel alapirányaik kijelölése már évszázadokkal ezelőtt hosszú viták eredményeképpen megtörtént – gyakran nem is tudatosítjuk. THOMAS HOBBES, GEORGES MANDEVILLE, JEAN-JACQUES ROUSSEAU és mások nyomán nemcsak politikai filozófiában, de társadalompolitika, egészségügy, honvédelem, rendészet, büntetőpolitika (stb.) tudományos megalapozásában egyaránt annak vitatatlan elfogadásából indulunk ki, hogy az ember születésétől fogva egyenlő, nevelhető, demokráciára fogékony, tehát jogok alanya, s ezért individualitása és szabadsága elégséges alapot adnak saját sorsa alakításához.[12] Bármely éles helyzetben magunk is

[11] Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* (Budapest: Magvető 1983) 136 o. [Gyorsuló idő]. Persze, mindez csak saját tudományos tekintélyük belátásától ihletett felfedezésükig – Samuel P. Huntington 'The Clash of Civilizations?' *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993) 3, 22. és köv. o. – tartott, amikor is persze szintén nem az eltérő kulturális hagyományok megrögzülésének, egymásra hatásának, esetleg új formákba szintetizálódó kavargásának kötő erejét ismerték fel, hanem eddigi monolitikus világképüket egy számos tényezővel mint adottsággal számoló, tehát módosult statikumú világképpel váltották fel.

[12] A politikafilozófiai előfeltételezettségek módszertani alapjaira lásd *Hayek és a brit felvilágosodás* Tanulmányok a konstruktivista gondolkodás kritikájának

érzékelhetjük: olyannyira axiomatikus sarokpontokról van szó, hogy már maga a bizonyíthatóság igényének felvetése vagy bármely kételynek (akár szaktudományi, például antropológiai vagy örökléstani) eltűrése polgártársaink egy részénél már közös civilizációnk megtagadásával, nagy nyugati hallgatólagos egyezségokmányunk sárbatiprásával lenne egyértelmű.[13]

(hagyománytisztelő várakozás X hagyománytagadó önérvényesítés)

Következményeiben tehát, úgy tetszik, még a hétköznapi értelem síkján látszólag egyértelműen megragadható nyilvánvaló megfontolások dolgában is különböző térfelek vannak a világban. Az egyik hívei paradigmatikusan hisznek az emberi történelemben – abban, hogy olyasmi is rejlhet a dolgokban immanensen rejtve, aminek értelme van, sőt amiből valami újnak kell sarjadnia. A másiknak a hívei – Amerikában például a liberális esélyegyenlőségként megfogalmazott modernség felfokozott tudatában – végső soron saját hagyományaik (és egyáltalán: minden hagyomány) tagadásához vezetődnek el; és önnön bezárulásuk következményeként esetleg azt is elzárják maguk elől, hogy tanulságot nyerjenek akár saját múltjuk kizárólag nékik szóló üzenetéből. A fentieknek megfelelően ezért az egyikben étosszá válik valamiféle felsőbbség (egyházi szerveződés, állam, osztály, párt vagy akciócsoport), a másikban viszont – legalább is szavakban – minden intézmény részéről és irányában valamiféle jóindulatú semlegesség vagy éppen cinikus közömbösség. Az egyikben szembeötlő lesz a történelmi sors minden körülmények közötti vállalása, a másikban ellenben egy kendőzetlenül kitárulkozó korláttalan személyiség (és személyesség).[14]

Paradigmaváltás, amennyiben feszültsége belülről már nem kezelhető

Visszatérve tehát THOMAS KUHNhoz és a paradigma problematikájához, aligha mondhatunk itt többet vagy mást, mint hogy – végső soron – gondolkodhatunk így is, úgy is. Gondolkodhatunk például a történelemfilozófia mentalitása szerint ebben

eszmetörténeti forrásairól, szerk. Horkay Hörcher Ferenc (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem 2002) xviii + 112 o. [Jogfilozófiák].

[13] Vö. a szerzőtől 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely 2000), 61–93. o.

[14] Az egyensúlyvesztés, gyökértelenedés, elmagányosodás szimptómáinak mai patologikumként értékelésére lásd Robert Nisbet 'A közösség keresése' ford. gond. Varga Csaba *PoLísz* (2003. június–július), 71, 15–37. o. és (2003. augusztus–szeptember), 72, 23–39. o.

a térségben, s növeszthetjük ezt olyan hagyománnyá, amely esetleg száz év múltán sem lesz menthetetlenül túlhaladott, hiszen az emberiség mindig a valamiképpen számára akkor és ott készen kapott adottságokra épít, azokból indul (mert csakis azokból indulhat) ki, s nyilvánvaló, hogy a történelemfilozófia gondolkodásmódján belül is lehetséges valamelyest továbblépnünk úgy, hogy mind e közben korunk feszítő problémáira is válaszolni igyekszünk. Bizonyos fokú szabadságra a kényszerpályák is lehetőséget adnak, s ha erőteljes szolgáló szándék támogatja, úgy kényszerpályákon belül is adódik mindig valamelyes mód arra, hogy érzékeny, ugyanakkor közvetlen társadalmi igényt kielégítő válaszokat adjunk. Önmagában tehát a váltás sohasem törvényszerű. KUHN valami másra is rádöbbentett. Noha ma szokásosan mindannyian úgy véljük, hogy KOPERNIKUSZ előtt bizonyára nem is volt olyan világkép, amit természettudományosnak mondhatnánk, következésképpen korukat nem is élhették meg jól az emberek, KUHN bebizonyította: kivéve azon ritka pillanatokat, amikor a paradigmaváltás múlhatatlan és elodázhatatlan szükséggé válik, csupán a paradigmán belüliség a fontos – tehát az, hogy a viták a kereteket még éppen ne robbantsák szét, miközben esetleg már a korlátait feszegetik. Következésképpen KOPERNIKUSZ kortársai – az élenjáró természettudományos elmék is – a régi világképben szintúgy és háborítatatlanul élhettek a saját feltételeikhez illően, jól és elégedetten. Sőt, mi több, végső soron múlhatott csupán véletlenszerű, efemer, egyenesen banális körülményeken is, hogy egy KOPERNIKUSZ nevű gondolkodónak lehetőségében állott fordulatát történetesen éppen akkor és ott végrehajtatni és elismertetni. Hiszen elvileg az is előfordulhatott volna, hogy ebből a szempontból hiába született – függetlenül attól, vajon egyébként milyen képességekkel és tudással volt megáldva s mennyire nagyformátumú történelmi személyiségnek bizonyult.

Tudományképünk paradigmafüggő (a paradigma pusztán azon belül tudományfüggő)

Mindez önmagában persze nem paradigma. Paradigmatikus vonás ott kezd csupán megjelenni, ahol előfeltevésekről beszélünk – például akár csak arról, hogy vannak dolgok a földön, ezeknek súlya és terjedelme van, és így tovább. Ha tehát KUHN gondolatvilágát a végső következményeiig végigvisszük, úgy már semmi sem magától értetődő. Még annak kérdése sem, hogy létezik-e olyasmi, mint tudomány, és ennek a lényege miben is

rejlik. Hiszen mint kizárólagos szerepjátszók a történelem színpadán, mi, emberek, magunk vagyunk azok, akik valamilyen képet formálunk magunknak a 'tudomány'-ról. Embertársaink közül egyeseket 'tudós'-nak nevezünk; ők többnyire tudományukból élnek, úgymond, művelik azt, és általuk érvényesíti önmagát az, amit az imént 'tudomány'-nak mondottunk. Mindez a legtágabban közösségi ügy, egyszersmind azonban elitektől kiválasztottan egy szűk szakma önnön magának fenntartott saját ügye is. Nos, ebben a szakmában formálódnak olyan ítéletek, amelyek pontosan annyira megszilárdulhatnak s keményen megváltoztathatatlanná válnak, mint bármely emberi konvenció.

(előzetesen kiszűri, hogy mit is enged felvetni tudományos problémaként)

Leegyszerűsítetten szólva, egy ilyen paradigmatikusan rögzült világkép vagy éppen tudományfelfogás adhat tápot olyan megingathatatlan meggyőződéseknek, amelyek szerint – például – egy növénynemesítő nem járulhat érdemben hozzá az embereket sújtó rákbetegség gyógyításához, vagy a jogtudományban csak egyes nézeteket szabad, illő – vagy éppen (emlékezve az amerikai entellektüel nyomásgyakorlás legújabb, s otthoni közegében leginkább kivédhetetlenül zsarnoki szlogenjére) „politikailag korrekt" – befogadni, másokat viszont gondolhatatlanként eleve végig sem gondolunk. S ráadásul mindez gyakran nem is érdemi dolgokon múlik, hanem egyszerűen paradigmatikus sztereotípiákon – nevezetesen azon, hogy bizonyos vélekedések megfelelnek a tudományban akkor és ott konvencionalizált kritériumoknak, míg mások nem. Végső soron hasonló megfontolások mentén alakul akár egy Magyar Tudományos Akadémia véleményformálása is. Előfordulhat, hogy korábbi évszázadokra jellemző és avultságú rutintudományos (ám érdemet kerülő) válaszokat adunk egyes kérdésekre – a gömbvillámtól az akaratátvitel lehetőségéig –, amelyekre nem tudunk egyébként racionálisan kibontott, igazolható magyarázatot adni. Mai kultúránkra jellemző, hogy távolról sem ártatlan érdeklődéssel közelítünk jelenségekhez, feloldatlan dilemmákhoz, hanem – egyszerűen – egy úgynevezett módszeres gondolkodás eredményeként. Tehát az ügy érdemétől független önkényes kiválasztással már eleve eldöntjük, hogy mi is vetődhet fel egyáltalán tudományos problémaként. Bármiről legyen is szó – a földön kívüli élet lehetőségétől a Bermuda-háromszögig –, már előre megjósolhatjuk: aminek tudományos módszeressége (még) nem alakult ki, nem is lehet tudományos vizsgálódás tárgya.

A paradigma = eleve kiválasztó / elutasító előítélet

Minden kultúrában érvényesül tehát paradigmának nevezett előfeltevések rendszere, melyek egy-egy kor számára eleve kiválasztják, hogy csak az kerüljön be megfontolásra érdemes információként az emberi gondolkodásba, ami nékik megfelel. A paradigmák korlátozó hatása elsősorban társadalmilag feltételezetten, saját emberi (és kikerülhetetlen) előítéletességünknél fogva érvényesül. Ameddig egy paradigmarendszer fennáll, addig feszegethetjük ugyan határait, kergethetjük (bizonyos mértékig) ellentmondásokba a rendszerét, mégis: ameddig egy paradigmarendszer fennáll, addig van bizonyos hatása, tehát bizonyos csábításoknak bizonyosan ellenáll.

4.2. „TÉNY", „FOGALOM", „LOGIKA", „GONDOLKODÁS" ALAPFOGALMAI

4.2.1. Paradigmaváltás szüksége

Objektivizmus / szubjektivizmus / kompromisszumkeresés

Az alábbiakban néhány nagy gondolkodási hagyományt, mentalitásbeli alternatívát veszünk röviden szemügyre néhány fogalom kapcsán. Az a koordinátarendszer, amely e különféle fogalmak felfogásbeli lehetőségeit tükrözi, három gondolkodási tömböt, hagyományt példáz. Az egyiket objektivizmusnak jelöljük, a másikat szubjektivizmusnak, a harmadik pedig egyfajta józan kompromisszum keresése az előbbi kettő szélső vélekedései és értékei között, s ez napjainkban mindenekelőtt az angol–amerikai tudományosságban elterjedt, tudományfilozófiailag és az ún. megismeréstudományok nézőpontjából ma leginkább igazolhatónak vélt felfogás.

A fenti három gondolkodási hagyomány áttekintése részben megerősíti, egyszersmind azonban újabb területekre is kiterjeszti a korábbiakban általunk bemutatott képet az emberi gondolkodás módszertani alapjairól és lehetőségeiről.

Tudomány- és nyelvfilozófia tudományt meghatározó szerepe

Mindenekelőtt olyan kérdésekkel kapcsolatos problémákra gondolunk, amelyek abból fakadnak, hogy az európai kultúrában úgyszólván mindmáig kizárólag az axiomatikus módszerű eljárás testesítette meg a gondolkodás eszményét. Ráadásul abban a közép-európai térségben, amely a századelőn még nemzetközileg kiemelkedő és jelen századunkat meghatározó gondolati teljesítményeket erjesztett, a MARXizmus valláspótlék-

szerű intézményesítése az utóbbi közel fél évszázadban hozzásegített néhány legrosszabb ösztönzés valóraválásához, így egyebek közt ahhoz, hogy közel két évszázaddal korábbi, mára már jócskán atavisztikussá vált gondolkodásmódok is továbbéljenek e térségben – s egy ilyen hatás mindenekelőtt annak köszönhetően következett be, hogy a MARXizmus, legalábbis primitivizált moszkovita változatában, sokáig sikerrel akadályozhatta és késleltethette a nyugati féltekén már a XIX–XX. század fordulóján bekövetkezett tudomány- és nyelvfilozófiai áttörés lecsapódását, és a közép-európai kultúrában a századközépig uralkodó újKANTiánus tudományfilozófiával történő hatékony szembesülését saját tájainkon. Ennek köszönhető, hogy még társadalomtudományi elitünk is sokáig úgy fogta fel, hogy a tudományfilozófia, a nyelvfilozófia, sőt a megismeréstudományok is pontosan olyan lehetséges részérdekű specializációk, mint például a jogfilozófia. Vagyis egy talán nem haszontalan, de némiképpen felesleges okoskodás megtestesítői – luxus fogyasztási cikkek a hasznos emberi tevékenységek sorában. Márpedig olyan ez, mintha mindmáig senki sem vette volna észre, hogy egész jogi oktatásunk, jogi kultúránk és jogtudományunk kissé régimódi, alapszemléletében tehát jócskán avult is, mert az emberi gondolkodás kulcsterminusait (alapját, kereteit, művelését és előrehaladását) érintő egész szemléletében jobbára a felvilágosodáskori hagyományt követi – és részben éppen azért, mert sem tudományosságunk alapjainak az újragondolása, sem pedig annak végiggondolása, hogy a tudományban egyáltalán miképpen kell gondolkodnunk, nem történt még meg. A vázolt értelemben tehát egész régiónkban nem csekély mértékben érintetlenek maradtunk az utolsó évszázad tudomány- és nyelvfilozófiai fejlődésének az eredményeitől.

(a XIX–XX. század fordulójának eredményei)

Közép-európaiságunk drámája, hogy a térségünkben berendezkedő katonai hódító és birodalomépítő hatalom éppen a MARXizmust hozta hivatalos filozófiaként ránk – azt a döntően módszertani-kritikai jellegű tudományos irányzatot, amely még eredeti német formájában is olyan történelmi időkben élte meg formálódása korát és rögzült önmagába egyfajta naiv realizmus szintjén, amikor mindazok a fontos tudományok, amelyek pedig ma módszeres világszemléletünkben egyenesen meghatározó jelentőségűek (így a tudomány-

elmélet, a nyelvfilozófia és a tudománymódszertan), még éppen és legfeljebb születőfélben voltak. Paradoxnak tetszik a szomorú végű szembeállítás, de abban a párharcban, amelynek során politikusok próbáltak tudósokkal szemben ringbe szállani, egy FRIEDRICH ENGELS[15] vagy egy VLADIMIR ILJICS LENIN[16] vált számunkra elméletünkben is példaadóvá, miközben EUGEN DÜHRING,[17] ERNST MACH[18] vagy RICHARD AVENARIUS[19] gigantikus teljesítménye csak annyiban válhatott számunkra érdekessé, amennyiben „amatőr ömlengésükben"[20] az előbbiek rajtuk gyakorolták az „ideológiai megsemmisítés" mutatványát.

[15] Friedrich Engels *Anti-Dühring* (1878).

[16] V. I. Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* (1909).

[17] Vö. pl. John Passmore *A Hundred Years of Philosophy* (Harmondsworth: Penguin 1968), 45. o.

[MACH] [18] Lásd pl. Robert S. Cohen 'Ernst Mach: Physics, Perception, and Philosophy of Science' *Synthèse* XVIII (April 1968) 2–3, 132–170. o. és Gerald Holton 'Mach, Einstein, and the Search for Reality' *Daedalus* XCVII (Spring 1968), 636–673. o. „Tudós ritkán gyakorolt egész kultúrájára olyan kiterjedt hatást, mint ahogyan ez ERNST MACHnak sikerült. [...] A húszas években OTTO NEURATH, a kiemelkedő osztrák társadalomtudós megalapította az Ernst Mach Társaságot, ami a Bécsi Kör előfutára volt. Költészettől a jogfilozófiáig, fizikától a társadalomelméletig MACH befolyása mindenütt érezhető volt Ausztriában és másutt is. [...] Mindenekelőtt ERNST MACH volt a logikai pozitivizmus keresztapja, ha nem éppen a fő létrehozója [...]." Allan Janik & Stephen Toulmin *Wittgenstein's Vienna* (New York: Simon & Schuster 1973), 133. és 212. o. [Touchstone: Philosophy–History]. Magyar nekrológja értékelésének tükrében lásd pl. Szántó Hugó 'Ernst Mach' *Huszadik Század* XVII [33] (1916) 4, 289–294. o.

[19] Lásd pl. Friedrich Carstanjen 'Richard Avenarius and His General Theory of Knowledge: Empiriocriticism' *Mind* VI (1897), 449–475. o. és Norman Smith 'Avenarius' Philosophy of Pure Experience' *Mind* XV (1906), 13–31. és 149–160. o.

[LENIN tudományidegensége] [20] Anthony, Lord Quinton in *The Fontana Dictionary of Modern Thinkers* ed. Alan Bullock & R. B. Woodings (Fontana Paperbacks 1983), 469. o. „Mint filozófiai mű, hozzá nem értő és bárdolatlanul nyers. LENIN a vele szembenállókkal szemben saját zabolátlan visszaéléseire alapoz, és hétköznapian vulgáris érveket használ, melyeket ENGELStől kölcsönzött idézetekkel pótol ki (összesen két MARXtól idézett mondat szerepel az egész könyvben). Tökéletesen félreérti az általa megszólaltatottak mondanivalóját, sőt láthatóan nem is törekszik arra, hogy megértse őket. Egyébként sem ad semmi újat ahhoz képest, amit ENGELStől vagy PLEHANOVtól idéz – de amíg ENGELSnél legalább felfedezhető némi humor, LENINnél még az sincs. Olcsón gúnyolódik és szidalmaz, ellenfeleit

A nyugati féltekén paradigmatikus alaptudássá vált tehát egyebek között a nem mechanikus okság, vagyis a sztochasztikus és a statisztikai, valamint általában a totális összműködésben beálló bekövetkezés, amikor is a folyamatban részt vevő összetevők és okozódások immár egyedileg nem tettenérhetők. Ilyenkor az eredmény bizonyossággal bekövetkezik ugyan, az elméletben mégis csupán ennyit mondhatunk: ezt az össz-egész a maga egészében adja ki. Módszertani alapélménnyé vált továbbá a kvantummechanika és a mikrofizika is, melyek a kutatóval minden kezdeti megrökönyödése dacára azt tudatták, hogy akkor, amikor a megismerő megismer, részben szándéktalanul és akarata ellenére sem ad mást, csak saját megfigyelő magatartásának az önleírását. És végezetül, bár nem utoljára, az axiomatizmus eszményi megvalósulásaként és a módszeresség csúcsaként ismert matematikában is kínzó valósággá vált annak felismerése, hogy még a látszólag egzakt tudás is ellentmondásokat takar, sőt – ha módszerességről alkotott elveinket komolyan vesszük – még a következetes szigorúságú megalapozásnak is ellenáll. Egy időben születik tehát GEORG EDWARD MOORE-tól a *Principia Ethica* (1903), BERTRAND RUSSELLtől a *Principia Mathematica* (1903–1913) s ALFRED WHITEHEADtől a *Process and Reality* (1929). Mindez egyszerre termeli ki a logikai pozitivizmus bécsi iskoláját (RUDOLF CARNAP *Der logische Aufbau der Welt* [Berlin 1928] és MORITZ SCHLICK *Allgemeine Erkenntnislehre* [Berlin 1918]), az angol analitikus megismeréstudományt (ALFRED JULES AYER) és a fizikától a nyelvfilozófiáig úttörő rádöbbentésekkel szolgáló LUDWIG WITTGENSTEIN életművét és a folytonos, alaphelyzetekre visszavezető kérdésfeltevésekben feltárulkozó gondolkodást. Kiderült hát, hogy a tudománytól feltárt törvények is ember alkotta gyarló modellek csupán:[21] nem tudjuk, hogy mi szól a ter-

(sztochasztikus probabilitásként törvényszerűség az összegészben

egy önmagát is leíró tudományban

axiomatikus újraalapozhatóság nélkül

emberi modellel törvényként)

mint reakciós bolondokat és papi lakájokat próbálja bemocskolni. Még ENGELS érveit is hihetetlenül leegyszerűsíti, és terméketlenül kimerevítő, katekizmusszerű igazságokba töri [...]. A könyvet átható bőszültség egy primitív gondolkodó típusjegyeit hordozza [...]." Leszek Kolakowski *Main Currents of Marxism* II: The Golden Age (Oxford: Clarendon Press 1978), 457. o.

[21] Pl. Csányi Vilmos bevezetése in Arthur Koestler *Alvajárók* [The Sleepwalkers (London: Hutchinson 1959)] (Budapest: Európa 1996), 15. o.

mészetben általuk;[22] olykor saját értetlenségünket vetítjük belé-jük;[23] ám minden esetben saját kulturális meggyőződésünket fejezzük ki bennük.[24]

(szocializmus elmaradása)

A kulturális szakadék Nyugat és az elszovjetesített Közép-Európa között valóban szembeszökő. Ha elmegyünk például egy amerikai *college*-ba (amely köztes, nagyrészt humán alapozású oktatást nyújt a középiskola s a szakképzésre hivatott egyetem között), már a könyvtárban, a tananyagban s a világtól látszólag elzárt kis erdei *campus* könyvesboltjában is a jelenkori gondolkozást megalapozó olyan – immár legalább fél évszázada klasszikusként fordításban újra és újra kiadott – írásokra bukkanunk, amelyek Magyarországon netalán még ma sem hozzáférhetőek; esetleg egy országos tudományos könyvtár szakgyűjteményében sem. S ha egy olyan szöveggyűjteményben kívánunk a megalapozó írásokról tájékozódni, amely ott már a korai huszonévesek első tanulmányi évében kötelező olvasmányul szolgál, olyan évszázadnál öregebb európai szövegekre bukkanunk, amelyek esetleg éppen térségünkben, talán néhányszáz kilométeres közelségben, netán Ausztriában vagy Morvaföldön születtek, mégsem olvashatók – sőt, a közönség számára hozzáférhetően esetleg máig nem is tárgyaltatnak – magyar nyelven.[25]

(nyugati fejlődéssel szemben)

Pikáns ellensúly, hogy valószínűleg sok ezer példányban megtaláljuk viszont magyarul – s mindenekelőtt a pedagógusok fejében, falusi iskoláktól vidéki óvónőképzőkön át a tudományegyetemekig – azokat a szövegeket (ENGELS *Anti-Dühring*jétől LENIN *Materializmus*

[22] DAVID HUME óta immár többedik alkalommal a XX. században ismét megingott a szabályosság-felfogás a szükségszerűség-gondolat javára. Pl. Norman Swartz *The Concept of Physical Law* (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1985).

[23] Nancy Cartwright *How the Laws of Physics Lie* (Oxford: Clarendon Press & New York: Oxford University Press 1983), 18. o. szerint számos törvényszerűnek mondott összefüggés (stb.) pusztán szervező és összekötő szerepet játszik a szükségképpen tökéletlenül kifejezett törvények között.

[24] Például a francia nagyelméletek ma is nagy mélységű, s bár szűken, mégis mindent átfogó eleganciával kibontott matematikai formulákban jelennek meg, szemben a részletekben elvesző és sekélyes absztrakciós igényű, bár szélesen megfogalmazott angol elméletmegfogalmazási gyakorlattal. Vö. pl. Pierre Duham *The Aim and Structure of Physical Theory* trans. Philip P. Wiener (New York: Atheneum 1962), 19. o.

[25] Pl. *Philosophy of Science* ed. Arthur Danto & Sidney Morgenbesser (New York: The New American Library 1960) 477 o. [Meridian: Philosophy, Science].

*és empiriokriticizmus*áig), amelyek megpróbálták éppen ezeket a forradalmasító úttörő gondolkodói klasszikusokat kiiktatni – még szaktudományi műveltségünkből is. Abszurd helyzetet jelöl, hogy Közép-Európában EUGEN DÜHRINGre csak akként emlékezünk, mint aki ENGELSnek dühös kifakadásokkal tarkított zseniális eszmefuttatásokra ürügyet szolgáltatott, míg ott ENGELSről legfeljebb a baloldal rokonszenv-apostolai hallottak, DÜHRINGet azonban – nem azért, mert ENGELS elirigyelte e német szociáldemokrácia által felkapott vak filozófus kétségtelen sikereit, hanem mert tudományfilozófiailag máig érvényeset, de legalább is meggondolkodtatót alkotott – minden New England-i *liberal college*-hallgató olvas. A *Materializmus és empiriokriticizmus* – LENINnek fő filozófiai műve – pedig az Osztrák–Magyar Monarchiában alkotott MACH mindmáig érvényes tanaira s AVENARIUS munkásságára épül. Nos, a kései magyar is csak egy New England-i alapkönyvtárban tudhatta meg, hogy e két tanár volt az első azon módszeres gondolkodók sorában, akik az új axiomatizálási hullámban, mikor a matematika is rájött saját korlátaira s végül szükségképpen paradoxonokhoz érkezett el, megkísérelték ugyanennek a módszertani útnak végigjárását a fizikai gondolkodás területén.

A tudomány újragondolja tárgyát:

Századunk elején tehát újraindult a kérlelhetetlen következetességű gondolati rendszeralkotás – axiomatizálás – az ún. egzakt tudományokban is. AVENARIUS azzal a gondolattal foglalatoskodott, vajon mi a következménye annak, ha igaznak bizonyul sejtésünk a tudományokról, jelesül, hogy legújabb korunkban eljutottunk a mérés olyan finomságáig, amikor megfigyelési eszközünkkel már nem tudunk úgy megfigyelni, hogy a megfigyelt folyamatba egyúttal bele ne avatkoznánk – nos, ebben az esetben voltaképpen mit is figyelünk meg? Magunkat vagy az ún. valóságot?

a világ folyamat-absztrakció,

megnevezéssel mintaszerűsítve

Mindez azzal a következménnyel járt, hogy egyidejűleg egyre bizonyosabbá vált sejtésünk, mely azt sugallja, hogy (1) nincsenek dolgok, csak folyamatok; (2) a 'dolog' csupán egy folyamatnak a vonatkozása vagy kimerevítő absztrakciója lehet; következésképpen (3) a megismerés sem más, mint a megnevezhetőség függvénye, s ez áll az önmegismerésre is; ezért (4) leírása inkább tekintendő intellektuális mintázásnak (prezentációnak), semmint ontológiai tükrözésnek vagy megkettőzésnek (reprodukciónak).

4.2.2. Az objektivizmus és szubjektivizmus hamis alternatívája

Naiv realizmus

Az objektivizmust röviden így jellemezhetnénk: naiv realizmus. Túlnyomórészt ez maradt az uralkodó felfogás középeurópai kultúránkban. MARXizmusunkból ez egyenesen következett, bármi mást viszont semmiképpen sem tűrt meg. Ami tehát szemléleti körén kívül esett, azt szubjektivizmusként utasította el. Ezt fogadta hát el a tudományosság – bármiféle módszeres gondolkodás – *sine qua non*jaként: olyan kiindulópontként, amelynek elfogadásával egyáltalán „tudományszerű" gondolkodásba kezdhetünk.

Szubjektivizmus:

Ellentéte, a szubjektivizmus valójában nehezen körülhatárolható tudományos irányzat. A szubjektivizmus mindenekelőtt jellemző lehet például az ún. szubjektív idealizmusokra, amelyek viszont nem jellemzőek jelen századi gondolkodásunkra. Emlékezzünk csak FRIEDRICH NIETZSCHÉre, aki oly számottevő szerepet játszott abban, hogy megrengesse a nyugati racionalizmus eszményének talapzatát – mégis, egészében véve mindannyiunk közös görög-római gyökerű európai kultúrájának a foglya maradt. Nos, amit a fenti összefüggésben szubjektivizmusnak mondunk, inkább az előbbiekben jellemzett objektivizmus tagadása: ellenáramlat.

NIETZSCHÉtől mai dekonstrukcionalizmusig

Márpedig ilyen értelemben nemcsak NIETZSCHE említhető itt, de olyan gondolkodási irányzatok is, amiket például a modern dekonstrukcionizmus neve alatt ismerünk (s ebben a tekintetben akár MICHEL FOUCAULT-ra, akár JACQUES DERRIDÁra egyaránt gondolhatunk).

Megismeréstudomány

Az ún. modern felfogás szintén nem egyetlen meghatározott irányzat, hanem olyan közbenső vélekedés, amely kerüli a szélsőséges értelmezések csapdáját, és igazolható részeredmények általánosításával kísérli meg önmagát rendszerré építeni. Korunkban ezért egyre inkább interdiszciplináris alapozású, és a természettudományokra emlékeztetően tapasztalati-kísérleti forrású. Gondolkodásmódját követve olyan megfontolásokhoz érkezhetünk, amelyeket például az amerikai *cognitive sciences* – lélektan, nyelvtudomány, filozófia és biológia a téma megközelítésében egységükben szemlélve – próbál kimunkálni.[26] Pél-

[26] Pl. Allen Newell *Unified Theories of Cognition* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press 1990) xvii + 549 o. [The William James Lectures 1987].

dának kedvéért: ha az a kérdés, hogy ideganatómiai eszközökkel feltárható mikrosejtek miképpen vesznek részt az emberi gondolkozásban, úgy egy számítógépes modellt kapunk, melyben mind az információ hiánya, mind pedig az egyes *input* jellegű információegységek tetszőleges kombinációja végül nem tevődik össze másból, mint az egyes egyedi idegszálak által hozott információkból, azaz tényleges fiziko-kémiai ingerek és ingerhiányok végtelenbe futó sorozatainak bináris (vagyis impulzus és impulzushiány egymásutániságára épülő) kódjából.

A különféle nézőpontokat s az egyes irányokra jellemző válaszokat[27] egy táblázatban összegezzük *(8. ábra)*.

Óhatatlanul egyiknek magyarázó elvként választásával

Mindezeknek a gondolkodásbeli felfogásoknak az elemei és különféle összefüggései úgyszólván bármilyen szellemi vállalkozásban tetten érhetők. Ha például korszakolni próbálnánk az emberi történelmet, rá kellene jönnünk arra, hogy bármiképpen kísérletezzünk is, végül határozottan mintát kell választanunk. S legalább a jog tekintetében tudnunk kell (és ezt látni is fogjuk): bármelyikre essék is választásunk, ez már minden későbbi műveletre, az egész jogászi hivatás működésére nézve közvetlen és határozott következményekkel jár.

4.2.3. Mi a tény?

Tény = objektív valóság?

Paradigmatikus fogalmi hagyományaink szerint a 'tény'-ről úgy illik vélekednünk, mint ami magával az „objektív valóság"-gal azonos.

NIETZSCHE: hatalmi akaratunk kivetülése

E fogalmi azonosítás azt sugallja, hogy amennyiben azt mondjuk: „tény", úgy ezzel magáról a valóságról szólunk. Hiszen ebben az összefüggésben egyetlen tökéletesen érdektelen dolog van csupán, s ez az, hogy történetesen mi állapítottuk meg a tényt, vagyis a fenti folyamatban magunk is valamilyen módon részesek és személyesen érintettek vagyunk. Ezzel szemben egy NIETZSCHEánus felfogás azt sugallaná, hogy tény mint olyan nem is található a valóságban. Amit pedig ott mindazonáltal mégis annak vélünk, az nem más, mint – legfeljebb – önkényes emberi kitaláció. Többnyire hatalomra irányuló akaratunknak a kivetülése; legfeljebb pedig valamiféle mesterséges

[27] Lásd pl. George Lakoff *Cognitive Science and the Law* [kézirat] [(New Haven, Conn.): Yale Law School Legal Theory Workshop 1989 (április 27.)] 49 o.

	objektivizmus	szubjektivizmus	modern felfogás
tény	'objektív valóság': maga a dolog	önkényes társadalmi konstrukció	az ember által kiválasztotthoz fűződő és érdekétől támogatott megismerő viszony
fogalomrendszer	valóság tükre valóságnak objektíve megfelel semleges, objektív, a valóságra igaz perspektívát nyújt	önmaga tükre tetszőleges társadalmi konvención nyugszik konvenció rekonvencionalizálására épül	valóság valószerű jegyeitől fedezett, egyszersmind az embernek a valóság iránti érdeklődésétől alakított nyitottsága csak adott irányban, kizárólag mesterségesen zárható le világképtől, hagyománytól, kulturális előfeltevésektől sohasem elszakítható
logika	maga a dolog: dolgok folyása, összefüggése, következése; mindez vetülete, törvényszerűsége	külsőleges háló, mely tetszés szerint alkalmazható vagy nem alkalmazható	leíró tételek matematikája: arról szól, hogy amennyiben azonos időben és összefüggésben állításokat teszünk, s ezek között állításainkkal fogalmi kapcsolatot létesítünk, úgy bármelyik előtételt, következtetést igaznak vagy hamisnak elfogadva következési viszony fog beállani ezek igazsága vagy hamissága között
gondolkodás	lényeg és jelenség közötti különbségtétel paradigmájára épül értékközömbös, objektív, logikai törvényen nyugszik általánostól a konkrétig tart	minden tetszőleges személyes meggyőződésre épül iránya tetszőleges	a dolgoknak nincs metafizikája: csakis az embernek hozzájuk fűződő gyakorlati viszonya választ ki közülük és nevesíti a kiválasztottat

8. ábra

társadalmi konstrukció. Vagyis, társadalmi folyamatában szemlélve: először kitalálunk valamit, majd ennek eredményeként – úgymond – „tényekkel" népesítjük be a világot. De mindez aligha más, mint kivetítés – még pedig saját valónkból, lelki tartományunkból.

Nyelvfilozófia: valóságvonatkozáshoz megismerő viszonyulásunk

A mai nyugat-európai és angol–amerikai felfogás viszont azt próbálja elhitetni vélünk, hogy a tényben voltaképpen sem „objektív valóság", sem pedig saját létünk – külön-külön – nem adott. Azaz végső soron a tény nem más, mint v i s z o n y fogalom. Pontosabban szólva: annak rögzítése az ún. ténymegállapítás folyamatában, hogy saját személyes létünkben valamilyen valóságvonatkozáshoz kapcsolód(t)unk. A tény megállapítása ilyen módon azt jelzi, hogy valamilyen viszonylagos egészből (amit valóságnak mondunk), valamilyen részt – gyakorlati célból (például ún. „megismerésük" végett) – kiválaszt(ott)unk. Ezzel viszont egyszersmind kifejezésre juttatjuk azt is, hogy abban, amit ténynek mondunk, valamiképpen érdekeltek vagyunk. Amikor tehát azt mondjuk: „tény", akkor voltaképpen azt nyilvánítjuk ki, hogy valamely valóságvonatkozáshoz, amit a valóságként felfogott összegészből kiválasztottunk, megismerően viszonyulunk.[28]

Naiv realizmus: adottság, emberi kapcsolódás nélkül

A világot tények halmazaként szemlélő ismeretelméleti felfogás, az ún. naiv realizmus szerint az embert körülvevő világ másból sem áll, mint tényekből. Úgy vannak köröttünk jelen a tények – maga a természet részeiként –, mint ahogyan egy gyermeki világképben az atomok. Roppant pici kövecsek, bogyók, amelyeket a szabad természetben jártunkban, a fűben és a föveny közt bárhol éles szemmel kutatva megláthatunk, felcsippenthetünk, zacskóba tehetünk, s akár haza is vihetünk. A tény tehát – egyszerűen – van. A tény: adott. Ebből következik, hogy vakon elmehetünk ugyan mellette. Ám azáltal, hogy vagy így teszünk, vagy figyelmesebbnek mutatkozunk, s kezünkbe véve létén, összefüggésein, eredetén, sorsán és hatásán elmélkedni kezdünk, a tényeken jottányit sem változtatunk. Hogy az adott esetben mi módon járunk el, kizárólag a mi dolgunk: saját szerencsénk vagy bajunk. A tények kapcsán személyes feladatunk

[28] Vö. pl. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 2. fej., 33–79. o.

legfeljebb annyi, hogy azt, ami tényként kínálkozik, észrevegyük. Ettől viszont teljességgel független, hogy különféle valóságvonatkozások egyaránt – és egyidejűleg – léteznek, fennállanak és jelen vannak. A különféle valóságvonatkozások fennálltától pedig az is független, hogy megismerő kapcsolatba kerülünk-e vélük (most vagy bármikor), vagy sem. Ez legfeljebb saját személyes érdekünk. Ha ott hevernek az avarban a kis atommagok, s ezt nem vesszük észre és nem csippentjük fel őket, ez legfeljebb a mi bajunk. Ottlétük tényén ezzel mit sem változtatunk. Legfeljebb mi magunk leszünk szegényebbek. Hiszen ott voltunk közelükben, s tudatlanul mégis elmentünk mellettük. Egyébkénti létüknek tehát korántsem előfeltétele, hogy fel is ismerjük őket.

FRANK: emberi kezdeményezés függvénye

JEROME FRANK – aki SIGMUND FREUD nézeteit terjesztette az óceánon túl, s aki szövetségi fellebbviteli bíróként a *jury* ténybeli állásfoglalásai jogi megítélésének a tapasztalataira építve elméleti munkásságában az ún. jogi realizmus mélylélektani irányát alapozta meg – tett egyszer egy frappánsan meghökkentő, egyszersmind tömör megjegyzést. Eszerint: „A tények nem mennek maguktól a bíróságra."[29] Mit is jelent ez? Nos, beszélhetünk jogról s emberi megismerésről – mindezek révén azonban magukkal a tényekkel eleven kapcsolatba nem kerülünk. Ahhoz, hogy megismerjünk, a kezdeményezésnek mindig tőlünk, belőlünk kell kiindulnia. Csakis a megismerésre irányuló k e z d e m é n y e z é s ünk eredményezheti, hogy tényekkel magukkal kapcsolatba kerüljünk. Csakis egy ilyen kezdeményezés vezethet eredményként ahhoz, hogy tényeket megállapítsunk. Önmagában tehát hiába áll fenn – úgymond – a „tényvilág". A megismerésnek mindez nem része, sőt sohasem lesz része, hacsak szándékosan magunk nem visszük bele. Hiába kezdünk el akár kiáltozni is: „Hé, emberek! Itt gyilkolják egymást!" Mindebből csak megismerés útján, s a megismerésben is csak nevesítés útján lesz tény. Azaz: cselekvéssel is csupán akkor kötelezzük el magunkat, ha a szóban forgó valóságvonatkozásokat kiragadjuk a világból és (úgymond) „tényekként fennállásukat" (úgymond) „megállapítjuk" – a kellő helyen, s a kellő formában

[29] Jerome Frank *Courts on Trial* Myth and Reality in American Justice (Princeton: Princeton University Press 1949), 15. o.

és módon (például úgy, hogy bíróság elé visszük). Önmagukban bármiféle 'tények' semmiféle pernek sem részei tehát, hacsak kellő módon és formában – mármint ha egyáltalán perfelek vagyunk, tehát ha egy eljárás szabályozásának konkretizálása következtében perbeli szereplőkké válunk – perbe nem visszük őket.

A tény: nem „létezik", de fennálltáról kijelentést teszünk, megismerő kapcsolódásban, hogy tényként állíthatjuk

A FRANKi kifejezésből persze az is következik, hogy tények nem „léteznek" abban az értelemben, hogy fennálltukat éppen a 'létezés' (lét)igéjével állíthatnánk. Tények nem „léteznek" tehát. Tényekről, tények fennálltáról, tények kapcsán – minderről csupán megállapításokat tehetünk. Ezért az olyan kijelentésekből, hogy 'tényként megállapítást nyert, hogy [...]', pusztán annyit mindenképpen megtudhatunk, hogy (1) van valami, amivel megismerő módon kapcsolatba kerültünk, és hogy (2) ezt a megismerés elemeként tételeztük. Tényként megállapíthatjuk például: „létezik atom"; „Hasfelmetsző Jack meggyilkolta nőáldozatát"; és így tovább. Mind e közben azonban észre kell vennünk: nem az a tény, hogy atom létezik, Jack pedig gyilkolt. Mindebből tény csupán az, hogy megállapításokat teszünk (vagy tettünk) minderről. Pontosabban szólva: kizárólag az a tény, ahogyan (és aminek az erejével) ezt megállapítjuk.

Mindebből mi is a 'tény'?

Ilyen módon valamely tény tényszerűsége nem a létezőként állított dolog dologszerűségében, nem a megtörténtként állított történet megtörtént voltában rejlik. Persze mindehhez hozzá kell tennünk ezt is: nem mi vagyunk tények, akik a dolog létezését vagy a történet megtörténtét tényként megállapítjuk. Hanem tény az, aminek az eredményeként megállapíthatjuk, hogy – például: megismerő – kapcsolatba kerültünk egy dolog létezésével, egy történet megtörténtével: olyasmivel tehát, aminek a bekövetkezése önmagában korántsem törvényszerű. Hiszen ez a bizonyos dolog vagy történet akkor is van, létezik, fennáll, megtörtént volt, ha közte és közöttünk ilyen (vagy bármiféle más) kapcsolat nem jön létre. A mi esetünk viszont arról szól, hogy ilyesmi történetesen létrejött. Ráadásul olyan módon, hogy e létezés vagy megtörténés fennálltát immár tényként állíthatjuk. Márpedig látnunk kell, hogy nem csupán a szokásos kommunikációs láncról van itt szó, amely szerint: valaki hallott valamit; én hallottam, hogy ő hallotta; mások hallották, hogy én hallottam; és így tovább. Hanem arról, hogy olyan kapcsolatba kerültünk egy egyébként fennálló

dologgal vagy megtörtént történéssel, hogy immár kijelenthetjük fennálltáról vagy megtörténtségéről: íme, ez – „tény". Megismerő viszonynak ezt nevezzük. Ez az, ami társas kapcsolatunkban már annyira jelen van, tudomásunk a fennálltáról olyan megbízható, hogy immár kommunikálni kezdhetünk róla, és ennek nyomán kijelenthetjük: „a fennállta (megtörténte) nem más, mint: tény".

Mindazonáltal, mi is a tény voltaképpen? Az, amit megállapítanak? Vagy az, ahogyan megállapítják? Avagy egyszerűen az, ahogyan mindennapi gyakorlata során az ember a dolgokkal vagy történésekkel kapcsolatba kerül?

Szépség keresése: dologban, konfigurációkban

Hadd jegyezzük már meg ennél a pontnál, hogy hasonló típusú kérdés a filozófiai gondolkodásban már az esztétikum mint érték kapcsán is felvetődött. Egyes régi felfogások azt vallották, hogy a szépség, az esztétikai minőség a dologban magában rejlik. STENDHALtól pedig tudjuk: természettudományos elméletek is szóltak valaha arról, hogy milyen kristály milyen szerveződése eredményezhet esztétikai élményt.[30] A strukturalizmus pedig külön divattá tette annak nyelvtudományi-statisztikai vizsgálatát, hogy például egy WILLIAM SHAKESPEARE vagy PETŐFI SÁNDOR nevű klasszikus géniusz munkásságában milyen szókészlet, milyen előfordulási gyakoriság vagy ezek milyen aránya szerveződik azzá vagy jellemzi azt, amit – egyébként – SHAKESPEARE vagy PETŐFI munkásságaként és életműveként ismerünk. Egyes széptani elméletek szerint tehát magában a dologban rejlik az, amit – utóbb – majd esztétikumként fogunk benne felfedezni.

emberrel kapcsolatba kerülése nélkül is

Minden előfeltevés meghatározott következményeket is kijelöl. A jelen esetben eleve el kell fogadnunk, hogy esztétikai minőséggel a fenti értelemben egy anyagi hordozó akkor is rendelkezik, ha emberi észleléssel vagy értékeléssel történetesen még sohasem került kapcsolatba. Például: az ásványi kristály a föld méhében rejtőzve – esetleges kibányászásáig, „szépségének" észrevételéig – nem kerül az embernek közelségébe sem. Gondolhatunk egy úttörő kiállításra, mely – alighogy a világ túlfelére értem, Canberrában az Ausztrál Tudományos Akadémia habcsókszerű épületében erre bukkantam rá elsőként – em-

[30] Stendhal *De l'amour.*

beri kultúránk természeti archetipikumának „képei" kapcsán természetfotókat, vagyis elektronmikroszkopikus és csillagászati felvételeket egyaránt egybegyűjtött. Eredményként mégis (úgymond) „művészi" formákat láthattunk, amelyek (egyébként érdekes módon jobbára a szecesszióba áthajlás formavilágára és ízléskincsére emlékeztetően) már eleve benne rejlettek a természetben.[31] Formák és figurációk tömege került elő, amelyeket csak az első százezres nagyítás, illetőleg az első galaktikus észlelés lehetővé tételével érzékelhetett először ember. Korábban senki sem tudott (és nem is tudhatott) semmi ilyesmiről – legfeljebb álmodozhatott róla.

önmagában állva

A fenti vélekedés szerint tehát az esztétikum benne van, eleve benne rejlik az anyagban – függetlenül attól, vajon valaha is emberi értékelés tárgyává válik-e vagy sem.

Szépség keresése: magunkban, katarzisforrásként, ami pszichikailag kiválthatja

Létezik egy másik felfogás is, mely – az előbbivel homlokegyenest ellentétesen – azt vallja, hogy kizárólag emberi érzékelésünk és élményünk az érdekes. Vagyis: az esztétikai minőség az az élmény, amit katarzis vált ki belőlünk. Ámde: ha a szépség forrása csupán egy lelki történés, úgy törvényszerűen el kell jutnunk egy olyan végső – s talán abszurdnak tetsző – következtetéshez (melyhez egyébként minden szubjektivizmus törvényszerűen eljut), amely következtetés az élmény eredőjét immár nem abban látja, ami nékünk élményt „szerez", hanem csakis saját magunkban. Ez pedig semmivé alacsonyítja – miközben parttalanná tágítja – az esztétikumot. Hiszen semmiféle előzetes vagy általános meghatározást nem adhatunk arra nézve: mi képes arra, hogy külön-külön mindannyiunkban egy ilyen élményt hívjon elő. Ezért az esztétikum kérdésére csakis teljességgel véletlenszerű választ adhatunk: olykor bármi, olykor pedig – semmi.

Σ: esztétikum = tárgyvonatkozás + érzékelő kapcsolatban a kiváltására alkalmasság

Mindezek mellett persze elképzelhető az is, hogy az esztétikai minőséget sajátos viszonyként fogjuk fel. Ebben az esetben az esztétikum olyasmi lesz, ami történetesen egy tárgynak (például a SHAKESPEARE-i szövegformálásnak vagy szövegjelek egyéb

[31] Lásd pl. Bede Morris *Images* Illusion and Reality (Canberra: Australian Academy of Science 1986) 184 o., különösen 'Photomicroscopy and the Universe of the Living Cell', 134–161. o. és 'Photographying the Stars and the Science and Art of Astronomical Photography', 162–175. o.

konfigurációjának, kristályszerkezetnek stb.) köszönhető, de nem abban rejlik. Forrása pontosan abban a viszonyban rejlik, amelyik annak következtében jön közöttünk létre – egyfelől e sajátos tárgyvonatkozás és másfelől ennek az érzékelői között –, hogy: kapcsolatba kerültünk véle. E kapcsolat teremti számunkra az élményt; miközben a kapcsolat alapja nyilvánvalóan az, hogy a szóbanforgó tárgy (a SHAKESPEARE-i szövegformálás vagy egyéb konfiguráció, kristályszerkezet stb.) valamilyen sajátos tulajdonsággal rendelkezik. Maga az esztétikum mégsem ez a tulajdonság maga; az esztétikum még csak nem is az ehhez fűződő élményünk. Hanem éppen e kettő közti teljes folyamat, vagyis véle történő kapcsolatba kerülésünknek a teljes íve – nevezetesen az, hogy a kérdéses tulajdonság kiváltotta belőlünk a szóban forgó élményt.

Objektívum + szubjektum viszonyulása

Ugyanúgy viszonyfogalom ez, mint az, amit az imént ténynek mondottunk. Tehát ahhoz, hogy tényről egyáltalán beszélhessünk, szükséges, hogy létezzék és fennálljon az, amivel megismerő kapcsolatba kerülünk. Szükséges az is, hogy megismerésünk tárgyaként ezt tételezzük. Akkor tehát, amikor tényről beszélünk, jelen van valami tiszta objektívum is, de jelen van az ehhez fűződő szubjektív viszonyunk is – és e kettőnek a kapcsolatba hozatalából áll elő az, hogy a fennállását majd tényként állítjuk.

Világ léte → vonatkozás nevesítése → hasonlóságteremtéssel → gyakorlati érdekünknek megfelelően

Mit jelent az, amit a természetbölcselet világunk extenzív és intenzív végtelenségének jelöl? Fenti gondolatmenetünk az alábbi válaszlehetőséget sugallja: a totalitás totálisan egy; azaz a totalitás totálisan összefüggő; és ebben az össztotalitásban maga a 'felépülés' és a 'működés' különválasztása is mesterkélt, mint egy mesterségesen bevitt, pusztán intellektuális termék. Ilyen kettősség „valójában" nincs is; egymástól elkülönülő diszkrét (tehát szétválasztott, világosan elhatárolódó) mivoltuk csupán önkényes emberi tételezés. Kizárólag analitikusan lehet ilyen különbséget tenni – saját magyarázatunk keretében és kedvéért.[32] És ebben az így felfogott valóságban – akár természeti, akár embertől alkotott legyen is – a vonatkozások, kapcso-

[32] Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 126., 156. és 213. o.

latok, lehetőségek (stb.) száma végtelen. Nos, amennyiben így válaszolunk, válaszunk e formában igaznak fog tetszeni, megformálása szerint mégis hibás lesz. Nem ad teljes, kimerítő választ, hiszen a problémához tisztán emberi, tehát mesterkélt módon, kizárólag gondolatilag mesterségesen létrehozott kategóriákkal közelít. Hiszen alapvető tényünk pontosan az, hogy az anyagi valóságnak egyáltalán nincsen semmiféle „vonatkozása". A világ „dolgai", a tárgyak – nos, ezek pusztán vannak, léteznek, fennállanak. Függetlenül mindannyiunktól; hiszen a dologként létezéshez az ember léte nem szükséges. Ehhez képest teljességgel járulékos és esetleges vonatkozás az, hogy történetesen mi, emberek létezünk, és olykor bizonyos dolgokkal kapcsolatba kerülünk. Ahhoz viszont, hogy dolgokkal megismerő kapcsolatba kerüljünk – vagyis ahhoz, hogy nevesíthessük őket és beszélhessünk róluk –, fel kell ruháznunk a dolgokat valamilyen tulajdonsággal, vonatkozással. Vagyis az össztotalitás össz-összefüggéséből ki kell ragadnunk, önálló tulajdonseghordozóként izolálnunk, majd ekként nevesítenünk egy olyan jegyet, amelyet csupán mi emeltünk abból ki. Gondoljuk csak meg: önmagában – tehát anélkül, hogy érdeklődnénk iránta, következésképpen anélkül, hogy valamilyen „vonatkozását" az összegészből mesterségesen kiszakítva „nevesítenénk" –, két dolog (például két kavics) nem is „hasonlít" (és nem is „hasonlíthat") egymáshoz. Annak érdekében, hogy mi, emberek „értelmesen" tudjunk két kavicshoz viszonyulni, emberi elvonatkoztatás révén valami „hasonlóságot" (analógiát) kell teremtenünk közöttük. Nem kitalált ez az analógiakeresés abban az értelemben, hogy az a vonás vagy vonatkozás, amit ennek során analógiába hozunk, nem állana fenn a cselekvésünktől függetlenül. De ugyanakkor mégis embertől létrehozott abban az értelemben, hogy csakis az embernek ezen kezdeményezése, az össztotalitásból leválasztó teremtő aktusa révén fog kiemelődni ez a szóban forgó vonás, vetül majd reá fény, és nevesíttetik. Hiszen a lehetséges viszonyok száma a világon, akár két kavics közt is végtelen; a lehetséges vonatkozások száma pedig szintén végtelen. Az ember pedig, tudjuk, mindig valamilyen gyakorlati helyzetben és gyakorlati érdektől vezettetve közelít bármihez – önmagához, dologhoz, viszonyhoz, társhoz. Olykor például azért, mert meg akarja ismerni. Olykor kifejezetten azért, hogy

tegyen valamit véle. Általános érvénnyel kifejezve pedig: abban, amivel kapcsolatba lép, mindig olyasmit tételez – „meglátva" ezt benne –, ami e hozzá fűződő gyakorlati viszonyának megfelel. Tehát végső soron a valósághoz fűződő gyakorlati érdekeltségünktől és viszonyunktól függ az, hogy e valóságnak egyaránt valós vonatkozásaiból mit emelünk ki – miközben minden egyéb s ugyanannyira valós vonatkozását pedig éppen változatlanul homályban, nevesítetlenül hagyjuk.

(példa: utódnemzés, emberölés megértésének kulturális előfeltételezettsége)

Az ilyen elsajátítási folyamatokban saját társadalmi konvencionalitásunk – előfeltevéseinknek és paradigmáinknak az összessége – óhatatlanul szintén szerepet játszik. Példa kedvéért tételezzünk egy elemi alaphelyzetet: mit tehet társával az ember? Az európai civilizációban egy ilyen kérdésről (is) a számunkra természetesként adott ún. természettudományos világkép talaján kezdünk el gondolkozni – hiszen ebben és ebbe nevelődtünk, s már elemi érzékelési folyamataink szükségképpeni értelmezési, osztályozási, kapcsolatteremtő lépéseit is óhatatlanul ez határozza meg. Ebben – hisszük – nincsen már mágia, s a természet magyarázata is – a lehetséges mértékben – „saját" terminusaiban történik (legalább az elsődleges és közvetlen magyarázatoknál nem élve például Isten és a világteremtés aktusa feltételezésével). Az utódnemzést például meghatározott testi szervek érintkezésbe kerülésekor azok anyagcsere-típusú kapcsolataként fogjuk fel. Számunkra pontosan az ilyen – és nem más – előfeltevések és paradigmák teszik „értelmessé" a világot. Ebből kiindulóan behatárolt annak a lehetőségsorozata is, hogy amennyiben – például – két ember találkozik, mit tehet egyik a másikkal, hogy – például – kioltsa életét? Mit tehet, hogy a másikban változást idézzen elő? Kulturális előfeltevéseink eleve behatárolják annak lehetőségét, vajon kizárólag barbár módon, mérgezett nyíl kilövésével ölhetem-e meg társamat, avagy akár mágikus-szimbolikus jelentőségű tárgy-reprezentációján ejtett szúrással is? Csupán fizikai behatolással, avagy vegyi behatással, nukleáris sugárzással is? Kultúránkban arra is adódott paradigmatikus helyzet – s a két világháború közötti és a második világháború utáni drámai történelmünk számos tragikus példával bizonyíthatta ezt –, hogy a másikat tisztán szóbeli inzultussal öngyilkosságba kergessék vagy megtörjék erkölcsi énjét, s

lelki egyensúlyát összeroppantsák.[33] Sok egyéb dolgot ugyanakkor egyszerűen nem tehetünk. Nem azért, mert ezt vagy azt nem „szabad" tennünk, hanem azért, mert: kultúránkban – paradigmatikus kötöttségénél fogva – ez vagy az egyszerűen nem gondolható.

Mindebből mindenekelőtt az következik, hogy valahol legalább otthonosak vagyunk; s ez: saját kultúránk. Mihelyst más kultúrával kerülünk kapcsolatba (például olyannal, amelynek a szexualitásról alkotott felfogásában egy általunk ilyen összefüggésben ismeretlen eseményhez vagy történéshez kötődik az utódnemzés), szükségképpen elveszítjük az értelmezés fonalát

(példa: rontás elleni védekezés jogossága törzsi kultúrákban)

[33] A szocializmus romjain, erkölcsből s bármiféle irányító normából kiüresedetten vetődik fel ma az a n ó m i a kérdése. Mert olyan körülmények között, amikor széles társadalmi rétegek számára egyetlen értékük egyéni gyarapodásuk, amelyet többnyire ügyeskedő szabálykerüléssel érnek el, miközben sikerük még önmaguk számára is mérhetetlen s méltányolhatatlan marad, mert nem dícsérhető, de nem is kielégítő, mivel mindig vannak mások, akik még gátlástalanabbnak, tehát sikeresebbnek bizonyultak, a pillanatnyi igénykielégítés távolról sem kielégülést vagy megnyugvást hoz, hanem csak az egyébkénti frusztráltságot fokozza. Ilyen körülmények közt a kör bezárul, s a társadalmi bomlás önpusztító cselekvésbe fordul át. Az '*a-nomy*' ['rendnélküliség'] fogalmával elsőként a XX. század elején ÉMILE DURKHEIM élt – összegyűjtve lásd tőle 'On Anomie' in *Images of Man* ed. C. W. Mills (New York: Braziller 1961), 449–485. o. – a szociálpatológia egyik legfőbb tényezőjeként: „az ember nem tud előrehaladni cél nélkül, vagy ha – ami ugyanaz – céljai végtelenné válnak. Egy természete szerint elérhetetlen cél hajszolása állandósult boldogtalanságra ítéltetettséget jelent." „Az ember annál inkább önpusztításra hajlamos, minél inkább kizárólag önmagára koncentrálva elszigetelődik bármiféle közösségtől." [*Suicide*, ill. *Moral Education*, 113. o. in Emile Durkheim *Selected Writings* ed. Anthony Giddens (London: Cambridge University Press 1972). Vö. még Snell Putney & Russel Middleton 'Ethical Relativism and Anomia' *The American Journal of Sociology* 62 (1962) 4, 430–438. o.] Mindez egy társadalom életképességének jelzőjévé is válhat, hiszen „a depresszió, a kontrollvesztés, akár állatkísérletekben is bizonyítható módon, szívmegálláshoz, fekélyhez, a legkülönbözőbb egészségügyi problémákhoz vezet. Megvizsgáltuk, hogy mi áll a depresszió hátterében, és elsősorban az anómia jellemzőit találtuk" – írja Kopp Mária 'A magyar társadalom egészségi állapota' *Magyar Szemle* VIII (1999. október) 9–10. – Persze, mihelyst csak felvetődik annak gyanúja, hogy bármi is állhat a pillanatok személyes tetszése fölött, az amerikai tudomány – pl. *Dictionary of Critical Sociology* [www.public.iastate.edu/~rmazur/dictionary/a.html] – riadót fúj, mintha éppen DURKHEIM tagadná, hogy maga a normarendszer és a közösségi interaktivitás ugyanakkor korrelációban állnak egymással.

[anómia]

s a megértés támpontjait.[34] Egy mágikus kultúrában például egészen más feltételekkel kell a szereplőknek számolniok. Még az embertárs elleni ártás sem egyszerűsíthető le feltétlenül a szemmelverés problémájára. Például, a brit nemzetközösségben úgyszólván máig élő feszültséget okoz, hogy a volt gyarmatosítók, kik vélt kulturális felsőbbrendűségüket gyakran misszionárius hevülettel élték át, garmadával találkozhattak az angol jogelvek alá rendelt törzsi kultúrákban olyan helyzetekkel, amikor a bennszülöttek úgy érezték: rontás hat rájuk, s ez ellen védekezniök kell. És mivel a rontás halálos, így fenyegetése is halálos. Ezért nem is volt véletlen, hogy az ellene való védekezés sem könnyed eszközökkel történt: kivédésük olykor a rontó sérülését, olykor esetleg (és törvényszerűen) halálát is okozhatta. Már pedig védekezniük mindenképpen kellett, hiszen ha nem így tettek volna, nemcsak életüket, de túlvilági jövőjük esélyeit is veszélybe sodorhatták volna. Saját kultúránk talajáról szemlélve persze nehéz lenne egy ilyen világlátással bármit is kezdenünk. A britek ezért úgy vélték: mindez nem más, mint merő babona, mely ellenkezik a civilizáció minimumfeltételeivel, és mivel élet elleni fenyegetésnek minősül, ezért óhatatlanul büntetést érdemel.[35] Nos, az eddigieket összegezve belát-

[34] Még mindig az orvostudomány példájánál maradva, a globalizálódás s az egészségügyi eljárások szabványosítása kereszteződésében a kultúra-specifikus értelmezés immár tudományos problémaként jelentkezik. Példaként lásd előkérdések felvetéseként C. West *Race matter* (Boston: Beacon Books 1993) és J. J. Scheurich & M. D. Young, M.D. 'Coloring Epistemologies: Are our Research Epistemologies Racially Biased?' *Educational Researcher* 26 (1997) 4, 4–16. o., immár orvostudományi alkalmazásában pedig *Culture, Disease, and Healing* Studies in Medical Anthropology, ed. David Landy (New York: Macmillan 1977), *Disease, Medicine, and Empire* Perspectives on Western Medicine and the Experience of Colonial Expansion, ed. Roy MacLeod & Lewis Milton (London: Routledge 1988), J. Green *Death with Dignity* Meeting the Needs of Patients in a Multi-Cultural Society (London: Nursing Times 1993), valamint 'The Socially Constructed Nature of Race, Culture, and Disability' *Research Exchange* [National Center for the Dissemination of Disability Research] 4 (1999) 1 [http://www.ncddr.org/du/researchexchange/v04n01/concepts.html].

[35] Robert B. Seidman 'Mens Rea and the Reasonable African: The Pre-scientific World-view and Mistake of Fact' *The International and Comparative Law Quarterly* 15 (1966), 1137–1156. o. Vö. még Michael Saltman *The Demise of the 'Reasonable Man'* A Cross-cultural Study for a Legal Concept (New Brunswick & London: Transaction 1991) 168 o.

hatjuk: kulturális függőségeink választják ki az alapvető emberi viszonyok tekintetében is, hogy mik a lehetséges vonatkozások, vagyis egyebek közt azt, hogy mi „lehet" számunkra tény.

[ártó szellemtől megszabadulás]

A második világégés során egy abesszíniai megszálló olasz katona jegyezte fel különös emlékét sivatagi utazásáról. Száraz homokpadon hajtott teherautójával, ahol naponként ha egyszer-kétszer feltűnik valami jármű. Nos, már messziről látta, hogy valaki mozdulatlanul álldogál a csapás mentén. Ő is figyelt, de csupán annyit érzékelt, hogy az is figyel, ám mit sem kíván. Elrobogott volna hát mellette, amikor addig álldogáló bennszülöttünk hirtelen iszonyú szökelléssel átugrott a robogó jármű előtt. Sofőrünk remegve megállott: Mit akarhatott hát a sötétbőrű? Meghalni? – Nos, mint utóbb megtudta, éppen nem. Hanem: életben maradni. – S, amint a történetet utóbb magában felépíthette, a következőkről volt szó: bennszülöttünket a rossz szelleme kínozta. Reménytelenül, már-már halála elközelgését érezte, hacsak nem sikerül elérnie, hogy megszabaduljon kínzójától. Kitalálta hát: kockáztat, erejét megfeszítve, hogy a legutolsó pillanatban ugorjon; gonosz szellemét, kínzóját pedig bizonyosan halálra gázolja majd az autó.

Nagyítás: előzetes tudás → fókuszálás → bizonyítás

MICHELANGELO ANTONIONI *Nagyítás*[36] című filmje kapcsán általános formát adhatunk e kérdésnek.[37] Tegyük fel, hogy nem tudunk semmit az emberről. Például idegen civilizációból érkeztünk, viszont kiváló fényképezőgéppel, videofelszereléssel rendelkezünk. Nos, mit csináljunk az emberekkel? Megfigyel-

[36] Michelangelo Antonioni *Blow-Up* A Film [1967] trans. John Mathews (London: Lorrimer 1984) 115 o. [Classic Film Scripts].

[bizonyítás eszköze mint bizonyítás akadálya]

[37] ANTONIONI maga vallotta: „Elvont formában újra szeretném alkotni a valóságot. Igazából a valóság természetére kívánok rákérdezni [...]. Egyik fő témám ezért az, hogy »láthatjuk-e tényleg a dolgok igazi értékét, vagy sem«." [*Cahiers de Cinéma*, janvier 1967] in *Focus on Blow-Up* ed. Roy Huss (Englewood Cliffs, N.S.: Prentice-Hall 1971), 8. o. A művészi végtermékek egy egyetemi disszertációban elvégzett esztétikai elemzése az eredeti kérdésfeltevést finomítja tovább: „A valóságnak az észlelés csatornáin keresztül történő s ehhez egy alapvetően vizuális közeget felhasználó megkérdőjelezése egyedüli lehetőségként követelte meg ANTONIONItól azt, hogy metaforához folyamodjék. A *Nagyítás* vezérmotívumaként szereplő fényképezőgép itt nem egyszerűen a fényképész eszköze, hanem [a fotós főszereplő] fegyvere is a látszatok világa ellen irányuló támadásában. A fényképész mégis a látszatvilág elleni fellépés nehezen védhető

jük őket? És ha igen, hát hogyan? Honnan tudhatjuk például, honnan és meddig ember az ember? Nos, választhatjuk tehát a megfigyelést, de mihelyst szerkentyűinket használni szeretnénk, előbb pontosan be kell mérnünk és el kell döntenünk (ami pedig köznapi használat során mindannyiunk számára olyannyira magától értetődő), hogy mire is állítsuk be a felvevőgép fókuszát, vagyis – valójában – mit is kívánunk felvenni? Már előzetesen tudnunk kell tehát, hogy – folytatva a *Nagyítás* című film megválaszolatlanul hagyott problematikáját – természetfilmet szeretnénk-e csinálni egy rezdülő bokorról, vagy bizonyítékot szerezni az elkövetett gyilkosságról? Csupán abban lehetünk bizonyosak, hogy a gépi lehetőségek száma – önmagában – végtelen. S amennyiben nem ismerős kultúra felől közelítünk, úgy egyetlen fogódzó sem marad számunkra, és nem tudhatjuk majd, hogy gépünket mire is élesítsük.

Paradigmaváltás: új megközelítéssel

A természettudományi vizsgálódásokkal is ugyanez a helyzet. Eleve kulturális fejlettségünk dönti el, hogy az egyes szakmák – vegyész, gyógyszerész, anatómus (stb.) – miképpen közelítenek a dolgokhoz. Hiszen bármihez másképp is közelíthetnének; és eltérő kultúrákban valójában eltérően is közelítenek.[38] S mint a tudományfejlődés paradigmatikus váltásaiból tudjuk: robbanásszerű forradalom a tudományokban mindig azáltal következik be, hogy a korábbi kételyeket végre felvállalják, és

s kevéssé sikeres formáját választja, amikor saját személyes perspektíváját feladva a személyességet elszigetelt képek, s nem az események folyamata mechanikus rögzítésével helyettesíti. Visszatérő metaforaként [ezért] maga a fényképezőgép válik az érintkezés akadályává [...]. A fotós Thomas által »képei elsütésére« kiválasztott távolság nemcsak megkettőzi Thomast, de egyben kukucskáló Tommá is teszi. ANTONIONI a rendelkezésére álló kifejezési eszközök teljes fegyvertárával bizonyítja, hogy mekkora lesz csalódásunk, ha túlságosan is bízunk a világot illető saját észleletünkben s azokban az eseményekben, amiket látunk ugyan, de nem igazán a sajátjaink." Ned Rifkin *Antonioni's Visual Language* (Ann Arbor: UMI Research Press 1993), 20 o.

[38] Vö. pl. Marshall H. Segall, Gonald T. Campbell & Melville J. Herskovits *The Influence of Culture on Visual Perception* (Indianapolis & New York: Bobbs-Merrill 1966) xvii + 268 o.; sőt kifejezetten tudományos (esetünkben: klinikai epidemiológiai) területekre is érvényesen pl. Warren Newton 'Rationalism and Empiricism in Modern Medicine' és főként William M. O'Barr 'Culture and Causality: Non-Western Systems of Explanation' *Law & Contemporary Problems* 64 (Autumn 2001) 4, 299–316., ill. 317–323. o.

feszültségeikből és kielégítetlenségeikből rendszert szervezve másképpen kezdenek közelíteni a dolgokhoz.

„Tény"-lehetőségek végtelenségéből analogikus tényvonatkozás-kiválasztás

Mint korábban mondottuk, a világ extenzíve és intenzíve végtelen. Ilyen módon annak eldöntése is, hogy miből lehet tény, nem a világból magából fakad. A világból tetszőleges fajtájú és mennyiségű tény „állítható elő". Emlékezzünk csak GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ példájára, aki ítéletgépet alkotott, hogy az összes „létezhető" ítéletet – minden elgondolható alany és állítmány összekapcsolása útján – megalkossa.[39] LEIBNIZ tehát azt sugallta, hogy kultúránkban véges az állítható tények száma – de ez a hiedelme sem magából a világból, hanem kizárólag az adott térben és adott időben érvényesülő kulturális függőségből fakadt. Annak eldöntését tehát, hogy mi is válhat világunkban ténnyé, nem világunk, de kizárólag emberi megismerésünk határozza meg – pontosabban: annak módja, ahogyan megismerésünk során a világhoz viszonyulunk. Az ember persze értelmesen szeretne megismerni. Értelmes módon akarja megkeresni hát világában azokat a fogódzókat – pontosabban: releváns tényvonatkozásokat –, amelyekre támaszkodva – és amelyek örvén analógiákat létesítve – kapcsolódhat már ismert tényvonatkozásokhoz. Ez az egyetlen módja annak, hogy elemi szintről kiindulva s fokról fokra haladva építkezhessen, megalkotva a saját megismerési világában értelmesnek bizonyuló tényállításait.

Totális összefüggés totális lehetőség-halmaza

Amennyiben a világ extenzíve és intenzíve egyaránt végtelen, úgy a mindenkori összegész is egészében *összefüggő*. A totalitás totálisan egy, azaz *totálisan* összefüggő. A benső végtelenség így lesz valaminek a végtelensége. Ennélfogva végtelen változatosságú elvileg az is, hogy a világ felépülését és működését gondolatilag miként magyarázzuk, amiként az is, hogy ebben milyen elemeket milyen felállásban hasznosítunk. Bármiféle reprezentációban és reprodukcióban az elemek változatossága, figurációinak halmaza s a figurációk konfigurációja egyaránt végtelen. A világra irányuló gyakorlati érdekünk, praktikusnak remélt kapcsolódásunk mentén választjuk majd ki, hogy ezekből mit is fogunk majd kiemelni.

[39] Vö. a szerzőtől 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése' a jelen kötet III. Függelékében.

Tālethes = szelektív kiemelés

Az 'igazság' görög fogalma pontosan egy ilyen összefüggésre utal. A *tālethes* – eredeti felfogásában – ugyanis azt jelenti, hogy valamit kiemelünk, felcsippentünk, fénybe tartunk.[40] Ez pedig már eleve viszonyt feltételez. Azáltal tudunk csupán valamit kiemelni, felcsippenteni és fénybe tartani, hogy környezetéből minden mást eredeti homályában, árnyékban hagyunk. A *tālethes* kimondásával tehát pontosan arról vallunk, hogy létezik egy működő ágens, s ez mi vagyunk, az éppen megismerni szándékozó alany, aki kiemel valamit és ezzel fényt bocsát reá. Vizsgálódása körébe von valamit, ámde ezzel éppen minden mást szükségképpen elhomályosít. Az igazságfogalom klasszikus görög megközelítésében tehát – legalább is intuitíve – eleve benne rejlik annak felismerése, hogy az igazság kiválasztáson alapul, tehát szelektív. Azzal, hogy valamit igazságnak mondunk, minden másnak (azonos értelemben vett) igazságát tagadjuk. Vagyis: sokféle egyéb vélekedést lehetne gondolni még igazságként, de pontosan azt választottuk ki mindezek közül, amelyikre az adott összefüggésben éppen szükségünk volt. Itt és most nyilvánvalóan nem arról szól a történet, hogy menthetetlenül szubjektívek volnánk. Hanem arról, hogy társadalmi világát gyakorlata során az ember maga teremti meg, és hogy ezt folyamatosan s a mindenkori gyakorlat eredményei által visszacsatoltan teszi.

Nyelvhasználat: gyakorlati létezésünk alapján tárgy-teremtő, konstitutív

Ezzel pedig egy további felismeréshez érkezünk. JOACHIM ISRAEL szociológus Lundban az 1970-es években az emberi kommunikáció során alkalmazott nyelvi játékokkal foglalkozott. Alapvető felismerése[41] az volt – ami az évtized vége felé intézetében vendégtanárkodva véle személyesen is megismerkedvén számomra akkor egyszerűen hihetetlennek tűnt –, hogy a nyelvnek olyan dialektikája (is) van, amely a gyakorlati emberi létezés dialektikájában gyökerezik. Amikor min-

[40] George H. Kendal *Facts* (Toronto: Butterworths 1980), 2., 3., 12. és 21–22. o. Vö. Varga *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 45. és 138. o.

[gyenge normativitás]

[41] A nyelv társadalmi paradigmatikus előfeltételezettsége – „a társadalomtudományi elméletek [...] az elméletépítést megelőző előfeltevésekre támaszkodnak [...]. Ezek normatív jellegűek mind az ember s a társadalom természetét, mind pedig az ember és a társadalom közötti viszonyt illetően." Joachim Israel 'Remarks Concerning Epistemological Problems of Objectivity in the Social Sciences' in *Research in Sociology of Knowledge, Sciences and Art* I, ed. Robert

dennek a társadalomelméleti kifejtésére került sor, meggyőzően bizonyította azt is, hogy a nyelv által végzett bármiféle emberi cselekvés – gyenge értelemben – eleve konstitutív. Vagyis teremti tárgyát, mely – következésképpen – nyelvhasználatunk és ezzel kommunikatív gyakorlatunk alkotó aktusa nélkül nem is létezhetnék. Tehát már maga a megnevezés is olyan teremtő cselekvés, amely által társadalmi világunkban valami olyasmit hozunk létre, ami korábban nem létezett.

Nyelvhasználat nyelvi szabályokra nézve is gyengén konstitutív

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a gyenge értelemben vett konstitutivitás nemcsak a nyelvhasználat eredményére áll. Maguk a nyelv szabályai is gyengén konstitutívak. Hiszen olyan változatosságot engednek, hogy ennek következtében elmondhatjuk: a mindenkori nyelvhasználat nem csupán újrateremti, de egyszersmind létesíti is szabályait. Tehát nem kizárólag reprodukál, hanem eközben valami mást, többet, alkotóbbat is tesz. Nem egyszerűen egy már készen álló sorozatból választja ki saját használati szabályait, hanem ezen túlmenően létrehozza a mindegyikünkre mint nyelvhasználókra külön-külön egyedileg is jellemző – s nem kész, nem egy kodifikált tárházból pusztán kikölcsönzött, de egyénenként saját gyakorlatunkban mindenkor alakuló – személyes stílust is. (Amennyiben kellően finom vizsgálódási eljárásokkal rendelkeznénk, bizonyára azt is ki tudnánk mutatni, hogy még a mindennapinak és átlagosnak tetsző egyes helyzetek nyelvhasználati megoldása is mindig egyedi, tehát nem egyszerűen egy előzetesen kodifikált mintatárból való. Gyenge értelemben tehát ismét csak konstitutív.)

Mögötte a megismerés érdeklődése is konstitutív

Ha valamit egy teremtő aktus termékeként fogunk fel, úgy nyilvánvalóan nem gondoljuk, hogy léte magától értetődő vagy eleve adott lenne. A fentebbiekben adott magyarázatunk ezért is kézenfekvő volt. Abból indultunk ugyanis ki, hogy belső változatosságát tekintve a világ végtelen. Bármilyen dolognak,

Allen Jones (Greenwich, Conn.: Jai Press 1978), 63–80. o. – kapcsán kimutatott nyelvi játékokra lásd Joachim Israel tollából: 'Stipulations and Construction in the Social Sciences Chapter' in *The Context of Social Psychology* A Critical Assessment, ed. J. Israel & H. Tajfel (London: Academic Press 1972); 'Is a Non-normative Social Science Possible?' *Acta Sociologica* 15 (1972) 1, 69–87. o.; *The Language of Dialectics and the Dialectics of Language* (Copenhagen: Munksgaard 1978); 'Relativisme culturel et logique du langage' *Diogène* (Janvier–Mars 1981), No. 113, 121–143. o.

történésnek, eseménynek elvileg előre meg nem határozhatóan végtelen vonatkozási lehetősége van. Megismerése pedig a *tālethes*nél kezdődik, vagyis annál a pontnál és annál a cselekvési sornál, amellyel valamit kiemelünk – mert csakis ezáltal lesz a dolog számunkra megvilágítható és megragadható. (Miközben persze tudjuk, hogy amennyiben a világ totálisan összefüggő, úgy sehol semmi sem emelkedik ki magától. Tehát amennyiben nem történnék meg az emberi megismerés konstitutív aktusa, úgy a kérdéses vonás sem válnék inkább vagy jobban láthatóvá, mint az összes vagy bármely többi.)

Σ: tény = valóság-vonatkozásként számunkra valós

Összefoglalva: a tény a valósághoz fűződő kommunikatív-kognitív viszonyunk terméke. Annak következtében áll elő, hogy a valóság valamely vonatkozását fogalmiasítottuk, s ennek eredményeként kommunikációnk tárgyává tettük. Tényállításkor tényként ezt állítjuk: kellő o k u n k v a n arra, hogy a valóság kérdéses vonatkozását illető felismerésünket immár tényként fejezzük ki. Vagyis mindezzel azt kívánjuk közölni, hogy a valóság tényként állított vonatkozása valós; fennállása, létezése tehát – számunkra – tény. És e z a tény.

(példa: víz)

Következésképpen az is kulturális előfeltevéseinktől függ, hogy adott összefüggésben magától értetődőnek mit is tekintünk. A vízről például úgy véljük, hogy problémátlanul egyértelmű kelléke minden életnek. Összetételét tekintve H_2O, vagyis egy egységnyi hidrogén és két egységnyi oxigén. Közelebbi elemzés során azonban kiderül, hogy gyakorlatunkban, hozzá fűződő viszonyunkban annyiféle vizet ismerünk, ahányat csak az egyes kultúrákban használunk. A 'víz' tehát nem csupán valami természetszerűként feltételezett fogalmától, kémiai adottságaitól (stb.) függ, hanem attól, hogy milyen a tengervíznek, folyóvíznek, tóvíznek, patakvíznek, esővíznek, olvadt hóból adódó víznek, a hajnali dér összegyűjtéséből nyert nedvességnek (stb.) egyébkénti adalékanyagokat, szennyezést is tartalmazó gyakorlati összetétele, (felismert) emberi haszna és (gyakorolt) használata. Másként szólva, létezésünk feltételeinek (a földrajzi és időjárási feltételeknek és adottságoknak stb.) a társadalmi értelmezése szabja meg, hogy nyelvileg-fogalmilag milyen vízfajtákat is ismerünk, vagyis önálló nevesítésre miket választunk ki. Egyes nyelvek több tucatnyi megkülönböztetést alkalmaznak annak specifikálására, hogy milyen a felhő, az eső, a hó,

a jég; hogy a gödörben milyen víz marad meg, és a patakban milyen víz folyik. Távolról sem mondhatjuk hát, hogy a 'víz' – egyszerűen – „van". Számunkra olyan magától adódó egyértelműséggel nem is úgynevezett 'víz' létezik, hanem csakis azon kulturálisan meghatározott viszonyok sorozata, amelyek feltételei közt mi, áldásaiban s átkában részesedő és emberi-társadalmi gyakorlatunkban külvilágunk ezen összetevőjével is számoló cselekvő alanyok vizet érzékelünk.[42]

4.2.4. Mi a fogalom?

Objektivizmus

Fogalmainkról az objektivista irány azt vallja, hogy ezek (1) a valóság tükrei; (2) éles határvonalúak; s (3) a valósággal „objektív" megfelelésben (4) semleges, objektív, igaz perspektívát nyújtanak a valóságról. Az ennek cáfolataként született szubjektivista irány ezzel szemben azt vallja, hogy a fogalom (1) csakis önmaga tükre lehet; (2) tetszőleges; (3) történelmileg véletlenszerű társadalmi megállapodáson nyugszik; és (4) a kérdéses társadalmi megállapodás mindenkori megújulására – azaz: a konvenció rekonvencionalizálására – épül.

szubjektivizmus

Naiv realizmus:

Nézzük csak, mit is állít az objektivista iránynak megfelelő ún. naiv realizmus?

tükörkép

Ad (1): Tükörkép-e a fogalom? Egy naiv realista számára természetes adottságnak tetszhet, hogy a fogalomalkotás során a valóság valamiféle tükrözése megy végbe. Eszerint adott egyfelől a valóság, adott másfelől a fejünk, és az előbbit az utóbbi által, az utóbbiban tükröztetjük, miközben az előbbiről róla – nyelvi köntösben – úgymond: gondolkodunk. Nyilvánvalóan azért használjuk tehát fejünket és nyelvünket, hogy – saját használatunkra és hasznunkra – gondolatilag újraképezzük a valóságot. Visszatükrözzük; vagy legalább modelláljuk – ha esetleg némileg továbbalakított formában is. A mintázotthoz képest a minta persze mindig valami más, de bizonyos lényeges és meghatározó jegyeiben és vonalaiban mégis mindig ugyanaz. Nem mechanikus vagy fotószerű tükör, hanem olyasmi, aminek ki-

[42] Elvi általánosságban lásd W. H. Balekjian 'The Concept of Fact in the Physical Sciences and in Law' in *Theory of Legal Science* ed. Aleksander Peczenik, Lars Lindahl, Bert van Roermund (Dordrecht, Boston, Lancaster: Reidel 1984), 183–188. o. [Synthese Library 176].

választásában s létrehozatalában esetleg magunk is részt vettünk. A naiv realista számára tehát a fogalmak létét, értelmét és határvonalait egyaránt az adja, hogy bennük és általuk a valóság tükörképét nyeri. Nem mi tükröződünk benne, nem is megismerési kultúránk; csakis a valóság adja benne magát.

diszkrét (= éles határvonalú)

Ad (2): Éles határvonalú-e a fogalom? Egy naiv realista számára a fogalom valóságtükör, melynek határai éppen természettől fogva adottak. Elképzelhető ugyan, hogy ezeket a határokat nem ismerjük, de csakis megismerésünk fogyatékosságaként. Racionális diskurzus révén a tudománynak pontosan arra kell törekednie, hogy a fogalmak határait elérhető pontossággal megvonja. Miután a határokat a fogalmakban a valóság (annak az előbbiek szerinti tükrözöttségében) adja, fogalmi megvonásuk csupán azt nyilvánítja ki, hogy ez milyen határokkal rendelkezett eleve és mindig is. Megismerésükkel tehát ismét nem teszünk egyebet, mint visszatükröztetjük azt, ami a dologban már eleve benne rejlik.

valóságnak objektíve megfelelő

Ad (3): „Objektíve" megfelel-e a valóságnak a fogalom? Mindaz, amit fogalmilag megismerünk, az ún. objektív valóságból táplálkozik. Megismerésével csak modellálunk, vagyis a valóság felépülését, szerveződését s tagolódását fogalmi síkon mintázzuk, és ennek eredményeként fogalmaink sem lesznek mások, mint a valóság szerkezetének tükörképei.

igaz perspektívaként a valóságról

Ad (4): Semleges, objektív, igaz perspektívát nyújt-e a fogalom a valóságról? Úgy tűnik, hogy a lehetetlenséggel határos igény ez. Annak feltételezésére épül, hogy csupán akarnunk kell: amennyiben egyszerűen elhatározzuk, úgy emberi és társadalmi létünk kulturális függőségeit, korlátait máris figyelmen kívül, magunk mögött hagyhatjuk. Eszerint feltételeznünk kellene, hogy létezik a valóságnak olyan semleges perspektívája, amelynek nézőpontjából a megismerő ember valóban külső megfigyelő lehet, vagyis személyiségével s megismerő aktusa révén nem játszik a megismerés folyamatában semmiféle aktív szerepet. Olyan feltételezés ez, amelynek tükrében mintha megismerésünk végbemehetne anélkül, hogy megismerésünkben egyszersmind létünk (emberi és társadalmi perspektívánk) tükröződnék.

Szubjektivizmus:

Mit sugall ugyanakkor az ellenkező álláspontot elfoglaló szubjektivizmus, s mi lehet a feloldás e két végletes megközelítés, szélső nézőpont között?

én-projekciók valóságként elnevezése

Ad (1): A filozófiában FRIEDRICH NIETZSCHE kezdett el láttató erővel arról beszélni, hogy az ember – akaratlanul – voltaképpen mindig magáról beszél, s még akkor is, ha elméletek gyártásával foglalatoskodik, pusztán vágyát vetíti ki kozmikus tételként. A fogalomvilág szerinte olyan, mint amikor a levegőbe szerteszét köpdösünk: eshetőleges, tetszőleges, véletlenszerű. Kimutathatunk ugyan megállapodásjellegű egyezéseket az emberek között, de ezek nem a valóságot tükrözik, legfeljebb személyes vágyakozásainkat, amelyek egymás közt néha közösséget mutathatnak. Vajon konvenciók folytonos rekonvencionalizálása zajlik itt? Nos, valójában még legtárgyszerűbbnek mondott megismerésünk sem lehet több vagy más, mint hogy – először – énünket rávetítjük a valóságra, majd – ezt követően – megállapodunk abban, hogy e rávetítés szerint fogjuk elnevezni a valóságot.

LUKÁCS: csak akkor értelmes, ha tendenciális egységben áll a külvilággal

Bármennyire bizarrnak tetszik is a szubjektivizmus ilyen szélsőségessége, kritikai irányát tekintve bizony nem minden igazság nélkül való. Társadalmi ontológiájában LUKÁCS GYÖRGY egy ízben különösen szerencsés kifejezést használt – akkor, amikor az ismeretképek lételméleti megfeleléseit vallatva „tendenciális egység"-ről szólt.[43] Vagyis annak a lehetőségét taglalta, hogy bármekkora legyen is az inkongruencia (meg nem felelés), az eltávolodás vagy akár az önkény a tükrözés tárgya és eredménye között, bizonyos alapvető üzenetérték mégis feltétlenül megmarad. Mai angol-amerikai megismeréstudományok pedig pontosan azt hangsúlyozzák, amit mi – KARL MARX egyik kedvenc aforizmáját átvéve – „a puding próbája az evés" szófordulatával szoktunk idézni. Eszerint: az emberi gyakorlatban valamiképpen mindig kialakulnak a valósággal történő kapcsolatteremtés módjai. Egyénenként ugyan

[43] „Ezek a szubjektumok valamiképpen kezdettől fogva szembesítve vannak (végső soron: a pusztulás terhe mellett) azzal a mozgástérrel, amely az összfolyamatban mindenkor működésbe lép. Tehát mindenütt érvényesül egy bizonyos tendenciális egység, anélkül hogy [...] valamilyen abszolút egységet kölcsönözhetne a folyamatnak." Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* III, ford. Eörsi István (Budapest: Magvető 1971), 296. o., lásd még II, 217. o. Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 228–229. o.

[tendenciális egység]

tetszőlegesen vélekedhetünk a valóságról, de ezt – főzetünk kóstolásának a mintájára – még ellenőriznünk is kell. Amennyiben visszavetítjük tehát a társadalmi gyakorlatra, úgy értelmesnek kell majd bizonyulnia.

Tudásunk bizonytalan, de értelmes megállapításokat tehetünk

Ha elemzésünk végeztével mindezt belátjuk, ennyi talán elég is lesz ahhoz, hogy a szubjektív idealizmus kísértését elutasítsuk. Hiszen igaz, hogy a valóságról úgyszólván semmit sem tudunk. Ennek azonban nem kell feltétlenül megakadályoznia bennünket abban, hogy értelmes megállapításokat tehessünk a valóságról, illetőleg e megállapításokból érvényesnek tetsző történelmi tapasztalatokra következtethessünk. Nyilvánvalóan azt sem teszi lehetetlenné, hogy gondolkodásunk gyümölcsét másokkal megosztva értelmesen vitatkozhassunk. Elégséges előfeltételek adottak tehát ahhoz, hogy olyan társadalmi gyakorlatot alakíthassunk ki, amely nem zárja ki értelmes, visszajelzett s a gyakorlat próbáját is kiálló kapcsolatok kiépítését a valósághoz.

Nyelv: metaforikus, fikciós

Kaliforniából kiindulóan létezik ma egy burjánzó nyelvfilozófiai iskola, melynek alaptétele szerint a nyelv metaforikus eredetű és természetű, ennek megfelelően működését s közlési képességét egyaránt metaforikus kifejezőkészsége határozza meg.[44] Mindez persze nem előzménytelen; emlékezzünk csak a német újKANTianizmuson belül HANS VAIHINGER által megfogalmazott fikció tanra.[45] Eszerint mindig úgy cselekszünk,

[44] George Lakoff & Mark Johnson *Metaphors We Live By* (Chicago: University of Chicago Press 1980) xii + 242 o. A metaforikus kifejezés jellegzetességeire lásd még Sergio Cotta 'Remarques sur le symbolisme politique' *Archivio di Filosofia* (1980), 157–168. o. és Giuseppa Saccaro-Battisti 'Changing Metaphors of Political Structures' *Journal of the History of Ideas* XLIV (January–March 1983) 1, 31–54. o. A metaforákra általában lásd *Metaphor and Symbol* ed. L. C. Knights & Basil Cottle (London: Butterworths 1960) xi + 150 o. [Colston Papers 12], különösen benne D. G. James 'Metaphor and Symbol', 95–103. o.; Ehud Rahat *Metaphor Through an Evolutionary Perspective on Meaning* [Thesis] (Edinburgh: University of Edinburg 1990); *Metaphor and Thought* ed. Andrew Ortony (Cambridge: Cambridge University Press 1993) xvi + 678 o.; valamint *Conceptual Structure, Discourse and Language* ed. Adele E. Goldberg (Stanford, Ca.: Center for the Study of Language and Information Publications 1996) xi + 503 o.

[45] Hans Vaihinger *Die Philosophie des Als-Ob* System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus (Berlin: Reitner und Reichard 1911).

mintha valami ettől eltérő mást, egyebet tennénk: például – történetesen – normára hivatkozunk, miközben valójában a valóság kívánatos rendjét mintázzuk. A fikciótan imént említett nyelvi-metaforikus változata lényegében ugyanazt a meggondolást sugalmazza, amelyből korábban magunk is kiindultunk. Eszerint nem tud(hat)juk ugyan, hogy mi a valóság, de bizonyos típusú kijelentés(eke)t teszünk róla. Számunkra persze elégséges, hogy mindebből ennyit tudatosítsunk: mindezzel nem a valóságról közlünk tételesen megjeleníthető tudást, hanem annyit juttatunk csupán kifejezésre, hogy számunkra kielégítő lenne az, ha a valóság ilyen lenne, mert saját gyakorlatunk sikeres (tovább)folytatása érdekében elégségesnek bizonyul pusztán ennyit tételeznünk a valóságról.

csecsemőkori alapkoordinátákból fejlődött

A fentieken túlmenően e kaliforniai nyelvfilozófiai iskola élt a fejlődéslélektani kutatás lehetőségével is, és kimutatta bizonyos fogalmak kialakulásának specifikusan az ember mozgáskoordinálásának megtanulásához, továbbá szocializációjához kapcsolódó néhány sajátos törvényszerűségét.[46] Ezek tanulmányozásából megtudhatjuk például, hogy az ember alapvető fogalmai mind egy primitív – gyermekiként felfogott – biológiai lét sajátos képletes (metaforikus) meghosszabbításai. Általánosítottan kifejezve: annak függvényei, hogy világát az ember milyen alapvető koordináták köré rendezve fejezi ki.[47] Kimutatta tehát, hogy a gyermeki világkép miképpen népesíti be világát; az ember elemi mozgásának, kapcsolatteremtő kísérleteinek,

[46] George Lakoff *Woman, Fire, and Dangerous Things* What Categories Reveal about the Mind (Chicago & London: The University of Chicago Press 1987) xvii + 614 o. E felismerés a tudományosságban egyébként olyannyira nem új, hogy Ernst Mach – *Space and Geometry* In the Light of Physiological, Psychological, and Physical Inquiry, trans. Thomas J. Mccormack (La Salle, Ill.: Open Court 1906) – már közel egy évszázada kimutatta: „Geometriai fogalmaink forrását a tapasztalatban találtuk meg." (142. o.), hiszen „Térelképzelésünk fiziológiai organizmusunkban gyökerezik; a geometriai fogalmak a teret illető fizikai tapasztalás eszményítéséből jönnek létre; végül a geometriai rendszerek az így nyert fogalmi anyagok logikai osztályozásából erednek." (94. o.).

[geometria tapasztalatban gyökerezettsége]

[47] Mint ismeretes, egy nyelv elsajátításakor az alapszint elérése után a legfőbb feladat immár az, hogy amit közölni kívánunk, a kérdéses nyelvben honosan fejezzük ki. A magyar nyelvben például mindent megszemélyesítünk. Következésképpen rendre olyan igéket használunk, amelyeket az angolban még átvitt értelemben sem értelmes mondanunk.

[nyelv szerkesztési módjának visszahatása gondolkodásunkra]

aktusainak mintájára miképpen nevesít a dolgai között viszonyokat; és milyen módon épül fel mindebből a felnőtt világ nyelve, így – egyebek közt – a valóságot illető gondolkodásunk is.

Ezért fogalomvilág alapviszonyainkat is egyszersmind leképezi

Magától értetődően szükséges, hogy mindaz, amit fogalmaink révén a valóságról állítunk, lényeges irányaiban – „tendenciálisan" – fedezze a valóság számunkra érzékelhetővé váló jegyeit és vonatkozásait. Ettől lesz egyáltalán értelmes az arra irányuló vállalkozásunk, hogy fogalmakat alkossunk a valóságról. Mindebben a legfontosabb talán mégis az az összefüggés, amelyről már megemlékeztünk. Íme, visszaidézve: annak kérdése, hogy a valóság mely vonatkozását ragadjuk meg (azaz: érzékeljük és nevesítjük) tényként, saját kultúránktól, kultúránkon belül pedig a valósághoz fűződő gyakorlati viszonyunktól függ. Nem a valóság bármely vonatkozásához tetszésszerűen vagy kimerítően kötődő mechanikus tükör hát fogalomrendszerünk, hanem olyasmi, ami egyszersmind a valósághoz fűződő emberi viszonyoknak a vonatkozása és egyúttal fogalmi leképezése is.

Diszkrétként feltételezése csak az értelmes kommunikációt szolgálja:

Ad (2): A fogalom határvonalairól persze vélekedhetünk úgy, hogy nem mások ezek, mint térképvonalakra vagy geometriai elválasztóvonalakra emlékeztető éles kontúrok. De milyen bizonyítékunk is van vagy lehet erre? Az imént említett nyelvfilozófiai búvárkodás pontosan azt mutatta ki, hogy miután magában a valóságban fogalmak nem találhatók – valójában az ember racionális gyakorlata hozta létre ezeket és mindenekelőtt abból a célból, hogy reprezentánsként felhasználva értelmesen tudjunk általuk kommunikálni a valóságról –, csupán mi bánunk a fogalomvilággal úgy, mintha egyáltalán rendelkez(het)nének határokkal.[48]

célhoz kötötten diszkrét csupán

Magától értetődik persze, hogy nem volna semmi értelme egy olyan fogalomnak, amelynek határa sincs. Ám emlékezzünk vissza egy pillanatra arra a korábbi megállapításra, amit

[természet fogalma / kultúrfogalom]

[48] Ez egyébként is kizárólag a tudományos fogalmak igénye. „A »valóság«, amit észleléskor s közvetlen intuíciónkban felfogunk, egyébként is éles elválasztások nélküli egészként jelenik meg számunkra." Ernst Cassirer *The Logic of the Humanities* [Logik der Kulturwissenschaften] trans. Clarence Smith Howe (New Haven: Yale University Press 1961), 141. o. HEINRICH WÖLFFLIN klasszikus műve – *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst (München: Hugo Bruckmann Verlag 1915) xv + 255. o.

akkor tettünk, amikor az előfeltevésekről általában szólottunk. Ekkor említettük, hogy az ember akkor, amikor cselekszik, nem szokta egyszersmind cselekvése összes előfeltevését s ezek kapcsolatrendszerét tisztázni. Kiválóan, értelmesen és hatékonyan tud az ember cselekedni korokon és kultúrákon keresztül anélkül, hogy különösebb erőfeszítéseket kellene tennie cselekvése előfeltevéseinek a tisztázására. Századunkban kezdődött el – ismét – az előfeltevések tudatosítása, miután megkérdőjeleződött egész felvilágosult racionalizmusunk és az a teljes matematikai-fizikai világrend, amely ennek a világképén nyugodott.

ám milyen határolásokkal?

Azt feltételezni tehát a fogalmakról, hogy semmiféle határuk nincs, éppenséggel azt jelentené, hogy minden fogalom voltaképpen egy és ugyanaz. Ez nyilvánvalóan értelmetlen lenne. Kérdéses viszont, hogy amennyiben pusztán tagadunk egy ilyen feltételezést, úgy tagadásunkkal kellő okkal megalapozhatunk-e egy másik irányú előfeltevést, jelesül azt, amelyik az előbbivel szemben éppen azt sugallaná, hogy amennyiben a fogalmaknak egyáltalán van határa, úgy az csakis élesen megvont, világos és egyértelmű lehet?

Gyakorlattól függő

Hadd éljünk ismétléssel a nyomatékosítás kedvéért: társadalmi gyakorlatában az ember nem szokta tisztázni gyakorlatának az előfeltevéseit. Voltaképpen soha nem tisztázta s teljes mértékben nem is tudná tisztázni, mert minden fogalom egy másik fogalomra utal és épül, ezért a teljes tisztázás igénye így már eleve valamiféle *reductio ad absurdum*ba torkollanék. A másik oldalról viszont bátran állíthatjuk, hogy ugyanúgy, ahogyan fogalomvilágunk kommunikációs gyakorlatunktól függ, határai is ettől a gyakorlattól függenek. S hadd bocsátkozzunk ismétlésbe megint: mindez nem azt jelenti, hogy fogalmaink határtalanok lennének vagy korlát nélkül valók. Azt jelenti csupán, hogy alkalmanként, ha egymással vitába bocsátkozunk és félreértésre derül fény közöttünk, a lehetséges okok közé kell sorol-

– kapcsán pedig a kultúrfogalmakat leválasztja a természet fogalmaitól, mondván, hogy az előbbiek legfeljebb „jellemeznek, de nem határoznak meg; nem következnek és adódnak belőlük az egyes esetek, amelyeket pedig átfognak." Uo., 140. o. Erre következtetett már egyébként a logika is, amikor a beletartozás kérdését egyértelműen eldöntő ún. osztályfogalmakat leválasztotta a csupán jellemzésre alkalmas ún. rendfogalmakról. Vö. Carl G. Hempel & Paul Oppenheim *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik* (Leiden: Sijthoff 1936) vii + 130 o.

nunk azt is, hogy fogalmakat esetleg egymástól eltérő, különböző módokon használtunk. Ilyenkor magunkban s egymás között célszerű tisztáznunk, hogy vitánkat csak akkor tudjuk értelmesen folytatni, ha ezeket az eltérő módon alkalmazott fogalmakat egymástól megkülönböztetjük. Elképzelhető, hogy egyikünk például valamely nemzeti hagyomány kötőerejéről s közös cselekvésre ösztönző hátteret sugalló biztonságáról vall, másikunk viszont önmaga látókörébe beszűkülő törzsi atavizmusként utasítja el az ilyen (az egyetemes mellett az emberközelibb terekben is otthonos) látásmódot. Elképzelhető, hogy egyikünk valamely konkrét helyzetben, összefüggésben és indokoltsággal negatív értékítéletet fogalmaz, másikunk érzékenysége viszont türelmetlenségről panaszkodó ellen-türelmetlenséggel, kirekesztés vízióját felidéző ellen-kirekesztéssel válaszol. Egy gyakorlatias jellegű beszélgetésben a felek ilyenkor mindig megállnak egy pillanatra, hogy tisztázzák legalább egymás között: voltaképpen mit is jelent ez, és mit az a fogalom? Hiszen mindkét oldalon bízvást tudják, hogy beszélgetésükben is csak akkor léphetnek értelmesen tovább, ha mindkét – immár megkülönböztetett – fogalom mindkettőjük mondanivalójának a kifejezését egyenlőképpen lehetővé teszi. Ilyen helyzetben persze könnyen kiderülhet, hogy – példánknál maradva – a pozitív irányú bátorítás és a negatív irányú elutasítás [az *affirmation* és a *discrimination*] között még valami egyéb is helyet foglalhat. (A jog legalább eléggé egyértelműnek tetszik: a jogegyenlőséget egyaránt sérti az egyébként egyenlőnek feltételezettek közt többletjogosultságok biztosítása [*positive discrimination*] és jogok elvonása [*negative discrimination*]. A jogpolitikai beavatkozás, mely ilyenkor az egyébként egyenlők egyenlőségét szűkebb határok közé vonja, gyakorlati kényszereivel elvtelenítheti s ezzel kaotikussá fundamentalizálhatja a jogrendet.[49]) Azaz: ilyenkor *tertium datur*, mert egy feltétlenül azonosuló igenlés és a feltétlenül elutasító tagadás szélső értékeinek a fogalmi hasítottsága között még mind a semlegesség s a jóindulatú érdektelenség, mind pedig a szélső értékek által sugalltaknál szűkebb

(példa: nemzeti hagyomány)

(példa: *affirmation* X *discrimination*]

És hová kerülhet fogalmi dichotomizálásban a jóindulatú érdektelenség?

[49] Vö. a szerzőtől 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely 2000), 61–93. o.

vonzódások közbenső értékei is (nem csupán logikai lehetőségként, de bármiféle szélsőségnél jóval gyakorlatiasabb és tényleg tömegesen előforduló vélekedési és viselkedési változatokként) előfordulhatnak. Ha tehát makacs félreértésekkel találkozunk, ezeket gyaníthatóan eleve a kiinduló érzékenység szélsőséges türelmetlensége táplálja, hiszen már a fenti módszertani sugallatból is egyértelmű, hogy – például – a patriotizmus nem azonosítható a sovinizmussal, és egy feltétlen filoszemitizmus vállalásától történő húzódozás sem azonosítható a feltétel nélkül elutasítandó, mert a szó valódi értelmében vett antiszemitizmussal. Vagyis: lehetnek különféle félreértéseink társadalmi s erkölcsi dolgokban egyaránt. Amennyiben ezek eltérő fogalomhasználatból erednek – amint ez feszült légkörben, csekély vitakultúra esetén, vagy éppen a félreértés látszatát szándékkal provokáltan gyakran megesik, olykor az így bekövetkező vagy látszateredményként produkált tisztázatlansággal társadalmi méretű hisztériáknak is táptalajt adva –, úgy a diskurzus keretében és kedvéért el tudunk (és el is kell tudnunk) jutni bizonyos határok kicövekeléséhez. Ilyenkor viszont – látszólag jogosan – valóban úgy fogjuk majd utólag látni, mintha valamilyen határok már eleve tényleg fennállottak volna.

Fogalom határainak megvonása nem ad egyszersmindenkorra határokat

Folytassuk csak tovább a példák tükrében történő gondolkodást. Szokásszerű előfeltevésünk egy ilyen tisztázás után ismét csak azt sugallja, hogy az ilyen módon kifejezett vagy hallgatólagos meghatározásunk útján most már valóban megadtuk a fogalom határait. Vagyis mintha a fogalomnak ettől a pillanattól kezdve már valóban határai lennének. Pedig az ember kommunikatív gyakorlatának a története éppen azt bizonyítja (s ez az egyik döntő tanulsága a nyelvfilozófiai rekonstrukciónak), hogy határkérdések mindenkor újból és újból felvetődnek – minél kevésbé tisztázott fogalmi viszonyokkal leírható dologról beszélünk, annál inkább. Ezt a helyzetet csak súlyosbítja, hogy történeti tapasztalatból azt is tudhatjuk, hogy az emberi diskurzusban nincsenek egyszer s mindenkorra véglegesen elintézett kérdések. És nem azért van ez így, mert gyarlósága folytán az ember nem tudja visszaidézni a korábban történteket, vagy mert született bajkeverő, aki rossz ösztöneitől hajtva még saját múltját is tönkreteszi. Éppen ellenkezőleg: a társadalom lételméleti jellegű és jelentőségű alapténye, hogy – történelmi lép-

tékben és össztársadalmi összefüggésben – az ember általában semmit sem tesz feleslegesen; azt viszont, amit tesz, azért teszi, mert úgy érzi, hogy egyébként értékmérlegelései, józan megfontolása, gyakorlatilag felelős választása nyomán ezt kell tennie.

(példa: WATSON az adaptálásról mint a jogfejlesztés tényezőjéről)

Hadd világítsuk meg az ilyen ösztönzést egy jogtörténeti példával. A skót magánjogtörténész, ALAN WATSON a római jogot érintő számos búvárlata befejeztével a jogfejlődés mozgatórugóinak – miértjének és mikéntjének – az összehasonlító vallatásába fogott, és könyvméretű dolgozataiban esettanulmányról esettanulmányra haladva egyre meglepőbb következtetésekre jutott.[50] Sarkított fogalmazással élve azt bizonyította, hogy jogfejlődésről – voltaképpen – aligha beszélhetünk. Az ember az egyik legrusnyább és leglustább teremtménye földi planétájának: hacsak mezítelen szükség nem kényszeríti, magától nem hoz létre semmit. Ha pedig végre tesz valamit, akkor erőfeszítéseit a lehető minimumra csökkenti. Tehát – hacsak egyetlen lehetőség adódik erre – bejárt utak nyomán, kész eszközökkel dolgozik, és az éppen keze ügyénél lévőt ragadja meg, használja és alakítja tovább. Ezért többnyire csak akkor talál ki valami újat, ha környezetében immár semmiféle használható – követhető, folytatható – gondolatra vagy dologra nem bukkan, és ezért a szükség leleményre, önállóságra, saját lépés megfontolására, netalán valami új kitalására szorítja.

(példa: öklelő ökör, JUSZTINIÁNUSZ véletlenszerűségének kisugárzása)

WATSON bizonyítása banálisan egyszerű példából indult ki. Jelesül, a Termékeny Félhold területén (az ókori Mezopotámiában) az ökör öklelése halálos veszélyforrásnak bizonyult. Gyakran fordult elő, s ezért jogi rendezést igényelt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy ki felelős az így bekövetkezett kárért, és milyen kártérítéssel tartozik ezért? Nos, a szerző áttekintéséből kiviláglott, hogy e hatalmas civilizációban az egymástól szétszórtan található különféle kultúrák mind ugyanazzal a konstrukcióval éltek, melynek – noha különféle nyelveken – még a normává alakított nyelvi kifejeződése is azonos volt.[51] A további

[50] Alan Watson *Legal Transplants* An Approach to Comparative Law (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) xiv + 106 o.

[51] Vö. pl. Albrecht Goetze 'Mesopotamian Laws and the Historian' [Journal of the American Oriental Society 69 (1949), 115–119] in *Folk Law* Essays in the Theory and Practice of *Lex Non Scripta*, ed. Alison Dundes Renteln & Alan Dundes (New York & London: Garland 1994), 485–494. o.; A. Van Selms 'The

bizonyításhoz hasonló ízű példára lelt JUSZTINIÁNUSZ kodifikációjában is. Hiszen ismeretes, hogy a JUSZTINIÁNUSZI *Institúciók* által alkalmazott fogalmi megkülönböztetés – amelynek kimunkálása és alkalmazása pedig még saját közegében és saját történelmi kifejlésében sem volt feltétlenül és alternatívátlanul törvényszerű – időközben s eddigi civilizációs fejlődésünket átfogó utóéletében örökérvényűnek bizonyuló alapjává, stigmatikus azonosító jegyévé vált az európai kontinentális (és Nagy-Britanniában a skót) jogrendszerekre jellemző belső rendszerezésnek. Úgy tűnik tehát, hogy egész jogi kultúránk esetlegességek, véletlenszerű rögtönzések, rátalálások, vagy olykor éppen vaskos tévedések s félreértések rögződésén nyugszik – hiszen a múlt tárházából többnyire minden kész vagy félkész eszközt, fogalmi kezdeményezést (többnyire kritikátlanul) át szoktunk venni és folytatni – hacsak valami különös ok éppen nem szorított bennünket arra, hogy mást vagy másképpen cselekedjünk.

(példa: büntetőjogi szándékosság spekulatív teológiai alapja)

Történelmi példázatában WATSON emlékeztette olvasóit arra is, hogy az angol büntetőjogban például a szándékosság különféle fokozatait jelző tudatállapotokat ma is aszerint nevezik meg, és olyan fogalmi megkülönböztetések nyomán különítik el egymástól, ahogyan ez közel két évszázaddal ezelőtt – a pszichológia tudományának kifejlődése (s különösen a modern kísérleti lélektan formát öltése) előtt egy spekulatív, teológiai indíttatású angliai (anglikán) magyarázat kellékeként – kialakult. (Mint ismeretes, az európai kontinensen a szándékosság és gondatlanság eltérő formáira alkalmazott megkülönböztetés lényegesen fiatalabb: a múlt század utolsó évtizedeire nyúlik vissza, amikor a fogalmiasításban már bizonyos mérvű tudományos és módszeres tapasztalás is tükröződött.) Angliában ez a korai *ancilla theologiae* még nyilvánvalóan a test és lélek szétválasztásán nyugodott. A fogalmiasítás mögött rejlő megfontolást ezért az elmúlt század közepén immár formát öltő tudományos pszichológia maga mögött hagyta, majd lassan el is

Goring Ox in Babylonian and Biblical Law' *Archiv Orientální* 18 (1950), 321–330. o.; Reuven Yaron 'The Goring Ox in Near Eastern Laws' *Israel Law Review* 1 (1966), 396–406. o.; J. J. Finkelstein 'The Goring Ox' *Temple Law Quarterly* 46 (1973), 169–290. o. [reprint in *Transactions of the American Philosophical Society* 71 (1981) 2]; Bernard S. Jackson 'The Goring Ox again' *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974), 55–93. o.

felejtette, hiszen igazolhatatlan előfeltevései okából tudományos leírásra immár teljességgel használhatatlannak bizonyult. Ámde – és itt mutatkozik meg a különbség, mely a gyakorlati nézőpont elsőbbségét mutatja a tisztán teoretikus megfontolások felett – a jognak semmi oka nem volt ezt elfelejteni. Történetesen olyan megkülönböztetést hordott változatlanul magában, amely büntetőjogi célokra – nevezetesen arra, hogy a bűnelkövetés tudati állapotai között a gyakorlati következmények levonása szempontjából releváns, megfelelő, sőt kívánatos különbséget vonjon – változatlanul jó volt és gyakorlati hatásában alkalmasnak bizonyult. Vagyis a jogot következetesen a praktikus problémamegoldás eszközének tekintették – olyasminek, amely nem tévesztendő össze az ettől eltérő szempontok szerint szerveződő tudománnyal, s ezért semmi sem indokolja, hogy ezúttal – paradoxikusan kifejezve – *ancilla psychologiae*-vá váljék.

Megismerés: reflektív + konstruktív

Az ember tehát nem talál ki semmi újat, hacsak nem okvetlenül kényszerül rá. Ugyanakkor minden dologról, jelenségről és helyzetről bizton tudjuk, hogy végtelen változatosságú. Emberi érdeklődésünkkel különböző módon közelíthetünk ezekhez, és nevesíthető vonatkozásokként úgyszólván tetszőleges összefüggéseket emelhetünk ki belőle – olyasmiket, amiket azután elméletünk segítségével gondolati rekonstrukciónkban, magyarázatunkban visszaépítünk a kérdéses dologba, jelenségbe vagy helyzetbe. Ezért mondhatjuk, hogy az emberi megismerés egyszerre reflektív és konstruktív.

A fogalom határa diskurzus-függő:

A fogalom határa, mint láttuk, a diskurzustól (vagy mondhatnók ezt is: a helyzettől vagy összefüggéstől) függ. E határt minden egyes (tehát minden újabb) diskurzus azért teszi újból és újból kérdésessé, mert mindegyik diskurzus *új* diskurzus: a korábbival nem feltétlenül azonos, hanem időközben valamiben változott, mert valamely vonatkozásban módosult helyzetre kíván választ. Ugyanúgy, ahogyan hiába van száz, ezer, akár millió döntés – tehát precedens – az angol jogban: korántsem szükségképpeni, hogy a mindenkori újabb helyzetek éppen valamely múltbeli egyedi döntés mentén és csapásában kívánjanak választ. A bíró az eljárás bármely szakaszában érvényesítheti jogát, hogy méltányossági, igazságossági vagy egyéb kifogások, hivatkozások és eljárások nyomán az általa javasolt döntést úgy mutassa be, mint ami a rendelkezésre álló korábbi preceden-

sekben foglalt döntési mintákhoz képest új helyzetre vagy új fogalmiasítású tényállásra ad a korábbiakhoz képest valamiben új, eltérő, specifikumában az adott kultúrában érzékenyebben reagáló, tehát a számba jöhető elvek mérlegeléséből alkalmasabban következő választ. Ennyiben persze egyáltalán nem tér el a mindennapi beszélgetésben felvetődő hasonló problémáktól. Mert általában is: minden emberi diskurzus, mely bizonyos fogalmak határait feszegeti s esetleg vitatottá teszi, azért tudja megtenni és végső soron pontosan azért teszi ezt, mert új nézőpontból, új összefüggésben közelít a kérdéses fogalomhoz.

nyitott, mert lezárása legfeljebb alkalmi

Mindez korántsem jelenti, hogy a fogalomnak nincs határa. Az a körülmény, hogy e határ a diskurzustól függ, önmagában korántsem feltétlenül rejt szubjektivista megközelítést. Elméleti igénnyel és elvi általánosságban kijelenthetjük: elvileg azért n y i t o t t a k a fogalmak, mert lezárásuk mindig alkalmi: kizárólag adott irány(ok)ban és összefüggés(ek)ben, az adott diskurzus(ok)ra szóló érvénnyel, mesterségesen történik. A fogalom léte, adott diskurzusban jelzett határa tehát sohasem határozza meg vagy vetíti előre önmagában a jövőt. Minden diskurzus új helyzetet és összefüggésbeli lehetőséget jelent, ezért minden korábbi zárást feloldhat és vitathat, hogy módosítsa és újra aktualizálja (rekonvencionalizáció reményében) ezeket a határokat.

Megismerésben jusztifikáció maximalizálása, falszifikáció minimalizálása:

Mai tudományos meggyőződésünkkel vállalhatóan ezért csak a fenti szemléleti keretben tehetjük fel annak kérdését, hogy: tud-e „objektív megfelelésben" lenni a fogalom a valósággal? A válaszhoz itt a paradigmarendszerekről általában elmondottak kínálnak egyfajta fogódzót. Eszerint világképünk megállapodásszerűségén, tehát alapvető konvencionalitásán belül általában mindig azt a fogalomrendszert részesítjük előnyben, amely igazolhatóságból [jusztifikáció] a legtöbbet, cáfolhatóságból [falszifikáció] pedig a legkevesebbet mutatja fel. J u s z t i f i k á c i ó b a n tehát nyerni, f a l s z i f i k á c i ó t pedig elkerülni akarunk. Mindeközben pedig tudomásul kell vennünk, hogy elméletet csakis elmélettel igazolhatunk vagy cáfolhatunk: közvetlen vagy egyéb ellenőrzésre (fizikai rámutatással vagy – előbbi példánkra utalva – a puding megevésével) ugyanis lehetőségünk nincs.

elméleti versengés módszeresség szerint

Világképünkön, tudományfelfogásunkon belül azt az elméletet szoktuk elfogadni igaznak, bizonyítottnak vagy legalább is bizonyíthatónak, amelyik a szóban forgó közösségben az adott

időben elfogadott tudományos módszerességen belül bizonyos módszertani elveknek a leginkább megfelel. Mint már említettük, ilyen módszertani elv az OCKHAM-féle borotva is. Ez azt kéri tőlünk, hogy parancsoló szükség nélkül ne (fel)tételezzünk több tényt vagy létezőt, illetőleg ne számoljunk ezekből elméletünkben többel, mint amennyi a *sine qua non* erejével feltétlenül szükséges az elégséges magyarázathoz. Legtömörebben kifejezve: az az elmélet jó (s több elmélet közül az az elmélet inkább elfogadandó), amelyik nagyobb magyarázó erővel szolgál, miközben kevesebb támadási felületet nyújt.

4.3. A NORMAFELFOGÁS DILEMMÁI

SAUSSURE: 'felépülés' X 'működés'

A századfordulót követően, a modern megismeréstudományok születésével párhuzamosan – s az újKANTiánus tudománymódszertani megújulástól ösztönzötten – új felismerések fogalmazódtak meg a normák kapcsán is.

Elsőként a nyelvfilozófia nézett szembe saját tárgymeghatározása kihívásával.[52] A FERDINAND DE SAUSSURE művében felvetett problematika[53] nyomán lassan körvonalazódott a következtetés, hogy – szakítva immár mind a naiv realizmus csap-

[52] A nyelvi norma problematikájára lásd Oswald Hanfling 'Does Language Need Rules?' *The Philosophical Quarterly* 30 (July 1980), No. 120, 193–205. o., valamint Renate Bartsch *Sprachnormen* Theorie und Praxis (Tübingen: Niemeyer 1985) ix + 341 o., különösen III. fej., 84–140. o., mely – döntően H. L. A. HART és JOSEPH RAZ munkássága nyomán – megkísérli a jogfilozófia tanulságainak a nyelvelméleti problematikára vetített alkalmazását. Úttörő kísérletként lásd még Villó Ildikó 'A nyelvi norma meghatározásáról' in *Normatudat – nyelvi norma* szerk. Kemény Gábor (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete 1992), 7–22. o. [Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 8], gyakorlati esettanulmányként felvetve pedig Kassai Ilona 'Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán' *Magyar Nyelv* 90 (1994), 42–48. o.

[53] SAUSSURE jelentőségét szélesebb összefüggésben elemzi Roy Harris *Reading Saussure* A Critical Commentary on the *Course de linguistique générale* (London: Duckworth 1987) xvii + 248 o.; David Holdcroft *Saussure* Signs, System, and Arbitrariness (Cambridge: Cambridge University Press 1991) x + 180 o. [Modern European Philosophy]; Roy Harris *Language, Saussure and Wittgenstein* How to Play Games with Words (London: Routledge 1988) xv + 136 o. [Routledge History of Linguistic Thought].

dájával, mind pedig az objektivizmus és szubjektivizmus hamis kettősségével – a nyelvnek nincsen önmagában értelmezhető, meghatározható vagy értékelhető '*felépülése*' és '*működése*'. Egymástól támogatott, pusztán korrelatív (vagyis pusztán egységükben és viszonylagos szembenállásukban értelmezhető) fogalmak ezek; és mindkettő csakis analitikus módon kezelhető: az egyiket előfeltételeznünk kell, hogy a másikat egyáltalán tételezhessük. Emlékezzünk csak GILBERT RYLE szemléletes képi kifejezésére, mely szerint a dolgokban elkülöníthetően nem lakozik olyan „lélek", amelyik – valamiféle többletként – működésbe hozhatna egy amúgy már ott lévő „testet". Egyfelől 'felépülésével' a jelenség létrejön. Ettől a pillanattól kezdve már kész dologról van szó, melynek 'működése' immár a jelenség dologként felfogott létezésében gyökerezik. Innen visszanézve viszont éppen 'felépülése' fog járulékosnak s egyben véletlenszerűnek tetszeni, hiszen ez sem lesz többé elszakítható attól, ami – ilyen vagy olyan módon – 'működik'. Másfelől pedig a folyamatszerűként felfogott létről eleve nem mondhatjuk azt, hogy 'működik', hanem csakis azt, hogy *van*, történik, megesik, zajlik – vagyis: ontológiailag létezik.

RYLE: 'test' X 'lélek'

A lét van, és nem „működik"

Tudományunk segítségével és eredményeként ilyen módon nem teszünk mást, mint csupán fogalmilag kifejezzük a folyamatban magában minduntalan mutatkozó ismétlődést és viszonylagos állandóságot. Mindezt pedig annak érdekében cselekedjük, hogy a folyamatot mint jelenséget részben 'környezetétől' leválasszuk és elkülönítsük, részben pedig hogy ilyen megkülönböztettségében és elkülönülten diszkrét mivoltában leírhassuk mindezt, mint egyazon 'lényeg' különféle 'megjelenéseit' vagy 'állapotait'. Más kifejezésekkel élve ezt mondhatnánk: tudományos leírásunk révén fogalmi felépülést és szerkezetet konstruáltunk csupán – annak érdekében, hogy azt a működést, amelyet viszont folyvást érzékelünk, diszkrét elemek sorozatára bontottan *valaminek a működése* gyanánt jellemezhessük.

Csupán repetíciók szerkezetté konstruálása, hogy működésként jellemezhessünk

Az előbbiekből következően a norma létezőként való feltételezése sem más, mint a fenti elvonatkoztatásoknak egy további vonatkozása. Mert annak érdekében, hogy bizonyos 'működést' immár közelebbről vizsgálhassunk s további (analitikus) megkülönböztetéseket tehessünk, fel kell tennünk, hogy norma lé-

Norma: e repetícióban 'helyes' / 'helytelen' szétválasztása

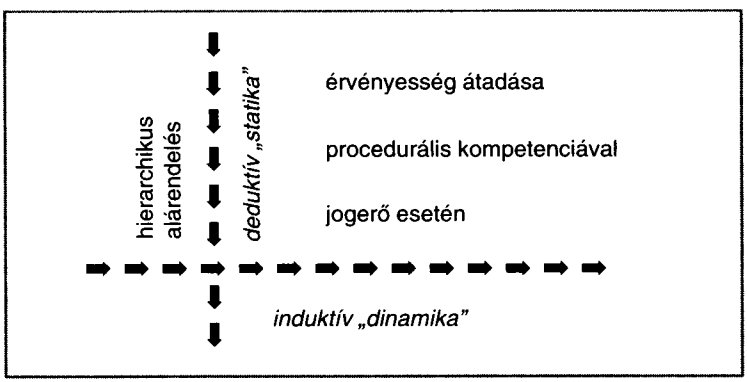
tezik. Létét tehát hiposztazálnunk kell nemcsak ahhoz, hogy az érzékelhető működés fő sodrát, állandósuló vonásait perifériális részeitől s véletlenszerű összetevőitől elválaszthassuk, de ahhoz is, hogy ebben a további általánosító s elvonatkoztató műveletben a 'helyes' eljárásmódokat a 'helytelentől' – vagyis az imént hiposztazált norma 'normakövető' használatait attól, amit majd 'normasértésnek' nevezünk – megkülönböztethessük.

KELSEN: mi a normák 'rendje'?:

Ugyanez a megalapozó kérdés vetődik fel HANS KELSEN tiszta jogtanában is, éppen mert elmélete a jognak önmagáról adott leírására épül, egy ennek megfelelő felépülés és működés fogalmi rekonstruálását célozva. Röviden kifejezve: Milyen felépülés és működés kell ahhoz, hogy jogról egyáltalán beszélhessünk? Szakmailag pontosabb kifejezéssel élve pedig: Milyen (létrejöttét követően) önmaga meghatározására már képes, önmagát immár működésében is folytonosan meghatározó és megerősítő, intellektuálisan képezett rendbe kell illesztenünk a normát ahhoz, hogy róla mint a jog részéről, alkotójáról beszélhessünk?

érvényesség-származtatás X jogerő tetszőlegessége

KELSEN szerteágazó s mondanivalója következetességében is gigantikus életművének változó hangsúlyaival – olykor ezért éppen következetlenül vagy egyenesen ellentmondásosan – ugyan, mégis tömören összefoglalhatóan válaszolta meg a kérdést. Jelesül: a jogi minőséget specifikusan jogi érvényességgel egy statikusan felépített hierarchiában felülről lefelé – aktusról aktusra – haladva származtatja át maga a jogi működés, miközben

9. ábra

a mindenkori azonos szinteken bármely eltérő érvényességszármaztatást egy eljárásilag egyébként biztosított lépéslehetőséggel történő élés szintén gondolhatóvá, az eljárási lépéslehetőség elmulasztása vagy eljárási kizárása – azaz: a jogerő törvényszerű beállása – pedig végérvényessé teszi *(9. ábra)*.

Mindezzel még nem válaszoltunk a kérdésre: vajon létezik-e egyáltalán norma?[54]

Normából áll-e a jog?

A jogban kézenfekvőnek, magától értetődőnek szoktuk gondolni a létét, holott ez csak a modern formális jogi berendezkedésben paradigmatikus. Emlékezzünk csupán arra, hogy az ősi kultúrákban (az ószövetségiben, az észak-európaiban vagy éppen az albánban) a *lag saga* feladata évenként a törvény recitálása volt – éppen azért, mert úgy vélték: a jog a szokásban és a szokás által él; feladata csak annyi, hogy a cselekvésnek kereteket szabjon; egyetlen minősége pedig az, hogy „igazságosnak" tekintik, de ezt is csak annyiban, amennyiben elfogadják s közösségi vélekedéseikben igazolják róla, hogy „hagyománykövető".

szokás

– A *talmudi* igazságszolgáltatás pedig – mint láttuk – példázatokra, aranyigazságokra épült; az esetmegoldásban az egyedi-konkrét igazság megtalálására törekedett; s önmagában az a körülmény, hogy képzeletben normákból szőtt háttérre vetítették és normatív közegben referáltatták, csupán racionalizáló igazolását szolgálta. – Eltérő hagyományt kialakítva Kínában viszont az írott és rögzített *fa* csupán végső keretként szolgált, kizárólag arra a szerepre fenntartva, hogy legyen majd minek biztosítania a rendet akkor is, ha az erkölcsi tanításban élő *li* e feladat betöltésére, a kölcsönös társadalmi megnyugvás saját kezdeményezésből történő elősegítésére a felek makacssága folytán képtelennek bizonyulna; átlagesetben s a morális várakozások szerint azonban a belátásnak és a gyengéd vezetésnek elégséges fogódzót illenék nyújtania. – Végezetül az ősi görög-római *dikaion*-eszmére épülő jogot pusztán ugródeszkának tekintették, hogy belőle kiindulva érkezhessenek el az elbírálandó eset igazságos megoldásának a megtalálásához.

példázat

belátás

ugródeszka:

[54] Legújabb összefoglalásként lásd Edna Ullmann–Largalit *The Emergence of Norms* (Oxford: Clarendon Press 1977) xiii + 206 o. [Clarendon Library of Logic and Philosophy].

kimerítően teljes szabályozás X szabályozás csak vitatottság esetén

Felmerül hát a kérdés: vajon a modern formális jogra jellemző berendezkedésekre „a jog" milyen normába foglalása, tételezése jellemző? Vajon olyan-e, amelynek az a vezérelve, hogy „minden elmondandó, ami elmondható"? Avagy éppen ellenkezőleg, olyan, amelynek ez a vezérelve: „minden elmondható, ami elmondandó"? Az előbbi a kimerítően teljes szabályozás eszményét tükrözi. Ebben kifejeződik mind a relevancia mentén elvégzett jogi egyneműsítés igénye, mind pedig a hézagtalan normaszabás követelménye. Ezzel ellentétben az utóbbi szabadabb. Azt kívánja igazából normaszabással körbejárni, aminek a jogi státusza vitatott vagy ellentmondásos, s ezért gyakorlati okokból valóban szükségesnek mutatkozik, hogy nyílt szabályozása megtörténjék.

(példa: angol jog: bíró induktíve kialakított saját döntési szabályait követi)

Az elsőt saját kontinentális hagyományainkból ismerhetjük. A második sem kevésbé ismert – éppen csak nem nálunk, hiszen ennek változatait az ún. primitív társadalmakra jellemző jogélet s az angol-amerikai berendezkedés mutatja. Korai jogi kultúrákban „törvényt" a főpap vagy a varázsló csak kivételes, ünnepélyes alkalmakkor mond. Átlagos helyzetekben viták vagy ütközések során a szokástól megszentelt hagyományt idézik. Ennek megfelelően a mindennapokban a jogi érvelés meglehetősen laza: olyan, mintha körüljárna valamit; azt azonban, hogy van-e norma, és ha igen, úgy ez mit mond, bizonyosként nem állíthatja, ezért biztos tudásként nem is ismételheti. Az angol–amerikai jogban előfordulhat ugyan, hogy az átlagesetre is van törvény; annak kérdését viszont, hogy egy eldöntendő ügyben ez végül is milyen választ kínál, csakis az eljáró bíróság – a pusztán valamelyest előre látható állandósuló bírói gyakorlat talaján – tudja (és fogja) majd megválaszolni. A bírói gyakorlatban útmutatóként elfogadott precedensek tömegében pedig valóságos eligazítással nem annyira egy-egy ténylegesen meghozott döntés mondanivalója [*obiter dicta*] szolgál, mint azok a megfontolások, elvek vagy érvek [*ratio decidendi*], amelyek ezekben a korábbi konkrét ügyekben alapul szolgáltak az akkoriban eljárt bírók számára döntéseik meghozatalához. Később és elvileg minden helyzetben ez köti a mindenkori bírót – kivéve, ha (a megkülönböztetés technikájával élve, vagyis az *art of distinguishing* birtokában) kimutatja: a látszatok ellenére most

eldöntendő ügyére mégsem a korábbi precedens(ek)ben iránymutatóként elfogadott megfontolások illenek, mert – mint kimutatja – van egy lényegesként figyelembe veendő különbség, és ez olyan súlyú, hogy eltérő elv követését indokolja. Miután pedig a különbségtétel érvrendszere szabad, pusztán célszerűség és önmérséklet (s persze a felettes fórum jóváhagyása elnyerésének a kívánalma) köti a bírót abban, hogy új és új döntései meghozatala során mikor simul elődei hagyományához, és mikor kíséreli meg önálló, saját út korántsem rögtelen (mert különösen gondos és meggyőző indoklást igénylő) kitaposását. Végül is tehát – elvileg – mindig s a j á t döntési szabályt követ, melyet induktíve maga alakít ki; hacsak nem korábbi döntésében általa hozott és most is magáénak vallott saját precedensét követi.

Rend akkor feltételez normát, ha a felek közé közvetítőként közbeékeljük

Van-e tehát egyáltalán norma? A kérdést ismételten körbejárva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy lehetséges r e n d ott is, ahol normát ki-ki maga alkot. A formális normaszabást ezért távolról sem szabad úgy felfognunk, mintha valami önmagában elégséges teljesség, valamiféle m i n d e n lépne egyfajta s e m m i helyébe. Norma beépítése inkább csak további tényezőt iktat a rendről szóló társadalmi diskurzusainkba – elemi erővel ott, ahol (emlékezzünk csak HAMMURÁBI törvényoszlopára vagy a Tízparancsolat kőtáblára történő vésésére) valami külsőlegesnek fétissé emelésétől s nem magától a diskurzus demokratikus kultúrájától várják a rend kiépítését vagy megőrzését. Ezzel azonban a legkevésbé sem kívánjuk azt sugallni, hogy a norma nem más, mint – cifra úri rongy. Paradoxikusan hangzik, de legfeljebb annak kezében válik végül is csak ilyenné, aki azt hiszi, hogy a norma képes arra, hogy – önmagában – bármit is megoldjon. Annak a kezében tehát, aki nem számol azzal, hogy egy oszlop vagy kőtömb ö n m a g á b a n még nem korlátoz, de tiszteletet sem parancsol; attól, hogy áll, még akár rá is pökhetnek, sőt ki is kerülhetik. Az alaphelyzetet jellemezve a paradoxikus kifejezést még tovább fokozhatjuk: annak a kezében válik valóban értékessé a norma, akinél kiépül annak f o r m á l i s k u l t ú r á j a is, hogy e beépített tényező a társadalmi közvetítésben tényleg maga is közvetítővé váljék – tehát hasznos, ugyanakkor csupán k ö z v e t í t ő mértékké, és ennyiben egy nagyjában-egészében már biztonság-

gal érvényesülő rend jelzésévé, egyben szimbólumává és megerősítőjévé is.[55]

Bizonyosság forrása a megbízhatóságba vetett hit

Végső összegzésben tehát csupán ennyit mondhatunk: bizonyosságaink forrását aligha lelhetjük fel magukban a „dolgokban". Ilyesmik kizárólag az emberi gyakorlat folytonosságára és folytonosságába vetett hitünk megbízhatóságára alapozhatók.

[gyakorlati visszacsatolás nélkül rend nem állhat elő]

[55] „A jogelmélet csak akkor tekinti a jogi normát érvényesnek, ha az egy nagyjából hatékony jogrendhez tartozik; vagyis ha azok az emberek, akiknek magatartását a jogrend szabályozza, általában tényleg úgy viselkednek, amint a jogrendnek megfelelően viselkedniök kell." Hans Kelsen 'A Tiszta Jogtan és az analitikus jogelmélet' ['The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence' Harvard Law Review, November 1941] in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981), 238. o.

5. KÉRDŐJELEK A JELENTÉSBEN

Ad-e, és milyen módon a nyelvi jel jelentést?

Kérdésünk a következő fejtegetések során makacsul visszatérően az lesz, hogy: mi is a jelentés? Korábbi tűnődéseink persze szintén a nyelvről szóltak – arról, hogy nyelvünk segítségével miképpen gondolkodunk. Most pontosítjuk és egyúttal szűkítjük a kérdést, aziránt tudakozódva, hogy akkor, amikor nyelvi jelekkel (vagy bármilyen más jellel, amelyeknek a szövegszerű sorozata számunkra üzenetet közvetíthet) találkozunk, mi módon adnak ezek számunkra jelentést? Milyen módon szólnak ezek hozzánk úgy, hogy általuk – érzésünk szerint – maguk a szövegek kezdenek hozzánk szólani?

nyelvtudományi és

> Mindez csupán töredék a nyelvelmélet problematikájának roppant gazdagságából. Hiszen először is ott a jel tudománya (szemiotika) és a vizsgálódás számos más sajátos iránya a fonológiától a frazeológiáig, szintaxisig, praxeológiáig, melyek mind azzal foglalkoznak – persze mindegyik a maga módján –, hogy jelekből miképpen lehet értelmes (mert értelemhordozó) egységeket létrehozni, jelhalmazokból mondatokat szervezni, mondatokból egészében többletüzenetet közvetítő stílust építeni, és így tovább.[1]

nyelvfilozófiai kérdés

Amiről az alábbiakban tűnődni fogunk, az lényegében egy LUDWIG WITTGENSTEIN munkássága által eredeztetett hagyomány bizonyos elemei nyomán megfogalmazódó szemantika – vagy, másképpen szólva, nyelvfilozófiai értelemben felfogott jelentéstudomány.

[1] Tudományelméleti klasszikusként lásd Charles W. Morris 'Foundations of the Theory of Signs' és Leonard Bloomfield 'Linguistic Aspects of Science' in *International Encyclopedia of Unified Science* Volume I, Nos. 1–10, ed. Otto Neurath, Rudolf Carnap, Charles Morris (Chicago: The University of Chicago Press [1938] 1955), 2: 77–137. o. és 4: 215–277. o.

5.1. JELENTÉSELMÉLETEK

Jelentéselméletek egymásra épülése

Az elkövetkezendőkben a nyelvfilozófiai értelemben vett szemantikai iskolák legjelentősebb irányait röviden áttekintve vetjük fel a jog megértése s egész gondolkodási kultúrájának a kiépülése szempontjából alapvető kérdést: mi a jelentés?[2] Az egy-egy irányra specifikus kérdések s ezek megválaszolási módjai is egymásra épülnek, hiszen a jelentéstani gondolkodás hosszú folyamatában egy-egy fejlődési szakaszt testesítenek meg, ugyanakkor egyre összetettebb, egyszersmind egyre átfogóbb meggondolásokhoz érkeznek el. Ennek során a lexikális, a kontextuális, a hermeneutikus, a nyitott szerkezetűséget valló, valamint az ún. dekonstrukciós felfogással fogunk találkozni.

5.1.1. Lexikalitás

Jel → jelentés → jelölt

A lexikális szemantikai megközelítés az utolsó, amely még közvetlen rokonságot mutat a klasszikus nyelvelmélettel, így FERDINAND DE SAUSSURE nyelvészeti elméletével.[3] A lexikális jelentéstan szerint egy jel attól *jel*, hogy *jelentést* rendelünk hozzá. A jel pedig olyan fizikálisan jelenlévő dolog (vagy bármi egyéb, például emberi hang, amely levegőrezgésként ugyanakkor fizikálisan is megragadható, vagy a rádióhullám, amely vevőkészülékkel felfogható), amely más számára érzékelhető, fogható. Kell persze hozzá valami egyéb is: az, amit jelölnek, ami tehát a jelölt, s ez – a *dezignátum*. Fizikai jelenséget és gondolati létezőt egyaránt dezignátummá tehetünk. Nos, a jel és a jelölt között a jelentés teremt kapcsolatot. A természeti és az általunk mesterségesen teremtett világ végtelen változatosságából pedig az fog jellé válni, amihez jelentést rendeltünk *(10. ábra)*.

[2] Összefoglalásként lásd pl. Roy Harris & Talbot J. Taylor *Landmarks in Linguistic Thought* The Western Tradition from Socrates to Saussure (London & New York: Routledge 1989) xviii + 199 o. [Routledge History of Linguistic Thought], századunkban klasszikus összegzésként pedig C. K. Ogden & I. A. Richard *The Meaning of Meaning* A Study of the Influence of Language upon Thought and the Science of Symbolism [1923] (London, Boston & Henley: Ark Paperbooks 1985) xviii + 301 o.

[3] Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale* [1915] (Paris: Payot 1931) [*Bevezetés az általános nyelvészetbe* ford. B. Lőrinczy Éva (Budapest: Gondolat 1967) 306 o.]

10. ábra

mint meghatározott és változhatatlan kapcsolat

A lexikális jelentéstan szerint a jelet és a jelöltet a jelentés meghatározása kapcsolja össze – tartósan és egyértelműen. Ezzel viszont egyszersmind hallgatólagosan azt is állítja, hogy az így létesített kapcsolat meghatározott, ugyanakkor változhatatlan is. Vegyünk példaként egy matematikai vagy logikai meghatározást: amennyiben azt mondjuk, hogy *'A'* ezt és ezt jelenti, akkor még olyankor is, ha történetesen nem volnánk biztosak magunkban, a saját tudásunkban, nos, ilyen esetben még ekkor is tudnunk kell, hogy legfeljebb csak a saját magunk tudásával lehet baj, mert a meghatározás pontosan úgy és abban a formában, ahogyan megejtették, teljesnek bizonyul – mégpedig *per definitionem*, azaz a meghatározás erejénél fogva. Hiszen *'A'* pontosan attól válik matematikaivá vagy logikaivá, hogy hozzárendeltek egy mennyiségi vagy logikai tartományt. A lexikális jelentésmeghatározás ugyanakkor változhatatlan is. Közvetett szálakon bizonyosan ez a jegye is az axiomatikus gondolkodásmód öröksége, hiszen egy matematikai gondolatrendszerről csak addig beszélhetünk – azaz *'A'* kizárólag addig maradhat *'A'* –, ameddig a szóban forgó jelentést rendelik hozzá. Mihelyst valaki feláll és ezt mondja: saját *'A'*-val rendelkezem, mert ahhoz valami mást rendeltem, úgy ezzel rögtön azt is bejelenti, hogy eltérő *'A'*-meghatározásával eltérő gondolatrendszert hozott létre. Ekkor már csupán nyelvi konvenció és szakmai hagyomány kérdése, vajon visszaélésszerűnek fogják-e majd közösségében tekinteni azt, ha az új javaslat szerinti jelentés is ugyanúgy és megkülönböztetetlenül az *'A'* jelzést fogja hordozni, mint hogyha az a régi lenne.

Jelentésváltozás új jelet feltételez

A lexikális jelentéstan megkülönböztető jegye, hogy a jelentés meghatározott és változhatatlan voltát alapvető axiómaként, vagyis kikezdhetetlen szigorúsággal fogja fel. Ráadásul mindezt egy olyan mechanikus törvényszerűségre emlékeztető buzgalommal teszi, hogy végül szükségképpen paradox eredményhez kell elérkeznie. Még abban az esetben is, ha feladja az eredeti jelentést (tehát – például KARL MARX módjára – pejoratívvá

fordítja a 'vallás' fogalmát és elfogadja, hogy „a vallás a nép ópiuma"[4], a 'vallást' nemcsak a népbutítás szinonimájává teszi, de egyúttal meghonosít egy olyan gyakorlatot is, amelynek értelmében mindazt, ami számára éppen nem kívánatos vagy ostoba, most már a vallás fogalomkörébe fogja majd sorolni), új tételezését immár axiomatikus szigorúsággal érvényesíti.

Még az esetleges meghatározatlanság is meghatározott

A lexikális jelentéstan szerint tehát alakíthatjuk ugyan a jelentést, de csakis definitíve: meghatározásszerűen, a meghatározás érvényességi körén belül pedig a véglegesség igényével. Amennyiben oldjuk a jelentést, vagyis az előbb említett meghatározottságot és véglegességet új meghatározottsággá és véglegességgé kívánjuk alakítani, úgy ezt szintén csakis a meghatározás erejével tehetjük. Ha például egy matematikai mennyiségű *'A'*-hoz képest egy szintén matematikai mennyiségű, de az előbbitől eltérő mennyiségi tartományt rendelünk, úgy ezt kizárólag definitíve, a rendszer átalakításával vagy újratételezésével tehetjük. Látszólag paradoxonba tévedünk, mégis fontos megjegyeznünk: a meghatározás erejét úgy kell értenünk, hogy abba bizony belefér a LUKÁCSi terminus, a „meghatározott meghatározatlanság" is. Ezzel pedig azt kívánjuk kifejezni, hogy meghatározásunkat még abban az esetben is, ha történetesen voltaképpen meghatározatlan meghatározást eredményezne, lexikális-szemantikai értelemben mindazonáltal meghatározottnak (azaz: pontosan i m i g y e n meghatározottnak) kell tekintenünk. Tudniillik – egy bármikor elvégezhető teoretikus rekonstrukció szerint – azért minősülhet csupán egy adott meghatározás szerint meghatározatlannak, mert egy másik (az előbbinél az adott összefüggésben történetesen kevésbé szigorú) meghatározás szerint előzetesen így akartuk meghatározni. Vagyis: az adott tartományon vagy jelentéselgondoláson belül elvileg minden – és éppen a kellő (ahhoz rendelt) meghatározottsággal – meghatározottnak minősül.

ANTAL: bármi csak hozzárendelt használati szabállyal lehet jel:

Ez az egyébként napjainkig élő szemantikai felfogás az utóbbi időkben különösen a létező szocializmus országaiban volt elterjedt; nálunk különösen mereven vallották. Kitűnt ebben egy (még évtizedekkel ezelőtt Nyugatra távozott) szerző, ANTAL

[4] Karl Marx 'Bevezetés Hegel Jogfilozófiájának bírálatához' [1843].

LÁSZLÓ,[5] éppen a korszerűbb és összetettebb válaszokkal, a modernebb nyugati vélekedésekkel s a MARXizmuson belül eltérő próbálkozásokkal szembeni türelmetlenségével. Mint kifejtette: a nyelvi jel nem több vagy más, mint nyelvi jel, valamint egy használati szabály, amit hozzárendeltek. Pontosan attól jel, hogy meghatározottan és változhatatlanul rendeltek hozzá egy használati szabályt.

mégis különválna 'felépülés' / 'működés'?

Ha mindezt komolyan vesszük, úgy ebből rögvest vérmes következmények fakadnak, s ezek különösen érdekesek lehetnek a SAUSSURE-i normafelfogás kapcsán. Amennyiben ugyanis jel és hozzárendelt használati szabály együttesen adja azt, hogy nyelvi jelről (így jelentésről is) egyáltalán beszélhessünk, akkor ez szükségképpen azt is jelenti, hogy társadalmi dolgokban (amelyek, mint tudjuk már, nyelvi aktusokkal jönnek létre) különbséget kell tudnunk tenni 'felépülés' és 'működés' között.[6]

igen, ha 'felépültség'-et 'működés' nélkül is hiposztazálunk

Ebben az esetben fel tudunk egy értelmes nyelvet építeni úgy, hogy a jelek sorozatát elhelyezzük és mindezeket a palettára kirakjuk, mondván: „Kérem, ez a nyelv, ezek és ezek az egységei, hiszen minden jelhez egy használati szabályt, jelentést rendeltünk." De fenti leírásunknak megfelelően ez a nyelv még sohasem működött, nem is működik, sőt önmagában még abban sem lehetünk biztosak, hogy bármikor eljő majd az az idő, amikor köze lesz bármiféle működéshez. Hiszen eszerint a működés még csak ezután, a már felépített jelenség működtetéséből fog adódni. Jelesül, ha jel és használati szabály halmazát önmagában is el tudjuk nyelvi jelentésként, illetve jelentés(meghatározás)ként fogadni, úgy ebből éppen az következik, hogy működés voltaképpen nem is szükséges a felépüléshez. Azaz: a jelenséget fel tudjuk építeni anélkül, hogy valóban működtetnénk. Létre-

[5] Antal László tollából lásd 'Sign, Meaning, Context' *Lingua* X (1961) 2, 211–219. o.; *Questions of Meaning* (The Hague: Mouton 1963) 95 o.; *Content, Meaning and Understanding* (The Hague: Mouton 1964) 63 o. [Janua lingarum, Series minor 31]; 'Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról' in *Általános nyelvészeti tanulmányok* III (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965), 9–19. o.; *A jelentés világa* (Budapest: Magvető 1978) 173 o. [Gyorsuló idő]. Kortárs megvitatására lásd pl. Herman József in *Általános nyelvészeti tanulmányok* III, 242–258. o.

[6] A 'dolog' és 'folyamat' hamis szétválasztására lásd a szerzőtől *A bírói tény-megállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 156. o.

hozhatjuk a magunk eszperantóját vagy csupán elképzelt titkos magánnyelvét anélkül, hogy akár kipróbálnánk vagy megkíséreln énk használni. Könyvben leírjuk (ugyanúgy, ahogyan a gyerekek is egyezményes különnyelveiket vagy titkosírásaikat rögzítik, létrehozva jeleik sorozatát s mindegyiknek a jelentésmeghatározását) – és ezzel a mű kész, befejezett: íme, előttünk áll a mi saját nyelvünk.

'szabályszerűség' / 'szabálytalanság' a működés jegye

Ám ha a felépítést és működést két különböző dolognak fogjuk fel, úgy a működésnek (esetünkben: a nyelvhasználatnak) már a megkülönböztetés erejénél fogva – *eo ipso* – az lesz a sajátossága, hogy egyaránt lehet jól vagy rosszul, helyesen vagy helytelenül csinálni. Márpedig annak megállapítása, hogy „helyes"-e ez vagy „helytelen", nos, ez a megállapítás minősítése – sőt, egyenesen kiválasztó minősítése – lesz a gyakorlati működtetésnek, nevezetesen annak, hogy: szabályszerű-e a kérdéses használat vagy sem. (Ugyanígy, egy „jó" és „rossz" tan közötti különbségtételnek hasonlóképpen alapja lehet annak megítélése, hogy értelmes gondolatokat formáltunk-e meg, vagyis olyan célra használtuk-e a nyelvet, amelynek betöltésére eredetileg szántuk.) *(11. ábra.)*

felépülés	*működés*
jel + használati szabály	jó/rossz, helyes/helytelen használat

11. ábra

de ekkor 'felépülés' és 'működés' különválik

A fenti megkülönböztetés egy további következménnyel is jár. Amennyiben felépülés és működés közé választóvonalat húzunk, úgy tökéletesen járulékos és véletlenszerű lesz, hogy egyáltalán használjuk-e azt, amit gyakorlatilag felépítettünk. Tehát a nyelv mint létező anélkül is teljes, befejezett és kész lesz, hogy akár csak kipróbálnánk vagy alkalmazásába kezdenénk.

s a 'működés' véletlenszerű járulék marad csupán

Elismételve az eddig elmondottakat: a lexikális elmélet szerint a jelentés a jelben rejlik; abból kell kihámoznunk, feltárnunk. Ebben – filozofikus alapvetésként – egy metafizikus előfeltevés is benne rejlik. Jelesül, eszerint feltételezhetünk egy olyan entitást is, amelyet nem működtetnek vagy amely nem működ-

dik – gondolatilag elfogadjuk tehát, hogy emberi konvenciók révén létrehozhatunk egy intézményt (például a nyelvet), és ez fennállhat, „létezhet" anélkül is, hogy működnék. Hiszen nyílt meghatározásainkkal hallgatólagosan azt is szükségképpen elfogadtuk, hogy a működtetés véletlenszerű, vagyis utólagosan (de nem szükségképpen) járul a jelenséghez – azt legfeljebb efemer esetlegességgel kíséri.

Lexikális = szótárszerű

Azért mondhatjuk ezt a felfogást lexikálisnak, mert a jelentést – bármely jel jelentését – eleve szótárszerűen fogja fel. Okfejtése így szól: mi egyéb lehetne a jelentés, ha nem az, amit a szótár néki tulajdonít? Avagy, a másik oldal felől közelítve: ha feltesszük, hogy a szótárban nincsen benne az a jelentés, amit a jel által üzentünk, ámde utóbb bebizonyulna mégis, hogy sikeresen tudtunk a kérdéses jel segítségével kommunikálni, úgy mindebből majd csakis arra következtethetünk, hogy vagy a kérdéses jelet hordozó nyelvvel éltünk vissza, vagy pedig a szótárunk volt már eleve rossz. Tehát ha azt mondjuk: 'asztal' – és ezen olyasmit tudunk érteni, ami a megfelelő magyar szótárban nem található, úgy magyarázatul csakis az alábbi két lehetőség egyike kínálkozik: vagy újítottunk a nyelven, vagy eleve a szótár volt hiányos. Ám következtetésünknek mindkét esetben ugyanannak kell lennie: a szótárt ki kell egészítenünk. Vagy ez tehát a helyzet, vagy az – de mégis, bárhogyan álljon is a helyzet: *tertium non datur.*

Jogi gondolkodás hagyományos alapja:

Az összetettebb és dinamikusabb, nyelvfilozófiai megalapozású mai jelentéselméletek kidolgozásáig a lexikális felfogást tekintették világszerte uralkodó tannak, egyszersmind a nyelvtudományok modellértékű jelentéselméletének. Ezért törvényszerűen adódott, hogy egészen az elmúlt évtizedekig (nálunk a legutóbbi évekig) a jogtudományban is ez volt paradigmatikus. Jogfelfogásunk, joggyakorlatunk, következésképpen a jogászi képzés is ennek vitatatlan igazságaira épült. Köztudomású, hogy a jogtudomány általában is hagyományosan konzervatív alapállású, s az európai kontinensen – éppen a kodifikáció törvényi pozitivizmust erősítő hatása folytán – különösen a régi szemléleti értékeket őrző és folytató tudomány volt. Kevésbé a társadalomtudományok legújabb problematikáira, újító és felforgató ösztönzéseire válaszolt, mint inkább a régi, hagyománytól megszentelt megoldásokból eredő, régóta bevált mintákat vette

változatlanul át. Nem kellett tehát külön jogelmélet vagy bármiféle újító kezdeményezés ahhoz, hogy a jogi berendezkedés s egész környezete a jogászi szakmának, művelőinek és tanulóinak ilyen jelentéstant sugalljon. Hiszen úgyszólván az anyatejjel együtt, gyermekkori szocializálódásunktól kezdve életünk végéig csakis olyan ösztönzésekkel találkozhattunk, amelyek maguk is ilyen lexikális típusú jelentésfelfogáson alapuló paradigmákra épültek.

jog (= szöveg) + értelmezés (mint külső járulék):

A jogban mindez eleve olyan képet, benyomást sugallt, amely szerint egyfelől adott számunkra egy szöveg (hiszen kontinentális berendezkedésű jogi kultúránkban eleve azt tanuljuk, hogy a jog nem más, mint egyfajta szöveg, vagy legfeljebb szövegek összessége), és tudnunk kell, hogy nékünk ez – és csakis ez – a jog. Szokások és bármi egyéb, amit pusztán a gyakorlatban, de nem írott korpuszként tapasztalhatunk, eltűnnek ezzel az üres fogalmi osztályok (az ún. zérófogalmak) süllyesztőjében. Másfelől ugyanebben a fogalmi kultúrában a joggal összefüggésben adott számunkra egy tevékenység is. Hasonlatszerű képpel élve: ahogyan az orvosi hivatást sztetoszkóppal, szikével, gyógyszerekkel és kötszerekkel társítjuk, ugyanúgy a jogászi hivatást is egyfajta tárgyiasító mesterségként, leginkább az értelmezés, a szövegek „manipulálásának" a művészeteként fogjuk fel. Továbbfolytatva: aszpirinhez ma már bárki hozzájuthat, de nem kell feltétlenül tudnia, hogy miből áll, miként hat, milyen panaszra milyen kombinációban és módon reagál. Szerszámot is bárki kézbe vehet, de többnyire mégis a szerelő tudja csak megmondani, hogy melyikkel hová kell ütnie ahhoz, hogy egy kívülálló számára megoldhatatlan problémát esetleg néhány pillanat alatt megoldjon. Nos, ugyanilyen szakmai eljárás az értelmezés. A jogásznak az a feladata, hogy élővé tegye a szöveget, hiszen a szöveg testesítvén meg a jogot, annak ügyfele számára előre láthatóvá és mindenkori helyzetében eligazítóvá, a bíróság számára pedig az adott ügyről induló gondolkodást indoklóvá (igazolóvá vagy cáfolóvá) kell válnia. Az eredményt az fogja majd minősíteni, hogy valóban sikerült-e a kérdéses szöveget élővé tennünk: az ügyfél nézőpontjából hasznossá, a bíró nézőpontjából pedig a ténylegesen követett eljárásából valóban adódóvá.

A lexikális felfogás alapgondolata szerint tehát két különnemű entitással rendelkezünk. Egyik oldalról adott maga a szöveg. Az európai kontinentális kultúrában úgy fogjuk fel, hogy a szöveg hordozza a jogot. Ezzel a jog mibenlétét, a jogiságot metafizikai entitássá, egy önmagában is megálló létezővé növeljük, hiszen jog és szöveg azonosításával magát a szöveget abszolutizáltuk. A másik oldalról viszont azt is állítjuk, hogy létezik valamiféle sajátos hivatásbéli tudás – latinul *ars*, angolul *art* (vagyis egyszerre művészet és mesterség) –, s ez az értelmezés. Annak tudása ez, hogy mit és milyen módon kell cselekednünk e szövegekkel annak érdekében, hogy belőlük és általuk gyakorlati hatást kiválthassunk, s ennek eredményeként egy másodlagos, új társadalmi valóság teremtődjék – voltaképpen semmi igazán olyasmiből, ami valóságos lett volna, hiszen ez az új valóság végül is egy puszta szakmai véleménynek, azaz az eljáró bíró döntésének köszönheti eredetét – ez a döntés pedig aligha áll másból, mint csupán annak kinyilvánításából, hogy egy szövegből (és immár jogi érvénnyel) mint eredmény egyfajta jogi minősítésbeli fogalmiasítás következik.

ez utóbbi a jogász mesterség (= *ars*)

A lexikális felfogás szerint végeredményben tehát csupán a jel létezik, hiszen a jelben valamilyen módon metafizikusan már bennefoglaltnak vélik a jelentést. A jelentés vagy azért van benne, mert ezt úgyszólván metafizikai erővel állítják, vagy pedig azért, mert kritériumszerűen kinyilvánítják: a jel – az ilyen vagy olyan levegőrezgés is, de az úton keresztbe fektetett faág is – csak attól kezdve és azáltal minősülhet jelnek, hogy használati szabályként meghatározták és hozzárendelték jelentését. Vita, kétértelműség tehát nincs, nem is lehet. Minden jelet illetően minden jelhasználóról feltételezzük, hogy birtokában van az összes használati szabálynak, tehát tudatosan, a jelkészlet egészét optimálisan megmozgatva használja a nyelvet.

Jelben a jelentés végső fokon inherens:

Ennek megfelelően lehetséges így magából a szövegből kivonnunk, kikövetkeztetnünk a végeredményt: ügyvédi tanácsot, bírói döntést vagy bármi egyebet. A folyamat ilyen felfogásának metafizikus előfeltevését jellemzi, hogy maga az egész derivatív gondolkodási mód itt leginkább egy kémiai extrakciós folyamatra emlékeztet. Az értelmezésnek mondott eljárásban ugyanis a szövegből adódik az eredmény. Azaz: volt valamink, s a deriváció során és folytán mint valamiféle extrakciós folya-

derivatív gondolkodás ez, mint kémiában az extrakció

matban abból valamit kiemeltünk. Tegyük fel például a kérdést: Vajon miből is áll a víz? Nos, tudós válaszunk szerint: H_2O-ból. Ám ha ez ilyen egyszerű, úgy talán idehozhatunk a laboratóriumi asztalra egy egységnyi vizet; idehozhatunk mellé valamiféle eszközt, amivel a vizet molekulárisan fel tudjuk bontani; majd kivonhatjuk – ha úgy kívánjuk – a vízből egyik alkotóelemét (például a két résznyi hidrogént); végül azt tehetjük a maradék egy résznyi oxigénnel, amit csak akarunk. Nos, az imént olyan fogalmi képpel éltünk, mintha lényegében ugyanez történhetnék a nyelvvel is. Ráadásul jelenlegi tudásunk meg is erősíti, hogy olyasmi, mint oxigén, hidrogén és molekuláris szerkezet – ez mind tényleg létezik. Vajon ennélfogva ilyesféle partikulák külön-külön léteznének a nyelvben is? Lexikális jelentéstanról lévén szó, kérdésünk csupán egy leszűkített dilemma megválaszolására irányul: vajon annak puszta tényéből, hogy a szöveg létezik, következik-e, hogy egyúttal valami olyasmi is létezik, mint például a jel a nyelvben – egy olyan jelé, amely létezése folytán s a meghatározás erejével tartalmaz és megad valamit, amit utólag mi majd a jel jelentéseként azonosítunk?

Értelmezés módszere: nyelvtani + logikai + rendszertani + történeti

Az európai kontinens jogi kultúrájában adott számunkra egy szövegszerű foglalat, a korpusz. Adott továbbá a társadalomban a jogászi hivatás, azaz egy olyan szakmának a mesterségbeli tudása, amely szakmának a gyakorlása során a szövegből kiválasztunk egy jelentésbeli eredményt. Minden jogász és jogtanuló tudja, hogy a kontinentális jogalkalmazás tanulmányozásának kulcsfejezete az értelmezéselmélet. Ez úgy tárgyal értelmezési módszereket, mintha azok – együtt vagy külön-külön, de minden esetben a velük élésre irányuló akaratelhatározásunk folytán és eredményeként – működésbe léptethetők lennének. Szintén ismert, hogy a kontinentális értelmezéselméletben – módszere szerint – az értelmezés lehet nyelvtani, logikai, rendszertani és történeti. Évszázadok óta ezt úgy tanítják az európai szárazföld egyetemein, mint olyan módszereket, amelyek külön-külön is megállják helyüket és alkalmazhatók, noha történelmileg egymásból nőttek ki, s az értelmezési folyamatban is egymásra épülnek. A tanítás tehát arra irányul, hogy megtanuljunk megfelelően nyelvtanilag, logikailag, rendszertanilag és történetileg értelmezni. A logikai értelmezés a nyelvtanit már magában foglalja. Eszerint a nyelvtani értelmezés

a kiinduló pont a szöveg megközelítésében. Ezt követően a logikai, a rendszertani és a történeti értelmezések már egyre összetettebb módszereket sugallnak. Természetszerűleg mindig a legegyszerűbbel kell kezdenünk. Mindebben több évezredes tudás és tapasztalat rejtezik, mely csíra formájában a kései Róma jogi kultúrájából fejlődött ki. Következésképpen a lexikális jelentéstani felfogás paradigmatikus gyökerei is ide nyúlnak vissza.

+ teleológiai?

Problémázhatunk azon, vajon a fentiek mellett létezhet-e, elkülöníthető-e teleológiai (vagyis a szabályozás céljának s az adott megoldási módok célszerűségének feltárására támaszkodó) értelmezés? Ha igen, úgy ez aligha lehet más a lexikális jelentéstani hagyomány szemében, mint visszaélés. Pontosan így gondolkodott a „szocialista normativizmus" egykori apostola, majd utóbb MARXista kritikusa, SZABÓ IMRE is *A jogszabályok értelmezése* címen, még a kemény diktatúra idején közreadott alapművében:[7] a teleológiai értelmezés burzsoá praktika, mert a jogban csakis a norma tételes szövegéből adódhat jogi következtetés, vagyis kizárólag a szövegből és a szöveg által határozódhat meg a jelentés. Ebben természetszerűleg az az elvi előfeltevés is benne rejlett, hogy a nyelvtani, a logikai, a rendszertani és a történeti értelmezés SZABÓ IMRE – s a hagyományos kontinentális gondolkodásmód – nézőpontjából kívülről semmit sem ad a szöveghez. Csupán és legfeljebb a szöveget segíti ahhoz, hogy számunkra feltárható legyen belőle a jelentés – egy csupán számunkra eleddig ismeretlen olyan eredmény tehát, amely pedig már eleve a szövegben benne rejlik, csak mi nem tudtunk róla, hiszen korábban nem is érdeklődtünk iránta.

túlmutat már a szövegen!

E pontnál válik döntővé a teleologikus értelmezés kérdése. Hiszen ennél az értelmezésbeli megközelítésnél már nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy pusztán a szövegre hagyatkozunk, hanem ehelyett nyíltan vállaljuk magukat a jogalkalmazásra okot adó körülményeket, és a kizárólagosan normatív megközelítés helyett immár a kérdéses jogalkalmazási művelettel elérni kívánt (társadalmi, politikai stb.) célokat vesszük immár figyelembe. Amennyiben pedig a követni kívánt célok figyelembevételét elfogadjuk és teleológiai értelmezéssel élünk,

[7] Szabó Imre *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960), II. fej., különösen 104. és köv. o.

úgy a szöveget immár nem tekinthetjük többé kizárólagos forrásnak, melyből kivonhatnánk a jelentést mint végeredményt (miközben pedig a szövegnek egymagában kellene számunkra egyedül meghatározónak lennie: kizárólagos alapnak arra, hogy a jog üzenetét belőle megtudjuk, hiszen egyébként óhatatlanul a törvény ellenére – többet vagy kevesebbet, de mindenképpen mást – cselekednénk).

Értelmezés eredménye: helybenhagyó / megszorító / kiterjesztő

Ugyanilyen irányban rejt problémákat ennek az értelmezéstannak az értelmezés *eredményét* illető megállapítása is. A pozitivisztikus felfogás szerint ugyanis ez lehet *helybenhagyó*, *megszorító* vagy *kiterjesztő*. SZABÓ IMRE például egész munkásságában kifejezetten diszkrét, elkülönült entitásokat, önmagukban adott jelentéseket, valamilyen akarati folyamat eredményeképpen elért jelentésmódosulásokat sugalló gondolati képpel élt. Magyarázatot adni csakis az alábbi terminusokban tudott: értelmezésünk előtt azt hittük, hogy ilyen és ilyen a jogszabály jelentése, de értelmezési műveletünk befejeztével eredményként ehhez képest másmilyen jelentést nyertünk.[8] Nos, számunkra most már ez így, idézett formájában teljességgel értelmetlen kifejezés – hacsak nem úgy fogjuk fel, hogy a szerző ezáltal a lexikális jelentésfelfogás paradigmáját kívánta megerősíteni. Hiszen a fenti vélekedés azt jelzi: hihetünk bármit, amit csak akarunk, amikor azonban bármely szöveg adott lesz nékünk, csakis abból nyerhetünk vagy vonhatunk ki jelentést – azt a jelentést ugyanis, ami már egyébként is eleve benne rejlett. A 'megszorító értelmezés' tehát ezek szerint annál szűkebbet, a 'kiterjesztő értelmezés' pedig tágabbat fog eredményezni, mint amilyent korábban a szövegben inherens jelentésnek véltünk. Olyan értelmezés viszont, amely voltaképp-

[8] Szabó, 290. o. Megjegyzendő, hogy miközben ez az elméleti megfogalmazás filozófiailag tarthatatlan paradigmákon nyugodott, jogpolitikailag értékelve üdvös szerepet tölthetett be, hiszen a szocialista törvényesség kapcsán a törvényi rendezésből eredő formális megkötéseket hangsúlyozta, míg az ún. „burzsoá" gyakorlatot éppen ezek fellazításával vádolta – hallgatólagosan megerősítve ezzel, hogy a szovjet típusú berendezkedés is a modern formális jog kultúrájához tartozik, csak állítása szerint éppen érintetlenül őrzi s alakítja saját szükségleteihez annak hagyományait, mentesen „a törvényesség fokozódó fellazulása és válsága" ama folyamataitól, amely az „imperializmus" korában (a XIX. század utolsó harmadától) Nyugat-Európában végbement.

pen tényleg 'megszorító' vagy 'kiterjesztő' volna, nem is gondolható, mert (egyébként számtalanszor hivatkozott) ún. szocialista törvényességünk jegyében a szerző eleve visszaélésnek minősítette volna azt, ha bárki olyan jelentést tulajdonított volna a szövegnek, amely valójában nincs – mert eleve nem volt, tehát nem is lehetett – benne.

SZABÓ X WRÓBLEWSKI: statikus / dinamikus megközelítés

Ezzel szemben a lengyel JERZY WRÓBLEWSKI saját, oldottabb hagyományaik birtokában már évtizedek óta vallotta, hogy a fenti megközelítés eleve avult kritériummal él. Analitikus eszközökkel kimutatta, hogy minden jogi kultúrában – kontinentálisban, angol–amerikaiban, de az Európában ismertektől eltérő hagyományok körében is – jelen vannak egyfelől s t a t i k u s, másfelől d i n a m i k u s felfogások, irányzatok és elemek, illetőleg – egymást váltva vagy egymásba átmenve – inkább statikus vagy inkább dinamikus fejlődési szakaszok.[9] Minden jogrendben megtalálható a statikus felfogást érvényesítő étosz. Már pedig a statikus nézőpont nyilvánvalóan csak helybenhagyó vagy megszorító bírói értelmezést engedélyez. Jellegzetes, hogy a filozófiai háttérkultúráját illetően avítt (mert a modern megismeréstudományok szemszögéből MARXéknak a jelenkori tudomány születése előtt formálódott paradigmái gondolati horizontjánál megrekedő) budapesti SZABÓ IMRE mennyire lebecsülte – és persze félreértette – a łódzi JERZY WRÓBLEWSKIt, éppen mert ez utóbbi az előbbi számára mindvégig követhetetlen, vállalhatatlan, sőt a bomlasztás és káosz hírnökeként általa kiátkozandó paradigma talajáról indította elméletét. Megjegyzendő, hogy SZABÓ különösen a fenti kérdés kapcsán vélte WRÓBLEWSKIt az egyedül üdvözítő igaz hit árulójának, nevezetesen, mert az utóbbi elvileg elfogadta, hogy itt jogfejlődésbeli irányokról, s nem valamiféle matematikai egyértelműséggel jellemezhető „törvényesség" tagadásáról (tehát a „törvényességnek" akár egy tiszta „törvény t e l e n séggel", akár egy tiszta „törvény e l l e n e s séggel" való szembeállításáról) van szó.

[9] Vö. pl. Jerzy Wróblewski tollából 'The Problem of the Meaning of the Legal Norm' *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* XIV (1964) 3–4, különösen 265. o. és 'L'interprétation en droit: théorie et idéologie' in *Archives de Philosophie du Droit* XVII: L'interprétation dans le droit (Paris: Sirey 1972), különösen 65. és köv. o.

Dinamikus értelmezés: szöveg + értelmező

Valóban lehetnek hát mozgékony, dinamikus állapotai a jognak, amikor is – lexikális jelentéstani értelemben – tényleg megszorító vagy kiterjesztő lesz az eredmény. Amennyiben tehát – változatlanul lexikális jelentéstani keretek közt maradva – elfogadnánk, hogy az értelmezés már csak fogalmilag sem lehet más, mint 'helybenhagyó', úgy e tényleges értelembeli megszorításnál vagy kiterjesztésnél már-már azt kell feltételeznünk, hogy esetleg nem is ugyanaz a törvényszöveg került értelmezésre (noha éppen erről állítottuk, hogy ebből és ennek értelmezése nyomán jutottunk a fenti megszorító vagy kiterjesztő értelmezésbeli megállapításhoz). WRÓBLEWSKI azzal kínált megoldást e dilemmára, hogy kimondta: pontosan e z a dinamikus értelmezés. A dinamikus értelmezésben adott egyfelől egy törvényszöveg, másfelől pedig egy bíró, ki hivatását társadalmi felelősséggel éli. Történelmi példával élve: PAUL MAGNAUD, *jó bíró*[10] akkor, amikor új konfliktus vetődött fel, megpróbálta az ilyen vagy olyan irányba mutató szempontokat és kockán forgó érdekeket valóban mérlegre tenni – ahelyett, hogy a kihívásra egyszerűen a könnyebb ellenállás vonalán, a korábbi törvényalkalmazói rutin szerint válaszolt volna. Hiszen kenyértolvaj gyermekekkel találkozott – a perifériára sodródott éhezők közül. S annak érdekében, hogy pontos és egyszersmind erkölcsi-jogi világrendjében felelős ítéletet alkothasson, különbséget tett a bűnöző magatartás s egy ágrólszakadt nélkülözőnek az éhsége múlhatatlan csillapítására tett kétségbeesett kísérlete között. Úgy ítélte meg, hogy abban az esetben, ha egy szerencsétlenségbe jutott ember minden tőle elvárhatót megtett már nyomora enyhítésére, és sikertelen tettével nem okozott nagyobb kárt, mint ami éhségének közvetlen szüksége egyszeri csillapításához elengedhetetlenül szükséges volt, akkor e tettéért nem feltétlenül kell – s talán nem is szabad – bűnözőként kezelni.

(példa: MAGNAUD: „A jó bíró"

a törvényszövegből extraktált-e vajon?)

Amennyiben a lexikális jelentéstani gondolkodásmódot változatlanul érvényesnek tekintjük, úgy persze jogosult és szükséges is megkérdeznünk: vajon MAGNAUD tényleg ugyanannak

[10] Paul Magnaud [1848–1926] *Le bon juge*. Vö. Roland Weyl & Monique Picard Weyl 'Socialisme et justice dans la France de 1896: Le »Bon juge Magnaud«' in *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero guiridico moderno* I (1974–1975) 3–4, 367–382. o.

a francia *Code pénal*nak ugyanazt a rendelkezését alkalmazta-e? Mert ha igen, akkor esetleg feloldhatatlan ellentmondásba bonyolódunk. Sőt, esetleg olyan eredményre kell majd jutnunk, hogy logikai visszavezetéséből éppen ez fog kiderülni: MAGNAUD voltaképpen egy másik – a francia *Code pénal* szövegszerű foglalatában történetesen nem létező, mert nem tételezett – paragrafust értelmezett úgy, mintha az a kérdéses *Code pénal*ban megfogalmazott paragrafus értelmezése lett volna – és ehhez már nem volt joga, bármennyire is rokonszenvezzünk egyébként véle és eljárásával. Márpedig csupán akkor mondhatta volna el, hogy fenti okfejtésével a lopásnak a francia hatályos büntető törvénykönyvben meghatározott különös törvényi tényállását értelmezi, ha jogosult lett volna erre is. Sőt, mi több, MAGNAUD ezzel egyszersmind olyasmit tett, ami lexikális felfogás szerint egyenesen gondolhatatlan, mert legfeljebb egy Münchhausen báró gesztusaként írható le. Nevezetesen: az a jelentés, amit extrakciós művelete során a törvényszövegből kiemelt, voltaképpen olyan (más vagy több) jelentés, ami pedig nem is volt benne a törvényszövegben.

5.1.2. Kontextualitás

Kontextuálisnak a lexikálisból származása

A lexikális megközelítés néhány nyilvánvaló hiányosságát vagy éppen korlátját próbálta meghaladni egy erre válaszként később született felfogás. Ámde éppen a lexikális jelentéstan mély gyökereit s valóban paradigmatikus voltát mutatja, hogy még a felváltására létrejött új irány sem tudott igazán ettől elszakadni; ehelyett voltaképpen inkább csak oldottabb, kompromisszumra nyitottabb, s ennyiben javított változatát adta. Ez a kontextuális felfogás.

HART: magelem + holdudvar

A kontextuális megközelítést elsőként a XX. század közepén az oxfordi HERBERT LYONEL ADOLPHUS HART fejtette ki a jog fogalmát körüljáró, immár klasszikussá lett elméletében. HART egyszerűen úgy vélte: minden törvény és bírói precedens olyan jelentéshordozó, amelyben két réteget, egy m a g elemet s ennek h o l d u d v a r át különböztethetjük meg.[11] Példával élve:

[11] A *core* és *penumbra* első megfogalmazására lásd H. L. A. Hart 'Positivism and the Separation of Law and Morals' [*Harvard Law Review* 71 (February 1958)] in H. L. A. Hart *Essays in Jurisprudence and Philosophy* (Oxford: Cla-

tegyük fel, hogy reflektorral világítunk meg egy mezőt. Azt fogjuk találni, hogy lesz benne egy élesen megvilágított felület, erőteljes vonalakkal; ennek határai tájain azonban megfigyelhetünk majd egy olyan széles perifériku s részt is, amely fénycsóvába ugyan nem került, de nem is maradt sötét. Látható és kivehető ugyan, de egyértelmű körvonalakkal mégsem rendelkezik; inkább egyfajta mindent könnyedén egybemosó szürkeség lengi át. Nos, HART azt sugallta, hogy az esetek túlnyomó többségében a joggyakorlat a bírák kezében nem más, mint *easy case*, azaz problémátlan, egyszerű, könnyen és rutinszerűen eldönthető könnyű eset. Dilemmák ezért nem is igen vetődnek fel a jogszabály normatív szövegének alkalmazása során, hiszen senki sem vitatja jelentését. Pontosan ezért könnyű mint eset.[12]

easy case / hard case

„Kutyát a parkba vinni tilos!" Erről a tilalomról is könnyedén elmondhatjuk: a 'kutya' az kutya, a 'park' pedig park – mindkettőre akár rá is mutathatunk, nem is lehet hát kérdéses, hogy miként kell a tilalmat bármely helyzetben alkalmaznunk. Mégis, HART felfogásának újdonsága minden korábbi paradigmával szemben ott kezdődött, hogy egyáltalán elismerte egy jelentésbéli holdudvar lehetőségét. Elismerte, hiszen elvileg kimondotta: van *easy case*, de ennek átlageseteivel szemben létezhet *hard case* is. Márpedig a nevében is nehéz eset olyan problémás – és ezért az átlagoshoz képest kivételszámba veendő – ügy, amelynél már korántsem egyértelmű, hogy milyen szöveget is kell a gyakorlatban alkalmaznunk, illetve hogy az a törvényszöveg, amelynek alkalmazása *easy case* esetén látszólag problémátlanul releváns lenne (hiszen átlagesetben a szabály – éppen mert egyértelmű – közfelfogás szerint „értelmezést nem igényel"), vajon alkalmazódik-e ilyen helyzetben a kérdéses esetre, vagy sem. HART érvelése így szól: amennyiben *hard case* esete áll fenn, úgy normatív szövegeink – tehát bármely normatív textus, függetlenül attól, hogy mennyire szigo-

rendon Press 1983), 63–72. o. Vö. még Ronald Dworkin *Law's Empire* (London: Fontana 1986), 39–42. o.

[12] Az *easy case* és *hard case* dilemmájára lásd Dworkin *Law's Empire*, passim, különösen 265–266. és 353–354. o., valamint David Lyons *Ethics and the Rule of Law* (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1984), 87. és köv. o.

rúan fogalmaztatott meg – csakis holdudvarszerűen üzennek jelentést. Ekkor lép előtérbe a kontextualitás – annak érdekében, hogy a (részleges, avagy ilyen vagy olyan értelemben vehető) bizonytalanságok területéről mégis határozottan választhassunk magunknak jelentést.

Határhelyzetek kiküszöbölhetetlenek,

Kérdésünk a következő: ha a jelentés csak holdudvarszerűen, kizárólag valamely értelemben, jelzésszerűen – s nem egyértelműen – van meghatározva, akkor mi segíthet a pontosbításban? A fenti elmélet válasza szerint: csakis a kontextualitás. Elkezdhetünk például a 'kutya' minőségén tűnődni: azon, hogy amennyiben történetesen egy macska szerepel az ügyünkben, úgy ez miben és mennyiben hasonló, miben és mennyiben nem hasonló a kutyához. Eszerint akkor, ha a jelentés mageleméből a jelentés holdudvarába kikerültünk, csakis kontextusok segíthetnek. Azaz, elsődlegesen a norma szövegkörnyezete és szövegösszefüggése. Annak relevanciáját viszont, hogy a normának ebből a környezetéből és ebből az összefüggéséből mi lesz majd számunkra érdekes, kizárólag esetünk konkrét környezete és szabályozásért kiáltó összefüggése határozhatja csak meg.

de gyakorlati helyzetekben megválaszolhatók

Különféle kontextusok ilyen és hasonló jellegű körülményekre mutathatnak rá: Vajon mit kívánt elérni a szabályalkotó, amikor szabályozásba fogott? Vajon mit kell számunkra jelentenie annak a ténynek, hogy bizonyos múltbeli helyzetben a szabályalkotó alkotott már egy szabályt, amelyik a kutyákról szólva intézkedett a parkba vitel tilalmáról? Nos, egyetlen dolgot tudhatunk: „'Kutyát' 'a' 'parkba' 'vinni' 'tilos'!" Tűnődhetünk máris sokféle körülményen, azon például, hogy egy városi szabályrendelet vonatkozhat-e a vasúti parkra, a honvédségi gyakorlótérre vagy a püspökkertre? Vajon ha még egy korlátozott nyilvánosságú helyiségre is vonatkoznék a tilalom, úgy szabad-e – egyéb szabályozás híján – a közösség által használt nyilvános helyre, például városi buszra, villamosra vagy vonatra felvinni? Vajon áll-e a tilalom a macskára s az egyéb háziállatokra nézve is?

Kivételes-e a nehéz ügy?

A kérdésfelvetések jogosak. Mégis, érdemes már a kiinduláskor tisztában lennünk azzal, hogy még a kontextuális közösség vagy hasonlóság kimutatása sem változtathat azon, hogy nem fogunk tudni – mert nem is tudhatunk – egyértelműen dönteni; hiszen végtére is a szabályban kutyát és parkot nevesítettek, nekünk pedig eltérő dolgokról kell döntenünk. Ugyanakkor

mindezek ellenére a kontextualitás mégis sugall valamit. Hiszen annyit mindenképpen tudhatunk, hogy valamelyest hasonló összefüggésben, hasonló szövegkörnyezetben vetődött fel a dilemma: vajon tekinthető-e kutyának a macska? kezelhető-e városi parkként a püspökkert? Amennyiben tisztában vagyunk az összefüggéssel s a környezettel, úgy ez nyilván hozzásegíthet egy olyan döntéshez, amelyben majd vállaljuk, hogy az adott összefüggésben a macska valójában kutya, a püspökkert pedig városi park lesz. Következésképpen a macskát sem szabad parkba vinni, és gyakorlatilag semmiféle háziállattal nem szabad járműre szállni vagy közösségi használatra rendeltetett helyiségbe bemenni.

Egy ilyen megoldást sugalló feltételezés mögött az a gondolat bújik meg, hogy az átlageset problémátlan, úgyszólván értelmezést sem igényel, hiszen a szabálynak reá vonatkozó jelentése szinte magától adódik. Ezzel szemben az ún. nehéz ügy csakis kivételes lehet.

Ezzel pedig – akaratlanul is – a kontextuális jelentésfelfogás végső soron a lexikálisnak a nyomdokán halad, annak alapgondolatát erősíti meg, pusztán egyfajta kivétel lehetőségét tartva fenn. Hiszen változatlanul vallja, hogy a jelentésmagként meghatározott üzenet lexikálisan eleve adott, és csupán ebből a homályos peremterületek holdudvara felé kilépve, azaz kivétel gyanánt kerülhet sor arra, hogy a jelentés immár jobbára vagy kizárólag szövegkörnyezettől függően szabassék meg.

visszaélés? mert a szabályalkalmazás problémátlanként kiküszöböli?

Az eredeti lexikális felfogás szemében viszont egy ilyen különbségtétel pusztán arra szolgáltathatott érvet, hogy eleve elutasítsák a problémafelvetést, magát a problémaként történő megfogalmazást is. Mindvégig a lexikalitás ortodoxiájában gondolkodva, ANTAL LÁSZLÓ például megejtő logikával kérdezhette: mi lehet mindebben egyáltalán kérdés? Hiszen ha a jelentésbeli holdudvar kérdése egyáltalán felvetődhet, akkor szükségképpen az alábbi két lehetőség egyike áll fenn: Vagy arról van szó, hogy

- a nyelvi jelnek, kifejezésnek többletjelentése van. Ebben az esetben viszont joggal csakis arra következtethetünk, hogy korábbi meghatározásaink voltak hézagosak, hiányosak vagy rosszak. (Ez visszautal arra a korábban már tárgyalt helyzetre,

amikor azt mondottuk: amennyiben egy szónak olyan jelentést tulajdonítunk, amely a szótárunkban korábban nem szerepelt, akkor vagy mi voltunk hamisak ezen állítólagos jelentéstalálás ürügyén, vagy pedig a szótár volt rossz.) Mindenesetre ki kell egészítenünk. De előfordulhat az is, hogy

a bíró él vissza helyzetével. Ha a 'kutya' kutya, és a 'kutya' minden egyéb megfontolásból is tényleg csak kutya és semmi más, akkor egyszerűen nem gondolhatjuk, hogy a macskára is vonatkozhatna a jog. A bíró persze ez ügyben a maga ura, tehát sok mindent mondhat. Mondhatja azt is, hogy a macskára szintén vonatkozik; ám ha ez így van, nos, akkor sem azért vonatkozik a 'kutya' a macskára, mert a 'kutya' állítólag macska lenne, hanem csakis azért, mert a bíró azt akarja, hogy vonatkozzék, és olyan helyzetben van, hogy érvényt is szerezhet ez irányú akaratának. Mit ér el mindezzel a bíró? A legkevesebb, amit erre válaszolhatunk: tudatosan eltér attól (vagy kiegészíti azt), amit a jogalkotó – egyébként egyértelműen – parancsol. A jogászi hivatás belügye (és nem a nyelvész vagy egy filozófiai-módszertani rekonstrukció dolga) megítélni, hogy mindezt miként minősíti. Törvénytelenség lenne ez? Tehát visszaélés? Vagy éppen ellenkezőleg: felelős szabályalkalmazás? Avagy egyenesen a jogalkotó szabályozásra irányuló szándékának alkotó szellemiségű és felelős étoszú érvényre juttatása? Bármi legyen is a válasz, a lexikális felfogás hívei szerint a jelentésproblematikát illetően semmiféle kétség nem merülhet fel.

Reakció: lexikalitás érvényes

Paradox módon éppen a kihívás, a jelentésbeli holdudvar lehetőségének felvetése adott döntő ösztönzést a lexikális felfogás híveinek ahhoz, hogy korábbi nézetükben megmerevedjenek, megkeményedjenek. Úgy vélték: pontosan ilyen és hasonló helyzetek világítanak rá arra, hogy a jelentés más, mint kodifikált, elvileg nem lehet. Ezt persze nem olyan igénnyel állították, hogy egyszersmind a nyelvész is garantálhassa: az összes szótár tökéletes. Hiszen mindannyian tudjuk, hogy a szótárak nem különbek a világ átlagos dolgainál: pontosan olyan jók vagy rosszak, mint amilyen a világunkban bármi egyéb – hiszen őseink bűnbeesése óta mindannyian a tökéletlenség állapotában leledzünk. Ámde az a körülmény, hogy szótáraink esetleg

legfeljebb nem tökéletes

nem tökéletesek, jottányit sem változtathat jel és jelentés meghatározásszerű kapcsolatán, és természetesen nem kell feltétlenül változtatnia emberi alapállásunkon sem – nevezetesen azon, hogy bármely emberi szerepünkben mindannyian úgy cselekszünk, mintha tökéletesek lennénk, holott éppen tudjuk, hogy gyarlók vagyunk, helyzetünkkel visszaélünk, hatalmaskodunk, biztonságot csak jobb híján, magunknak is pusztán megnyugtatására mímelünk, és így tovább. Nos, a fentiek tekintetében sem más a helyzet.

Elvi válasz: kizárólag *hard case* van, az *easy* csupán rutinírozott

Ezek a kérdések véglegesen ma sem eldöntöttek. Érdekes módon még napjainkban megjelenő művek is túlnyomórészt változatlanul vallják, hogy van *easy case* és *hard case*. Nem feladatunk ezt itt és most tovább vitatni. Ehelyett mostani kérdésfeltevésünk inkább így hangzanék: van-e egyáltalán különbség a kettő között? Nem azt kellene-e hát inkább helyette mondanunk, hogy minden *case* elvi lehetősége szerint – bizony – *hard case*? És az esetek tömegéből az lesz csupán ezek közül *easy case*, amelynek megoldása – éppen tömeges előfordulásánál fogva – már rutinná vált, érthetően tehát ez okból (látszólag, s pusztán és kizárólagosan gyakorlati nézőpontból) bizonytalanságot immár nem vet fel? És ha mindezek után magát a követett gondolkodásmódot tűzzük nagyítólencse alá, úgy azt is látnunk kell, hogy a paradigmatikus meghatározottság már magában a kérdésfeltevésben megjelenik. Hiszen amennyiben feltételezzük, hogy létezik egyáltalán *easy case* – valami, ami megkülönböztethető a *hard case*-től –, úgy már önmagában ezzel mást sem teszünk, mint hogy – közvetve – a lexikális felfogás kiinduló tételét erősítjük meg. És éppen a paradigmatikus jelleget jól mutatja, hogy eközben a probléma pontosan másban rejlik; hiszen korántsem biztos, hogy a fenti különbségtétel valós különbözőséget takar. Lehetséges, hogy maga a megkülönböztetés ténye sem egyéb végső soron, mint egyfajta teoretikus kiállás – olyan megnyilatkozás, amely értelmesnek is legfeljebb a lexikális jelentéstani hagyomány talajáról kiindulva mondható.

(példa: normális X patologikus

Tegyük fel hát magunk is a kérdést: vajon valóban értelmes vállalkozásnak minősülhet-e, hogy e két esetfajta között különbséget tegyünk? Korábbi fejtegetéseinkből annyira feltétlenül emlékeznünk kell, hogy amennyiben a különbségtétel bármiféle értelmét tagadnánk, úgy ezzel óhatatlanul nemcsak azt

állítanánk, hogy az *easy case* és a *hard case* ugyanaz, de azt is, hogy – más területről véve a példát – egy egészében egészséges működés semmiben sem tér el a patologikustól. Másképpen szólva azt, amit az imént még visszaélésszerűként vagy legalább is a túlzott használat határeseteként fogalmaztunk meg, esetleg ezáltal magával a normális működéssel azonosítjuk. Ilyen nézőpontból viszont annak kijelentése, hogy az *easy case* és a *hard case* egymástól értelmesen megkülönböztethető, voltaképpen nem állít többet vagy mást, minthogy – egyfelől – létezik n o r m á l i s működés, mely a jelenség szerkezetéből és belső meghatározásaiból következik (s ezért a mindennapi rutin tipikussá váló reakciósorozata szabadon érvényesül bennük), és – másfelől – létezik olyan működés, amelynek során ettől bármely okból (pl. a túlhasználat, visszaélés vagy a szokásszerű rutintól bármi okból nem fedett atipikum [kivételesség] kényszere folytán) eltérünk, és ezáltal az egész folyamatot p a t o l o g i k u s s á tesszük. Végül is ez utóbbi teoretikus leírására és magyarázatára logikailag kétféle lehetőség adódik. Vagy az, hogy

- ezáltal voltaképpen valami újat vezettünk be, de anélkül, hogy ezt bevallanánk; vagy pedig az, hogy immár nyíltan vállaljuk:
- nem volt teljes az előzetes meghatározás (vagy nem fogadtuk el teljesnek azt) – függetlenül attól az immár további (és relevánsan e körben fel sem vetett) kérdéstől, vajon lehetett volna-e egyáltalán teljes vagy sem.

FOUCAULT, SZÁSZ: devianciát mi választjuk ki

Nem mintha kívülről vett hasonlatok és párhuzamok segíthetnének a megoldáshoz, de a könnyebb megértés végett gondoljunk csak MICHEL FOUCAULT-ra és napjaink nyugati világának dekonstrukcionista mozgalmaira – mindazokra az áramlatokra hát, amelyek megindították a második világháború utáni szellemi újjáépülés eredményeként újraformálódó rend közelmúltbéli kétségbevonását s ideologikusan egyebek közt a '68-as baloldali (amerikai, francia és német) anarchista diáklázadásokhoz is elvezettek. És – korántsem mellékesen, de éppen ennek az ambivalens bizonytalanságnak, minden meggyőződés, hit és állítás viszonylagossá tételének egyik kiemelkedő, szellemében különösen szertesugárzó termékeként – gondoljunk csak arra,

hogy THOMAS SZÁSZ óta nem tudhatjuk immár a régi vélt bizonyossággal, hogy melyikünk is elmebeteg és melyikünk nem, mivelhogy a kettő között – mint történelmileg kimutatta – nem kritériumszerűen megragadható,[13] de inkább saját társadalmi konvencióinktól függ a különbség.[14] Láthatjuk tehát: a pszichoanalízis, és általában a neurózisok s a mentálhigiénia szempontjából számba jöhető területek nagy forradalma (amit SIGMUND FREUD és társai végrehajtottak), valamint a társadalmi szemléletünkben bekövetkezett forradalmi változások (amiket a társadalmat illető gondolkodásunk módszertani megalapozásában FOUCAULT-nak – egyebek közt a társadalmi devianciák értékelésében bekövetkezett szemléleti változások európai históriájának feldolgozásában[15] – és másoknak köszönhetünk), nos, mindezek végső soron egy és ugyanazon kérdéssel: az egészségesnek az egészségtelentől, az abnormistól, a deviánstól történő elhatárolásával foglalkoznak. A nyugat-európai és az angol-amerikai világ számára ekkortól kezdve már valóban egyértelművé lett, hogy hamis és igazolhatatlan bármiféle olyan

[megszemélyesített gyökerekkel]

[13] Érdemes emlékezetbe idéznünk, hogy a tudományos gondolkodás kezdeteinél a kozmoszon belüli kapcsolatokat, az istenek eljárását, egészség és betegség viszonyát egyaránt a jogrend mintájából eredeztetve [vö. pl. G. Vlastos 'Equality and Justice in Early Greek Cosmologies' *Classical Philosophy* XLII (1947), 156–178. o.] „egy kiegyensúlyozott kapcsolat, csaknem szerződés, vagyis egymással szembenálló [...] egyenlő jogú erők" módján fogták fel. G. E. R. Lloyd *Magic, Reason and Experience* Studies in the Origins and Development of Greek Science (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1979), 248. o.

[14] Munkásságából a „normalitás" viszonylagosságát illetően lásd elsősorban Thomas S. Szasz *The Myth of Pschychotherapy* Mental Healing as Religion, Rhetoric, and Repression (Oxford: Oxford University Press 1979) xviii + 238 o., háttérként pedig Thomas S. Szasz *Psychiatric Slavery* (New York: The Free Press 1977) xiv + 159 o. és Thomas S. Szasz *Schizophrenia* The Sacred Symbol of Psychiatry (Oxford: Oxford University Press 1979) xiv + 237 o., átfogó értékelésként pedig Richard E. Vatz & Lee S. Weinberg *Thomas Szasz* Primary Values and Major Contentions (Buttaly, N.Y.: Prometheus Berks 1983) 253 o.

[15] Michel Foucault művei közül lásd mindenekelőtt *Histoire de la folie* (Paris 1961) [*Madness and Civilization* trans. R. Howard (New York: Random House 1965, London: Tavistock 1967)]; *Les Mots et les choses* (Paris 1966) [*The Order of Things* trans. A. Sheridan (New York: Pantheon & London: Tavistock 1970)]; *L'Archéologie du Savoir* (Paris: Gallimard 1969) [*The Archeology of Knowledge* (New York, Hagerstown, San Francisco, London: Harper & Row 1972) 245 o. (Harper Torchbooks)].

fogalmi abszolutizálás, amely egyetemes igénnyel, a tér és idő kontextualizáló koordináitól függetlenül próbálna a mentális állapotokat illetően különbséget tenni 'normális' és 'deviáns' között. Amikor megkülönböztetünk, nem valamiféle magábanvaló kritériumok mentén, hanem pontosan a saját emberi-társadalmi értékelésünktől függően választunk. Nem magában a kérdéses matériában eleve benne rejlő jegyeket teszünk láthatóvá, hanem a magunk legsajátabb társadalmi nézőpontja (és benne rejlő érdeke) szerint ítélünk és ítéltetünk. Azt, amiről úgy véljük, hogy számunkra nem kívánatos s csak kevéssé elviselhető, olyan módon ítéljük el és tesszük ítéletünket vitán felülivé, hogy a szóbanforgó dolgot, magatartást vagy eseményt szélső értékként egy pusztán fogalmilag konstruált osztályozási séma negatív pólusának végpontjához taszítjuk. Végső leegyszerűsítéssel szólva imigyen már elmondhatjuk: az lesz az elmebeteg, az abnormis, a deviáns, aki számunkra lényeges dolgokban nem olyan, mint mi.

elvileg tehát azon is épülhetne normális)

A kérdés itt nyilvánvalóan nem az, hogy viszonylagossá tehetünk-e bármiféle betegséget vagy sem. Nem azt kérdezzük, hogy abszolutizálhatjuk-e a végső soron társadalmi konvencióink által kijelölt határokat? Nem is az kérdéses, hogy az elmebetegségek valamely része vagy éppen többsége, úgy tűnik, pontosan úgy és olyan értelemben diszfunkcionális, azaz a korábbihoz és/vagy átlagoshoz képest megzavart működésből adódik, mint egy úgynevezett közönséges betegség. Nyilván THOMAS SZÁSZ gondolati kísérlete sem ennek kimutatására irányult. Amire viszont irányult, abban sikeres volt. Hiszen kiderítette, hogy még azoknak az állapotoknak egy részét is, amik pedig nemcsak a különféle mentális állapotokban vannak jelen, de specifikumaikban patológiailag, illetőleg kórbonctanilag is kimutathatók, esetenként inkább egy-egy történelmi kor értékítélete stigmatizálja elmekórtani esetté. Vagyis az az eleme, ami pedig közvélekedésünk számára elmekórtani esetté tette, inkább csak társadalmi devianciát fejez ki. Egy ilyen állítás persze elvileg előfeltételezi, hogy egy további állítást is elfogadjunk. Jelesül – legalábbis gondolati játékként – annak felvetését, hogy amennyiben a szóban forgó elmebetegség nem minősülne elmebetegségnek, úgy annak alapulvételével is felépíthető s működtethető lenne egy valóságos társadalom – valamiféle olyan képződmény

tehát, amelyben viszont a normalitás megtestesítője esetleg éppen a mi elmebetegünk volna.

Alap: társadalmi konvencionalizáció

THOMAS SZÁSZ elsősorban az angol-amerikai s a skandináv gondolkodásra gyakorolt befolyást, míg Európában inkább MICHEL FOUCAULT hódított. Az ő vizsgálódásaiban kiindulópont a társadalmi devianciának börtönbüntetéssel történő fenyegetése volt. A történelmi mozgatórugókról szólva maga is hasonló folyamatot írt le. Eszerint a társadalom azt, ami nem nyeri el tetszését, először patologikusnak címkézi, majd fenyítésben részelteti. Vajon azt kell-e értenünk ezalatt, hogy az átlagos közember teremti a normalitást s a patológiát egyaránt? És ha tényleg erről van szó, úgy mivel teheti ezt? FOUCAULT válasza így hangzik: a társadalmi közember a szokásaival teremt paradigmákat. Azzal tehát, hogy önnön szokásait, mindennapi általános eljárásmódjait konvencionalizáltatja. Azaz mint megállapodásszerűt, normatív kiválasztási alapként elfogadtatja úgy, hogy ezentúl immár e szokásrend fogja megtestesíteni a normalitást; azt pedig, ami e körön kívül esik, majd elítélteti a normálistól elhajlóként.

ami leírható, magyarázható, de a feltétlenség igényével nem igazolható

Némiképpen visszaélve helyzetünkkel mindenkit kiközösíthetünk ugyan, aki nem olyan, mint mi magunk; de eljárásunkat – legalább is a megismerés filozófiai értelmében – nem írhatjuk le kijelentésként. Mindazt persze, amit teszünk s ami körülöttünk zajlik, társadalomelméletileg leírhatjuk, sőt magyarázhatjuk is (s ezzel a mindenkori fennálló helyzetet különféle összefüggésekbe helyezhetjük, ideologizálhatjuk) – a feltétlenség igényével azonban nem igazolhatjuk.

(példa: halál

> Mai élettudományok is utalnak arra, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni: mi az élet, mi a halál, és mik a közbenső szakaszok. Közismert, hogy a halálnak vannak jogi, biológiai, agyi, élettani és egyéb fogalmai – amelyek mindegyike ráadásul kultúrától függő lehet. Mindegyik más, kritériumszerűen mindegyik elvileg eltérő – akkor is, ha egy-egy konkrét helyzet lefolyására, történéssorozatára vetítve esetleg csak mikromásodpercekben lesz mérhető a különbség.[16]

[16] Vö. pl. *The Definition of Death* Contemporary Controversies, ed. Stuart J. Youngner, Robert M. Arnold, Renie Schapiro (Johns Hopkins University Press J45) 368 o.; Robert Streiffer 'Definition of Death' (March 9, 2000) [philosophy.

Hasonlóképpen nincs szilárd, egységes fogalmunk az egészségről sem. Annyit tudunk csak biztosan, hogy az egészséges és a patologikus működés közt önmagában, tartalmilag nem állapítható meg különbség, mert tudományosan nem állapítható meg semmiféle norma, amely viszonyítási alapként kínálkozna. Nem mond tehát semmit sok egyed egyidejű vizsgálata, legfeljebb egyetlen egyed különböző időkben megejtett megvizsgálása.[17] Orvoskutatók például a magas vérnyomásnak tucatnyi meghatározását javasolták és fogadták el az utóbbi időkben – s mindegyik szignifikánsan különbözött a másiktól. Összetettségükre jellemző, hogy mindegyik az életről is szólt; pontosabban adott életfelfogáson belül kínált magyarázatot s próbált javasolni egyfajta konvenciót. Pragmatikus nézőpontból bizonyára mindegyik hasznos volt, s nyilván az előzményeiknél nagyobb és beláthatóbb társadalmi haszon (magyarázat, megelőzés és gyógyítás) reményében és érdekében váltották egymást s fogadtattak egymást követően el. Miközben mindezzel egyidejűleg azt is bizonyosra vehetjük, hogy a mindennapi életben ilyen megkülönböztetésbeli problémánk nincs: egészség és egészségtelenség a mindennapos evidenciák síkján élesen különválik egymástól.

vérnyomás)

•

wisc.edu/streiffer/HOM558S00Folder/000309 Definition_of_Death]; David Hershenov 'The Problematic Role of »Irreversibility« in the Definition of Death' *Bioethics* 17 (February 2003) 1, 89. és köv. o. [www.blackwell-synergy.com/links/doi/10.1111/1467-8519.00323]. Kulturális–vallási összefüggéseit közvetlenül mutatja *The Medical Definition of Death* A Symposium Held in Kuwait (17-19 December 1996) [www.islamset.com/bioethics/death/state.html]. Egyetlen kontrasztpélda tükrében – mint Masahiro Morioka 'Bioethics and Japanese Culture: Brain Death, Patients' Rights, and Cultural Factors' *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* 5 (1995), 87–90. o. írja –, „az amerikaiak a szervekre úgy tekintenek, mint helyettesíthető alkatrészekre a lélek és test kettőségére épült nyugati fogalmi hagyomány alapján [...], míg a japánok az elhunyt személy testének minden részében az elhalálozott szellemének és lelkének megtestesülését látják." A miniszterelnök szakértője – Takeshi Umehara 'Opposition to the Idea of Brain Death: A Philosopher's Point of View' in *Brain Death and Transplantation* ed. Takesi Umehara (Tokyo: Asahi Shimbun Sha 1992), pp. 207–236 [japánul; angol fordításban in www.npq.org/issues/v111/p25.html]) – szerint az élet addig tart, ameddig a vér körforgása a meleg testben zajlik, s az állatoknak, fáknak és hegyeknek egyaránt lelket tulajdonító animizmus ellentétben áll a szellem és test különválasztására építő KARTEZiánus gyökerű puszta agyhalál s a szabad transzplantálhatóság gondolatával.

[17] Georges Canguilhem 'Essai sur quelques problèmes concernant le normal et le pathologique' [1943] in Georges Canguilhem *Le normal et le pathologique* (Paris: Presses Universitaires de France 1966), 118–119. és 156. o. [Quadrige].

Netalán a patologikus is ugyanazon működés, de korlátozatlanul?

Leegyszerűsített s énközpontú világképünkben a normalitás úgy jelenik meg számunkra, mint valami önmagában megálló, természetes szükségképpeniséggel önmagát meghatározó dolog. Eszerint azt, ami patologikus, vajon valami másra történő reakciónak kell-e tekintenünk? Vagy csupán arról van szó, hogy az, amit patologikusnak gondolunk, az alapul szolgáló rendszer szerkezeti felépítéséből fakadó és/vagy működésében rejlő egyes tendenciákat nyíltabban, hangsúlyozottabban és láthatóbban – netalán az összevethető egyéb példáknál korlátozatlanabbul és gátlástalanabbul – juttat kifejezésre? Avagy, további leegyszerűsítéssel, csak azt teszi inkább szembetűnővé, ami megvolt és jelen volt már amúgy is, csak rejtettebb megnyilvánulásaiban kevésbé és nehezebben volt észrevehető?

betegség: normalitás átkvantifikált változatban (példa: láz

A tudomány óvatosan csak annyit mond, hogy a betegség nem más, mint „a normális állapotú működést meghatározó élettani jelenségek egyszerű mennyiségi változata".[18]

Hadd emlékeztessünk itt egy sajátos gondolati párhuzamra. Nevezetesen arra, hogy egyes élettani elméletek szerint a láz önmagában nem magyarázható, önmagában véve voltaképpen nem is jelent bajt, s magában véve betegségnek semmiképpen sem tekinthető. Szervezetünk úgy van meghatározott paraméterekkel beprogramozva – s ez persze képes kifejezés –, hogy pozitív visszajelzéssel azt segítse, amit majd e beprogramozás nyomán saját logikánkkal majd egészséges állapotnak következtethetünk, és akkor, ha tényleges működése eltér ettől, a szervezet valamiféle sokatmondó jelzéssel reagáljon, így – példának okáért – lázzal. A tényleges működés paraméterei ilyenkor nyilván megváltoznak: egyébként normális, szervezetszerű reakcióink is ilyenkor felerősödnek, s szervezetünkbe – eredményeiből következtetve – olyan utasítás van beépítve, hogy amennyiben a paraméterek az adott módon megváltoznak, akkor exponenciálisan változzék testünk hőmérséklete és/vagy kipárolgása – vagyis a szervezetszerű reagálás. Egy ilyen magyarázat mentén fokról fokra haladva elérkezhetünk olyan értelmezéshez is, amely szerint a patologikus működés – persze kizárólag a fenti nézőpontból szemlélve – nem más, mint a normális működés felfokozott állapota; következésképpen a betegség nem eltérő

[18] Uo., 155. o.

reakciót vált ki egy működő szervezetből, hanem az átlagosnál és szokásosnál erőteljesebbet. Nos, ezt a gondolati párhuzamot egyenesen kísértetiessé teszi és drámaivá fokozza, hogy ugyanilyen irányba mutatnak eddigi ismereteink a rákbetegségről is. Hiszen ma így rekonstruáljuk: kórosan túlzott s befolyásolhatatlan és megállíthatatlan sejtburjánzás a lényege; miközben mindannyian tudjuk, hogy biológiai létünket magát is sejtburjánzásnak köszönhetjük, lévén biológiai reprodukciónk és önreprodukciónk egyaránt sejtjeink (ön)reprodukcióján nyugszik. rákbetegség]

Végső következtetés szerint ezért elmondhatnánk: a normális ott változik át patologikussá, ahol egyébként önvezérelt folyamataink elveszítik immár képességüket arra, hogy önvezérlésük során és eredményeként önmagukat a kellő keretek közt korlátozzák és a kellő szinten tartsák. Σ: patologikus = vezéreletlenné vált normális

> Nem olyan helyzetre emlékeztet-e vajon ez a folyamat, mint amikor a cilinder elromlik, vagy kiszereljük azt a gőzgépből, és a kazán hamarosan felrobban? Ám jól tudjuk, hogy a gőzgép tárgyi törvényszerűségek szerint működő szerkezet, s ezért önmagában – gondolhatnánk joggal – természetes folyamat kifejeződése az, ha a cilinder nélküli gőzgép kazánja előbb-utóbb felrobban. Nos, ha így van ez, úgy innen nézve csupán az nem lesz már természetes, hogy gőzgépünk egyáltalán cilinder nélkül üzemelhessen. [cilinder a gőzgépben]

Visszatérve tehát eredeti kérdésfeltevésünkhöz: lehetséges-e vajon, hogy az *easy case* és a *hard case* között esetleg nincs is elvi különbség? Hogy csak valamilyen másodlagos, gyakorlatias nézőpont kiválasztó kritériummá emelése mondat vélünk egyáltalán különbséget? Nos, ha igaz lenne ez, úgy mindez – mint majd rögvest közelebbről is látni fogjuk – legfeljebb annyit jelent, hogy az *easy case* körében olyasmi zajlik le rutin szerűen, ami viszont a *hard case* esetében nem történhetnék meg. Paradigmatikusan viszont semmiképpen sem jelentheti, hogy itt valami teljességgel különböző két dologról vagy lényegi eltérésről lenne szó. *Easy case* is csak a *hard case* esete

Amennyiben hajlunk egy olyan végkövetkeztetésre, amely szerint a jelentés nem más, mint folyamat, a jelentésnyerés pedig társadalmi folyamatban zajlik (vagyis a jelentés meghatározódása társadalmi gyakorlat függvénye), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az *easy case* s a *hard case* fogalma – és amely a gyakorlati rutinban konvencionalizálódott

főként e két fogalom összefüggése – nem egyéb, mint viszony-fogalom, tehát egy konvencionalizálódott társadalmi rutin függvénye. Az *easy case* elnevezésében kifejezett 'könnyűség' attól lesz valójában könnyű (s annak folytán válik el a nehéznek, bonyolultnak és egyértelmű megoldást nem sugallónak gondolt *hard case*-től), hogy az elsőben – éppen mindennapisága, rutinszerűsége révén – a problémafelvetéstől a megoldásig ívelő teljes gondolati folyamatot társadalmi gyakorlatunkban már sokszorosan lefuttattuk. Ha pedig – aktualizálva – ennek megfelelően tudjuk, hogy mi a 'kutya' és mi ennek 'a' 'parkba' 'vitele' (és így tovább), úgy a 'kutya' fogalmával immár könnyebben s problémátlanabbul fogunk azonosítani egy – történetesen – ugató, négylábú, szőrös, jellegzetes pofájú, súlyú és viselkedésű (stb.) állatot. Ilyen és hasonló összefüggésben a *hard case* elnevezésében kifejezett 'nehéz' helyzet pedig mindössze ennyit jelent: olyan körülménnyel találkoztunk, hogy eddigi szokásunk és eddig megszerzett rutinunk, amellyel szocializálódtunk s amelyben korábban gyakorlottá lettünk, immár – itt és most – egyértelműen nem segít, mert – fenti példánknál maradva – nem olyan 'állat' 'parkba' 'vitele' került elénk kérdésként, amely a korábbiak szerint gondolt egyértelműséggel válaszolhatná meg a 'kutya' kérdését. Legalábbis töprengenünk kell és sok körülményt mérlegelnünk (beleértve a szabályozás elgondolható s rekonstruálható célját is), hogy vajúdásunk nyomán megszülethessék a döntés: végül is, jelenti-e a szóban forgó állat a kérdéses 'kutyát', vagy sem.

5.1.3. Hermeneutika

SCHLEIERMACHER: szent könyv mint kizárólagos forrás

A megoldáshoz közelebb visz egy harmadik hagyomány, amit hermeneutikusnak nevezünk. FRIEDRICH SCHLEIERMACHER az ószövetségi teológia kutatása kapcsán szükségessé váló értelmezési elgondolásként indította el gondolkodását, s nevezte el így két évszázaddal ezelőtt.[19] Klasszikus filológia, bibliatudo-

[19] Lásd pl. Manfred Frank *Das individuelle Allgemeine* Textstrukturierung und Textinterpretation nach Schleiermacher (Frankfurt am Main: Stb 1985); Paul Ricoeur *Essays on Biblical Interpretation* ed. Lewis S. Mudge (London: SPCK 1981); általános áttekintésként pedig Werner Jeanrond *Theological Hermeneutics* Development and Significance (London: Macmillan 1991).

mány és egyéb vallástudományok karolták fel legelébb – mindenekelőtt olyan vallási rendszerek kapcsán, amelyeknél a gondolkodás alapját többnyire egyetlen szent könyv képezi. Vagyis olyan szent könyv e gondolkodók egész teológiai építkezésének alapja, amit isteni kinyilatkoztatás termékének, tehát változhatatlannak tekintenek. Ahol tehát kiinduló- és zárópontként egyetlen könyvnyi szöveg adott a számunkra, mint olyan *corpus*, amelyre egész közösségek hite épül, amelyre tehát az emberi bizonyosságot, a teológiának nevezett és tudományként művelt tudást lehet és kell is alapoznunk.

mint az isteni közlés egyedüli megtestesülése:

Amennyiben viszont szent szöveg ez, mely kinyilatkoztatáson alapul, úgy mindaz, ami Istenben rejlik – pontosabban az, amit Isten vélünk, emberekkel közölni kívánt –, voltaképpen e b b e n a szövegben rejlik. Szükségképpen felvetődik hát a kérdés: miképpen tudhatjuk a szövegből a számunkra tartogatott (a szövegben kódolva elrejtett) jelentést kicsiholni? Miként tudjuk ezt mint a szöveg kizárólagos üzenetét igazolni? Hiszen – tudjuk – még akár a jog területén is számtalan forrásból és gondolati irányban tájékozódhatunk; az isteni üzetetet illetően azonban a teológiában csak és kizárólag ez a szöveg az, amelyből kiindulhatunk. Régészeti leletek, csontok és kövek itt már mit sem segíthetnek. Csupán alig egynéhány kanonizált (azaz hiteles forrásként elfogadható) szöveg, valamint egy-két további szövegtöredék (előzmény, kortársi változat vagy hivatkozás, továbbá az apokrifként kezelt háttérszövegek és bizonytalan kísérőszövegek sora) az, amire támaszkodhatunk.

mivel magyarázató a régi korpuszok értelmezéstörténete?

A KRISZTUSi kortól kezdve immár húsz évszázada módszeres gondolkodók – filozopter hajlamú Ószövetség-kutatók, teoretikus vénával rendelkező klasszikus filológusok és mások – tűnődnek azon (amihez felzárkózik persze a görög filozófia- és drámakutatás, a római jogi auktor-elemzés vagy éppen – újabban – a SHAKESPEARE-kutatás is), hogy világunk változik-e vajon, vagy az olyan klasszikus szövegek, mint az Ószövetség, a görög és római textusok, avagy maga SHAKESPEARE?[20] Vagyis minek tudható be vajon, hogy ugyanazokra a szövegekre támaszkodnak időben egymást követő értelmezéseink, és mégis úgy változnak egyikről másikra, időszakról időszakra, mintha tárgyuk he-

[20] Vö. pl. *Shakespeare in a Changing World* ed. Arnold Kettle (London 1964).

lyett (vagy mellett) mindenekelőtt saját korukat tükröznék? Sorra-rendre felvetik s meg is válaszolják hát tudós kutatók a hermeneutikai hagyomány talaján megfogalmazható kérdéseket, így mindenekelőtt azt, hogy miképpen fér össze e változékonysággal az, ami pedig önmagában változatlan és változhatatlan?

igazság X hamisság? vagy a kor hozadéka?

Tegyük fel, hogy a bibliakutató SCHLEIERMACHER meghaladja egy előtte munkálkodó Ószövetség-kutató eredményeit. Nos, mondhatja-e vajon ennek eredményeként az elődjének: „Uram, Ön tévedett?" És ha SCHLEIERMACHER valóban igazolja a maga következtetésének helyességét, úgy valóban azt fogja-e ez majd jelenteni, hogy minden előtte járó szükségképpen tévedett? A kérdés meggondolkodtató. Hiszen abban az esetben, ha ez tévedésnek minősülne, úgy valószínűnek tekinthetnénk, hogy a szóban forgó szöveghez fűződő saját viszonyunk sem lehetne más, mint egy a megelőző tévedésre rákövetkező újabb tévedés. Megkísérelhetünk persze egy ettől eltérő irányba vezető s módszertanilag nem kevésbé izgalmas gondolatsort is. Eszerint meg kell kérdeznünk: esetleg nem is csupán és kizárólag a szövegből adódik a jelentés? Talán nincs is egyértelműen a szövegbe rejtve a jelhasználati szabály? Pontosabb megfogalmazásban: talán a jelhasználati szabály a szövegben is rejlik, de meghatározó részben abban a korban is, amelybe történetesen mindannyian beleszülettünk, abban, amelyben – és főként: amelybe – szocializálódtunk? Tehát végső soron korunk és a korszakunkban mindannyiunk által szocializált kultúra hordozza azt a konvenciótömeget, amelynek segítségével bizonyos dolgokat pontosan az adott módon magyarázni tudunk?

Szöveg a hagyományban értelmeződik:

A hermeneutikai hagyomány lényegében a bibliai örökség, illetőleg általában a klasszikus filológiai értelemben vett szövegek elemzéséből kiinduló gondolkodásmód. Alapja az alábbi felismerés: még látszólag legelvontabb elvonatkoztatásaink sem értelmezhetők önmagukban, mert akármiképpen cselekszik is az ember, lényegében hagyományai keretében és nyomvonalában (mondhatnók: paradigmarendszerében) mozog, s elsődlegesen azokat észlelve, érzékelve és értelmezve, azokból kiindulva és azokhoz viszonyulva, voltaképpen folyton-folyvást mindig csak hagyományait követi. A hagyomány tehát kulcsfogalom a hermeneutikában. Gyűjtőfogalma mindannak, ami

kapcsot képez, hidat teremt egyfelől a szöveg, másfelől pedig a szöveg iránt érdeklődő ember között. Mindig csupán a hagyomány összefüggésrendszerében értelmezett szövegből adódik az a jelentés, amit – úgymond – magából a szövegből hámozhatunk ki. A hagyomány ezért nemcsak a jelenbéli jelentésnyerés számára fontos, de későbbi koroknak is kulcsot ad, amikor az elődök szövegértését kísérlik meg feltérképezni. Ebből következik viszont, hogy egy önmagával azonos szöveg eltérő hagyományok közegébe helyezetten eltérő jelentések kibányászását, feltárását (s végső eredményként az adott szövegnek tulajdonítását) fogja lehetővé tenni. A hagyomány ezáltal kulcsot ad a későbbi koroknak s az eltérő kultúráknak is, hogy feltárhassák és megérthessék elődeik vagy társaik szövegértését.

semleges nyelv, viszonyítási pont nincs:

Ezzel gyakorlatilag meglepően közel kerültünk a *Misszionáriusok a csónakban* címmel jelzett dilemmához.[21] Vagyis az arra történő rádöbbenéshez, hogy eleve a humán tudást – minden tudást tehát, mely az ember létével és jelenlétével összefügg (úgyszólván mindazt, ami nem tisztán természettudományi jellegű; amíg csak utóbb ki nem derül, hogy a természettudomány is minden ízében kultúrtudomány, még ha áttételesebben is) – összes fogalmával egyetemben kulturálisan telítettnek és terheltnek kell tartanunk. Ebből fakad a képszerű helyzet, mely a címet inspirálta: különböző misszionáriusok ülnek egy csónakban, s próbálnak maguknak a világról képet alkotni. Ámde helyzetük paradox, mert voltaképpen mindaz a közeg, amely

[„*Misszionáriusok a csónakban*"]

[21] Eredeti megfogalmazásában lásd Bernard S. Cohn 'Anthropology and History: The State of the Play' *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980), 199. o. HANS MEDICK összefoglalása – '»Misszionáriusok a csónakban?« Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben' in *Misszionáriusok a csónakban* Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben, vál. Vári András (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988), 63. o. – szerint „Ebben a modellben a misszionárius, a kereskedő, a munkaerő-toborzó vagy a kormánytisztviselő Bibliával, csecsebecsékkel, dohánnyal, acélfejszével és a nyugati uralom egyéb tartozékaival felszerelkezve partra száll egy szigeten, melynek társadalma és kultúrája a strukturális funkcionalizmus senkiföldjén terül el; az új betörésével összeomlik a »boldog« bennszülöttek társadalmi struktúrája, felmorzsolódik értékrendjük, életmódjuk. Az átalakulás nyugati ügynökei által okozott változások nyomában beállít végül az antropológus is – és megpróbálja feltárni az eredeti állapotot."

körülveszi őket s amelyben maguk is ülnek – csónak, víz és így tovább –, valamint ők maguk, mindannyian, már eleve úgy viszonyulnak egymáshoz, mint különböző kultúráknak egymáshoz szóló lehetséges üzenetei. Nincs tehát semleges nyelvük, viszonyítási pontjuk, mely kívül állna mindazon, amik ők maguk vagy amit ők saját kulturájukkal egyáltalán érzékelhetnek, mert meg akarják ismerni.

a megfigyelés óhatatlan alakítója lesz a megfigyelő

Noha itt és most a kulturális antropológia körében tűnődünk, aligha tér el ettől az a szemléleti kép, amit ALBERT EINSTEIN használt, amikor relativista fizikai világlátást magyarázott, vagy amit a kvantummechanikai gondolkodás fejlesztett ki az emberi vizsgálódás eszközeiről, amikről ti. kimutatta, hogy a vizsgált tárgyhoz képest durva, rudimentális képződmények, és mégis ezekkel kell betörnünk a tárgyhoz, megbolygatva természetszerű közegét, ha egyáltalán információt kívánunk róla nyerni. Következésképpen bármennyire tudjuk is, hogy egyedül így lehetséges a megfigyelés, ez mégis – éppen az eszköznek köszönhetően – olyan megfigyelés lesz, amelynek során a zajló folyamatok megfigyelése már a zajló folyamatokba történő beavatkozással egyértelmű.

EINSTEIN: pozicionáltságok összefüggése saját szituáltságunkból szemlélve

Szemben az előző korok gondolkodásával, mely el tudott foglalni olyan többé-kevésbé rögzített pozíciókat, amelyekből kiindulva a világ dolgait el tudta rendezni, EINSTEINnek rá kellett döbbennie arra, hogy nincsenek önmagukban megálló szilárd pontok, csak folytonos mozgásban lévő egységek közötti viszonyok. Kizárólag p o z i c i o n á l i s h e l y z e t e k s ezek közti ö s s z e f ü g g é s e k vannak. Csupán ezekben és ezek függvényeként értelmezhető mindaz, amit anyagról, magunkról, különféle dimenzióinkról s paramétereinkről meg tudunk fogalmazni. Sőt, mi több, mindennek csakis olyan összefüggésben van értelme – legalább is kizárólag olyan összefüggésben tudjuk csak értelmezni –, amelyben eredendően benne foglaltatik s a j á t h e l y z e t ü n k s bármi egyébhez mért s z i t u á l t s á g u n k is. E kiindulási helyzetet még tetézi, hogy mindez és közel s távol minden egyéb is szüntelen m o z g á s b a n van. Olyan nem rögzített pontok közötti viszonyról van tehát szó, amelyben minden mozog, s a mozgó kontingensek közötti viszonyok körében és összefüggésében tehetünk csupán bármiről is megállapítást – akkor is, amikor első pillantásra kétségtelenül szi-

lárd dolgokról (például anyagról) kívánunk tudományos tételt megfogalmazni.[22]

Visszatérve tehát a *Misszionáriusok egy csónakban* képletében megbúvó problematikához, ezennel kiderül, hogy minden érintkezésben, amikor egy kultúra talányát kívánjuk megfejteni, voltaképpen saját kulturális hagyományainkat, a ránk jellemző gondolkodási módot vetítjük rá az adott kultúrára – már csak azért is, hogy arról egyáltalán szólni tudjunk. Ebből viszont végső soron az is következik, hogy esetleg nemcsak a „misszionáriusi" háttérkultúrák s a megfigyelendő kultúra között van ilyen szakadék. A megfigyelendő, mivel nem ismert, eleve más, mindenképpen tehát önálló kultúra. Márpedig egy miénktől eltérő kultúrát eleve úgy tudunk csak megérteni, hogy – saját kultúránk bűvköréből ki nem bújhatván – sajátunkat vetítjük rá arra („kultúrámmal kultúrádat értelmezem"), s e kultúraközi találkozásból próbálunk valami következtetést kicsiholni. Persze nem csupán a magunkét érintően, hanem olyant, amely tényleg – pontosabban: a lehetőség mértékéig – a megfigyelt kultúrát írja le és magyarázza.

Σ: „kultúrámmal kultúrádat értelmezem":

Következetesen végigvíve egy ilyen okfejtést persze könnyen kiderülhet, hogy magyarként másként gondolkozunk, mint például egy holland, noha egyaránt európaiak vagyunk. És eljuthatunk ahhoz a szélsőséges eredményhez is, hogy minden ember utolérhetetlenül egyedüli és társtalan individuum – vagyis minden emberi gondolkodás önmagát hordozza, s egyúttal ki is építi saját hagyományrendszerét. *Ad absurdum* víve tehát a gondolatmenetet, társadalmi kultúráktól eljuthatunk az egyedi emberi létezés halmazai közötti szakadékok állításához s az áthidalás szükségének megfogalmazásához, mondván: minden emberi érintkezésben és kommunikációban egyszersmind a fentiekben jellemzett kulturális transzformáció, vagyis egyik kultúrának a másik által történő tükröztetése is lezajlik. Pontosabban persze így kellene mondanunk: bármely kultúrát nem m e g ismerünk, hanem: kultúránkkal kultúrátokat értelmezzük – ami legfeljebb közelítő folyamat, sohasem befejezett, s opti-

empatikus ráhangolódás 'megismerés' helyett

[22] Lásd még pl. Karl Brinkman 'Physikalischer und juristischer Positivismus: Ein Versuch über Einstein und Kelsen' *Philosophia Naturalis* 23 (1986) 4, 511–546. o.

mális eredménye esetén sem azonosságot hoz létre, hanem legfeljebb empatikus ráhangolódást. Akár elfogadjuk hát e fogalmi kettősséget, akár tagadjuk, mindenképpen tény, hogy nincs más eszközünk ahhoz, hogy a másikba hatoljunk, abba belelássunk, véle megismerő kapcsolatba kerüljünk.

(példa: lehetséges-e jogátvétel kultúra átvétele nélkül?

Ha mindebből – akár felületesen is – jogra vonatkozó következtetést próbálnánk levonni, úgy kézenfekvőként eleve adódik a kérdés: Mi is történik akkor, amikor jogot átveszünk? Mi történik tehát például a római jogrecepciónál, a jogtranszplantáció eseteinél, a svájci polgári törvénykönyvnek muzulmán intézményeket felváltó bevezetésénél Törökországban, vagy a francia és német kódexek csendes, de makacs hatásánál Japánban?[23] Hiszen rögvest kiderül: ha olyan társadalmi dologra gondolunk, mint a j o g, mely túlnyomórészt (akár azért, mert szövegként jeleníti meg a jogot jellegzetesen tételezett normastruktúrák halmazára, törvényre stb. visszavezető európai kontinentális kultúra, akár azért, mert mint egyéb kultúrákban, a jogmegtestesülés mesterpéldája a bírói folyamat, melynek során a jog nevében autoritatív döntéseket hoznak) j e l e n t é s k u l t ú r a, úgy valóban érdekessé válik a kérdés: Mi is a helyzet a jogátültetéssel? Hogyan tudunk egyik jogi kultúra talaján állván egy másikra hatást gyakorolni? Hiszen itt az, amit átültethetünk, vagy római jogként, úgymond, recipiálhatunk – vagyis a textus –, nem kultúra, hiszen a kultúra aligha áll másból, mint h a g y o m á n y b ó l?

csakis részlegesen, technikai szinten)

Nos, a hagyományról ugyanakkor éppen ilyen összefüggésben kell kiderülnie, hogy maga sem áll egyébből, mint kulturális paradigmák és előfeltevések összességéből. Szocializációk összessége tehát, melyek bizonyos konvenciókat eredeztetnek, például erről: Mi az, ami adott? Mi benne a *donné*, s mi a *construit*? Mit is értünk jelentésen? Következésképpen az, amit jogátülte-

[23] Lásd a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), első rész, különösen V. fej. 4. pont és 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 2, 286–298. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994), 191–203. o. [Jogfilozófiák].

tésnek szoktunk mondani, csakis technikai jellegű és lefolyású lehet, melynek során szöveget s benne fogalmakat, fogalmi kapcsolódásokat és összefüggéslehetőségeket technikai kombinálásra és felhasználásra ajánlunk. Ezenkívül: legfeljebb részleges. Továbbá: csak és kizárólag egyedi.

(példa: jogalkotás sem újíthat hagyományteremtés nélkül)

Akkor tehát folytatjuk a kérdezősködést: Mi is a helyzet a jogalkotással? Ha mikroviszonyokra szűkítjük a *Misszionáriusok egy csónakban* dilemmáját, akkor kiderül, hogy a törvényhozó (feltéve persze, hogy egyáltalán egy vagy több megnevezhető személyről, személyként megjeleníthető korporációról van szó) egyfajta kultúrát testesít meg; mi, külön-külön egyedekként felfogott emberek viszont más-más kultúrát hordozunk magunkban. Hiába címez nékünk bármit: másikunktól eltérő jegyeink okán érinthetetlenek maradunk. Mindenesetre, ha a jogszociológia eszközeivel vizsgáljuk a jog befolyásolásának és a jog általi befolyásolásnak a lehetőségét, nevezetesen hogy – például törvényhozási úton – miképpen lehet a jogra s a társadalomra hatást gyakorolni, akkor kiderül, hogy egy szöveg törvényhozói kibocsátásával a törvényalkotó rendkívül csekély, sőt egyenesen kétes értékű teljesítményt tud csak megvalósítani.[24] Hiszen a döntő mozzanat a hermeneutikai kérdés marad: Vajon rendelkezésre áll-e és tud-e hatni kellő hagyomány? Vajon fejlődhet-e az adott előzmények nyomán kellő hagyomány? Hiszen a törvényhozónak hagyományteremtés nem áll lehetőségében, sőt a hagyomány befolyásolása is alig. Mindehhez pontosan úgy nincsen semmiféle specifikus eszköze, mint ahogyan mi is csak fedezetlenül fecsegünk, amikor azt mondjuk, hogy egyikünk kultúrájával a másiknak kultúráját megismertük.

rávetítéssel

Valamelyikünknek van valamiféle adott kultúrája, s erre hivatkozva másikunk azt mondja: „kultúrámmal kultúrádat értelmezem". Ez mint kifejezés, már védhetőbb. Nem azt mondjuk: megismerem azt, ami más, a miénktől különálló és eltérő kultúra, hanem – szerényebben – csak ennyit juttatunk kifejezésre: saját kultúránk r á v e t í t é s é v e l megkíséreljük azt a másikat értelmezni, hogy róla – magunknak, saját céljainkból, általunk

[24] Leginkább Antony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980), 5–16. o.

való felhasználásra – ismereteket szerezhessünk. A jogalkotó is legfeljebb ilyesmire törekedhet csupán. Kiad kezéből egy szöveget; hírül adja, hogy ilyet kiadott; majd pedig csak remélheti (s a társadalmi összrendszerben a kormányzati apparátus, a sajtó stb. segítségével csupán ösztökélheti, fenyegetve vagy előnyök kilátásba helyezésével érdekeltté téve bennünket), hogy azon a módon, ahogyan szövegét a jogalkotó értette, értsük meg mi, címzettek is – de végeredményben kultúráink találkozásában (nevezetesen a valahai jogalkotó s mi, a jelen pillanat címzettjei kultúráinak találkozásában) a jogalkotó is, mi magunk is pusztán egy értelmezési helyzetet tudunk létrehozni. Más szóval és egyértelműbben: közvetlen eszköze vagy hozzáférhetősége a törvényhozónak sincs arra, hogy a jog címzettjeinek értelmezési hagyományát, a textusok kontextualitását alakítsa. A hagyomány egyszerűen fennáll, mert mindennapi gondolkodási és kommunikációs gyakorlatunk fenntartja. Ilyen módon közvetlenül a hagyományhoz egyikünk sem nyúlhat. Ennyiben a hagyomány közvetlen szándékunkon és befolyásunkon kívül áll. A törvényhozó is legfeljebb csak annyit tehet, mint bármelyikünk: megformál, kialakít egy szöveget. Szaknyelven: tételez egy normát, majd promulgálja az ezt szövegében magába foglaló jogszabályt. Felruházza tehát jogi érvényességgel, és a végrehajtó hatalom útján potenciálisan kényszerintézkedéseket foganatosító apparátust rendel melléje, hogy az „alkalmazhassa" – s akkor, amikor ilyen kötelessége felmerül, kötelezően alkalmazza is – ezt a szöveget.

(példa: mivel a hagyomány hozzáférhetetlen, a jogalkotás a külső magatartást célozza)

Hosszabb távról szemlélve persze az a szándéka ezzel, hogy befolyásolni tudja külön-külön mindegyikünknek a hagyományát s ezzel a címzetti kör egészére jellemző hagyományt – amiben viszont vagy sikerrel jár, vagy nem. Hiszen mindegyikünk hagyománya végső soron valami belső dolog; amire pedig bárki kívülről közelítve egyáltalán hatni tud, az viszont külső. Következésképpen a törvényhozó és kényszerítő apparátusa csakis akkor léphet, ha külsőleg megnyilvánuló módon cselekszünk – máskor vagy mást egyszerűen nem tud tenni. Ezért van az, hogy kizárólag külsőleg megnyilvánuló s külső jegyekkel leírható és azonosítható magatartást szoktak jogi szabályozó norma tárgyává tenni; ezért van az, hogy kizárólag külsőleg megragad-

ható tényállásjegyekkel[25] próbálják a jogilag szabályozott magatartást meghatározni.

A hermeneutikai felfogás pontosan ezt sugallja, és ez védhető. Megismerésünk kultúraközi; az emberi dolgokra irányuló emberi érdeklődésünk pedig – tárgya szerint is – nem csupán kultúraközi, de egyben kultúra általi, s egyszersmind kultúrára vetített, reflektált értelmezés is. Nem más a joggal sem a helyzet. Egyetlen lehetősége van a jognak, s ez az, hogy szövegekkel dolgozzék, ugyanakkor azonban a jognak sem áll módjában az, hogy a hagyományt közvetlenül befolyásolhassa. hermeneutikai helyzetben

Mindebből adódhatnak további következmények is. Előfordulhat például, hogy a szöveget sikerrel alkalmazzuk, de a hagyományt mégsem tudjuk befolyásolni. Lehetséges tehát, hogy az állam végső soron maradéktalanul kikényszeríti törvényét, de az a háttérben megbúvó cél, amit a törvényhozó voltaképpen szándékolt, s ami eredendően egyáltalán törvényhozásra késztette, eléretlen maradt, az eredetileg megcélozni kívánt kör hagyománya pedig társadalmilag érintetlen. Röviden szólva, a törvényt kikényszerítették, a törvényhez vezető egész erőfeszítés mégis sikertelennek bizonyult.[26] (példa: hagyomány változtatása elmaradhat a kikényszerítés ténylegességétől)

A lexikális felfogás szerint attól lesz jel valami, hogy használati szabályt rendelünk melléje. Bármiféle fizikalitás – akár a levegő rezgése, a hang is – azáltal válik jellé, hogy van *designatum*a, tehát a jelölőhöz (a jeladásban foglalt normatív meghatározás által) egy a jelölthöz vezető (tehát a megjelölt tárgyra stb. utaló) jelentés kapcsolódik, mely kimondja: jel ez, amennyiben ezt jelöli. Nos, ettől jel a jel; s enélkül nem lehet jel. Következésképpen a szöveg is ettől válik szöveggé. Bármilyen papírfecni tehát attól hordoz szöveget, hogy jelek ezek rajta, nem pusztán (véletlenszerűen generálódott) értelmetlen kriksz-krakszok. Lexikalitás bármit jellé / jelentéssé tehet

[25] A „tényállás" egy ilyen absztrakció fogalmi terméke: feltételezi egy magatartás (stb.) kritériumszerű meghatározhatóságát s egy olyan kritériumszabó leírást, amely normaként vagy más módon konstituálja azt. [tényállás]

[26] Cél és normatíve kiválasztott eszközmagatartás viszonyára lásd a szerzőtől 'A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1970) 2, 249–307. o., különösen III. fej. 3. pont, újranyomva in Varga Csaba *A jog mint logika, rendszer és technika* (Budapest: Osiris 2000), 186. és köv. o. [Jogfilozófiák].

Válhat-e művészet is véletlenszerű kifejeződéssé?

Kérdéses persze, hogy ha a porra véletlenül ráfúvunk és a porszemek ilyen vagy olyan alakzattá formálódnak, úgy eredményezhet-e mindez szöveget? Ugyanígy kérdéses, vajon szövegnek tekinthetjük-e például a most született csecsemőtől kibocsátott hangot? A mai művészetben – sajnos – már komolyan megválaszolandó kérdésként vetődik fel, hogy amennyiben festékszóró gépet véletlenszerűen működtetünk vagy egy számítógépet sablonszerűen programozott valószínűségekre ráállítunk, úgy ezek beindítása hozhat-e létre művészetet vagy sem? Kérdésként vetődhet fel az is, hogy amikor bármelyikünk unalmában papírra barmol, cselekedhet-e ezzel művészetet vagy sem? Bizonyos mértékig adottnak vehetünk némely hallgatólagosan elfogadott, megállapodásszerűnek tetsző határokat. Eszerint például: amennyiben az alkotónak immár semmiféle személyes befolyása nincs a végeredményre, akkor a nála (kezében, birtokában, műtermében stb.) létrejött produktumot esetleg nem is minősítheti művészetnek, vagy – legfeljebb – olyan *minimal art* gyanánt fogadhatja el, amelynek értelmében annyi lesz ebből csupán művészet, hogy történetesen ő volt az, akinek lelemény a szóban forgó eljárás volt, vagy ő indított el egy végeredményében – végső soron – megismételhetetlen (és művészileg legfeljebb ezáltal egyedi) folyamatot.

Mi történik, ha a jelek megmaradnak, a jelentéskultúra azonban drasztikusan megváltozik?

Az imént számba vett néhány eshetőség fordított eseteként gondoljunk egy olyan drasztikus társadalmi fordulatra – például egy náci vagy bolsevik típusú totális társadalmi befolyásolás kialakulására –, amikor a jogi szövegben esetleg ugyan nem következik be semmiféle olyan formális változás, ami jelentése módosulását (s ezzel a jog módosulását) idézné elő, de a jognak szövege mögött, a jelentést konvencionalizáló társadalmi hagyományban olyan változást kényszerítenek ki (propagandával, valakik partikuláris véleményének konformizmusra szólító *mainstream*ként sulykolásával, egyszerű becsapással,[27] megfé-

[27] Lásd pl. a „polgári engedetlenség" fogalmával történő tisztességtelen s felelőtlen politikai manipulálást az 1991. őszi taxisblokád gerjesztése és utólagos igazolási kísérlete során. Vö. a szerzőtől 'Polgári engedetlenség: Jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről' in *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban* A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája, szerk. Csapody Ta-

lemlítéssel, vagy éppen fizikai erőszakkal), aminek eredményeként immár ugyanaz a szöveg sem fogja ugyanazt jelenteni. Ilyenkor ennyit bizonyosan elmondhatunk: formailag hiába tetszik úgy, hogy ugyanaz maradt a szöveg, tényleges jelentése szerint az már szövegként, tehát jelentéshordozóként sem maradt ugyanaz.

(példa: 1936-os SZTÁLINi alkotmány)

Ezzel már elérkezhetünk annak vizsgálatához – amiben a totalitárius berendezkedések szolgáltatták a legbeszédesebb példát –, hogy az 1936-os SZTÁLINi alkotmánynak milyen jelentésbeli rétegei és változatai voltak. Ma már csak adalék a kommunista értelmiségi pályaképhez, hogy LUKÁCS GYÖRGY nem átallotta németül közzétenni zengzetes írását,[28] melyben filozopteri magaslatról és elvi tévedhetetlenséggel ecseteli, hogy a szovjet pártvezér milyen nagyszerűt alkotott népének. S lelkesedésébe a maradék világot beavatva nyilvánosan csodálta mindazt az emberi szabadságot s a demokrácia új típusú kiteljesülését, amit az – úgymond – biztosított. Egyfelől tényként kétségkívül elfogadhatjuk, hogy a szöveg – német nyelvű tükörfordításban – csakugyan ezt jelenthette néki. Másfelől persze valami egyéb (például mély belső azonosulás vagy félelemtől űzetett észveszejtő kiútkeresés, lihegve a fizikai és intellektuális túlélésért) is kellett ahhoz, hogy a szovjetoroszországbeli viszonyok ismeretében – melyek közt maga is élt – pontosan ezt és így vallja. Ámde mi is a helyzet a szöveggel, és mi a jelentésével? Mit jelent tehát végül is a SZTÁLINi alkotmány? Hiszen jelenthetett valamit egy elvakult LUKÁCS GYÖRGYnek a maga valláspótlékszerű történelemfilozófiai hite kielégüléseként, és jelenthetett valami gyökereiben bizonyosan eltérőt bármiféle más hagyomány szerint: jelenthette például azt az embertelen (mert áldozatait s hóhérait egyaránt embertelenítő) valóságot, amit a szovjet gyakorlat valójában eredményül hozott a néki kiszolgáltatott páriatömegek százmilliói számára.

más & Lenkei Júlia (Budapest: T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. 1991), 158–163. o. [Twins Konferencia-füzetek 2].

[28] Georg Lukács 'Zum Verfassungsentwurf der U.S.S.R.: Die neue Verfassung der U.S.S.R. und das Problem der Persönlichkeit' *Internationale Literatur* 1936/9, 50–53. o.

Jog: szöveg a hagyományban

Amennyiben tehát a hermeneutikai hagyomány módszertanilag egyáltalán védhető, kiderül az, ami a lexikális tanból viszont nem derült ki – ahol ugyanis a 'felépítés' és a 'működtetés' szigorú kettéválasztásával olybá tűnhetett, hogy a jog műve be van fejezve: a jog elkészült és alkalmazásra készen áll azáltal, hogy megalkották; hiszen szövegszerűségében ezáltal befejeztetett, és ettől immár teljességgel függetlenné válik annak későbbi kérdése, hogy miként működtetik a kész produktumot, amit nyilvánvalóan lehet majd jól és rosszul egyaránt tenni –, nevezetesen, hogy: a jog műve nem egyéb, mint szöveg a hagyományban – azaz: a hagyományba helyezetten, vagyis a hagyományban és a hagyomány által egyaránt konvencionalizáltan. Következésképpen a jogot immár fogalmilag sem azonosíthatjuk semmiféle szöveggel (s nyilvánvalóan ha bármely szöveget 'jogforrás'-nak mondunk, a fenti nézőpontból ez éppen annyira értelmetlen s metafizikus marad, mintha ezt kérdeznénk: léte és lényege szerint mi is a jogforrás?). Persze nem így áll a helyzet, ha vitatatlanul elfogadjuk mindazt, amit a jog állít önmagáról, vagyis ha elfogadjuk azokat a tanokat, amelyeket hivatalos ideológiájaként a jog fogalmaz meg önmaga számára. Akkor pedig, ha a hermeneutikus jelentéselmélet fényében nyert jogfogalmat bármiféle módon a társadalmi gyakorlathoz közelítjük, ismét csak elérkezünk szükségképpen oda, hogy a jogforrás fogalmát úgyszólván fel kell robbantanunk, hiszen annyi mindent jelent már, hogy metafizikailag is tökéletesen kiüresedik. Mindenesetre a fentiekkel korántsem az volt a célunk, hogy gyakorlatilag létező jogfogalmakat bíráljunk, hiszen – mindazonáltal – értelmes, használható fogalmaknak tűnnek ezek mindenféle jogi játékban ahhoz, hogy az európai kontinens modern formális jogának megfelelő gyakorlatot e jogfogalmak nevében és általa folytassuk.

mert a jog is csak társadalmi környezetében létezik

A hermeneutikus hagyomány szemszögéből nézve a jogi jelenség eleve összetett képződmény. Fogalmi körébe és létünkben megnyilvánuló valóságába a jogi jelenség társadalmi környezetét, így egyebek közt az általa feltételezett és tételezett közösséget is jelenvalóként beleértjük – a jogi jelenség tehát távolról sem puszta szöveg, nem is valamiféle szűkreszabottan meghatározható csupasz objektiváció. Egy ilyen hermeneutikailag megalapozott felfogás fényében viszont ki fog

tűnni, hogy még a társadalmi r u t i n fogalma is (amit legutóbb a kontextuális jelentés kérdésköre kapcsán használtunk) – csakúgy, mint maga a rutinszerű helyzet – esetleg éppen nem más, mint a mindennapi gyakorlatra vetített következménye annak, hogy a hagyományt rutinszerűvé váló ismétlődéssel és körülmények között (azaz tömegesen és problémátlanul) újra megerősítettük.

A jelentés sem problémátlan, nem is mozdulatlan

Nyilvánvaló, hogy ugyanúgy, ahogyan elvileg nincsen problémátlan jelentés, nincsen mozdulatlan jelentés sem. Előfordul persze, hogy a hagyomány folyamatosan, társadalmilag tipikus helyzetekben rutinszerűen megerősítődik, és ezért nem lehet semmiféle problémánk azzal, hogy esetenként történetesen pontosnak tetszik a jelentés. Hiszen nyilvánvaló, hogy a pontosság is társadalmi gyakorlatra szabott, pragmatikus fogalom. Hiszen s z á m u n k r a pontos akkor, amikor nincsen semmiféle kétségünk afelől, hogy a szóban forgó fogalom egyben problémátlan is. S ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy – legalább is időben elhúzódó folyamatoknál – a jelentés azonosként megőrződése a hagyomány azonosként megőrződésének a függvénye. Vagyis a jelentés problémátlan azonossága s pontossága a hagyomány rutinírozott újramegerősítésének a következménye. Ugyanakkor persze az is kiderül, hogy a jelentésváltozáshoz nem feltétlenül a szöveg változtatása szükséges; pontosabban: a jelentésváltozásnak a jelváltozás csupán egyik lehetséges feltétele. Azaz, a jelentés módosításához elégséges a konvencionalizáló környezet módosítása is. Másként kifejezve tehát, a j o g v á l t o z t a t á s a nem alternatívátlan: ez a j o g v á l t o z á s nak csupán egyik lehetősége.[29]

jelentésváltozással jogot változtatunk

jogváltoz(tat)ás alternatív stratégiája

„[H]a a jog mint működő rendszer formális tételezéséből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi, é s ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy a l t e r n a t í v s t r a t é g i a lehetősége is. Azt jelenti, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható

[29] Hátteréhez vö. a szerzőtől 'A jog mint történelem' *Világosság* XXVII (1986) 1, 1–6. o. és *Jogtörténelmi Szemle* 1987/2, 65–73. o.

(1) a jog formális tételezése megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de

(2) végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezetét erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük,

és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére."[30]

Jog: amit akként gyakorolnak

Hermeneutikai értelemben maga a szöveg mint jelentésközeg változik akkor, ha körülötte a hagyomány módosul. Változó befogadó számára a jelentés is változáson megy keresztül. És nyilvánvalóan bármely valósághű jogfelfogás szemszögéből csakis azt nevezhetjük jognak, amit jogként át is élünk, meg is élünk, mert mindennapi értelmezése során gyakorlunk.

E fejtegetések bevégeztével – amennyiben a hermeneutikai hagyomány által játszott szerepet igazoltként elfogadjuk – csupán az a kérdés marad immár felvethetőként, hogy létezhet-e olyan megismerés és nyelvi közlés, amely mentes mindezek hatásától?

[30] A szerzőtől 'Tételezések rendszeréből áll-e a jog?' in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 4.3. pont, 289. o. [Elvek és utak.] „A rendszerek folyamatszerű létezése teszi lehetővé annak megértését is, hogy történelmi jellegük miért olyan jelentőségteljes a gyakorlati cselekvés szemszögéből. Állandó mozgásban és változásban lévő folyamatszerű létük függvénye annak a környezetnek is, amellyel kölcsönhatásban egyáltalán létrejöttek. Azt a módot, ahogyan meghaladják önmagukat, ahogyan újralétesülésük önnön újraértelmeztetésük során végbemegy, nemcsak maguk határozzák meg. Részt vesz ebben számos egyéb tényező – a társadalom kultúrája s részkultúrái (politika, jog stb.) is. Ez olyan mértékig igaz, hogy még a rendszerekért folytatott küzdelem is alternatív cselekvési formákat vehet fel. Jelesül, egy intézményesítésükre irányuló akció célozhatja közvetlenül is létrehozatalukat. (A jognál például egy törvényszöveg megfogalmazását és parlamenti elfogadtatását.) De előmozdíthatja közvetve is a célt. Ilyenkor azokat a környezeti, kulturális összefüggéseket, hátteret kísérli meg befolyásolni, amelyek kölcsönhatásaik révén sorsdöntőek lehetnek az intézményesülés szempontjából. (A jognál a jogpolitikára s az egész jogi kultúrára igyekszik hatást gyakorolni, hiszen például kellő megszilárdításukkal biztosíthatja, hogy majd bármilyen jog, jogreform súllyal és hatékonyan szolgáljon.)" 'Az intézmények mint rendszerek: Fogalmi kifejlődés, zártság és nyitottság, átalakulási lehetőségek' *Valóság* XXXV (1992) 6, 18. pont.

Hermeneutika mint áttörés a jelentéselméletben

Összegzésül mindenekelőtt meg kell jegyeznünk: a hermeneutikai szemlélet elfogadása a jelentéselméletek fejlődésében eddig véglegesnek és visszafordíthatatlannak tetsző áttörést eredményezett. Nézőpontjának igazolhatóságát a tudomány már nem vitatja. Míg a lexikális jelentéselmélet gondolkodásunk ismeretelméleti előfeltételeként és módszertani paradigmájaként – előformáival és korai megfogalmazásaival egyetemben – évszázadokon keresztül (s lényegében a modern tudományfelfogás kezdeteitől is megszakítatlanul) úgyszólván máig uralta a terepet; a kontextualitás jelentéselmélete epizódszerepű volt, s tudománytörténeti fontossága inkább a lexikalitás egyeduralmának fellazításában nyilvánult meg; a hermeneutika viszont most már teljes elrugaszkodást, és ennek nyomán paradigmatikus váltást is jelez. Minden ezután következő megfogalmazás és irányzat inkább már csak teljesebb vagy újabb nézőpontú újrafogalmazásban, vagy ezekhez rendelt új részfelismerésben jeleskedik (mint például a nyitottszerkezetűség tanánál látjuk majd), avagy éppen egyfajta további teoretikus univerzalizálás vagy a pusztán elméletileg felvethető lehetőségek szélső értékeiig *ad absurdum* történő eljutás lesz a hajtóereje (mint például a dekonstrukcionizmus jellemző jegye lesz majd ez).

5.1.4. Nyitottszerkezetűség

Jelölés gyakorlati feladat, gyakorlati módon: rutin tipikuma szerint

Az a felismerés, hogy a jelentésmező nyitott szerkezetű, a jelentéselméletek eddig megismert közös alapjaihoz nyúl vissza. Vállalja tehát, hogy a jel – akár puszta terminusként, akár fogalomként fogjuk is fel – jelölést vállal; kiindulópontul elfogadja azonban annak pragmatikus (később persze filozófiai elemzéssel bizonyított) belátását is, hogy e célnak – mint bármiféle célnak bármiféle eszköz – csakis részlegesen és korlátozottan felelhet meg. Vagyis gyakorlati feladat az, hogy jelöljön, és ennek a feladatnak csakis gyakorlati módon felelhet meg. Márpedig a mindennapi életben a gyakorlati rutin mindig elválik azoktól a helyzetektől, amelyek alkotó problémamegoldást igényelnek. A jellel tehát akkor, amikor jelölünk, mindig – akaratlanul és óhatatlanul – valamely meghatározott irányban jelölünk. Hétköznapi rutincselekvéseinkben ez úgy zajlik, hogy tipikus helyzetekre adandó rutinszerű begyakorlott választ, s a válasz keretében és kedvéért terminológiai és fogalmi megne-

vezést s elhatárolást adunk. Az a további kérdés, hogy mindennapi életünkben mi minősül tipikusnak, teljességgel gyakorlati módon dől el és válaszoltatik meg; tehát nem létélméleti vagy ismeretelméleti összefüggések felismerésének lesz a függvénye. Magában a fenti gyakorlati állításban is csupán annak felismerése fontos, hogy a jelölés mindig valamilyen meghatározott irányban történik, miközben minden egyéb (történetesen nem jelölt) irány nyitva marad: hiszen arra, ami nincs jelölve, a jelölésnek nem is lehet válasza.

Fokozatoknál közbenső terminus beiktatása a bizonytalanságot fokozza

Emlékezzünk csak előző fejtegetéseinkből arra a mélyen filozófiai, fogalommódszertani, egyszersmind azonban a jogi megítélésben is legkényesebbként jelentkező s folytonosan felvetődő dilemmára, hogy miként is határolhatunk el fogalmilag olyan dolgokat, amelyek valójában – a maguk valóságában – nem határolódnak el egymástól? Miképpen különíthetünk el dolgokat, amelyeknek létszerű megjelenése éppen folytonos egymásba érésükben, egymásba növekedésükben és egymásba történő átalakulásukban rejlik? Hogyan választjuk szét az öreget a fiataltól, az éjszakát a nappaltól, a telet a nyártól; a halált az élettől, a hót a víztől; avagy éppen a ló farkát fartőjének a folytonosságától?[31] Fokozatot kifejező fogalmakat persze fokozataik mentén megkülönböztethetünk egymástól. Ezekben az ún. fokozati kérdésekben elhatárolásra irányuló módszeres törekvésekből viszont éppen arról a visszatérő tapasztalatról értesülünk, hogy közbenső fokozatok (mint amilyen klasszikus példák szerint a 'szürkület', a 'tavasz' és 'ősz', avagy az 'olvadás') beiktatása ilyenkor a bizonytalanságot csökkenti ugyan az elhatárolást eredetileg indokló alapkérdésben, minden más irányban azonban a fokozati bizonytalanságot nyitva hagyja, sőt éppen azzal, hogy további közbenső választóvonalakat iktat be, a bizonytalanság forrásait és tényezőit végső soron óhatatlanul még csak tovább fokozza.[32]

[bírói feladat: a döntés]

[31] „Nem kéne, hogy bíróságainkat olyan ásatag, skolasztikus kérdések zavarba ejtsék, mint hogy hol is kezdődik és hol végződik a ló farka. Önök csupán egyre kötelezettek – arra, hogy valamikor majd kimondják: »Ez a ló farka!«" Justice Chitty in *Lavery v. Pursell* 39 Ch. D. (1888) 508, 517. o., id. Glainville Williams 'Language and the Law' *Law Quarterly Review* 61 (1945), 184. o.

[32] Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 161–162. o.

Nyelvben „nyitott összefüggésrendszer"

Nos, ugyanezt mondhatjuk a különféle korrekciós (javítási vagy lezárási) kísérletekről is. Bármely újabb specifikus lezárás, amit csak megkísérlünk, legfeljebb és kizárólag önmagát, vagyis a célzott irányt zárhatja le, miközben óhatatlanul új meghatározatlanságoknak nyit teret. Így nyelvhasználatunkban egy kikerülhetetlen kettősség feszül. Nevezetesen: minden fogalomhasználatunkat konkrét gyakorlati érdekek határozzák meg, ugyanakkor szerkezetileg is lehetetlennek bizonyulna arra irányuló törekvésünk, hogy a nyelvben – elvileg – teljes előzetes meghatározást juttassunk érvényre, vagyis az adott fogalomhasználatunk által meghatározott körön túlmutató irányokat, mezőket stb. lezárjuk. A brit analitikus FRIEDRICH WAISMANN a nyelv ilyen szerkezeti meghatározatlanságát nevezte „nyitott összefüggésrendszernek".[33]

(példa: könyv,

A nyitottszerkezetűség elvi elismerésén[34] belül ugyanakkor már a legkülönfélébb (valós és elképzelt) kérdések felvethetők, sőt a gyakorlatiasság keretein belül s szempontjait figyelembe véve meg is válaszolhatók. Mit jelent például az, hogy 'könyv'?

[33] Friedrich Waismann 'Verifiability' [*Proceedings of the Aristotelian Society* 19 (1949)] in *Essays on Logic and Language* ed. Antony Flew (Oxford: Blackwell 1951), 117–144. o. TAKÁCS PÉTER érzékeny magyarítása szerint ez az *open texture* „a jog nyitott szövedéke". Vö. H. L. A. Hart *A jog fogalma* (Budapest: Osiris 1995), VII. fej. 1. pont, 147. és köv. o.

[34] „Amikor egy fogalmat bevezetünk, a bevezetéssel mindig adott irányokban korlátozzuk [...]. Olyanokban, amik a jelen szükségleteit kielégítik [...]. Mind e közben gyakran nem tudatosítjuk eléggé, hogy mindig vannak más irányok is, melyekben a fogalmat nem definiáltuk." Waismann, 120. o. Éppen HART [H. L. A. Hart 'Jhering's Heaven of Concepts and Modern Analytical Jurisprudence' in *Jherings Erbe* Göttinger Symposium zur 150 Wiederkehr des Geburtstags von Rudolph von Jhering, ed. F. Wieacker & Chr. Wollschläger (Vandenhoeck & Ruprecht 1970) in Hart *Essays*, 274–275. o.] hívja fel figyelmünket a WAISMANNi gondolatot LUDWIG WITTGENSTEIN kortársi fogalmi rekonstrukciójához [Ludwig Wittgenstein *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations* trans. G. E. M. Anscombe (Oxford: Blackwell 1953), 68., 80. és 84. tétel] fűző mély rokonságára: „a fogalom terjedelmét semmiféle határ nem zárja le [...]. Megadhatjuk-e határát? Nem. Mert megvonhatunk egyet, minthogy senki sem vont meg még egyet sem [...]. A szó használata nincsen szabályozva." „Nincsenek szabályaink a szó minden lehetséges alkalmazására." „A szó alkalmazása nincsen egyáltalán szabályokkal körülhatárolva."

[WITTGENSTEIN: a szóhasználatot a szituáció, nem a szabály adja]

Fogalmi kritériumot számos irányban szabhatunk, hivatkozva például a nyomtatott előállításra, a minimális oldalszámterjedelemre vagy éppen az alkalmazott kötészeti eljárásra. Átlagesetben vagy könyvtári szabványként ilyen értelmű meghatározásunk bizonyára használható lesz, általa azonban a csupán ilyen vagy olyan, de eltérő gyakorlati nézőpontból eldönthető és eldöntendő kérdések felvetését nem küszöbölhetjük ki. Lássunk néhányat a példa kedvéért: Mely nagyságig (vagy kicsinységtől kezdve) érdemes még (és már) könyvről egyáltalán beszélnünk? Könyvnek minősíthetjük-e az olyan plakátok és egyéb nyomtatott dokumentumok egybekötését, amelyek utólag kapnak csak lapszámozást? Másként közelítve: újságok, folyóiratok vagy eredetileg különböző helyeken megjelent nyomatok egységes borító alá gyűjtése vajon eredményezhet-e könyvet? És ha kiderül, hogy – például – vakírásos lapok egybegyűjtéséből nyerhető könyv, úgy vajon nyerhető lenne-e hajlékony mág-

autó) neslemezek egybekötése révén is? Ugyanígy, látszólag mindannyian jól tudjuk azt, hogy mire gondolunk, amikor azt mondjuk: 'autó'. Ámde minősülhet-e autónak egy játék, ha történetesen a tenyerünkben elfér vagy olyan kis szerkezetről van szó, amelyet villanymotorja csigalassúsággal röptet a szoba parkettjén? S ha különleges céllal valamiféle több emelet magasságú gigantikus monstrumot hoznánk létre – például lápvidéken egy hatalmas kerekeken mozgó kisvárosnyi lakóépítményt vagy sekély tengeren egy olajkereső vagy halászbázist –, vajon autónak minősülhetne-e? Vagy autóvá válik-e a repülőgép, ha immár földre szállott és már csakis a kerekeit meghajtó motor működik? Vagy autó lesz-e a búvárharang, ha kerekekkel szerelik fel, hogy a tengerfenéken történő elmozduláshoz odébb juttathassa egy motor? Láthatjuk, hogy (ugyanúgy, miként az előbbi példánál) már a kérdés is legfeljebb puszta okoskodásnak számít, ha nem gyakorlati céllal vetjük fel. De azt is láthatjuk, hogy értelmes választ semmiképpen sem remélhetünk anélkül, hogy előtte ne tisztáznánk a fogalom használata mögött meghúzódó s tisztán gyakorlati érdektől mozgatott indítékokat.

5.1.5. Dekonstrukcionizmus

Mozgalom, kíméletlen következetességgel

Az előzőekben vizsgált valamennyi jelentéselméletből – a bennük rejlő elméletileg hasznosítható problémamagból, módszertani meglátásból és teoretikus üzenetből, pusztán elméleti eshetőségeiket a végletekig felhasználva, általánosítva, feszítve (és túlfeszítve) – a dekonstrukcionizmus képzett egységes doktrínát. A dekonstrukcionizmus tana hamarosan egyfajta humántudományos mozgalommá vált, majd egy megismerési elmélet mezébe öltöztetett lételmélet jegyeit is felvette, miközben – látszólag állító megfogalmazásai ellenére is – alapjában sohasem volt (és lett) más, mint tagadások (vagy pontosabban: kérlelhetetlen merészségű és logikai következetességű bírálatok és cáfolatok) többé-kevésbé rendszeres formába öltöztetett gyűjteménye. Újdonságát csaknem gátlástalanságig ívelő merészsége adja: kíméletlen következetességgel végigköveti mindazokat a tisztán elméleti nézőpontból lehetséges állításokat, amelyeket – éppen sarkítottságuk, sőt egyenesen *ad absurdum*ba vezető végkicsengésük okán – a valósággal valamelyes kapcsolatot még őrző hagyományos tudományfelfogások immár nem vállalhattak; s mindezt teszi még abban az esetben is, ha saját, voltaképpeni magyarázattal többnyire adós marad.[35]

A hagyománykövetés szintén értelmezés kérdése

Fő tétele annak a korábbiakból már ismert elvnek az utolsó következmények levonásáig hatoló megállapítása, hogy nincsen olyan helyzet, amelybe ne eleve a saját értelmezésünkkel mennénk bele. Ebből következően annak eldöntése, hogy mi minősül h a g y o m á n y k ö v e t é s é n e k és mi nem, szintén értelme-

[35] A dekonstrukcionizmusok a vitákban a magyarázatul szolgáló állítások logikai cáfolatával, az ellentmondás aktusával, tehát a bizonyítatlanság, a nemkövetkezés kinyilvánításával a tudományos önellenőrzésnek a nélkülözhetetlen kellékei. Magyarázattal azonban önmagukban – s főként kizárólagosságukban – nem szolgálnak. A Yale jogi karán 1988-ban egy tudományos vita után egyszer hasonló – akkor és ott divatos, sőt éppen *mainstream* – irányzatok felkorbácsoló, egyenesen láttató erejéről lobogtam a jogi realizmus egyik még élő nagy öregjének, kiérdemesült klasszikusának. Hallgatta, majd megállapodott bölcsesség csendes derűjével visszakérdezett: Eltűnődtem-e már azon, hogy élősködés mindez, mert azzal együtt van csupán mondanivalója, amit éppen cáfolni igyekezett? Vagyis hogy bárminemű tagadásnak csupán egy állítással párban van értelme? Azaz merőben tagadásból még egyetlen egy elmélet sem épült? És mivé válna világunk, ha konstruktív megoldási javaslatok híján kizárólag ilyen kételyek televényéből állana?

[A dekonstrukcionizmus élősködő: pusztán kritikai]

zés kérdése. A mi emlékezetünkről van szó, amelyben múlt és hagyomány egyáltalán továbbélhet; kollektivitásunkban tehát – csupán egymástól s a fennmaradó formált tárgyak értelmezhetőségétől ellenőrizetten – abszolút urai vagyunk mindennek, ami felett az idő már továbblépett. Végezetül, miután ilyen vagy bármiféle egyéb értelmezéseinknek a hagyományba illeszkedését is csak valamiféle hagyomány talajára támaszkodó értelmezéssel ellenőrizhetjük és ítélhetjük meg (mely utóbbi értelmezésünk hagyománykövető volta és minősége természetszerűleg maga is egy ráépülő értelmezés kérdése), mindezek az értelmezések egymástól eltérőek (sőt, egymással akár szembefutóak is) lehetnek, s természetszerűleg időbeli és térbeli folyamataikban számottevő szóródást, véletlenszerűségeket, meghatározott irányokat és irányváltásokat egyaránt mutathatnak.

Valamikor döntés szüksége

Régi szervezéstudományi igazság, hogy bármely kérdésről a végtelenségig vitatkozhatunk. Vannak témák azonban, amikről valahol valakiknek dönteniök kell. Ilyenkor viszont egy ponton túl már előfordulhat, hogy kritériumszerűen immár vitatatatlan és vitathatatlan lezárásuk ténye, és nem ennek miképtje vagy érdeme lesz az érdekes. A jogban és általában az állami döntéshozatali mechanizmusban a formalizált témák többnyire mind ilyenek. Alkotmányosság, jogszerűség vagy jogosultság kérdésében például sokféle vélemény formálódhat a társadalomban – politikusok, szakmabeliek, közvélemény-formálók, érdekelt és érdek nélküli polgárok részéről egyaránt. Ámde ahhoz, hogy egy adott helyzet vonatkozásában az alkotmányosság, jogszerűség vagy jogosultság megállapítható legyen, ráadásul olyan módon, hogy ez ne tetszőleges vélekedésben öltsön testet, hanem hiteles, hatósági megállapítás köntösét vegye magára, mely megállapításhoz ezért jogkövetkezmény is járul, amely immár nem visszavonható, előbb annak a szervnek, amelyik hatáskörrel és illetékességgel rendelkezik arra, hogy e kérdésben joghatással járó megállapítást tegyen, döntenie kell az alkotmányosság, jogszerűség vagy jogosultság fenti minőségeinek az adott helyzetben való fennállása vagy fenn nem állása felől. Egy ilyen jogosítvány felől rendelkező szabály, ilyet létesítő hatáskör vagy a hatáskör gyakorlásának teret adó eljárás persze lehet rosszul szabott vagy alkalmatlanul fogalmazott – mindez azonban jottányit sem változtathat azon a tényen, hogy valakinek, valahol,

valamikor döntenie kell, és ehhez ezért mindenekelőtt (még ha történetesen rosszul vagy alkalmatlanul is) szabályt, hatáskört és eljárást kell biztosítani néki.

Ezzel a kérdéssel elsősorban HANS KELSEN foglalkozott. A jogerő elméleti jelentőségéről immár idősebb korában alkotott tana mindenekelőtt annak megalapozásában jelentett újdonságot, hogy miképpen is lehet egy ilyen eljárást elvileg következetessé tenni, és milyen módon lehet az eljárás során elérendő eredmény érvényességét a jog tételezéseiből hierarchikus lebontással származtatva levezetni. HANS KELSENnek jószerével egész életműve – több mint fél évszázadot átfogóan a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911) úttörő kezdeményezésétől[36] a *Reine Rechtslehre* élete alkonyán (1965) jóváhagyott utolsó változatáig[37] – az érvényesség alapjaiban statikus származtatásán nyugodott.[38] Eszerint: az alkotmány (vagy tételes alkotmány hiányában, az akár csupán feltételezett ún. hipotetikus alapnorma) normaszabásának általánosságától az egyedi végrehajtás konkrétsága felé haladva, a jog minden egyes normatív szintjét úgy kell felfognunk, mint egy általánosabb (felsőbb) szint (egy hozzá képest még általánosabb, felsőbb szinttől kölcsönzött) érvényességének konkrét-egyediesítő lebontását. Minden felsőbb szint felől közelítve ezért ez nem más, mint: a jog 'alkalmazása'.

KELSEN: statikus érvényességszármaztatás

Példák tükrében felsorolva mindez azt jelenti, hogy – a megalapozó alapnorma felől haladva – a nemzet törvényhozása nem egyéb, mint az alkotmánytól szabott általános-elvont normatív keretnek egyfajta lehetséges kitöltése. Folytatva a hierarchikus sort, a kormányzat jogforrások kibocsátására irányuló felhatalmazása nem egyéb, mint a törvényhozástól szabott kereten belül rendeletalkotás; a helyi önkormányzaté pedig: a kormány-

a jog „lépcsői" szerint

[36] Hans Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* entwickelt aus der Lehre vom Rechtssätze (Tübingen: Mohr 1911) xxvii + 709 o.

[37] Ruth Erne 'Eine letzte authentische Revision der Reinen Rechtslehre' in *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* ed. Werner Krawietz & Helmut Schelsky (Berlin: Duncker & Humblot 1984), 35–62. o. [Rechtstheorie, Beiheft 5.]

[38] Lásd pl. Letizia Gianformaggio 'Hans Kelsen sulla deduzione della validità' in *Da Democrito a Collingwood* Studi di storia della filosofia, ed. Alfonso Ingegno (Firenze: Olschki 1991), 117–147. o.

zati rendeletalkotástól szabott kereten belül helyi rendeletalkotás. A bíróság jogforrások kibocsátására irányuló felhatalmazása arra terjed ki, hogy mindezen kereteken belül jogalkalmazó döntéseket hozzon; és végezetül, a bírósági döntés végrehajtó szervének felhatalmazása pedig arra, hogy a bírói döntésben foglalt parancsot vagy szankciót konkrét(izáló) és egyedi(esítő) módon végrehajtsa.

ám dinamizmust is magában foglalva

Az érvényesség hierarchikus lebontásának és származtatásának ez az elvontan felépített és hibátlan következetességű elmélete[39] azonban az alapvető statikumon túl egyszersmind a dinamizmus mozzanatát is magában foglalja. Hiszen időben és térben mindegyik szint széthúzódhat, és ezzel különféle irányú aktusoknak és mozgásoknak, mindenekelőtt átfedéseknek és ellentmondásoknak, egymással versengő joggyakorlatnak adhat teret. A dinamizmus egyetlen alkotmányszöveg mint történeti dokumentum joggyakorlati hivatkozása kapcsán éppen úgy megjelenhet, mint időben egymásra következő alkotmánymódosítások hosszú sorozatában vagy azok hivatkozása kapcsán. A kormányszintű jogalkotásban ezzel megjelenhet a tárcaszintű rivalizálás (az egyes kormányszervek különbözősége, eltérő érdekeltsége stb. okán), a helyi közigazgatásban és a területileg tagolt bírósági döntéshozatalban pedig megjelenhet a területi autonómiákból adódó rengeteg lehetséges párhuzam és konkurrencia és így tovább.[40]

[39] Vö. pl. Robert Walter 'Die Lehre vom Stufenbau der Rechtsordnung' *Archivum Iuridicum Cracoviense* XIII (1980), 5–16. o. Kritikai rekonstrukcióban lásd még Werner Krawietz 'Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?' in *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* hrsg. Werner Krawietz & Helmut Schelsky (Berlin: Duncker & Humblot 1984), 255–272. o. [Rechtstheorie, Beiheft 5] [magyar fordításban lásd 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja?' *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988. május) 5, 284–289. o.]

[alulról fundálással megerősítve]

[40] A közvetlenül deduktív érvényességlevezetést oldja s a helyi változatosságot ugyanakkor mérsékli a gyakorlatban felépülő horizontális érvényességfundálás, amikor azonos szinten egymásra támaszkodva nyernek általánosságot csupán lehetséges, de elvben nem kizárólagos döntési megoldások, sőt ennek fordított irányú vertikális visszaépülése is, amikor felsőbb szinten az így kialakult gyakorlat mintává tétele érdekében értelmezik újra az alapul szolgáló jogforrásokat. Vö. Torstein Eckhoff 'Feedback in Legal Reasoning and Rule Systems' in *Scandinavian Studies in Law* 22 [1976] (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1978),

Mégis, ez a tökéletesnek tetsző és kellő dinamikával oldott statikus gondolati építmény is – végső soron – elcsúszott a jogerő gyakorlati tényének a banánhéján.[41] Hiszen a fentebbiekben ugyan láttuk: a törvényhozó csakis az alkotmányban adott keretben, az alkotmány lebontására és végrehajtására alkothat törvényt; a kormányzat csak alkotmányi felhatalmazással és törvényi keretek közt élhet végrehajtó (és csupán a végrehajtás részeként: szabályalkotó) hatalmával, és így tovább – és mégis: ha mindez bármely okból másként történik, vagyis ha bármiféle tetszőleges tartalom megjelenik a jogalkotó vagy a jogalkalmazó gyakorlatában, nos, ez (mint hibaszázalék? mint a jövőben esetleg magát irányadóvá felküzdő értelmezés?) mindazonáltal a jogrend kitörölhetetlen elemévé fog válni – feltéve, hogy (úgymond) jogerőre tesz szert. Márpedig jól tudjuk, hogy bármely, egyébként illetékességgel rendelkező szerv bármely, egyébként illetékes eljárásának az eredménye végső soron jogerőssé – vagyis az adott jogrendben végérvényessé, tehát támadhatatlanná és visszahívhatatlanná – válik, amennyiben ezek további felülbírálatára az adott eljárási rendben immár nincsen jogi lehetőség, avagy ilyen felülvizsgálati lehetőséggel nem éltek azok, akik felhatalmazással rendelkeztek erre.

de a jogerő végérvényességével megtöri

Végeredményben így olyan következtetésre kell jutnunk, amely szerint az érvényesség származtatásának statikus elmélete csupán kívánalmakat, pusztán normatíve rögzített kritériumokat fogalmaz meg. Mindennek a statikus és formális teoretikus konstrukciónak a jogerő tudomásulvétele alapján történő dinamikus megfordítása viszont egy lényeges toldalékkal egészíti ki mindezt. Eszerint – ami igencsak alapszintű felismerés –

Σ:
statikus elmélet
← normatív kívánalom;
jogerő
← ténylegesség

39–51. o., lásd in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest 1994), 134–136. o. [Jogfilozófiák]. Mindennek komikummá torzulása, amikor például a közúti prostitúció megyénként eltérő rendőrségi közrendvédelmi változatokban tárulkozik fel az országutak mai vándora előtt, visszaidézve a Franciaországban egykor forradalom várakozását keltő panaszt: „Az ember, ki ez országban utazik, csaknem annyiszor vált törvényt, mint ahányszor postalovat vált." Voltaire 'Coutume' in Voltaire *Dictionnaire philosophique* [in *Oeuvres complètes* VII (Paris: Firmin-Didot 1876), 384. o.].

[41] Részleteiben lásd a szerzőtől 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591. o.

a jognak nincsen közvetlen érdemi beavatkozásra lehetősége; csupán eljárási (vagyis formalizált, intézményesített utak kinyitásával és lezárásával munkáló) lehetőségei vannak bárminek a megtételére vagy kierőszakolására. Gyakorlatilag azt jelenti ez, hogy kizárólag jogilag intézményesített eljárás során jogilag megnevezett fórumok vonhatják kétségbe a jogi érvényesség jogilag érvényes lebontásának bármely adott (vagy megkísérelt) módját. Ha azonban bármely okból ilyen lehetőséget a jog mégsem biztosítana vagy bármilyen megfontolásból ilyen lehetőséggel az erre jogilag felhatalmazottak nem, vagy sikertelenül éltek volna, úgy bármilyen adott (vagy megkísérelt) lebontás, és pontosan ebben az adott formájában, a jog végérvényes érdemi összetevőjévé válik – akkor is, ha bárki (politikus, szakmabeli, közvélemény-formáló, érdekelt vagy érdek nélküli polgár) számára egyébként nyilvánvaló lenne, hogy ez a kérdéses formában történő lebontás a szakmai közösség megítélése szerint elvileg sem igazolhatóan alaptalan volt vagy visszaélésen nyugodott.

Jó tanácsokkal tehát rendelkezhetünk bőven arra nézve, hogy megvalósuláshoz segítsük a „szabálykövetés" eszményét, eszközök azonban ahhoz, hogy ezt gyakorlati határesetekben is kikényszerítsük, csak vajmi korlátozottan állanak rendelkezésünkre.

Dekonstrukcionizmus: mértékvesztés

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy évtizedekkel (s egyébként is bekövetkezett paradigmaváltásokkal) KELSEN művének beteljesítése után a dekonstrukcionizmus által kezdeményezett új alapokon elvégzett elméleti rekonstrukció nem egy vélt bizonyosság már korábban illékonynak és pusztán ideologikusnak[42] bizonyult fogódzóihoz, hanem éppen az elbizonytalanítás, sőt egyenesen a külső, önmagában szilárd és következetesen hatékony irányíthatóság értelmében felfogott mértékvesztés (immár KELSEN által is felismert, sőt hallgatólagosan egyenesen jóváhagyott) útcsapásához tért vissza.

eszkalációja

A dekonstrukcionizmusnak időben egymásra következő különféle elméleti megfogalmazásai és teljesítményei egyúttal egy ilyen következtetési sor egyre növekvő eszkalációit, kiterjesztő-

[42] Vö. a „jogászi világkép" ismeretelméleti értelemben vett bírálatára s ontologikus (lételméleti) szerepében tényleges fegyelmező, korlátok közt tartó hatásának újramegerősítésére a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő], VI. fej. 4. pont, különösen 251. és köv. o.

seit is eredményezik. A teljesség igénye nélkül hadd tekintsük át három változatát az alábbiakban:

DWORKIN: láncírás

Elsőként, RONALD DWORKIN szerint[43] a jog nem más, mint láncírás. Olyasmi, mint amikor társaságban – játékként – valaki írni kezd egy történetet; majd soronként (mondatonként, bekezdésenként, avagy oldalanként) mindig más folytatja. Nos, minden ilyen folyamatírás – elvileg – egy egyre szűkülő gondolati láncolatot alkot. Hiszen mindenki, aki bekapcsolódik a történet folytatásába, valamiképpen elődeire és az átvett történet előzményeire válaszol, valamiképpen a történet alaphelyzetéből s a korábban már rögzített adottságaiból indít, tehát – ilyen vagy olyan módon, sőt még akkor is, ha az elhallgatás vagy a megszakítás útját választaná – a megkezdett történetet folytatja. Ám felvetődik joggal a kérdés: valóban a megkezdett történet-e az, amit folytat, még ha az előzmények ismeretében is? Nem önmagát valósítja-e meg inkább, megragadva a számára kínálkozó alkalom egyszeriségét? Tehát nem arról van-e esetleg inkább szó, hogy bármiféle far(k)ok bármikori csóválását előzmények teszik ugyan lehetővé; annak eldöntése azonban, hogy e láncírásban a mindenkori utolsóként jelentkező láncszem, vagyis az éppen adott farok mire és miként csóvál, mégiscsak a láncíró saját elhatározásától függ? Következésképpen a mindenkori utolsó láncszem, akiről az imént még azt állítottuk, hogy a történetet „folytatja", ehelyett inkább úgy fog vélekedni, hogy mindazok, akiket – úgymond – „folytat", pusztán csak lehetőséget adtak néki az írásra? Végkövetkeztetését illetően tehát DWORKIN – saját társadalmi közegének normatív szerkezetektől gyengén még valamelyest befolyásolt összefüggéseiben[44] – úgy érezhette, hogy amennyiben a játék egyáltalán

[43] Ronald Dworkin *Law's Empire*, 228–232. o.

[44] Hiszen éppen a nyugati (s ezen belül elsődlegesen az angol–amerikai) világ közismert önteltségét, valamint bevégzettségének s önmaga számára nyilvánvaló és végérvényes (pl. FRANCIS FUKUYAMA a történelem végéről mint a liberalizmus végső győzelméről alkotott önhitt reálutópiájával is jól példázott) egyetemességének a valláspótlékát kell látnunk abban is, ahogyan ugyanez a világ RONALD DWORKIN (elsősorban megalapozó jelentőségű résztémákban, mindenekelőtt az elv és szabály elméleti kérdésében és argumentációs gyakorlati alkalmazásában kisugárzó hatású) művét úgyszólván kivétel nélkül mint jogfilozófiát – tehát mint általános tudományos értékű állásfoglalást – fogadta, holott éppen

[elméletépítés puszta konvención]

a történet folytatására irányult, úgy e szándékból valami talán mégis megvalósulhat: a felek várhatóan legalább törekedni fognak ennek vállalására.

FISH: minden folytatás új kezdés

Nos, a második változat képviseletében STANLEY FISH már radikálisabb, és az előző előfeltevést illetően egyszersmind pesszimistább is.[45] Ő már imigyen kérdez: ugyan miért is törekednének a történet „folytatására", hacsak az időben egymásra következő helyzetek egyúttal nem valósítanak meg láncszerűen egymásra következő folyamatmeghatározásokat is? Hiszen – hívja fel a figyelmet – elvileg minden helyzet egyedi, elsősorban a saját közegétől meghatározott. Ugyanakkor tudvalevő, hogy minden egyes helyzet új lehetőségeknek a kozmoszát jelenti, így pedig éppen feltételez a maga épp így léte összes adottságából kiinduló s annak megfelelő újraindításokat és elágazásokat egyaránt. Ezek között fennáll ugyan az egymásra következés származási kapcsolata, de ez nem genetikai, tehát az elvi lehetőségeknek a kozmoszát egyszersmind nem szűkíti. Az tehát, amiből a mindenkori láncíró mint „folytató" kiindul, csupán annyi szereppel rendelkezik, hogy – úgymond – történelmi ürügyet szolgáltatott az írásra.

YABLON: elvi meghatározatlanság emberi döntéssel környezeti újrameghatározódásban

Harmadikként végezetül CHARLES YABLON kíméletlen egyértelműséggel levonja a dekonstrukcionista megközelítésből immár törvényszerűen kínálkozó következtetést:[46] a társadalmi életben, kommunikációnkban minden konvencióinktól függ.

alapmeghatározottságát illetően DWORKIN műve olyan alkalmazott érvelési tan csupán, amelynek jellegzetes terepe kizárólag New York (stb.) sajátos entellektüel (politikai, tudományos és szakmai professzionális) elitjével példázható (eltérő közegben tehát eleve relevancia és referencia nélküli) elvont, univerzalizáló, doktriner liberalizmus. Mindenesetre az elmúlt évtizedek során ebban a közegben DWORKIN még – joggal – úgy érezhette, hogy léteznek játékszabályok, s ilyenek szerepét betöltő egyéb konvenciók. Ma már nem lehetne oly biztos ebben sem.

[45] Stanley Fish *Doing What Comes Naturally* Change and the Rhetoric of Theory in Literary and Legal Studies (Durham & London: Duke University Press 1989), 87–119. o.

[46] Charles M. Yablon 'Law and Metaphysics' *The Yale Law Journal* 96 (January 1987) 3, 613–636., különösen 625–635. o. [Varga Koppány fordításában lásd 'Jog és metafizika' in *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához* szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 1996), 106–119. o. {Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/1}].

Mivel kommunikációs gyakorlatunkban éppen az a sajátos, hogy minden egyes lépés nemcsak visszacsatol, de ismételten konvencionalizál is, a konvenciók aktualizálása pedig (jóváhagyás és megerősítés esetén is) magában foglalja egy – önmagában talán érzékelhetetlen és láthatatlan, egymásra halmozódottságában azonban valóban új indítássá összegződő hangsúlyeltolódás, s ezzel egy – új meghatározás lehetőségét, nos, elvileg ezért az egész folyamatot (tehát mindig és mindent) meghatározatlannak kell tekintenünk. Az elvi meghatározatlanság persze – önmagában – még nem feltételez törvényszerűen káoszt vagy anarchiát. Önmagában annyit jelent csupán, hogy a társadalmi megértés, a hagyományok átadása és átörökítése világában, azaz a társadalmi mozgásfolyamatokban a mechanikus kapcsolatok s az okságira emlékeztető meghatározások immár nem élnek tovább. Az ember társadalmi világában immár kizárólag környezeti befolyásolások teremthetnek a társadalmi folytonosságban megnyilvánuló megbízhatóságot. Olyan behatárolások ezek, amelyek azt is magával az átvevő emberrel vállaltatják és válaszoltatják meg, amit pedig – társaival kommunikációt folytatva vagy elődeitől örökül véve – látszólag készen kap a megelőző generációktól.

5.2. JELENTÉSEK KÖZÖSSÉGI TUDÁSA

Jelentés mint folyamat(osság):

Mindezek után meg kell kérdeznünk: végül is, mi hát a jelentés? Válaszunk pedig – a fentebb bemutatott egyes jelentéselméleti megfontolásokat többé immár nem ismételve – lakonikus lesz: egyfajta társadalmi gyakorlat, mely a kommunikációs gyakorlatban részes társadalmi szereplők megértéseit egyik megértési (közlési) aktusról a másikra viszi át, miközben nem csupán magát a kommunikációs folyamatot reprodukálja, de újralétesíti magát az e folyamatban hordozott és közvetíteni folytonosan megkísérelt megértést is. A jelentés nem egyszer és mindenkorra adott 'dolog' tehát, hanem folyamat; sőt, pontosabban: egyfajta kontinuum. Valamiféle folyamatosság, amelynek irányító tényezői és korlátai egyaránt magában a társadalmi gyakorlatban, annak ismételt újrakonvencionalizálásában rejlenek. Voltaképpeni mibenlétét tekintve ezért a jelentés

aligha különbözik bármiféle egyéb társadalmi formalizációtól. Vagyis a nyelv léte és szerepe önmagában nem más, nem különbözik attól, mint a keresztbe fektetett gallyé az úton, vagy megkötött csomóé a zsebkendőn. Az elemi kommunikációs aktus éppen a megértés visszacsatolásával fejeződik be. Az egyedi kommunikációs aktus tehát kommunikációs folyamattá válása révén újraképzi, újralétesíti a kommunikációban hordozott értelmet – és ezzel újraintézményesíti a jelentést –, de mindezt csakis egy újrakonvencionalizáló újraértelmezés függvényében teszi.

szerepjátszások együttműködésben

Indokolt hát ismételten rákérdeznünk: mi is ez a társadalmi jelleg, amit a jelentés kapcsán említettünk? És miből áll össze maga a társadalom? Nos, válaszunk e ponton csakis egyféle lehet: intézményekből. Ámde – folytathatnánk a kérdést – miből is áll össze az intézmény? Nos, tapogatódzó válaszunk most már egy fokkal körmönfontabb lesz: egymással együttműködő személyek szerepjátszásából. De hát a kérdés ismét kikívánkozik: miből áll össze ez az együttműködés? Ki és miként, s főként milyen tartalommal szabja meg a kereteit? Nos, a válaszból ennyit előrebocsáthatunk: 'együttműködés' és 'szerepjátszás' egymást kiegészítő fogalmak. Egyik a másikból következik; és kölcsönösen meg is határozzák egymást. Miből adódik hát a szerep?

5.2.1. Nyelvi aktus

Nyelvi közlés: aktív társadalmi önszabályozásban önreproduktív folyamat

Néhány évtizede bukkant fel mindenekelőtt az angol–amerikai nyelvi analitikus irodalomban az ún. nyelvi aktuselmélet. LUDWIG WITTGENSTEIN kétkedése, kíméletlen kérdésfeltevései és az alaphelyzetekre történő elemző visszavezetései nyomán a nyelvi aktuselmélet kiszakította a társadalmi kommunikáció alapvető anyagául szolgáló nyelvi közlést a hagyományos ismeretelméleti keretből, és nagymértékben társadalomontológiai jelentőségű ténnyé, azaz cselekvő és teremtő aktussá emelte. Ezzel egyidejűleg a logikai megközelítés és magyarázat korábbi látszólagos egyeduralma is megszűnt, s ezt immár egy *aktív társadalmi önszabályozás* lehetőségeként tekintett, ugyanakkor *önmagát reprodukáló folyamat* részévé és puszta vonatkozásává tett felfogással helyettesítette.

JOHN AUSTIN szemében[47] – kiindulópontként véve, hogy szavakkal nemcsak külvilági tények és összefüggések reproduktív reflexei lehetünk, de saját világot teremtve cselekedhetünk is (azaz szavainkkal nemcsak a külvilágról passzívan beszélhetünk, de aktívan külvilágot magunknak létre is hozhatunk) – a puszta beszéd és a beszéd útján történő cselekvés (vagyis az ún. performatív aktus) megkülönböztetése vált fontossá. Ebben a gondolatkörben performatív az, ami által olyasmit adunk a valósághoz, ami a beszéd aktusa nélkül abban nem létez-(het)nék.[48] Ez pedig – mint láttuk már – mindenekelőtt nem más, mint az intézményesedés.[49] Egyetlen jól megfogalmazott példával élve: amennyiben kijelentem, hogy mennyi a 'súlyom', vagyis hány kilogrammot 'nyomok', akkor látszólag egy csupán fizikális összefüggésről adok számot, amely összefüggés a tömegvonzás világában elfoglalt helyemről közöl valamit. Mégis, mindebben a közlésben az egyetlen 'nyers' tény az, hogy konkrét létünk létrehoz olyasmit, amit egyébként nehézkedési erőként ír le a fizika – és ez valóban független személyes létünknek a konkrétságától, hiszen bármi egyéb is előidézhetné akár ezt, akár ennek valamiféle (mennyiségileg kisebb vagy nagyobb) változatát. Mindazonáltal az már teljességgel konvencionális, azaz elfogadott társadalmi intézményektől fog függeni, hogy – történetesen – a fenti összefüggést kilogrammban mérjük (és nem fontban vagy pudban), s hogy erről történetesen

Beszéd → beszéddel cselekvés (performáció) → intézményesedés

(példa: mennyi a „súlyom")

[47] John L. Austin *How to Do Things with Words* [1955] 2nd ed. J. O. Urmson & Mariana Sbisá (London, Oxford, New York: Oxford University Press 1976) x + 169 o. – magyarul – *Tetten ért szavak* ford. Pléh Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1990) 158 o. [Hermész könyvek] – és J. L. Austin 'Performative Utterances' in John L. Austin *Philosophical Papers* (Oxford: Clarendon Press 1961), 220–239. o.

[48] Vö. pl. Austin 'Performative Utterances' és Alexander Sesonke 'Performatives' *The Journal of Philosophy* 62 (1965), 459–468. o. Jogi vetületének gazdag irodalmából vö. pl. Dennis Kurzon *It Is Hereby Performed...* Explorations in Legal Speech Acts (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamis Publishing Co. 1986) 81 o. [Pragmatics & Beyond: An Interdisciplinary Series of Language Studies VII:6].

[49] Vö. pl. G. E. M. Anscombe 'On Brute Facts' *Analysis* 18 (1958) 4, 69–72. o. és John R. Searle *Speech Acts* An Essay in the Philosophy of Language (London: Cambridge University Press 1970) vi + 203 o.

magyar nyelven történetesen a fenti szavakkal ('súly'; 'nyom') kommunikálunk.

(példa: „esik az eső" X megígérem")

Mindezek alapján a továbblépéshez elegendő annyi is, hogy az előbbi különbségtétel nyomán két jellegzetes kijelentési formula – például: az, hogy „esik az eső", és hogy „megígérem" – között található lényegi különbséget megvizsgáljuk.

Az, ami konstatív, verifikálható

Az elsőről nyilvánvalónak tetszik kezdeti sejtésünk. Eszerint annak kijelentése, hogy „esik az eső", valóban leír valamit, ami azonban e leírás nélkül is adott, létezik, zajlik. Kijelentésünkkel tehát nem teszünk egyebet, mint hogy legfeljebb az egyébként jelenlévőt tudottá tesszük. Ennek megfelelően előfordulhat az is, hogy tévedünk. Annak kérdését pedig, hogy itt és most az igazság vagy a hamisság esetéről van-e szó, úgy deríthetjük ki, ha kijelentésünk ismeretelméleti értelemben vett ún. igazságértékét vizsgálva ezt megnyugtató eredménnyel 'verifikáljuk' vagy 'falszifikáljuk'.

Az, ami intézményteremtő, konvencionális keretet hoz létre

A második példa – a „megígérem" elhangzása – viszont az előbbihez képest már valóban mesterkéltnek, azaz intézményt mesterségesen teremtőnek, s ennyiben eleve valóságot létrehozó alkotó aktusnak tetszik. Ennek megfelelően meg kell róla állapítanunk, hogy – az ismeretelméleti értékű állítással ellentétben –

- az, amiről szól, maga is beszédaktussal jön (és jöhet csak) létre, nélküle tehát nem léteznék;
- az, amit e beszédaktussal létrehozunk, magunkban (különkülön vett magányunkban, egyedenként) nem jöhet létre, hanem csakis valamiféle (egyedeinkből szervezett) közösségben. (Ez persze rögtön felveti a kérdést: mi a helyzet akkor, ha például egy magunkban elsuttogott ima részeként ígérünk? A tudós válasz feltehetően rögvest az ima szimbolikus szerepére fog rámutatni, s a következőképpen fog érvelni: bármennyire magányunkban végezzük is az ima aktusát, imádkozásunk lényege éppen abban rejlik, hogy a fohászkodás megszólítottjával párbeszédet kezdeményezünk. Ezért az ima során tett ígéretünk – éppen nem szándékunk ellenére, hanem annak megfelelően – közönséges, bár a megszólított lény minőségét tekintve talán megkülönböztetett jellegű és jelentőségű ígéretként fog megnyilvánulni);

- annak jelentése és értelme, hogy valamit 'megígérünk', csakis intézményes keretben, valaminek az eseteként képzelhető el és konstruálható meg – tehát kizárólag egy 'ígéret'-nek nevezett intézmény eseteként betagoltan állhat fenn;
- az az intézmény pedig, amelynek e megnyilatkozásunk (vagy az ennek eredményeként létrejött konkrét intézményesedés) az esete, csakis az ezen intézményt ténylegesen létesítő ún. konstitutív szabályok termékeként jöhet létre; következésképpen
- bizonyos (előzetesen megszabott) szabályok szerint kell eljárnunk (és a szabályoktól megszabott eljárást végig kell csinálnunk) ahhoz, hogy a konstitutív szabályok szerint létrehozható konkrét intézményesedés bekövetkezzék, vagyis hogy az intézmény 'létrejöjjön' és 'megvalósuljon'.[50]

5.2.2. Társadalmi intézményesedés

Intézményesedés mint társadalmiasodás:

A nyelvi aktus természetének felismeréséből össztársadalmi méretekben s általánosításban legalábbis kettős következtetés adódik. Egyfelől tudatában kell lennünk annak, hogy az intézményesedés folyamata megfordíthatatlan. Ez az irreverzibilitás annyit jelent, hogy az intézményesedés csakis (azaz: legfeljebb, ámde a megvalósulás minden esetében: szükségképpen) további intézményesedést szül, és minden olyan intézményi jellemző vagy intézményi vonatkozás, amely egy kapcsolatrendszerben megjelenik, egyszersmind magát az egész kapcsolatrendszert is – mint összegészet – intézményivé avatja. Ismételt megfogalmazásban: bármely intézmény kapcsolatrendszere vagy összetevőinek hálózata maga is óhatatlanul intézményivé válik. Másfelől pedig éppen e folyamat következményeképpen – amit LUKÁCS GYÖRGY a „társadalm(i)asodás" megfordítha-

[50] Ez fordított módon is érvényesülhet. Minthogy például az Egyesült Államokban 'háború' csak kongresszusi deklaráció nyomán állhat be, az 1950-es évek ezt nélkülöző koreai hadviselését kizárólag 'koreai konfliktus' vagy 'ENSZ rendőri akció' néven illették: „Minthogy a jelenség nem elégítette ki a státuszfunkció reáépítéséhez szükséges terminust, a »háború« terminusának alkalmazását elkerülték." John R. Searle *The Construction of Social Reality* (London: Penguin 1996), 89. o. [Penguin Philosophy].

[terminológiai játék konstitutivitás függvényeként]

tatlanul előrehaladó folyamatának nevezett[51] – látnunk kell, hogy az 'intézményi' jelleg vagy jegy különválasztása a 'nem intézményi' jellegtől vagy jegytől (a tények körében például a 'nyers' tény elkülönítése az 'intézményi' ténytől) egyre inkább – s éppen a társadalmiasodás folyamatának visszafordíthatatlan előrehaladásával – pusztán viszonyítás kérdésévé, vagyis teljességgel viszonylagossá válik. Hiszen perspektívájában az intézményesedés befejezhetetlenül végtelen; ugyanakkor bármiféle 'nyers' tényből aligha fog maradni más, mint amit legfeljebb puszta elvonatkoztatás révén esetleg azzá nyilvánítunk.

absztrakció, konstitutív szabályok terméke

Az intézmény ugyanakkor – mint láttuk – konstitutív szabályok terméke. Következésképpen távolról sem független a normáktól, egy normák által szabott kritériumrendszer megvalósulásától. Az a körülmény tehát, hogy egyáltalán 'intézményről' szólunk, maga is puszta absztrakció. Hiszen, mint láttuk, intézménydefiniáló szabály kell hozzá, a szabály kritériumszerűségeit kielégítő magatartás, továbbá legalább egyikük intézményteremtő (aktualizáló) szándéka azok közül, akik e szóban forgó szabály szerint felek (partnerek) az intézményben – amennyiben a szabály szerint ez egyoldalú cselekvőséggel is aktiválható (pl. 'élelmiszerrel ellátása' egy magatehetetlen idős embernek); illetőleg a felek közös akaratnyilvánítása – amennyiben az intézmény nemcsak külső magatartás tanusítására (pl. házasságkötésben a boldogító 'igen' kimondására), de egyúttal ebben rejtett konszenzusra is épül (megkülönböztetve házasság kötését a házasságkötésnek akár gyakorlásától, akár színpadi eljátszásától). Ugyanakkor az, amit általában ilyen vagy olyan intézménynek (pl. a 'szülői jog gyakorlása' a gyermekkel fennálló természetes kapcsolatban vagy a természetes emberi kommunikáció a 'szólásszabadsággal élés' mezőjén belül, de innen pl. a 'rágalmazás' mezejétől) gondolunk, valójában csupán végtelen számú egyedi 'megtestesülés' formájában, tehát a legkülönfélébb megvalósulási kísérletekben és persze mindezeknek befejezett változatában létezik. Ebből következően maga ez a létezés sem lehet más, mint folyamatos h u l l á m z á s, vagyis

[51] Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976). Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), különösen 169. s köv. o. [Gyorsuló idő].

fluktuálás és fluktuáltatás, mely által, melynek során és melynek következményeképpen egy adott intézmény – éppen adott intézményi mivoltában – vagy megerősíttetik, vagy érintetlen marad, vagy pedig éppen meggyöngül. Azon aktusoknak a java része, amiket elemző műveleteinkkel a társadalmi gyakorlatból kiemelve további vizsgálódásra elkülöníthetünk, ugyanakkor csupán közbenső jellegű. Azaz az ilyen és hasonló aktusok tömege által ugyan megerősíttetik, érintetlen marad vagy éppen meggyöngül egy adott intézmény, bármely kérdéses aktus azonban ugyanakkor vonatkozik, kihat, hasonló alakító befolyást gyakorol egy vagy több más, eltérő intézményi hálóra is – közelítődve hozzájuk, távolodva tőlük, vagy egyszerűen csupán viszonyítható kapcsolatba kerülve vélük.

fluktuálva valósul meg

Míg korábban, a normafelfogás dilemmáinak a vizsgálata kapcsán[52] a normalitás és a rendkívánalom kritériumszerű megfogalmazhatósága adta okfejtésünk fordulópontját, itt az intézményi mivolt és keret (a „konstitúció") kritériumszerű meghatározhatósága lesz majd a voltaképpeni kérdés. Módszertani szemmel nézve azonban ugyanarról a dilemmáról van szó: miként lehet valami önmagával változatlanul azonos, ha valójában nem önmagával változatlan azonosságában, hanem csakis ilyen vagy olyan módon, értelemben és vonatkozásban, közelítő megnyilatkozásban fordul elő, bukkan fel és azonosítható?[53]

azonossága is gyakorlattól függő folyamat

A probléma voltaképpeni teoretikus érdekességét az adja, hogy mindeközben nyelvi megnyilatkozásaink – beszédünk és a beszéd révén véghezvitt cselekvésünk – egyetlen közege változatlanul semmi más, mint maga a társadalom közlési (az-az jelentést közvetítő és – szokásosan – partnereivel megértető) gyakorlatának a megszakítatlan folyamata. A kommuniká-

konvenciók újrakonvencionálásával

[52] Lásd 4.3.1. pont.

[53] Annak kérdésére, hogy mi is voltaképpen az 'ígéret', választ csak szótárban vagy tankönyvben fellelhető meghatározásból nyerhetünk – az ilyen meghatározás viszont magával az 'ígéret'-tel semmiképpen sem azonos. Valóságos létezőként, mint tudjuk, még az 'ígéret' típusa vagy átlagos előfordulása sem létezik. Ami létezik, mert valóban előfordul, az számtalan különféle fogalmi hálóba és kapcsolatrendszerbe vonható és úgyszólván végtelen fogalmiasításra lehetőséget kínáló eseménytömeg, melyek közül számosat mi magunk – érdekeinkkel megegyező és bizonyos következetességet mutató kommunikációs gyakorlatunkban – 'ígéret'-ként nevesítünk.

[példa: 'ígéret']

ciós gyakorlat pedig, mint korábban láttuk, a maga részéről nem más, mint az alapjaként szolgáló konvenciók folyamatos fenntartása, megerősítése és aktualizálása, vagyis – óhatatlanul, tehát akár akarjuk, akár nem – a már meglévő konvenciók egyedi kommunikációs aktusainkkal történő újrakonvencionalizálása.

Társadalmiság: jelentések + intézményi gyakorlat

Van-e bármi más, ami a társadalmat létrehozhatja? Lehet-e bármi más, amire még támaszkodhatnánk? És mik lehetnek egyáltalán a fogódzóink? Mint az imént láttuk, számunkra végül is nem marad más egyéb, mint

- a jelentés, amely csakis kommunikációs visszajelzés útján nyerhet megerősítést és vivődhet át kommunikációs partnerünkhöz, tehát maga is megállapodásszerű; valamint
- a kommunikációs aktusok tömegével létrehozott intézményi gyakorlat, ami adott (intézményi) szintről tekintve ugyan állandó fluktuációt mutat, egy magasabb (intézményi) kiválasztó szinten azonban már – éppen általunk, mint a mindenkori társadalmi kommunikáció résztvevői által – úgy határoztatik meg mint (adott) intézményi megvalósulás, vagyis mint valamely ismertként felfogott és adottként fogadott intézménynek az esete.[54]

Σ: az intézményiség nyelvi újrakonvencionalizálásra utalt

Ezzel pedig visszaérkeztünk a nyelvi közlés és az intézményi lét viszonylagos azonosságához és kölcsönös egymásrautaltságához – filozófiai perspektívában szemlélve pedig annak állításához, hogy nyelv és intézményi mivolt voltaképpen nem más, mint ezeknek pusztán egymásra vetített vonatkozásai. Hiszen az intézményi létről sem állapíthatunk meg mást, mint hogy

[példa: 'ígéretet teszünk']

[54] Mindennapi gyakorlatunk során vagy annak erkölcsi, szakmai hivatásrendi vagy jogi hátterét adó várakozások talaján cselekedve, többnyire és elsődlegesen nem az 'ígéret' fogalmi tartalma és terjedelme felett szoktunk merengeni, hanem – ha és amennyiben egyébként cselekvésünk logikája ezt így diktálja, úgy mindközönségesen – „ígéretet teszünk". Ám az elemzés szintjén ettől eltérő síknak fog bizonyulni, hogy ha bármely okból cselekvésünk helyességének a közelebbi ellenőrzésére vagy éppen külső (erkölcsi, hivatásrendi vagy jogi nézőpontból történő) megítélésére kerülne sor, úgy az (igért vagy adott) ígéretet immár kizárólag a kérdéses 'ígéret' fogalmi osztályának a megvalósulásaként vagy meg-nem-valósulásaként fogjuk besorolni.

- csakis (nyelvileg vagy kellő utaló magatartással) performáltan állhat elő, és
- folyamatszerűségében csak és kizárólag a (nyelvi) jelentés ismételt újrakonvencionalizálásához hasonlatosan aktualizálható.

5.3. AUTOPOIETIKUS RENDSZERVÁLASZ

„Black box": in-put és *out-put* közti feldolgozás

FRANCISCO J. VARELA és HUMBERTO R. MATURANA chilei természettudósok hosszú évek kutatásai nyomán egy módszertani gondolatra bukkantak a molekuláris sejtbiológia körében, a sejt reprodukciójának a kutatása kapcsán. Vizsgálódásuk annak megmagyarázására irányult, hogy mi is megy végbe a sejtben, amikor újratermelődik? Hiszen mikroadatok tömegéből világosan érzékelték, hogy a folyamat rendszerszerűen viselkedik már

12. ábra

az egyedi sejt esetében is. Mégis, akár belülről z á r t rendszerként próbálták a magyarázatot, melyben egy mindenkor készen kapott kód szerint változhatatlanul megy végbe az új sejt termelődése, akár n y i t o t t rendszerfelfogással kísérleteztek, melynek értelmében a környezet alakította magát a megújulás folyamatát, a voltaképpeni válasz kisiklott kezeik közül. Végül is megoldást számukra a rendszerszerűség új látásmódja hozott. Ez a kiindulási helyzet [*in-put*] és a végeredmény [*out-put*] világos számbavételére épült, s annak statisztikai-módszertani elemzéséből, hogy végül is miből mit eredeztetett a folyamat, írták le magának a folyamatnak a jellegzetességeit *(12. ábra)*.

benne: reprodukció ténye / öntörvényűség alapján

MATURANA és VARELA úgy találták – és a fenti ábrától sugallt képletben nekünk is ezt kell látnunk –, hogy egyetlen biztos fogódzónak csak a r e p r o d u k c i ó m e g t ö r t é n t é t tekinthet-

jük. Ami viszont ezen belül zajlik, az teljesen öntörvényű, önalkotó, önmagára vonatkozó és önmagára vonatkoztatott, hiszen – és ez volt konkrét sejtbiológiai kutatásaik természettudományi következtetése – a reprodukció közegét, határait, belső törvényszerűségeit és módját maga a rendszer, működése közben és által határozza meg. A rendszer tehát folyamatosan kapcsolatban áll a külvilággal, melynek során létrehozza saját újratermelődése feltételeit, ismételten meghatározza mozgása határait, és végül összetevőivel újralétesíti önmagát. A voltaképpeni módszertani újdonság pedig mindebben az volt, hogy ez az önteremtés távolról sem ismeretelméletileg értelmezhető hiányról vagy hézagról, űrről, szakadékról tanúskodik. Sőt, mint kimutatták, nem is hiba, hogy minderről előzetesen nem tudtunk; és nem is valamilyen agnoszticizmus (vagyis a tudás, a megismerhetőség ellehetetlenülése) bevallása, ha – joggal egyébként – úgy érezzük, hogy minderről előzetesen nem is tudhattunk. A két kutató felismerésének az újdonsága éppen abban rejlik, hogy nem is volt miről előzetesen tudnunk, mert mindazt, ami a reprodukció során lezajlik (beleértve a folyamat határait, belső törvényszerűségeit és módját is), esetről esetre maga a rendszer hozza létre.[55]

Autopoiesis: öngenerálás, törvényszerűségeinek a folyamatban létrehozásával

Autopoiesis ez – 'önteremtés', mert folyamatában a rendszer nemcsak saját jelenét szervezi, de önmaga jövőjében saját önreprodukciója kereteit, határait és módját, sőt reprodukcióra kerülő összetevőit is maga hozza létre (választja ki, szervezi és működteti), s ezzel önteremtése folyamán egyszersmind és szükségképpen újratermeli önmagával való azonosságát is.[56]

[55] Klasszikus összefoglalásként lásd Humberto R. Maturana & Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition* The Realization of the Living [De Máquinas y Seres Vivos (Santiago de Chile: Editorial Universitaria 1972)] (Dordrecht, Boston, London: Reidel 1980) xxx + 141 o. [Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 42]; Francisco J. Varela *Principles of Biological Autonomy* (New York: Elsevier 1979); Humberto R. Maturana 'Autopoiesis' in *Autopoiesis* A Theory of Living Organization, ed. Milan Zeleny (New York & Oxford: North Holland 1981).

[56] Filozófiai összegzésben lásd Humberto R. Maturana 'Man and Society' in *Autopoiesis, Communication, and Society* The Theory of Autopoietic Systems in the Social Sciences, ed. Frank Benseler, Peter M. Hejl, Wolfram K. Köck (Frankfurt am Main & New York: Campus 1980), 29. o., utalva arra, hogy mindez csak a kísérleti orvostudomány megteremtője, CLAUDE BERNARD ere-

A társadalomban is önszervező önvezérlés

Mint az olyankor lenni szokott, amikor egy alkotó gondolat megfogalmazódik, hamarosan itt is beindultak a követők irányzatai és iskolái az eredendő gondolat filozófiai általánosítására és lehetséges társadalomelméleti jelentéseinek és következményeinek a kiaknázására. Ennek megfelelően és kísérő jegyeként hajdani felszabadító hatása is hamarosan egyfajta németes szigorúsággal végigvitt doktriner vitákba és sematizálásokba torkollott.[57] Pedig az emberi megismerés és különösen a társadalmi cselekvés – s mindebben kulcspontként a jelentésadás és jelentésnyerés[58] – folyamatainak a megértésében az *autopoiesis* alapüzenete változatlanul módszertani megújulásra ösztönöz, miközben változatlanul azt sugallja, hogy eleve beépített törvényektől és rögzített pályáktól látszólag mentes társadalmi folyamatainkban is hosszú távon megbízhatunk; sőt a folyamatok mozgásukban kijelölnek olyan kereteket és korlátokat is, amelyek segíthetnek bennünket abban, hogy az önszervező és önvezérlő (sőt, végső soron egyenesen önteremtő) folyamatokban végül is lezajló autopoietikus rendszerregenerációt, vagyis a rendszer folyvást megújuló újraépülését az (olykor a dekonstrukcionizmus teoretikus tógájába öltöztetett) anarchikus szabadosságtól, gátlástalanságtól és korlátozatlanságtól elválaszthassuk.

dendő felismerésének – *Introduction de la médicine expérimentale* (Paris: Baillière 1864) – kései újrafogalmazása.

[57] Kitűnő áttekintést ad NIKLAS LUHMANN és GUNTHER TEUBNER néhány legfontosabb írásának közzétételével *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége* Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából, szerk. Cs. Kiss Lajos & Karácsony András (Budapest: ELTE „Összehasonlító Jogi Kultúrák" projektum 1994) 124 o. [Jogfilozófiák]. A mozgalom kifulladás előtti legjobb tanulmánykötetéként lásd *Autopoietic Law* A New Approach to Law and Society, ed. Gunther Teubner (Berlin & New York: de Gruyter 1988) viii + 380 o. [European University Institute, Series A, 8]. Korai szakmai állásfoglalásként vö. még Agostino Carrino 'Autopoiesi dell'ordinamento dinamico diritto e sociologia in Kelsen' *Sociologia del diritto* (1991) 2, 13–42. o.

[58] A terminusra lásd Ch[aïm] Perelman 'Avoir un sens et donner un sens' *Logique et Analyse* (1962), No. 5, 235–250. o.

LUHMANN: normatív zártság az információ-befogadás nyitottságában

NIKLAS LUHMANN német szociológus társadalomelméletében[59] az *autopoiesis* úgy jelenik meg, mint egy-egy társadalmi (al)rendszer eredendő kettőssége a (normatív) zártság és a (kognitív, vagyis megismerésre irányuló) nyitottság egyidejű szorításában. Eszerint zártsága biztosítja a kérdéses társadalmi (al)rendszer mozgásának, vagyis (re)produktív folyamatainak az önazonosságát, ezzel egyidejűleg viszont nyitottsága lehetővé teszi, hogy minden más társadalmi (al)rendszerrel egyidejűleg kommunikálva (tehát végső soron egyfajta kölcsönhatásban) a társadalmi összegészben alkalmas módon funkcionáljon. Ilyen módon a mindenkori rendszerszerű szerveződés (kognitív) nyitottsága adja létének az értelmét, míg (normatív) zártsága biztosítja létének a kereteit – azzal, hogy a mindenkori társadalmi összegészt társadalmi (al)rendszereknek olyan halmazaira bontja szét [ez az, amit az *Ausdifferenzierung* terminusával jelöl], amelyek funkcionálisan elkülönülnek egymástól, miközben – a folyamatok mindenkori eredménye felől visszatekintve – mégis összeműködnek egymással.

a társadalmi *Ausdifferenzierung* folyamataiban

visszacsatolva az alrendszerek versengését

A fentiekhez hasonlatos fejtegetések alapjainak és következményeinek a végiggondolása mégis arról győz meg, hogy az autopoietikus rendszergondolatban egyidejűleg egy, az előbbieknél általánosabb felismerés megsejtése is benne rejlik. Eszerint az *autopoiesis* nem lezárja, mintegy kodifikálja a társadalmi összegész belső tagolódását, hanem – lehetősége szerint – éppen egymással versengő pályák sokaságát hozza létre benne. Ennek megfelelően egy-egy (al)rendszer a saját mozgásának belülről kiinduló belső (le)zárása útján nem annyira merevíti, mint inkább éppen mindenkori folyamataitól visszacsatolttá teszi, tehát – lehetősége szerint – a rendszer reprodukciójának a meghatározásáért versengő különféle mozgások függvényé avatja azt, hogy miként is alakulnak a mindenkori lezárás kritériumai. Ebből fakadóan az, amit egy statikus logikai leírás zártságként láttat, a folyamat dinamikája felől szemlélve

[59] Vö. pl. Niklas Luhmann tollából *Die Wissenschaft der Gesellschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1990), 'Legal Argumentation: An Analysis of Its Form' *The Modern Law Review* 59 (May 1995) 3, 285–298. o. és *Das Recht der Gesellschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1997) 598 o. [Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1183]. Általánosságban vö. még Niklas Luhmann *Essays on Self-reference* (New York: Columbia University Press 1990) 245 o.

nem más, mint csupán maga a valóságos működés, melyben lezárulást is pusztán és legfeljebb a mindenkori megfigyelő, a külső analitikus érzékelhet – és ő is pusztán azért, hogy egyáltalán szólhasson minderről, vagyis mindenekelőtt számot adhasson a rendszer reprodukciójának folyamatosságáról. Mindaz tehát, amit 'tény', 'fogalom', 'logika' és 'gondolkodás' mai újraértelmezéséről és a megismeréstudományok legújabb felismeréseiről az eddigiekben elmondottunk, pontosan a folyamatok önteremtése (és a logikai rekonstrukció számára kimutatható önlezár[ul]ása) *autopoiesis*ében találhatja meg szemléleti képét és egyszersmind a valóságos világ jegyeiben gyökerező fogódzóját.

Σ: alany + tárgy statikuma helyett elsajátításban saját környezetét teremtő folyamat

Szemben tehát minden korábbi felfogással, mely önálló entitások sorozataként láttatott bennünket, embereket csakúgy, mint külvilágunkat – ezt az úgymond „tudatunktól függetlenül létező objektív" valóságot, melyben olyan törvényszerűségek munkálnak, amelyek feltétlenül, egy mechanikus szükségszerűség erejével érvényesülnek, irányítva a külvilágunkkal történő esetleges találkozásainkat is, mikor úgymond 'megismerő' alanyokként a 'megismerendő' tárgyba hatolunk avégett, hogy saját törvényszerűségeinkkel annak a törvényszerűségeit feltárjuk (vagy legalább is magunkban, saját „tudatunkban" azt tükröztessük) –, nos, mindenféle ilyen leegyszerűsített, mechanizált, mert a kugligolyók alkalmi találkozásának románcára emlékeztető szemléleti képpel szemben mai megismeréstudományunk összetettebb képet sugall. Éppen az *autopoiesis*ből okulva, történéseinket valóban f o l y a m a t k é n t érzékeli. Hamis vagy látszatszerű dualizmusok posztulálása (pl. a 'megismerő' és a 'megismert' egymást követő sorrendbe aktív alanyként és passzív tárgyként történő elhelyezése) helyett inkább egy egységes eseménysort lát, melyben a környezetével folytatott kölcsönhatás során a cselekvő ember nem egyszerűen megismeri, de e l s a j á t í t á s á v a l egyszersmind t e r e m t i i s k ö r n y e z e t é t. Felismeri, hogy társadalmi valósága az ember produktuma – és ennek az ember alkotta emberi világnak a részei tényeink, fogalmaink, logikánk és gondolkodásunk is. Így egyebek közt az ember teremti a saját nyelvét, melynek segítségével a saját világa részévé avatja környezetét. Részleteket illetően előfordulhat ugyan, hogy homályban botorkálunk. Mégis általában elégsé-

ges, ha folyamatainkban, azok visszacsatolt jellegében, vagyis az emberi gyakorlat önépítő erejében megbízunk. Ugyanúgy, ahogyan tudjuk: újraszerveződünk, amíg csak élünk, mert erre irányuló külön akaratunk vagy gondoskodásunk nélkül is reprodukálódnak sejtjeink. A *check and balance*, vagyis a *control* funkcióit tehát szintén a reprodukciós folyamat maga látja el, és ennek az önszervező, önvezérlő, végső soron önteremtő folyamat autopoietikus önmeghatároz(ód)ásának a keretében tölti be ezt a feladatát (is). Mindez hasonlóképpen történik ahhoz, mint ahogyan papjaink, orvosaink, jogászaink és rendőreink vigyáznak a szabályozás és ellenőrzés embertől kiépített hatalmas gépezetében az emberi deviancia még eltűrhető kereteinek a megóvására – arra tehát, hogy a mindenkori társadalmi reprodukció ne lépje túl a normalitásként elismert (és még elismerhető) értékek és mértékek határait.

emberi gyakorlat önépítő, a *check & balance* visszacsatoltságával

A sejtek tehát újratermelődnek. A mindenkori végpont felől nézve pedig biztosak lehetünk abban, hogy a hozzá vezető út önszabályozása is lezajlik. Számunkra mindenekelőtt azzal kínál fogódzót, hogy meggyőzően láttatja: az ellentétes szélsőségek csapdáját (a korábban vizsgáltak közül mindenekelőtt a naiv realizmusét és a szubjektivizmusét) el kell – és ami a legfontosabb: el is lehet – kerülnünk.

naiv realizmus és szubjektivizmus egyidejű meghaladásával:

Megfontolandó ezért, hogy végső soron miben is látjuk az autopoietikus látásmód felszabadító hatását, s hová és miként is jelöljük ki hangsúlyait. Mert korántsem véletlen, hogy az egész problematika itt és most, a jelentésprobléma körében kerül tárgyalásra. Ugyanúgy csapdákat kell kerülnünk itt is – a *Szkülla* és *Kharübdisz* kettős szorítását ezúttal a lexikális felfogás mechanikussága és a dekonstrukcionizmus korlátozatlan zabolátlansága között érzékelve. Ugyanúgy itt is az emberi kommunikáció folyamatára, visszacsatoltságára, hosszú távú megbízhatóságára kell hagyatkoznunk. És számba kell vennünk minden érvet és megfontolást – még akkor is, ha ezek olykor elbizonytalanítónak tetszenek. Hiszen tudhatjuk, hogy a jelentésadás elvi önkényét is belső kiegyenlítések korlátozzák; az értelmezés mindig gyakorlati összefüggésben történik; és bármely részigazság érvényre juttatása – legalábbis hosszú távon és rendszerszerű összefüggésben – csakis az összegész sérelme nélkül gondolható. Ahogyan, mint láttuk, az egyedi igazság hajszolása sem

belső felelősségvállalás X külső konformizmus

ölthet olyan méreteket, hogy az már-már maga a közösség életét, túlélése esélyeit kezdhetené fenyegetni, a konvenciók és jelentésigazolások szabad játéktere sem korlátlan, hiszen csupán a közösség által még elviselhető keretek közt érvényesülhet. Mértéket mindig a közösség szab; míg deviánsok csak egyénenként lehetünk. S megnövekedett szabadságunk csak látszat, mert a magunk uraiként még inkább a saját ügyünk szolgáivá leszünk. A külső konformizmus könnyedségét ezzel belső felelősségvállalásunk váltja fel, és szükségképpen tudatára ébredünk annak, hogy hamis istenségek puszta játékszerei helyett mindannyian s egyedenként is közös sorsunk letéteményesei lettünk.

zártság és nyitottság egyidejűségével

NIKLAS LUHMANN autopoietikus elméletének csak az egyik újdonsága az, hogy a rendszerzárás momentumától eredezteti a társadalomnak alrendszerekre történő differenciálódását. Telitalálata ugyanakkor, hogy a jogi jelenségben, a jogműködésben kereste az autopoietikus önszervező folyamatok mesterpéldáját. Helyesen, hiszen a jognál tűnik a legélesebben szemünkbe a valóságos feszülés egyfelől a normatív zártság, másfelől az információkra nyitottság között. Hiszen a jog nem más, mint formalizált kultúra, a normatív zártság ezért e kultúrának mellőzhetetlen előfeltétele. Ugyanakkor információkra nyitottsága sem szorulhat háttérbe. Hiszen alapvető viszonyok tekintetében olyan érdekkonfliktusokat kell a jognak megoldania, hogy még a szigorúan formális relevancia feltétlen elsőbbsége mellett se szabad teljesen háttérbe szorítania az ügyeket érintő erkölcsi és más megfontolásokat – legalábbis nem a kellő mértéken (vagyis a szükséges differenciálás által megvont határokon) túl.

Jogban beteljesedési rendszer

Nézzük meg azonban közelebbről, hogy mit is kell a jogban normatív zártságon értenünk? Korábbi elemzések során már tisztáztuk: a jog normatív várakozásokból tevődik össze, és formális követelményei a jog saját beteljesedési rendszerén keresztül jutnak érvényre. A formalizálás és a logizálás azonban a deduktív szillogizmus és a normatív alárendelés képében hiába teremti meg a maga formállogikai kifejezését, győzelme *pürruszi* marad – kérészéletű, sőt utóbb szükségképpen a visszájára forduló –, mert az ún. jogalkalmazás ún. diszkrepanciái formájában úgyis visszatérnek majd az elfojtottnak hitt régi feszülések egyfelől a normatív várakozás, másfelől pedig az ügy érdemét illető társadalmi követelmények, erkölcsi megfon-

tolások (stb.) között. És az, ami egy nem formalizált közegben, még a dilemma saját terminusaiban megfogalmazódhatott, most már logikai formát ölt, és úgy fog fogalmiasítódni, mint az 'alárendelés' 'problémája'. Ez azonban elméleti leírásként véve nem más, mint maga a hamis tudat megtestesülése, hiszen lételméleti nézőpontból éppen nem egyéb, mint a modern formális jogi berendezkedésnek az egyik mellőzhetetlen összetevője.[60]

konvencionalizációnak megfelelően

Eszerint viszont – összevetve a 'felépülés' síkján annak elbizonytalanító hatásával, amit egy szigorúan logikai működési minta esetében is (lehetséges hatását tekintve) a jogerő véletlenszerűsége jelent, a 'működés' síkján pedig mindannak erőteljesen autopoietikus jellegével, amelyet éppen a jelentésnyerés kapcsán megállapíthattunk – a „normatív zártság" egyben normatív nyitottság is, hiszen a „belülről történő zárás" ismét csak nem lehet más, mint egy szemléleti kép, ami viszont lételméleti állításként legfeljebb egy hamis tudat kifejeződése. Mert annak tudatában, hogy a jelentés kontextualizált, nyitott szerkezetű, hermeneutikailag meghatározódó, és végül, pusztán társadalmi folyamatainknak a folytonosságában szüntelenül formálódóan (dekonstruktíve) konvencionalizált – nos, mindezek tudatában inkább csak annyit mondhatunk, hogy ezek a tényezők további (fogalmi) játéklehetőségeket iktatnak be jogi folyamatainkba, ám arra már nem képesek, hogy bármilyen módon formális meghatározással zárhatnák is azokat.

A társadalmi minőség minősítésfüggősége

A közvetlen jogi tanulságokat lezárva, végletes általánosítással ezért az autopoietikus rendszerválasz végső üzeneteként csupán ennyit fogalmazhatunk meg: ennek fényében – bármi legyen is a tartalma vagy formája – végső soron maga a t á r s a d a l m i t ö r t é n é s sem lesz más, mint az alapul szolgáló társadalmi m i n ő s é g n e k egy társadalmiként a társadalmira irányuló és nem cáfolt (vagy megsemmisített) hivatkozással történő á t v i t e l e vagy f e n n t a r t á s a.[61]

[60] Bővebben lásd a 6.2. pontban.

[61] Bővebben lásd a szerzőtől 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988) 5, 264–268. o.; 'Európai integráció és a nemzeti jogi kultúrák egyedisége' *Jogtudományi Közlöny* 47 (1992) 10, 442–447. o., valamint – és főként – *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 5.4. pont, 220–232. o.

6. A JOGI GONDOLKODÁS PARADIGMÁI

6.1. A JOG TERMÉSZETE

A jogról szeretünk leegyszerűsítetten vélekedni – és ez áll a közgondolkodásra, a szakmára, de a tudományra is.

Jog: magatartási szabályok összessége az állam kényszerítő erejével

Szokásos meghatározása szerint a jog magatartási szabályok összessége, melyek mögött végső soron az állam kényszerítő ereje áll. Felfogás és további elemzés kérdése, vajon egy ilyen meghatározást nyugodt lélekkel megerősíthetünk-e, vagy éppen a fenntartásainkat kell-e egyes jegyei kapcsán hangsúlyoznunk. Felfogás kérdése, hiszen akkor, ha a meghatározásra egyszerűen úgy tekintünk, mint amelynek során fontosnak tetsző összetevőkre rámutatunk – nos, ebben az esetben a fenti definíciót minden bizonnyal helyeselhetjük. Abban az esetben viszont, ha a meghatározást a szigorú logikai értelemben vett közös alapként szolgáló n e m fogalmának a kifejezéseként [*genus proximus*] és a közös nem e fogalmának a jogra jellemző m e g k ü l ö n b ö z t e t ő j e g y e i [*differentia specifica*] kritériumszerűen alkalmazható megjelöléseként kezeljük, úgy – feltehetően – csakis kétségeinknek szabad hangot adnunk. Például: minősülhet-e magatartási szabálynak az, amit még meg sem fogalmaztak, vagy ami csak egy kultúránkra sajátos normatív várakozásként, avagy éppen egy egyébként elismert elvnek valaki(k) által levont következményeként létezik? Mondhatjuk-e az állam kényszerítő erejétől támogatottnak azt, amiről az állam valójában nem is tud – akár azért, mert nincs is állam (akkor és ott), akár azért, mert az állam kizárólag utólag és passzíve vehetne róla egyáltalán tudomást (például csakis egy eljárás szokássá válását és szokásként történő megerősödését követően, arra kényszerülve, hogy utólag elismerje a saját normájaként)? Nos, amennyiben meghatározásunk csupán jelzés saját gondol-

kodásmódunkról és arról, hogy miként közelítünk bizonyos problémákhoz, a fenti kérdések érdektelenek lesznek, mert a meghatározásban foglalt tartalmakat értelmezhetjük akár metaforikusan is, úgy, mint jobb híján történő jelzéseket és iránymutatásokat. Ellenkező esetben viszont, amennyiben a meghatározást olyan fogalmi körülcövekelésnek tekintjük, amely minden más előfordulást kizár (*omnis definitio negatio est*), úgy – mindenekelőtt határhelyzetben – már választanunk kell: azzal értünk-e inkább egyet, hogy a meghatározás egyébkénti fogalmi irányát helyeseljük, vagy inkább kritériumképző jelentőségének a következményét fogjuk többre értékelni, mely minden egyéb képződményt (pl. az állam előtti és az államon kívüli normarendszereket) a fogalom köréből óhatatlanul kizár?

határkérdésekkel

Jog: társadalom egészét átfogó globális jelenség

„Néhány társadalmi megfontolás [...]: (1) a jog a társadalom egészét átfogó globális jelenség. Eszerint bűnszövetkezetek (maffia, *Cosa Nostra*), gazdasági társulások (céhek), titkos társaságok (vallási vagy politikai szerveződések: ókeresztények, GARIBALDIsták) s egyéb egylet-, klub- és pártszerű képződmények kiesnek a jog hordozói köréből, amennyiben a társadalom territoriálisan szervezett, és a kérdéses csoportszerveződés az úgynevezett tagokra terjed ki, tehát nem egyetemes. Ha pedig a társadalom szervezete még perszonális, úgy az elhatárolást az adja meg, vajon a kérdéses szerveződés kirekesztő-e vagy elvben mindenkire kiterjed, aki a perszonális kategóriák szerint megfelel? – A következő megfontolás szerint (2) a jog a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat rendező jelenség. Az adott társadalomban funkcióbetöltése igényében is elsőnek kell lennie. Kellően alapvető viszonyokat kell szabályoznia ahhoz, hogy társadalmat létrehozó (pl. határait megvonó) szerepet betölthessen. Az európai városállami fejlődésben egy céhszabályzatról ez akkor mondható el, ha társadalmat átfogó általánosságra tesz szert. Ha csupán részvonatkozásokra (céhen belüli életre, céhtevékenység szempontjából releváns külső kapcsolatok rendjére) szorítkozik, úgy a jog integráltan vagy vele párhuzamos, de más minőségű szabályrendszerként fogható csak fel. Átmeneti helyzetben – államilag szervezett hatalmi berendezkedések felbomlása következtében – politikai pártszerveződések jutnak olyan szerephez, hogy a bekövetkezett űr kitöltőiként a társadalom alapvető szabályozó tényezőjévé növekedjenek. Végül szekta-

alapvető érdekkonfliktusok rendezése

szerű kizárólagosságigénnyel jellemezhető, az életviszonyok minden területén önnön parancsai érvényesítésére törekvő vallási közösségekben fordul elő, hogy önmagukat önfenntartó társadalomként megszervezve vallási normarendszerükkel mint jogrendszerrel éljenek. A kvéker közösségek ennek elérését a civilizációból kilépve (XVIII–XIX. századi brit kivándorlók) vagy a civilizáción belül elkülönülve (XIX–XX. századi amerikai telepek) kísérelték meg. – Végezetül (3) a jog az adott társadalmon belül a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező jelenség. Amennyiben a társadalomban több normarendszer érvényesül, az a jogi, amelynek eljárásához konfliktushelyzetben siker reményében folyamodhatunk végső megoldás kikényszerítése céljából. Az eljárási hatékonyság tiszta formában sohasem érvényesül. Vajon a texasi vagy a tibeti jog abból meríti jogi jellegét, hogy fölötte amerikai szövetségi, ill. kínai jog létezik? Miképp értelmezzük a saját eljárási szupremációját, ha kisebbségi vagy emberi jogi ügyekben nemzetközi fórumokhoz folyamodhatunk? Mi a helyzet akkor, ha bűnszövetkezetek, titkos társaságok, politikai vagy vallási szerveződések olyan módon kísérlik meg felsőbbséget szerezni, hogy kényszerítéssel (gyilkossággal) megakadályozzák konfliktusaik külső fórum elé vitelét? E három megfontolásnak egymást erősítő halmazként lehet jelentősége. Minél teljesebben mutatkoznak hát, annál nagyobb az esélye annak, hogy szociológiai-antropológiai értelemben jogról beszélhessünk."[1]

legfőbb szabályozó befolyásoló erővel

Külön kérdés, hogy mit is tekintsünk egyéb képződménynek, államon kívüli normarendszernek? Századunk kelet-európai története például olyan kuszált helyzetek sokaságát idézte elő, amelyben előfordulhatott, hogy az idegen megszállás nyomán berendezkedő új államiságot az utód visszatérése a *status quo ante* állapotába visszavetve egyfelől eleve és soha nem létezettnek nyilvánította joghatásainak az elismerhető továbbélése szempontjából, másfelől fundamentalista balkáni (ázsiai stb.) kíméletlenséggel a megszállt polgári lakosságnak bármiféle (a hétköznapi élet folytatásához pedig elengedhetetlenül szükséges) kapcsolatfelvételt e nem létezettnek nyilvánított államisággal eleve úgy bélyegezett és torolt meg, mintha ez az ellenség-

(példa: államkeretek határkérdései)

[1] Lásd a szerzőtől 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 545. o.

gel történő háborús (politikai töltetű és jelentőségű) kollaborálás kedvéért és jegyében történt volna.

(példa: katonai megszállás)

A hajdani Szovjetunióból elsőként a Baltikum s Ukrajna nagy része került német megszállás alá. Főként mocsaras területein először a szovjetektől bármi áron felszabadulni vágyó nemzeti érzelmű, majd a szovjet irányultságú partizánmozgalom is hamar megszerveződött. A megszálló németektől ellenőrzött helyi közigazgatás érvényesülésébe (mely korlátlannak olykor csupán nappal bizonyult) hamarosan belefolyt a (nemzeti és/vagy szovjet) partizánok szava (néha csak kérése, néha egyenesen parancsa, mely – előrehaladva az időben – éjszaka már egyre inkább érvényt is tudott szerezni saját akaratának), miközben a többi megszálló katonai közigazgatás (jelesül a magyar) megpróbált mindezek közt egyensúlyozva ellensúlyozni: önmagát biztosítva, német szövetségben ugyan, de a helyi lakosságot a túlélésben, olykor az élhető megélésben segítve, egyszersmind a partizánokkal e kettős jelenlétet nem lehetetlenítő (mert tényszerűségét puszta tényként tudomásul vevő) kölcsönösen megbízható kapcsolatban. A háború után visszatérő szovjethatalom azonban a helyi túlélők megítélésében minden reálpolitikát rögvest árulássá minősített, s az akár legcsekélyebb időtartamra is német megszállás alá került területek teljes lakosságát még hosszú évtizedeken keresztül megbízhatatlanként megbélyegezték, s ennek megfelelően még a szovjet típusú előmenetelből is (ún. bizalmi állások betölthetősége, beleértve külügyi szolgálatot s nyugati utazást egyaránt) kizárták.

(példa: partizánmozgalmakban megújulás)

A hajdani Jugoszláviában a királyság felbomlása és a széteső állam német megszállása után hamarosan megszülető eltérő nemzeti vonzalmú és politikai kapcsolatrendszerű partizánmozgalmak változó eséllyel és folyamatossággal kezdték el ellenőrizni a bázisukkal környező területeket. A háború végére – mint ismeretes – a tucatnyi partizánmozgalomból egyetlenegy emelkedett ki, mely utóbb az összes többit hazaárulónak, a megszállás alatti teljes jogrendszert saját joga szerint soha nem létezettnek, a túlélő lakosságnak a háború során a helyi közigazgatással s bíráskodással létrejött mindenféle kapcsolatát és ügyét pedig jogilag létre sem jöttnek, s ezért joghatásában semmisnek, a személyes következményeket tekintve viszont az ellenséggel folytatott kollaborálásként bélyegezte meg.

Angol–amerikai bírói jogkimondás, kontinentális szabálytételezés egyaránt beleillik

A jog felfogásában voltaképpen zavart, egyoldalúságot, leegyszerűsítést és fogalmi leszűkülést elsősorban mégis az okozott, hogy azok a jogi ideológiák, amelyek az egyes jogi kultúrákban a jog belső mozgását és a jogászi szakma érvelésmódját megszabják, illetékességi körükön túllépve eluralkodtak a jog általános (köznapi és tudományos) megközelítésében is. Az angol–amerikai jogi kultúrában, tehát a precedensjog világában például vállalhatták a fenti meghatározást, mert fogalmi körébe beleillett egy olyan gyakorlat, amely szerint azt, hogy mi a jog, végső soron az államiság pecsétjével a jog nevében eljáró bíró mondja ki – és minden egyebet (törvényt, igazgatási rendeleteket és önkormányzati aktusokat, de még a bíróságok korábbi döntési gyakorlatát is) csak a jelenben döntést vállaló bírói funkció előzményeként és továbbformálandó (mert aktualizálandó) közegeként fognak fel. Ugyanezt a meghatározást ugyanakkor vállalhatták az európai kontinens jogi kultúrái is, mert szintén kellő alappal érthették úgy, hogy a meghatározás éppen rájuk – a jogot előzetesen kialakított szabályok szövegszerű megjelenítésére visszavezető felfogásukhoz – illik. Saját módszertani nézőpontunkból pedig figyelemre mindenekelőtt az érdemes, hogy egy ilyen látszólag szikáran tömör és egyértelmű meghatározás két ennyire eltérő felfogásnak egyaránt hátteret biztosíthatott.

Törvénypozitivizmus: tételezés a jogot önmagában adja

Ezen túlmenően különösen az Európában a XIX. század végétől egyeduralkodóvá lett jogpozitivizmus s ennek is legszűkmarkúbb ága, a jogot csak törvényként elismerő ún. t ö r v é n y pozitivizmus tett sokat azért, hogy a jog természetéről vallott felfogásunk dologszerű, statikus jelenséget sugalljon jogként. Márpedig minden olyan kultúra, amely a jogot előzetesen tételezett törvényhez kapcsolja, végső hatásában a *ius*t feloldja a *lex* fogalmában. (Ilyen például egy olyan meghatározás, amely szerint kizárólag egy olyan szabályösszességet nevezünk jognak, amelyet a jogrendben elismert eljárással az abban megkívánt módon hoztak létre – ha és amennyiben „elismert" eljáráson és „megkívánt" módon egy formaszerű szabályozástól, például írott alkotmánytól kritériumként szabottan egy formális intézménynek formák tanúsításához kötött működését kell értenünk. Ha és amennyiben viszont ez az elismertség merőben ténybeli, a hatásmechanizmus működésének utólagos szociológiai leírásából adódó is lehet, úgy visszaérkeztünk az előző

bekezdésben leírt kettősséghez vagy ambivalenciához.) Mint tudjuk, a jogi pozitivizmusnak a jogszabályértelmezés lexikális jelentéselméletre épülő felfogása felel meg. Éppen ezért a *lex*, mely jelentését kodifikáltan, változhatatlanul és kimerítően foglalja magában, azonos magával a törvényiként megjelenő szöveggel. Készterméktehát – objektiváció, egy befejezett és immár önmagában is megálló dolog. Létének ezért nem eleme vagy fogalmi előfeltétele, legfeljebb csupán véletlenszerű kísérője, ha majdan esetleg alkalmazására kerül sor. Ez pedig bizonyulhat azután jónak vagy rossznak, alkalmasnak vagy alkalmatlannak – függetlenül a *lex* saját értékétől. A jogpozitivizmus európai kultúrájában a jogot mindmáig önmagában elégséges mozdulatlan dolognak tekintik, mely egyszer s mindenkorra befejezett, kész adottságként áll előttünk, és amellyel egyetlen dolgunk van csupán: az, hogy létét érzékeljük s az első adandó alkalommal a jogi mértékszabás eszközeként felhasználjuk.

Deontológia: a jogászi hivatásgyakorlás ideológiájától formáltan

Az előző fejtegetésekben nyomon követett elméleti tapasztalatok azonban újragondolásra késztetnek. Tudományfilozófiai, módszertani, megismeréselméleti és nyelvfilozófiai (jelentéstani) megfontolások bátorítanak arra, hogy a jog természetéről összetettebb képet rajzoljunk. Mindezek korábbi igazságokat nem tagadnak ugyan, a jog sajátos létének mégis összetettebb megértését teszik lehetővé. Sürgetik a jogról alkotott dologszerű statikus kép meghaladását, viszont nem tagadják a jogászi mesterséggyakorlás s a jogi ideológia mint a hivatásgyakorlás szakmai deontológiájának az egyes jogi kultúrákban a jogműködést meghatározó, lételméleti jelentőségű összetevő elemeit.

Közös jegyek

Az alábbiakban a jog mibenlétének, természetének és létformát adó jellegének néhány vonását tekintjük át. Ezek legfeljebb adalékok a jog természetéről alkotott felfogásunkhoz. Nem meghatározások és nem is kívánnak bármiféle meghatározást helyettesíteni. Eddig azt kívántuk példázni, hogy egy napjainkban szokásos meghatározást miként értelmezhetünk a szokásosan elfogadott s beváltnak tetsző régi paradigmák szerint. Most pedig azt fogjuk látni, hogy ugyanez a meghatározás miként értelmezhető változatlanul érvényesen és helyesen a jog természetéről alkotandó új képünk, valamint az ennek alapjául szolgáló új paradigmák szerint is.

6.1.1. Folyamatszerűség

Folyamat

A jog nem más, mint folyamat.

A jogi tételezés csak potencialitás, mely jogi folyamatban aktualizálódhat:

Ha és amennyiben a jog szövegszerű foglalatát csupasz történelmi utalásnak, lehetőségnek, egyfajta keretnek kell tekintenünk ahhoz, hogy egy jogalkalmazói értelmezésnek nevezett művelet során jelentését megállapíthassuk, úgy nyilvánvaló, hogy e szövegszerű objektiváció önmagában aligha több, mint puszta lehetőség (azaz: potencialitás), mely csupán aktualizálásával válhat valóban joggá, és ez az aktualizálás a jogiként ismert és elismert különféle társadalmi folyamatokban megy végbe.

jogot nem dologszerűen adja

Mindez viszont szembefut a korábban megismert felfogásokkal, hiszen éppen arra az új felismerésre épül, hogy a jog semmiféle dologszerű megjelenéssel vagy önmagában holt tárgyiasságú objektivációval nem azonosítható. Korábbi meghatározásunk változataként ezért így fogalmazhatunk: jogként csak olyan magatartásszabályról szóló jelentés társadalmi közvetítése szolgálhat, amely mögött végső soron az állam kényszerítő ereje áll. Márpedig bármiféle jelentés társadalmi közvetítése nemcsak egy állítólagos jel puszta meglétét, de jelentésének megszabását is előfeltételezi. Mint ugyanakkor láttuk, jelentés viszont soha sincsen általában, hanem csakis konkrét helyzetben, konkrét összefüggéstől meghatározottan. És mint szintén láttuk, azt, hogy konkrét helyzetben és konkrét összefüggésben mi a jelentés, valakinek valamely fórumon valamikor meg kell állapítania.

Jog: aktualizált folyamatszerű kontinuum

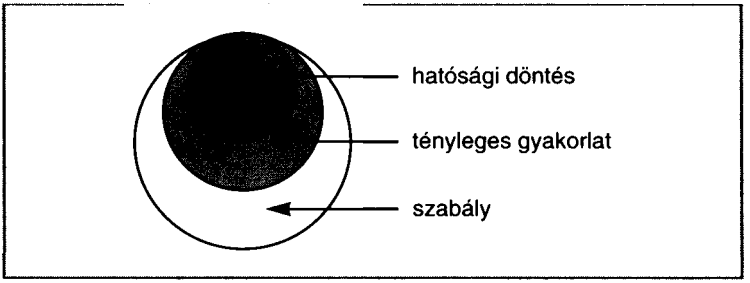
Ugyanaz a szövegszerű foglalat eltérő helyzetekben és összefüggésekben bizonyos mértékig egymás közti változatokat mutató – s ennyiben térben és időben folytonosan alakuló – jelentést sugallhat. Következtetésünk ezért a következő: mivel a jog nem egy önmagában vehető szövegszerű foglalat, de nem is pusztán valamiféle hivatkozással élő gyakorlat, hanem éppen ezek találkozása – vagyis valamely adott szövegszerű foglalatnak egy erre hivatkozó gyakorlat során és által történő mindenkori aktualizálásainak a sorozata –, ezért helyesebb a jogot folyamatszerű (dinamikus) kontinuumként felfognunk; és nem bármiféle dologszerű statikumként. A jogot nyilván a joggal élő (mert a jogra hivatkozó) társadalmi folyamatok hordozzák. Ott tehát, ahol ilyen társadalmi folyamat mögött végső soron az állam kényszerítő ereje áll, jogot kell feltételeznünk.

6.1.2. Többeleműség

Több folyamatszerű elemből: gyakorlat + szabály + döntés

A jog nem más, mint folyamat, mely többelemű, vagyis minden eleme önmagában is folyamat.

Annak kérdése, hogy milyen elemekből szerveződhet jog, a társadalom története, kultúrájának alakulása során határozódik meg. Eddigi ismert történelmünkből (és történelmi s szociológiai vizsgálódásaink eredményeinek kultúrantropológiai és jogantropológiai általánosításából)[2] arra következtethetünk, hogy – a végső soron állami kényszerrel történő fenyegetettség biztosításával – jogot eredményezhet (a) a társadalom és szokás-

13. ábra

rendszerének nyomása, valamint az állam létrejöttével kibontakozó intézményesedésen belüli munka- és hatalommegosztás funkciójaként később elkülönülő (b) úgynevezett 'jogalkotás' (s benne kiváltképpen a törvényhozás) és (c) úgynevezett 'jogalkalmazás' (s benne kiváltképpen az ítélkezés, vagyis a bíráskodás jogerős jogmegállapításokat eredményező tevékenysége) *(13. ábra)*.

(inkább vagy kevésbé jogiként)

„Ontológiai léte szerint tehát a jog összetett jelenség, mely legalább a szabály, hatósági döntés, tényleges gyakorlat együtthatásából, összefonódásaiból és időleges szétválásaiból, vagyis komplex mozgásából tevődik össze. A jog egyébként sem egynemű fogalom. Alkotóelemeinek az összefonódásai és szétválásai

[2] A kánonjog különösségére (az egyházszervezetre mint sajátos alanyra s a hívők közösségére mint sajátos címzetti körre figyelemmel) lásd pl. Erdő Péter *Az egyházjog teológiája* intézménytörténeti megközelítésben (Budapest: Szent István Társulat é. n.), 31–32. pont, 53–56. o. [Egyház és jog II].

erősíthetik és gyengíthetik, inkább vagy kevésbé jogivá tehetik. Hiszen – ontológiailag – nyilván »jogibb« az a jelenség, amely mögött nem csupán tételezettsége áll, de az állam által a jog nevében gyakorolt és társadalmilag elfogadtatott kényszeralkalmazó gyakorlat is támogatja. Vagyis ontológiailag annál teljesebben mutatja a jog vonásait, minél teljesebben hordozza mindhárom összetevőjét. Ugyanakkor a jog a valóság dinamikus tényezője: összetevői folytonosan megújulóan válaszolnak a külső kihívásokra, és ez jelzi belső hangsúlyeltolódásait is. E felfogás ugyanakkor elkerüli annak buktatóját, hogy szabályredukcionizmus helyett másik leegyszerűsítést, a konfliktuseldöntésre visszavezetést javasoljon. Ugyanakkor érzékelteti, hogy a szabály nem egyszerűen eshetőleges eleme a jognak. Nem annyira jelenléte, mint inkább a komplexus egészében játszott szerepe a változó."[3]

érvényesség származtatásában és érvényesként elismerésben

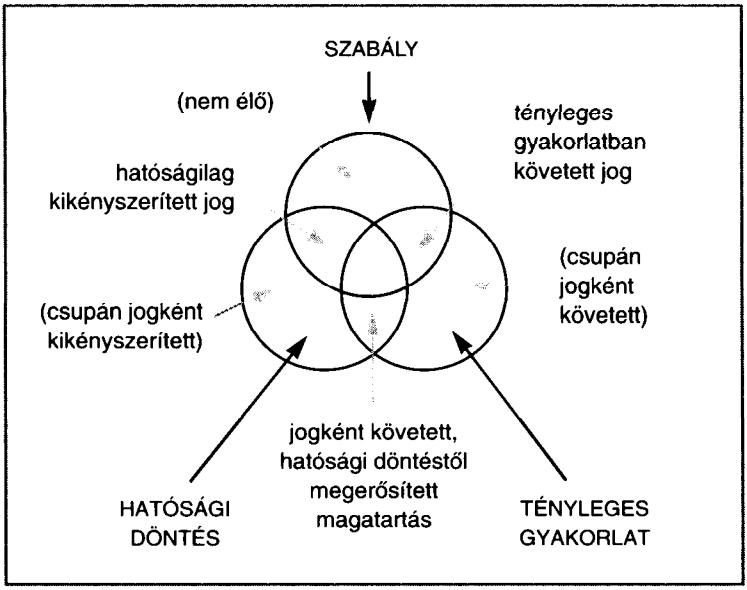
E megközelítés minden egyes összetevőjét közös jegyként jellemzi, hogy eleve számol a jogi folyamatok természetével, nevezetesen: a kérdéses társadalmi folyamatok önmagukat minősítik joginak, és ezt a jogiként felépülő egész képződmény többi összetevője nem cáfolja, sőt éppen ilyenként fogadja és erősíti meg. Ezzel az érvényesség származtatásának formális és hierarchikus, deduktív, érvényességet „kölcsönző" és ezzel a jogrendszert normatív csúcsáról, az alapnormából kiindulóan lefelé „lebontó" mozgásával párhuzamosan kiépül egy ellentétes irány is, mely a tényleges folyamatok jogi önminősítésére támaszkodva, alulról felfelé építkezve, valamint horizontális síkon is támogatja minden vele érintkező szint jogi önérvényesítését. Így a felülről lefelé haladó formális érvényességszármaztatás kiegészül a lentről felfelé haladó, valamint horizontális informális érvényességkölcsönzés és érvényesként elismerés és/vagy megerősítés támogatásával. Tehát a lépcsőelmélet szerinti elvi lebontás találkozik (megerősítődik vagy gyengül, avagy párhuzamos síkon fut) a tényleges mozgással *(14. ábra)*.

körkörösség és horizontalitás

S ismételjük, hogy ez minden egyes összetevőre jellemző: (a) a társadalmi szokás, (b) a normát 'alkotó' aktus és (c) a normát 'alkalmazó' aktus „jogiként" (azaz „a jog"

[3] Varga, 535. o.

megvalósulásaként) történő elismertetése és érvényesítése egyaránt kettős igazolással történik: egyfelől jogi érvényességének a lépcsőelmélet szerinti hierarchikus lebontásos származtatásával, másfelől pedig az egyes intézményi eljárások önminősítésével. Ennek során (a) a társadalmi szokás önérvénye-

14. ábra

sítése, illetőleg (b) a jogalkotás és/vagy (c) a jogalkalmazás önmagukat jogiként mutatják be, ezt más (önmagukat szintén jogiként bemutató) eljárások nem cáfolják, s ellentétes mozgás hiánya (vagy jogalkalmazói döntés jogereje esetében ennek sikertelensége) esetén ez szilárdan beépülhet a mindenkori jogrendbe. Újabb felismerések szerint az egyirányú, formális érvényességszármaztatásnak mint puszta hivatkozási alapnak ez a körkörös, egymást támogató érvényességkölcsönzés, valamint a horizontális érvényességmegerősítés a voltaképpeni mozgatóereje.[4]

[4] Werner Krawietz 'Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?' in *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans*

E megállapításban a jog természetét illetően fontos felismerés, hogy (1) a jogászi hivatásgyakorlás ideológiájával (tehát pl. a kontinentális vagy angolszász jogrendszerekben a törvény- vagy szabály-pozitivizmus tanaival)[5] úgy számol csupán, mint a jog belső önleírásával, s függetlenül attól, hogy a jogkeletkeztetés lehetőségei és módjai tekintetében szabott-e kritériumokat és milyeneket, nyitott a jogkeletkezés bármiféle egyéb, esetleg éppen az elismertekkel szemben egy hosszabb távú gyakorlat során kikényszerítődő formái és lehetőségei iránt. Fontos előrelépés továbbá, hogy (2) szakítva a jog egyszempontú s dologszerű megjelenítésével, valamint a jogkeletkezés elfogadható módjainak normatív konvencionalizálással spekulatíve történő rögzítésével elismeri, hogy a jogkeletkezés elfogadható módjainak sora előzetes meghatározással egyszer s mindenkorra, például a hatósági gyakorlati jogérvényesítésben esetleg makacsul rögződő utakkal szembefutva hosszabb távon problémátlanul nem korlátozható, s ezért történelmileg változó különféle utak kijárására elvileg egyaránt lehetőség nyílik. Mindezek alapján (3) elutasítja a kizárólagos, elsődleges vagy kitüntetett jogkeletkezési módok abszolutizálását. Ehelyett a történelemre s a társadalom önérvényesítő gyakorlatára bízza, hogy az egymással versengő jogkeletkezési módok versenyében melyik miként (és mennyire tartósan) kerül ki győztesen. Ebből következően (4) tudomásul veszi, hogy a társadalom gyakorlatában egyidejűleg több jogkeletkezési mód érvényesülhet – persze eltérő hatással, hatékonysággal és tartóssággal.

jog belső önleírása csak minta

tényleges útja változó lehet

versengéssel

egyidejű párhuzamossággal

Kelsen ed. Werner Krawietz & Helmut Schelsky (Berlin: Duncker & Humblot 1984), 255–272. o. [Rechtstheorie, Beiheft 5.] [magyar fordításban: 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja?' *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988. május) 5, 284–290. o.].

[5] „[A] jog ideologikus fogalma [...] a jog határaként a jogi szabályozástól fedett területet fogja fel, és ezen belüli tartományokként minősíti a jogot »megvalósító« tényleges magatartásoktól, ill. hatósági döntésektől fedett területeket. Egy intézményrendszer, ill. a működtetésére hivatott szakma ideológiájáról lévén szó, ez eszményt vetít ki. Az eszmény megvalósulása elvileg nem kizárt; a gyakorlatban azonban – mivel az életben összetettebb meghatározások érvényesülnek – többnyire csak megközelítései következnek be. Olyan közösségekben tehát, ahol a jogot szabályként azonosítják, döntően az adott módon rögzített normák hivatottak arra, hogy a jogi normativitás hordozói/közvetítői legyenek." Varga, 534–535. o.

[A jog ideologikus fogalma]

Végső soron a társadalom önszabályozó gyakorlatától függ, hogy enged-e ezek közül egyet vagy többet kiválasztódni uralkodó jogkeletkezési módként, szabadon engedve a többit érvényesülni, vagy éppen megtűri, avagy egyenesen megkísérli kirekeszteni ez utóbbiakat. Egyidejűleg viszont (5) bármelyik jogkeletkezésre gondoljunk is, egyikük sem tisztán, a többitől érintetlenül, hanem éppen egyszerre és kölcsönösen befolyásoltan – erősítetten vagy gyengítetten, vagy velük párhuzamosan – érvényesül.

kölcsönös befolyásolásban

Alaptermészetét illetően tehát a jog többelemű. Jellegzetességét éppen az adja, hogy többeleműsége elvileg bármely jogi jelenségben tetten érhető. Ez nem csupán lehetséges vagy egymás utáni szakaszait kifejező, hanem elvileg minden pillanatában fennálló tényleges jellemzője, hiszen minden egyes jogi jelenségben feltárható az eredeti meghatározó formában történt létrejötte, amit ugyanakkor színez (erősít vagy gyengít, avagy egyszerűen többlet háttérrel lát el) az egyéb jogkeletkezési mozgásokkal fennálló párhuzama vagy ellentétessége, avagy ezektől való függetlensége is.

Többeleműsége minden mozzanatában jelen van

Σ: a jog természete:

A jog alaptermészetének meghatározása során ezért mindenekelőtt az alábbi megfontolásokat kell szem előtt tartanunk: (1) a jog nem önmagával mozdulatlanul (statikus dologszerűséggel) azonos és egynemű, hanem a társadalmi gyakorlat megszakítatlan folyamatát kifejező változó (dinamikus) fogalom. Következésképpen (2) nem is beszélhetünk a jogról egységként, hiszen eltérő mozgásokból tevődik össze, melyek párhuzamuk vagy ellentétes irányuk révén támogatják vagy gyengítik, avagy egyenesen semlegesítik, kioltják egymást. Ebben a mozgásban ezért (3) nem mondhatjuk el egyetlen összetevőről sem, hogy egyértelműen, valamiféle eleve elrendeltetett kizárólagosság értelmében a 'jogi' vagy a 'nem-jogi' kategóriájába tartozik, hanem árnyaltabban kell fogalmaznunk: 'jogi' vagy 'nem-jogi' lehet ilyen vagy olyan elismert vagy ténylegesen érvényesülő jogkeletkezési értelemben, illetőleg 'inkább jogi' vagy 'kevésbé jogi' a fenti értelmek bármelyikében. Végezetül, (4) mivel a jog megszakítatlan folyamat, összességére – az „általában vett jog"-ra – sem gondolhatunk úgy, mint ami egységes, befejezett s önmagával mozdulatlanul azonos lehetne. Mint olyan jelenség, amely különféle mozgások

dinamikus

eltérő mozgásokból

ilyen / olyan értelemben

inkább / kevésbé

jogivá válással / jogiból kiválással

szakadatlan egymásnak feszüléséből szövődik, minden pillanatában ezen eltérő oldalak, összetevők, jogkeletkezési módok küzdelmét mutatja. Ebből következően minden ilyen vagy olyan elismert vagy ténylegesen érvényesülő jogkeletkezési értelemben folytonosan a jogivá válás és a jogiból kiválás (persze mindig viszonylagos, mert az inkább jogi és a kevésbé jogi szintjeihez mért) mozgását s adott pillanatban mérhető állapotait mutatja.

6.1.3. Aktusszerűség

Aktusok sorában aktualizálódva hatósági döntésben

A jog nem más, mint folyamat, mely különféle aktusok egymásra következő sorában történő aktualizálódásokból adódik össze.

Feltehetően elmondhatjuk, hogy egyfajta *condition générale*, vagyis általános jellemző ez a mindenkori jogfejlődésben, azonban csak a legújabb időkben vált szembetűnővé, kritériumszerűvé a jog természetének leírásában. Társadalmi életünk jogiassá válásának a jele ez: a jogi közvetítés, s mindenekelőtt a bírói döntésre történő hagyatkozás mostanában nyomult csak előtérbe, főként a legfejlettebb országokban. Filozófiai nyelven kifejezve: a fokozódó társadalmiasodás s benne a társadalmi folyamatok növekvő jogi közvetítettsége fokozódó hangsúlyt ad a jogkeletkezésben a konfliktusok hatósági döntéssel történő megoldásának: a jog elvont vagy lappangó üzenete konkrét hivatalos aktualizálásának.

szokás → szabályozás → döntés sorozataiban

Egy talán első látásra bizarr képsorral élve: (a) a társadalmi szokás jogi érvényesítése nagy ívben hömpölygő folyamra emlékeztet; (b) a 'törvényhozás' mint szakaszos mozgás inkább egy hatalmas lépegető exkavátor haladásához lenne hasonlítható; végül (c) a 'bíráskodás' – a hatósági (igazgatási, bírói és egyéb) döntések nyomasztóan nagy számával és folyamatos egymásra épülésével – pedig mindenekelőtt egy konzervgyári gépsorból megszakítatlanul kicsorduló paradicsompürét juttathatja eszünkbe. Korunkban a szabályozási igény hallatlan mértékben megnőtt; számos helyzet azonnali döntést kíván; a jogkeletkeztetésben pedig mindez azonnali aktualizáltatást sürget.

hagyománykövetés / újítás egymásra-épülésében

Napjaink megismeréstudományából ugyanakkor arról értesülünk, hogy – a részletekbe hatoló finom elemzés szerint – mindennapi életünk kisebb és nagyobb történései nem állnak másból, mint aktusokból. Ezek konvencionalizált keretek közt

zajlanak. Önmagukban talán jelentéktelen és észrevehetetlen hangsúlyáthelyeződéseik és jelentésváltozásaik hosszabb távon mégis irányváltásokká összegződhetnek. Ennek megfelelően folyamataikban feloldódhat egymásban a hagyománykövetés és az újítás, a rutin és az alkotás.

bírói döntésben kulminálódva

Az angol–amerikai s a skandináv jogi gondolkodás realizmusnak nevezett iránya és az egzisztencializmus jogbölcselete mindig is a bírói döntésre mint a jog tettenérhetőségének sarokpontjára helyezte a hangsúlyt, s ez most, a fentiek fényében sajátos többletjelentést nyer. Ha a társadalom számára egyre inkább az aktualizált jog rendelkezik csak jogi értelemmel, úgy – függetlenül immár a precedensjogi berendezkedéstől s a jogi realizmus vagy egzisztencializmus hagyományától – egyre inkább a 'bírói' döntés válik majd a jog voltaképpeni teremtőjévé, aktualizált üzenetének hordozójává. (S ez esetleg visszahat majd azokra az elméleti magyarázatokra is, amelyekkel a jogkeletkezés egyéb útjait, így a társadalmi szokás jogi érvényesítését és a 'törvényhozás' jogképző jelentőségét rekonstruálni igyekeztünk.)

6.2. A JOGI GONDOLKODÁS TERMÉSZETE

Emberi gondolkodás összes lehetősége a jogban is:

A jog és az emberi gondolkodás néhány közös módszertani kérdése többezer éven át ívelő felvetődéseinek s megválaszolási kísérleteinek az előbbiekben elvégzett áttekintése nyomán roppant nehéz, szinte lehetetlen vállalkozás lenne egynémely általánosítható megállapítás formájában hasznosítható következtetéseket levonnunk. A jog sajátszerűsége szinte elvész a különféle gondolkodási lehetőségek és módok kavalkádjában, hiszen indukciótól a dedukcióig, fogalmiságot oldó tűnődések megkísértésétől a szigorú axiomatizmusig, s fikcióktól, metaforáktól, szimbólumoktól és mindenféle helyettesítésektől a példabeszéd és a parabola narrációjáig mindennel, amivel csak az ember évezredek során megpróbálkozott, találkozhatunk a jogban is.[6]

[6] Külön kérdés, hogy összes pszichikai képessége latba vetésével mindig a teljes személyiség vesz részt a problémamegoldásban, függetlenül attól, hogy az igazolás majd milyen specifikus formát és egyneműsítettséget kíván. Vö. Jacques Hadamard *The Mathematician's Mind* The Psychology of Invention in the Mathe-

Azzal, ami mindezekből tényleg a jog sajátja – amiről elmondhatjuk tehát, hogy a jog megtanulása valójában egy gondolkodásmód elsajátítása[7] –, az elméleti összehasonlító jogi tanulmányokon belül mindenekelőtt az összehasonlító jogi kultúrák s az összehasonlító bírói gondolkodásmód tanulmányozása foglalkozik.[8]

fogalmi meghatározások / műveletek bármelyike

Legbanálisabb következtetésünk a jelen keretek közt ezért aligha lehet több, mint hogy bárminemű (legalább valamelyest) fogalmi meghatározás jog lehet; következésképpen bárminemű (legalább valamelyest) fogalmi művelet jogi gondolkodásnak a tárgyát képezheti; s ezek szerint a jogdogmatika sem feltétlenül más, mint bárminemű (legalább valamelyest) fogalmi meghatározásnak immár szigorúan fogalmi feldolgozása: rendszerezése, osztályozása és meghatározása.

érvényesség származtatásában + környezetében jogi kultúra

Többet azért bajos mondanunk, mert a jogi okfejtésnek – az érvényesség származtatásának és a következtetés levonásának – az adott jogrendben elfogadható és elfogadandó feltételeit maga a jogrend határozza meg – az alapjául szolgáló jogi kultúrában található adottságok s az ezeket hivatásszerű gyakorlattá formáló jogi ideológia nyomán. Hiszen éppen saját megelőző fejtegetéseinkből az világlott ki, hogy jog,

matical Field [1945] (Princeton: Princeton University Press 1973) xix + 143 o. [Princeton Science Library]. A filozofikus gondolat eleve vérmérséklettől [Thomas Nagel *The View from Nowhere* (New York: Oxford University Press 1986), 10. o.], élettapasztalattól és a képzelőerő alapjaitól függ. Lásd Jeffrie G. Murphy & Jean Hampton *Forgiveness and Mercy* (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1988), 186. o. [Cambridge Studies in Philosophy and Law].

[7] Szimptomatikus, hogy két frissen megjelent mű, Geoffrey Samuel *Epistemology and Method in Law* és Gary P. Bagnall *Law as Art* – mindkettő (Aldershot: Dartmouth 2003) [Applied Legal Philosophy] – egyaránt arról kíván meggyőzni, hogy ugyanúgy, amiként az opera sem egyszerűen partitúra, a jog sem pusztán szabályszöveg, hanem adott hatás kiváltását célzó szakmai teljesítmény, gondolkodásmód.

[8] Vö. pl. *Comparative Legal Cultures* ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1], különösen IV. rész, és *European Legal Cultures* ed. Volkmar Gessner, Armin Hoeland & Csaba Varga (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567. o. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures], különösen II. rész.

jogi gondolkodás nem állhat önmagában: bármiféle formális jelhordozó jelentés teljesen csakis informális közegében értelmezhető. Környezete adja azt a közeget, amit jogi kultúrának nevezünk s amely a társadalom általános kultúrájában gyökerezik. Ez magában foglalja – egyebek közt – a jogászi hivatás étoszát, értékeit, jogi problémaérzékenységét és fogalmiasításait, a jog fogalmi és hivatkozási kereteit, a bírói gondolkodás készségét és szokásait, valamint a jogászi hivatás szakmai erkölcsi várakozásait. A jogi ideológia pedig mindenekelőtt a jog 'felépítéséről' és 'működéséről' a jogrenden belül elfogadandó képet, így a jog jellegéről, forrásairól és érvényességi kritériumairól, valamint a jogi következtetés természetéről és feltételeiről alkotott ismérveket foglalja magában.

benne jogi ideológia

Σ: jogi gondolkodás önkonstituáló formális bináris zárt beteljedési rendszerében

A jognak a jogi gondolkodásban is megjelenő legáltalánosabb jegye ezek szerint az, hogy (1) konstituáltsága jegyeit, így határait és kritériumait is maga hozza létre; (2) szigorúan, átmenet és kompromisszum nélkül, formális tényálláshoz kapcsolható jeggyel; ebből következően (3) felépülését, működését s bármiféle megjelenését illetően csupán kettős lehetőséget (azaz: ún. bináris kódot)[9] ismer: valami vagy jogon belüli, vagy nem; vagy jogszerű, vagy nem;[10] (4) annak feltételeit, hogy ezt elérje, „saját beteljesedési rendszere" révén szintén maga a jog

[9] Niklas Luhmann kifejezése.

[A minősítés nem dialektikus]

[10] „A minősítés szükségképpen az alternatív kizárólagosság megvalósítását s így egy dualizmus létesítésének kinyilvánítását jelenti, mert a tények meghatározott fogalom (fogalmak) alá rendelése s a többé vagy kevésbé szűk körben meghatározott jogkövetkezmények többé vagy kevésbé automatikus módon való levonása csak feltétlenül, egészében, kizárólagosan történhet, anélkül, hogy ez a minősítésnek s a jogkövetkezmények levonásának bármiféle más lehetséges minősítés(ek)re tekintő vagylagosságát, megosztottságát, részekre bontását vagy fenntartásokkal övezését magában foglalhatná. Ha tehát adott tények adott minősítést nyertek, akkor e tényekre a jogszabályi szövegnek a szóban forgó minősítéssel kapcsolatos valamennyi rendelkezése irányadó és megfelelően alkalmazandó, más rendelkezések relevanciáját viszont a kérdéses minősítés – legalább is azonos tekintetben: azonos időpontban, azonos jogrendszerben, azonos jogágon belül – automatikusan kizárja." Vö. a szerzőtől 'A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 4, 718–719. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994),95–96. o. [Jogfilozófiák].

állapítja meg;[11] (5) normatíve zárt tehát, miközben új és új információkra nyitott: bármit átszűrhetünk rajta, hogy a jognak ('kötelező', 'tiltott', 'megengedő' vagy 'közömbös') minősítését elnyerjük; ezt azonban (6) csakis előzetesen kódolt válaszlehetőségei egyikeként, logikai levezetéssel kaphatjuk meg.

információra nyitottsággal

logikai levezetés útján

Ami mindezek után általánosítható tanulságként mégis elmondható, az az egyes jogi ideológiák közös sajátossága, nevezetesen annak kívánalma, hogy a társadalmi konfliktusok megoldásában a jog úgy segédkezzék, hogy működtetői a valóságos érdekütközéseket először *jogon belüli ütközésekké* alakítsák (finomítsák és stilizálják), majd – a jogban hivatkozhatóként elismert értékek, elvek, megfontolások és szempontok, valamint hivatkozások nyomán, azaz a jog(ból levont következtetések) alapján – megfogalmazzák saját válaszukat, melyet a *jog nevében* s a jog (egyetlen, kizárólagos, a jog tételeiből egyedül következő) válaszaként mutathatnak majd be. Ez az *a transzformációs folyamat*, amelyet formális elemzések korábban egyfelől a jog és a logika, másfelől a tény és a norma kapcsolatrendszerében, mint kibékíthetetlen ellentmondásuk sajátos (de magyarázhatatlan) eseti feloldását próbálták meg megválaszolni.[12] S ez az a kettősség, amely két pólus – egy-

érdekütközés → jogon belüli ütközés → jogi válasz

transzformációs folyamat

[11] „Valamely teleológiai tételezés (a törvény) más teleológiai tételezést (a törvény alkalmazását) hivatott előidézni, s ezáltal a már említett dialektika, az osztályérdekek ebből fakadó konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre *a logikai alárendelés csak jelenségformaként* rakódik rá." Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II: Szisztematikus fejezetek, ford. Eörsi István (Budapest: Magvető 1976), 220 o. [Kiemelés – V. Cs.]

[logikai következés csak jelenségforma]

[12] „Jogalkalmazói döntést nyilvánvalóan olyan konfliktusok igényelnek, amelyek társadalmilag nagyon is valóságosak, gazdasági, politikai és morális következményeikkel együtt. A jogalkalmazónak azonban, hogy jogi okfejtésében a maga számára megfogalmazza, mindenekelőtt jogon *belüli* konfliktussá kell átalakítania ezeket. Ekkor, a manipuláció első szintjén történik a tényállásfelderítés, összefüggésben a jogrendszer megfelelő (»releváns«) normáinak kiválasztásával és értelmezésével. Ekkor zajlik le az, amit a neoKANTiánus jogelmélet az *absztrakt jogtétel* és a *konkrét tényállás* – mint kibékíthetetlenül ellentétes szélsőségek – szembesüléseként szokott megjelölni. Ilyenkor derül ki az is, hogy esetleg 'joghézag' vagy éppen 'kritikai joghézag' (amikor ti. rendelkezésre áll jogi szempontból releváns norma, de ez társadalmilag nemkívánatos eredményekhez vezetne) esete áll fenn, amit az angolszász irodalom egyszerűen 'nehéz esetként' szokott említeni. A manipuláció *második* szintjén a jogon belülivé tett konfliktust feloldják, vagyis – a jogi okfejtésben – *látszat-*

[lényege: a manipuláció]

feszültségeken keresztül

felől a jog saját hagyományrendszere, normatíve rögzített tételei és elismert érvelési technikái, eljárásai és hivatkozásai, másfelől az eldöntendő kérdés gyakorlati jellege és a majdani megoldás gyakorlatiasságának a kívánalma – között feszül,[13] és amelynek konkrét eseti feloldását, tehát a feszültségnek szembesítésükkel elérhető legteljesebb fokozását, majd nyugvópontra juttatását az érdekeltek egy csakis hermeneutikusként értelmezhető helyzetben és eljárás során végzik majd el.[14]

konfliktussá simítják. Az eset immár jogászi nézőpontból minősített »tényállását« és »a« jog megfelelően értelmezett tételeit ekkor alakítják ki, azaz manipulálják olyanná, hogy lehetővé tegye a kívánatos döntésnek mint a »jogi okfejtés« alapján a »tényállásból« és »a« jogból logikailag is következő eredménynek a bemutatását." Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 242–243. o. [Gyorsuló idő].

[hermeneutika]

[13] Éppen az Istenképről szóló magyarázatunk hermeneutikája ad ilyen jellemzést a – párhuzamos, ezért vizsgálódásra érdemes területnek tekintett – jogról: „megértési feladat, mely a jogforrások és a jelenlegi jogszolgáltatás feladata közötti viszonyból adódik, nevezetesen úgy, hogy a hagyományozott jogforrások a jelenlegi jogszolgáltatáshoz mutassák az utat, azaz a jelen jogi eset problematikájának megvilágító megértési forrásává legyenek [...]. El fogják várni, hogy a jelenvaló konkrét esettel való összetalálkozásában a hagyományozott szöveg megvilágító, magyarázó, útmutató szóként a jogértelmezés forrása, s éppen ezáltal a jogszolgáltatás forrása legyen." Gerhard Ebeling *Isten és szó* ['Wort Gottes und Hermeneutik' *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 56 (1959) 2, 224–251] ford. Lukács Ilona (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont 1995), 33–34. o. [Hermeneutikai füzetek 7.]

[sűrítéssel + fordulóponttal]

[14] Amint ezt már korábban bemutattuk, „pontosan ez az esetnorma FIKENTSCHERi elmélete, melyben a hermeneutikus sűrítés »a hermeneutikus folyamatot a fordulópontig kényszeríti«, ami akkor, »amikor a tárgy és az igazságosság mércéi mellett sem a norma további specifikálása, sem a tényállásfogalmak további bontása immár nem lehetséges« [Wolfgang Fikentscher *Methodes des Rechts* IV: Dogmatischer Teil (Tübingen: Mohr 1977), 24–26. és 32–34. o.], be is következik." Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 159. o.

7. ZÁRÓ GONDOLATOK

A gondolkodás paradigmáitól vezetett út a joghoz, a jogi formalizmus önállításától pedig kulturális meghatározódásához. Biztonságunk látszatfogódzói mögül mindig csak emberi vágyakozásunk bukkant elő, megbízhatóan szilárd talajra mégis csupán társadalmi gyakorlatunk folytonosságának a megfoghatatlanságában leltünk. Eközben folyamatnak bizonyult az, amit dologként jelenvalónak véltünk, és aktusok megszakítatlan sorából folyvást épülőnek az, amit pedig felépültnek hittünk.

A gyakorlat folytonosságának megbízhatósága

A jogról kiderült, hogy bennünk van, noha rajtunk kívül gondoltuk. Kultúránkban hordozzuk, pedig tárgyiasságokhoz kapcsolni igyekeztünk.

A jog bennünk, kultúránkban

Ősi dilemmákat mai vitáinkban is felismertünk. Rég elhagyott mintákat újra megtaláltunk. A jog fogalmilag végletesen különválasztottnak hitt lehetőségeiben és irányaiban közös felismerések realizálódásaira bukkantunk.

ősi–új dilemmákkal

Ám mindenekelőtt abban, ami készként mutatta magát nékünk, kimunkálásra hívó felszólításra leltünk. Az álarc, a színpad mögött saját bevonatásunk, játékunk, szerepvállalásunk, emberi felelősségünk szüksége tűnt elő. Tárgyakból alanyokká, címzettekből mellőzhetetlen aktorokká lettünk. És meggyőződhettünk róla: civilizációs köpenye sokféle lehet ugyan, a jog kultúrája mégis kizárólag bennünk, mindennapi megélőiben rejlik. Mi hordozzuk, mi formáljuk. Ami benne konvencionális, mi konvencionalizáljuk. Ezen túl sem léte, sem hatása nincs. Ha pedig lénye bennünk rejlik, másra az érte viselendő felelősséget sem testálhatjuk. Egészében a miénk, még napjainkból, cselekvéseinkből sem szakítható ki. Olyan lesz hát, amilyenné vigyázzuk. Róla és érte mindenkor mint a magunkéról kell gondoskodnunk.

Mindannyian aktorok vagyunk, elodázhatatlan felelősséggel

FÜGGELÉK I.

A RACIONÁLIS JOGSZEMLÉLET EREDENDŐ AMBIVALENCIÁJA*

(EMBERI TELJESSÉGÜNK SZÉTTÖRÉSE A FEJLŐDÉS ÁRAKÉNT?)†

Elgondolhatóság előzetes tudás függvénye

Előfeltevések, előzetesen formált ítéletek, problémátlanul nyilvánvalóként kezelt hitek és meggyőződések, rutinok és egyszerű megszokások – ezek azok a háttérfogódzók, amelyekkel óhatatlanul körbefonjuk gondolkodásunkat. Akár még radikálisabban is fogalmazhatnék: eleve az jut el hozzánk, azt tudjuk csak befogadni, ami már mintha a kezdetektől fogva bennünk rejlett s amit már egy korábbi múltban befogadtunk volna; hiszen ez az, ami eleve belesímul előzetes tudásunk kereteibe és csatornáiba, az előtudásunktól feltételezett világképbe, az elgondolhatóság így formálódó tartományába.

* Elsőként – hosszabb változatban – in Békés Imre ünnepi kötet *A jogtudomány és a büntetőjog dogmatikája, filozófiája* Tanulmánykönyv Békés Imre születésének 70. évfordulójára, szerk. Busch Béla, Belovics Ervin, Tóth Dóra (Budapest: [Osiris] 2000), 270–277. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 2].

† Első rádöbbenésem a racionális konstrukciók emberi fedezetlenségére az elmúlt évekből adódott, amikor az *Institute for Advanced Studies in the Humanities of the University of Edinburgh* visszatérő vendégeként végre megkíséreltem volna megérteni az emberi megértés és bizonyosság végső fogódzóit, ám 'ismeretelmélet', 'logika' és 'tudományos módszertan' címen csakis olyan konstruált és modellszerű fogalmiasításokkal találkozhattam, amelyek előzetesen egy sohasem létezett és gyakorolt világot teremtettek mesterkélten maguknak, hogy azután majd büszként magyarázgathassák. Ilyen körülmények közt bukkantam az ott korábban vendégtanító Seyyed Hossein Nasr művére – *Knowledge and the Sacred* The Gifford Lectures, 1981 (Edinburgh: Edinburgh University Press 1981) ix + 341 o. –, mely egzakt tudományfejlődésünk során maga is a megértés leszűküléséről, egy valaha, de legalábbis elképzelten létezett emberi teljesség feladásáról adott számot.

Specifikus normatív „kielégítési rendszer" a jogban

Azokban az érvelési, megítélési és következménylevonási kultúrákban viszont – már pedig ilyen mindenekelőtt a jog –, amelyek formális eljárás során megejtett formális hivatkozásokra épülnek, és ennek megfelelően következtetéseik formális indokolását és megvédését igénylik,[1] eleve egy sajátos „beteljesedési rendszer"[2] működésével kell számolnunk. Nos, mindennapi életünk különnemű összetettségével, vagyis heterogeneitásával szemben egy olyan elidegenítően egynemű(sített), vagyis homogén közeget feltételez ez a rendszer, hogy ebben egy egyébként bármenynyire szembetűnően értelmes, célszerű és/vagy kielégítő működés is pusztán annyiban (és olyan tekintetben) válik igazolhatóvá, amennyiben (és amilyen tekintetben) kielégíti a jogszerű működés normatív kritériumait, vagyis a különféle kötelező formális előírásokat – bármiféle további egyéb körülményre és/vagy megfontolásra szentelendő külön figyelem nélkül.

Jogi formalizálás homogenizál, amit ugyanakkor oldani törekszünk

Márpedig mihelyt egy ilyen gondolkodás kultusza a múlt század derekán az európai kontinens jogának az úgynevezett nagy kódexekre épülő és szigorúan dogmatikai igényű (azaz exegétikus) jogalkalmazásában polgárjogot nyert, éppen korlátozottsága – tehát a valóságtól idegenség kockázatát is hordozó ún. fogalmi jogászata [*Begriffsjurisprudenz*] és az ilyen esetleges életszerűtlenséget éppen szakmai hitvallásként immár büszkén vállaló elkülönülése, vagyis a jog mint valamiféle „önmagában beteljesülés" egyfajta ígéretét hordozó „fogalmi mennyország" [*Begriffshimmel*] feltételezése – okán maga a jog és tudománya egyaránt kirekesztette önnön tárgyát és diszciplínáját a társadalmi (társadalomtudományi) gondolkodás fórumaiból. Nem véletlen hát, hogy az ilyesfajta formális (vagy formalizált) kultúrákat az ezen kultúrák felszentelt papjainak rítusaiba be nem avatott többség úgynevezett normalitása már régtől fogva egyre erősödő gyanakvással kezelte;[3] utópikus álomlátásában pedig éppen az elveszett normalitáshoz történő valamikori visszaté-

[1] Vö. pl. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* a jelen kötetben.

[2] '*Erfüllungssysem*' in George Lukács *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* I–III [manuscript]. Vö. pl. a jelen szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló idő].

[3] Lásd pl. Martin Luther *Asztali beszélgetések* vál. és ford. Márton László [Tischgespräche, 1546] (Budapest: Helikon 1983) 242 o., különösen 187. és köv. o. 'A juristákról, avagy jogtudókról'.

rést remélte;[4] sőt egyszersmind ismételten megújuló erőfeszítéseket is tett annak érdekében, hogy túllépjen e béklyókon (pl. a szabadjog [*freie Rechtsfindung*] mozgalma útján); iránytűt találjon esetlegességeinek a korlátozására (pl. a természetjogi hivatkozások újrabefogadása útján); valamint, hogy fogalmi sémákhoz történő szigorú ragaszkodását feloldja, vagy legalább is beépítse rendszerébe az oldás egyes elemeit (leginkább azzal, hogy a jogelvi klauzulákat törvénybe iktatja, avagy pedig úgy, hogy magát az adott szabály alkalmazását előzetes jogelvi mérlegeléstől teszi függővé).

De: a gondolkodás általában is homogenizál

A gondolkodásunk alapszerkezetének feltárására irányuló elméleti rekonstrukciók előrehaladásával azonban lassan mindaz, amit korábban egy elidegenült szféra homogenitása specifikumának hittünk, lassan főszabállyá: magának a gondolkodási folyamat előfeltételezettségének a jegyévé változott.

Általános rendszerelmélet

Hiszen lehetséges-e egyáltalán másként értékelnünk azt a fordulatot, amely a megismerés tudományaiban éppen napjainkban megy végbe? Nos, fél évszázaddal ezelőtt, amikor az általános rendszerelmélet megfogalmazódott,[5] mindez még csupasz gondolati kísérletnek számított. Negyed évszázaddal ezelőtt pedig, amikor a kibernetika sajátos módszertani hatású előretörése nyomán zárt és nyílt rendszereket kezdtek egymástól megkülönböztetni, mindez még pusztán rekonstrukciós fogalmi játéknak tűnt. A valóságos áttörést az egyidejűleg zárt és nyitott rendszerek tényleges létének felfedezése, teremtett környező világunkban és önmagunk működésében történő felismerése hozta meg. Úgy tűnt először: mindezzel legfeljebb az életbeli sejtműködés (az élő szervezet elemi szintű sejtbéli önreprodukciója) kereteit és törvényszerűségeit írják le[6] – és csak

kibernetika: zárt X nyílt

[4] Csupán századunk törekvései közül idézhetnők az egyszerűség és közvetítetlenség kultuszát a bolsevizmusban és a nemzetiszocializmusban egyaránt. Lásd pl. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), 352 o.

[5] Ludwig von Bertalanffy *General Systems Theory* (New York 1968).

[6] Humberto R. Maturana & Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition* The Realization of the Living (Dordrecht, Boston, London: Reidel 1972) xxx + 141 o. [Boston Studies in the Philosophy of Science 42] és Humberto R. Maturana 'Autopoiesis' in *Autopoiesis* A Theory of Living Organization, ed. Milan Zeleny (New York & Oxfort: North Holland 1981), 21. o. [General Systems Research 3].

később derült ki, hogy többről, valójában egy úttörő jelentőségű módszertani minta megsejtéséről van szó. Nos, voltaképpen miről is tűnődünk? Egy saját törvényszerűségeit önmaga számára meghatározó (s ennyiben önszervező) önreprodukciós rendszerelméletről – első sejtbiológus megfogalmazóinak elnevezése szerint: autopoiéziszről [*autopoiesis*] –, amit a társadalomtudományokban elsőként éppen a jogműködés jellemzése kapcsán fogalmaztak meg,[7] majd módszertani magyarázó elvként a társadalom kommunikációs magyarázatára is kiterjesztettek.[8] Elve a következő: a rendszer nyitott az információra – ám azt, hogy miként fogadja ezt be és mit tesz vele a rendszeren belül, már maga a rendszer szabja meg minden egyéb tekintetben zárt működése során. A jogszerűség így egy egyidejűleg nyitott és zárt rendszer működése során a nyitás és zárás egymást váltó sorozataiban valósul meg. Ugyancsak – a LUHMANNi társadalomelméleti, illetőleg makroszociológiai rekonstrukció számára fenntartott hasonló értelmű kifejezéssel élve – nyitások és zárások egymásutánjában történik a társadalom (al)rendszereinek önmeghatározása is. Ennek megfelelően a vallástól a nyelvig s a pénztől a tudományig így reprodukálja magát minden önállósult (al)rendszer, mely egy önmagát belsőleg differenciáló társadalomban egyáltalán működik.

autopoiesis: nyílt információbefogadás zárt feldolgozással

Ugyanígy saját előzményeitől függően zajlik mindenféle új információ megszerzése és feldolgozása is.

Megismerés maga is autopoietikus

Ami az észlelést illeti, már elemi aktusában az önmagukban formátlan jelzések annyiban állnak össze formává, amennyiben már eleve rendelkezésre áll egy olyan értelmezési keret, amelyben ezek ismert, elrendezett, következésképpen az észlelőnek

Észlelés: ismert alak változataként

[7] Niklas Luhmanntól 'The Self-reproduction of Law and its Limits' in *Dilemmas of Law in the Welfare State* ed. Gunther Teubner (Berlin & New York: de Gruyter 1986), 110–127. o. [European University Institute A3], valamint 'The Unity of the Legal System' in *Autopoietic Law* A New Approach to Law and Society, ed. Gunther Teubner (Berlin & New York: de Gruyter 1988), 12–35. o. [European University Institute A8], Gunther Teubnertól pedig *Recht als autopoietisches System* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1989) 227 o. Magyar feldolgozásban lásd *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése* Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából, szerk. Cs. Kiss Lajos & Karácsony András (Budapest: Osiris 1994) 124 o. [Jogfilozófiák].

[8] Niklas Luhmann *Das Recht der Gesellschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995) [suhrkamp taschenbuch wissenschaft 1183].

a saját emlékezetéből könnyedén előhívható formák valamilyen változataként feldolgozhatók. Röviden kifejezve: észlelni akkor tudunk, ha és amennyiben analogont már észleltünk. Ráadásul az alaklélektannak [*Gestaltpsychologie*] a két világháború közötti felismeréséből már tudjuk: sohasem elemi összetevőket észlelünk, hanem egy teljességként felfogott egész formát, vagyis alakot. Először tehát rögzítjük ezt a valamire már eleve emlékeztető teljes alakot, majd egymástól csupán analitikusan megkülönböztethető elemekre bontjuk, és az adott analógián belül lehetségesen megkülönböztethető ilyen elemi változatokat ezután sorra-rendre megvizsgáljuk.

nyelvi kifejezés: elemi élmény konfigurációjaként

Úgy tetszik ma már, hogy valamiféle erre emlékeztető előzetes szűrő működik fogalmiasításainkban is. Véletlen-e vajon, hogy alapfogalmaink még eltérő kultúrákban is bizonyos szinten és mélységig egymással rokoníthatók? Az ún. megismeréstudomány [*cognitive sciences*] szerint a nyelvi jelek nem egyebek, mint legfeljebb metaforák, amelyeket azért hozunk létre, hogy mentális eszközeink és hozzáférhetéseink segítségével a valóságot szimbolikus módon egyáltalán reprezentálhassuk. Képviselünk tehát valamit a valóságból, s ez a képviselet már eleve szimbolikus jellegű és jelentőségű, egyenesen fiktív cselekvést rejtő aktus. Mindezt adottként öröklött biológiai adottságokkal valamely meghatározott kultúrában szocializált emberként tesszük, következésképpen gondolkodásunk alapkoordinátái bizonyos szinten és mélységig mindenütt hasonlóak, hiszen közös alapirányokat mutatnak. Ezek az embernek – valamennyiünknek – nembeli és egyéni fejlődése során megélt rendjét fejezik ki. Visszavezethetők mindannyiunk alapvető, minden további fejlődésünket meghatározó élményére, amikor is tehetetlen csecsemőből önmagunk és környezetünk uralására képes felnőtté cseperedtünk. Fogalmiasításunk tehát alapegységeiben nem másra, mint a világban történő tájékozódásunk gyermekkori élményeiben megélt koordinátákra épül.[9]

[9] Joachim Israel 'Stipulations and Construction in the Social Sciences' in *The Context of Social Psychology* A Critical Assessment, ed. J. Israel & H. Tajfel (London & New York: Academic Press 1972), 123–211. o. és George Lakoff *Cognitive Sciences and the Law* [a paper presented at the Yale Law School Legal Theory Workshop on April 27, 1989] [soksz.] 49 o.

szocializálódással konvencionalizálódva

Világban tájékozódásunk személyes élménye tehát valóságos folyamatként egyfelől biológiai felépítettségünknek, másfelől a testünk által lehetővé tett mozgás koordinátáinak a fokozatos megismerésén nyugszik, miközben magában foglalja környezetünk, a bennünket körbevevő élővilág, valamint a másik ember elfogadását is. Nos, kellő belátással talán elmondhatjuk: mást sem teszünk halálunkig, mint megszakítatlanul szocializálódunk, s ennek során a társadalmi környezettel való együttélés módozatait tanuljuk. Nyelvünk, fogalomvilágunk tehát éppen nem nyers tényekre, következésképpen nem is valamiféle szabadon benépesíthető és kitölthető *tabula rasa* elképzelésére épül. Hanem ehelyett valami mást teszünk: társadalmiasodunk – ami pedig egy visszavonhatatlanul előrehaladó folyamat[10] –, és ennek megfelelően gondolkodásunk is csak társadalmi mivoltunkban, társadalmi kapcsolatrendszerünkben tud kifejlődni s kifejeződésre jutni. Tehát egyszersmind társadalmi előfeltevéseken nyugszik. Következésképpen mai tudománymódszertani rekonstrukcióval élve immár elmondhatjuk: már elemi fokon sem pusztán deszkriptív, hanem gyengén normatív.[11]

Nyelv: valóságot reprezentálva teremt is

Mindezzel a fentiek szerint társadalmi valóságteremtésünk[12] – amit pedig intézményt létrehozó nyelvi aktusok művének hittünk,[13] sőt egyenesen nyelvi játékok termékének tekintettünk[14] – a nyelv egyik alapfunkciójává változott. Ilyen módon pedig

[10] Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Gondolat 1976).

[11] Lásd Joachim Israel tollából 'Is a Non-normative Social Science Possible?' *Acta Sociologica* [Copenhagen] 15 (1972) 1, 69–87. o. és 'Remarks Concerning Epistemological Problems of Objectivity in the Social Sciences' in *Research in Sociology of Knowledge, Sciences and Art* I, ed. Robert Allen Jones (Greenwich, Conn.: The Jai Press 1978), 63–80. o.

[12] Peter L. Berger & Thomas Luckman *The Social Construction of Reality* A Treatise in the Sociology of Knowledge (New York: Irvington 1966) vii + 203 o.

[13] John Austin *How to Do Things with Words* 2nd ed. J. O. Urmson & Marina Sbisá (London, Oxford, New York: Oxford University Press 1976) x + 169 o. és John R. Searle *Speech Acts* An Essay in the Philosophy of Language (London: Cambridge University Press 1969) vi + 203 o., valamint legújabb összegzésként John R. Searle *The Constructon of Social Reality* (London: Penguin Books 1996) xiii + 241 o.

[14] Joachim Israel *The Language of Dialectics and the Dialectis of Language* (Copenhagen: Munksgaard 1978).

nyilvánvalóvá lett: azáltal, hogy valóságot – úgymond – reprezentálunk, egyben valóságot teremtünk. Azon eszközzel pedig, amellyel történetesen reprezentálunk, egyúttal a valóságról alkotott képünkbe, s ezáltal maga a valóság alakításába ténylegesen és teremtő módon bele is avatkozunk.

Biztonság nem rációból, hanem gyakorlati folytonosság visszajelzéseiből adódik

Biztonságkeresési kísérletünkből így végső soron a fogalmi megalapozás viszonylagosságára, a pusztán logizáló levezetések kellő valóságalapot nélkülöző voltára, az intellektualizmus gőgjének fedezetlen meddőségére következtethettünk. Ha a ráció nem is lelhetett önmagában szilárd fundamentumra, találkozásában az emberi gyakorlat visszajelzéseivel, generációknak az élet alapdolgaiban mutatkozó sikerességével mégis iránymutatóvá válhatott.

Ráció maga is homogenizál: szűkít, szegényít, torzít

Hol helyezkedik hát el a ráció emberi képességeink és megnyilatkozásaink sorában? Emberi teljességünket képviseli-e, avagy – maga is eszköz lévén – ahhoz érhet csak hozzá, amit sajátos szűrőjével egyszersmind képes is megragadni? Igaz-e, hogy az átszűrés egyneműsítéssel, az egyneműsítés pedig elszegényítéssel, az emberi teljesség s a létszerű folyamatosság és megszakítatlanul totális összefüggés szétporlasztásával, instrumentális tükreink saját lehetőségeihez és szükségleteihez mért torzításával egyértelmű?

miközben az ember alárendelődik

Lehetséges-e, hogy világunk megszakítatlanságának és összefüggésének törvények véges soraként történő kifejezésével e nagyszerű egységből mint egészből valami szegényesen művit, néhány leegyszerűsítő szabályra visszavezethetően egy merőben mesterkélt műveleti repetíciót kreáltunk? Elgondolható-e, hogy a részelemzésekben egyébként sikerrel alkalmazott eszközeink esetleg úrrá lettek rajtunk? Vállalható-e, hogy immár nem mást, mint egyszerűen egyébként bámulatos egymásra következésben sikert sikerre halmozó készségeink kiteljesítésének a célját kezdte el szolgálni életünk? Rendjén való-e, hogy maholnap egyre inkább már instrumentumainkat transzcendentalizálva pusztán eszközeinkben gondolkodunk?

A múlt üzenete tanulmányozandó

A múlt üzenete mintha valóban teljesebb képet sugallna a jelenkor divatos, ám túlzottan is magabiztos s egysíkú irányainál. Elfogulatlan vizsgálata[15] ezért magában hordozhatja egy teljesebb és távlatosabb perspektíva ígéretét is.

Egykori egységben kétfajta ösztönzés:

Szellemi világunk minden ízében kibogozhatatlanul s elemi részeiben is szétválaszthatatlanul kétfajta ösztönzés folytonos egymásra hatásából tevődik össze:

gyakorlati tapasztalat: válaszkeresésben mindennapi bölcsesség

- egyfelől szellemi létünk nem, vagy alig fogalmiasított inspirációiból, mely megélt életünknek érzelmileg is táplált s erkölcsileg átélt tapasztalatai, vágyai és félelmei, a bennünk élő istenséghez fűződő kontempláció sugallatai, értékképzeteink, tudatalattinkból is feltörő késztetések és korlátozások, a mindennapokból leszűrt tapasztalások mindenkori összessége gomolygó egymásra halmozódásával épül bennünk napról napra. Ez az, ami mindenkori cselekvésünkben hajt vagy fékez, követett irányban megerősít vagy adódó irányok követhetőségében elbizonytalanít bennünket. Röviden: ez az, amit az egyén vagy közössége gyakorlati tapasztalatként nevesítünk, fogalmiasításának vagy formális kifejezésének szüksége esetén pedig a 'problémamegoldás', 'feltalálás' vagy 'válaszkeresés' 'logikájá'-nak nevezünk – és mindközönségesen 'életbölcsesség'-ként, a nem formális ismeretátvitelen (iskoláztatáson) alapuló kultúrákban pedig 'mindennapi bölcsesség'-ként tartunk számon. Ez az, ami eredeti isteni kinyilatkoztatásra visszavezethető forrásaitól eltávolodva, transzcendens (mert kívülről kapott vagy genezisünk eredeti kegyelme folytán bennünk élő) lényegéből kiüresítve mégis a leginkább emlékeztet arra, ami szekuláris, materialisztikus, az értelem kizárólagosságában kritikátlanul bízó és ezért magabiztos korunkban a bölcsesség hajdani eszményéből [*sapientia*; *wisdom*; *sageness*] megmaradt;

[15] Vö. még Seyyed Hossein Nasr tollából *The Encounter of Man and Nature* The Spiritual Crisis of Modern Man (London: Allen & Unwin 1968, 1990) 151 o. és *Religion and the Order of Nature* (Oxford: Oxford University Press 1996) 310 o., illetőleg áttekintésként *The Philosophy of Seyyed Hossein Nasr* ed. Lewis Edwin Hahn, Randell e. Auxer, Lucian W. Stone, Jr. (Chicago & La Salle, Ill.: Open Court 2001) xviii + 1001 p. [The Library of Living Philosophers XXVIII].

pozitív ismeret: igazolásban logizált tudomány

• másfelől a felhalmozott pozitív (mert világunkat kimerítően leírónak gondoló elvont-általános fogalomrendszerünkbe betagoló, a világ kölcsönös viszonyait általánosként állított elvont törvényeknek egy logikailag szükségképpeninek tetsző rendbe sorakoztatott s könyörtelenül – egy „természeti törvény" „erejével" – érvényesülőnek hitt rendszerében kifejező) ismeretből. Ez az, aminek kizárólagos hordozója a tudomány, kifejtési és rendezési eszköze (*analysis / divisio / definitio // analysis, divisio* – és újra így tovább – útján) a logika. A mindenekelőtt társadalmi szinten immár évszázadok óta felmerülő számos gyakorlati kétely ellenére ennek mégis – bármiféle további megfontolás vagy fenntartás nélkül – szokásosan alávetjük magunkat, megismertnek vélt világunk egyedüli és kizárólagos rendező elveként ismerve el uralmát – pedig az ismeret s az ismeretanyagból felépülő tudomány, valamint a benne formálisan elvégezhető műveletek rendjét meghatározó és leíró logika még a köznapi tapasztalat szerint is csupán az emberi lelemény, találékonyság, képzelőerő, kreativitás, gyakorlati válaszadási képesség ellenőrzésének a közegeként és eszközeként, egy antropomorf (s ezért a tudományos leírás számára közvetlenül még fel nem dolgozható módon, sokszínűen heterogén) emberi létünkből kivetített (tehát dezantropomorfizált, ám egységes és összefüggő rendszerré felépített, vagyis éppen a néki szánt szerep betölthetősége érdekében általunk tudatosan homogenizált) tudásösszesség (azaz: egy módszeres gondolkodás krédóját valló közösségben elgondolható ismeretek, megfontolások, kérdésfeltevések és következtetések összessége) külsődlegesített mércéjével történő szembesítés, lemérés, valamint a menet közben szükségesnek gondolt módosítások elvégzése céljait szolgálhatja. Az előbbi – intuitív – logikákkal szembesítve ez utóbbit az 'igazolás' [*verificatio*; *justification*] 'logikájá'-nak nevezzük.

Történelmileg a közös – bölcsességet és ismeretet egymástól még szét nem választó – emberi tudásból szakadt (sarjadt és sarkíttatott) ki mindkettő. Mihelyt azonban szétváltak,

- ebből a közös emberi tudásból fakadt, majd különült el a megfogható és bizonyítható (mert megfogalmazott törvények fogalmi biztonságába zárható) tudás keresése. Ebből lett a tudomány, mely saját önnön eszményeinek a külső kivetítésével további biztonsági fogódzóként az általa megfogalmazott tételek rendezésére (koherencia), új tételek beiktatására (deduktív következtetés), kiegészítésül pedig további, hasonló biztonsággal azonban le nem vonható tételek megfogalmazhatására (induktív következtetés) egyszersmind létrehozta a *mos geometricus* eszményű módszertant: a logikát – feloldva s magához hasonítva ezzel mindazt, amit bármiféle emberi tapasztalásból és hagyományos bölcsességből a maga rendszerkritériumokat állító közegébe át tudott szűrni;[16]

Bizonyítható tudás mellett

[16] Nem véletlen ezért, hogy a 'filozófia' ma a logikai elemzés tudományára korlátozódik, a lételméletet pedig felfalta az ismeretelmélet. Lásd erre pontosan ilyen értelemben Seyyed Hossein Nasr 'Contemporary Western Man between the Rim and the Axis' in Seyyed Hossein Nasr *Islam and the Plight of Modern Man* (London & New York: Longman 1975), különösen 5. o.

[a filozófia ma logikai elemzés, a lételmélet pedig ismeretelmélet]

A fenti fejlemény jellegzetes jegye egyebeken túl a fogalmi kifejezés kétpólusú mivolta, az a – saját konstrukciós elvén túl – teljességgel érzéketlen és kifejezéstelen dichotomikus építkezés, amely egy tetszőleges fogalmi teljességben bármit önmaga tagadásával foglal halmazba, fogalmi kifejtésében pedig a véletlenszerűen adódó mást – akkor is, ha ez utóbbi efemer, kivételes, bármiféle lényegi meghatározása szerint eltérő elvből építkező is – az előbbivel logikailag egy szintre hozza, hiszen ezzel mindkettőt egymás komplementerévé avatja. A fogalmi teljesség ellentétpárjai eleve avult, hamis konstrukciók – Hamvas Béla 'Logika és ellentmondás (Stéphan Lupasco)' in Hamvas Béla *Szarepta / 64-es cikkek* (Budapest: Médio é. n.), 346. o. [Művei 14] például a 'véges' és 'végtelen' csupasz kettőssége mellett a „transzfinit" lehetőségéről („mindig vannak véges határok, amelyeket állandóan átlépnek, és a határokat kitágítják"), a 'racionális' és 'irracionális' mellett a „transzracionális" lehetőségéről („a gondolatot az észnek eddigi határain túl tudja feszíteni anélkül, hogy az esztelen vagy irracionális legyen") is szól –; a fogalmi kifejtés megoldási változatai pedig hasonló logikai értékkel (pl. fogalmi hasítással) lehetnek pusztán doktriner azonosítást és/vagy szétválasztást kifejezők, mint ahogy lehetnek érdemi megoldásra ösztönzők is. Hamis azonosságot sugall például egy értéknek és tagadásának is valamilyen nyilvánvalóan közös nem fogalom alá vonása, amiként konnotációjában a 'konzervativizmus' és 'liberalizmus' dichotomizálása (egy közös lehetőségnek eltérő irányú megvalósulásként, irányként láttatása) – amennyiben kiderül, hogy történetesen gyakorlatában az egyik pozitív program, társadalomépítő erő, konstruktivitás, azaz egy önmagában is működőképes potenciál, a másik viszont történelmileg megvalósult s ezért kiüresedő és parazitává váló szerepében jobbára

[dichotomikus logizálással hamis komplementaritás]

mindennapi lét esetlegessége

- a többit pedig véletlen és jelentéktelen jelenségvilágbeli egyedi előfordulásként, érzékeink játékaként, lelki történésként vagy egyszerűen fantáziánk működéseként – tehát emberi esetlegességeinknek betudható történelmi akcidenciaként – magára hagyva, hátrahagyta a tudomány nézőpontjából érdektelen, mert egészében kezelhetetlen a mindennapi lét számára. Ez utóbbi legfeljebb csak egyedi devianciák kezelésekor vagy kivételes válságok menedzselésekor, tehát alkalmilag válhat csupán relevánssá (ekkor sem mint bármiféle tudományos megfontolás alapja, hanem pusztán mint a kérdéses devianciakezelés vagy válságmenedzselés érdekében immár tudományos módszerességgel feldolgozandó esettömeg – azaz merő akcidenciák empíriája – a tudomány számára).

Teológia tudományszerűsödik, a besorolhatatlan pedig misztikává forgácsolódik

Szent BONAVENTURA, DUNS SCOTUS, AQUINÓI Szent TAMÁS a mérföldkövei annak a szellemi építkezésnek, amely a hajdani osztatlan emberi bölcsesség középpontjában álló istenség gondolatát kiemelte eredeti közegéből, s a módszeresség, az ismeretre visszavezethető tudás, a logikai eszményű fogalmi következés értelmében besorozta magát a teologikus világlátást is a tudományok sorába.[17] Ennek során egyebek közt Szent PÁL, Szent ÁGOSTON hagyatékából átmentette mindazt, amit átmenteni tudott; a többi pedig immáron csupán csökevényes folytatást nyerhetett egy-egy akkortól kezdve besorozhatatlanná minősített s jobb híján misztikusként számon tartott gondolkodónál, mint amilyen ECKHART Mester vagy JAKOB BÖHME volt.

Fikcióval élünk: gondolkodásunk axiologikus, az igazolás logikája szerint

Ezzel az egyre izmosodó és az emberi tudás letéteményeseként egyre inkább kizárólagossá váló tudomány jegyében egész szellemi lényünk is – rendkívüli bonyolultságával, kifejezhetetlenül sok és összetett arcával egyetemben – kimondatlanul is egytőjűvé, egynézőpontúvá vált. Pusztán mint gondolkodó

immár pusztán korlátok megvonása, utak lezárása, vagyis dekonstruktivitás, leginkább tehát merő kritika, valami már önnön értékei folytán fennállónak a folytonos bírálata.

[istenkép a tudomány mintája szerint]

[17] Erről jegyezték meg a tudománytörténetben: „Nem helyettesíthette a tudomány Istent, de Istent azonosították a természet törvényeivel." Robert Young 'Man's Place in Nature' in *Changing Perspectives in the History of Science* Essays in Honour of Joseph Needham, ed. Mikulaš Teich & Robert Young (London: Heinemann 1973), 344–438. o.

automata (a világteremtést is egy órásmesteri cselekvésre visszavezető újkorunknak a transzmissziót fatolattyúkkal áttételező gépe s mindennek merőben mechanikus biztonsága) maradt csupán az ember e mesterségesen kialakított porondon, mely – persze amennyiben racionális – a geometriától, s ezzel egy gondolati (matematikai) valóságkonstruálástól eltanult axiomatizmus eszménye szerint gondolkodik és (az ember valóságos gyakorlatában lejátszódó folyamatokat eszményvezéreltsége jegyében megfordítva) az igazolás logikája szerint cselekszik. Mindenféle egyéb eszmény és lehetséges logika hosszú időre (ha talán nem is véglegesen) feledésbe merült, avagy legalább is bizonyosan kikerült a tudomány érdeklődési köréből és a tudásgyarapítás hivatalosan elismert forrásaiból.[18]

racionalizálás → személytelenítés → felelőtlenedés

A fentiekből természetszerű következményként adódik, hogy a módszeresen felépült racionális gondolkodó racionálisan igazolt gondolata (először főként revolúciókkal, vérben gázolva és erőszakhoz folyamodva, ám később a lassú és fokozatos társadalmi evolúció finom csatornáin keresztül is) társadalomformáló, sőt utóbb egyenesen társadalomteremtő erővé vált. Ám a racionalizálás, amennyiben egyszersmind mechanizálja is az alapjául szolgáló folyamatokat – és a „társadalmi mérnökösködés" [*social engineering*] képszerű kifejezése szintén e gyökereket mutatja –, egyszersmind személytelenít. Felelős döntéseinket, és főként az ezekért személyünkben vállalandó felelősség gondolatát a logikai „következés" kérlelhetetlenségének fügefalevelével borítva valójában kiiktatja. Nem véletlen hát, hogy a jogban, majd az erkölcsben, s végül lépésről lépésre a társadalmi (ön)ellenőrzés további tényezőinek esetében is számottevő (s globális összhatásukban kisugárzóan meghatározó jelentő-

[18] „A múltat, ahonnan a hagyomány ered, ilyen vagy olyan társadalmitörténelmi elemzés fényében relativizálják. Furcsa módon azonban a jelen bármiféle relativizálástól mentes marad. Másként szólva, az *Újszövetség* szerzőit a saját korukhoz visszahúzó hamis tudat foglyaiként láttatják, miközben a jelenkori elemző intellektuálisan problémátlannak tekinti saját korának tudatosságát. Vagyis azokat, akik ma pusztán villanykapcsolókat kattintgatnak vagy a rádión keresőgombot csavargatnak, intellektuálisan fölébe helyezi PÁL apostolnak." P. Berger *A Rumor of Angels* Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural (New York 1969), 51. o.

[a jelen abszolutizálásának sivár alaptalanságával]

ségű) kultúrákban immár hosszú idők óta egyre határozottabban elsikkad (sőt, egyenesen mondhatatlanná és számonkérhetetlenné válik) a mindenkori döntési helyzetben lévő (s személyiségében a felelősségen kívül minden egyéb relációban önmagát éppen a világ köldökének tekintő) egyén személyes felelősségvállalása saját döntéseiért. Hiszen az, amit hajdani bölcsességünk birtokában még egy személyes döntés felelősségével vállaltunk fel, most már – „tudományos" világunkban, „haladó" korunkban, az „ésszerűség" feltartóztathatatlan diadalmenetében – receptre kimért (a mindenkor intézményesedő önvezérlő „tudományos közösség" olvasztókemencéjében kotyvasztott típusos végtermékként elénkbe tárt) kész tételek csupasz logikai (tehát éppen saját kritériumai szerint határozottan személytelen, bármiféle felelősségnek még a gondolatát is elutasító) alkalmazásává csökevényesedett – immár érzéketlenül (mert éppen saját játékszabályai szerint illetéktelenül) önnön sorsa, elméleti és gyakorlati következményei iránt.

az entellektüel típusában

Mindeközben nemcsak a tudomány professzionalizálódott – védve magát, intézményeit és hivatásos munkásait bármiféle támadástól, egyszersmind persze (és történelmi folyamatában immár tettenérhetően) a lehetséges és előre várható új kihívásoktól is –, de a folyamatnak felfelé ívelő (érett, ám már bomlását is előrevetítő) szakaszában, az újkor hajnalán megjelent az e n t e l l e k t ü e l típusa is.[19] Márpedig ő az az emberfajta, aki éppen azért, mert szabadon gondolkodik s ezt hivatásszerűen,

[19] Társadalomtudományi alapvetésként lásd Lewis A. Coser *Men of Ideas* A Sociologist's View (New York: The Free Press & London: Collier-Macmillan 1965) xviii + 374 o., Molnár Tamás *Az értelmiség alkonya* [The Decline of the Intellectual (New Brunswick & London: Transaction Publishers 1984)] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1996) 319 o., elgondolkodtató portrésorozatként Paul Johnson *Intellectuals* (New York, etc.: Harper & Row 1988) x + 385 o., baloldali utópizmus és nemzetárulás határmezsgyéjén mozgó esettanulmányként pedig David Caute *The Fellow-travellers* Intellectual Friends of Communism [1973] rev. ed. (New Haven & London: Yale University Press 1988) 458 o. és Paul Hollander *Politikai zarándokok* Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába, 1928–1978 [Political Pilgrims (Oxford University Press 1981)] (Budapest: Cserépfalvi é. n.) 369 o.

tehát a tudományos racionalitásra hivatkozva cselekszi,[20] önmagát még a történelem ítélőszéke előtt is felmentendőnek ítéli saját jobbítónak szánt – de jelenkori történelmünkben nem ritkán a legembertelenebb szenvedésekhez és legpusztítóbb társadalmi és anyagi kártételekhez vezető – gondolatainak valóraváltási kísérlete következményei alól.[21]

[20] A büszke öntudatú gyakorlatias aktivizmus értelmében – „kíméletlen merészség, ellentmondást nem tűrő magabiztosság, a megillető követelésére, hagyománnyal dacolásra, tekintély kihívására s a szemöldök összehúzására irányuló hajlandóság" – éppen a jogászi intervencionizmus példájában lásd Alan Dershowitz *Chutzpah* A Bold Call for a New Attitude by and toward American Jews (Boston, Toronto, London: Little, Brown & Company 1987) ix + 378 o. (idézet a védőborítóról). [büszke magabiztosság]

[21] A szabadon lebegő, miközben spontán életfolyamatainkba egyre agresszívebben beavatkozó értelmiségi felelőtlenségnek napjainkban számottevő irodalma van. Vö. csupán a jogászi közéletiség köréből Robert H. Bork tollából *The Tempting of America* The Political Seduction of the Law (New York: The Free Press & London: Collier Macmillan 1990) xiv + 432 o. és *Slouching towards Gomorrah* Modern Liberalism and American Decline (New York: Regan Books / HarperCollins 1997) xiv + 382 o. A perspektíva ma sem más, mint volt a XIX–XX. század fordulóján. Az, amit hajdanán José Ortega y Gasset *La Rebelión de las masas* (Madrid 1930) című műve modernitás-patológiájában az eltömegesedés s a demokratizmus pusztán mennyiségi kiválasztó elve eluralkodásának tovagyűrűző hatása végkövetkezményeként e látomásában leírt, többek szerint ma a „nyitott társadalom" utópiájában jelentkezik, ami éppen egyes alkotóelemeinek a lefelé nivelláló tömeghatása révén – vö. pl. Leo Strauss *Natural Right and History* [1953] (Chicago & London: The University of Chicago Press 1971), 131–132. o. [Phoenix: Philosophy] – haladásként csak az emberség mind alacsonyabb szintjének reprodukcióját eredményezheti. [értelmiségi felelőtlenség]

FÜGGELÉK II.

A JOG ÉS RENDSZERSZERŰ MEGKÖZELÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETISÉGE*

II.1. A FORMÁLIS RACIONALIZÁLÁS TENDENCIÁJA A JOGFEJLŐDÉSBEN

Kiszámíthatóság mint modern gazdaság, bürokrácia alapja

A formális racionalitás kategóriája a polgári fejlődés terméke. Középpontjában a kalkulálhatóság, a kiszámíthatóság iránt megnyilvánuló polgári igény áll, amint ez már elemi formáiban is a gazdálkodásnak a kettős könyvvitelen, majd a racionális tőkekalkuláción nyugvó megszervezésében megjelent. MAX WEBER volt az, aki tudatosította, hogy formálisan racionalizált struktúrák rendszeréből áll a polgári társadalom egész szervezete. A gazdasági szervezésen túl ilyen struktúrák halmazait fedezte fel az igazgatási, a jogi, a katonai, az egyházi és a pártszervezésben. Feltárta, hogy e struktúrák s az ezek funkcionálásában megnyilvánuló személytelenség és rögzített szabályok rendszerétől meghatározottság alapozzák meg a bürokratikus uralmat, s hozták létre a polgári társadalom bürokratikus komplexicitását. A bürokratikus szervezés WEBERi kifejtése nyomán így a formá-

* Részlet, első változatában 'A jog és rendszerszemléletű megközelítése' in *Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel* szerk. Bárdos Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézete 1975), 83–96. és 114–115. o., valamint *Magyar Filozófiai Szemle* XX (1976) 2, 157–163. o. [teljes fordításában: 'Law and its Approach as a System' *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1979) 3–4, 295–319. o., illetőleg *Informatica e Diritto* VII (1981) 2–3, 177–199. o., korábbi változatában pedig: 'Law and the Historicity of its Formal Relatedness: Historicity in Law and its Objectification and Approach as a System' in *Estudias de Filosofia del Derecho* En Memoria de Legaz y Lacambra, II (Madrid: Facultad de Derecho de la Universidad Complutense, Centro de Estudios Constitucionales 1985), 809–834. o.

lis racionalitás igénye és beteljesítése az elméleti vizsgálódás számára a polgári társadalom stigmatikus jegyévé lett.[1]

Lényege: mesterséges részösszetevőkre szabdalás

Amint ezt a kapitalista munkamegosztás legjellegzetesebb és leginkább árulkodó (bár szélsőséges) lehetőségére, a TAYLOR-rendszerre[2] koncentráltan LUKÁCS GYÖRGY kifejtette, a formális racionalizáció lényege nem más, mint szervesen egységes folyamatoknak az összetevők közötti viszonyok megismerése alapján különféle r é s z rendszerekre való bontása, egymáshoz m e s t e r s é g e s e n kapcsolt részfolyamatok sorozatára történő szabdalása.[3] Ez a forma, ez az eljárás, ez a struktúra az, ami a feudális abszolutizmusban az állami pénzügyek, az állami hadseregszervezés (stb.) kialakulásának s az ezek egységes mozgatására létrehozott bürokrácia szükségleteinek következményeként már a polgárság hatalomra jutása előtt a felvilágosult abszolút monarcha érdekeitől támogatottan intézményesedett – bár döntő, tipikus, önállósult, meghatározó létre csakis a tőkés társadalomban tett szert.

Rendszerszerűség mint minden társadalmi befolyásolás előfeltétele

A formális racionalitás s az ennek különféle irányú gyakorlati megvalósítására tett kísérletek tehát egyfelől történelmileg kötött, körülhatárolt, korlátozott jelenségek, másfelől azonban korántsem előzménytelenek. A formális racionalitás mint kalkulálhatóságra és ezen nyugvó előreláthatóságra s biztonságra törő elv a polgárosodás jellegzetes terméke, noha részmozzanatai már a társadalmi fejlődés korai fokán megjelentek. A formális racionalitás kiteljesedésének társadalma úgy hitte, hogy minden elképzelhető és megvalósult rendszernek a rendszerét,

[1] Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (Budapest: Franklin 1923); Max Weber *Gazdaság és társadalom* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967); Max Weber 'A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek: Államszociológia' in Max Weber *Állam – Politika – Tudomány* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970), 368. és köv. o.

[2] 1881-ben kezdődött fémvágási, majd szénlapátolási racionalizációi nyomán Frederick Winslow Taylor *The Principles of Scientific Management* (1909) című művében fektette le a tudományos munkaszervezés – technológia és emberi munkavégzés elemi folyamatösszetevőkre bontására és robotszerűen ismétlődő mozdulatok sorozataként újraépített – alapjait.

[3] Lukács György 'Az eldologiasodás és a proletariátus tudata' [1923] in Lukács György *Történelem és osztálytudat* (Budapest: Magvető 1971), különösen 326. és köv. o.

magát a rendszereket szervező elvet fedezte fel; a rendszerszerűség igénye azonban már a korai ideológiákat s elméleteket is áthatóan jellemezte. A jogi szabályozást illetően a formális racionalizálás specifikus értelemben valóban a polgári forradalmak, vagyis a polgárság uralomra jutásának a feudális abszolutizmusoktól előkészített terméke. Tágabb értelemben, elemi megnyilvánulásaiban azonban minden tulajdonképpeni – tehát tudatos, tervezett, akart, ellenőrzött – társadalmi befolyásolás elengedhetetlen kelléke, *sine qua non* előfeltétele.

Jog objektiválása → önállósult céllá tűzése → gyakorlati modellálása

Mint ismeretes, a jog formai fejlődésében – alaknyerésében, technológiai megformálásában – akkor történt először döntő, minőséget érintő változás, amikor a jog leszakadt a szokásjognak a mindennapi társadalmi gyakorlattal egységesült szervességéről, és írott jogként attól megkülönböztetett, külsőlegesített, objektivált lett. Ekkor alakult ki normastruktúrája, mely az eredetileg célul tűzött, elérendő eredményhez eszköztevékenységként rendelt magatartást önállósította: a megvalósítandó eredménytől gondolatilag elvonatkoztatva a magatartást önállósult célként tűzte a címzett elé. Azzal, hogy egy objektivált, vagyis írott és rögzített normastruktúrában a követendő magatartást a követés vagy nem követés esetére rendelt következményekkel együtt megszabta, és e struktúrát a társadalmi gyakorlat ténylegességétől leválasztotta, gondolatilag rekonstruált normatív mintát adott a társadalmi magatartás számára, annak befolyásolására. Elemi formájában, e normastruktúrák izoláltságában modellálta a társadalmi gyakorlatot, a társadalmi magatartás normatív státusát és következményeit kiszámíthatóvá és előre láthatóvá téve minden címzett részére.

Mezopotámia: kész normastruktúrák

A jogban ez a formai-technológiai átalakulás – csakúgy, mint bármely tartalmi változás – nem véletlenszerű, motiválatlan akció volt, hanem a jog reális közegét képező társadalmi-gazdasági viszonyok változásának függvényeként következett be. Sajátos helyzet, hogy az első (fennmaradt, általunk is ismert) jogi objektivációk egyszersmind e magukban álló normastruktúrák rendszerszerű megszervezésének első (fennmaradt, általunk is ismert) példái voltak. A Kr. e. második évezredet megelőző és követő idők Mezopotámiájára gondolunk, arra az addig egyedülálló helyzetre, amikor a faekére történő áttérés

s a fémmegmunkálás előrehaladásával párhuzamosan e kedvező fekvésű és éghajlatú területek a történelemben elsőként meggyorsult fejlődésnek indultak. A nyersanyagigény a kereskedelmet fejlesztette, az öntözőrendszerek építése és más közmunkák pedig rabszolgaszerző hódító háborúkat tettek szükségessé és lehetségessé. Mindez egyfelől egyre növekvő bürokráciát, másfelől egyre hatalmasabb birodalmat eredményezett, amelyben a további fennmaradás feltételévé hamarosan az alkotott szabályozás és a tételezettként történő egységesítés: a jog *írott* objektivációként kivetítése és birodalmi méretekben egységes érvényesítése lett. Több archaikus ún. reform-kódexen túl a HAMMURÁBI törvénykönyveként ismert normaösszesség világa ez. A normastruktúrák ezekben már kifejlett, csaknem kész formában jelentkeznek; rendszerszerű megszervezésük mindenekelőtt ez önmagukban izolált struktúrák objektív együvé foglaltságában és – részben – kazuisztikus egymásra következésükben nyilvánult meg.[4]

JUSZTINIÁNUSZ: jog fogalmasítása → tételezése → gyakorlati mesterséggé tétele

Bármilyen jelentős szerepet játszott is a későbbi fejlődés szempontjából a római jog és annak JUSZTINIÁNUSZ művében végrehajtott összegzése, a jog technológiai megformálásában elsődlegesen csupán a jog *fogalmiasításában* (doktrinálisdogmatikai feldolgozásának, azaz logikai, fogalomelemző és fogalom-rendszerező kezelésének első megkísérlésében), és kifejezetten profán, e világi, az uralkodó személyes (és elvben önkényes) akaratából alkotott, *tételezett* képződménnyé való alakításában játszhatott szerepet. Módszertani jelentőségében persze hatalmas előrelépés volt ez; a jognak nyíltan *gyakorlatias* jellegű és manipuláltságú, racionális megfontolásokon nyugvó mesterséggé tételét jelentette.

Római jogrecepció: fogalmiasítások mesterségesen képzett halmaza

A középkori fejlődés nem kedvezett sem általában a jogalkotó, sem különösen a racionalizáló törekvéseknek. A római birodalom romjain emelkedő germán fejedelemségek az államalakulattá történő szerveződés és a magukkal hozott többnyire barbár, kezdetleges jog írásba foglalása primér feladatával bajlódtak, évszázadokkal később pedig a széttagoltság, az uralkodó s a hűbérurak közti feloldatlanul állandósult konfliktus szabta

[4] Lásd a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), II. fej.

gátját a kodifikációnak. Az, ami a későbbi fejlődést előlegező volt, a városokban, a polgárosodás e korai műhelyeiben zajlott le. Itt indult meg a római jogi hagyomány „elnemzetietlenítése": más és inkább alkalmazható normaanyag hiányában a fennmaradt szövegek glosszálása, azaz fogalmi feldolgozása – a bontakozó csereviszonyok szükségleteihez adaptált szabályrendszerré szervezésük érdekében. Ez az, ami a későbbiekben társult a racionalizmus matematikai, axiomatikus rendszer-nézőpontú szemléletével – ami a maga módján ismét a polgárság kalkulatórius igényeinek a kifejeződése volt –, majd a feltörő polgári rend feudalizmusellenes küzdelmének az ideologikus építményével, a természetjoggal, amelyek immár *együtt*, egységesült formában egy ideálisként felfogott és quasi-axiomatikus módon *mesterségesen* konstruált jogrendszer képzéséhez vezettek.

Abszolutizmus: minőségi kodifikáció a jog rendszerré építésével

A feudális fejlődés nemcsak a polgárság erősödéséhez, de végül a partikularizmus meghaladásához is szükségképpen elvezetett. Olyan felvilágosult abszolút monarchák kerekedtek felül elsőként a partikularizmuson, akik küzdelmük eszközeként és egyúttal eredményeként új típusú feladatok ellátásba: a pénzügyek királyi kézbe vételébe, reguláris hadseregszervezésbe, állami ipar- és kereskedelempártolásba (stb.) kezdtek. E feladatok ellátása szakképzett bürokráciát, annak egységes mozgatása pedig egyértelmű, átfogó, s most már a kezelhetőségre tekintettel megformált szabályanyagot követelt. Az eddigi kódexszerű képződmények lényegileg nem tettek egyebet, mint – a meglévő normaanyag objektív együvéfoglalásán túlmenően – a felesleges részek kiiktatásával, ellentmondásaik feloldásával és más hasonló módon mennyiségileg korlátozták azt. Most azonban az uralkodó és bürokráciája e szabályanyagnak is hallatlan megnövelését, új területekre történő kiterjesztését, és a polgárság kalkulatórius igényeivel együtt ugyanakkor áttekinthető formába törését követelte. A régi módszerek már nem voltak alkalmasak; a jog technológiai feldolgozásának új lehetőségeként most már az axiomatikus eszményű *rendszer*ként megszervezést vették igénybe. Az első átfogó kísérletet erre NAGY FRIGYES hajtotta végre, aki európai hatalommá országát éppen bürokráciája s bürokráciájától támogatott katonai szervezése segítségével tette. A porosz *Landrecht* azonban inkább zsákutcának, semmint ígéretes kezdeményezésnek bizo-

nyult: a mindenbe beleavatkozás és a mindent előre látás zsarnoki szenvedélyétől fűtve logikailag koherens, de alkalmazhatatlanul felesleges és áttekinthetetlen kazuisztikus sorozatot, és nem valamiféle magasabb értelemben vett rendszerképzést eredményezett.

Code Napoléon: jog rendszerszerű megszervezése

A tulajdonképpeni áttörés a polgárság uralomra jutásával, a francia forradalom eredményeként következett be. Mert ez volt az a forradalom, amelyet következetesen végigvittek, és a múlttal való diszkontinuitásának kifejeződéseként a régi jog eltörlésével új jogot intézményesítettek. A magasabb fokú, quasi-axiomatikus szemléletű – vagyis általánosabb tételek rendszerét egyre kevésbé általános tételek, altételek és kivételek rendszerszerű összességére lebontó – jogi rendszerképzés elsőként így a nemzeti jogegységesítés s a forradalmian új indítás művével egy aktusban történt meg. A jog minőségi átstrukturálását, valóban rendszerként megszervezését vállaló kodifikációnak s ezzel a jog magas fokúan formális racionalizálásának klasszikus típusát a *Code civil* testesítette meg.[5]

Formális racionalizáció pótlékszerepben: szokásgyűjtemények

A formális racionalizálás nem eseti, hanem állandósult, és jelentőségében, dimenziójában s kiteljesedésében egyaránt növekvő jegye a jogfejlődésnek. A jog eszközével végzett társadalmi befolyásolásban rendszerként megszervezését tekintve a polgári fejlődés terméke, szerepe azonban általában a társadalmi befolyásolás egyik kiemelt lehetőségeként lényegesen egyetemesebb. Jellemző, hogy még olyan feltételek közt is, amikor a társadalmi-politikai szerkezet (pl. a feudális széttagoltságban) vagy a jog ideologikus hagyománya (pl. az angolszász berendezkedésben) kizárta a kodifikációt, a társadalmi-gazdasági fejlődés – bizonyos kódexpótló funkciók kényszerű betöltésével – a formális racionalizálás egyfajta minimumát mégis kikényszerítette. Ilyen volt egyebek közt az eredetileg didaktikai célú formuláskönyvek, a szándéka szerint csupán memóriasegítő regionális szokásgyűjtemények, vagy a megbuktatott, ill. eredetileg is magánmunkálatként keletkezett kódexek jogforrásokként való alkalmazása a feudális fejlődésben; avagy – néhány valóban kódexszerű terméken túl – ilyen volt az esetjog kaotikumát rendező és elvek rendszerében kifejtő tankönyvírás, továbbá az elvileg

magánkódexek

[5] Lásd Varga, V. fej. 2. pont.

csupán meggyőző értékű teoretikus kodifikálás, a *Restatement of the Law* vállalkozása az angol–amerikai jogfejlődésben; sőt – ezek különféle vonásainak ötvöződésére emlékeztetően – ilyen volt a szokásjogok hivatalos vagy nem hivatalos gyűjtése és rögzítése, valamint különféle doktrinális rendszerezések elvégzése azokon az afro-ázsiai területeken, ahol a kodifikációs jogmodernizálás közvetlen eszközétől visszarettentek, és a muzulmán vagy a törzsi jog fejlesztését, illetőleg felváltását kerülő utakon kísérelték meg.[6]

doktrinális rendszerezés

Formális racionalizálás mint a kodifikáció hajtóereje

A formális racionalizálás tendenciájának egyetemessége a jogfejlődés tanúsága szerint kodifikációs vagy quasi-kodifikációs megoldást jelent. A formális racionalitás legmagasabbrendűen a joganyag rendszerszerű megszervezésében valósul meg, és a jogi objektivációk világában ez a kodifikációs vagy quasi-kodifikációs út az, amely a rendszerként történő megszervezésre a leginkább adekvát módon lehetőséget teremt.[7]

II.2. A RENDSZERSZEMLÉLETŰ MEGKÖZELÍTÉS TÖRTÉNETISÉGE

Természettudományos világkép terméke

A kodifikációs fejlődés legjelentősebb állomásainak áttekintéséből máris kiviláglott, hogy a formális jogracionalizálás – s ezen belül is a jog minőségi átstrukturálása, rendszerként történő megszervezése – nem önfejlődés terméke volt, hanem tényleges gazdasági szükségletek hozták létre, már uralkodó szemléletbeli és módszerbeli tendenciáknak megfelelően. Ismeretes, hogy a XVII. század volt az a korszak, amely a természettudományos világkép döntő győzelmét hozta a középkori skolasztikus gondolkodás felett, és az emberi ész diadalát a polgárság gondolati győzelmeként elsőként meghirdette. Ez a világkép és diadal, mint szintén ismeretes, a polgárság gazdasági érdekeinek az adekvát kifejeződése volt.

[6] Lásd Varga, III., VI. és VII. fej.
[7] Lásd Varga, X. fej.

Racionalizálás: organikus egységek szükségképpeni kapcsolatokat hordozó részelemekre szabdalása

A gazdasági összetevők oldaláról közelítve a racionalizmus s az egyetemes matematizmus eszméje nem volt más, mint különféle struktúrák részrendszereinek egy egységes és mindent átfogóan összefüggő rendszer elemeiként történő megszervezése, és ennek során olyan rendező elvek alá történő rendelése, amelyek a rendszer elemei közti viszonyokat szükségképpenivé teszik, a rendszer bármely elemére vonatkozóan feltett kérdésre a választ pedig bizonyosan előreláthatóvá, kalkulálhatóvá. „Minden logika a gazdasági döntés módjából deriválódik" – írta egy közgazdász a kapitalista gazdaságfejlődés ideológiai vetületeinek az elemzésekor[8] –, a racionalisztikus gazdasági döntés kényszerének pedig a filozófiai racionalizmust a logika nyelvére lefordító rendszergondolat s az ebben foglalt axiomatikus-deduktív szemlélet felelt meg. Nemcsak a természettudományokban törekedtek tehát axiomatikus kifejtésre. Állambölcseleti, etikai és jogi értekezéseket (például műveikben HOBBES, SPINOZA vagy GROTIUS) egyaránt *more geometrico,* azaz az EUKLIDESZi geometria axiomatikus módszerével, fogalmi koherenciájával és következtetésbeli bizonyosságával – vagy legalábbis ennek elvi igényével és mintáulvételével – építettek fel. Ebből következett szintén, hogy azok a gondolatilag konstruált természetjogok, amelyek ekkor többségükben a polgárságnak a feudalizmus elleni küzdelme eszközeként formálódtak meg, ideologikusan azonban az észnek a természettel ekvivalens örök törvényeiként fogták fel ezeket, szintén axiomatikus formát vettek fel. Sőt, ez az egyeduralkodó szemlélet LEIBNIZ lelkes kifejtésében oda is elvezetett, hogy azt gondolják: a továbbfejlődés biztos folyamata eredményeként egyszer társadalmi és jogi problémákat is legbiztosabban a „Nos, hát számoljunk!" módszerével dönthetnek majd el.[9]

[8] Joseph A. Schumpeter *Capitalism, Socialism, and Democracy* (London: Allen & Unwin 1943), 122. o.

[9] Ernst Cassirer *Die Philosophie der Aufklärung* (Tübingen: Mohr 1932); Wolfgang Röd *Geometrischer Geist und Naturrecht* Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert (München: Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1970) [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phlosophisch-historische Klasse: Abhandlungen, Neue Folge 70]; továbbá a szerzőtől 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése' a jelen kötet III. Függelékében.

ius visszavezetése *lex*re

Ez a rendszergondolat volt az, ami – látszólag JUSZTINIÁNUSZ mintájára, valójában azonban teljességgel eltérő társadalmi közegben és ideologikus feltételek közt – különféle abszolutisztikus törvényhozásokban, így mindenekelőtt a porosz igazgatási és igazságszolgáltatási rendben a *ius*nak *lex*re történő kíméletlen visszavezetése megkísérlésében megjelent. Tiszta formájában mindennemű jognak a tételezett törvényre való korlátozását jelentette ez: olyan mindent szabályozó és a legkisebb részletében is előrelátó normarendszer igényét, amely a normát tételezőnek a személyén túlmenően még a normák értelmezését sem tűri el, s a jogalkalmazó által meghozandó döntést is csupán egy deduktív gép, vagyis egy paragrafusautomata önállótlanságán belül viseli el.

francia *Code civil* a zártság és nyitottság kompromisszumában

A felvilágosult abszolutizmus ilyen patriarchális korlátoltságának a szélsőségein túl s lényegesen általánosabb és maradandóbb történelmi érvénnyel szintén ez a rendszergondolat volt az, amely a francia polgári forradalomnak a polgárság kalkulatórius igényeit konszolidáltan kifejező kodifikációs művében megjelent. Tudjuk ugyan, hogy a *Code civil*t politikai gyökerű tartalmi kompromisszumok is jellemezték. Elsősorban mégsem erre gondolunk most, hanem arra a sajátos, mindkét irányban elégséges mozgást biztosító dialektikára, amit egy szabályrendszer zárttá és egyszersmind nyitottá való tételében megtestesített. Hiszen a francia forradalom kodifikációs folyamata nem egyszeri, a forradalom árjának bezúdulásával rájuk szakadt áttörés volt, hanem sokszoros, a forradalom különféle hullámait, politikai tendenciát és szakaszait tükröző próbálkozások és tervezgetések letisztult, a forradalomnak és eredményeinek konszolidálását segítő terméke. Kompromisszumot eredményező módon ugyan, de lehetségessé vált e fenti módon, hogy a forradalmak belső logikájából szükségképpen támadó illúziók és kilengések nélkül a kodifikációs mű gyakorlati jellegét tolják előtérbe.

exegézis

A zártság és nyitottság dialektikus egyidejűségével a kodifikátorok a jog magasabbfokú rendszerként történő objektiválásának a nehéz feladatát megoldották, sorsát azonban ez a kódex sem kerülhette el – és hosszú történelme során be kellett járnia a legkülönfélébb lehetőségeket. Ami életének első felét illeti, a liberális gazdálkodás szükségleteinek oly tökéletes kifejezését

képezte, hogy a francia *gloire* többi tudati alkotóelemével is erősítve hamarosan csaknem szakrális tisztelettel övezett szövegként, a francia polgári jog egyedüli és kizárólagos kifejeződéseként kezdték el felfogni. Befejezettként és teljesként történő értékelése azzal a természetszerű igénnyel párosult, hogy rendelkezéseit a maguk közvetlenségében alkalmazzák a jogszolgáltatási gyakorlatban. A XIX. század elején a *Code civil* kivételesen nagy tartalmi megfelelése kora szükségleteinek, valamint felfokozott értékelésének társadalmilag indokolt (noha ismeretelméletileg hamis, mert ideologikus) tudata szolgáltattak társadalmi és gazdasági alapot az exegétikus jogalkalmazás számára, mely eltérő módon és feltételek közt ugyan – de a porosz megoldáshoz mégis hasonlatosan – elvi igényének megfelelően a bírót egy deduktív ítéletgép szerepébe szorította. Noha az exegétikus jogalkalmazási modell felelt meg a leginkább közvetlenül az axiomatikus eszménynek, szemléletmódjában pedig nagymértékben egybeesett a pozitivisztikus világkép követelményeivel (mely a XIX. század folyamán – a forradalmi láz lecsillapodásával, a politikai konszolidálódással és a restaurációval – a kor uralkodó világképe lett), a társadalmi fejlődés tényleges szükségleteinek nyilvánvalóan csak időlegesen, e tartalmi egybeesés határáig felelhetett meg. Egyfajta szélsőséget, végletes lehetőséget testesített meg, mely a feudális széttagoltság és egyesek privilégiumainak önkényével szembeszegezetten a polgárság garanciális igényeit, törvényességről alkotott eszményét fogalmazta meg – a jogalkalmazás terminusaiban kifejezve. Egyfelől tehát a szabadversenyes kapitalizmus megfelelő jogalkalmazási mintáját és ideológiáját képezte, mely ekkoriban Franciaországon kívül is Európa-szerte általános befogadást nyert,[10] másfelől viszont a szükségképpeni továbbfejlődés, a monopolizálódás követelményeinek már nem tehetett eleget.

szabadjog váltásában

A monopolisztikus átalakulás gazdasági imperatívuszainak kielégítése az eddigi kötött jogi keretek nagymérvű oldását feltételezte. Ez volt „A törvényesség megöl minket!" felkiáltásával jellemezhető belső válság időszaka – ama kínzó dilemmáé,

[10] Zdenek Kryštufek *Historické základy právního pozitivismu* (Praha: Academia 1967).

amely választást csak egyfelől a forradalom vívmányaihoz való konzerváló ragaszkodás, másfelől pedig e vívmányoknak a továbbfejlődés nevében történő felrúgása közt engedhetett. Győztesként végül persze a gazdasági érdek került ki e küzdelemből, mely a rögzített jog feloldását az ún. szabad jogkutatás nevében egy hasonlóan végletes, de ellenkező előjelű jogalkalmazási ideológia keretei között megkezdette. Történelmi távlatból nézve azonban végül is nem annyira a törvényesség válságáról és feladásáról volt szó, mint inkább a szabadversenyes kapitalizmus jogának a monopolizálódás feltételeihez történő adaptálásáról, amelyhez Közép- és Nyugat-Európában – úgy tetszik – az adott történelmi helyzetben az egyik szélsőségből a másikba való időleges átcsapás szükségeltetett. A szabadjogi mozgalom hevülete századunk első évtizedeiben lassan alábbhagyott, s noha a jogváltozás döntően nem kodifikációs úton, hanem átértelmezéssel, joggyakorlati adaptálással ment végbe, hamarosan tisztultabb, a két eddigi szélsőség közt valamelyest közvetítő polgári törvényességfelfogást eredményezett.

átcsapva szélsőségességbe

A rendszerszemlélet nézőpontjából e változási folyamatot az alábbiak szerint jellemezhetnénk: az exegétikus jogalkalmazásban a kódextől meghatározott rendszer zártságának abszolutizálását a szabadjogi mozgalomban a rendszer nyitottságának az abszolutizálása váltotta fel, míg csak ez a szélső pólusok közötti átcsapás viszonylagos nyugvóponthoz nem érkezett.

XVII–XVIII. századi racionalizmus eszményének megfelelően

Vizsgálódásunk összefüggéseiben azonban bennünket nem a kapitalizmus fejlődése, hanem a rendszerszemléletű megközelítés történeti kötöttsége érdekel. E kötöttséget illetően pedig már az eddigiekből kitetszik, hogy ideológiai és módszertani alapjaiban a rendszerszemléletű megközelítés a XVII. századi racionalizmusnak, jogba történő átültetése megkísérlésében pedig a klasszikus kodifikációnak, pontosabban e kodifikáció exegétikus alkalmazása igényének a terméke. Mint a továbbiakban látni fogjuk, ez korántsem jelenti, hogy ezen az időszakon, illetőleg az ebben az időszakban fogant sajátos szükségleteken túl a jog rendszerszerű objektiválása és/vagy rendszerszemléletű megközelítése ne hordozna jelentőséget, ne elégíthetne ki lényegesen egyetemesebb szükségleteket. Azt jelenti csupán, hogy a jog rendszerszerűsége ekkor kovácsolódott ki; különféle

szélsőségek közt hányódva ekkor futotta be különféle lehetőségeit; röviden szólva tehát a rendszerszerűség a jogban a leginkább tiszta és leginkább teoretikus módon ekkor juthatott kifejeződésre.

eszmény

Mégis sajátosan többarcú, egyenesen ambivalens helyzet az, amelyről be kell számolnunk. A jog rendszerként történő felfogása és megszervezése ugyanis az adott történelmi feltételek közt sarkított és szélsőséges formában, a geometria axiomatikus modelljét csaknem *ad absurdum* követve, azaz gyakorlatiatlan módon született meg; s ezért elodázhatatlanul szükségesnek bizonyult, hogy a későbbi fejlődés megtagadja, és egyszersmind mint illuzórikusat, meg is haladja az ekkor elért eredményeket. Mindazonáltal az, ami jogként s a jog nevében intézményesült, az ellenkező végletből való kijózanodás és lecsillapodás után valamiféleképpen továbbra is e s z m é n y k é n t kezelte a jog axiomatizmusában rejlő lehetőségeket. Ideálnak tehát, amit egyfelől maximálisan megközelíteni igyekezett, noha másfelől tudatában volt és maradt annak, hogy a jog mint döntően g y a k o r l a t i vonatkozású és meghatározottságú rendszer nem teljesítheti az eszményiként felfogott joghoz fűződő követelményeket.

X

gyakorlat feszültségével

eszményeiben

Nem kis mértékben az axiomatikus eszmény formálja annak a napjainkban is elterjedt jogalkalmazási ideológiának az arculatát, amely a jog mozgásfolyamatait bipolarizált processzusként fogja fel: olyan kéttényezős folyamatként, amelyek külön-külön tiszta és kizárólagos funkciókat testesítenek meg, nevezetesen a jogalkotás csupán létrehozza, a jogalkalmazás pedig egyedi esetekre vonatkoztatja a jogi tételezéseket. Ezt a jogalkalmazási modellt jellemzi változatlanul az a szemlélet, amelyet MAX WEBER eredetileg az exegézis posztulátumaiként fogalmazott meg:

máig hatva

> „(1) Egyetlen konkrét jogi döntés sem lehet más, mint valamilyen absztrakt jogtételnek konkrét 'tényállásra' történő 'alkalmazása'. (2) Az érvényes absztrakt jogtételekből minden egyes konkrét tényállásra döntést kell tudnunk találni a joglogika eszközeivel. (3) Az érvényes tárgyi jognak is jogtételek 'hézagnélküli' rendszerének kell lennie; látensen ilyet kell tartalmaznia; vagy legalábbis jogalkalmazás céljából ilyennek kell tekinteni azt. (4) Az, ami jogászilag racionálisan nem 'konstruálható', jogilag sem lehet releváns. (5) Az emberek

társadalmi cselekvésének vagy jogtételek 'alkalmazását', 'végrehajtását', vagy pedig, éppen ellenkezőleg, azokkal szembeni 'sértést' kell jelentenie."[11]

de csupán egy részkomplexus specifikus önideológiájaként

A jog ilyen eszményített, talán csak fiktív, ideologikusan hiposztazált felfogásának különös súlyt ad az a körülmény, hogy a társadalmi fejlődés által életre hívott különféle objektivációknak – mindenekelőtt, s így közvetlenül nyilvánvalóan a jognak – nem torzítása ez az elkülönült, látszólag autonóm struktúra. Hiszen közvetítő részkomplexusok ezek, és e komplexusok – fejti ki LUKÁCS GYÖRGY – annál inkább tölthetik be funkcióikat, minél önállóbb módon domborítják ki specifikus különösségüket. Ilyen módon még esetleges fiktivitásuk, csupán vélelmezett voltuk is pontosan annak a társadalomnak – LUKÁCSi értelemben felfogott – *épp így létéhez* tartozik, amelyben a kérdéses struktúra egyébként működik.[12] Vagyis látszólagos önmaguktól történő meghatározottságukban is pontosan a bennük megtestesülő társadalmi meghatározottság fejeződik ki.

[11] Max Weber *Rechtssoziologie* (Neuwied: Luchterhand 1960), 103. o. [Soziologische Texte].

[12] *'Gerade-so-Sein'* in Lukács György 'Marx ontológiai alapelvei: A reprodukció, I' *Magyar Filozófiai Szemle* XVIII (1974) 1, különösen 60–61. és 54. o.

FÜGGELÉK III.

LEIBNIZ ÉS A JOGI RENDSZERKÉPZÉS KÉRDÉSE*

III.1. LEIBNIZ IDŐSZERŰSÉGE

LEIBNIZ életművének sokoldalúsága

Abban a hagyatékban, mely GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ halálával az emberiségre szállt, számos tudomány osztozik. Sok olyan tudományról tudunk, amely LEIBNIZet múltbéli mesterei vagy éppen úttörői közt tartja számon. LEIBNIZ életművének időszerűsége és értéke azonban még munkásságának egyes oldalain belül is változó képet mutat.

publikált és kéziratos hagyatéka

Az elméleti s gyakorlati életművek történelmi szerepváltozásának társadalmi okai tudományosságunkban jól ismertek. LEIBNIZ esetében azonban van egy sajátos körülmény, mely e szerepváltás okait színezi. S ez az, hogy LEIBNIZ Janusarcú gondolkodó volt. „Legjobb gondolatai – írja róla kései értékelője[1] – nem olyanok voltak, hogy számára népszerűséget szerezhettek volna, s ezeket ő közzététel nélkül, íróasztalában hagyta. Az pedig, amit közzétett, a fejedelmek és fejedelemasszonyok helyeslésének elnyerését szolgálta. Következésképpen két olyan filozófiai rendszer van, amelyet LEIBNIZ gondolatát képviselő rendszernek tekinthetünk [...]." Az egyik rendszer tehát kidolgozott formában, korabeli kiadásokban maradt ránk.

* Első változatában *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 11, 600–608. o. és in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 39–55. o. [Elvek és utak]. Fordításban 'Leibniz und die Frage der rechtlichen Systembildung' in *Materialismus und Idealismus im Rechtsdenken* Geschichte und Gegenwart, hrsg. Karl A. Mollnau (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1987), 114–127. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 31].

[1] Bertrand Russell *History of Western Philosophy* 2nd ed. (London: Allen & Unwin 1961), 563. o.

A másik – az eredetibb és nem egy tekintetben értékesebb – viszont teljesen szétszórt, rendszertelen kéziratokban, melyekről egyik kortársa is némi malíciával jegyezte meg: nem más, mint „a filozófia csapongó feldolgozása levelekben."[2] LEIBNIZ jogi gondolatainak többsége szintén kéziratosan maradt az utókorra, s ezek tekintélyes hányada csak századunkban válhatott hozzáférhetővé a kutatás számára. Ugyanakkor LEIBNIZ mégis a jelenkor tudományfejlődésének köszönhetően került ismét az érdeklődés homlokterébe: egy probléma égetővé vált aktualitása tette őt – a probléma klasszikus megfogalmazóját – aktuálissá.

jogi gondolkodás vezérli tudományfilozófiájában is

A korábbi feldolgozásokkal ellentétben, melyek a LEIBNIZi mű logikai megalapozottságát és vonásait teljesen figyelmen kívül hagyták, az újrafelfedezés újabb területekre vetett fényt. A halálának kétszázadik évfordulójára megjelent méltatás még így sommáz:

> „LEIBNIZ az egyedüli a nagy bölcsészek közt, aki elsősorban jogász volt, egész bölcsészeti rendszerét mint jogász építette ki [...]. Talán ő az egyetlen nagy jogbölcsész, aki a jogtudományt tekinti kiindulási pontnak s egyben összekötő kapocsnak az összes tudományokra nézve [...]. LEIBNIZnek ez a jogászias alapfelfogása, valamint gyakorlati politikus és hivatásos diplomata minősége magyarázza meg [...] azt a gyakorlatiasságot, ami [...] egész tudományos működését jellemzi. Mint jogbölcsészt és tudományos politikust különösen kiemeli LEIBNIZet éppen a természetjogi és észjogi írók közül helyes gyakorlati érzéke."[3]

logikai kiindulással

Nos, amint a XX. századra LEIBNIZ munkásságának metafizikai és teológiai oldalai háttérbe szorultak, hogy életművének elsősorban matematikai és logikai vonatkozásai nyerjenek a modern matematikai logika előfutáraként elismerést, ugyanúgy jogi művéből sem természetjogi hangszereltsége immár a figyelemre méltó: időszerűvé és valóban hatást gyakorlóvá munkásságá-

[2] Johann Gottlieb Buhle *Geschichte der neueren Philosophie* IV, 131. o. Idézi Georg Wilhelm Friedrich Hegel *Előadások a filozófia történetéről* III, ford. Szemere Samu (Budapest: Akadémiai Kiadó 1960), 323. o.

[3] Finkey Ferenc 'Leibniz jogbölcsészeti és politikai eszméi' in *Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából* (Budapest: Franklin 1917), 152–153. o.

nak korábban elhanyagolt módszertani vonása, a jog alapvetően logikai megközelítése vált.

E történelmi szerepváltozás gyökere a tudományok fokozottabb egzakttá válása, a matematikai logika kialakulása és a tudományok formalizálás iránt növekvő igénye, mely a XX. században a jogtudományban is érezteti hatását.

III.2. AZ EGYETEMES MATEMATIKAI MÓDSZER GONDOLATA

Egyetemes matematizmus

A KARTEZiánus racionalizmus, a XVII. századnak ez a messzeható, a feltörő liberális polgárság érdekeit kifejező filozófiája a gondolkodást akarta új alapokra fektetni. A rend, az okfejtés szigorúsága, az eredmény bizonyossága érdekében a matematikát emelte piedesztálra, a geometrikus eszményű kifejtést téve meg a módszerek módszerévé. Az egyetemes matematikai módszerben olyan megközelítést látott, amely alkalmas arra, hogy a gondolkodásnak eszményi tisztaságot, világosságot, megingathatatlan biztonságot kölcsönözzön. S az alapgondolat nemcsak termékenynek, de termékenyítőnek is bizonyult. RENÉ DESCARTES mellett számos gondolkodó akadt, aki olykor a tapasztalattól elrugaszkodva álmodozott egy egyetemes matematikai módszer eszméjéről. Az úttörők sorában említhető még LEIBNIZen kívül ALSTED *Panacea philosophica* (1610), LOBKOWITZ *Rationalis et realis philosophiae* (1642), HOBBES *Leviathan* (1651), STURM *Universalia Euclidea* (1651), WEIGEL *Analysis Aristotelica ex Euclide restituta* (1658), avagy SPINOZA *Ethica ordine geometrico demonstrata* (1677) című műve.

Megismerés: alapfogalmak kombinálása

LEIBNIZ célkitűzése arra irányult, hogy egyetemes nyelvet alakítson ki, és ennek érdekében létrehozzon egy ún. egyetemes karakterisztikumot és enciklopédiát. Ezek a művek egyöntetűen *more geometrico*, vagyis szigorúan logikai bizonyítási rendben épültek volna fel. Már kutatásának elemi fokán, a kombinatorika alapjainak a kifejtésekor rájött ugyanis arra, hogy az alapfogalmak egyszerű kombinálásával minden lehetséges, azaz minden igaz ítélet kifejezhető. Ebből következtetett a feltalálás logikájának körvonalazására, illetőleg olyan ítéletgépek alkotására, amelyek az összes lehetséges ítélet megfogalmazását mechanizálnák, és ezzel a feltalálás munkáját – úgymond – a gépre

ítéletgép: alany + állítmány

bíznák. Hiszen e feladat LEIBNIZ szemében nem jelentett mást, mint adott alanyhoz az összes lehetséges, azaz összes igaz ítélethez vezető állítmány, adott állítmányhoz pedig az összes lehetséges, azaz az összes igaz ítélethez vezető alany meghatározását.[4]

Egyetemes nyelv: fogalmak leltára

Nos, az egyetemes nyelv eszméje a kombinatorika gondolatán épült fel. E nyelv az összes fogalom összes kapcsolatát, más fogalmakhoz s azok kapcsolataihoz való viszonyát magában foglalta és képletszerűen kifejezte volna. Természetszerűleg mindez előfeltételezte volna részben a fogalmak, részben az ismeretek teljes leltárának elkészítését. Az ugyanis, hogy a fogalmakat összetevő elemeikre bontsa, a maga oldaláról igényli, hogy az ismereteket egyszerű és nyilvánvaló elvekre vezessék vissza. Az egyetemes nyelv eszméje sugallta azt az óhajt is, hogy a fogalmakból s a fogalmak ítéletekben kifejeződő kapcsolataiból minden többértelműség és kétség kiküszöböltessék, s ezen a módon a természetes nyelvet egy mesterséges nyelv váltsa fel. Ez a nyelv ugyanakkor szimbolikus lett volna – mindenekelőtt azért, mert az elemeit képező fogalmaknak valóságos logikai képmását, a fogalmak rendszerében elfoglalt helyét és kapcsolatait egyaránt tükrözte volna. S minthogy a mű egésze a matematikától kölcsönzött logikai szerkezetben épült volna fel, a fogalmi viszonyok formalizált kifejezéséhez szükség lett volna egy *Calculus rationator* kidolgozására is. Ez a matematikai jelek elemi kombinációinak (az összeadásnak és a szorzásnak) megfelelő elemi fogalmi kombinációkat tartalmazta volna. Ez utóbbi pedig biztosíthatta volna, hogy előre megadott szabályok szerint az összes lehetséges fogalomkapcsolat csaknem mechanikus módon összeállítható legyen.[5]

mesterséges nyelv, matematikai szimbólumokkal

Calculus rationator

Characteristica universalis: fogalmak logikai láncolata

Encyclopaedia: axiomatikus levezetés

A *Characteristica univeralis* ily módon az összes fogalom logikai láncolatának a megalkotását célozta. Az *Encyclopaedia* célja pedig ezeknek a fogalmaknak feltárása volt, vagyis az, hogy néhány alapfogalom meghatározásával és ezekre történő visszavezetéssel e fogalmakat egy geometriai demonstrációra emlékeztető rendben fejtse ki. Az emberi ismeretek ilyan átfogó,

[4] G. W. Leibniz *Die philosophischen Schriften* hrsg. Carl Immanuel Gerhardt [a továbbiakban: *PhSch*] IV (Berlin: Weidmann 1875–1890), 61. o.

[5] Louis Coutura *La logique de Leibniz d'après des documents inédits* (Paris: Alcan 1901), 79–80. o.

minden lehetséges összefüggést feltáró összefoglalása már önmagában is a tudományok egységes felfogására utal. És valóban, a *Scientia generalis* körvonalazása során LEIBNIZ eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a matematikai gondolkodás végső soron nem más, mint jelek kombinálásával végzett formulaalkotás, majd egyik formulából a másikba történő átmenet a formula átalakítása révén, meghatározott szabályok alapján végrehajtott behelyettesítésekkel. Mint kifejtette, a gondolkodás hasonló szerkezetű minden tudománynál. Ugyanis minden tudomány a viszonyok tudománya – az ARISZTOTELÉSZI logika például az azonosság és a tartalmazás viszonyaié. Az egyes tudományok tárgyaként az alapviszonyokon túl persze specifikus viszonyok is szerepelhetnek; e viszonyok pedig a közös algoritmuson túl természetszerűleg specifikus eljárási módokat vonhatnak maguk után.[6]

Scientia generalis: fogalmi viszonyok

Ez a hatalmas, terjedelmében és mélységében egyaránt lenyűgöző rendszer, mely valamennyi tudomány teljes fogalomkészletét és ismeretanyagát minden belső kapcsolatában és lehetséges összefüggésében egységes logikai keretbe foglalta volna, LEIBNIZ víziója szerint elsőrendű gyakorlati célokat szolgált volna. Könnyen belátható ugyanis, hogy egyszer s mindenkorra átalakította volna a tudományos diszkusszió, a viták világát. Amint a hannoveri hercegnek 1690 táján írta, az emberek „ebben vitáik számára valósággal tévedhetetlen bírát találnának."[7] Később, a matematikai gondolat mindenhatóságába vetett hitében még utópisztikusabban fogalmazott: „Ha viták merülnének fel, nem lenne többé szükség két filozófus között vitatkozásra, hanem csak két számolóra. Elégséges lenne, ha palavesszőjüket a kezükbe véve táblájukhoz leülnének, és – ha úgy tetszik, tanúként, egy barát részvételével – azt mondanák egymásnak: »Nos, hát számoljunk!«"[8]

Calculemus?

LEIBNIZet e grandiózus terv élete végéig foglalkoztatta. Úgy gondolta, hogy leginkább maradandó, világot formáló műve is ennek megvalósítása lett volna. A racionalizmus korának merész célokra törő vállalkozásai, és ezen belül LEIBNIZ becsvágya

Racionalizmus utópiája: megismerés bevégezhetősége

[6] Dienes Pál 'Leibniz logikai és matematikai eszméi' in *Leibniz halálának...*, 139–140. o.

[7] *PhSch* VII, 26. o.

[8] *PhSch* uo., 200. o.

tudományok lezárhatósága

egyúttal rendkívül jellemző magára a racionalizmusra. Hiszen a racionalizmusban az Ész hatalmába, a matematikai kifejtés egyetemességébe és biztonságába vetett hit már az emberi megismerés bevégezhetőségének, a tudományok lezárhatóságának az illúziójába csap át. Ugyanakkor sajátos ellentmondás rejlik mindebben, hiszen a tudományos fejlődésnek a fentiekből fakadó álomképe szerint a feltalálás gépesítése, a viták számolgatásra történő visszavezetése nyilvánvalóan csak immanens eredmény lehet. Hiszen az ítéletgépben az alanyok és állítmányok igaz ítéletre vezető kombinációjának az összeállítását nyilvánvalóan meg kell előzze a gép programozása, így egyebek közt a nem lehetséges (vagyis a hamis ítéletre vezető) kombinációk kiválasztása. A *Calculemus!* palavesszős módszere szerinti vita előfeltétele pedig nyilvánvalóan az, hogy az egyetemes nyelv kialakítása, azaz az emberi tudás kimerítő összefoglalása már bevégzett legyen. A problémamegoldás előfeltétele ezek szerint nem más, mint maga a probléma kiküszöbölése, tehát az, hogy álproblémává tegyék. Az olyan feltétel pedig bizonyosan nem reális, amely a következményt eleve magában foglalja – más szóval, a következtetést látszólagossá, új állítást valóban nem tartalmazóvá avatja.

önmaga csapdája: ki választja ki a hamisakat?

III.3. A JOGTUDOMÁNY LOGIKAI FELFOGÁSA

Jogtudomány mint erkölcsi kérdésekre alkalmazott logika

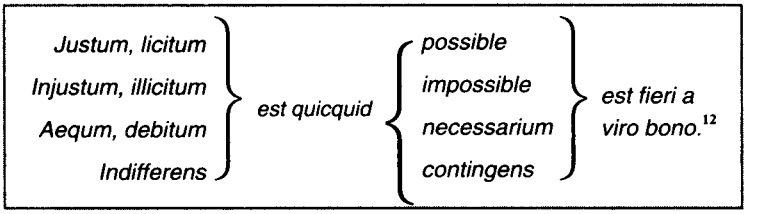
LEIBNIZ első jogi dolgozatai már logikai megközelítésűek voltak: szigorúan a bizonyítás eszközével oldották meg problémáikat. Ennek megfelelően *Specimen difficultatis in jure* (1664), *Specimen certitudinis seu demonstrationum in jure* (1665), *De casibus perplexis in jure* (1666) című munkái a jogtudományt eleve a logika körébe vonják. *De arte combinatoria* (1666) című írásában a jogtudományt ugyan még a geometriához hasonlítja, mert az eseteket mindkettő egyszerű elemek kombinálásával, a demonstráció rendjének alapulvételével oldja meg,[9] négy évvel később, CONRINGhoz írt levelében viszont már kinyilvánítja: a jogtudomány erkölcsi kérdésekre alkalmazott lo-

[9] In G.W. Leibniz *Sämtliche Schriften und Briefe* hrsg. der Preussischen Akademie der Wissenschaften [a továbbiakban: *SSch&B*], VI (1) (Darmstadt 1923).

gika – ugyanúgy, ahogyan létezik matematikai, teológiai vagy éppen orvosi logika is.[10]

Jogi minősítés mint logikai modalitás

Egymást követő munkáiban LEIBNIZ hamarosan megkezdi programadó tételeinek kibontását. *Specimen certitudinis seu demonstrationum in jure* című tanulmányában például kifejti a feltételes ítéletek jogra alkalmazott elméletét, melyet olyan teorémákból épít fel, ahol feltételként [*Conditio*] a jogszabály feltételekről rendelkező része, az ún. hipotézis (mint a jog ténybeli feltétele), feltételezettként [*Conditionatum*] pedig a jogkövetkezmény (mint maga a jog) szerepel. *Nova Methodus discendae docendaeque Jurisprudentiae* (1667) címet viselő művében ezután megkísérli az ARISZTOTELÉSZI logikát a jogra alkalmazni. E művében egyértelműen a logika diadalát hirdeti az ún. jogászi módszerekkel szemben. „Az antinómiák feloldásának művészete abban áll – írja –, hogy ügyelünk arra, vajon más alany vagy állítmány szerepel-e itt, és ismét más a kérdéses törvényben vagy tételben, avagy azonosak-e ezek mind a kettőben. Ahogyan ARISZTOTELÉSZ az azonosságot és különbözőséget magyarázza, éppen úgy lehet feloldani az antinómiákat is."[11] Néhány évvel később egy kéziratos, *Definitio justitiae universalis* címen ismert munkájában pedig eljutott odáig, hogy pontonként kimutassa a megfeleléseket a logika és a jog kategóriái, ítélettípusai és következtetési formái között. Mai felismeréseket megelőlegező álláspontja szerint a jogi minősítések az alábbi logikai modalitásoknak felelnek meg *(15. ábra):*

15. ábra

[10] *PhSch* I, 168. o.

[11] G.-G. Leibniz *Opera omnia* nunc primum collecta etc. studio Ludovico Dutens, tomus III (Genève: 1768), 202. o.

[12] G.W. Leibniz 'Bruchstücke' in *Leibnizens Nachlass zum Naturrecht gehörig* ap. Trendelenburg, II, 265. o.

Teljesség: jogosultság + kötelezettség, vagy „szabad" gyanánt vélelmezettség

Ha a jogtudomány ágazati logika, úgy törvényszerűségei is a logika törvényei. Nos, az egyöntetű rendezettség gondolatát, mely e felfogás egyik alappillére, metafizikai síkon is megfogalmazta. „A dolgokban minden meghatározott – írja 1698-ban, MALEBRANCHE-hoz címzett levelében –, és pedig vagy a szükségszerűség mintegy geometrikus okai, vagy a legnagyobb tökéletesség mintegy erkölcsi okai által."[13] A meghatározottság a jogban fogalmi teljességet, a teljesség pedig – a polgárság törekvéseivel egybeesően – garanciális védelmet feltételez. Az *Elementa juris naturalis* (1671) kifejtése során LEIBNIZ a következő módon mutatott rá a teljesség egyik elemére s ennek logikai összefüggéseire: „A jogosultság és kötelezettség, mely kölcsönös és egyidejű a különböző alanyok között, egyazon alanynál általában kiegészítő jellegű, egymást kizáró, mint a lehetőség és szükségszerűség kategóriája. Ilyen módon a jogtudomány megelégedhet a jogos cselekmény kifejtésével, mert a többi kellő lesz; avagy a kötelezettség kifejtésével, mert a többi jogosnak vagy közömbösnek minősülő lesz."[14] A jogosultság és kötelezettség azonban az elrendelő vagy megengedő szabályozás két lehetősége csupán. Ezért ahhoz, hogy a szabályozás valóban teljes, a lehetséges cselekvések jogi státusa pedig egyértelmű legyen, szükséges, hogy az a terület, amelynél sem pozitív, sem tiltó szabályozás nincs, közömbösként nyerjen elismerést. Tehát minden, ami nem tiltott, az „szabad", és ilyen módon „minden cselekmény úgy vélelmezett, hogy szabad" – amint ezt a (megalapozottsága *apriori*sztikus jellegét illetően ma is vitatott) tételt feljegyezte 1695-ben, DOMAT kivonatolása során.[15]

Szabályozás: tényállás- és jogkövetkezmény-kombinációk

A jogtudomány, mely a racionalizmus szellemében a meghatározottság, a teljesség s a biztonság maximumára törekszik, LEIBNIZ szerint csak egyetlen eszközt használhat. Azt, amit ítéletgépként megalkotott. *De arte combinatoria* című munkájában LEIBNIZ programba foglalta annak kívánalmát, hogy

[13] Gaston Grua *Jurisprudence universelle et Théodicée selon Leibniz* (Paris: Presses Universitaires de France 1953), 232. o.

[14] *SSch&B* VI (1), 467. o.

[15] G. W. Leibniz *Textes inédits d'après les manuscrits de la Bibliothèque Provinciale de Hanovre* publ. Gaston Grua (Paris: Presses Universitairres de France 1948), 648. és 606. o.

néhány általános szabály kombinálásával végtelen számú esetet a maga egyediségében előre láthasson és szabályozhasson; egy másik írásban lehetségesnek tekintette, hogy adott tényállások és jogkövetkezményeik változatait kiszámítsa és a kívánatos kombinációkat a törvényhozó számára kiválassza (arra némileg emlékeztető módon, ahogyan a rómaiak a lehetséges szerződések közül egyeseket kiemeltek és nevesítettek); a *Nova Methodus*ban pedig a variációszámítás és a hasznos kombinációk kiválasztása módszerét magára a jogszabály értelmezésére is kiterjesztette.[16] Sajátos vonása ennek az eljárásnak, hogy új tudást nem ad – hanem ehelyett csakis olyant, ami legalább lehetőségében már benne rejlett az előzményekben.

De keretként: természetjog + erkölcsi ösztön

A jogtudomány ilyen felfogása, ahol felismert érdekek utópista álmokkal keverednek s az álomtól a sejtésekig minden csak logikai posztulátumként fejeződhet ki, fejlődése során ugyancsak elrugaszkodhat a valóságtól. Sőt, ráadásként úgy is tetszik, mintha a jog műve ezzel befejezett, tökéletes lenne. Ám, mint rögtön látjuk, LEIBNIZnél ez is csak álom, racionalista eszmény maradt. Hiszen az eszményi tökéletességet is csupán teoretikus módon fogta fel – anélkül, hogy gyakorlati következményeire a legkisebb mértékben is gondolt volna. Habár elméletének a gyengéit sejthette, hiszen a *Nouveaux Essais sur l'entendement humain* hasábjain, amit a LOCKE tollából származó *Essay* bírálatának szánt, így ír: „Azonban, minthogy az erkölcstan fontosabb az arithmetikánál, Isten az embernek ösztönöket adott, amelyek őt nyomban és minden ésszerű megfontolás nélkül olyanra indítják, amit az ész nem parancsol."[17] A másik korlátozó elem pedig a természetjog változatlan és teljes rend-

[16] *SSch&B* VI (1), 177. és 189. o.; Leibniz *Textes...*, 794–797. o.; *SSch&B* VI (1), 328. és 338. o.

[17] *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, I, 2. fej., 9. §. Majd hozzáteszi: „A szokás, a nevelés, a hagyomány, az ész sokban hozzájárult ennek a magatartásnak a kialakulásához, de az emberi természetnek nem kevesebb része van benne. Igaz ugyan, hogy az ész nélkül e segítőtársak nem lennének elegendők arra, hogy teljes bizonyságot kölcsönözzenek az erkölcstannak. – De tagadhatja-e bárki, hogy az ember természettől fogva ösztönzést érez arra, hogy pl. kerülje az alávaló dolgokat [...]." Leibniz *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* ford. Rácz Lajos (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [Pécs: Dunántúl Könyvkiadó] 1930), 73. és 75. o. [Az Akadémia filozófiai könyvtára 1].

szere, amelynek jelentőségét s a jogban mutatkozó hézagok kitöltésében játszott szerepét LEIBNIZ messzemenően elismerte. S noha a teljesség iránti igénye a természetjog hatókörének a visszaszorítását is eredményezhette volna, LEIBNIZ minden írásában, sőt levelezésében is számolt a természetjog állandó jelenlétével.

III.4. A JOGI RENDSZERKÉPZÉS GEOMETRIKUS VÍZIÓJA

Axiomatikus szabályrendszer mint racionalista eszmény

Az a gondolat, hogy a matematikai módszer egyetemes, a megismerés minden ágában közös látásmódot eredményezett. A jogtudomány is hasonlatossá vált a geometriához: a logika egyik ágazata lett. Az így felfogott jogtudományban nyilvánvalóan csak bevezető szerepet játszhatott a logikai és a jogi kategóriák közötti párhuzamosságok vizsgálata. A cél nem lehetett más, mint a racionalista eszmény megvalósítása: az axiomatikus rendbe tagolt, tehát szigorúan logikai alapokra épülő jogi rendszer kialakítása.

Jogász geométerként a rómaiaknál?

A „rendszer iránti szerelem", mely „makacs rögeszmeként kísérte végig életét" és végül „győzött" LEIBNIZ művében,[18] már eleve sajátos ideologikus formában fogalmazódott meg. Eszméit a klasszikus római jog mítoszába vetítette vissza: az aranykor múltbéli előképeként egy olyan jogról álmodozott, amely racionális, egyszerzőjű, személytelen, és a végsőkig összefüggő és egyazon anyagból gyúrt lett volna – egyszóval olyan, amit TRIBONIANUS és JUSZTINIÁNUSZ kodifikációja még nem rontott meg. Ezért csodálja az antik jogtudósok műveit, melyek – mint dicséri – „csaknem matematikai demonstrációkként" olvashatók.[19] Ez vezeti az alábbiak írásában: „Merészen még azt a tetszetős, de igaz paradoxont is megkockáztathatjuk, hogy nincs más szerző, akinek az írásmódja jobban hasonlítana a geométerek stílusához, mint a régi római jogtudósok, kiknek töredékei a *Pandektákban* olvashatók."[20] Mint ma már tudhatjuk,

[18] Michel Villey 'Les fondateurs de l'école du droit naturel moderne au XVIIIe siècle' *Archives de Philosophie du Droit* VI (Paris: Sirey 1961), 100. o.

[19] Gaston Grua *La justice humaine selon Leibniz* (Paris: Presses Universitaires de France 1965), 239. o.

[20] *PhSch* VII, 167. o.

történelmileg aligha lehetett volna hamisabb képet adni a római jogászok által követett módszerről. A hangsúly mindezek ellenére mégis inkább azon van, hogy LEIBNIZ alkalmas ideologikus formát keresett törekvéseinek elméleti alátámasztására. Ha ugyanis a jog valaha eszményi volt, akkor a feladat ma pontosan az, hogy megkísérelje ezt rekonstruálni. Ugyanakkor az ideologikus kifejezés – mint a hamis tudati tükrözések általában – valóságos problémát is takart. Mint ismeretes, a római jog átvétele és élővé tétele Németországban a *Corpus Iuris* kódexében történt – ennek minden hiányosságával, ellentmondásával és kétértelműségével egyetemben. Nos, ilyen körülmények között a LEIBNIZ által tervbe vett reform is „inkább a jogkönyvek, semmint maga a jog reformját"[21] célozta: arra irányult, hogy visszatérjenek az eredetinek feltételezett forrásokhoz, és ennek során – a redukcióként ismert módszer révén – elkülönítsék „az eredeti törvényeket azon törvényektől, amelyek csak más törvényeknek vagy a természetes értelemnek a következményei."[22]

redukció a feladat

A LEIBNIZi kodifikációs eszme körvonalait és befejezetlenségét sejtetni engedi KESTNERhez élete utolsó évében, 1716-ban írott levele. Ebben olvasható: „Kívánatos volna bevallani, hogy az előttünk fekvő igen régi törvények ereje nem a jogból, hanem az értelemből származik [...]. És mindenekelőtt nyilvánvaló méltányosságból az új kódex rövid, világos, megfelelő s a köztekintélyt kielégítő legyen, hogy a jogot, mely a törvények tömege, homályossága, tökéletlensége, a döntvények eltérései és a jogtudósok ellenvéleménye miatt bizonytalanságba süllyedt, újból [régi] világos fényébe állíthassuk."[23] E megnyilatkozás támogatni látszik azt a nézetet, mely szerint LEIBNIZ kodifikációs törekvése elsősorban „JUSZTINIÁNUSZ művének a hozzáférhetőbbé tételét" célozta[24] – hiszen a szigorú logikai rendben végigvitt axiomatizálás egyik hatása, mint tudjuk, éppen a rendkívüli

Kodifikációs eszmény: alapformákból kibontó szerkezeti leegyszerűsítés

[21] Sir Henry Maine *Early Law and Custom*, 362. o. Idézi Walter Jones *Historical Introduction to the Theory of Law* (Oxford: Clarendon Press 1956), 46. o.

[22] Leibniz *Textes...*, 651. o.

[23] *Leibniz's deutsche Schriften* hrsg. Gottschalk Eduard Duhrauer, I (Berlin 1838), 10. jegyzet.

[24] Jacques Vanderlinden *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* (Bruxelles: Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles 1967), 33. o.

szerkezeti leegyszerűsítésben rejlik. A levél tanulsága mégis szerzője optimizmusáról vall: nevezetesen, fél évszázados kudarc és egyre egyértelműbben szembetűnő megoldatlanságok ellenére változatlanul hiszi, hogy egyáltalán lehetséges ilyen kódexet megalkotni, sőt azt is, hogy e feladatot ő még bevégezheti.

alapelvekre visszavezetéssel + ítéletgépes kombinatorikával

Kodifikációs gondolatának központi vonása az a törekvés, hogy a hazai, illetőleg a római jogot egy logikailag végsőkig következetes, vagyis axiomatikus lebontás keretében visszavezesse néhány általános elvre. Alapjában véve (amint HOBBESnak 1670-ben írott levelében maga is sejtetni engedte[25]) ez ugyanolyan feladatot jelentett, mint a tételes jogoknak a természetjog elveire történő visszavezetése – ami ebben a korban igen elterjedt gyakorlat volt. Ez az alapelvekre történő visszavezetés nemcsak a rendszer logikai axiómáit adná meg, de lehetőséget biztosítana a LEIBNIZi ítéletgép alkalmazására is. Hiszen a kombinatorika lehetővé teheti egy logikailag tökéletes rendszer dedukálását, s ennek eredményeként egyszerű esetekből összetett eseteknek a tetszőleges számú előállítását. Mindezen belül pedig az ítéletgép biztosíthatja a lehetséges összes variáció közül a kívánatos változatok törvényhozói kiválasztását. *De legum interpretatione* című munkájában írja: a törvényeket eleve úgy kellene szövegezni, hogy a bíró értelmezés nélkül alkalmazhassa. Hiszen a racionális nyelv olyan, mint a fonál a labirintusban: minden esetben biztos segítséget nyújt.[26] S az 1678-tól tervezgetett és LEOPOLDról elnevezett kódexet – amint ez HOCHERnek címzett levelében olvasható[27] – csak úgy tudta elképzelni, hogy az kizárólagos jogforrás legyen. Szabályait tetszőlegesen kombinálhatónak gondolta, ugyanakkor kiterjesztő értelmezésüket nem érezte kívánatosnak, sőt egyenesen tiltottnak ítélte. A kétséges eseteket egyenesen császári döntés elé gondolta vinni, emlékeztetve a JUSZTINIÁNUSZi gyakorlatra.

kizárólagos jogforrás értelmezés nélküli alkalmazásával

egyértelmű jogtáblákban

A kodifikáció folyamatát LEIBNIZ oly módon képzelte el, hogy a római és a német birodalmi jog szabályait néhány általános szabályra és elvre vezetnék vissza, majd ezek alapján a kodifiká-

[25] *PhSch* I, 83. o.

[26] *Mittheilungen aus Leibnizens ungedruckten Schriften* hrsg. Georg Mollat (Leipzig 1893), 14–15., 73–76. és 81. o.

[27] *SSch&B* I (2), 347–351. o.

landó jogot néhány (legfeljebb három, a római XII Táblás Törvényre vagy a földrajzi térképekre emlékeztető) táblán összefoglalnák. LEIBNIZ geometrikus víziója szerint ezek a jogtáblák a különféle esetek közvetlen, egyszerű eldöntését biztosíthatnák. Hiszen véleménye szerint olyan áttekinthetőséget eredményeznének, mint az ókori római prétorok hirdetményei, amelyek a lehetséges akciókat s az ezek alól megállapított kivételeket mindenki számára érthetően, hozzáférhetően mutatták.[28]

A jognak ez a táblázatos formában megvalósított leegyszerűsítése és összefoglalása LEIBNIZ hite szerint egyúttal logikai tisztázást is eredményezne. Ennek során szükségessé válna, hogy a régi, elveszett, de hajdan létezőnek hitt római törvényeket „logikai előfeltételként" újrafogalmazzák. Geometrikus álmáról nemcsak a táblázatos forma tanúskodik, de az is, hogy LEIBNIZ mindezt egyetlen év során és valóban EUKLIDESZi módszerrel kívánta felépíteni. Az alapfogalmak és a rendszerképzés szabályainak meghatározása után az axiómák megfogalmazása következett volna, majd ezekből a részletszabályok (teorémák) levezetése – a demonstratív módszer összes követelményének figyelembevételével. 1672-ben FERRANDhoz írt leveléből kitűnően LEIBNIZ ehhez is azt a reményt fűzte, hogy minden problémát, esetet és vitát oly egyszerűen oldana meg, mint ahogyan az analízis egy geometriai kérdést.[29] E munkálatok reménye szerint végül is egy új *Corpus Iuris*hoz vezetnének, valamint (minden lehetséges kérdésnek demonstratív módon történő kifejtésével) a *Pandekták* új sorozatához, melyek – ó, bölcs előrelátás! – előadása szerint két fóliókötetben, harminc férfiú háromévi munkájával készülnének el. Mindezzel pedig – folytatta[30] – a jogtudomány egyszer s mindenkorra bevégződne, ugyanakkor az esetleg felmerülő új esetek beiktatásával a gyűjtemény állandóan naprakész lehetne.

(bevégzett axiomatizmus, legfeljebb új esetek teorémáival kiegészítendő?)

A jogi rendszerképzés geometrikus modellen nyugvó felfogásának kudarcát a LEIBNIZi életmű mindvégig magában hordozta. Rendkívül termékeny, állandó töprengéssel s lelkes újrakezdésekkel teli élete folyamán e geometriai álom csak terv

de zsákutca: minden szabályt axiómává kellene alakítania!

[28] *SSch&B* II (1), 50–55. o.
[29] *SSch&B* I (1), 181. o.
[30] *SSch&B* VI (1), 355–356. o.

maradt – vagyis a legkisebb részletében sem megoldott, pusztán egyfajta megálmodott valóság. A LEIBNIZi álom erős volt, a gondolat pedig eltökélt – mégis, volt egy pont, amelynél ő maga is megérezte elképzeléseinek fonák, a valósággal szembeszegülő jellegét. *De legum interpretatione* című írásában még megállapíthatta ugyan, hogy a törvények rendszerének kivételt nem ismerőnek kell lennie.[31] A jogtáblákon töprengve azonban már rá kellett döbbennie arra, hogy elve a magánjog területén immár nem alkalmazható, hiszen vagy részszabályok végtelen listájára volna szükség (ami óhatatlanul megfoghatatlan szabálymonstrumot eredményezne), vagy pedig valóban általános szabályokat állapítana meg – de mindegyiket egyúttal a követésük alól felmentő s ott mégiscsak részletezendő kivételeiktől kísérten.[32]

III.5. A LEIBNIZI GONDOLAT CSŐDJE ÉS TANULSÁGA

Hatása: egyszerű = igaz, mesterséges leegyszerűsítéssel

Az emberi teljesítmények múltbéli és mai jelentőségének megítélésekor olyan eljárást kell alkalmaznunk, amely a múltat és jelent egymásra vetíti. LEIBNIZ esetében is igaz tehát, hogy „értékét akkor hangsúlyozzuk legjobban a m i változó világunkban, ha őt az ö v é b e n vizsgáljuk, és belátjuk, hogy a két világ bármennyire különbözik is, ugyanakkor egységet is alkot."[33] Nos, a DESCARTES nyomaiban haladó racionalizmus az Ész diadalát hirdette. Nem véletlen, hogy LEIBNIZ kortársa, a francia jogfejlődésben oly jelentős szerepet játszó DAGUESSEAU kancellár, valamint a francia *Code civil* szövegezője, PORTALIS, kikapcsolódásként egyaránt matematikával foglalkoztak. A KARTEZianizmus hatására a matematika a rend és a rendteremtés szimbólumává lépett elő. A véle történő foglalatoskodást passzióként űzték – ahogyan korábban az irodalom felé történő fordulást –;[34] mindennek ugyanakkor leegyszerűsítő, negatív hatása is jelentke-

[31] *Mittheilungen...*, 83–84. o.

[32] Uo., 107., 121. és 126. o.

[33] Arnold Kettle 'Bevezetés' in *Shakespeare a változó világban* (Budapest: Kossuth 1964), 7. o.

[34] André-Jean Arnaud *Les origines doctrinales du Code civil français* (Paris: Libraire Générale de Droit et de Jurisprudence 1969), 123. o.

zett. A világosság igénye ugyanis lassanként „a szellemnek bizonyos tunyaságát" vonta maga után. Vagyis a hasonló törekvések kapcsán nem ismeretlen módon azt, hogy az „egyszerűt" az „igazzal", a dialektikát egy „száraz és sematikus" módszerrel váltották fel. Mindez a LEIBNIZi életműben is nyomon követhető.[35]

jogtudomány = osztályozás, az elképzelhetőre koncentrálással

Általánosságban megállapítható, hogy a matematizálás egyes területeken a tudományosságot előrelendítette, másutt viszont éppen korlátozta. A jogi diszciplínákban inkább ez a negatív oldal vált érzékelhetővé, hiszen „arra alkalmatlan kérdéseket is matematikailag tárgyaltak, s ez olykor nevetséges eredményekhez vezetett."[36] „Az új logika LEIBNIZi alkalmazása egészében arra irányult, hogy a jogtudományt mint olyat osztályozási gyakorlatra korlátozza."[37] Természetszerűleg az ilyen és hasonló törekvéseket a jogtudomány, maga a jogi gondolkodás erősen megsínylette. Még ennél is jelentősebb a deformálódás olyan tekintetben, hogy a jog tudománya alapvető jellegében – hivatásában, szemléletében – átalakult: figyelmét a valóságos helyett egyre inkább az elképzelhetőre kezdte el fordítani. Mindezzel olyan öntörvényű normarendszereket és gondolatrendszereket hívott életre, amelyek immár semmi közösséget sem mutatnak akár a tényekkel, akár a tapasztalattal – mivel létrejöttüktől kezdve fennállásukat, létük értelmét immár az ész tiszta teremtményei, a racionális bizonyítékok igazolják csupán. És „ennyiben a jog hasonló lesz a számtanhoz: amit nekünk e tudomány a számok természetéről és viszonyairól tanít, örök és szükségképpeni igazságot zár magába, olyan igazságot, amely akkor is érintetlen maradna, ha tapasztalati világunk egészében megsemmisülne, ha nem lenne már senki, aki tényleg számolhatna, ha nem maradna semmi, ami megszámolható lenne."[38] És így, ha PUFENDORF esetében még csak gyanús, ha a természetjog elveit olykor konkrét problémákra is lehet alkalmazni, LEIBNIZnél a jog és a realitás immár messzire

[35] Henri Lefebvre *Descartes* (Budapest: Szikra 1949), 301–303. o. [Tudomány és haladás 27.]

[36] John D. Bernal *Tudomány és történelem* [Science in History, 2nd ed. 1957] (Budapest: Gondolat 1963), 314. o.

[37] Jones, 40. o.

[38] Ernst Cassirer *La philosophie des lumières* [Die Philosophie der Aufklärung, 1932] (Paris: Fayard 1970), 242. o.

definíciók, logikától feltételezetten s érvényességgel felruházva?

távolodnak egymástól. Hiszen a logizálás szenvedélyétől hajtva már ekképpen fogalmaz LEIBNIZ: „a jogtudomány azokhoz a tudományokhoz tartozik, amelyek nem tapasztalatoktól, hanem definícióktól, és nem érzéki, hanem észbeli bizonyítékoktól függenek, és amelyek tárgyát végső soron nem ténybeli, hanem az érvényesség körébe tartozó kérdések alkotják."[39]

Matematikai jogászat

Ezzel a vélekedéssel LEIBNIZ bizonyosan nem állott egyedül korában. Mégis, ő volt az egyedüli matematikus-jogász, aki megkísérelte, hogy e törekvést maradéktalanul valóra is váltsa. Ez magyarázza, hogy a jog tisztán logizáló axiomatikus szemléletének, geometrikus felfogásának a csődje éppen LEIBNIZ saját *oeuvre*-jében lesz a leginkább szembetűnő – pontosan abban az egyébként rendkívüli tehetséggel kovácsolt életműben, amely csak lankadatlan újrakezdéseket és tántoríthatatlan célratörést ismert, ám befejezettséget vagy sikert már a legkisebb mértékben sem.

erkölcs körében, tapasztalattól függve nem alkalmazható:

A LEIBNIZi gondolat kudarca így bizonyos mértékben szimbóluma is azoknak a napjainkban jelentkező formalizálási kísérleteknek, amelyek számára a jog már nem is lehet más, mint csak nyelvi jelekből képzett tetszés szerinti normaszövegek tetszés szerinti halmaza, vagyis egy tetszés szerint mindenkor behelyettesíthető változó. Tudjuk ugyan, hogy a konkrét tartalomtól elvonatkoztató formális eljárások bizonyos körben és mértékben alkotó szerepet játszanak a matematikai gondolkodásban. Ez a lehetőség azonban korántsem egyetemes lehetőség; ennélfogva nem is érvényesíthető bármely tetszés szerinti területen.

érzéketlen a jog sajátossága iránt

LEIBNIZ egy sajátos eszköz korlátlan diadalát hirdette, azt azonban figyelmen kívül hagyta, hogy az eszközök alkalmazásuk közegétől is feltételezettek. Egy közeli hasonlattal élve: bármiféle térrácsot szerkesszünk is, az maradéktalanul befogja a teret. Minthogy azonban minden teret azonosan fog be, semmit sem tükröz abból, amit sajátosként egy-egy adott tér hordoz. Ugyanígy a jogi jelenségek köre is tetszőleges utakon bejárható. A sajátosan jogit azonban nem tükrözheti, s így specifikumáról sem vallhat az, ami egyébként teljességgel, elvileg közömbös ennek lényegi jegyeivel, tulajdonságaival szemben.

[39] *SSch&B* VI (1), 41. és köv. o.

FÜGGELÉK IV.

A RELEVANCIA KIVÁLASZTÓ SZEREPE*

Társadalmiságban elbírálás általános szabály mértékével?

A téma egyik mértékadó klasszikus kifejtésében az alábbiakat olvashatjuk:

> „Az eldöntendő eset tárgyi tartalma a norma tényállásától eltérően nem néhány – és ezért tisztán fogalmilag is megragadható – körülményből áll, hanem az élet teljes gazdagságát mutatja. És elkülönülten nem is ebben a néhány körülményben létezik mint a norma tényállása, hanem a gazdasági és társadalmi élet minden elgondolható összefüggésében oldottan áll fenn – többnyire anélkül, hogy határozottan kimutathatnánk a kezdetét vagy a végét."[1]

Felettébb kérdéses tehát, vajon megalapozottan mondhatunk-e olyasmit, hogy valamely egyedi társadalmi viszonynak a „társadalmiságában való elbírálása" történik meg itt, „mégpedig az általános szabály mértéke segítségével"?[2]

Megismerés: analogikus

Az emberi megismerésnek és gondolkodásnak – amint ezt már igen korai fejlődési szakaszokat illető rekonstrukciókból is kitapinthatjuk[3] – alapvető formája az analógia, mely a ke-

* Első változatában in 'A bírói ténymegállapítás imputatív jellege' *Állam- és Jogtudomány* XXXI (1989) 3, 30–93. o., majd könyvformában *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 3.3. pont, 93–97. o., illetőleg *Theory of the Judicial Process* The Establishment of Facts (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995), para. 3.3., 67–69. o.

[1] Hermann Isay *Rechtsnorm und Entscheidung* (Berlin: Vahlen 1929), 350–351. o.

[2] Szabó Imre *A jogelmélet alapjai* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1971), 128. o.

[3] Nagyszerű esettanulmányként lásd mindenekelőtt G. E. R. Lloyd *Polarity and Analogy* Two Types of Argumentation in Early Greek Thought [1966] (Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press 1977) v + 502 o.

vésbé ismertet (a megoldatlant vagy tisztázatlant) az inkább ismerthez (a megoldotthoz vagy tisztázotthoz) kapcsolja.

Relevancia: kapcsolatbahozhatóság vonatkozása

Márpedig ebben, vagyis az analógiában lesz kapcsoló tényező a r e l e v a n c i a.[4] Nem más ez, mint a kapcsolatba hozott dolgoknak olyan vonatkozása, amely magát a kérdéses kapcsolatba hozatalt a megismerésben s általában a gondolkodásban előrevivővé avatja. Másként kifejezve: a relevancia végső soron nem más, mint a kapcsolatba hozatal lehetőségének és módjának valamely tárgyi vonatkozásban történő felismerése. Miután pedig tudjuk, hogy minden dolog és esemény – mint viszonylagos totalitás – teljes mélységében (vagyis intenzíve) kimeríthetetlen, azaz az elgondolható vonatkozások korlátozatlan számát hordozza, ezért a relevancialehetőségek száma is elvileg végtelen. Ez pedig egyértelmű azzal, hogy a relevancia az alkotó emberi felismeréstől függ, mivel egyetlen konkrét megnyilvánulása sem előzetesen kodifikált. A relevanciát ezzel valójában magában a megismerés folyamatában határozzuk meg, mint sikerének egyik – összefüggéseiből csupán az elemzés síkján és érdekében kiemelhető – összetevőjét.

Tény a jogban csak relevancia esetén állhat fenn, de a relevancia előzetesen kodifikált

A jogra nézve is ugyanez áll. Itt is bármely tényekkel kapcsolatos művelet kiindulópontja a relevancia megtalálása és azonosítása.

Szemben azonban egyéb területekkel, a relevancia a jogban e l ő z e t e s e n k o d i f i k á l t. Ennek megfelelően a relevancia a kérdéses rendben elgondolható összes jogi folyamat számára eleve adott – már amennyiben azt előzetesen f o r m á l i s a n n o r m a t í v e m e g h a t á r o z t á k.[5] A relevancia ezért a jogban olyan tényező, amely a valósággal a tények nyerése (feltárása, azonosítása és bizonyítása) érdekében történő foglalatoskodást e l e v e a d o t t i r á n y b a n indítja. Minden más lehetőséget – akár nézőpontról, akár irányról, vagyis bármiféle értelmezési

[4] Vö. George H. Kendal *Facts* (Toronto: Butterworths 1980), 12. o.

[5] A tényekkel végzett műveletekhez való viszonyában tehát előíró. Ennyiben pedig fogalomhasználatunk eltér Carlos E. Alchourrón & Eugenio Bulygin *Normative Sytems* (Wien & New York: Springer 1971), 103. o. [Library of Exact Philosophy 5] terminológiájától, mely a relevancia kívánalmával – azaz a csupán értékelméletileg megalapozott, akart relevancia előíró jellegével – szemben az adottságként elfogadott, normatív rendezésből adódó relevanciát leíró jellegűnek mondja.

és összefüggéskeresési lehetőségről legyen is szó – elmetsz. Ezalól egyetlen kivétel van. Ez pedig annak az eshetősége, hogy az utóbbiban foglalt körülmények (nézőpont, irány vagy egyéb lehetőség) figyelmen kívül hagyása magát az előzetesen kodifikált irányt tenné követhetetlenné, miközben e körülmények bármelyikének a figyelembevehetőségéről maga a jog rendelkezik.

„torzítva" a tény egyébkénti megismerését

Nem csoda hát, hogy ez az egyneműsített (homogenizált) közeg egyoldalúan „torzít"[6] a tényeknek és összefüggéseiknek mind a kialakításában, mind pedig megragadásában és fogalmiasításában.

A relevancia voltaképpeni problematikája ezért egy további körülményben rejlik. Abban, hogy olyan pontot kínál, amelynél az előbbiekben ábrázolt folyamat egésze megfordul.

Jogi folyamat: problémamegoldó gondolkodás, relevancia esetén besoroló minősítéssel

Nos, ennek magyarázatához okfejtésünkben lépjünk vissza egy lépést. Általánosabb megközelítéssel élve, a jogi (bírói) folyamatot olyan problémamegoldó gondolkodásként jellemezzük, amely egy történésből indít, hogy annak a normarendszerben történő besoroló minősítése alapján a kérdéses problémára valamilyen gyakorlati választ (reagálást) biztosítson. A történéssel mint olyannal azonban a jog nem tud mit kezdeni. A jog már léténél fogva a differenciálatlan társadalmi lét heterogenitásától megkülönböztetett, egyneműsített (homogenizált) jelenség, s ebből fakadóan a történésekkel mint olyanokkal közvetlenül nem érintkezik és nem is tud velük érintkezni.

Σ: a jog határozza meg, mi lehet tény

Annak előfeltétele ezért, hogy a történés valamely – elvileg és a jog nézőpontjából: bármely – eleme, vonatkozása és/vagy ezek összefüggése a jog rendszerében problémaként megfogalmazható legyen, az, hogy ezt sikerrel a jog tételezéseihez tudjuk kapcsolni. Márpedig bármilyen ténynek valamilyen normához történő kapcsolása csakis relevancia megléte esetén válik lehetségessé. Azaz másként kifejezve, a ténynek 'tény'-jellegét korántsem önmaga, vagyis „a dolog természete", hanem csak és kizárólag a jog határozza meg.[7]

kiválasztó erővel

Ilyen módon viszont a jog nem csupán egy – a tényeknek a rendelkezésre álló normák tükrében történő megítélését célzó

[6] A kifejezésre lásd Szabó, 177. o.

[7] Helen Silving 'Law and Fact in the Light of the Pure Theory of Law' in *Interpretations of Modern Legal Philosophies* Essays in Honor of Roscoe Pound, ed. Paul Sayre (New York: Oxford University Press 1947), 642. o.

– osztályozó és besoroló minősítés alapja, hanem egyszersmind lényegesen több és más is. Nevezetesen: kiválasztó jellegű és hatású a tényekkel való egész foglalatoskodásban. Hiszen már a tényekkel történő bármiféle találkozás előtt kijelöli, hogy eleve milyen tények és tényváltozatok kereshetők és állapíthatók meg a szóban forgó rendszerben.

Jog: vetítőhálók halmaza

Ezek után talán nem meglepő az az állítás, amely szerint „ugyanaz a pozitív jogrendszer az érdekeltek választása szerint különféle vetítőhálókat kínál; és ugyanaz a tény az alkalmazott vetítőhálónak megfelelően a megengedettség és a meg nem engedettség ellentétes minőségeit mutathatja."[8] Márpedig ebből az állításból már eleve két következtetés levonásának lehetősége kínálkozik. Eszerint

eltérő ténylehetőségek

(1) adott történésben a relevancia kiválasztásától függően különféle eltérő tények tárhatók fel, és

eltérő következményekkel

(2) azonosként adott tények is különböző normatív összefüggésekben különféle eltérő módokon minősíthetők.

„nyers tény" nincs a jogban

Pontosan a jog ilyen ténykiválasztó hatásának a felismerése talajáról állíthatjuk, hogy a jogban szigorú értelemben vett „nyers" „tény" – mint eleve kész objektív adottság, mint bármiféle visszatükröződésnek a tiszta terméke, vagyis szabályokhoz való viszonyítottságtól mentes (tehát referenciáltatás nélküli) tény – nem létezik.[9]

„Esetek univerzuma" rávetítve „releváns tulajdonságok / esetek univerzumára"

Ugyanakkor egy tisztán logikai rekonstrukció értelmében nyilvánvaló, hogy elvileg minden esetben az „Esetek Univerzumát" vetítjük rá a történésre, hogy megállapíthassuk: vajon ez, felmutatva a „Releváns Tulajdonságok Univerzumából" bármely tulajdonságot, a „Releváns Esetek Univerzumához" tartozike?[10] Kérdésünk itt tehát az, hogy amennyiben bárminemű relevancia fennforgását megállapíthatjuk, úgy milyen relevanciá(k) folytán mely tulajdonság(ok) indíthat(nak) el miféle eset(ek)nek a konstruálása irányában?

[8] Léon Husson *Nouvelles études sur la pensée juridique* (Paris: Dalloz 1974), 259. o. [Collection „Philosophie du Droit"].

[9] Lásd pl. Patrick Nerhot 'Le fait du droit' (Florence: European University Institute 1985), 19. o. [*EUI Colloquium Papers*, Doc. IUE 341/85, Col. 93].

[10] A fogalmakra lásd Alchourrón & Bulygin *Normative Sytems*, II. fej. 2. pont, valamint VI. fej. 2. és 4. pont.

FÜGGELÉK V.

AZ INTÉZMÉNY MINT RENDSZER*

(FOGALMI KIFEJEZŐDÉSÉNEK ZÁRTSÁGA ÉS NYITOTTSÁGA,
S ÁTALAKULÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI)

V.I. A RENDSZEREK LOGIKÁJA

1.

Intézmény = fogalomrendszer, fogalmi osztály(ok)ba soroltan

Az intézmények – összetevőik is – csak fogalmi köntösben jelenhetnek meg, rendszerré szervezetten. Abból adódik ez, hogy a fogalmak klasszifikatórius természetűek, s így használatuk is fogalmi osztályokba történő soroláson nyugszik.

Visszaélés lehetősége túláltalánosítással

Gyakorlatában az ember a fogalmiasítással gyakran visszaél. Olyan módon például, hogy valamely választásának az értelmét túláltalánosítja. Eközben feltehetően azt reméli, hogy a kérdéses választással szolgálni kívánt igényt ezen eljárásával jobban

* Első változata a szerző *Yale Visiting Fellow* minőségében az *American Council of Learned Societies* elnökétől érkezett felkérésre készült. Kommentárként kellett szolgálnia Fabio Koñder Comparato (São Paolo) professzornak „A liberalizmus intézményi rendszere és a modern állam új funkciója" című dolgozatához. Ennek megfelelően az *American Council of Learned Societies* „Összehasonlító alkotmányosság" projektuma keretében az uruguayi Punta del Este konferenciaközpontjában 1988 októberének és novemberének fordulóján rendezett latinamerikai regionális ülésen hangzott el. Eredeti formájában lásd 'Institutions As Systems: An Essay on the Closed Nature, Open Vistas of Development, as well as the Transparency of the Institutions and their Conceptual Representations' *Acta Juridica Hungarica* 33 (1991) 3–4, 167–178. o. [reprint in Varga Csaba *Law and Philosophy* Selected Papers in Legal Theory (Budapest: Eötvös Loránd University Project on Comparative Legal Cultures 1994), 413–424. o. (Philosophiae Iuris)], fordításban pedig 'Az intézmény mint rendszer: Jegyzetek az intézmények és fogalmi reprezentációik zárt halmazairól, nyitott fejlődési perspektíváiról, valamint átalakulási lehetőségeiről' *Állam- és Jogtudomány* XXXIII (1991) 1–2, 32–49. o. és 'Az intézmények mint rendszerek: Fogalmi kifejlődés, zártság és nyitottság, átalakulási lehetőségek' *Valóság* XXXV (1992) 6, 1–10. o.

megalapozhatja. Ennek elérése érdekében az eredeti igényt olyan összefüggésbe helyezi, amely általánosabb a ténylegesen igazolhatónál.

2.

Gyakorlati rendszerek véletlenszerűek és esetlegesek

Azok a gyakorlati rendszerek, amelyeknek a közegében élünk, véletlenszerűek és eseti jellegűek. Persze nem arra kell gondolnunk most, hogy elemeiket üres térben, fedezetlenül választjuk ki és szervezzük intézményivé. Nem tetszésszerű önkénytől irányított *action gratuite* az, amire itt utalni kívánunk.

de gyakorlati igényt szolgálnak ki

Hiszen jól ismert igazságként tudjuk, hogy fennáll bizonyos összefüggés a gyakorlati rendszerek formálódása és a formálódásukban szerepet játszó tényezők között. Sőt, azt is tudjuk, hogy e tényezőknek mind a jelenléte, mind a valóságos hatása teljességgel független lehet a szóban forgó rendszerek létezése (sőt, puszta létrejötte) szempontjából.

(példa: LIBERALIZMUS)

Egyetlen példát alapul véve, a LIBERALIZMUS történelmileg kialakult alkotmányi berendezkedése csupán egyike azoknak a lehetséges megvalósulásoknak, amelyek – másokkal együtt – elvileg szintén bekövetkezhettek. Hiszen évszázados emberi erőfeszítések irányultak arra, hogy valamilyen nyomorúságot legyőzzenek – új keretet szabva az emberi cselekvésnek a joghoz és az államhoz fűződő viszonyában és kapcsolatában.

Eszme ← eszközkészlet ← értékelés

Bármely szinten vizsgálódunk, szoros kölcsönös kapcsolatra bukkanhatunk egyfelől az eszmék formálódása, másfelől az eszközök rendelkezésre álló készlete s ezek emberi értékelése között. Maguk az emberi elképzelések (így a puszta képzelőerő) is – tartalmuk, irányaik, korlátaik egyaránt – ilyen kölcsönhatás függvényei. Szükségképpen így van ez, mert a társadalmi összfolyamatban minden egyes lépésnek és tényezőnek számos lehetséges jelentése, arculata, kapcsolata, fejlődési alternatívája van. Későbbi események és kapcsolódások döntik csak el, hogy ezek közül végül majd melyiket fogják a szereplő generációk vagy utódaik kiemelni és rögzíteni. Sokarcú, sokirányú folyamat ez: egymással versengő és többesélyű. Valamilyen egyenes irányú fejlődési vonalra csakis egy (a világot valamiféle végső céltételezés függvényeként magyarázó) ún. finalista redukcionizmus vezethetné vissza.

versengően többesélyű, finalista redukcionizmus nélkül

Azonban azzal, hogy azt mondjuk: rejlik valami szükségképpeni a cselekvések adott eredményhez vezető folyamatában, korántsem azt állítjuk, hogy eleve létezik valamiféle egyetemes eszme, amelynek adott módon kellett az adott történelmi időben formát öltenie. Nem tételezünk hát fel egy olyan időtlen általánosságot, amelynek az adott körülmények közt ez kizárólagos különöse, egyedi megvalósulhatósága lenne. Ha pedig lételméletileg rekonstruálunk olyan tényezőket, amelyek az adott folyamatban szerepet játszottak, ezzel kizárólag a valóban befutott utat s összetevőinek egymáshoz kapcsolódását világítjuk meg – és nem egy egyetemes, előzetesen fennálló és adott formájában hatást gyakorló, a történelmi megvalósulásban szükségképpen testet öltő eszméről teszünk kijelentést.

Összefüggés: cselekvés → eredmény közt, de mögöttes egyetemes eszme nélkül

3.

Amikor intézmények rendszereiről beszélünk, legalább négy szintet tarthatunk szem előtt:

I. Van egy *ténylegesen létező, konkrét rendszer*. (Ilyen például a LIBERALIZMUSnak adott helyen, adott időben megnyilvánuló alkotmányi berendezkedése.) — Konkrét működés

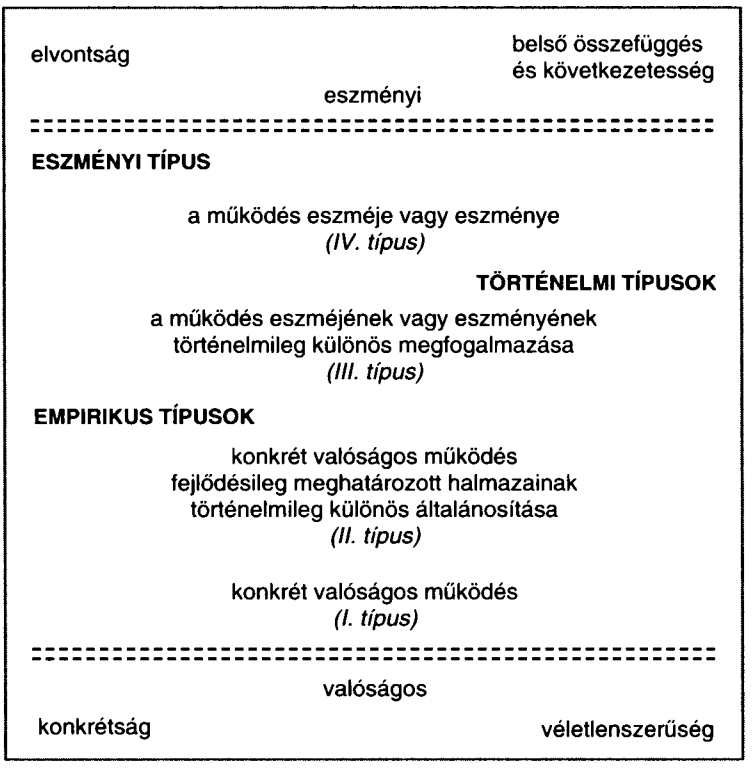
II. Van egy *történelmileg kifejlődött konkrét rendszer*. (Ilyen például a LIBERALIZMUSnak adott földrajzi helyen, adott korszakban megismert és gyakorolt alkományi berendezkedése.) — történelmi megfogalmazódása

III. Létezik olyasmi is, ami a *civilizációnkban történelmileg kifejlődött konkrét rendszernek a fogalmi általánosítása*. (Ilyen például a LIBERALIZMUSnak általánosan értett alkotmányos berendezkedése.) — működési eszmény történelmi megfogalmazódása

IV. Végezetül létezik a *működés végső eszméje vagy eszménye* is, ami a maga részéről alapul szolgálhat bármiféle általánosításhoz. (Ilyen például egy olyan működés végső elveinek az elvont és egyetemes igényű megfogalmazása, amelynek a LIBERALIZMUS alkotmányi berendezkedése csupán egyik lehetséges megvalósulási formája.) — működés eszménye

Ez utóbbit nyilvánvalóan arra használjuk, hogy egy éppen megismert történelmi megvalósulást deduktív logikai levezetéssel igazoljunk.

Mindezt az alábbiakban szemléltethetjük *(16. ábra)*:

16. ábra

Látható, hogy a III. és a IV. típus nem létezik valóságosan. A IV. típus voltaképpen nem más, mint olyan eszme, amelyben a működés „törvényszerűségei" elvont általánosságban, tisztán fogalmi műveletek síkján, s ezért eszményi körülmények között tanulmányozhatók. A III. típus pedig szintén ugyanez, valamilyen történelmileg különös helyzetben szemlélve.

4.

Rendszereszme és rendszermegvalósulás átmehet egymásba

A rendszerek minden eszméje és megvalósulása valamilyen vég nélküli folyamatban helyezkedik el. Mindegyik típus egyetlen szakaszt képez ebben a megszakítatlan folyamatban – nem pedig annak szélső vagy végső pontját. Ezért úgyszólván bármelyik típus hordozhat úgyszólván bármilyen tulajdonságot, mely a típusok előbb említett négyes sorozatát egyáltalán jellemezheti.

Elvontság, belső összefüggés és következetesség, valamint az eszményi mivolt egyre csökkenő mértékben jellemzi ezeket a típusokat. Konkrétság, véletlenszerűség, valamint valóságosság pedig egyre növekvő mértékben található bennük. — mind elvonatkoztatás, mind konkretizálás irányában

Ugyanakkor az I., a II. és a III. típus történeti. Egyszersmind az élen álló I. és II. típus ugyanakkor empírikus is. (Megjegyzendő: elvileg semmi sem zárja ki, hogy az empirikus típusok is egyúttal felhasználhatók legyenek eszményiként.) — Eszményi / történeti; eszményi empirikus

Az elvontságnak és a konkrétságnak nincsenek eleve szabott határai. Az a kérdés, hogy szabad-e az adott körülmények között a rendelkezésre állónál elvontabb vagy konkrétabb típusokat megfogalmaznunk, kizárólag az elemzés szintje meghatározásának a gyakorlati (kutatási, politikai-ideológiai stb.) célszerűségétől függ. — Továbbmunkálásuk gyakorlati célszerűség kérdése

5.

Történelmileg csupán az I., a II. és a III. típus valóságos. Ezek testesítenek meg történelmileg létező, tipikus változatokat, konfigurációkat. Szükséges tehát, hogy elméletileg leírjuk őket, hiszen ezek azok, amiket valóságosan fennállóként fogalmiasítunk. — Valóságos és tipikus

Ami a IV. típust illeti, bármennyire történelmen túli is, a benne megtestesülő eszmény mégsem egészen kötetlen. Adott esetek közt történelmileg egészében s végső fokon mégis meghatározottnak kell lennie, hogy egyáltalán elgondolhassuk és társadalmi folyamataink részévé tehessük. — eszményi

6.

Az emberi cselekvés célkitűzéseinktől függő, teleologikus. Mintaként *télosz* munkál benne, hogy irányíthassa az emberi folyamatot. Ebből azonban nem következik, hogy a gyakorlat mint olyan, minden ízében vagy végső fokon, végső meghatározásában egy eszme puszta átültetése lenne. Hiszen az eszme eszmei, a gyakorlat pedig gyakorlati. Világunk végső ontoepisztemológiai leírásában természetszerűleg egy tőről, a tudatos emberi lét szándékszerintiségéből levezetettek; ezen belül, az elemek jelen szintjén azonban már épp e lét szándékszerintiségéből fakadóan különválasztottak. — Az ember teleologikus, de gyakorlatában nem pusztán célképzetét ülteti át

A gyakorlat hajtóereje és kritériuma az, amit az adott összefüggésben g y a k o r l a t i a s nak tekintünk. Annak felbecsülése — Gyakorlatiasság is eszmefüggő

persze, hogy mi is minősülhet ilyennek, már egy korábban megformált (vagy éppen formálódó) eszme gyakorlatba ültetését feltételezheti. Ám ettől még a hajtóerő, a kritérium változatlanul az, hogy mit tekintünk gyakorlatiasnak az adott összefüggésben. Az eszmei kizárólag annak a felbecsülésén keresztül képes csupán hatást gyakorolni, hogy praktikusnak ott és akkor, a kérdéses összefüggésben mit tekintünk.

V.II. ESZMÉNYI TÍPUSOK ÉS TÖRTÉNELMI MEGVALÓSULÁSOK

7.

Eltérő szintek azonos megnevezéstől fedetten

Alapvető módszertani követelmény, hogy különbséget tegyünk a különféle rendszerszerű eszmék és megfogalmazásaik eltérő s z i n t jei között. Tudnunk kell ugyanis, hogy az egymástól eltérő szinteket és az ezeket kifejező fogalmakat nemritkán ugyanazzal a n é v vel illetjük. Ezért azután olykor megkülönböztetetlenül is kezeljük ezeket, ami félreértéseket eredményezhet.

(Példa: HATALOMMEGOSZTÁS)

Vizsgáljuk meg például a HATALOMMEGOSZTÁS tanát. Történelmileg adott megnyilvánulásait (az I. típust) egyszersmind kisebb-nagyobb mértékben torzult, tökéletlen megvalósulásokként szokták jellemezni.

E történelmi megvalósulások ugyanakkor nem egyebek, mint egy történelmileg leíró típus (a II. típus) változatai. Maga a leíró típus pedig nem egyéb, mint egy történelmileg eszményi típus (a III. típus) gyakorlatba ültetése.

Eszmény mögött történelmi tapasztalatok változatossága

Nyilvánvaló tehát, hogy minden gyakorlati lépésünk visszavezethető valamilyen átfogó társadalmi-történelmi összefüggésrendszerre. A HATALOMMEGOSZTÁS megnyilvánulásaiban megtalálható például az alkotmányozásért Angliában folytatott küzdelem; azok a módok, ahogyan MONTESQUIEU megkísérelte az abszolutizmust Franciaországban meghaladni, és ennek során (félre)értelmezte az angol alkotmányosságot; az alkotmány atyáinak gyakorlatilag rögzült megoldási javaslata az Egyesült Államokban, beleértve azt is, ahogyan (félre)értették Angliát, MONTESQUIEU-t és saját perspektíváikat is – mindenféle mód tehát, ahogyan bármelyik történelmi szereplő értelmezte, értelmezhette, és végül (adott síkra tereléssel vagy egyszempontú

kiaknázással) félreértelmezte a rendelkezésre álló eszközök belső gazdagságát.

ami(k)től elszakadhatnak a „megvalósulások"

Felvetődik hát a kérdés: vajon tényleg maradéktalanul visszavezethetjük-e az előbbi típusokat a HATALOMMEGOSZTÁS tana mögött (IV. típus) megbújó működési eszményre? Nos, ha igenlő választ adnánk, ezzel óhatatlanul bizonyos módszertani következményekre is áldásunkat adnánk. Példának okáért:

A) egyetemessé tételt úgy érhetünk el, hogy *F* és *nem-F* egymást kiegészítő fogalmai között (melyek egymást kizárják, együtt azonban egy általuk önkéntelenül feltételezett, adott területet óhatatlanul átfognak) fogalmi dichotómiát tételezünk. Ennek eredményeként tetszésszerűen merev, kétpólusú, zárt és teljes fogalmi rendszereket építhetünk mesterségesen fel.

Zárt fogalomrendszer lehetősége dichotomizálással

> A mai politikai filozófiában például a harmadik világbeli megoldatlanságból vagy a közép- és kelet-európai válságokból történő kiútkeresés ún. HARMADIK UTAS KÍSÉRLETeit a vezető áramlatok úgy szokták kezelni, mint maguk e válságok irracionalitásba torzult melléktermékeit. Pedig egy ilyen vélekedés mögött nyilvánvalóan valamilyen előfeltevés állítása rejtezik. Hiszen azt sugallja: a KAPITALIZMUS / SZOCIALIZMUS történelmileg kifejlődött alternatívája nem más, mint két kizárólagos lehetőség, vagyis az alternatívának ezek a kizárólagos megtestesítői. Egyetemességük és gyakorlati alternatívátlanságuk előfeltevése ezzel minden további kérdésfeltevést eleve kizár.

(Példa: HARMADIK ÚT KAPITALIZMUS / SZOCIALIZMUS)

B) Megközelítésünk eleve előítéletes lesz, ha egy konkrét történelmi megnyilvánulás (az I. típus) egyedi jegyeire csakis mint valamiféle végső elv torzulására tekintünk. Ez esetben nyilvánvalóan máris feltételeztük valami olyasminek az eredendő fennállását, amihez képest a szóban forgó megnyilvánulás immár nem is lehet más, mint ennek az egyediben történő megvalósulása. Ez pedig olyan megközelítés, amit csakis egy, a személyes létünket mások (emberi vagy magasabb rendű szubjektumok) céltételezésének a függvényeként láttató finalizmus vállalhat fel.

Eszme kutatása minden „megvalósulás" mögött = finalizmus

C) Végezetül, a történelmileg különösnek egyetemesként történő feltüntetése lehetetlenné teszi, hogy végső elvek (a IV. típus) után kutathassunk. De ha nincsenek végső elvek, úgy mi

de: a konkrét nem egyetemes, nem végső elvek nélküli

marad a tudomány számára? Legfeljebb a történelmileg létező konkrét típusok lehetséges egymásra vetítései. Ám ez végső soron haszontalan, hiszen bármiként cselekedjünk is, a pusztán emberi kontingencia, vagyis a merő véletlenszerűség leírásának a szintjét nem haladhatjuk túl.

Tudomány feladata: rekonstruált eszmény megvitatása

A tudomány voltaképpeni feladata annak a (IV. típusban foglalt) működési eszménynek a rekonstruálása, amely már lehetővé teszi, hogy (a III. típus eseteiben) az egyes történelmileg különös megfogalmazódásokhoz mint valamely adott alapgondolat időleges megvalósulási kísérleteihez közelítsünk.

(Példa: HATALOMMEGOSZTÁS)

Klasszikus formájában a HATALOMMEGOSZTÁS tana például nem empirikus fejlődéselméletként jött létre. MONTESQUIEU sohasem mondott olyasmit, hogy bárhol, bármikor a hatalom három részre osztottan jött volna létre. Annyit tett csupán, hogy megfogalmazott egy álmot – pozitív utópiáját szembeszegezve azokkal a negatív tanulságokkal, amiket kora sanyarú tapasztalatai néki nyújtottak.[1]

(példa: BOLSEVIK ÁLLAMSZEMLÉLET)

A BOLSEVIK ÁLLAMSZEMLÉLETről például tudjuk, hogy eleve a nyugati demokratikus hagyományok tagadásaként jött létre. Ez azonban kifejezetten ideologikus igény volt – márpedig tudjuk, hogy az elméleti elemzést semmiféle ideológia nem helyettesítheti. Az elméleti elemzés ezért kimutathatja, hogy a bolsevik államszemlélet a hatalom megragadásáról szóló forradalmi program részeként formálódott; MONTESQUIEU tanaival akkor szembesült, amikor a szovjet fejlődés a hatalom tényleges megragadása küszöbéhez, majd államhatalma intézményesítéséhez s konszolidálásához érkezett; inkább félreértelmezte hát MONTESQUIEU-t, tanaiban nem látva mást, mint nékik sugallt lemondást a hatalom oly régen vágyott megragadásáról és bürokratikus kiterjesztéséről.

[1] Ilyen módszertani szempontú tárgyalására vö. pl. a szerzőtől 'Az államhatalmak szétválasztása: ideológia és utópia a politikai gondolkodásban' [*Állam és Igazgatás* XXXIV (1984) 1, 85–90. o.] in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 142–152. o. [Elvek és utak].

(példa: MONTESQUIEU NYUGATi / KELETi OLVASATA)

Végső összegzésben azt kell tehát mondanunk: tanítványai is, kritikusai is saját gyakorlati cselekvésük érdekeinek rendelték alá – és ezzel ideológiává alakították – MONTESQUIEU utópiáját. (Másként kifejezve: a NYUGATI HAGYOMÁNY körében és jegyében olyan terminusokat dolgoztak ki, amelyek kifejezésükben s ideológiájukban egyaránt egyetemesnek tetszenek, noha szigorúan csakis saját összefüggési rendszerükben érvényesek. Az OROSZ FORRADALMÁROK ezzel szemben úgy szolgálták saját gyakorlati érdekeiket, hogy a fenti terminusok értelmi világát leszűkítették. Ilyen módon számukra ezek immár nem jelenthetnek mást, mint kizárólag a nékik immár haszontalan álmok megtagadását.)

fogalmi azonosság látszata mögött eltérő ismerettárgyak kapcsán

Ugyanakkor a bírálók, ezek bírálói és a bírálókat megbírálók nem voltak tisztában azzal, hogy amit tesznek, voltaképpen nem más, mint eltérő elemzési szintek és síkok szabad vegyítése egymással. Vitáikban ezért tagadták oly vehemensen, feloldatlan – mert egyszersmind feloldhatatlan – könyörtelenséggel egymást, noha – ítélkezünk most már könnyedén a több évszázada lezárult múltról – egyikük sem állított semmi olyasmit, amit a másik is ne állított vagy állíthatott volna. Valójában különböző ismerettárgyakról tettek különböző kijelentéseket – ma már ennyit mondhatunk csupán.

(példa: BOLSEVIK MUNKAMEGOSZTÁS

A BOLSEVIK elképzelés a hatalmi gépezet egységének fenntartásával kívánt – úgymond – MUNKAMEGOSZTÁSt intézményesíteni. Ez alternatívaként szolgált volna a HATALOMMEGOSZTÁS nyugati eszménye mögött megbújó igény kielégítésére. Mindez persze csupán másodlagos volt a hatalom összpontosítására irányuló követelésükhöz képest. (Ezért a tisztánlátás érdekében mindannyiunknak számolnunk kell annak lehetőségével, hogy a kommunisták és szocialista utódaik mindaddig, ameddig egypárturalmukat egyáltalán a társadalomra erőltethetik, a hatalom egységének elvét – noha ez elvileg csak gyenge „munkamegosztást" engedélyez a gépezetben – mindenáron mindvégig ki fogják kényszeríteni. Persze, további oldódások és kompromisszumok lehetőségét ez még önmagában korántsem zárja ki, hiszen még egy a hatalmi gépezet egységében engedélyezett „munkamegosztásnak" is lehetnek további – bár korlátozott – tartalékai.)

pusztán ideologikus cselekvésként)

Ha ilyen megközelítések ütköznek egymással, nyilvánvaló, hogy ezek kölcsönös tagadása, kizárása vagy megsemmisítő bírálata maga sem lehet több vagy más, mint pusztán ideologikus cselekvés. Fenti tipológiánkban ezért az ilyen megnyilatkozás a III. típus szintjén helyezkedik el.

V.III. ESZMÉNYI TÍPUS MINT NORMATÍV IDEOLÓGIA

8.

Fogalmi leírás

Az előbbiekben áttekintett összes rendszer és fogalmi kifejeződés l e í r ó funkciójú. Az a feladatuk, hogy fogalmilag megragadják azt, ami intézményileg már létezik.

elméleti egyneműsítéssel

Ebben az összefüggésben tudnunk kell, hogy az elmélet nem más, mint egyfajta egyneműsítő emberi tevékenység (homogenitás). Ez különbözik más egyneműsítő hatású területektől (mint a szokás, beszéd, jog vagy politika), de különbözik a mindennapi élet összetettségétől (a heterogeneitástól) is. Különbözésük persze távolról sem jelenti, hogy az egyik terület objektivációi ne lennének hasznosíthatók más területeken is.

átfordítható ideológiába

Lételméleti vizsgálódások például azt mutatják, hogy minden eszmei kifejeződés – elméleti és gyakorlati egyaránt – átfordítható i d e o l ó g i á b a. Elégséges ehhez, ha eltérő összefüggésbe helyezve használjuk őket.

Ez tehát a következőket jelenti:

gyakorlati összefüggésbe helyezéssel

A) minden elméleti kifejeződés a gyakorlati cselekvés tényezőjévé tehető – egyszerűen azáltal, hogy g y a k o r l a t i összefüggésbe helyezzük;

heterogenitásba / más homogenitásba áttéve

B) az e g y n e m ű t e r ü l e t e k r ő l bármi kiemelhető, s akár áttehető egy m á s i k e g y n e m ű t e r ü l e t r e, akár beolvasztható a m i n d e n n a p i é l e t ö s s z e t e t t s é g é b e. (Az előbbire példa a j o g i n é z ő p o n t n a k s a jogit hordozó nyelvi, jelentési, retorikai stb. közeg saját nézőpontjainak lehetséges ütközése, avagy a jog politikai felhasználása; az utóbbira pedig a társadalmi megállapodáson – k o n v e n c i ó k o n – nyugvó jelenségeknek, így a nyelvnek, jognak, politikának olyan használata, amely megsemmisíti sajátszerűségüket.) E kiemelést gyakorlatilag úgy hajtjuk végre, hogy sajátos meghatározásaikat felfüggesztjük, s hagyjuk őket új környezetükbe beolvadni.

9.

Elmélet / normatív ideológia

Az új környezetbe történő beolvadás a rendszerbeli hovatartozást illető teljes váltással egyértelmű. Ha egy elméleti kijelentéssel gyakorlati cselekvést vezérlünk, úgy ez már ideologikus használatot jelent. Ilyenkor elmondhatjuk, hogy az elmélet *normatív ideológiává* alakult. Hiszen más, eltérő meghatározottságokkal rendelkező közegbe átemelésével e meghatározásokat az átemeltre kiterjesztjük.

10.

Rendszergondolat normatív mintaként hasznosítható: módosításra; ellentmondás feloldására; fejlesztés irányának meghatározására

Rendszerjellegű gondolatok normatív mintaként három helyzetben hasznosíthatók:

A) ha a kérdéses gondolat konfliktusba kerül a rendszerrel (és abból a célból, hogy a kérdéses rendszert *módosítsa* az adott irányban);

B) ha a kérdéses rendszer belső ellentmondásokat mutat (és abból a célból, hogy *feloldja* ezt az adott irányban);

C) ilyen külső vagy belső konfliktus hiányában is abból a célból, hogy *előírjon* szükségesnek tetsző változást vagy *meghatározza* a szükségesnek tetsző további fejlődés irányát vagy tartalmát.

11.

Hézagkitöltés normatív ideológiák jelenlétében: hézag

A *hézagkitöltés* olyan helyzet, amelyben normatív ideológiák változásokat provokálhatnak – meghatározva, hogy ki cselekedhet, mikor, miben, miért és hogyan.

A 'hézag' normatív fogalom. Nem más tehát, mint valamilyen normatív keretnek a függvénye, melyben (a) bármely rendszeren belül tett megállapítás hézagnak minősíthető annak érdekében, hogy (b) kitölthessék azt (c) adott módon (d) magából a rendszerből vett tartalommal, és mindezzel egyszersmind és óhatatlanul azt feltételezve és eredményezve, hogy (e) – legalábbis ideologikus kifejezése szerint – a hézagkitöltés nem hozhat semmiféle változást a rendszerbe.[2]

[2] A hézagnak és kitöltésének hatalmas irodalma többnyire a saját felfogás előfeltevéseitől függő előítéletességet mutat. Noha eleve az ún. szocialista normativizmus kifejtésének szándéka ösztönözte, magyar kifejtésében az egyik legteljesebbként mégis lásd Szabó Imre *A jogszabályok értelmezése* (Budapest:

kitöltése

A hézagkitöltés a rendszerek gyakorlatiasságának egyik leginkább hathatós tényezője. Ez teszi a rendszerek számára lehetővé, hogy azonosságukat a változó idővel történő lépéstartás mellett is megőrizzék.

Rejtett megújítás: átültetés fikció (példa:

Tudnunk kell, hogy az intézményeknek mindig is rendelkezésére állt két alapvető eszköz ahhoz, hogy az idővel szükségessé váló megújulás legalább rejtetten megtörténhessék. Egyik (a) az átültetés, másik (b) a fikció. Átültetésnél [transzplantáció] valami olyan korábban nem ismertet vagy legalábbis nyíltan nem gyakoroltat visznek be a rendszerbe, amiről ugyanakkor azt állítják, hogy abban már ismert volt.[3] Fikció esetén pedig azt állítják arról, ami pedig a rendszerben új, hogy az nem más, mint a rendszerben voltaképpen már bennefoglaltatott tételezéseknek a hallgatólagos kiterjesztése.[4]

megújító törvényhozás)

A jog területén a JOGVÁLTOZÁS provokálásának, egyszersmind leplezésének egyik legősibb, leginkább elterjedt és tartós eszközeként, a fikció mellett, a jogtörténet írásban is nyomon követhető négy évezredének úgyszólván a közelmúltig ívelő összességét az ún. megújító törvényhozás uralta. Vagyis a jogalkotást úgy leplezték, mint a „régi, jó szokások" puszta helyreállítását, restaurálását. E kegyes csaláshoz – HAMMURÁBI törvénykönyve előszavából kitűnően –

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960), IV. fej. ('A joghézag és az analógia'), 327–450. o. Későbbi összegzésre lásd a jelen szerzőtől 'Jogalkalmazás' in *Állam- és jogtudományi enciklopédia* főszerk. Szabó Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980), különösen III.1. pont, 801–803. o. [újranyomva in *Politikum és logikum a jogban*, 368–374. o.], elemzési szinten pedig ugyancsak a jelen szerzőtől 'Kodifikáció – joghézag – analógia' [*Állam- és Jogtudomány* XII (1969) 3, 566–572. o.] in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító Jogi Kultúrák" projektum 1994), 107–113. o. [Jogfilozófiák].

[3] Vö. pl. a szerzőtől 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 2, 286–298. o.

[4] Vö. pl. Varga Csaba & Szájer József 'Fiction' in *Dictionnaire encyclopédique de Théorie et de Sociologie du Droit* dir. André-Jean Arnaud, 2e éd. corrigée et augmentée (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1993), 259–261. o., illetőleg ugyanezen szerzők teljesebb kifejtésében: 'Presumption and Fiction: Means of Legal Technique' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* LXXIV (1988) 2, 168–184. o. [utóbb magyar fordításban 'Vélelem és fikció mint a jogtechnika eszközei' *Állam- és Jogtudomány* XXXVII (1995) 3–4, 275–301. o.]

már a korai korszakokban is folyamodtak. Franciaországban pedig megszakítatlanul általános gyakorlat maradt mindaddig, míg királyi szentesítő záradékokat egyáltalán használtak – vagyis egészen a polgári forradalomig.

Σ: változtatás önazonosság megőrzésével

Sikerük okát könnyű belátni: kényelmesen hajlékony eszközt szolgáltattak. Problémátlanul, könnyedén megfeleltek a két ellentmondó követelménynek, mely az emberi magatartás intézményi befolyásolását mindig is uralta, mert hiszen alkalmasnak bizonyultak arra, hogy – egyfelől – a környezettel harmóniában maradva biztosítsák a változást (vagyis hogy a jog a változó szükségletekhez igazodva működjék), egyszersmind pedig – másfelől – megőrizzék a rendszer önazonosságát (tehát azt, hogy a jog a rendszer egészének alapjául szolgáló folytonosságot valósítsa meg a folytonosság esetleges tényleges, de mindig csupán a rendszer egy-egy elemét érintő részleges megszakításai ellenére is.)

12.

Bármely típus normatív ideológiaként használható

Elvileg bármelyik típus hasznosítható normatív ideológiaként. Elég ehhez, hogy ugyanazon típuson belül egy másik fogalmi kifejeződésre rávetítsük. Még az I. típus is könnyen normatív ideológiává tehető, amennyiben például egy konkrét működés fogalmi megjelölését egy korábbi működés fogalmi leírására alkalmazzuk.

a nyitottságban / bizonytalanságban átlényegüléssel

Figyelembe véve a fogalmak nyitott összefüggésrendszerét és az érvelésben eleve benne rejlő bizonytalanság elemét, rá kell jönnünk arra: milyen tág tere van annak, hogy átlényegülhessenek megkülönböztetetlenül használt fogalmaink és megkülönböztetetlenül hivatkozott rendszereink is. Miközben persze az előbbiek típusbeli, az utóbbiak rendszerbeli váltást kénytelenek elszenvedni megkülönböztetetlenül történő használatuk révén. Az ilyen transzparenciát pedig nyilvánvalóan csakis azáltal kerülhetjük el, hogy pontosan fogalmazunk, megjelölve, hogy mit milyen összefüggésben és miként értünk.

13.

Fogalmiság önmagában vett szerepe

A normatív használat magyarázza, miképpen válhatnak d ö n t ő t é n y e z ő v é a gondolati rendszerek és fogalmi kifejezések a társadalmi folyamatokban – még olyan esetekben is, amikor hosszú időn keresztül ezek legfeljebb l o g i k a i l a g ü r e s o s z t á l y o k n a k (azaz valóságbeli megfelelések nélküli puszta fogalmi jelzéseknek) minősülhetnek csupán.

lehetséges gyakorlati megtermékenyüléssel

A normatív szférában ugyanis a várakozások meghiúsulása nem diszkvalifikál. Sőt, még halott rendszerek, semmiféle valóságot nem képviselő fogalmi kifejezések is döntő szerepet játszhatnak abban, hogy egy folyamat tehetetlenségi pontján esetleg átsegítsenek: előrelendítsenek vagy visszafordítsanak.

(Példa: SZOVJET MINTÁJÚ ALKOTMÁNYban illúzió és valóság küzdelme)

Például Magyarországon mindig is reménytelen volt az 1949-es SZOVJET MINTÁJÚ ALKOTMÁNYt igazából a gyakorlatba ültetni. A '70-es évek második felében az egyre mélyülő szakadék több akadémiai intézeti pártjogászt mégis arra késztetett, hogy az illuzionizmus realizmussal legyőzését az alkotmány szavainak a fennálló gyakorlathoz, a párturalom tényeihez történő igazításával keressék. Szerencsére ez a törekvés – mely az addig alkotmányban említetlen párturalmat tette volna alkotmány i , ezzel pedig óhatatlanul alkotmány o s kategóriává – az intézet vezetőinek ellenzése folytán kudarcot vallott. Ezt a botor, szervilis törekvést a szakmai közeg józanságán túl az attól való félelem ítélte kudarcra, hogy ezzel az egyedüli emlékeztető mag, amire történő hivatkozással egyáltalán több és igazabb parlamentarizmust követelhetne az ország, nyom nélkül elenyésznék.

V.IV. OBJEKTIVITÁS ÉS VÉLETLENSZERŰSÉG A RENDSZEREKBEN

14.

Hagyomány

A történelmi szereplő számára mindenkor adott a társadalmi objektivációk, konvenciók és intézmények hatalmas tömege. Azt jeleníti meg mindannyiunk számára ez, amit h a g y o m á n y n a k nevezünk.

jelenléte

A hagyomány minden összetevője a cselekvő számára adott keretként szolgál, mellyel két dolgot tehet: megkísérelheti kö-

vetni vagy elkerülni, konkrét helyzetben figyelmen kívül hagyni vagy saját eljárásában éppen új kezdeményezéssel felváltani. Olyan helyzetbe azonban egyszerűen nem tud kerülni, hogy szabadon rendelkezhessék vele.

szocializációban

A társadalmi kötelékektől eloldozó teljes szabadság (vagy megszabadulás) ellentmond a társadalmi cselekvés elemi fogalmának. Egy modern társadalomban még a szabadulásra irányuló elemi kísérlet is csupán megállapodásszerű [konvencionális] társadalmi intézmények igénybevételével gondolható el. A társadalmiasodás összetett tanulási folyamata, a szocializáció marad az egyedül elérhető az egyén számára – már csak ahhoz is, hogy egyáltalán a mindenkori társadalmi összegésszel kapcsolatba kerülhessen.

Σ: hagyomány = társadalmi gyakorlat

Az egyén nyilvánvalóan nem önmagában áll, hanem a társadalmi totalitás része. Ebből következően annak sincs önálló léte, ami valamely egyedi helyzetben adottként jelenik meg számára. Tehát az, amit objektív adottságnak szoktunk mondani, szintén nem független a totalitásban szerepet játszó társadalmi gyakorlatok összességétől. Következésképpen végső soron a társadalmi hagyomány sem más, mint a hagyományt fenntartó és újralétesítő társadalmi gyakorlatoknak az összessége.

Homogenitás csakis heterogenitásban létezhet

Ebből fakadóan a hagyomány újratermelése sem más, mint folyamatos tanulási folyamat. Ebben is – a társadalmi gyakorlatok részeként – a tudomásulvétel újraadaptálásként, értelmezése pedig újraértelmezésként játszik szerepet. Mindebben egyebek közt benne rejlik annak a felismerése, hogy minden emberi cselekvés, ami az egyneműsítettet létrehozza, csakis annak határai között (annak alapján és kedvéért, végső soron annak alárendelten) mehet végbe, amit heterogénnek nevezünk.

mint megismerés a létben

> Ugyanezzel a logikával megállapíthatjuk azt is, hogy minden megismerő [episztemikus] emberi megfontolás, intellektuális művelet vagy kifejezés csakis annak határai között (annak alapján és kedvéért, végső soron annak alárendelten) mehet végbe, amit létszerűnek [ontikusnak] nevezhetünk.

15.

Gyakorlati problémamegoldás mint mintakövetés

Realisztikus leírás szerint minden gyakorlati megoldáskeresésünk egy mintakövetésre irányuló reakcióval egyértelmű – akár akarjuk ezt, akár nem. Ennyiben pedig szükségképpen független a cselekvő eredeti szándékaitól.

egyben gyakorlati kihívásra gyakorlati válasz

Ugyanakkor az e gyakorlatból adódó eredmény is óhatatlanul több vagy kevesebb, de mindenképpen más lesz annál, mint amire az eredeti szándék irányult. Hiszen ami ebből adódik, az nem lesz más, mint gyakorlati válasz egy gyakorlati kihívásra. Gyakorlati – mégpedig olyan módon és értelemben, ahogyan ezt a cselekvő akkor és ott értelmezte, amikor cselekvése során ez benne tudatosult.[5]

az összes tényezővel számolva

Ebből fakadóan emberi válaszunk minden olyan tényező lenyomatát szükségképpen magában hordozza, amely a kérdéses helyzetben egyáltalán jelen volt. Függetlenül attól, hogy mindez mennyire volt véletlenszerű a mindenkori társadalmi összegész nézőpontjából szemlélten.

Elmélet is gyakorlati elhatározás terméke

> Még arra is, hogy bármit nem gyakorlatiasnak nyilvánítsunk, kizárólag csak gyakorlati megfontolásból van lehetőségünk. Ha pedig bármit múlhatatlanul és változhatatlanul öröknek kiáltunk ki, ezzel sem teszünk mást, mint csakis ahhoz fűződő, mélyen gyakorlati érdekünket juttatjuk kifejezésre, hogy a szóban forgó dolgot a jelenben fetisizálva, meghatározó ítéletét a jövőre is ki kívánjuk terjeszteni. Mindebben ideológia munkál, ugyanúgy, mint amikor érdekeinket túláltalánosítjuk.[6]

ideológia / elmélet kölcsönkapcsolatában

Egy kijelentés ideológiává történő minősítése ezért a fentiek tükrében nem más, mint létszerű megállapítás a kérdéses kijelentés tényleges felhasználásának a módjáról. Az ideológia

[5] Ez Lukács György társadalomontológiai felfogásának egyik lényeges kiindulópontja. Lásd Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976), kiegészítve Hans-Heinz Holz, Leo Kofler & Wolfgang Abendroth *Conversations with Lukács* ed. Theo Pinkus (London: Merlin 1974) okfejtéseivel.

[ideologikus túláltalánosítással]

[6] Emlékezzünk csak Friedrich Engels *A német ideológia* [1844] érvelésére az osztályérdeknek a politikai harc logikája szerint szükségképpeni (ideologikus) túláltalánosításáról.

olyan tudatforma, amit azért alakítunk ki, hogy általa az ember gyakorlati cselekvését befolyásolhassuk. Ezzel szemben az elmélet arra szolgál, hogy általa a folyamatok kölcsönös kapcsolatait rekonstruálhassuk – ideértve az ideológiai jellegű vagy ideologizált kapcsolatokat is.

Az elmélet ezek szerint meta-szintet képvisel a tudatformák teoretikus magyarázatában. Az ideológia viszont meta-szint bármely tudatforma gyakorlatilag ható tudatként felhasználásában, így az elmélet gyakorlati célú mozgósításában.

16.

A rekonstrukció csakis lételméleti jellegű és jelentőségű lehet. Már csak azért is, mert egy ismeretelméleti rekonstrukció legfeljebb negatív eredményhez vezethetne. Egyebek közt alkalmasint bizonyíthatná például, hogy hamis előfeltevésekből vagy hamis következtetés útján jutottak hamis eredményre. Végső soron azonban kizárólag és legfeljebb saját alkalmatlanságát mutathatná csupán arra, hogy egyáltalán rekonstrukciót eredményezhessen. Ezzel szemben egy lételméleti jellegű rekonstrukció rámutathat arra is, hogy – például – az ismeretelméleti megközelítés miért eleve korlátozott. Amiben persze benne rejlik annak a paradoxikus kérdésnek a megválaszolása is, hogy miképpen lehetséges, hogy hamis tudati kifejeződések gyakran alkalmasak – sőt, olykor egyenesen szükségesek – is lehetnek ahhoz, hogy társadalmilag fontos eredményeket elérhessünk?

A rekonstrukció lételméleti

aminek az ismeretelméleti is alárendelt

Csak lételméleti rekonstrukcióval tisztázhatjuk azt a paradoxikus felismerést is, hogy az értelmezés miért jelent a gyakorlatban szükségképpen újra értelmezést és/vagy félre értelmezést (a termelés pedig újratermelést vagy hibás termelést).[7]

szükségképpen újra- vagy félreértelmezéssel

[7] A kérdésfeltevés eredetileg a MARXizmus visszatükröződési elméletének sajátja, melyben a reflexszerű tükörkép nyerésének szükségképpeni kísérőjelensége a tükrözött és a tükörkép közötti valamelyes eltérés inkongruenciája. Társadalomontológiai összefüggésben vö. pl. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 205–217. o. [Gyorsuló idő].

17.

Társadalmi folyamatosság

A rendszerek mindig egy olyan folyamatosság közegében helyezkednek el, amely a megszakítatlan mozgás és változás állapotait mutatja (kontinuum). Ugyanilyen folyamatosság érvényesül a társadalmi totalitásban is – mind a rendszerek hierarchikus újraépülése, mind pedig önmaguk újratermelődése szempontjából.

folyamatszerűen

A pontosság kedvéért azonban rögzítsük: amennyiben azt mondjuk, hogy valami folyamatosságában vagy folyamatszerűen létezik, kétfélét érthetünk e terminuson. Ennek megfelelően:

újraértelmezett újratermelődéssel

- létszerűen szemlélve, olyan létezési formáról van szó, amely az újraértelmezések végtelen láncolatán keresztül folyamatosan újratermeli önmagát. (Hadd ismételjük itt el még egyszer: lételméleti nézőpontból az újraértelmezés nem más, mint célszerű gyakorlati válaszok létszerű egymásra következése – és nem bármiféle kritikai magatartás, hiszen ez már ismeretelméleti megítélésnek minősülne.)
- ismeretelméletileg szemlélve, a folyamatszerű lét szükségképpen bizonytalan fogalmi határokkal rendelkező eszmei létezést jelöl.

alternativitás lehetőségével

Figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy rendszerekről szólván mindig történelmileg képződött, alakult, esetleg kialakult egységekről beszélünk. Elvileg mindegyiküknek lehettek (volna) alternatívái – noha történetesen ma többnyire nem állanak rendelkezésre – a múltban történetesen valóban formálódott alternatívá(k)hoz képest. Mindez leginkább meggyőző módon határhelyzetekben figyelhető meg – mikroszinten (I. típus) vagy makroszinten (IV. típus) szemlélve.

(Példa: LIBERALIZMUS

Ami a mikroszintet illeti, az alkotmányos LIBERALIZMUS minden konkrét megnyilvánulása magában hordozza formálódása helyének és idejének jegyeit. Találhatók bennük olyan jellegzetességek, amelyek csakis tényleges alakulásuk körülményeit figyelembe véve magyarázhatók.

Ami a makroszintet illeti, e megnyilvánulások eszmei alapjának és tényleges formát öltésüknek a kapcsolatát kizárólag adott fejlődésük közegében tárhatjuk fel. Tételezzük például fel, hogy most kelle-

ne megkonstruálnunk a LIBERALIZMUS alkotmányi berendezkedését. Nos, korántsem vehetjük eleve biztosra, hogy alapjait most is ugyanazokra a tényleges és esélybeli egyenlőségtételezésekre alapozott filozófiai, antropológiai és egyéb előföltevésekre építenénk, mint amelyekre az elődök több évszázaddal ezelőtt történetesen emelték. Ugyanez a gondolkodás persze ellenkező irányban is érvényes: korántsem lehetünk bizonyosak afelől, hogy az alkotmányos LIBERALIZMUS bármely berendezkedése mai előföltevéseinkből kikövetkeztethető vagy igazolható lenne. És még azt is hozzátehetnők, hogy bár a ténylegesen megtörtént dolgok elvileg végesek, az elméleti változatok még elvi nézőpontból is végteleneknek minősülnek.

és elméleti rendszerek)

Ugyanilyen gyenge kapcsolódás figyelhető meg a ténylegesen működő rendszereknél is. (Az elméleti gondolkodás leegyszerűsítő módon gyakran egy csoportba sorol be évszázados, sajátosan önálló fejlődési utat bejárt rendszereket olyanokkal, amelyek frissen, esetleg mostanság is csupán mesterséges átültetés termékeként vagy puszta külső kényszerítés következtében jöttek létre.)

Történelem mint átalakulások és átlényegülések sora

Érdekes megfigyelnünk, hogy úgyszólván csak és kizárólag a bizonytalanság, a szórtság, a szüntelen alakulás és mássá levés, a folyamatszerűség és az ellentmondásosság jegyeit hordozó, illetőleg ilyenekkel terhelt képződmények váltak igazán történelmi jelenségekké. Hiszen csakis ezekről mondhatjuk el, hogy a történelemnek egyszerre tényezői és termékei. Ha ezek önmagukkal változatlanul azonos entitások volnának, történetük is legfeljebb áltörténet lehetne. Aligha lehetnének mások, mint építőkövek csupasz ismétlődései, egymásrakövetkezései vagy halmazai egy olyan mechanikus világban, amelyik egymástól elkülönített elemek egymástól elkülönített mozgása során és által jött létre.

változatlanság / változás egyidejűségében

Azért érdekesek hát, mert a megszüntetve megőrzés dialektikája munkál bennük, létük tehát a változatlanság és a változás folyamatosságában valósul meg.

18.

kölcsönhatásban környezettel

A rendszerek folyamatszerű létezése teszi számunkra lehetővé annak megértését is, hogy történelmi jellegük miért olyan jelentőségteljes a gyakorlati cselekvés szemszögéből. Állandó mozgásban és változásban lévő folyamatszerű létük függvénye annak

a környezetnek is, amellyel kölcsönhatásban egyáltalán létrejöttek. Annak a módját, ahogyan meghaladják önmagukat és ahogyan újralétesülésük önnön újraértelmeztetésük során végbemegy, nemcsak maguk határozzák meg. Részt vesz ebben számos egyéb tényező is, egyebek közt a társadalom általános kultúrája és egyes területeinek (így a politikának és a jognak) a sajátosan elkülönülő jegyeket hordozó kultúrái is.

közvetlen / közvetett célmegvalósítás alternativitásával (Példa: TÖRVÉNYSZÖVEG

Mindez olyan mértékben igaz, hogy még a rendszerekért folytatott küzdelem is alternatív cselekvési formákat vehet fel. Például egy intézményesítésükre irányuló akció célozhatja közvetlenül is a létrehozatalukat (a jognál pl. egy adott TÖRVÉNYSZÖVEG megfogalmazását és parlamenti elfogadtatását). De előmozdíthatja közvetve is a célt. Ilyenkor azokat a környezeti és kulturális összefüggéseket és hátteret kísérlik meg befolyásolni, amelyek kölcsönhatásaik révén sorsdöntőek lehetnek az intézményesülés számára és során. (Ilyenkor a jognál pl. a JOGPOLITIKÁra és az egész JOGI KULTÚRÁra igyekeznek befolyást gyakorolni, hiszen akár ezek kellő megszilárdításával is alkalmasan biztosíthatják, hogy utóbb bármilyen jog és jogreform majd kellő súllyal és hatékonysággal szolgálhasson.)

JOGPOLITIKA / JOGI KULTÚRA)

V.V. A RENDSZER KORLÁTAI ÉS KÖTÖTTSÉGEI, KÖVETKEZETESSÉGE ÉS GYAKORLATIASSÁGA

19.

Elvi nyitottság / gyakorlati bezárulással

Annak kérdése, hogy egy rendszer milyen tulajdonságokat fejleszthet ki vagy vehet át más rendszerektől, a társadalmi totalitás szemszögéből teljességgel nyitott. A rendszeren, saját belső meghatározásain túl – elvileg – semmi más nem korlátozza ezt. Ugyanakkor viszont – hozzátehetjük – végső soron s gyakorlatilag mindez mégsem rendszertani kérdés, hanem annak függvénye, hogy mik is a jog és a politika saját korlátai. Ezzel pedig egész felvetésünk is visszavezetődik a lételmélet kérdésére: mi is minősülhet gyakorlatiasnak, tehát szükséges és hasznos szerepet betöltőnek egy adott társadalmi közegben?

előre meg nem szabhatóan

Általánosságban a fentihez hasonlatos bármely kérdésre csak bizonytalan válasz adható. Hiszen előre semmiféle korlát nem

szabhatja meg, hogy mi is válhat eszközszerepűvé és gyakorlatiassá valamely adott későbbi összefüggésben. Elvileg valóban csak ennyit mondhatunk: bármi és minden.

Gyakorlati rendszer: vegyes
Elméleti rendszer: csak fogalmi tételezésként

Ugyanakkor annak sincs több akadálya vagy korlátja, hogy a rendszerek vegyes jellegű rendszerré legyenek. Ugyanennyi erővel persze pontosabb lenne így fogalmaznunk: kizárólag a vegyes rendszerek bizonyulnak hosszú távon gyakorlatiasnak. És még pontosabbak vagyunk, ha ezt mondjuk: nem vegyes rendszerek voltaképpen nem is léteznek. Kivétel nélkül legfeljebb elméleti elvonatkoztatás, puszta fogalmi általánosítás termékeiként fogalmiasíthatunk valóban tiszta rendszereket.

20.

Rendszer belső, minimális tartalmi meghatározhatósága

Van-e előfeltétele annak, hogy rendszereket azon ismérv alapján azonosítsunk: vajon milyen elemek találhatók bennük, amelyek azután rendszerré szerveztetnek? Másként kérdezve: meghatározhatóak-e belülről a rendszerek, vagy sem? Létezik-e olyan magától a rendszertől felállított korlát, amely ezen elemek azonosságát minimális tartalmaik segítségével határozná meg – olyan tartalmakkal, amelyekről elmondhatjuk: ezek a rendszer létezésének valóban szükséges és egyben elégséges feltételei? Fennáll-e a rendszereknek olyan maguk szabta korlátja, amelyet ha figyelmen kívül hagynánk, úgy ez a hierarchikus rendszerkapcsolódások lehetőségének a megszűntét vonná maga után?

(Példa: ÁLLAMOSÍTÁS TERVEZÉS BALOLDALISÁG LIBERALIZMUS)

Égető kérdés ez, amelyet a nyugati féltekén, az atlanti világ nagy részében már hosszú ideje vitatnak. Máig feloldatlan problematikáit az alábbiakkal példázhatjuk: ÁLLAMOSÍTÁS, szemben a privatizálással; TERVEZÉS, szemben a „láthatatlan kéz" gazdaságpolitikájával; BALOLDALISÁG, szemben a jobboldaliasággal; LIBERALIZMUS, szemben a mérsékelt kiegyenlítettséggel. Többnyire polarizáltként kezelik ezeket, úgy, mint a vagy-vagy dilemmáját – holott éppen tudjuk: a gyakorlatiasság nem feltétlenül a logikai tisztaságot részesíti előnyben.

(példa: magyar aktualitások 1988 őszén:

A fogalmi hasítottság, polarizáltság, mesterséges dichotomizálás kerülése ugyanakkor nem szolgáltathat okot bármiféle következetlenségre. A valós fogalmi tartalmak keresése éppen nem a látszatoknak kedvez. Pedig módszertanilag, a fogalomkezelés dilemmái kapcsán – és éppen napjainkban, amikor az

összes eddig megvalósult „létező szocializmus" válságával kényszerülünk mindannyian megoldatlanul szembesülni – éppen egyfajta következetességet rejtő sarkítottsággal kell a megválaszolást sürgető kérdéseket felvetnünk: GAZDASÁGI REFORM, szemben egy megkövült SZTÁLINi alapú felépítménnyel; a LIBERALIZÁLÁS SZÜKSÉGLETE, szemben az eddigi álliberalizálási formák bevetésének kísértésével, és utóbb szükségképpen bekövetkező kudarcával; a KOMMUNISTA PÁRT LEGITIMÁCIÓ IRÁNTI VÁGYA, szemben a mindeddig megismert egypártoknak történelmileg csökönyös szűkmarkúságával abban, hogy évtizedek áldozatkéréseinek az eredményeként vagy viszonzásaként bármit felkínálnának, ami egyáltalán legitimálásra érdemes lehet.

reform, hatalmi váltás nélkül?)

(Magyarország helyzete négyévtizedes kommunista országlás után, még az 1980-as évek végéhez közeledve is a rendszer kemény kötelékeinek az ismételt bizonyságával szolgál. Közgazdák már évek óta, MARXista ortodox filozopterek pedig évtizedek óta nyilatkozzák, hogy egy olyan reform, amely részleges, lanyha, összehangolatlan és a politikai szférát tabuként kezeli, csak a biztos összeomlás perspektíváját vetítheti előre. Nos, mára bebizonyosodott, hogy a rendszeren belüli előrelátásnak teljes mértékben igaza volt. Ám azzal, hogy a rendszer csődje most már széles körökben is tudottá vált, a dilemma felvetődése és megfogalmazódása még keményebb lett: vajon az, hogy az egypárti uralomhoz oly makacsul ragaszkodnak, csupán ahhoz kell a társadalomnak, hogy legyen a folyvást követelt reformnak valamiféle szilárd kerete? Vagy ez az az ARCHIMÉDESZi pont, amelyhez csupán ők ragaszkodnak, és bármi történik is reformjuk során vagy következik is be a világban, a maguk részéről kizárólag ennek megerősítését fogják remélni és minden eszközzel előmozdítani?)

21.

Ellentmondásmentesség: csupán logikai eszmény

Az ember által létrehozott rendszerek ellentmondások tárházai csupán, mégis kitűnően működnek. Talán túlzottan meglepő megállapítás ez ahhoz, hogy könnyedén elfogadjuk. Mégis így van. Azt várnunk, hogy embertől létrehozott, saját életüket is élő számos rendszereinknek a fennállását és működését kizárólag a belső összefüggés, következetesség és ellentmondásmentesség teljessége jellemezze, pusztán elméleti

követelés lenne. Várakozás, mely nem tárgyáról, hanem éppen ellenkezőleg, rólunk, a vágyakozónak a gondolkodásmódjáról vall. Márpedig mindahányan szokásosan egyfajta megtanult logikai eszmény szerint gondolkozunk; következésképpen képzelőerő dolgában meglehetősen szegényesek, korlátozottak, sőt egyenesen igénytelenek vagyunk. Elméletünk sem pusztán valamilyen külső világot, hanem egyszersmind saját gondolkodásunkról valló egyneműsítő elveket is tükröz.

Gyakorlati rendszerek mindig kompromisszumteliek

A rendszerek pontosan azért minősülnek ennek és nem másnak, mert saját egynemű közegüknek megfelelően működnek. Belső tulajdonságaik egymás közt is meglehetősen eltérőek. Közös vonásuk, hogy egyöntetűen távol esnek a logikától. Egyneműségük nem elvont logika mentén szervezett. Éppenséggel gyakorlati rendszerekről van szó, hiszen gyakorlati problémákra kell gyakorlatilag sikeres válaszokat találniok. Eredményeik ezért óhatatlanul kompromisszumos megoldásokban öltenek testet. Ez pedig – elvont értelemben – csakis a belső összefüggés, következetesség és ellentmondás-mentesség kárára, ezeket – logikai értelemben – feláldozva valósulhat meg.

Ellentmondásosság: ez mindennapi állapot, a belső megújulás tartaléka

Az ellentmondásosság ugyanakkor pontosan azért, mert a működésben feszültséget idéz elő, a létezés meghatározó ténye. Nem tehertétel, nem is egy üdvtörténeti beteljesüléssel fenyegető első bűnnek az elkövetése, és ezért nem is a Paradicsomból történő kiűzettetésünk után az emberi mivoltunkat jellemző evilágiság, puszta fogyatékosság kifejeződése. Hanem általános társadalmi feltétel és állapot – olyasmi, ami mindenkor és mindenütt jelenlévő. Válhat persze teherré is. De kiegyensúlyozott fejlődés esetén egyértelműen a rendszer benső megújulásának az egyik legerőteljesebb tartaléka, az igazodás forrása, az alkalmazkodás eszközszerű hajtóereje.

Élete szüntelen adaptálódás

Ez a benső megújulás ezért nem más, mint a rendszer saját lehetőségeivel történő élésnek az optimális célja és eredménye. A rendszer ennek birtokában tud csak lépést tartani az összfejlődéssel. Mindez pedig – és ez a társadalmisággal számoló minden elmélet egyik központi motívuma – kizárólag folytonos hozzáigazítással és szüntelen újraadaptálódással valósulhat csupán meg.

22.

külső konfliktusokat belsődlegesítve

Ez az értelme annak, hogy a rendszer a világban észlelt konfliktusokat először belső konfliktusokká avatja, miközben egymással versengő érvek gyakorlatilag kimeríthetetlen tárházát szolgáltatja ezek ilyen vagy olyan módon történő feloldásához vagy megoldásához. Ez az értelme annak, hogy a rendszerek csakis belső konfliktusok pusztán átmeneti megoldásai révén fejlődhetnek.

nyugalmi állapot nélkül

Állócsend nincs, pillanatnyi megnyugvás sem. Ilyesmi legfeljebb elodázást vagy elhessegetést helyettesítő ábrándként gondolható. És ekkor is legfeljebb költői, és ezért megtévesztő elnevezésként – amely pontosan ellentéte a szükségképpen egymásra következő konfliktushelyzeteket egymástól elkülönítő (és pusztán teoretikusan megvonható) választóvonalak megjelölésének.

FÜGGELÉK VI.

A JOG BELSŐ SZERKEZETE

(KONSTRUÁLTSÁG, VISZONYLAGOSSÁG, KÖLCSÖNÖSSÉG GYAKORLATI HERMENEUTIKAI ÖSSZEFÜGGÉSBEN)*

Jogpozitivizmus megrendülése:

Az európai kontinensen a jog pozitivitásának kétségbevonatlan egyeduralma a XIX. század harmadik harmadáig, vagyis a törvényexegézis gyakorlatának korában, a szabadjogi mozgalmak zászlóbontásáig tartott. Noha rekodifikáció a XX. század második felében – a szocialista jogok eltérő fejlődési irányától most eltekintve – nem született, s a klasszikus polgári kódexek a jogmeghatározás szerepköréből egyre inkább a bíróságok által végzett gyakorlati jogfejlesztés irányának és fogalmiságának puszta rendszertani *locus*-szolgáltatója, vagyis helyének jelzője és kijelölője fokozódóan passzív szerepkörébe estek vissza,[1] a szabadjogi bomlasztást a jogi doktrína mégis sikeresen meghaladta, és teoretikus egyeduralmát az európai kontinensen egy további évszázadig problémátlanul fenntarthatta. A II. világháború utáni rövid (s főként német vonatkozású) természetjogi *redivivus*tól nem megrendítve, végül is az európai jogszociológiai kérdésfeltevés (az 1910-es évektől EUGEN EHRLICH nyomán), az amerikai „realista" pragmatizmus (az 1930-as évektől főként ROSCOE POUND nyomán), az új angol nyelvi analitikának (az 1960-as évektől H. L. A. HARTtól képviselten) amerikai jogi diskurzus-rekonstrukcióba átfordulása (hatásában az 1970-es évektől mindenekelőtt RONALD DWORKINtól képviselten), legvégül pedig – úgyszólván kegyelemdöfésként – magá-

* Magyar nemzeti beszámoló, mely a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia 2002. évi XVI. Nemzetközi Kongresszusára (Brisbane, Ausztrália) az I. B. 1. témakörben ("The Structure of Legal Systems") készült.

[1] Vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), V. fej. 5. pont, különösen 129. o.

ban Európában egyfelől a jog és a logika között a jogi folyamatokon belüli meghatározódás természetéről folytatott vitában az ún. antiformalista (MICHEL VILLEY és CHAÏM PERELMAN által kezdeményezett) álláspont előtérbe kerülése és jogi folyamat-rekonstrukciós vizsgálódásba fordulása, másfelől egy kontinentális érveléstan létrehozása s csaknem valamiféle jogi dogmatika-pótlék szerepkörében történő művelése (főként ROBERT ALEXY és AULIS AARNIO nyomán) volt az, ami az 1980-as években kérdésessé – vagy egyenesen avulttá – tette a jogpozitivizmushoz immár akár csupán az elméleti magyarázat kedvéért történő feltétlen ragaszkodást.[2] Röviden: azt, ami néhány évtizeddel ezelőtt még a jogpozitivizmus „hanyatlása" inkább vágytól vezérelt kívánalmának tűnt, számos vízió most már – valamiféle halálkép stigmája helyett – inkább egy meghaladottság (mert átalakultság) pozitív előremenekülése (ugyanakkor mégis megnyugtató folytonossága) sugallta összképként vetíti előre.[3]

kimerítő-e a jog tételezettsége?

A maga idejében a jogpozitivizmus teoretikus uralma mindazonáltal két lehetőséget rejtett: egyfelől a gyakorlati jogi folyamatokban a tételezett jog általi tényleges jogmeghatározás elfogadását s bárminemű eltérésnek legfeljebb eseti külön útként – tehát nem problémátlan változatként, hanem éppen megmagyarázandó (mert kiküszöbölendő) devianciaként – magyarázhatását, másfelől a jog, a jogi jelenség (stb.) tudományosan leíró fogalmi kritériumaként is az ezek formális tételezettségéből történő kiindulást. Nos, amíg az utóbbi kritikai meghaladása

[2] Áttekintésként vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), I. fej.

[3] Az elsőre lásd pl. Michel Villey 'Essor et décadence du volontarisme juridique' *Archives de Philosophie du Droit* 3: Le rôle de la volonté dans le Droit (Paris: Sirey 1958). A második tekintetében pedig jellemző példa, ahogyan vitaanyagot közlő kötetében egy az európai kontinentális s az angol–amerikai jogi kultúrát egyaránt átfogó gondolkodó – in *Transformation de la culture juridique québécoise* dir. Bjarne Melkevik (Québec: Presses de L'Université Laval 1998), Előszó, 7. o. – előzetes feltevésének utólagos megváltoztatására kényszerült. Hiszen míg vitára kitűzött témaként még „Vajon a jogpozitivizmus végső bukásáról van-e már szó?" alcímben rögzített feltevésével indított, utóbb konferenciájának utólag publikált gyűjtőkötetéből ezt már ki kellett hagynia, mert éppenséggel a vita volt az, ami bizonyította: „a pozitivizmus hegemóniája még egyáltalán nem ért véget Québecben, semmiképpen sem inkább, mint akárhol másutt".

maga a jogiság fogalma tekintetében viszonylag hamar megtörtént,[4] sőt az előbbiben is egy differenciáltabb álláspont elfogadása is – önálló kutatási iránnyá növekedetten, s főként egy autopoietikus rendszerfolyamati keretben magyarázottan – meggyőző módon lezajlott,[5] paradoxikus módon mindez úgyszólván egyetlen tekintetben sem érintette maga „a jogrendszerek struktúrája" problematikáját.

A közelmúlt évtizedekig a kontinentális jog körében magától értetődően egyértelmű, senki által kétségbe nem vont ténynek tűnt, hogy a jog belső szerkezetét részben látható **külső** (**jogági**, és ezen belül **jogforrási**) **tagolása** – vagyis jogágak sorába történő tagozódása s ezeken belül az alkotmány, a jogági kódex és törvény(ek), az ezek végrehajtására hivatott rendeletek és egyéb rendelkezések, s végezetül az esetleges mérvadó bírósági irányelvek, egységesítő döntések és egyedi ítéletek –, részben pedig a modern kodifikációs (törvényi) szabályozás axiomatikus rendezési eszményéből adódó **belső** (**logikai**) **tagolódása** – vagyis egyfelől általános szabályainak és különös rendelkezéseinek egy rendszeres törvényben **általános**, illetőleg **különös részként** szabályozásából, másfelől **elvekből**, ezeket a konkrét szabályozási területre lebontó **főszabályokból**, tovább bontó **szabályokból**, ezek alól engedményeket engedő **kivételekből**, s a további sajátosságokra tekintettel további engedményeket lehetővé tévő **alkivételekből** történő

Jog struktúrája:
külső
(jogági + jogforrási)
belső
(általános
+ különös elv
+ főszabály
+ szabály
+ kivétel
+ alkivétel)

[4] Egyidejűleg programként s egyfajta megvalósult beteljesedésként, vö. a szerzőtől 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 4. pont, 589–613. o.

[5] Tudományfilozófiai rekonstrukcióként vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001), passim, és utószó, 177–196. o., valamint (továbbfejlesztett változatként) 'Mi jön a pozitivizmusok után? »A bírói ténymegállapítási folyamat természete« problematikájának utóéletéről' in *Natura Juris* Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet, szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor Kiadó 2002), 197–214. o. [Prudentia Iuris 17.], az ún. kritikai jogi tanulmányok szellemében fogant rekonstrukcióként pedig William A. Conklin *The Phenomenology of Modern Legal Discourse* The Judicial Production and the Discourse of Suffering (Aldershot, stb.: Ashgate 1998) xii + 258 o. Érdemes megjegyeznünk, hogy a XIX. és XX. század fordulójának Közép-Európájában, főként a német filozófiai gyökerű jogi teoretizálás körében hasonló érvek már megfogalmazódtak. Vö. pl. mindenekelőtt Karl Georg Wurzel *Das juristische Denken* (Wien: Verlag Moritz Perles 1904).

felépítettsége – adja. Mindez azért lehetett oly sokáig problémátlan, mert pontosan így volt látható; ámde azért is, mert jogi elméletek sora (köztük s tán leginkább közismerten a MARXizmusé is) egyfajta leegyszerűsítő korrespondencia-szemlélet jegyében (melynek értelmében a jog valamiféle hozzá képest külsőnek a visszatükröződése, következésképpen jegyeiben, tagolódásában stb. is annak felel meg) elsődlegesen nem pusztán eszközjellegű, hanem valamiféle ismeretelméletileg is értékelhető megfelelési kapcsolatot keresett a jog s az általa szabályozott (társadalmi) valóságterületek között;[6] illetőleg azért, mert túlzottan is komolyan vette maga a jog sugallatát, a kodifikációban a kazuisztikusról az axiomatikus eszményű szabályozó építkezésre történő áttérést, s ennek megfelelően a *casus*okból induktív összevetés (hason[l]ítás és megkülönböztetés) útján való alkotó döntési gyakorlatból egy a logikailag rendszerszerűen felépített axiomatikus eszményű kódex különféle általánosságú rendelkezéseiből deduktív automatizmussal levonandó reproduktív szabályalkalmazásra történő átmenetet.[7]

DWORKIN: szabály / elv egymást feltételező dialektikája

Nos, DWORKIN munkássága pontosan azt tette egyértelművé (sok nagyhatású felismeréshez hasonlóan maga is úgyszólván egy ősi szakmai közhely utolsó következményig hatoló logikus végiggondolásából adódóan), hogy minden rendszerben találhatók elvek, és az elvek – voltaképpen feltárható belső értelmüknek, jelentésüknek megfelelően – nem egyszerűen a szabályoktól eltérő természetűek, de egyenesen ezek irányítják a szabályok alkalmazhatásának gyakorlati politikáját, és ezzel ténylegesen

[6] Vö. pl. Samu Mihály *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964) 268 o. A megközelítés lételméleti igényű bírálatának megkísérléséhez pedig vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 5. fej. 3. pont.

[7] Vö. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest: [Osiris] 1999), 2. fej. 1. pont [Osiris könyvtár: Jog]. Ugyancsak a jelen szerzőtől, első kritikai megfogalmazásként a meghaladásra tett javaslattal együtt lásd 'A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése' [1964] in Varga Csaba *Útkeresés* Kísérletek – kéziratban (Budapest: Szent István Társulat 2001), 4–18. o. [Jogfilozófiák], a MARXizmus alap és felépítmény dualizmusára történő alkalmazásával pedig 'A jog mint felépítmény' *Magyar Filozófiai Szemle* XXX (1986) 1–2, 35–75. o.

alkalmazásuk politikáját – vagyis az abban történő döntést, hogy adott esetben a bíró adott szabályhoz folyamodjék-e, avagy az elv sugallatának megfelelően éppen elutasítsa a kérdéses szabály alkalmazását.[8] Nem véletlen fejlemény talán, hogy az ilyen és hasonló (át- és túl)politizált törekvések zászlóshajójaként történetesen éppen az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki az az előbbi elv továbbfejlesztett applikációját képező gyakorlat, amit bármiféle (tetszőleges, de alkalmasnak tekintett) ügy alapjogiasítása vagy alkotmányiasítása néven ismerünk.[9] Ezzel párhuzamosan, egyfelől a kodifikált jog irányában érzékelhető társadalmi szükség (igény és kihívás), másfelől a kodifikációs technika által lehetővé tett eljárási módok összevetése (ütköztetése, konfliktus esetén az előbbi oldal kielégítése érdekében teendő fokozatos kompromisszumos engedmények) nyomán a II. világháború után, saját fejlesztésként, a német dogmatikai doktrína a generálklauzulák tudatos felhasználásával már többé-kevésbé egyértelműen tápot adott egy olyan (később kifejezetten az európai szárazföldön is megfogalmazott) teoretikus felfogásnak, amit – röviden – a jog valamiféle elvekből és szabályokból összetett szövedékként való felfogásának nevezhetünk.[10]

generálklauzulák

[8] Ronald M. Dworkin 'The Model of Rules' *University of Chicago Law Review* 35 (1967), 14. és köv. o. ma már klasszikussá vált kérdésfeltevése óta szerzőjének egész munkássága, úgy tetszik, ennek alkotmányi vetületben történő kibontását célozza.

[9] Ellentételként, egy hasonlóan politizált kritikai tükörben, lásd pl. Robert H. Bork *Slouching towards Gomorrah* Modern Liberalism and American Decline (New York: Regan Books / Harper-Collins 1997) xiv + 382 o. Vö. ehhez a szerzőtől 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom 2000), 61–93. o., különösen 71–76. o.

[10] Vö. főként Robert Alexy *Theorie der Grundrechte* (Baden-Baden: Nomos 1985), összefüggő elméletté építetten pedig Pokol Béla *Jogelmélet és joggyakorlat* (Budapest: Rejtjel Kiadó 2000), VI. fejezet („A jogalkalmazás »alkotmányosítása«"), 95–108. o. A vita egyes anyagaiból lásd pl. Carl E. Schneider 'State-interest Analysis in Fourteenth Amendment »Privacy Law«: An Essay on the Constitutionalization of Social Issues' *Law and Contemporary Problems* 1988/1, 79–121. o.; Charles R. Epp *The Rights Revolution* (Chicago & London: Chicago University Press 1988); Henning Koch 'Constitutionalization of Legal Order' (Copenhagen 1998) [sokszorosítás {XV. Összehasonlító Jogi Világkongresszus (Bristol)}]; Ewa Poplawska 'Constitutionalization of the Legal Order' *Polish Contemporary Law* 1998/1–4, 115–133. o.

ám az, hogy melyik mi? és milyen szerkezetben?, szintén normatíve konstituáltatik:

Ahogy azonban a tényekről a maguk helyén elmondhattuk, hogy sohasem maguktól, felcímkézetten, normával való összevetésükre fel- és előkészítetten kerülnek a bíróság elé (hanem a felek képviselői s a bíróság aktív összeműködése nyomán, a döntését majdan meghozó bírói fórum teremtő, elméleti értelemben a legszorosabb értelemben is normatív[11] és konstruktív[12] cselekvése eredményeként), ugyanígy az elvek és a szabályok sem adottak önmagukban, ilyenekként különválasztottan, saját rendszertani helyüket önmagukon hordozóan és értelmüket magukban felmutatóan. Vagyis teoretikus leírásuk szerint különválasztásuk sem lehet egyéb, mint valamely a tény kapcsán leírt alkotó tett pótolhatatlan eredménye csupán. Nem más ez tehát, mint az egész jogászság és jogi működés értelemadó munkáját rendszerezően feldolgozó és egy valóban minőségi rendszer elemeiként újratételező tudós jogdogmatika nyomán és közegében, ám saját döntési hatalmával és kizárólagos felelősségével élve, az egyes esetben eljáró bírói fórum döntésének a hozadéka, amely nyíltan vagy hallgatólagosan ezek egyikét elvként, másikát pedig szabályként fogja majd beépíteni okfejtésébe. Tömörebben kifejezve tehát: csakis egy utólagos analitikus értelem az, ami a nyersanyagként felhasznált normatív anyagok (szabályozó szövegek és levezetésükre hasznosított okfejtések) tömegéből fog majd a maga olvasataként és javaslataként címkézni egyeseket ilyenként, másokat pedig olyanként.

valamelyes strukturáltság

Ezek után felvethetőnek tetszik a kérdés: vajon magának a jogrendszernek van-e szerkezete, vagy valamiféle módon valakik kívülről visznek bele a jogrendszerbe egyfajta szerkezetet? S ha ez utóbbi volna a helyzet, úgy kik azok, akik ezt teszik? Nos, úgy vélem, abszurd lenne e kérdésre eleve nemleges választ adnunk, hiszen valamibe, amit önmagában strukturálatlannak

[11] Lásd pl. a legerőteljesebben Joachim Israel tollából 'Is a Non-normative Social Science Possible?' *Acta Sociologica* [Copenhagen] 15 (1972) 1, pp. 69–87 és 'Stipulations and Construction in the Social Sciences' in *The Context of Social Psychology* A Critical Assessment, ed. J. Israel & H. Tajfel (London & New York: Academic Press 1972), 123–211. o.

[12] Lásd pl. a legerőteljesebben Hans Kelsen *Reine Rechtslehre* Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik (Leipzig & Wien: Franz Deuticke 1934).

vélünk, kívülről ugyan miképpen is lenne bevihető bármiféle struktúra? Úgy tetszik hát, hogy a jogrendszert ezért mégis valamiféle önmagában is strukturált dolognak kell tekintenünk. Ámde annak kérdése, hogy: „mi ez?" és „miből áll?", „miként és mivé tagolódik?", „mindennek és mindebben bármely strukturált összetevőnek mi is a jelentése?", és „egész strukturáltságának magának vajon mi a jelentősége?" – nos, az ezekre adható válasz már a jognak biztosított (avagy, pontosabb kifejezésben: tulajdonított) értelemadástól függ.

összműködésben

Korábban, valamelyest hasonló összefüggésben éltem már egy ízben három egymást kölcsönösen részlegesen metsző kör képével, mikor is a jogpozitivizmus normativista üzenetével szemben (miszerint normával önmagában is képesek vagyunk létrehozni egy olyan közvetítőt, amely önmagában is elégséges ahhoz, hogy magában a társadalmi gyakorlatban létszerű működésre, azaz tényleges közvetítői feladatkör betöltésére alkalmas legyen) azt kívántuk bizonyítani, hogy azok a kritériumok, amelyeket tételezésekor a joggal szemben támasztunk, nem feltétlenül többek, mint pusztán egy a tételezéskor élt szándék kinyilvánításai. Vagyis egyféle dolog az, hogy hivatalos formális alkotása (pl. törvényhozás során) milyennek láttatja a jogot, ámde ezzel nem feltétlenül egybeesően másféle dolog az, hogy miként alakul – jön létre, formálódik vagy szűnik meg – a jog hivatalos hatósági gyakorlata (pl. bírósági jogalkalmazás) vagy saját címzetti közösségében a társadalom nem hivatalos, ám szokásszerű spontán eljárását jogiként tisztelő tényleges gyakorlata (pl. szokásjog szerinti eljárás) során.[13]

dogmatikába betagozódva

Nos, úgy tetszik, hasonló képszerű ábrázolást megismételhetünk itt is, a hermeneutikai közösség jelentésadó gyakorlatát magára a jogrendszer strukturálódásának kérdésére visszafordítottan – azzal, hogy az előbb említett ábrát egy félig zárt körbe helyezzük. Hiszen annak eldöntésében, hogy a jogrendszer lehetséges struktúraalkotó elemei közül (akkor és ott, avagy gyakorlatában valamelyes állandósulást mutatva) vajon melyik lehetséges elem vagy vonatkozás minek számít, és ezek mind-

[13] Lásd fentebb 14. ábra, 306. o. Vö. még a szerzőtől 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 528–555. o.

egyike a maga részéről milyen horizontális vagy vertikális összefüggésben milyen egyoldalú vagy kölcsönös kapcsolatot (fel)tételez – nos, ebben nyilvánvaló formáló hatással, olykor csaknem meghatározó erővel léphet fel a jogalkotó. Ámde egyszersmind azt is tudnunk kell, hogy bármiféle jogalkotó bármiféle teremtménye a dolgok természete szerint kizárólag címzettje és egyúttal fogyasztója – azaz a hivatásos hivatalos jogalkalmazó és/vagy a nem hivatásos, ám folyamatában lehetségesen szokásosan követett társadalmi hagyománnyá szervesülő civil (magánemberi) gyakorlat – kezén termékenyül meg. Azzal a nem csekély különbséggel mindazonáltal, hogy e folyamat és kölcsönhatás egésze – és minél inkább a jogászi hivatás által képviselt, gyakorolt és uralt részfolyamatokról (tehát hivatalos jogalkotásról vagy jogalkalmazásról) legyen szó, annál inkább – egy jogi doktrína, vagyis a joggyakorlók (és főként jogtudósok) által folyamatosan csiszolt, s bár hivatalosságot és formaiságot többnyire nem öltő, a szakmai szocializáció útján mégis úgyszólván kizárólagos hatást gyakorló, az érvényes jogot belső rendszerében feltáró dogmatika közegében és keretei között, sőt túlnyomórészt általa sugallt fogalmiságában és összefüggési rendszerében jelenik meg.

levezetési és igazolási logikákon keresztül

Ilyen vagy olyan összetevővé, akár elvként vagy szabályként ismert struktúraelemmé a fentiekből következően nem bármiféle logika címkéz, hanem – a normatív jogforrási anyagon belül vagy általa szervezetten úgyszólván tetszőleges nyelvi vagy érvelési megfogalmazásból, kifejezésből vagy akár töredékből (is) kiindulva (a jogi folyamat, érvelés és levezetés iránt a gyakorlati jogászi hivatásrendben mint szakmában támasztott és érvényesített belső játékszabályok keretein belül) – mi, akik egyetlen lehetőségként mindig egy már többé-kevésbé felépült jogi dogmatikai rendszer többé vagy kevésbé egymáshoz tömegszerűen szocializált, többé vagy kevésbé sikerült megértése alapján e rendszernek a saját konkrét kérdésünkre vetített újragondolása és rekonstruktív újraértelmezése jegyében gondolkodva, egy számunkra használható és meggyőzőnek tetsző (mert mindenekelőtt az eljárási hierarchiában felettünk állók közvetlen meggyőzetését szolgáló) levezetési és igazolási sor felépítésén tűnődünk.

dinamikus, nyitott, sokszorosan ellenőrzött közösségi konvencionalizálás útján

Gyakorlatában persze mindez dinamizmust jelent; nem káoszt. Új kérdésekre nyitottságot; de nem egyszersmind eleve perspektívát vesztő előreláthatatlanságot. Alkotó, konstruktív, normatív erejű közreműködést feltételez tehát bármely szereplő részéről, mindezzel egyidejűleg azonban egy olyan sokszorosan ellenőrzött (mert formális procedúrákban többszörös újragondolási lehetőséggel processzualizált) közösségi játékot, amelyben elvileg és képletesen ugyan mindenkinek a kezébe adatik egy tudatos jogfejlesztéshez vezető „marsallbot": bárki újíthat, tehát el is térhet korábban követett „szabályoktól", ezt azonban nemcsak indokolnia kell, de le is vezetnie – mint olyasmit, ami kényszerűen következik (bárha eddig talán még senki sem érzékelte vagy gyakorolta ilyenformán) a mindannyiunk által egészében elfogadott, sőt a fenti eljárásunktól is érintetlenül hagyott (mert rendszerszerűségében ezzel éppen újra megerősített) szabályozásból.[14]

egyetlen anyagból: nyelvből építkezve

Végső következtetésként tehát ennyit mondhatunk: hosszabb távon szemlélt gyakorlati kontinuitásában a jogrendszernek mind strukturálisan képzett mivoltát, mind pedig e strukturáltság nem csekély fokú állandóságát egyaránt adottnak vehetjük. A kínálkozó építészeti hasonlattal ellentétben azonban itt nem

[14] A kínálkozó geometriai hasonlatot idézi mindez EUKLIDÉSZ klasszikussá merevült rendszerének évezredekkel később BOLYAI és LOBACSEVSZKIJ által történt kihívásában: „Külső nézőpontból ezért nem több és más [ez vagy bármelyik más, saját törvényei szerint előállított rendszer], mint pusztán egyike a lehetséges világoknak. Éppen ebben, az egyaránt választható véletlenszerűségek közötti választásban és eredményének tökéletesként, törvényszerűként történő bemutatásában nyilvánul meg az »ujj, más világ« teremtése. Mindebben rejlik egy további felismerés is, mely hasonlóképpen paradigmatikus váltást sejtet. Fogalmi világunkról van szó. Nevezetesen, bensőleg bármennyire tökéletesek vagy a külvilágot meggyőző magyarázó erővel leíróak legyenek is, fogalomrendszereink legfeljebb gondolati kísérletekként jöhetnek számításba. Játékok ezek, melyeket jobb híján használunk." Fentebb, 68–69. o.

[kivételek rendszeren belüli kezelésével]

Megjegyzendő, hogy érett, nyugodt, kiegyensúlyozott állapotot elérő jogi rendszerekben éppen az válik jellemzővé, hogy tudatosan élnek a rendszeren belüli kihívás (pl. az angol precedensjogban az *overruling*, avagy a svájci *Zivilgesetzbuch* 1. § (2) bekezdése szerinti egyébként kitölthetetlen joghézag esetén a saját bírói megoldás) lehetősége intézményesítésével, azonban a rendszer önfegyelmező hatása következtében gyakorlatában az ezekkel ténylegesen élés nem burjánzik el és éppen nem válik szabadossá: felhasználására valóban csak végső korrekcióként, utolsó mentsvárként kerül – ha egyáltalán kerül – sor.

már minéműségében kezdettől fogva szétváló, mert eltérő helyekről vett s eredendően eltérő összetevőkből összeszervezett anyagok (építészetből vett hasonlattal élve: tégla, habarcs és vakolóanyag) társításával építjük egybe, egyetlen konstrukcióba építményünket, hanem eleve egyetlen (ám rendelkezésünkre kizárólagosan álló) anyagból építkezünk és táplálkozunk – nevezetesen: nyelvünkből, amelyben, mint ismeretes, gondolati-logikai műveleteink elvégezhetése érdekében egyes szavakat fogalmak jelölésére használunk.[15] Nos, már ebből is kitűnően az, hogy mely szó minek a helyén áll (milyen szerepben kerül hasznosításra, vagyis bármely adott hermeneutikai szituációban majd mit jelöl), a nyelvhasználati szocializáció (egyébként kemény társadalmi konzisztenciájú) tényén[16] túl kritériumszerűen már a kérdéses gondolati-logikai műveletnek a végzőjétől függ. Ő pedig, mint ismeretes, egyfelől hermeneutikai szereplőként részese egy adott megértési és kommunikációs körnek, másfelől pedig egyszersmind egy olyan szociológiailag értékelhető szituációnak is a cselekvője, aki átlagesetben a szóban forgó adott helyzetben természetszerűleg a tőle elvárható módon – és különösen szakmai szocializációjának még védhető keretei között – fog majd eljárni.

belső megkülönböztetésekkel:

donné → construit → donné egymásutániságában „tendenciális egység"

Ilyen módon elmondhatjuk: humán világunkban – intézményeinkben és társadalmi minőségeinkben – az ember rengeteg, egyébként a múlt konvencionalizált (és folytonosan továbbkonvencionalizáló) hagyományában kijegecesedett (ám sohasem önmagában megálló vagy konkrét emberi jelentésadásától függetleníthető) *donné* közt és birtokában cselekszik. Ezekből az eljáró ember számára és hasznára minduntalan *construit* képződik, ami persze társaira és utókorára már ismét pusztán *donné*ként értékelhető minőségében fog átöröklődni és hagyományosulni, valamint továbbhagyományozódni.[17] Nos, ha lételméleti értelemben ezek folytonossága, gyakorlatiassága, az értelmes áthagyományozódás biztonsága felől érdeklődünk, úgy

[15] A logika és a nyelvi fogalmiság helyéhez az emberi gondolkodásban vö. pl. a szerzőtől 'Az ellentmondás természete' [1989] in Varga *Útkeresés*, 138–139. o.

[16] Vö. pl. François Ost 'Le code et le dictionnaire: Acceptabilité linguistique et validité juridique' *Sociologie et sociétés* XVIII (avril 1986) 1, 59–75. o.

[17] François Gény kifejezése ez. Vö. fentebb, 12.

megerősíthetjük, hogy a konvencionalizációk sorának történelmi folyamatában mindenkor biztonsággal kitapintható egyfajta „tendenciális egység"[18] – mind a fennálló társadalmi gyakorlat egészében értékelhető funkcionális megfelelés ténylegessége, mindpedig mindennek (és nyelvi cselekvési aktusokban történő leszámítolásának, vagyis fogalmi kifejezésének, nyelvi aktusokban folytatásának) a megbízhatósága értelmében egyaránt.

Okfejtésünk eszerint egyfajta alapvetésként már a címből is kitetsző mögöttes kérdés elemi összetevőjét, a benne tetten érhető látszólagos paradoxont járta körül. Közvetlen tanulsága mindössze ennyi: noha e strukturáló jegyek tömeges előfordulásukban mindenkor egyidejűleg képzettek és képzőek, véletlenül sem maguktól, saját erejükből, hanem mások általi – vagyis intézményépítő nyelvi-társadalmi gyakorlatunkban történő – pozicionáltságuk okából állanak fenn.

Σ: minden képzett, de ugyanakkor képez is – közös játékban pozicionáltan

[18] LUKÁCS GYÖRGY kifejezése ez. Vö. Varga *A jog helye*..., passim, különösen 182–185. o.

FÜGGELÉK VII.

ISMERETEINK KORLÁTOZOTTSÁGA ÉS NYELVÜNK HATÁROZATLANSÁGA*

Jog természetes nyelven nyugszik: szórt, bizonytalan

Mindaz, amit a tény megállapításának és a norma rávetítésének a problematikájáról első megközelítésként elmondhatunk, egyfajta alaphelyzetet feltételez. Nevezetesen és mindenekelőtt azt, hogy a megállapítandó tényeket a jog „egyszerű leíró" módon[1] határozza meg. Azonban a jogról tudjuk, hogy belső meghatározásai és normatív kapcsolatteremtései révén bármennyi mesterséges elemet mutat is fel, alapjában mégis osztozik a természetes nyelv sajátszerűségeiben.[2] Tehát hiába teszi elkülönülővé normatív jellegű használata, avagy hiába mutathatjuk ki a nyelvi rekonstrukció síkján, hogy mindazonáltal sajátos szemantikával és szintaxissal rendelkezik, a természetes nyelv közegébe történt beágyazódottságából mindez mégsem emelheti ki. És mindenekelőtt nem szüntetheti és változtathatja meg azon alapvető tulajdonságát, amit a természetes nyelvtől elválaszthatatlan jellemzőjeként örökölt, és amiben óhatatla-

* Első változatában 'A bírói ténymegállapítás imputatív jellege' *Állam- és Jogtudomány*, XXXI (1989) 3, 30–93. o. részeként, majd könyvfejezetként *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 3.10. pont, 159–169. o., illetőleg *Theory of the Judicial Process* The Establishment of Facts (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995), para. 3.10., 115–122. o.

[1] Jerzy Wróblewski 'Facts in Law' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* LIX (1973), 175. o.

[2] Vö. Bronislaw Wróblewski *Jezyk prawny i prawniczy* (Kraków 1948) v + 184 o. [Prace Komisji Prawniczej Polskiej Akademiji Umisjetnosci 3]; Jerzy Wróblewski 'Zagadnienia jeyzka prawnego prawniczego' in Kazimierz Opałek & Jerzy Wróblewski *Zagadnienia teorii prawa* (Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe 1971), II. fej.; Zygmunt Ziembinski 'Le langage du droit et le langage juridique: Les critères de leur discernement' in *Archives de Philosophie du Droit* XIX [Le langage du Droit] (Paris: Sirey 1974), 25–31. o.

nul maga is teljességgel osztozik, nevezetesen: szórtságát és bizonytalanságát.[3]

Ez pedig felcsillantja annak elméleti lehetőségét, hogy a tények normatív nyelvi meghatározásában vagy megfogalmazásában rejlő problematikát a nyelvben rejlő határozatlanság problémájaként újrafogalmazzuk.[4] Hiszen – hadd emlékeztessünk rá – éppen a nyelvi-logikai megközelítés korlátjaként már megfogalmazódott, hogy bármiféle következtetés, összefüggés és megállapítás biztonsága csakis „kellően pontos jelentés" esetén áll fenn[5] – vagyis csupán abban az elképzelhető szélső értéket képező eszményi (gyakorlatilag tehát úgyszólván elő sem forduló) esetben, amikor értelmezés immár – úgymond – nincs jelen, következésképpen bárminemű értékelő választás (és ezzel bárminemű alternativitásnak a lehetősége) eleve kizárt.

ténymeghatározás bizonytalansága ↔ nyelv határozatlansága

Ezen a ponton azonban már feltétlenül meg kell kérdeznünk, hogy milyen is a ténymeghatározás akkor, ha nem „egyszerű leíró"? Nos, fogalmi csoportosítása szerint lehet: összetett, viszonyító és értékelő.[6] Vizsgálódásunk nézőpontjából viszont – mint ezt rögvest látni fogjuk – minden egyéb lehetőség elsősorban a határozatlanság jellegében, mélységében és tudatos vállaltságában fog eltérni az ún. egyszerű leírótól.

Tényméghatározás: „egyszerű leíró" – és egyéb

Az értékelő terminusoknál – csakúgy, mint a nyelvi kifejezésbeli határozatlanság egyéb fajtáinál is – szembetűnő, hogy ezek voltaképpen kettős meg nem határozottságot rejtenek magukban. Nevezetesen, mind a terminus meghatározása, mind pedig a terminus nézőpontjából értékelendő tények körének a megállapítása egyaránt hiányzik.[7] Ezért kellő okunk van arra,

Értékelés kettős határozatlansága

[3] Pl. Aleksander Peczenik & Jerzy Wróblewski 'Fuzziness and Transformation: Towards Explaining Legal Reasoning' *Theoria* 51 (1985), 24–26. és 32–34. o.

[4] Lásd pl. – korai előformaként – Scholz Kornél *A normatív tényálladéki elemek problémája* (Budapest: Attila-nyomda 1940), 58. és 62. o. [Angyal szeminárium kiadványai 40].

[5] Jerzy Wróblewski 'Statement on the Relation of Conduct and Norm' *Logique et Analyse* 13 (1970), No. 49–50, 167. o.

[6] Pl. Wróblewski 'Facts in Law', 175. o.

[7] Vö. pl. Michele Taruffo 'Value Judgements in the Judgement of Fact' *Archivum Iuridicum Cracoviense* XVIII (1985), 50. o.

hogy elmondhassuk: ezeknek a referenciája illuzórikus,[8] lévén hogy bizonytalanságuk eredendően a nyelvi közegben gyökerezik.

Regressus ad infinitum lehetetlensége: értelmezés is értelmezendő

Ilyen módon eleve tisztában lehetünk azzal, hogy értelmezési direktívák révén a terminológiák bizonytalanságát bizonyos irányokban ugyan valamelyest csökkenthetjük, teljességgel azonban – éppen mert a nyelvi közeg eredendő határozatlanságát egyfelől maradéktalanul ki nem iktathatjuk, másfelől pedig ilyen eredendő határozatlanságtól maga az értelmezési direktíva sem lehet mentes – távolról sem küszöbölhetjük ki.[9]

Fokozatiságnál a határkérdések többszöröződése

Hiszen abban az esetben, ha a bizonytalanság a terminus fokozatiságának köszönhető (pl. 'fiatal' és 'öreg', 'súlyos' vagy 'könnyű' testi sértés), közbenső terminusok esetleges közbeiktatása nem egyszerűen a bizonytalanságot csökkenti, hanem – közbenső határok beépítésével – csupán és végső eredményében a lehetséges határkérdéseket többszörözi.[10] Az olyan bizonytalanságoknál pedig, amelyeknél valamely adott szemantikai mező egy adott területet teljességgel lefed – mégpedig olyan fogalmak révén, amelyeknek a terjedelme egymást váltóan egymással találkozik (pl. rokonsági kapcsolatok megnevezése a természetes nyelvben vagy a bűnelkövetésben történő részvétel minőségének megnevezései a jogi nyelvben) –, az alapvető határozatlanságot a fenti okokból ugyan nem küszöbölhetjük ki, de bármiképpen értelmezzünk is bármely összetevőt, értelmezésünk legfeljebb egy láncreakciószerű sorozatot indíthat el, mely egyidejűleg valamennyi többinek az értelmezését is szükségképpen fogja érinteni.[11]

Kerülő megoldásoknál azok specifikus diszkrepanciája

A jogra vetítve ebből egy kényszerű dilemma választásának a szüksége adódik. Ezt a következőképpen fogalmazhatjuk meg: vagy a pontosbító meghatározásokat, sőt még a terminológiai alkalmazások egységesítését is el kell kerülnünk, nehogy az önálló bírói értékelés csorbításával vagy lehetetlenné tételével a

[8] Julius Stone *Precedent and Law* Dynamics of Common Law Growth (Sydney, etc.: Butterworths 1985), 4. fej. kifejezése.

[9] Vö. pl. Tomasz Gizbert-Studnicki 'Vagueness, Open Texture and Law' *Archivum Iuridicum Cracoviense* XVI (1983), 27. o.

[10] Pl. uo., 18. o.

[11] Pl. uo., 20–21. o.

konstrukció egészét használhatatlanná tegyük,[12] vagy pedig, amennyiben másként választunk, úgy éppen ellenkezőleg, a bizonytalanság kiiktatását kell definitíve megkísérelnünk. Ennek azonban óhatatlan szépséghibája, hogy teljesen elvileg sohasem sikerül, és még kevésbé sikerülhet anélkül, hogy egyidejűleg specifikus diszkrepanciák ne épülnének bele a folyamatba. (Ha például a részegséget úgy definiálnám, hogy megszűnt az alany ellenőrzése a cselekvései felett, úgy csupán az egyik társítható hatással definiálnánk az okot, ami pedig ugyanakkor valójában csak az adott hatást kiváltó lehetséges okok egyike. Ha pedig a mérhető és bizonyítható véralkohol-koncentráció mennyiségeként kísérelnénk meg a részegséget meghatározni, úgy nem csupán az adott véralkohol-koncentrációt lehetségesen előidéző különféle okok összefüggéseinek szövevényes kérdéskörébe bonyolódnánk bele, de pusztán bizonyítási korlátozások is – a meghatározatlannak az önálló értékelhetősége elégtelen alternatívájaként – több irányban határozottan kizárónak bizonyulnának. Így például akkor, ha a vérvételt vagy az adott vérmintának a részegség tényének és fokának meghatározása irányában történő értékelését ilyen vagy olyan igazságügyi orvostani előírás, megfontolás stb. nem teszi lehetővé.)[13]

(Példa: részegség ← véralkohol)

Különösen tehát a vállalt határozatlanság (vagyis az értékelő terminusok használata) eseteiben kísért a kvantifikáltatás, azaz a mennyiségi meghatározásokra történő visszavezetés igénye. Ezt az irodalom többnyire – korántsem alap nélkül – a garanciális törvényi szabályozás, így a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* számos területe szabályozásának a feltételeként fogalmazza meg.[14] Ám ugyanakkor a gyakorlatból tudjuk: ez a visszavezetés elvileg nem marad más, mint csak puszta igény, minthogy a bizonytalanságot a legjobb esetben is

Mennyiségi meghatározásra visszavezetés is csak részleges megoldás

[12] G. Boland 'La notion d'urgence dans la jurisprudence du Conseil d'Etat Belgique' in *Le fait et le droit* Etudes de logique juridique (Bruxelles: Bruylant 1961), 175–190. o. [Dialectica, 1961/3–4].

[13] Lásd pl. M. Th. Motte 'L'évolution de la notion d'état de l'ivresse au volant' in *Le fait et le droit*, 245–268. o.

[14] Vö. Wladislaw Wolter 'Sadowe zastepowanie ilosciowych znamion ocennych przez znamiona okreslone liczbowo' *Panstwo i Prawo* XXXII (1977) 1, 4. o., ill. Gizbert-Studnicki, 26. o.

legfeljebb csak részlegesen, és csakis bizonyos irányokban mérsékelheti. Azaz: a kvantifikált irány(ok)ban a bizonytalanság lehetőségét a kvantifikáló terminusra áthelyezi ugyan, ám azon az el nem kerülhető áron, hogy minden egyéb nem kvantifikált irány(ok)ban viszont szükségképpen érintetlenül hagyja azt.[15]

„Hasonlóság" = 'releváns' tekintetben 'elégségesen'?

A kérdéskört a tényre vetítve az analitikus jogelmélet a következőképpen összegez: belátásunk, tapasztalatunk s ezektől folytonosan visszacsatoltan táplált rutinunk bármennyire azonosságot sugalljon is, mihelyt bármilyen megfontolásból kérdésessé vagy vitatottá válik az, hogy valamely eset tényei valóban egy normatíve definiált tényállás esetei-e – nos, ekkor csupán a következő okfejtés szerint és mintájára érvelhetünk: az előbbi az utóbbihoz „»releváns« tekintetekben »elégségesen« hasonló". Ebből a gondolatmenetből azonban két alapvető meghatározás hiányzik. Jelesül, távolról sem egyértelmű benne, hogy mit is értünk – először – a „releváns« tekintetek" kifejezésen, és – másodszor – ezek körében mi és mely feltételek között minősülhet olyannak, mint amelyről megállapíthatjuk azt, hogy „»elégségesen« hasonló".[16]

Határeset bizonytalansága, ám cserében az életszerű rugalmasságért

Ilyen módon egyfelől „a határeset bizonytalansága a fizetendő ár az általános osztályozó terminusok használatáért". Másfelől és ugyanakkor mindez nem egyszerűen lemondás valamiről. Hiszen végső soron nem tekinthetjük egyébnek, mint nélkülözhetetlen előfeltételnek ahhoz, hogy a normatív szöveg változatlansága ellenére a változó körülményekhez történő folytonos alkalmazkodás biztosítható legyen, vagyis egy alapvető (szövegbeli) állandóság közegében is a változás kívánatos és elviselhető mértéke lehetővé és elérhetővé váljék.[17]

A „mi van?" és „mit akarunk?" összefonódása

Ahhoz hasonlatosan, ahogyan a tény és a jog látszólag különálló oldalait is egyetlen egységben kell látnunk, most rá kell jönnünk: annak a kérdése is, hogy – egyfelől – m i v a n, azzal

[15] Vö. Gizbert-Studnicki, 25–26. o.

[16] H. L. A. Hart *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press 1961), 124. o. kifejezése.

[17] Pl. uo., 125. o., egyfelől és Jerzy Wróblewski 'Fuzziness of Legal System' in *Essays in Legal Theory* In Honor of Kaarle Makkonen, ed. Urpo Kangas (Vammala: Vammalan Kirjepaino Oy 1983), 328. o. [The Yearbook of the Finnish Lawyers' Society XIV], másfelől.

a további kérdéssel, hogy – másfelől – mindazzal, ami van, mit akarunk csinálni vagy elérni, óhatatlanul egybefonódik. Hiszen a bizonytalanság forrásvidéke kettős, ugyanakkor e kettős forrásvidék egymás által feltételezetten egyszersmind szigorúan egymásra is vonatkoztatott. Elmondhatjuk tehát, hogy e kettősség „a tény viszonylagos nemtudása" és „a cél viszonylagos meghatározatlansága" kettős tulajdonságában fejezhető ki.[18]

Végső osztályozás kizárt, mert maga az osztályozás is történelmileg változó kontinuum:

Nos, ami e kettősségben a tényeket illeti, mindezt – mint láttuk – részben körülhatárolatlanságok, sőt körülhatárolhatatlanságok eredményezik. Nem is új a felismerés, amely szerint: „Ha azt a világot, amelyben élünk, a jellemvonások véges száma jellemezné, mi pedig mindezeket – minden olyan módozattal együtt, amelyekben ezek egymással kapcsolódhatnak – ismerhetnénk, úgy minden egyes lehetőséggel már előzetesen is rendelkezhetnénk."[19] Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy e felismerés csupán egy utópiának ad fogalmi kifejezést. Ámde nem csupán és egyszerűen egy olyan utópiának, amit történetesen még nem értünk el. Hanem egyszersmind egy olyannak, ami fogalmilag is – éppen mert a tény, mint láttuk,[20] viszonyfogalom, tehát történelmileg és társadalmilag változó gyakorlatunkban a külvilág változó birtokbavételét, elsajátítását jelenti – kizárt.

tény + tény nyelvi kifejezése történelmileg alakuló halmazt képez

Látszólag bármennyire paradoxonnak tűnjék is, még GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ sem számolt ezzel – noha a *Characteristica universalis* létrehozásában minden lehetséges fogalom nyelvi jelölését, a *Calculus rationator* megalkotásában pedig ezek minden lehetséges viszonyának a logikai kivetítését tűzte célul.[21] Ugyanakkor nyilvánvalóan nem csupán annak kérdésé-

[18] Hart, 125. o.

[19] Uo.

[20] Varga *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 2. fej.

[21] Vö. a szerzőtől 'Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése' *Jogtudományi Közlöny* XXVIII (1973) 11, 602. o. és Wolfgang Röd *Geometrischer Geist und Naturrecht* Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert (München: Bayerische Akademie der Wissenschaften 1970), IV. fej. [Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen 70]. Csupán LUDWIG WITTGENSTEINnél – *Logikai-filozófiai értekezés* [Tractatus logico-philosophicus, 1921] ford. Márkus

[Elemi kijelentés: csupán rekonstrukciós tételezés lehet]

ről van itt szó, vajon: önmagukban megállóan diszkrétek, tehát egymástól valóságos és éles határral elkülönültek-e a tények; valamint: tőlünk – megismerésünktől és ember által történő elsajátításuktól – független objektivitással rendelkeznek-e; továbbá: módunkban áll-e mindezek teljes katalógusát elkészíteni. Hanem egyúttal arról is, hogy e gondolati műveletekben mi a nyelv szerepe, és a nyelvnek nyilvánvaló mellőzhetetlensége a nyelv természetéből fakadóan milyen további instrumentális következményekkel jár.

a pontosság gyakorlati optimuma lehet pusztán a cél

A nyelv és a valóság közötti viszonyban (pontosabban: a valóság nyelvi elsajátítása során a valósághoz kiépített viszonyban) a nyelv többes kötődésére és ezáltal meghatározott szerkezeti sajátosságára (vagyis csaknem szükségképpeni diszkrepanciájára) gondolunk, amit – „különösen a jog tekintetében" – híven idéz az alábbi paradox megállapítás is: „minél inkább pontosabbak a fogalmaik, annál kevésbé képviselik a valóságot."[22]

hiszen a nyelv nyitott marad

A választ abban kereshetjük, amit a nyelvfilozófia a természetes nyelv nyitott szerkezetének nevez. E sajátosság első megfogalmazója, FRIEDRICH WAISMANN az alábbi körülményre gondolt: „Amikor egy fogalmat bevezetünk, a bevezetéssel mindig adott irányokban korlátozzuk [...]. Olyan irányokban, amelyek jelen szükségleteinket kielégítik [...]. Mindeközben gyakran nem tudatosítjuk eléggé, hogy mindig vannak más irányok is, melyekben a fogalmat nem definiáltuk [...]." Az tehát, amit *open texture* néven nevez az analitikai irodalom, ilyen módon olyan – a nyelvi instrumentum alapvető meghatározatlanságából fakadóan – objektíve kiirthatatlanul jelenlévő korlát, amely abban nyilvánul meg, hogy „abszolút pontossággal [...]

György (Budapest: Akadémiai Kiadó 1963), 4.26. pont, 137. o. – olvashatjuk e termékeny kétértelműséget: „Az összes igaz elemi kijelentés megadása leírja teljesen a világot. Teljesen leírja a világot, ha megadjuk az összes elemi kijelentést, s ezenfelül megadjuk azt, melyek közülük az igazak, és melyek a hamisak." Ugyanakkor világosan látnunk kell, hogy habár az *Elementarsätze* halmazainak ilyen tételezése egy logikai rekonstrukcióban nyilvánvalóan nemcsak elfogadható, de szükségképpeni és mellőzhetetlen is, e tételezés mint magyarázó elv mégis kizárólag csupán a szóban forgó rekonstrukcióról szól, és nem magáról a valóságról.

[22] Jeanne Parain-Vial 'La nature du concept juridique et la logique' in *Archives de Philosophie du Droit* [La logique du droit] XI (Paris: Sirey 1966), 49. o.

a fogalom meg nem határozható" és – mint tudjuk – e helyzeten nem változtathat további korlátozásra irányuló bármilyen későbbi vagy utólagos erőfeszítésünk sem.[23]

Nem a valóság specifikus, hanem a jog mesterséges alárendelési igénye

Bármennyire problémája lehet is mindez a köznapi érintkezésnek vagy a tudománynak, sehol sem képez annyira megkerülhetetlen korlátot, és sehol sem jelentkezik annyira kritériumszerűen, mint ott, ahol immár nem valamiféle – nyelvileg kifejezett vagy meghivatkozott – külső valóságról, hanem egy autoritatív szövegben történő, nyelvi formáltságával elválaszthatatlanul összefonódó gondolati konstrukcióról, pontosabban egy normatív összefüggésben konkrét egyediségében megállapított ténynek egy nyelvileg általánosan és elvontan rögzített tény(állás) alá történő logikai rendelhetőségéről (tehát szubszumálhatóságáról) szól a kommunikáció.[24]

normatív megfeleltetés / nyelvi-logikai köntösben

A konkrétnak az elvont alá rendelhetősége tekintetében olyannyira kizárólag a normaszövegben nyelvileg rögzített tényállásjelnek mint instrumentális gondolati konstrukciónak történő normatív megfeleltetésről van szó, hogy e tényállásjel (vagy gondolati konstrukció) akár a felismerhetetlenségig is elszakadhat a kérdéses tárgyban kérdéses módon történő jogalkotást eredetileg megalapozó és indokoló célszerűségi megfontolásoktól és teleologikus tételezéstől – mégpedig anélkül, hogy ez jottányit is változtatna az adott módon történő szabályozás funkcionalitásán. Az ilyen instrumentális átalakításból fakadó előnyökért cserébe ez az egész konstrukció legfeljebb bizonyos specifikus diszkrepanciák felbukkanásának a lehetőségét (és veszélyét) veti fel ellenszolgáltatásként.[25]

ezért alternatív döntési lehetőség mindig fennáll:

Nos, egy ilyen nyelvi közegben a csupán megközelítőleges meghatározások által történő meghatározás értelmében valamelyes alternativitásra – pontosabban: valamilyen másféle (eltérő vagy kerülő) ösvény, járat, megoldás vagy kerülőút [*leeway*] nyitására – lehetőség elvben mindig, minden egyes

[23] Friedrich Waismann 'Verifiability' in *Essays on Logic and Language* ed. Antony Flew (Oxford: Blackwell 1951), 120. o.

[24] Glanville Williams 'Language and the Law' *The Law Quarterly Review* 61 (1945), 191. o., jog és teológia közös sajátosságaként mutatva be ezt.

[25] Vö. pl. Varga Csaba & Szájer József 'Vélelem és fikció mint a jogtechnika eszközei' *Állam- és Jogtudomány* XXXVIII (1995) 3–4, 275–301. o.

esetben adódik. Persze erre a másodlagos útra is mint elgondolható lehetőségre áll az, hogy esetleges választását végsőleg csakis értékválasztó döntéssel igazolhatjuk.[26]

Logika mint a választás ellenőrzésének eszköze

Ez magyarázza, hogy a normalogika helyettesítésére, felváltására – annak kinyilvánításaként tehát, hogy a logika ugyan a jogi okfejtésben minden ponton jelen van, de korántsem úgy mint előzetesen készen álló tételekből adódó következések és következmények azonosításának a közege, hanem úgy mint maguk e tételek kialakítása ellenőrzésének az eszköze – már korábban megfogalmazódott a választás logikája mint üdvözítőnek hitt elméleti válasz. Ebben a szabályok – tudatosan vállaltan – nem egyebek, mint „eszközök a cselekvésekhez vezető következtetések irányításában".[27] Vagyis a választás logikája saját hitvallása szerint pontosan arra hivatott, hogy a szabály politikáját a szabály értelmezésének megfeleltesse, mégpedig racionalisztikusan igazolható módon[28] – egy olyan szemléleti keretbe foglaltan, amelyben a „politika" szinonimájaként a „cél" szerepel.[29]

Σ: a döntés elhatározás függvénye

Ennélfogva az „Adható-e mindig helyes válasz?" kérdését[30] ki kell terjesztenünk, mert ez a kérdés a tényekre vetítve is jogosult. Abban a folyamatban, amelynek lényege a döntés [*decision*],[31] a tényeket illető minden egyéb megfontolás is abban – és kizárólag abban – jelenik és jeleníthető meg, amit csakis eltökélt szándéknak, elhatározásnak [*firm determination*] nevezhetünk.[32]

[26] Pl. Wróblewski 'Fuzziness of Legal System', 323. o.

[27] Gidon Gottlieb *The Logic of Choice* An Investigation of the Concepts of Rule and Rationality (London: Allen and Unwin 1968), 157. o.

[28] Lásd uo., 128. o.

[29] Jerzy Wróblewski 'Comments [on Gottlieb (1968)]' *Logique et Analyse* XIII (1970), No. 51, 382. o.

[30] Vö. Aleksander Peczenik 'Is There Always a Right Answer to a Legal Question?' in *Essays in Legal Theory* (1983), 239–258. o.

[31] A. G. Guest 'Logic in the Law' in *Oxford Essays in Jurisprudence* ed. A. G. Guest (Oxford: Oxford University Press 1961), 188. o. hangsúlyozza ezt.

[32] Így pl. Mark Ockelton 'Comments on John Jackson's »Questions of Fact and Questions of Law«' in *Facts in Law* ed. William Twining (Weisbaden: Steiner 1983), 107. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft Nr. 16].

hiszen a fogalmi tisztázás normatív alárendelésben jelenik meg

Következésképpen mindaz, ami a döntéshozónál a tényekkel és a tények fogalmi minősítésével történő szembesülésben megismerésszerű és fogalmilag tisztázó jellegű, a normatív alárendelésben – mint a konkrét egyedi eset normatív összefüggésben igazolandó és igazolható eldöntésében – feloldódik. Erre a felismerésre utaltak már évszázadok óta egyes klasszikus kifejeződéssé vált bírói megállapítások is. Egy angol bíró például szavait saját *jury*-tagjaihoz címezve így fakadt ki: „Nem kéne, hogy bíróságainkat olyan ásatag, skolasztikus kérdések zavarba ejtsék, mint az, hogy hol is kezdődik és hol végződik a ló farka. Önök csupán egyre kötelezettek, nevezetesen arra, hogy valamikor majd kimondják: »Ez a ló farka!«".[33]

Bármiféle többletvárakozás jogosulatlan

A fenti gondolati összefüggésben mást nem is állíthatnánk. Nem a nyelvünk hibás, hanem várakozásaink azok, amelyeket rosszul értelmeztünk. Bizonytalanságunk ezért távolról sem valamiféle nyelvi defektusban rejlik. Hiszen a lényeg ez: „Maga a szabály bizonytalan [...]. Olyasmi ez, mintha az éjszakát kéne a nappaltól elválasztanunk azzal a hosszú szürkülettel szemben, amikor már nincs éjszaka, de még nappal sincs. És noha bizonyos, hogy pontos elválasztó vonalat meg bizony nem vonhatunk, a bíróságon eldöntendő kérdésben bizton annyit mégis megmondhatunk, hogy az ügy a választóvonal melyik oldalán fekszik."[34]

[33] J. Chitty in *Lavery v. Pursell* 39 Ch. D. 508 (1888), 517. o. Id. Williams, 184. o.

[34] *Hobbs v. L. and S.W. Ry.* L. R. (1875) 10 Q. B. 111 at 121. Id. Williams, 184. o.

FÜGGELÉK VIII.

VAJON TÉTELEZÉSEK RENDSZERÉBŐL ÁLL-E A JOG?*

VIII.1. A JOG MODELLJEI

Jog ideologikus modellje

Ideologikus modellje szerint a jog hatáskörrel rendelkező állami szervek meghatározott szabályokat követő eljárásának a terméke. Következésképpen kizárólag azt tekinthetjük jognak, ami meghatározott szervezet(ek) által meghatározott mód(ok)on tételezést nyert – függetlenül tényleges tartalmától, formai összefüggéseitől, megvalósíthatóságától vagy éppen tényleges megvalósulásától. E modellnek ugyanakkor számos hiányossága van. Először is, bármely testület olyan minősítése, hogy az megfelelő hatáskörrel rendelkezik, jogi tételezés függvénye. Ugyancsak jogi tételezés függvénye az, hogy bármely szabály elfogadtassék megfelelő eljárási szabályként. Ez pedig azt jelenti, hogy a jogot éppen nem másként, mint önmaga által határozzuk meg; vagyis – más szavakkal – bármely jog létezése előfeltételeinek a meghatározásaként magának a jognak önmagáról adott minősítését fogadjuk el. Másik hiányossága, hogy a szóban forgó modell a jogra csak mint írásban rögzített szövegre van egyáltalán tekintettel – egyéb megnyilatkozása vagy forrása csakúgy, mint lehetséges vagy valóságos hatása tel-

* Készült a jogelmélet és a tudományfilozófia közös kérdéseiről 1983 decemberében Lundban rendezett nemzetközi konferencia előadásaként: 'Is Law a System of Enactments?' in *Theory of Legal Science* ed. Aleksander Peczenik, Lard Lindahl & Bert van Roermund (Dodrecht, Boston, Lancaster: Reidel 1984), 175–182. o. [Synthese Library 176] és *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1984) 3–4, 413–416. o. Első magyar változatában in *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486. o.

jességgel érdektelen marad a számára.[1] Végül is e modell semmiféle valóságnak nem felel meg. Nem más, mint egyfajta vágytól vezérelt gondolkodás terméke: lényegileg csupán normatív követelményeknek a kivetítése. Mindazonáltal, mivel a nyugati jogi kultúrákban (s különösen ezek hivatalos jogi gyakorlatában) az ideologikus modellnek meghatározó szerepe van annak eldöntésében, hogy mit kell az elméletben „megkülönböztetetten jogi"-nak tekintenünk és a gyakorlatban ilyenként alkalmaznunk,[2] az ideologikus modell akkor is megerősítést nyer, ha egyértelműen kiderül, hogy – realisztikusan szemlélve – tisztán imaginárius vagy egyenesen utópikus elemekből áll össze.

valóságos modellje

A jog valóságos modellje ezzel szemben azt sugallja, hogy bármiféle normatív követelmény kielégítése a gyakorlatban szükségképpen többet vagy kevesebbet (vagy egyszerűen: mást) fog eredményezni, mint ahogyan az az ideologikus modellből következően várható volt; vagyis a valóság – ilyen vagy olyan módon – szükségképpen eltér ideologikus másától. Amint korábban és másutt megkíséreltük már ennek bizonyítását, a jognak jogként való önminősítése minden esetben a végső kritérium.[3] És ez lesz a végső kritérium akkor is, ha a „jogon kívüli" és a „jogon belüli" tartományai között a merev szétválasztás lehetőségét tagadjuk;[4] akkor is, ha a jogot mint szakadatlanul mozgásban lévő kontinuumot kezeljük; sőt akkor is, ha a jog önminősítését csakis ez önminősítés valóságos társadalmi elfogadása függvényében – az önminősítés társadalmi gyakorlata mértékében és értelmében – tekintjük ilyen végső kritériumnak.

[1] A „könyvekben rögzített" s a „hatásában szemlélt" jog megkülönböztetésére lásd Roscoe Pound 'Law in Books and Law in Action' *American Law Review* 44 (1910) 1.

[2] Philip Selznick 'The Sociology of Law' in *International Encyclopedia of the Social Sciences* 9, ed. David L. Sills (New York, etc.: Macmillan & The Free Press 1968), 51. és köv. o.

[3] Vö. a szerzőtől 'A bírói tevékenység logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között' [elsőként 'Logic of Law and Judicial Activity: Ideals, Reality, and Future Perspectives' in *Legal Development and Comparative Law* ed. Zoltán Péteri & Vanda Lamm (Budapest: Akadémiai Kiadó 1982), 45–76. o.] in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 404. o. [Elvek és utak].

[4] Vö. a szerzőtől '»Külső« és »belső« a jogban' [1983] in uo., 237. és köv. o.

Formális tételezés: kiindulópont, de nem önmagában

Ebből következően a formális tételezés az, ami kiindulási pontként és egyszersmind sarokkövek sorozataként szolgál, körülhatárolva, hogy mit is kell joginak tekintenünk. Ugyanígy a formális tételezés az, ami kiindulási pontként és egyszersmind – a lehetséges kereszteződéseknél – irányjelzők sorozataként kínálkozik és követel úgyszólván kizárólagos alkalmazást, amikor az okfejtés mint sajátosan jogi okfejtés egy sajátosan jogi eljárás során törekszik a meggyőzésre. Mindazonáltal a formális tételezés – magában – távolról sem elegendő ahhoz, hogy a jog határait megvonja vagy a jogi okfejtési folyamatot a kívánatos csatorná(k)ba terelje. Más szavakkal: a formális tételezés egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy a „megkülönböztetetten jogi" körvonalait megvonja; a jog társadalmi tartalmát, célirányultságát, értékbeli elkötelezettségét jellemezze; vagyis a jogot formális-dogmatikai minőségében (pl. fogalmi rendszere vagy logikai összefüggései tekintetében), avagy társadalmi lehetőségeit és tényleges valóságát illetően egyértelműen, világos módon meghatározza – anélkül, hogy egyidejűleg figyelembe ne vennénk társadalmi összefüggéseit is.

VIII.2. A JOG TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A társadalmi összefüggések kutatásának a jog területén két irányban lehet megkülönböztetett jelentősége.

Szemantikailag: jogrendszer = formális tételezés + értelmezés társadalmi környezete

A szemantikai értelemben vett összefüggéskeresés azt sugallja, hogy a jogrendszer (*JR*), amit normák meghatározott halmazaként fogunk fel, azokból a formális tételezésekből (*FT*) tevődik össze, amelyek társadalmilag relevánsak lehetnek, továbbá abból a társadalmi környezetből (*TK1*), amelybe a formális tételezések ágyazódnak. Ez a társadalmi környezet kölcsönöz a formális tételezéseknek meghatározott jelleget azáltal, hogy szövegüknek valóságos társadalmi létezést biztosít. Szemantikai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon előfeltevések, előítéletek, értékválasztások, nem formális tételek és tételezések összességét kell értenünk, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek, és ennél fogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések társadalmilag konkrét jelen-

tést nyerjenek, s így a gyakorlatban is értelmezhetőkké és alkalmazhatókká váljanak. Következésképpen, képletszerűen kifejezve ezt az alábbi módon összegezhetjük *(17. ábra)*:

$$JR = FT + TK1$$

17. ábra

Társadalomontológiailag:

A társadalomontológiai értelemben vett összefüggéskeresés viszont azt sugallja, hogy semmiféle csupasz tényszerűség (ilyennek a kinyilvánítása vagy szóbeli megerősítése) nem azonosítható bármely jelenség totalitásával, azaz belső lehetőségeinek – és ennélfogva valóságos jelentőségének – az összességével. Ismeretes például, hogy végső soron a hatalmat és a jogot kényszer támogatja, vagyis az erőszakalkalmazás lehetősége (azaz a „csúcsos sisakú emberekhez" történő fordulás – amint ezt MAX WEBER jelképesen kifejezte) biztosítja.[5] Ám átlagesetekben nem szükséges sem a kényszer tényleges jelenléte, sem pedig konkrét alkalmazása. A mindennapokban inkább a kényszerrel történő folytonosan megújuló fenyegetés az, ami hatást gyakorol. Ezért inkább azt kell mondanunk, hogy a kényszerhez történő folyamodásnak bármikori – egy a jog mögött álló egész normatív, intézményi és ideologikus apparátustól támogatott – belső lehetősége az, ami a jog általános érvényesülését biztosítja. Avagy, tisztán jogi példával élve: csupán a kérdéses jogrendszer, azaz a szóban forgó jog formális tételezéseinek a társadalmilag elfogadott jelentése dönti el, vajon van-e bármiféle jogi lehetőség valami csupán eszmeileg létezőnek a valóságossá tételére. Ám annak eldöntése már, hogy mi és mennyi váljék valósággá ebből a lehetőségből, mi és mennyi valósul meg és lesz a társadalmi valóság részévé (azzal együtt persze, hogy mindez milyen eredménnyel, járulékos hatással és módokon következik majd be) –, nos, ez immár a jog társadalmi környezetének (*TK2*) a függvénye. Az a társadalmi környezet játszik tehát ebben meghatározó szerepet,

(példa: kényszer dialektikája a jogban)

jogi rendszer = formális tételezés + egész jog társadalmi környezete

[5] Vö. Max Weber *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen: Mohr 1922), 403. o.

amelyik a jogot társadalmilag valóban működő, a társadalmi komplexusok között közvetítő komplexussá avatja. Társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon megfontolások, politikai erők, hatalmi viszonyok (stb.) összességét kell értenünk, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek, és ennél fogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések gyakorlati megvalósításának a célszerűsége (elkerülhetetlensége) társadalmilag nyilvánvalóként (elviselendőként) jelenjék meg, és amelyek ilyen módon a kérdéses jogrendszer gyakorlati működésében hajtóerőként és egyszersmind felelős tényezőként szerepelnek. Ez a tényleges működés az, amit az elmélet jogi rendszernek (*JiR*) nevez.[6] Jogi rendszeren pedig mindazon tevékenységek összességét kell értenünk, amelyeket a „megkülönböztetetten jogi" nevében hajtanak végre, és amelyeket a társadalom is eltűr (elfogad) – mégpedig olyanokként, mint amelyek e „megkülönböztetetten jogi" keretein belül foglalnak helyet. Következésképpen, hasonló képletben kifejezve ezt az alábbiakban összegezhetjük *(18. ábra)*:

$$JiR = FT + TK2$$

18. ábra

VIII.3. HAGYOMÁNYOS ÉS TÁRSADALOMONTOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

DWORKIN: jog = szabály + ?

Jogtudományi körökben közismert, hogy RONALD DWORKIN oxfordi professzornak közel két évtizede megfogalmazott kérdésfeltevése – *Szabályok rendszeréből áll-e a jog?*[7] – milyen felszabadító hatású volt a nyugati gondolkodásra, és az azóta el-

[6] A 'jogrendszer' és 'jogi rendszer' megkülönböztetésére lásd Kulcsár Kálmán 'Historical Development of the Law-applying Functions: Social Conditions and Legal Evolution' in *Droit hongrois – Droit comparé* ed. Zoltán Péteri (Budapest: Akadémiai Kiadó 1970).

[7] Első változatában lásd Ronald Dworkin 'The Model of Rules' *University of Chicago Law Review* XXXV (1967) 1, újranyomásai közül pedig utolsó válto-

telt idők során mennyire korunk egyik jellegzetes – kihívó és ígéretes – kérdésfeltevésévé vált. Noha a tétel, amelyet kifejt, látszólag igencsak egyszerű: a jog több, mint csupán szabályok halmaza. Hiszen egyéb, normatív tartalmú nyelvi kifejezéseket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy betölthessük azt a hézagot, amely a tételezett szabályok és a meghozott bírói döntések között mutatkozik. Nos, úgy vélem, a fentebbiekben címként megfogalmazott kérdésfeltevés nem a DWORKINi kérdésfeltevés felülvizsgálata, hiszen ez az azóta számtalanszor újraindult viták fényében már ismételten bebizonyította megalapozottságát és okfejtése helyességét. Úgy gondolom, a jelen írás kérdésfeltevése inkább ennek folytatását jelenti – folytatást tehát, de az elméleti előfeltevések változásával. A DWORKINra jellemző megközelítés ugyanis hagyományosan jogtudományinak tetszik. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy kielégíti a modern formális jog ideáltípusának alapvető előfeltevéseit, amiként ezek különböző módokon, de egymással rokonítható végeredménnyel a kontinentális és az angolszász jogfejlődésben kialakultak.[8]

Amikor hagyományos jogtudományi megközelítésről szólunk, ezen azt kell értenünk, hogy kiinduló vagy végpontként e szemlélet az alábbi feltevésekkel él: A jog

Jogtudomány:

(1) valamiféle önmagával azonos jelenség; következésképpen olyasmi, ami önmagában és önmaga által meghatározott (meghatározható). Ennélfogva

jog = önmagával azonos

(2) létezik egy olyan határvonal, amely a „jogon kívüli" és a „jogon belüli" tartományait élesen és egyértelműen elkülöníti egymástól. Ilyen módon

+ 'jogon kívülitől' elhatárolt

(3) egyetlen kérdés marad csupán megválaszolatlan, s ez az, hogy miképpen tágítsuk ki a jog fogalmát (vagy szövegbeni megtestesülését) kellően ahhoz, hogy egy jogászi okfejtési folyamatban azt a szakadékot, amely a hivatalosan betáplált *in-put*

+ *in-put*ból *out-put*

zatként in *The Philosophy of Law* ed. R. M. Dworkin (Oxford: Oxford University Press 1977), 38–65. o. [a jelen szerző fordításában lásd 'Vajon szabályok rendszeréből áll-e a jog?' in *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2001), 383–416. o. {Jogfilozófiák}]; elméleti problematikájára pedig lásd Ronald Dworkin *Taking Rights Seriously* (London: Duckworth 1977).

[8] Vö. a szerzőtől 'Modern államiság és modern formális jog' *Állam és Igazgatás* XXXII (1982) 5, 418–424. o.

(a hatályos jog formális tételezései) és az eredményként gyakorlatilag nyert *out-put* (a hatósági döntés) között logikailag mutatkozik, áthidaljuk.

Társadalomontológia: mindez posztulált, de gyakorlatban érvényesített

Nos, e megközelítéshez kapcsolódik és ezzel szembesítődik – ámbár másik szinten – az, amit jobb híján t á r s a d a l o m o n t o l ó g i a i m e g k ö z e l í t é s nek nevezhetnénk. Ez azt mutatja ki, hogy a modern formális jog ideáltípusára jellemző alapvető előfeltevések nem a valóság kategóriái, hanem tisztán posztulált jellegűek: a jog zárt követelményrendszeréből vetítik ezeket a valóságra. Ám ugyanakkor a társadalomontológiai megközelítés megkísérli, hogy a jogászi hivatásgyakorlás ideológiájának az összetevőiként kezelje ezeket. A társadalomontológiai megközelítés számára ezek tehát olyan összetevőket jelentenek, amelyeknek valóságos feladata van a jog sajátszerű működésében. A társadalomontológiai megközelítés ugyanakkor megkísérli rekonstruálni az egész társadalmi összefüggésrendszert, amelybe ezek az előfeltevések ágyazódnak, és amely lehetővé, illetőleg szükségessé teszi, hogy ezek a tisztán posztulált előfeltevések a jog valóságos gyakorlatának a valóságos tényezőiként hassanak. Korábban és másutt elvégzett vizsgálódások alapján[9] úgy vélem, hogy a társadalomontológiai megközelítést az alábbi állítások jellemzik: A jog

ezért jog = gyakorlatában önmeghatározó

(1) történelmi kontinuum, mely önmagát határozza meg tényleges társadalmi gyakorlatán keresztül. Ennélfogva

+ viszonylagosan elkülönült

(2) a „jogon kívüli" és a „jogon belüli" megkülönböztetésekor semmiféle eleve adott elhatároló vonalról nem beszélhetünk. Ennek hiányában legfeljebb különféle homogén és heterogén ösztönzések (pl. 'egységesülés' és 'elkülönülés', 'mag' és 'perifériák') viszonylagos megkülönböztetéséről lehet csupán szó; ám ezekről s ezek kölcsönhatásairól is legfeljebb csak utólagos leírás adható. Ilyen módon

+ kizárólag társadalomontológiai rekonstrukció logikai következés helyett

(3) bármiféle jogi, illetőleg jogászi folyamatra is gondoljunk, a logikai levezetés (bizonyítás) igényét egyfajta társadalomontológiai rekonstrukcióval kell helyettesítenünk. Olyan rekonst-

[9] Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), VI. fej. 4. pont [Gyorsuló idő] és 'A jog ontológiai megalapozása felé (Tételek Lukács György *Ontológiá*ja alapján)' *Magyar Filozófiai Szemle* XXVII (1983) 5, 767–776. o.

rukcióval, amelyik minden tényezővel számol, amely e folyamatban felbukkanva valamiféle szerepet játszik – korántsem tagadva, csupán megszüntetetten megőrizetten azt a szerepet, amelyet a hagyományos jogtudományi megközelítés által sugallt kép szerint a logikai ellenőrzés játszik.

Gazdagabb, többtényezős, környezeti változással is számoló magyarázat

Szem előtt tartva a jog sokirányú társadalmi feltételezettségét – vagyis azt a tényt, hogy tárgyiasult formájában (jogrendszerként) és gyakorlati eszközként való felhasználásában (jogi rendszerként) a jog társadalmilag értelmezhető jelentésre csupán konkrét közegében, társadalmi környezetében tehet szert –, az előbbi meghatározások behelyettesítésével az alábbiak szerint elmondhatjuk *(19. ábra)*:

$$JiR = (FT + TK1) + TK2$$

19. ábra

Nos, ilyen körülmények között talán további magyarázat nélkül is állítható, hogy kizárólag a társadalomontológiai megközelítés segíthet az olyan dilemmák megoldásában, amelyek a hagyományos jogtudományi elemzés keretein belül szükségképpen megválaszolatlanok, irrelevánsak vagy egyszerűen megfogalmazhatatlanok maradnak.

(Példa: döntés elvek alapján

európai jogváltozatosság azonos római jog átvételéből

jogfejlesztés társadalmisága

Mert miképpen is értelmezzük a joggyakorlatot – jól bevált intézményi szerkezetével és megoldásaival egyetemben –, ha a konkrét esetben kiderül: mindez csupán a bíróságok néhány rendkívül általános klauzulára és jogelvre támaszkodó döntéshozatalának a terméke [lásd a következő pontban, *ad* A)]? Miképpen értelmezzük az európai jog fejlődését, ha a kezdő és a végpont szembeállítása élesen mutatja: egymástól igencsak különböző nemzeti jogrendszerek sarjadtak ki ugyanannak a klaszszikus (és/vagy posztklasszikus) római jognak az úgynevezett átvételéből [*ad* B)]? Hogyan ítéljük meg az emberi jogok jelenkori mozgalmának elméletileg és gyakorlatilag felettébb ellentmondásos igényeit és irányait? Nevezetesen, miképpen ítéljük meg az olyan eseteket, amikor látszólag tökéletes jogi szabályozással van dolgunk, ám értékelhető eredményeket mégsem mutat fel? És miképpen az olyan eseteket, amikor jogi deklarációk-

és határai)

kal úgyszólván egyáltalán nem találkozunk, a gyakorlat mégis meggyőzően ígéretes eredményekről tanúskodik [*ad* C)]? Milyen módon vonhatjuk meg a jogváltozás elvi határait – az olyan határokat, amelyek a jogalkotó szabadságának és önkényének egyaránt korlátot szabnak, amennyiben az általa tételezett formális változás a múltban elért eredményeket már nem érintheti? [*ad* D)]?

VIII.4. A JOG ÉS JELLEMZŐI

Az előbbiekben felvetett kérdések újragondolásából legalábbis az alábbi négy következtetés lehetősége adódik:

Jog = változó társadalmi környezetben működtetett történelmi kontinuum

A) A jog történelmi kontinuum, mely megszakítatlan mozgásban van. Minthogy ama társadalmi környezet nélkül, amely értelmezhetővé teszi (*TK1*) és működteti (*TK2*), semmiféle valóságos társadalmi léttel nem rendelkezik, társadalmi környezete folytonos változásával a jog szüntelenül változik (vagy változhat) – még akkor is, ha formális tételezésében kimutathatóan semmiféle változás nincs.

nyitott, miközben önmagyarázata zárt

B) Ebből következően a jog nyitott rendszer. Működésében, valóságos életében nyitott tehát; zárt rendszerként csupán történelmi fejlődésének a megértése és rekonstruálása keretében és kedvéért értelmezhető. Egy ilyen rekonstruálásnak pontosan az a célja, hogy feltárja: konkrétan milyen – „könyvekben" lefektetett (*law in books*) vagy „könyveken kívül" érvényesített (*law in action*) – jogok hathattak a múltban olyan erővel és egyértelműséggel, hogy a gyakorlott jog valóságát ezekből logikailag leginkább 'levezethetővé' vagy ezekre 'visszavezethetővé' tegyék.

alternatív eszközökkel (tételezéssel és/vagy környezete alakításával) változtathatóan

C) A jog mint (legalább) a fenti két forrásból egységessé szervezett jelenség természetszerűleg felveti eszközjellege összetettségének a kérdését. Nevezetesen, ha a jog – mint működő rendszer – önnön formális tételezettségéből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi (*TK1*), és ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy alternatív stratégia lehetősége is. Azt jelenti ez, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható

(1) a jog formális tételezése megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de

(2) végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezetét erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük – és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére (a teljes hatáskifejtés érdekében előnyben részesítve persze lehetőleg e mindkét megközelítésnek az egyidejű alkalmazását).

de: egyszeri aktussal csakis tételezése helyezhető hatályon kívül, ám környezete megmarad

D) A jog társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. A jog folyamatszerű volta azért megfordíthatatlan, mert bármely tételezést könnyedén hatályon kívül helyezhetünk ugyan, a jog formális tételezése mégis olyan mélyen ágyazódik bele társadalmi környezetébe és fogja folyvást alakítani azt, hogy nem emelhetjük ki belőle nyomtalanul. Maradandó hatása tehát – legalábbis valamelyes mértékben – elkerülhetetlen. Másképpen fogalmazva, mindez azt jelenti, hogy különféle összetevőiben a jog nem azonos módon és mélységben manipulálható.

Σ: Jogtudomány kizárólag társadalomtudományként művelhető

A fenti következtetések azt sugallják, hogy a jog valóban nem egyszerűen szabályok összessége; de nem is egyszerűen tételezések összessége. Úgy tetszik: eleve ott helyezkedik el, ahol a hagyományos jogtudományi kutatásnak és a *par excellence* társadalomtudományoknak egymással találkozniok kell – ha és amennyiben valóban a jogról magáról, a természetszerű közegében létesített és működtetett emberi és mélyen társadalmi képződményről kívánunk számot adni.

FÜGGELÉK IX.

AUTOPOIESIS ÉS A JOG BÍRÓI ÚJRATERMELÉSE*

Mechanikus joggyakorlat X szabadjogi eszmény

A jogalkalmazási folyamat természetét illetően napjainkban két egymással szembefutó felfogás verseng egymással. Egyikük a jogalkalmazási folyamat eredményét, a döntést úgy fogja fel, mint ami a ténylegesen fennforgó tények s a jogi szövegek által teljesen meghatározott, míg a másik a döntés oly mérvű újszerűségét és alkotó jellegét hangsúlyozza, ami immár nem áll közvetlen összefüggésben sem a ténylegesen fennálló tényekkel, sem pedig a jogi szövegekkel. E felfogások forrásvidéke s az általuk hordozott üzenet eltérő. A mechanikus joggyakorlat eszméje – egyszersmind a modern formális jog működésének az eszményét és a hivatalos ideológiáját juttatva kifejezésre – voltaképpen több évezredet végigkísérő álmot takar a szabályozási teljességről, míg a szabadjog gondolata olyan eszményt állít előtérbe, amelynek középpontjában egy semmiféle merev szabályrendszer által nem kötött jogszolgáltatói önállóság áll.

* Első változatában még az Ausztráliai Nemzeti Egyetem Társadalomtudományi Kutatóiskolájának (Canberra) meghívását élvezve a EUGENE KAMENKA professzor szellemiségében fogant eszmetörténeti műhelyben készült, s a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XIII. Világkongresszusának (Kobe, 1987) referátumaként hangzott el. Megjelenései: 'Judicial Reproduction of the Law in an Autopoietical System?' [kivonat] in *Law, Culture, Science and Technology* In Furtherance of Cross-cultural Understanding (Kobe 1987), 200–202. o.; in *Technischer Imperativ und Legitimationskrise des Rechts* ed. Werner Krawietz, Antonio A. Martino, Kenneth I. Winston, preface Eugene Kamenka (Berlin: Duncker & Humblot 1991), 305–313. o. [Rechtstheorie, Beiheft 11] és *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXII (1990) 1–2, 144–151. o. [újranyomva in Csaba Varga *Theory of the Judicial Process* The Establishment of Facts (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995), Appendix II, 203–213. o.], magyar fordításban pedig 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988) 5, 264–268. o.

jog logikai-ismeretelméleti jellege elfogadása / elutasítása nyomán

Úgy tűnik, mindkettő végletes álláspont, és ma is számos irányzat vetekszik egymással ezek bírálatában. Csupán néhányat nevezve most meg ezek közül, az e korban számon tartott kritikai irányzatok a jog által történő formális meghatározás korlátainak,[1] a jog mint nyelvben rejlő szórtságnak és bizonytalanságnak,[2] a jogászi okfejtésben a logikai értelemben vett ugrások és transzformációk elkerülhetetlenségének,[3] valamint az egész bírói folyamat intézményi függőségének s az ebből következő kölcsönös függőségek sorozatának[4] a terminusaiban érvelve fejtik ki saját álláspontjukat. Mindazonáltal van egy közös eszme, mely mind a szélsőséges állásfoglalásokban, mind ezek bírálatában bennerejlik – állításként vagy valaminek a kifejezett hiányaként megfogalmazva. Ezt pedig a jog mint folyamat q u a s i - l o g i k a i vagy q u a s i - i s m e r e t e l m é l e t i jellegének nevezhetjük. Ama lehetőség gondolati előfeltételezése ez, hogy azonos vagy különböző szintű normák között logikailag kezelhető és ismeretelméletileg bizonyítható kapcsolat áll fenn. Ezt a gondolatot sugallja nyelvhasználatunk is, amikor egy normát vagy döntést úgy írunk le, mint amely 'adódik', 'következik' a másikból; mint ami egy másik normának vagy döntésnek a 'következménye'; egy olyan kapcsolatrendszerben, amelyen belül e másik normával vagy döntéssel ilyen módon a 'bennefoglalás', a 'következés' vagy az 'ellentmondás' viszonyában áll.

KELSEN: alkalmazás + alkotás egysége joglépcsőkben

HANS KELSEN jogalkalmazástani dilemmáját[5] a bennünket itt és most érdeklő kérdésre vetítve az alábbiakban összegezhetjük: a tételes jog hierarchikus rendje a jogi tevékenység számára a deduktív alkalmazás (lebontás) kizárólagos lehetőségét

[1] Chaïm Perelman *Logique juridique* Nouvelle rhétorique (Paris: Dalloz 1976) 193 o. [Méthodes du Droit].

[2] Aleksander Peczenik & Jerzy Wróblewski 'Fuzziness and Transformation: Towards Explaining Legal Reasoning' *Theoria* 51 (1985), 24–44. o.

[3] Aleksander Peczenik *The Basis of Legal Justification* (Lund [Malmö]: Infotryck AB 1983).

[4] Neil MacCormick & Ota Weinberger *An Institutional Theory of Law* New Approaches to Legal Positivism (Dordrecht, etc.: Reidel 1986) xiv + 229 o. [Law and Philosophy Library].

[5] Vö. Hans Kelsen *Tiszta jogtan* Bibó István fordításában, szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988), 35. és köv., különösen 41. és köv. o. [Jogfilozófiák]. Lásd még *Reine Rechtslehre* zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Aufl. (Wien: Deuticke 1960) xii + 498 o.

sugallja. Mindennemű jogi tevékenység egységes, amennyiben – a hierarchikusan felépülő jogrend két szélső pólusa között egyfelől a jogrendet megalapozó elsődleges alkotás, másfelől pedig a végrehajtás foganatosításáról rendelkező végső alkalmazás határesetei kivételével – a jog alkalmazásának minden egyes aktusa egyúttal jog alkotásának is bizonyul. A jogalkalmazás mindenkori alkotó jellege a tételes jog által a jogalkalmazás számára megfelelő hierarchikus szinten adott keret kitöltésében nyilvánul meg. Alkotó hozzájárulás ez, mert a jog által megszabott keret kitöltése jogilag immár többé nem kötött. A jognak a jogi folyamatban bekövetkező tartalmi meghatározásához való ilyen alkotó hozzájárulás ugyanakkor korántsem meríti ki a jogi tevékenység specifikumát.

de: jogi aktus konstituálja, végső soron jogerő pecsétjével

Ez a specifikum abban rejlik, hogy a jogi tevékenység a fentieken túlmenően is minden szegmentumában és vonatkozásában konstitutív jelentőségű. Konstitutivitása kettős síkon és értelemben mutatkozik meg. Először is, akár tények vagy normák fennállásáról, akár tények és tények, tények és normák, avagy normák és normák közötti viszony létéről legyen is szó, ezek a jog számára kizárólag csak annyiban léteznek, amennyiben jogi tevékenység eredményeként (jogi aktusban) állapítják meg ezeket. Másodszor pedig, arra irányuló garancia, hogy a hivatalos jogi tevékenység során tett ilyen megállapítások bármiféle jogon kívüli, azaz külső értékelésnek megfeleljenek, nincsen és nem is lehet a jogban. A jog kötheti ugyan jogon kívüli kritériumokhoz (pl. „igazsághoz" vagy „igazságossághoz") az ilyen értékeléseket, ezzel azonban garanciát nem ad; legfeljebb további eljáráshoz (pl. ilyen kritériumokra hivatkozással megejtendő felülvizsgálathoz) teremt alapot. Hiszen mindez a normatív rendszer alapvető konstrukcióján nem változtathat – nem változtat tehát azon, hogy a rendszeren belül csakis a mindenkor utoljára igénybe vett eljárási lehetőségnek az eredménye számít. Amennyiben pedig az utolsó döntés – formaszerű megtámadatlanságának, és ebből eredő további megtámadhatatlanságának köszönhetően – a jogerő pecsétjét elnyeri, a jogrendben immár véglegességre tesz szert.

E felismerések megfogalmazásában KELSEN pontos volt, dilemmaként azonban semmiképpen sem tudatosította. Meglátta – és a *Sollen*ben rejlő legyen-mozzanat öntörvényűségének az igazolásaként ismerte csupán fel –, hogy a jogi rendszer – statikájában és dinamikájában szemlélve egyaránt – önálló, a társadalom egészén belül pedig különálló jelenség. Elsődleges – és egyébként e századi példa nélkül állóan úttörő – törekvése arra irányult, hogy a jog tételezéseit saját értékükön komolyan vegye és ezek (s közvetítésükkel a jog által önmaga felépüléséről és működéséről kialakított kép) alapulvételével, ezeknek az elméletbe axiomatikus kiindulópontokként történő visszavetítésével kísérelje meg megérteni és magyarázni a jogot. A jogról (felépüléséről és működéséről) kialakított szemléletét így döntően a jogrend hierarchikus építményéről alkotott statikus kép formálta. A jogi tevékenységnek a mindenkori jogot konstituáló kizárólagos erejét felismerte ugyan, ám arra, hogy ezt következményeiben is végiggondolja, nem maradt már ereje.

(további elméleti következmények lehetőségeivel)

Nos, az elméleti üzenetet a végsőkig lecsupaszítva a következőképpen fogalmazhatunk: végül is az lesz majd jogi, ami belülről válik belsővé – legalábbis addig, amíg a jog mint rendszer fennáll. Eszerint

Jogivá válás: jogon belülről

(a) az részesedhet csak a jog minőségében, ami a jogon belül helyezkedik el;

(b) jogon belüli csak az lehet, amit saját elemeként maga a jog tételez;

jog tételezésével

(c) e tételezés teljességgel a jogi szféra belső ügye: külső aktussal tehát nem helyettesíthető, de nem is kikényszeríthető; végső soron ezért

saját elemeként

(d) bizonyos módon a jog folyamatként is, de képződményként is belülről vezérelt: kritériumai belülről belülre szólnak, maga a jog meghatározásában pedig belülről mutatnak kifelé.

belülről vezérelten

A pontosabb megértés érdekében ezért kíséreljük hát meg végiggondolni, hogy: A) Voltaképpen mi az, ami a normatív szférából normatív? És mi az, amit normaközi 'viszonyként', normákból 'következésként' tudatosítunk? B) Voltaképpen mi az, ami a külső világból a normatív szférába behatol? Mivel mi történik akkor, amikor valamit jogi 'tényként' 'megállapítunk'?

Kérdés: normativitás

külsőből belsővé transzformálás

Ad A) Nos, a civilizáció elért fejlődési szintjétől, valamint a jogi kultúrától és berendezkedéstől függően a normatív szférát

Normativitás a jelentést hordozza:

tetszőleges anyagi közeg – emberek magatartása, emberi üzenet rögzítésére mesterségesen kialakított objektiváció (stb.) – egyaránt hordozhatja. A specifikus emberi magatartás vagy tárgyi objektiváció ilyenkor csupán jelhordozó. A fejlődés viszonylag alacsony fokán ugyan kialakulhat már valamiféle instrumentális normativitás – a jelhordozó magatartás vagy objektiváció azonosságának és azonosként történő reprodukálásának a védelme érdekében a magatartás ritualizálása, avagy maga az objektiváció normatív (rituális) kezelése –, ez azonban nem öncél: mindenkor az üzenet tisztaságának és változatlanságának a megőrzése érdekében és ennek alárendelten történik. Normativitás ezek szerint a voltaképpeni üzenetet, tehát a jelentést illeti. Ennek átvitelére s folytonos újrateremtésére szolgál az egész jogi berendezkedés.

normatív szféra = jelentéshalmaz:

A normatív szféra ezek szerint normaterminusok, normatételek és normákkal a normatív szférán belül végzett műveletek jelentéseiből tevődik össze.

konvencionalizált

Ámde ma már tudjuk, hogy a jel és a jelentés kapcsolata mesterséges, tetszőleges megállapodáson alapul, következésképpen a jel és a jelentés egyébkénti tulajdonságaitól független. A jelentés korlátozott mértékben előzetesen kodifikált; határozottabban egyértelmű jelentésmagjától a távoli alkalmazások, áthallások és határesetek félhomályáig terjedő; konkrét szövegben megtestesülésétől, kommunikációbeli összefüggéseitől egyaránt függ. Meghatározása – prekodifikáltsága is, kontextualitása is – konvencionális: a nyelvhasználat megállapodásszerű társadalmi gyakorlatán nyugszik.

aktualizált

Jelentés tehát önmagában nem létezik. Bennünk van, intellektuális létünk teljességétől vonatkoztatható el csupán, mint nyelvhasználatunknak, kommunikációnknak a vonatkozása. A kommunikációs gyakorlat alapján – utólag és visszamenőleg – leírható. E leírás ugyanakkor nem eredményezi a jövőre irányuló meghatározhatóságát. Meghatározódása folyamat, s az ebben szerepet játszó korábbi minták eseti megerősítése is a kérdéses kommunikatív folyamat függvénye, hiszen annak keretében és általa történik. Következésképpen, jelentés elvont általánosságban sem létezik. Csakis aktuálisan – azáltal tehát, hogy aktualizálják. Annak lehet csupán jelentése, amit aktualizáltak; és csupán abban az összefüggésben, amiben aktualizálták.

'külsőtől' feltételezett

Az aktualizálás ugyanakkor a „jogon kívüli" és a „jogon belüli" ellentmondásos dialektikáját is magában foglalja. Hiszen nincsen olyan „belső", amely egyszersmind „külső" is lehetne. Ám azt, hogy egyáltalán „belsőről" beszélhessünk, „belsőként" megszerveződésének a sikere, azaz a „külsőtől" történő elszakadása teszi egyáltalán lehetővé. Az egész folyamat ugyanakkor mégsem a „külső" közegen kívüli térben történik.[6]

még 'belsőként' megkülönböztetett

Ennek ellenére a paradoxon mégis csak látszólagos. A jogi folyamatnak a megkülönböztetetten jogitól elvonatkoztató bármiféle leírása már valóban nem ragadhatná meg specifikumát. Ám „belsővé" válását csupán akkor tárhatjuk fel, ha intézményi függőségét[7] végiggondolva a társadalmi kommunikáción belül specifikus elkülönülését[8] is kimutatjuk.

Normaközi 'viszony', normából 'következés'

Ami pedig a normaközi 'viszonyokat', a normákból 'következést' illeti, látszólag valami objektívről van szó. A jelentéshez hasonlóan nyilvánvalóan van ismeretelméleti és logikai vetülete, noha ezekre nem redukálható. Úgy tetszik ugyan, hogy az általánosság szintjén bizonyos mértékig mindez előre látható, önmagában mégsem létezik.

normatív:

Hiszen van leíró jelentés, amely nem normatív. Van jelentések közötti viszony és következés is, amely nem normatív. Ámde normatív szférán belül a jelentés mindenképpen normatív. Normaközi 'viszonyok' és 'következés' esetében önmagukban is normatív jelentések közti kapcsolatra kérdezünk rá, és ez a kapcsolat szintén normatív.

Pontosabb és egyúttal összegező kifejtésben tehát az alábbiakat mondhatjuk: mind a jelentés, mind a jelentések közötti 'viszony' és 'következés' esetében a normativitás kettős síkon és értelemben jelentkezik:

[6] Lásd bővebben a szerzőtől '»Külső« és »belső« a jogban' *Jogtudományi Közlöny* XXXVIII (1983) 11, 683–688. o.

[7] Lásd MacCormick & Weinberger, id. mű.

[8] Jürgen Habermas *Theorie des kommunikativen Handelns* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981) és Niklas Luhmann 'The Self-reproduction of Law and its Limits' in *Dilemmas of Law in the Welfare State* ed. Gunther Teubner (Berlin & New York: de Gruyter 1986), 110–127. o., valamint *Autopoietic Law* A New Approach to Law and Society, ed. Gunther Teubner (Berlin & New York: de Gruyter 1987) viii + 380 o. [European University Institute A8].

mivoltát

(a) nem fennállónak, hanem valami kellőnek, önmagában normatívnak tekintettnek a fogalmi jellemzései ezek; mely jellemzés

alkalmazandó mintaként tételezik

(b) nem külső leírásukként, hanem a cselekvés során mintaként történő alkalmazásuknak az igényével történik.

A szóban forgó 'viszony' és 'következés' „léte" tehát a normatív szférában az, amit e kapcsolatból e kapcsolat gyanánt és eredményeként a normatív eljárás során „létesítenek", miközben ezt fogalmiasítva aktualizálják és konkretizálják.

Külsőből belsővé transzformálás: ténye

Ad B) Ténynek 'jogi tény'-ként történő 'megállapítása' mint látszólag tisztán „külső" jelenségnek a „belsővé" történő transzformálása közelebbről mutatja a normatív szféra sajátosságát. Hiszen az előzőekben így érveltünk: a normatív jelentésmeghatározás azért nem normatív szférába történő transzformálás, mert nincs jelen a formát adó folyamatoktól független olyan objektivitás, amelyik egy másik szférába lenne transzformálható. A tény viszont (bármiféle tény) – úgy tűnik – attól függetlenül fennáll, hogy bárki megállapítja-e, vagy sem.

csupasz megállapítása révén

Ámde elméleti rekonstrukciókból ma azt kell megtudnunk, hogy akkor, amikor egy ténynek jogi 'tényként' való fennállását normatív folyamat 'megállapítja', ideologikusan a valóságra utaló kifejezésmódja ellenére mégsem a valóságról tesz kijelentést. Nem tesz valójában mást, mint normatíve rögzíti: a normatív folyamat számára a kérdéses tény fennállása adott. Így – végső soron és szigorúan a jogi folyamat számára és szempontjából – nem is kritériuma a hivatkozott tény fennállása. Hiszen a normatív rendben a „ténymegállapítás" a maga normatív státuszát azáltal nyeri el, hogy 'megállapították' – vagyis azáltal, hogy a normatív folyamatban annak rendje és módja szerint lezajlott az a művelet, amit a normatív rend egyébként 'jogi ténymegállapítás' gyanánt ismer el. Az a kérdés, hogy valóságos tények fennforognak-e, legfeljebb tartalmi követelmény annak szabályozásában, hogy a normatív rend mit ismer el a normatív folyamatban „ténymegállapítás" gyanánt. A tény puszta fennállása vagy normatív folyamaton kívüli megállapítása e folyamatban (s e folyamat számára) kizárólag csak akkor szolgálhatna kritériumként, ha puszta fennállásánál vagy nem normatív megállapításánál fogva is „belsővé" válhatna. A kérdéses normatív rend működésének a vezérlő alapelvénél fogva csakis

normatív folyamat létesítheti azokat a megállapításokat, amelyek e rendben normatív következtetés levonására alapként szolgálhatnak.

Proceduralitás: elégséges indok, hogy konstituálták

Nem más ez, mint a proceduralitás felismerése: teljes szakítás mindennemű ismeretelméleti és logikai megközelítéssel. Annak, amit a normatív eljárás eljárása során és eredményeként konstituál, elégséges indoka immár önnön konstituáltságában rejlik.

Normatív minősítés körülhatárolásáról szól a jog:

Pontosabb kifejtésben persze további megállapításokat is tehetünk. Eszerint a normatív folyamat normatív minősítésre irányul. Az, amivé normatíve minősített, nem egy bármiféle egyébként fennálló minőség folyománya vagy folytatása, hanem magának a normatív folyamatnak a terméke. A normatív rend persze előírhatja, hogy milyen egyébkénti minőség fennállását kell bizonyítani ahhoz, hogy a valamivé történő normatív minősítés megtörténhessék. Ám egy ilyen előírás – még a látszólag objektíve fennálló tény kapcsán is – csupán ennyit jelent: a tényállítás igazságának bizonyítására az eljárásban helyet kell biztosítani; ennek alapján a tényállítás bizonyítottságáról állást kell foglalni; jogi tényt ilyen módon csak bizonyítási eljárás lefolytatása és a bizonyítottságáról való meggyőződés alapján szabad megállapítani; e megállapítás indokolásában pedig e meggyőződés megalapozottságát megfelelően alá kell támasztani – mindebből azonban nem következik (hiszen ez már konkrét eljárási szabályozás függvénye), hogy bármely minőség egyébkénti fennállása kiválthatna, hiánya pedig megakadályozhatna bármiféle normatív minősítést.

eljárásszerűsített jelentésmegállapítás

E ponton ugyanakkor kiderül: két korábbi következtetésünk – jelesül, hogy normatív szférában a normativitást végső soron s értelmes módon csakis a normatív jeleknek és műveleteknek tulajdonított jelentés hordozhatja, és a normatív szféra összetevőjévé bármely állítás vagy meghatározás csakis eljárásszerűsítettsége eredményeként és formájában válhat – egymástól elválaszthatatlan gondolatként kiegészíti egymást.

Az hordozza a normativitást, amit normatíve konstituáltak

A 'jogi ténymegállapítás' nemcsak procedurális produktum, de jelentésbeli kérdés is (például annak kérdéséé, vajon mit is jelent egy adott ténymegállapítás és jelentése miképpen vivődik át és nyer értelmezést – azaz többletjelentést, metaértelmet – valamely eljárás különféle szakaszaiban). Általánosabb meg-

fogalmazásban pedig bátran azt is kimondhatjuk, hogy csakis kommunikatív, tehát jelentésadó folyamatokkal szemben vethető fel az eljárásszerűség igénye. A másik oldal felől közelítve pedig így fogalmazhatunk: normatív közegben a jelentésadás más, mint procedurális, nem lehet. A normatív eljárás konstitutív funkciója következtében tehát a jelentésadásban közreműködő bármiféle egyébkénti folyamat vagy összetevő csupán döntési folyamatok szociológiája számára és szempontjából lehet majd érdekes; az a jelentés pedig, ami a normatív eljárásban meghatározódik, normatív konstituáltsága okán a normativitás kizárólagos hordozója lesz.

(ezért jelentés 'aktualizálása' vagy 'konkretizálása' képes kifejezés csupán)

E felismerés ugyanakkor pontatlanná és elvileg védhetetlenné teszi, hogy – legalább is a normatív jelentésadás kapcsán – 'aktualizálásról' vagy 'konkretizálásról' beszéljünk. Hiszen ez pontosan olyan kvázi ismeretelméleti és logikai folyamatnak a képzetét kelti, amit éppen az előbbiek során a normatív folyamatoktól megtagadtunk. Vagyis éppen nem a jelentésnek mint valami állítólag előzetesen az általánosság síkján már létezőnek a hierarchikusan szűkítő, deduktív lebontásáról van és lehet itt szó, hanem a fentiek szerint teremtő és újrateremtő konstitutív aktusról.

Rendszerszerű egységét maga a normatív aktus hozza létre hivatkozásaival

A ténykonstituálás és a jelentéskonstituálás procedurális gyakorlata nyilvánvalóan előfeltételezi, hogy ezek az eljárások valamiféle egységbe szerveződjenek. Olyan egység létét előfeltételezi hát, amelynek az egyes eljárások egy összefüggő sorban a tagjai lesznek. Mivel pedig nincsen semmiféle a normatív szférán kívül eleve létező olyan teleologikus egység, amely a normatív szférába történő rendezést elvégezhetné, csakis olyan egység gondolható el, amelyet a szóban forgó eljárások maguk hoznak létre, miközben a rendszer számára a rendszeren belül létesítik a szóban forgó tényeket és jelentéseket. A létrejövő rendszernek így nincsen önmaga mindenkori mozgásától függetlenülhetően létező vagy függetlenítetten elgondolható saját szerveződése vagy saját élete. Ez a szóban forgó rendszer ilyen módon a rendszeren belül a rendszerre történő hivatkozással a rendszerre történő majdani hivatkozások számára létrehozott – azaz, röviden kifejezve, önreferenciális. Önreferencialitás (önre-

ferálás és önreferáltatás) útján az egység azáltal jön létre, hogy a normatív rend nevében eljáró szerv a normatív rend normáira történő hivatkozással önmagát, valamint eljárását és eljárásának az eredményét a normatív rend szervének, eljárásának és aktusának fogja minősíteni. Ez az idő előrehaladtával, a normatív rend további más szerveinek, eljárásainak és aktusainak az egymást is minősítő – ezáltal tisztító, de végső soron egymást erősítő, és így végül is egymásra ráépülő – rendkívül összetett szövevényében ezáltal hosszú távon sajátos önszervezést hoz létre.

KELSEN: normatív hivatkozással rendszer-összefüggés létesítése ⇒ normatív kapcsolat is tételezés függvénye

Más megközelítésben, a felvetett kérdésekre a következőket mondhatjuk: KELSEN elméleti üzenete a mélyebb megértés és továbbfejlesztés síkján már kétirányú alternatívát mutat fel, egy kifejezettet és egy hallgatólagosat, amelyek azonban kölcsönösen kizárják egymást. A *lépcsőelmélet* ugyanis, mely az érvényesség származtatásában és megalapozásában a normáknak a magasabb normáktól indulóan és az alacsonyabb normák felé megérkezve egy függőlegesen lebontott hierarchikus rendszere képét vetíti elénk, nem egyeztethető össze egy olyan procedurális elmélet perspektíváival, amely perspektívákat KELSEN fogalmazott meg akkor, amikor egyfelől a jogalkalmazási folyamatnak a ténymegállapításban, a norma érvényessé nyilvánításában és a jogalkalmazói normán keresztül e normának a megállapított tényekre történő alkalmazásában egyaránt megmutatkozó *konstitutív hozzájárulását* hangsúlyozta, másfelől pedig rámutatott az eljárást lezáró végső döntés jogerejére, mint azon kizárólagos tényezőre, amely a maga kemény tényszerűségével minden fenti vagy egyéb megfontolástól függetlenül, önmagában egyedül is képes arra, hogy normatív viszonyt, kapcsolatot létrehozzon. Márpedig ennek fényében a normatív gyakorlat nem más, mint specifikus (vagyis *beszámításra* irányuló) olyan kommunikáció, amely normatív hivatkozások által zajlik (vagyis azáltal, hogy hivatkozásokat normatíve rendszer-kompatibilisként tekintett módon végeznek el és erősítenek meg); és a normák, továbbá egyéb normák vagy tények közötti normatív kapcsolat pedig maga sem más, mint normatív folyamatnak a terméke (mely szigorúan véve magának a normatív folyamatnak nem előfeltétele). A jogrendszerben ugyanis bárminemű *relevanciával* csupán azok a viszonyok rendel-

kezhetnek, amiket ennek a rendszernek az eljárásain keresztül hoztak létre.

(jogalkalmazás-elmélet: követendő mintaként vagy rekonstrukcióként?)

A jogalkalmazási folyamatok leírását célzó elméleti törekvések többsége[9] inkább normatív mintaként szolgál, semmint lételméleti rekonstrukcióként. A kívánatos minta bemutatása s a valóságos működés leírása azonban egymást éppenséggel nem zárja ki: ezek feltételezik, sőt ki is egészítik egymást. Az ontológiai rekonstrukció dolga, hogy a társadalmilag gyakorolt gyakorlatnak mint objektíve feltételezett és/vagy önfeltételező folyamatnak az átfogó kereteit bemutassa; a tényleges és kívánatos működés kérdése pedig értelmes módon nyilvánvalóan csakis e keretekre támaszkodva vethető fel. A „fekete dobozként" szemlélt normatív folyamat *in-put*-ok sorozatával végzett műveleteiből adódó normatív eredményével kapcsolatban pedig immár az ontologikus rekonstrukció dolga annak kifejtése, hogy mi hozza létre, milyen feltételek között és milyen hatással a szóban forgó normatív eredményt.

Jogban minden eljárás terméke

Egy ilyen rekonstrukciónak a jelen keretek közt csupán néhány valószínűsíthető sugallatát előlegezhetjük:

(a) bármiféle tény vagy viszony a jogban nem „létezhet" másként, csakis eljárásilag feltételezetten;

(b) eljárási lehetőség a jogban annak a jogban meghivatkozható lehetőségét jelenti, hogy egyáltalán hivatkozás történhessék;

vita, kétség csak konstitutíve válhat jogivá

(c) a „tények" körüli bizonytalanság, a vita a „jelentések" egymástól történő eltéréséről, avagy egy jogon belül eső területnek a jogon kívüli szféra körében „jogtalanként" való jellemzése – mindezek mindaddig pusztán szociológiai tényként jöhetnek csak számításba, ameddig a jogrendszer sikeresnek bizonyul abban, hogy önmagát rendszerként újratermelje. Az előbbi körülmények tehát konstitutív hatásúvá a jog számára csak és kizárólag akkor és annyiban válhatnak, amikor és amennyiben egyszersmind elég erősnek bizonyulnak ahhoz, hogy le-

[9] Beleértve ROBERT ALEXY elemzését és RONALD DWORKIN újítását is, lásd Robert Alexy *Theorie der juristischen Argumentation* Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1978) 397 o. és Ronald Dworkin *Law's Empire* (London: Fontana Paperbacks 1986) xiii + 470 o. [Fontana Masterguides].

hetetlenné tegyék a jog számára önmagának a továbbiakban változatlan formában történő újratermelését;

(d) annak feltételei, hogy mely területen milyen összetevőknek milyen mérvű diszkrepanciája idézheti elő a jog önreprodukciójának a lehetetlenülését, magában a rendszerben nincs és nem is lehet kodifikálva vagy meghatározva. A résztotalitások mindenkori kölcsönhatásaiból összetevődő társadalmi totalitás összmozgásából adódik ez, ennek bármely adott időmetszetre vetített végeredményeként; következésképpen

feltételei jogműködésben határozódnak meg

(e) végső soron maga a jogrendszer egysége sem egyéb, mint az ugyanarra a szövegre történő normatív hivatkozások szüntelenül visszcsatolt, gyakorlatában társadalmilag és szakmailag egyaránt folytonosan megerősített láncolatának a fogalmiasítása.

a jogrendszer egysége normatív hivatkozási egység

Mindez arra utal, hogy a jogi rendszert olyan egészként kell felfognunk, amely a társadalmi összkomplexus összmozgásában mindenkor szüntelenül újratermelődik. Olyan rendszer ez, amelynek egyedi összetevői a rendszer összetevőivé magának a rendszernek az ezen összetevők általi folyamatos önreprodukciójában tétetnek – maga az önreprodukció révén. Márpedig ez nem más, mint önszervezéssel megvalósuló önszabályozó önreprodukció, vagyis maga az *autopoiesis*, melynek egy chilei sejtbiológus, HUMBERTO MATURANA talált nevet, fejlesztette elméletté és javasolta meghatározását – olyan módon, hogy ezek „rendszerek [...], melyek (1) visszatérően, kölcsönhatásaikon keresztül hozzák létre és működtetik azt a közeget, amely létrehozza őket, és (2) létezésük terében kialakítják e közeg határait mint olyan összetevőket, amelyek e közeg létrejöttében és működésében részt vesznek."[10]

Jogrendszer: egészként reprodukálódik

autopoiesis:

Ennek megfelelően a jogi rendszert olyan dinamikus társadalmi megszakítatlan folytonosságként (kontinuumként) kell felfognunk, amelynek tekintetében

csakis

(a) csakis önmagának az önmagára való hivatkozás gyakorlatán keresztül történő újratermelődése mint végeredmény látható előre, miközben

újratermelődés ténye

[10] Humberto R. Maturana 'Autopoiesis' in *Autopoiesis* A Theory of Living Organization, ed. Milan Zeleny (New York & Oxford: North Holland 1981), 21. o. [General Systems Research 3].

önrendeződése bizonyos

(b) határai és összetevői, valamint az önreprodukcióban érvényesülő szabályszerűségek, továbbá a mindebben az egyedi összetevők által játszott szerep is, egyaránt mind magában a reprodukciós folyamatban határozódnak mindenkor visszatérően meg.

Quis custodit custodem?

Végül is: ki őrzi hát az őrizőket? Miképpen ágyazódik be a jog jogalkalmazási-gyakorlati újratermelése a társadalmi gyakorlatba általában, és a normatív (jogi, igazgatási, politikai stb.) gyakorlatba különösen? Vajon mit jelent a megállapodásszerűség (konvencionalitás) ebben az összefüggésben? És végül, nem utolsó sorban: vajon hol találhatók az önszervezés és az önreprodukció külső korlátai és biztosítékai, s miféle hajtóerők és fékek vannak magukba a kérdéses folyamatokba beépítve?

A jog = folyamat

Úgy vélem, a probléma első ilyen – jobbára kísérleti – megfogalmazása a jelen keretek közt egyelőre még több kérdést tartalmaz, mint választ. Mindazonáltal elgondolkodtató, hogy az itt megfogalmazott kérdések nem valamely sajátos gondolati irányzat sajátjai, hanem egyetemes érdekűek; s így autopoietikus megközelítésüknek lehet bizonyos esélye ahhoz, hogy a joghoz immár folyamatként közelítve hozzájáruljon a jogi jelenség társadalomtudományi elméletének a kialakításához, és ezzel – ennek az újabb módszertani megfontolásnak köszönhetően – a jogi problematika megpróbáljon beépülni korunk egyetemes társadalomtudományi gondolkodásába.

FÜGGELÉK X.

JOGTECHNIKA ÉS JOGDOGMATIKA*

Jogtételezés → [↔ jogtechnika ↔] → jogmegvalósulás

A 'jogtechnika' kifejezésnek elvileg mind a jogalkotást, mind a jogalkalmazást át kell fognia. Szemben az irodalom túlnyomó részével, mely lényegében a jogalkotás instrumentális *know how*-jaként kezeli a jogtechnikát,[1] számomra alapvetően a jogalkotástól a jogalkalmazáshoz vezető, az utóbbiban testet öltő folyamatról van szó. Előttünk áll valami, ami j o g, valamint valami más, ami j o g p o l i t i k a – ez utóbbin jelképesen értve tágabb értelemben azt a teljes társadalmi közeget, amelyben egy országnyi emberközösség valamilyen célt elérni szeretne, szűkebben pedig a politikumot s vele (benne és/vagy mellette) az államhatalom második ágaként a közigazgatást s részeként a bűnüldözést, harmadik ágaként pedig az igazságszolgáltatást, melyek a maguk módján egyaránt a jogi tételezések egyedi hatósági döntésekkel aktualizálásán munkálkodnak[2] –, s e kettő – végső soron egyfelől a jog mint tételezés, másfelől a jog mint gyakorlatilag nyert eredmény, megvalósulás – közt tölt be egyfajta hídszerepet a jogtechnika.

* Első változatában in *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére* szerk. Bándi Gyula (Budapest: [Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar] 2002), 141–155. o.

[1] Irodalmi kitekintésként vö. a szerzőtől [Szájer Józseffel társszerzőségben] 'A jogi technika' *Magyar Jog* 39 (1992) 2, 65–71. o., illetőleg – eredeti rendeltetése szerinti változatban – 'Technique juridique' in *Dictionnaire encyclopédique de Théorie et de Sociologie du Droit* dir. André-Jean Arnaud (Paris: Librairie Générale du Droit et de Jurisprudence & Bruxelles: E. Story–Scientia 1988), 412–414. o. és 2e éd. corr. et augm. (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1993), 605–607. o.

[2] Vö. a szerzőtől 'A jogpolitika önállóságáért' [*Társadalomkutatás* 1985/3, 5–10. o.] [újranyomva] in Samu Mihály *Jogpolitika* (Budapest: Rejtjel 1997), 165–170. o.

Jogi formalizmus a társadalmi konfliktust egyneműsítve látszatkonfliktussá oldja

Jogon ma fogalmak sorába merevített s alakiságokhoz kapcsolt ún. modern formális jogot értünk, melynek meghatározó jegye a logicitás és a formális körülbástyázottság, amennyiben geometrikus formát épít maga köré és teoretikus érvényű következtetés, illetőleg eredményigazolás igényével lép fel. Ám szemben az e mintától feltételezett jogalkalmazó automata gyakran visszatérő feltételezésével, a valóságos bíró nem más, mint egy teljes értékű igazi hús-vér ember, lelkiismerettel bíró erkölcsi lény, aki ilyenként egyszersmind magában hordozza az összes lehetséges és általa egyébként átélt társadalmi szerepéből adódó meghatározottságokat is. Ezért bármely egyéb szándéka, tanultsága (tehát edukációs és szocializációs kondicionáltsága) ellenére mindazonáltal a jogot is azon teljes személyiségén szűri keresztül, amelyben ő mindenekelőtt adott hittel, világképpel, társadalompolitikai érzékenységgel megáldott erkölcsi lény, és ezért óhatatlanul felelősséget fog vállalni döntéséért és azért, hogy e döntéssel mint elemi, lehetségesen mégis sorsválasztó közreműködéssel mivé is formálja a jogot.[3] A homogén szférákban zajló egyneműsítés kapcsán társadalomontológiájában már LUKÁCS GYÖRGY rámutatott arra, hogy a bíró döntési dilemmája egy valóságos társadalmi konfliktus megéléseként indul, és a jogászi mesterség az, ami erre mint jogesetként egyneműsítendő típusra választ keresve döntésével majd feloldja ezen ütközést, jogilag megoldott látszatkonfliktussá finomítva azt.[4]

„átalakítás" / „ugrás" betagolásként láthatatlanná válik

Néhány évtizeddel ezelőtt GEORGES KALINOWSKI formalista álláspontját már megrengetni látszott CHAÏM PERELMAN antiformalizmusa. Az utóvédharc mégis sokáig tartott, és ennek hullámában AULIS AARNIO, ROBERT ALEXY és ALEKSANDER PECZENIK jogi érveléselmélete változatlanul egyfajta logizáló-argumentatív egyensúlyozó magyarázatot kísérelt meg, hogy végső soron mégis kérlelhetetlen igényű következetességgel levezethetőknek láttassa a jogban született döntéseket. A közülük eleinte leginkább formalistaként eljáró PECZENIK jutott el

[3] Vö. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [1996] (Budapest: Osiris 1999) 388 o. [Osiris könyvtár: Jog].

[4] Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő], különösen VI. fej. 4. pont.

végül egy önkritikus s végső soron önmegsemmisítő önkorlátozáshoz, nevezetesen annak felismeréséhez és megfogalmazásához, hogy – nyelvileg és egy lehetséges logikai rekonstrukció nézőpontjából tekintve – a voltaképpeni jogi kifejeződés végső soron nem más, mint egy „átalakítás" és egy abban végbemenő „ugrás" terméke.[5] Hiszen a fogalmi leírás egyik (pl. tárgynyelvi) lehetőségéből egy másikra (pl. a jogi vetítőhálóéra) kellett áttérnünk, hogy a dilemmát jogilag egyáltalán megválaszolhassuk, ám ezzel – logikailag önkényesen – a következ(tet)és törvényszerűségének láncolatát máris megszakítottuk. És előbbi gondolatunkat folytatva ehhez még hozzátehetjük: analitikus szemszögből is ekkor és ezzel lesz a valódi konfliktusból egyszerűen látszatkonfliktus, amikor alkotó eljárását a nyelvi besorolásnak a rendelkezésére álló egyetlen gesztusaként, a b e t a g o l á s aktusával a jogász úgy problémátlanítja, mint egy adott sémán belüli következtetést.[6]

Jogpozitivizmus csak azonosságokat ismert

Számomra e gondolati rekonstrukció paradigmatikus alapja az, hogy világunkban minden jelként kezelt nyelvi kifejeződés eleve ambivalens, hiszen önmagában kényszerítő erővel semmi sem bír. *A jogszabályok értelmezése* módszertanilag kompromisszummentes építkezést megkísérlő vállalkozásában SZABÓ IMRE még klasszikus pozitivista álláspontot foglalt el: a jogász számára minden adott, így a jog is; és akkor, amikor ezzel operatív gyakorlati kapcsolatba kerül, már csupán ezen adottságon végez további műveletet: helybenhagy, kiterjeszt vagy megszorít.[7] Ám amennyiben a bíró úgy gondolja, hogy értelmezésével valamit hozzáad ahhoz vagy elvon abból, ami számára kész

[5] '*[conceptual] transformation*' & '*[logical] jump*' in Aleksander Peczenik 'Non-equivalent Transformations and the Law' in *Reasoning on Legal Reasoning* ed. Aleksander Peczenik & Jyrki Uusitalo (Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy 1979), 47–64. o. [The Society of Finnish Lawyers Publications, D6] és Aleksander Peczenik & Jerzy Wróblewski 'Fuzziness and Transformation: Towards Explaining Legal Reasoning' *Theoria* 51 (1985), 24–44. o.

[6] Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o. [jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 210 o.].

[7] Szabó Imre *A jogszabályok értelmezése* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960) 618 o., különösen III. rész: Az értelmezés eredménye, 237–325. o.

adottságként már eleve fennáll, úgy ez kizárólag saját értelmezési aktusa előtti tudatállapotát, előzetes feltevését minősíti, és nem a szóban forgó adottságot, amelynek értelmezésével nyilvánvalóan csakis már eleve fennálló (mert előzetesen mindenkor fennállott) minőségeit nyilváníthatja ki. A jogtechnikával tehát – hangzik a klasszikus európai pozitivista vélemény, ami Nyugat-Európában a II. világháború utáni időkben már erőteljesen erodálódott, de nálunk a szovjetbirodalom részeként a LENINi és VISINSZKIji inspirációk erőteljesen XIX. század végi és XX. század eleji nyugat-európai gyökereinek köszönhetően ún. szocialista normativizmusként ideológiai többletfelhangokat nyerve még tovább erősítődött – nem létrehozunk valamit, hanem már meglévő azonosságot kinyilvánítunk.

de: valóságos élethelyzetet oldunk meg önmagunkban ambivalens, nem kényszerítő jelzésekre hivatkozó érveléssel:

Ezzel szemben saját jogtechnikai szemléletemben – az eddigi mikroelemzéseket magukat is további mikroelemzés alá vonva – igazából semmi sem adott: életünk egyetlen szakadatlan realizálódás elvileg úgyszólván végtelen lehetőségekből; és minden eseménynél, ahol döntésre kerül sor – nem véletlen, hogy antropológiai esetbúvárkodások hatására kezdett el az amerikai jogi gondolkodásban a jog igazi életévé (mert próbatételévé) a *judicial event* válni –, ott valami kiválasztott: pontosan az, ami az egyedi döntésben aktualizáltatik. A joghasználat maga is jogaktualizáltatás – s egyfajta *Jolly Joker*ként az ebben gondolható és/vagy gyakorolt eljárási és igazolási formákat írja le a jogtechnika. Ismétlem: e szemléletben minden mozzanat önmagában véve s végső soron ambivalens, és csupasz fennállása folytán semmi sem kényszerítő, hiszen – csupán elkezdve itt a hermeneutikára jellemző érvelést – már előzetesen tudnunk kell, hogy mi a jog, mit csinálhatunk véle, és adott közegben mit érhetünk el az eszközeivel ahhoz, hogy egyáltalán benne sikerrel érvelhessünk. Vagyis mindig egy teljes érvelési környezet, azaz valóságos élethelyzet, konkrét kontextus a maga társadalmi, erkölcsi, gazdasági és politikai összefüggéseivel az, amiben tágíthatunk vagy szűkíthetünk – hasonlóképpen ahhoz, amiként annak idején szociológiailag KULCSÁR KÁLMÁN írta le az ún. jogalkalmazási szituációt, mint olyan társadalmilag feltételezett, erkölcsi s minden egyéb megfontolással telített helyzetet, amelyben megválaszolandóként a kérdés egyáltalán felmerül; amiben elgondolások, javaslatok és alternatívák meg-

fogalmazódhatnak; és amelynek keretében és számunkra nevesítetten egy gyakorlatában szemlélt jog, vagyis végső soron maga a nemzet történelmileg alakult jogi kultúrája fog majd elfogadni vagy elutasítani valamit a jog kinyilvánításaként.[8] Ehhez képest SZABÓ IMRE idézett látásmódjában a jogtechnika egy kész, befejezett joggal pusztán csak operál, azt működteti, benne már eleve adott jelentést kinyilvánít – nincs hát benne semmi valóban folyamatszerű, életszerű, személyes kiállást s felelős emberi választást magában rejtő vagy egyáltalán feltételező, akár csak lehetővé tevő.

puszta formából gyakorlati válasz

Ami számomra a jogot aktualizáló cselekvés előtt azonosítható, az legfeljebb olyan lehetőség, ami kizárólag a jogtechnikai művelettel válik valamivé – azáltal, hogy (LUKÁCSi értelemben) ontológiai létre tesz szert, vagyis a társadalmi létben hatást gyakorolva megjelenik.[9] Mindennapi működésében így a jogban, úgy tetszik, két eltérő közeg rejlik: egyfelől egy homogenizált formai koncentrátum, másfelől egy gyakorlati nézőpontoktól uralt gyakorlati cselekvés találkozik benne, és egybedolgoztatásukból adódik az, ami a jog aktualizáltatásaként utóbb a külvilág számára megjelenik. A XX. század első évtizedeiben a francia FRANÇOIS GÉNY és a belga JEAN DABIN írta le ezt a logikailag önmagában nyitott lehetőségű (s ezért és ennyiben mágikus) átalakulást a jogban, amikor a puszta formából egy

jogtechnikai közvetítéssel

[8] Kulcsár Kálmán tollából 'A politikai elem a bírói és az államigazgatási jogalkalmazásban' in *Jubileumi tanulmányok* II, szerk. Pap Tibor (Budapest: Tankönyvkiadó 1967), 193–232. o. és főként 'A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában' *Állam- és Jogtudomány* XI (1968) 4, 545–570. o.

[9] Ha és amennyiben lenne kibontott jogontológiánk, úgy annak számot kellene adnia arról, hogy mi az a hatásgyakorlás, tehát mi az a lét, ami csupán az érvényesként kihirdetett normaszöveg fennállásából, hozzáférhetőségéből, ismertségéből adódik. Jogszociológiák sora – nálunk HORVÁTH BARNÁtól KULCSÁR KÁLMÁNig – már egyaránt felhívták a norma és érvényesítése kettős hatásmechanizmusának lehetséges eltéréseire, akár egymással szembekerülésére a figyelmet. Az empirikus jogismeretvizsgálatok viszont ugyanakkor azt a gyanút látszanak erősíteni, hogy a normáról tudás leghatékonyabb közvetítője maga a gyakorlat, mely történetesen e normán, pontosabban meghivatkozásán alapszik. Lásd mindenekelőtt Kulcsár Kálmán *Jogszociológia* (Budapest: Kulturtrade 1997), 265–266. o. és általa hivatkozottan Mark Galanter 'The Radiating Effects of Courts' in *Empirical Theories about Courts* ed. K. O. Boyum & L. Mather (New York: Longman 1983).

– úgymond – gyakorlatias válasz megfogalmaztatik.[10] Ebből ered, erre támaszkodik hát az a felismerés, hogy rejlik valami többlet a jogi kultúrában, amit nem lelhetünk fel az önmaga elvont formaiságában szemlélt jogban – s ez a jogtechnika. A jogtechnika ilyen módon nem más, mint szándékok és készségek, eljárások és fogások, érzékenységek és hangsúlyok arra irányuló összhatása, hogy az adott *dünamei* absztraktumból[11] adott és nem más realitásokat hozzanak létre „a jog" követése és érvényrejuttatása nevében és aktusaként.

Jogalkalmazás: vak logizmus vagy felelős értékmérlegelés?

Amennyiben igaz ez, úgy vélekedhetünk úgy, hogy alkotmánybírósági kontroll alatt végrehajtott állítólagos jogállami forradalmunkban az átalakulás olyan sorsmeghatározó gondjai tekintetében, mint – csupán példaként – a földkárpótlás vagy az igazságtétel, alkotmánybíráink döntése a saját láthatatlan alkotmányukból kifejlesztett egyneműsítő megítéléssel mint egyfajta mindent önmagára visszavezető baltával inkább szétverte, semmint hogy érdemben megválaszolta volna az alapul szolgáló és kiérlelt jogi válasz után kiáltó kérdéseket, hiszen az azokat felvető, a mögöttük feszülő társadalmi gondra semmiféle választ nem adott. A jogállam szolidaritása a múltbéli önkénnyel erősebbnek bizonyult, mint a sorsvállalás a társadalommal, s az öncsonkító formalizmus vak logizmusát részesítette előny-

[10] François Gény tollából *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* I–II (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1899) és főként *Science et technique en droit privé positif* I–IV (Paris: Sirey 1914–1921) [utóbbi záró következtetései magyar fordításban in *Jog és filozófia* 3., bőv. kiad.: Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2001), 150–160. o. {Jogfilozófiák}], valamint Jean Dabin tollából *La théorie générale du droit* (Bruxelles: Bruylant 1944) általában, főként 2. rész: La méthode juridique, 97–203. o., és *La technique de l'élaboration du droit positif* (Bruxelles & Paris 1935) különösen. Megjegyzendő, hogy a 'mágikus' itt pusztán a rendszeren, annak magyarázhatóságán kívülállót, transzcendenst jelent; ugyanazt, amit egyéb összefüggésben *Deus ex machina* aktusként, az elbeszéléseiben önmagát haja megragadásával felemelő Münchausen báró tettével szoktunk jellemezni. A lét és legyen, *Sein* és *Sollen* egymásba átmenete helyzeteiben ezt első nagy művében Hans Kelsen – *Hauptprobleme des Staatsrechtslehre* entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze (Tübingen: Mohr 1911), 334. és 411. o. – már mint a jog „nagy misztériumát" írta le.

[11] '*Dünamei*' az, ami a dologban csupán fejlődéstani perspektívában adott, mint belőle a dolgok rendje szerint kifejlődő (pl. a bimbóban a virág, bábban a hernyó).

ben a jogállamiság értékbeli megalapozásával szemben – szemben a talán kiegyensúlyozottabb német vagy cseh gyakorlattal, amely több döntésből kitűnően nem régi recept szerint felülről diktáltnak, hanem a jogos várakozásoknak elébe menő érdemben megválaszolással eleve közös társadalmi ügyként karolta fel és ápolta a jogállamiságot. Ha kudarc volt ez nálunk, úgy jogtechnikai volt: az ország jogászságának, a jogállamiság alapjai iránt elitista vagy normativista előfeltevésből közömbös szélsőségesen pozitivista önbezárultságnak a kudarca, hiszen döntési pozíciót véletlenek történelmi találkozása folytán éppen elfoglaló képviselői – más térségbeli társaikkal ellentétben – nem vállalták fel a jogászilag vitatottá vált gondokkal magukkal történő szembenézést. A világot fekete és fehér kettősségében látva, egyetlen kétségkívül alapvető érték (pl. a formális előreláthatóság) alá rendelték a nem kevésbé alapvető többit (pl. a kiinduló joghelyzet materiális jogellenességéből származó következmények levonásának szükségességét), megtagadva s gyakorlatilag kizárva relevanciájukat: mintha a döntés puszta kiütéses játék lenne, nem pedig hasonlóképpen figyelembe vendő értékek közti egyensúlyozás, kiegyenlítés, mérlegelés, az elérhető kompromisszumok utáni kutatás fáradhatatlanságában és alázatában rejlő művészet – azaz töprengések hosszú s a döntésig habozásokon keresztül vezető kiérlelődése –, ahelyett, hogy puszta elhatározásra és a minden mástól elhatárolás egyszerű aktusára egyszerűsödne: olyan elemi és primitív formákra tehát, amelyek megnyilvánulnak már akár a kockavetésben vagy lefelé fordított hüvelykünknek az ókori gladiátorküzdelmeknek életet és halált egyaránt kiosztó felmutatásában is.

Jogváltozás alternatív stratégiája: tételezés / értelmezési közeg alakítása / technika finomítása

Korábban megpróbáltam már érzékeltetni, hogy jogváltozás lezajlhat a szabály közvetlen módosításával és mögöttes társadalmi értelmezési közegének, jelentésadó konvencióinak az alakításával egyaránt.[12] Ez magyarázza, hogy azonos szabály eleve nem feltétlenül működik azonos módon eltérő kultúrákban, illetőleg hogy miért nem elégséges pusztán jogátvitellel vagy belső jogként valamilyen szabályozás kikényszerítésével pusztán valamiféle (bármiféle) szabály kibocsáttatása (pl. az

[12] Vö. a szerzőtől 'A jog mint történelem' *Világosság* XXVII (1986) 1, 1–6. o. és – továbbfejlesztetten – *Jogtörténelmi Szemle* 1987/2, 65–73. o.

ún. faji kapcsolatokról szóló törvények soráé Angliában,[13] avagy a nemzetiségi és kisebbségi kérdések szabályozása az egykori Magyarország ilyen ügyekben különösen érzékeny ún. utódállamaiban). Elgondolható, hogy harmadik alternatív útként maguknak a jogtechnikáknak hosszú távon történő továbbalakítása – akár a textus vagy a társadalmi konvencionalizálás módosítása nélkül is – szintén előidézhet jogváltozást (pl. a KULCSÁR által visszatérően elemzett[14] jogmodernizációs stratégiák részeként).

Jogi gondolhatóság a társadalmi jogértés + racionális indokolhatósága függvénye:

Számomra elsőként az első magyar igazságtételi vitán tudatosult – szemben az egész vitát kezdeményező s egyúttal pszeudo-vágányra terelő BENCE GYÖRGY prekoncepciós fenntartásaival[15] –, hogy lehet igazság abban, amit a holland gyökerű, Brüsszelben is tanító, a történeti komparatizmusban és elméleti jogművelésben egyaránt klasszikus RENÉ DEKKERS pedzegetett egykoron: a jogi gondolhatóság nem egyszerűen a jog, hanem az objektivált jogi mintával folytonos párbeszédben álló társadalmi jogértés függvénye. Mert a jogban – hangzott a bölcs válasz – mindaz gondolható, ami logikai igényességgel racionálisan védhető. Tehát – mint PERELMAN történelmi példákból módszertani evidenciaként levezette[16] – társadalmilag kellően nyomós megfontolások fennállása esetén a társadalom kellő hatás-

[13] A bevándorlókkal mint kisebbségekkel szembeni intolarencia vagy diszkrimináció helyzeteit szankcionáló brit *race relations acts* kísérletei kapcsán vö. a szerzőtől 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határairól' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 4, 796–810. o. [újranyomva] in Varga Csaba *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1998), különösen 382–383. o. [Osiris könyvtár: Jog].

[14] Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) és in *Jogszociológia*, VI. fej. 3. pont: A modernizáció és a jogalkotás, 221–257. o.

[15] In *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben* szerk. Bence György, Chambre Ágnes, Kelemen János [kézirat gyanánt] (Budapest: ELTE BTK Társadalomfilozófia és Etika Tanszék 1990) [FIL 2 Gyorsszimpózium], majd *Világosság* XXXI (1990) 8–9.

[16] Mindenekelőtt André Vanwelkenhuyzen 'De quelques lacunes du Droit constitutionnel belge' in *Le problème des lacunes en droit* publ. Ch. Perelman (Bruxelles: Bruylant 1968), 339–361. o. [Travaux de Centre National de Recherches de Logique] és – keretként – Chaïm Perelman *Logique juridique* Novelle rhétorique (Paris: Dalloz 1976), 76–79. o. [Méthodes du Droit].

sal valóban mozgósíthatja a logikai igényességű racionális igazolás eszközeit.[17]

önmagában semmi sem jogellenes [KELSEN]

S annak mintájára, ahogyan idős korában HANS KELSEN újragondolta jogalkalmazás-elméletét, melynek értelmében a jogi minőségek ('jogszerűség', 'alkotmányosság' stb.) fennforgása – már csak fogalmilag is: nem „léte", hanem az, hogy valaki (avagy, pontosabban: egy kellő hatáskörrel felruházott jogi szerv megfelelő eljárás körében elvégzett) minősítésének az eredményeként számunkra is valaminek „az esete" áll fenn – sohasem valamiféle *in se et per se* tulajdonság, hanem kizárólag a mondott hatáskörrel történetesen eljárt konkrét szerv eljárásában létesült aktus, azaz akarati elhatározás függvénye lehet, következésképpen tehát *in se et per se* inkoherencia vagy ellentmondás sem állhat fenn a jogban – nos, a mi problémázásunkra vetítve azt kell mondanunk: az a körülmény, hogy állításom szerint egy a jogi textussal szembefutó megoldás eleve kizárt, a KELSENi szélsőséges processzuális normativizmus nyelvére lefordítva annyit jelent csupán, hogy: nem vállalhatom a fenti eljárás hivatalos résztvevőjeként annak nyílt kijelentését, miszerint a javasolt megoldás szembefut a joggal.

Jogfejlesztés és közösségi igazolás egymást feltételezi

GÉNY és DABIN érdeklődését éppen az váltotta ki, hogy felismerésük szerint a jogtechnika teljes fegyvertára olyasmit ad a jogász kezébe, amivel konstrukciókat építhet fel, amelyek használatának eredményeként az, amit társadalmilag konvencionalizáltan és állandósultan fontosnak, elérendőnek, illetőleg védendőnek tekintenek, legalábbis átlagos esetekben jogilag nem válhat *ab ovo* lehetetlenné, vagyis gondolhatatlanná vagy elérhetetlenné. Korábban Csehországban, majd utóbb Izraelben s a terrortámadás utáni Egyesült Államokban járva – tanulmányutaimon a politikai és szaksajtót tanulmányozva, érveléseik megalapozására és stílusára figyelve – éreztem először azt, hogy szerencsésen szervesült társadalmakban fennállhat egy olyan társadalmi szubsztrátum, amelyben – legalábbis bizonyos nemzetstratégiai és egyéb különös érzékenységű területeken – mintha történelmileg olykor már kiformálódott volna, hogy egyálta-

[17] Háttéranyagként vö. a szerzőtől *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AkaPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5].

lán tudják: mi az, amit régóta és nagyon elhatározottan akarnak; ennek tudatában kiépült mechanizmusaik fáradhatatlanul s akár kerülőutakon átvezetve is következetesen egy lehetséges főcsapásra visszatérve munkálkodnak ezek optimális megvalósításán; össztársadalomként, szakmákként, médiaként is kellő komplexitással strukturáltak ahhoz, hogy esetleges külső-belső feszültségek ellenére is valamiféle alapirányt tartva legalábbis hosszabb távon e domináns akarat juthasson érvényre.

jogtechnikák, érvelések továbbmunkálásával

GÉNY és DABIN érdeklődését éppen az az örvénylő teoretikus perspektíva csillantotta fel, hogy – egy külső megfigyelő cinizmusával kifejezetten – a jog olyan mértékben környezetfüggő (a jog és környezete közt „közvetítő" jogtechnikát is ideértve), hogy – némi egyébként meg nem engedhető sarkítással élve – úgyszólván (önmagában szemlélten) bármi és ellenkezője is kiállhatja a jog próbáját – persze nem megtiprása, hanem éppen másoknál igényesebb kimunkálása és továbbépítése útján, hatalmas összehasonlító és történeti tudás, a múltbéli tapasztalatok, egykor sikerrel elfogadtatott érvelések emléke birtokában mindazon argumentációs hidaknak a megkonstruálásával, amelyek adott esetben elvezethetnek például akár oda is, hogy egy mandátumszerű függés befejeztekor a valaha kolonizáló ellenőrzést gyakorló államtól változatlan fennállásában s főként folyamatosságában ugyan tagadottan, az utódállamtól mégis érvényesen öröklöttként állított egykori jog mint számukra kötelezőként intézményesült jogforrás rendelkezésének punitív megtorlás esetében civilizált államokban egyébként kevéssé megszokott kiterjesztő általánosításával megelőző biztonsági intézkedésként jogilag mindazonáltal elérhetővé tegyék akár kollektív felelősségrevonás intézményesítését, akár végzetes hatású rendkívüli kényszercselekmények foganatosítását eljárási garanciák vagy bírói ellenőrzés oltalma nélkül.[18]

(Példa: joghelyzet kivételessé tétele

a brit kivételes védelmi szabályozás izraeli továbbéltetésével)

[18] Az egyik oldalon született elemzések – pl. Martha Moffett *Perpetual Emergency* A Legal Analysis of Israel's Use of the British Defence (Emergency) Regulations, 1945 (Ramallah: Al-Haq 1989) 92 o. [Occasional Paper 6] és Lynn Welchman *A Thousand and One Homes* Israel's Demolition and Sealing of Houses in the Occupied Palestinian Territories (Ramallah: Al-Hay 1993) 140 o. [Occasional Paper 11] – szerint a brit palesztinai mandátumi hatóságok az 1920-as években az írországi zavargásokra válaszoló statáriális rendelkezések mintájára 1937-ben általuk hozott és 1945-ben újrakibocsátott rendelkezést

Jogtechnika: formalizált jelzések célszerű konvencionalizáltatása

Mindezen az ún. jogalkalmazás alkalmazó és alkotó, a szó legszorosabb értelmében is kreatív hatásának egyidejűségét érintő megfontolások mögött az élő nyelv(használat) s egy formalizált szűrőn keresztül homogenizált rendszer vak, mert önmagában tartalmatlan logizmusa közötti izgalmas feszülés áll. A jogtechnika, az imént említett mágikus átalakítás abban a pillanatban válik csak érthetővé, hogy rájövünk: a jogban nem egyszerűen

a mandátum megszűnése előtt két nappal a *Palestine (Revocations) Order in Council, 1948* rendelkezésével május 12-én (a következő napon éjféltől kezdődő hatállyal) kifejezetten visszavonták. A másik oldalon vitatják ezt, minthogy e visszavonó aktus nem nyert közzétételt az akkori hivatalos lap, a *Palestinian Gazette* hasábjain. Az előbbiek szerint viszont ez soha nem is volt a brit monarchikus aktusok érvényességi feltétele. Mindenesetre az Izrael Állam által megörökölt jogi kényszerre hivatkozást a meghivatkozott állam visszautasította, amennyiben őfelsége kormánya nevében külügyminiszterként WILLIAM WALDEGRAVE „régen visszahívottként [...] a brit jog részét nem képező" szabályozásnak nyilvánította e szükségállapoti rendelkezéseket, Lord GLENARTHUR pedig a kérdéses visszahívás utáni felhasználásért – „Ha az izraeliek most ugyanezen vagy hasonló szabályozást akarnak alkalmazni, úgy ez az ő döntésük, amiért nekik kell a felelősséget is felvállalni." – az alkalmazóra hárította eljárása ódiumát [*Hansard* Official Records: House of Commons (22 December 1988), 665. o., ill. House of Lords (15 December 1988), 1113. o.]. 1949-ben a Knesszet által megalkotott *Law and Administration Ordinance (Amendment) Law* [in *Laws of the State of Israel* I (1948), 7. o.] 11. §-a valóban kiiktatta a jogrendből azokat a szóban forgó időszak alatt született törvényeket, amelyek a „kötelező vagy szokásos" eljárás ellenére nem nyertek közzétételt a hivatalos lapban. Ezzel viszont maga tartotta fenn ama jogcím hatályát, amelyről még brit mandátumi idő alatt, amikor a telepesekkel szemben is felhasználták, DOV JOSEPH, Izrael későbbi igazságügyminisztere mondotta: „kollektív felelősség" érvényesítésével „[a]kár mind a hatszázezer telepest fel lehet akasztani egyetlen ember bűncselekménye okán."; egy másik későbbi igazságügyminiszter, YAACOV SHAPIRA egyenesen azt nyilvánította ki, hogy „páratlan bármely civilizált nemzet körében. Még a náci Németországban sem voltak ilyen törvények."; a későbbi legfelsőbb bírósági bíró, MOSHE DUNKELBLUM pedig „a jog, igazságosság és joggyakorlati alapvető elveit sértőnek" ítélte rendelkezéseit [id. Sabri Jiryis *The Arabs in Israel* (Beirut 1976), 11–12. o.]. Lásd John Quigley *Palestine and Israel* A Challenge to Justice (Durham & London: Duke University Press 1990), mindenekelőtt 30–31. és 102–104. o. Vö. továbbá Michael Saltman 'The Use of Mandatory Emergency Laws by the Israeli Government' *International Journal of the Sociology of Law* 10 (1982), 385. és köv. o., valamint – háttérként – *The Rule of Law in the Middle East and the Islamic World* Human Rights and the Judicial Process, ed. Eugene Cotran & Mai Yamani (London & New York: I. B. Tauris 2000), különösen 3–5. fej.

szabály vagy norma van – ezek logikai absztrakciók csupán. Bármelyikünknek értelmesen, azaz másokkal való társadalmi kommunikációnkban értelmezett kategóriákkal kell élnie ahhoz, hogy egyáltalán kommunikálni tudjon. Készleteivel a nyelv utakat, eljárási lehetőségeket kínál, miközben közelebbről nézve roppant bizonytalan jelzések ezek, hiszen tele vannak ambivalenciákkal, amelyek persze fel sem tűnnek életszerű használatukban, vagyis azután, hogy a jel(zés)ektől hagyott réseket mindennapi konvencióink és konvencionalizálásaink már maradéktalanul kitöltötték. Még a nyelvi közvetítés említett ontológiai rekonstrukciója szerint sem más a szabályként felfogott jog, mint közeg, mely szüntelenül, interakciók során át formáltatik; s jelen érdeklődésünk szemszögéből éppen a jogász és a konkrét ügyfeldolgozás közötti hidat szolgáltatja a jogtechnika.

ami mindig utólagos, visszatekintő címkézéssel

E körben alapvető felismerés, hogy mindannyian nyelven szólunk és mások üzenetét nyelvi úton vesszük, s ez a nyelv nem címkézi önmagát. Bármit szólhatok; és csupán jelezhetem – akár tévesen vagy félrevezetően –, hogy milyen szinten, rétegben, konceptuálisan vagy másként teszem ezt; de annak a másiknak a meta-rekonstrukciója, akihez szólottam, ezt minden egyes esetben vagy jóváhagyja, vagy módosítja – azaz értelmezi. Vagyis az élő nyelvhasználatban mindig retrospektíve, azaz utólag címkézzük a megelőző közléseket – mindenkori értésünk, értelmezésünk, vagyis az egész kommunikációval szándékolt célok kizárólag általunk rekonstruálható kontextusai alapján.

Jogi objektivitás maga is normatív kívánalom:

Következésképpen az a kívánalom, amely minden objektivista szemléletmódot sarkall, hogy a jogban önálló, szuverén, követhető s egyértelműsíthető, immár nem személyfüggő üzenetet kíséreljünk meg érvényrejuttatni, valóban a legfontosabb momentum (hajtóerő és cél) a modern formális jog és mindenkori fejlesztése körében. A bíró közönséges önmagától megkülönböztetendő, rizsporos parókában és talárban jár el e minőségében, s szocializációja folytán a ritualitás e jelzését viseli akkor is, ha az erre utalás nem fizikailag, ruházata szimbolikus különösségeként, hanem csupán a jogi döntnök szerepjátszó funkcióbetöltésében, működése megkülönböztetettségében érhető tetten. Mégis, a homogenizált jogászi érvelés normából levezetést célzó formai-logizáló igénye nem természetes adottság, hanem – függetlenül attól, hogy társadalmi támogatottság

is áll emögött, mégis hangsúlyozottan – normatív kívánalom, a jog belső játékszabálya, ami ugyanakkor kizárólag egy-egy konkrétan adott mikro- és makroszociológiai szituációban érvényesülhet, amelynek jelentésmezeje megszabásában óhatatlanul a bíró is részt vesz teljes személyiségével, és ebben önmagukban akár érzékelhetetlen finom hangsúlyeltolódások hosszabb távon akár határozott irányváltásokká is összegeződhetnek. Vagyis az egyneműsítés és az egyértelműség vágya kéz a kézben jár annak megszakítatlan folytonosságával, hogy ezt a gyakorlatban minduntalan megkísérlik, s ennek szükségszerűen újabb többneműségekbe és többértelműségekbe bukása állandósultan fenntartja mind a feszültséget, mindpedig ennek eseti és végső feloldása folyvást megújuló kísérletét is. Mintha akár hiperbolikus görbékről lenne szó: célokért küzdünk, de közben azoktól távolodunk is, újból és újból kerülőutakat téve. A bíró kötött, de az, ami és ahogyan köti, szintén ambivalens. A mesterséges emberi konstrukciókat egyneműsítő (homogén) közegbe helyezzük azért, hogy ez utóbbi törvényszerűségeit rájuk alkalmazzuk. Óhatatlanul különnemű (heterogén) környezetükből és felhasználásukból e konstrukciókat mégsem tudjuk egészen és maradéktalanul kiszakítani; következésképpen ezek minden ízében s teljes működésében kiiktathatatlanul tetten érhető lesz a teljes élet teljes meghatározása.

egy- és többneműség, egy- és többértelműség egyidejűsége okán

A jogalkotó egyetlen lehetősége, hogy szöveget létrehozzon, és ezt öncímkével ellássa, mely tudatja a világgal: kérem, itt jog, azaz rendelkezései szerint érvényes és hatályos normaszöveg született. Az ősi Izlandban a sziklán a jogszószóló recitálta a törvényt, egyszersmind kinyilvánítva ennek formálisnak mondott következményeit.[19] Egy ilyen gyakorlatias aktusnál a modern formális jog annyival megy tovább, hogy dogmatikai törekvésében nem elégszik meg ezek halmazával mint puszta szöveggel, hanem nyelvi-logikai műveletsorokkal egyszersmind konceptuális rendszert képez belőle. E dogmatika nem kész eredmény, hanem maga is folyamat. Benne szocializálódtunk,

Jog + rendszerszerűként láttató jogdogmatika

[19] Vö. pl. Sigurður Líndal 'Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth' *Scandinavian Studies in Law* 1993, 37 (Stockholm: Jurisförlaget), 55–92. o.

jogászként hát valamennyien valamelyest alakítottuk. Következésképpen eleve – és joggal – vélelmezzük, hogy miközben létrehoztuk vagy alkalmazzuk a szabályt, valamennyien a dogmatikailag rendszeressé művelt, fogalmi viszonyaiban mélyrehatóan tisztázni megkísérelt konceptuális eszközökkel éltünk. Tehát nemcsak a nyelvi jel, de meta-szinten, azaz a jelentésközösség síkján is működik kooperáció. Ezért ha egyikünk valamit mond a jogból, másikunk is azt érti, amit társa érthetett saját, ámde a miénkkel közös szakmai szocializációnak köszönhetően mégis velünk közös tudománya és gyakorlata nyomán – akkor is, ha e többlet, persze, már nincs meg magában a nyelvben (pontosabban szólva: akkor is, ha e többlet nem a nyelv jelkészletében – szemiotika, nem is szorosan vett s általánosítható jelentésállományában – szemantika, hanem gyakorlatában – praxeológia, ami persze ontológiailag szemlélve egyedüli voltaképpeni léte – rejlik). Vagyis nyelven szólunk, ám eközben a meta-rendszerként felette álló fogalmi (rekonstrukciós) nyelvben kimunkált s általa jelöltként feltételezett teljesebb fogalmat elfogadottnak feltételezzük.[20] E második szint a j o g d o g m a t i k a, amelynek a jogtechnikához annyi köze van, hogy mindkettő ott, ahol jog egyáltalán gyakorlatilag jelen van, felhasználásra kerül.

sajátos technikával

A jogdogmatikának is nyilvánvalóan van technikája. E technikák egymással bizonyosan összefüggenek, de távolról sem azonosak. Miként BRONISŁAW WRÓBLEWSKI egykor megállapította: a jognak, a jogdogmatikának, a jogtudománynak és a joggyakorlatnak egymástól megkülönböztethető saját nyelve van;[21] s ugyanígy – következtethetjük – részben eltérő eszköztára van az egyes technikáknak is. JHERING és SAVIGNY még hangsúlyozták: a dogmatika technikája alapvetően egy teoretikus modellt követ, mint a teológiai dogmatikában vagy más hasonlóan formalizált rendszerekben; tehát a konceptuális elemzés logikai eszközeivel él elsősorban. Amire én e fejtegetésben korábban

[20] Lásd *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós & Varga Csaba (Budapest: [Books-in-Print] 2000) vi + 270 o. és – további háttérként – Szabó Miklós *Trivium* Grammatika, logika, retorika (Miskolc: Bíbor Kiadó 2001) 264 o. [Prudentia Juris 14].

[21] Bronisław Wróblewski *Jezyk prawny i prawniczy* (Kraków 1948) v + 184 o. [Prace Komisji Prawniczej Polskiej Akademiji Umisjetnołści 3].

technikaként a gyakorlatban mint mágikus transzformációt kiváltó hatásra utaltam, az nyilvánvalóan nem a logika eszközeinek elsődlegességére épül, hiszen az egész jogtechnikát alapvetően érvelési technikaként láttatta. Jellegzetesen ez utóbbi közeg az, amelyben egyetlen adott gyakorlati probléma tükrében és vetületében megszorítani vagy kiterjeszteni akarhatjuk egy szabály előzetesen gondolt alkalmazási terrénumát. A jogdogmatika konceptuális elemző apparátusa ezzel szemben nem esetfüggően, hanem a szabályok közötti viszony, s ezáltal a vállalt szabályozottság leírásaként kísérli meg az osztályozás, dedukció, indukció (stb.) eszközeivel a jog fogalmi halmazát rendszerként kiteljesítve újrafogalmazni.

Joglogika: teljes meghatározás eszménye átlagesetben / szabályok alól kivonás különesetben

A jog logikájáról szólva szimptomatikus, hogy miközben egyfelől kompromisszumok lehetőségétől mentesen a formális következés uralma beteljesedésre tör, másfelől kiderül, hogy mindez csupán az átlag rutineseteire érvényes: mihelyt a fogalmi betagolás rutinjának követhetősége kérdésessé válik, mert az eset ide vagy oda betagolhatósága határhelyzetet mutat fel, a logika mintha egyszeriben irrelevánssá válnék, hiszen nincsen már a gyakorlati rutinból kieső határkérdésre irányadó üzenete. Számomra ezért felháborodásból lassan melankóliává csendesedett az a döbbenet, amikor először tudatára ébredtem annak, hogy ugyanarról van szó a polgári törvénykönyveknek a rendeltetésszerű joggyakorlásról szóló elvi klauzulájánál, mint a büntető törvénykönyvekben a bűncselekmény fogalmi kellékeként értelmezett társadalomra veszélyesség fogalmi kritériuma esetében. Nevezetesen, a törvénykönyvek teljes különös része a rendszertanilag végsőkig lebontott szabályozás kíméletlenül logikai alkalmazásáról szól – egyetlen esetet kivéve, jelesül, amennyiben az általános rész ezen vagy azon klauzulaszerű elvi tételének alkalmazhatósága felmerül. A szocializmusban (újra)-intézményesedett és politikailag a diktatórikus hatalomgyakorlásra szintén felhasznált előbbi két példánk tükrében: amennyiben felvetődik a visszaélésszerű joggyakorlás gyanúja vagy a konkrét társadalomra veszélyesség hiánya, úgy az egész különös részben adott szabályozás a maga összes feszességével és minuciózus lebontásával együtt irrelevánssá válik, s az esetet úgyszólván teljes jogi vákuumban, az általános rész néhány általános elve és szabálya alapján fogják majd megítélni.

szigorítás / feloldás egyidejűségével

Ha a szocializmus jellegzetes visszaéléseinek, gyakorlati jogtagadásának aktualitásától[22] eltekintünk, úgy a jogtechnika mint sajátos eszköztár jellemzéseként elmondhatjuk: mindez a jogi kultúrával egyidős, s paradoxona az előbbi ontologikus ellentmondás értelmében valóban szimptomatikus jegye a jognak. Jelesül: elsőként megkísérlik a jog egyneműsítését, hogy alkalmazásában személytelenítsék, ugyanakkor rendkívül lazán körülírt klauzúlákat (hajlékony, értékelő stb. jogfogalmakat) építenek bele, hogy végső soron bármikor bármi félretehető legyen. S a végeredmény, tényleg, paradoxon a javából: bizonytalanul definiált értékelések felmutatásakor a bíró minuciózusan kidolgozott szabályrendszerek alkalmazásától fog majd eltekinteni.[23]

(Példa: közjó, közrend klauzulája)

Habár szomorú vetülete kérdésünknek, hogy a szocializmus miként élt vissza a klauzulák használatával akkor, amikor vállalkozási kezdeményezésektől tagadta meg joggal visszaélés címén a polgári jogi oltalmat vagy feloszlatott rendjükből szerteküldött idős szerzetesek baráti összetartását egyesületi joggal visszaélésként kísérelte meg a büntetőjog eszközeivel megtorolni, mindez nem változtat azon, hogy minden élő jogi kultúra a maga módján beépít klauzulákat a saját rendjébe, s ugyanabból a célból – nevezetesen, hogy bizonyos jogilag immár tovább specifikálhatatlan határhelyzetekben a jogalkalmazó a társadalmat öncsődbe kergető, tragédiák sorozatát okozva a jog értelmébe vetett s évszázadok során át megerősített hitet szétporlasztó, a jogászi öngőgnek legfeljebb pürrhoszi győzelmet eredményező merev szabályalkalmazásra ne kényszerüljön. Ilyen

[22] Vö. a szerzőtől 'Mi kell a joghoz?' *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17. o.

[DWORKIN: szabály relevanciája nem nyilvánvaló, nem is feltétlen]

[23] Logikájában hasonló a H. L. A. HART pozitivizmusával szembeszegezett DWORKINi áttörés, mely annak felismeréséből indult ki, hogy a normatív anyagban bármennyire magától értetődően teljesnek tekinthető egy precedensektől szolgáltatott szabályállomány, azok alkalmazásra kerülése még látszólag releváns esetekben sem kézenfekvő, mert a társadalmi értékítélet és megfontolás e szabályokkal versengve aktualizálhat olyan az adott rendszerben (történetiségében, társadalmi kapcsolataiban) akár csak lappangó elveket, amelyek a relevancia megállapítását (pl. egy örökhagyó gyilkosának öröklését, veszélyes üzemnél a felelősségnek a közönséges mértékre korlátozását) az adott esetben s precedenssé válva bizonyára a jövőben kizárják. Ronald M. Dworkin 'The Model of Rules' *University of Chicago Law Review* 35 (1967), 14. és köv. o. [magyar fordításban in *Jog és filozófia*, 383–416. o.].

egyensúlyi helyzetet célzott – amíg a hamis, a társadalmat atomjaira polarizálóan individualizáló liberalizálás áldozatául esve ki nem kopott az élő jogból – a közrend klauzulája is, főként a közigazgatásban.

Homogenizálás és egyidejű re-heterogenizálás dialektikája

Elméleti megalapozásában emlékeztetnék arra, amit a jelzett társadalomontológia sugallt az így vagy úgy minden valóságos folyamatban benne rejlő dialektikáról, az érdekütközések és módszertani diszkrepanciák gyakorlati megoldásáról – arra nevezetesen, hogy minden mozgás feltételez valamiféle ellenmozgást. Ennek megfelelően homogenizálás sem képzelhető valamiféle egyidejű re-heterogenizálás nélkül. Túlzott leegyszerűsítéssel kifejezve: a jog komolyabb dolog annál, semmint hogy az élet dolgait, így akár végső helyzetek megoldását rábízhatná pusztán széplelkekre vagy erkölcsi héroszokra: a biztonsági szelepeket eleve be kell építenie rendszerébe, s feltehetően jogtörténetileg is bizonyítható, hogy az első formalizálásokkal együtt létrejöttek az első de-formalizálások, klauzulaszerű megoldások is.[24]

A bírói szabadság felelősséget testesít meg, nem önkényt

Mindenekelőtt jogtechnikai felépülése teszi az angol–amerikai jogrendszert különbözővé az európai kontinentális mintától; olyannyira, hogy néhány évtizeddel ezelőtt Magyarországon még a jogtudósok aligha tudták feltételezni – s elsődlegesen nem is annyira a szocialista ideológiai önbezárulkozás, mint inkább mereven a kontinentális gyökerekhez ragaszkodás okából –, hogy ha valahol precedensek alapján ítélkeznek, vagyis magában az ítélkezés folyamatában építik fel az ítéletben testet öltő szabályt, úgy az korántsem jelenti, hogy mindenki önkényesen, tetszés szerint játszik a porondon.[25] A svájci *Zivilgesetzbuch*ról pedig ismeretes, hogy híres 4. §-a már tervezetként is világméretű szörnyülködés tárgya volt: a kodifikáció milyen önfeladását s milyen áttekinthetetlen ítélkezést eredményez majd

[24] Bizonyára eleinte konfliktus érzékelésekor a jogrend elveként magától értetődően a jogban eleve bennfoglaltként vélelmezetten, majd egyre növekvően tételezetten is.

[25] Különösen egyetemes jogtörténeti tankönyveink bővelkedtek ebben, s váltak az ideológiai osztályharc nem igazán kifinomult kifejeződéseivé. Az ilyen leegyszerűsítéseknek az elméleti rekonstrukciót is zavaró voltára lásd a szerzőtől 'A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához' *Jogtudományi Közlöny* XXIV (1970) 9, 502–509. o.

– vélték a XX. század első éveiben[26] –, ha a bíró úgy dönthet, mintha ő lenne törvényhozó az adott helyzetben. Nos, aligha a szabályon mint technikai formulán, inkább a svájci társadalmon és jogi kultúrán múlt, hogy a világ egyik legritkábban s legnagyobb önmérséklettel alkalmazott szabálya lett belőle.

A jogtechnika értékmentes: társadalmi felelősséggel felhasználása nem tetszőleges

Kézenfekvő következtetésünk szerint a jogtechnika önmagában sokélű, csaknem omnipotens eszköz: bárki bármely irányban bármire felhasználhatja; ám mindegyikünk adott jogi kultúrában járhat csak el, s ez mint – a maga részéről is folyvást alakuló – társadalmi konvenciórendszer szabja meg annak érdemi korlátait, hogy igazából miből mire is következtethetünk. A példa kedvéért idézve, van olyan logikai kultúra, az oxfordi típusú fogalomanalízis, amelyben JEAN-PAUL SARTRE-tól FÖLDESI TAMÁSig és KIS JÁNOSig szerzők skrupulustól mentes fogalmi biztonsággal levezethetik, hogy mikor ölhetem meg partizántársamat, anyámat vagy magzatomat.[27] Noha úgy tetszik, mintha gyilkolást tanúsító vagy elkerülő aktusom pusztán egy logikai következtetés függvénye lenne, életbeli helyzetben mégis tudom, hogy sok minden bizonyítható ugyan papíron, egészséges lelkületet feltételezve mégsem szoktunk bármit megtenni egy papírfecnin ejtett néhány jelzés ösztönzése alapján, mert általában összetettebben, a feltételezett tiszta észen túl magunkban más készségeket, adományokat és adottságokat is megszólítva gondolkodunk, hiszen egy a fenti feltételezésnél cizelláltabb – érzelmileg telített, ösztöneinknek, hagyományainknak, múlt és jelen szokásainknak lelkiismeretünkben ütköztetetten újratáplált, közösségi gyakorlatokból és tapasztalatokból is folyvást gazdagodó – háttérkultúra áll mögöttünk.

bár ugyanazon társadalmi aktivitást működteti, mint a vak logizmust:

Ugyanabban a kultúrában élünk hát bármiféle konkrét helyzetben csupán bizonytalan üzenetértékű klauzulákkal és a legszigorúbb alkalmazásra felhívó szabályokkal. És ha a jog nevé-

[26] Pl. csupán a kontinentális visszhang körében EUGEN EHRLICH és HERMANN KANTOROWICZ fenntartására lásd *Jog és filozófia*, 45., ill. 81. o.

[27] Pl. Jean-Paul Sartre *L'Existentialisme est un humanisme* (Paris: Nagel 1946) 141 o. [Pensées], Földesi Tamás *Erkölcsről mindenkinek* [Bp. Móra 1978] 2., átdolg. kiad. (Budapest: Kozmosz 1981) 287 o. [Én és a világ], Kis János *Az abortuszról* Érvek és ellenérvek (Budapest: Cserépfalvi 1992) 236 o. További összefüggésekre vö. még fentebb, 148. és köv.

ben akár vak érvényesítésből adódó diszfunkcionalitás, akár a formai megfeleltetés ellenére mégis a jog gyakorlati érvénytelenítése áll elő, úgy ennek korántsem feltétlenül adott technikai eljárás az oka, hiszen ugyanaz a társadalmi aktivitás működteti az egész rendszert. Amennyiben tehát bármiféle – akár ideologikus – politikum maga alá rendeli a jogot, úgy bármely eszközt, amelyhez csak hozzáfér, kizárólag erre használhat fel.

jogi kultúra válogatja, melyiket részesíti majd előnyben

A demokratikus jogi kultúra pedig éppen arra kínál lehetőséget, hogy intézményesedett jogunk ne pusztán egy egyébkénti döntés fügefalevele, hanem a társadalomban öröklött és folyvást gyarapodó értékek kiérlelődésének – akár kölcsönös egymásnak feszülésének, súrlódásának, ámde végső soron egyeztetésének – egyik kitüntetett közege, és saját mintáinak, csatornáinak, érvelési kultúrájának megélésével érték- és érdekütközéseinkben valóban a társadalmi kultúra egyik leghatásosabb tényezője, valóságos közvetítő legyen.[28]

[28] A Jogi Kari Konferenciák [ELTE] második rendezvényeként 2002. november 22-én sorra kerülten a „Köztesség és döntés: Carl Schmitt politika- és jogelméletének alapkérdései" címével jelölt problematika részben éppen a logikum mint prekódolt automatizmus és a *decisio* mozzanata mint a helyzet összefüggéseiben megnyilatkozó szuverén elhatározás feltehetően elszakíthatatlan egymásrautaltságát, sőt egyenesen egyetlen életbeli szervességben egymásbafolyását rejti magában. Vö. a szerzőtől 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' *Világosság* XLIV (2003) 7–8, 93–102. o. és a jelen kötet XI. Függelékeként.

FÜGGELÉK XI.

PARADIGMAVÁLTÁS A JOGI GONDOLKODÁSBAN

(CARL SCHMITT ÉS A VÁGYOTT SZINTÉZIS MEGKÍSÉRTÉSE)

Megértés szüksége

Veszélyes korban veszélyes mindaz, amit teszünk vagy elmulasztunk, kimondunk vagy elhallgatunk. Veszélyes korban élni vagy meghalni, gondolkodni vagy butulásba menekülni, közösségi sorsot felvállalni vagy kibúváson mesterkedni egyaránt veszélyes. Mit tegyen hát egy ANNA AKHMATOVA, egy HENDRIK HÖFGEN, vagy akár egy CARL SCHMITT, kinek eszmélődnie éppen akkor és ott, nem máskor és másutt adatott? Vállalja-e inkább a tömegekkel sodortatást, személyessége elfojtását, a tucatemberbe törpülést? avagy a szélsőségek összecsapásában a reménytelen s oktalan felmorzsolódást, a hősként kiválasztódás és elbukás patologikumát? Ha egy az igazság, úgy mindig és mindenhol ez tárulkozik fel. A kor persze kontextust ad: felhangot és többletsúlyt. Ha ez bármit mássá tud avatni, úgy lehetséges-e egyáltalán megértés? Érthetlek-e én téged, kultúrám a kultúrádat, mindennapi problémátlanságban jóllakástól petyhüdt életpótlék okoskodásom másoknak drámai helyzetben borotvaélek közt tántorogva igazság után sóvárgó vágyát? avagy a berendezkedettséget gyermetegen megelégelve anarchizmusba átcsapó felelőtlenségem másokban a nemzeti megaláztatásból s tehetetlenségből éppen kibontakoztató kiútkeresés görcsös akarását? Nos, korlátlan véleményszabadságunk korában szabadon ítélkezhetünk ugyan, bütykünk primitív felmutatása a földbe döngölés aktusaként mégsem ad feltétlenül többet tartásban és emberi minőségben, mint megszenvedett kudarcunk – már amennyiben ez utóbbi tényleg jóra elszántságot, verejtékes küzdelmet takar.

történelmi mélységben

Ha egy is az igazság, megjelenése mégis sokféle. Melyikért harcoljunk? Mindenben önteremtő demiurgoszként mindig csak nékünk magunknak kell választanunk? Igazságot, sőt gondolatot, annak kifejezését is? Hiszen hiába a saját teremtményünk, mégis ezek akármelyike veszélyes lehet: kiiktatandó, meg sem történtté teendő. Mert azt várják tőlünk, hogy Atlaszként vállaljuk magunkra a világ gondját – akár valahol távol zajlik, akár bennünk nevesítődik. Merthogy mi vagyunk, kik szólnak róla – hangzik a megítéltetés –, miénk hát a felelősség is.

elfogultság nélkül

Amikor az emberi értelem, a világra rácsodálkozás adományát fél évszázadon át országunkban megcsalták, még hihettük, hogy a gondolkodói tálentommal visszaélés megtestesítőjeként *Az ész trónfosztásá*nak LUKÁCS GYÖRGYe aligha élheti túl saját és elvtársai önbezárulkozó bolsevizmusát. Hiszen ez volt az, amely a proletár világforradalmi hit kíméletlen messianizmusa nyelvére fordított át minden értéket csupán azért, hogy bármit önteremtett ördögének, az 'irracionalizmus' perverziójának a lomtárába dobhasson, amennyiben ott és akkor éppen nem tudta a maga hasznára fordítani.[1] Paradoxikus felvetnünk, hogy – múltunk kettős nyomása, a barna és a vörös diktatúrák megélt emléke után – egy veszélyesen ideológia-vezérelt korhoz sodródunk most is,[2] amikor önmagukban ártatlan felismerések, gondolatok, fogalmiasítások felelőssége (netalán: egyenesen bűnössége) ismét és újból, egyre rendszerszerűbben felvetődik – történetesen a bennünket áltozatként kiszolgáltató alig lezárult hidegháború túlparti zászlóshajója oldaláról, az ott posztmodern valláspótlékként gyakorolt doktrinér liberalizmus dogmatikai következményeként.[3]

[1] Lukács György *Az ész trónfosztása* [Die Zerstörung der Vernunft (Neuwied am Rhein & Berlin-Spandau: Luchterhand 1962)] (Budapest: Akadémiai Kiadó 1945) kapcsán Löffler Tibor – 'Carl Schmitt konzervatív állam- és jogbölcselete' *Valóság* XXXVII (1994) 11, 99. o. – szól „eszmetörténeti kálváriáról".

[2] Vö. pl. a szerzőtől 'Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség s anarchia határmezsgyéjén Amerikában' *Valóság* XLV (2002) 9, 1-10. o.

[3] 2002. október 26-án, az Európai Jogelméleti Akadémia „A jogösszehasonlítás ismeretelmélete és lételmélete az európai integráció fényében" című konferenciájának „Jogi hagyomány vagy jogi kultúra" dilemmáját tárgyaló 1. munkacsoportja záróülésén elnöki összegzésként fejtette ki H. Patrick Glenn [McGill University, Montréal], a *Legal Traditions of the World* Sustainable Diversity in Law

SCHMITT

CARL SCHMITTről szokásos tudnunk, hogy professzori erőinek teljében, 45 évesen élte meg a nemzetiszocialista hatalomátvételt.[4] Kisebbik rosszként elérhető megoldás gyanánt számottevő intellektuális, hivatalnoki és gazdasági körökhöz hasonlóan nemcsak származása, értékvilága s a nemzeti kibontakozás iránti elkötelezettsége nem predesztinálta azonnali elvi és teljes szembefordulásra, de éppen azok társaságába tartozott, akiket a századelő fejleményei, a háborús összeomlás szégyene, másfél évtized tehetetlensége, benne a weimari demokrácia iránynélkülisége és gyakorlati perspektívátlansága mélyen elgondolkoztatott, s ilyen módon a kiúttalálás egyik ugyan nem szándékolt, nem is rokonszenvvel fogadott, de gondolható változataként élte át a tényszerűen bekövetkezetteket. Hatalomközelisége csupán néhány évig tartott, s az azóta olykor minden mást elfedő vádaskodásoknak valóban alapot szolgáltatott.[5] Paradoxikus, hogy kilencvenhét megélt évéből alig három évtizedet – professzori kinevezésétől a felesége, majd egyetlen gyermeke halála utáni emberi összeomlásáig – fordíthatott intenzív tudományos munkára, amelyből háromévnyi az az idő, amelyre *Kronjurist*ként megbélyegzését[6] alapozták, két évig tartó amerikai, majd szövetséges nürnbergi letartóztatása pedig ezt torolta meg.

(Oxford: Oxford University Press 2000) összehasonlító nemzetközi akadémiai nagydíjas szerzője, hogy a jogi hagyományhoz képest a jogi kultúra nemcsak származtatott, de egyenesen „veszélyes" fogalom. Nemcsak a felvilágosodás univerzalizmusával szembefordulás „partikularizált" romantikáját őrzi, de az eltérőre koncentrálással egyúttal „kirekesztő" tendenciát is hordoz, s ez végső soron negatíve polarizálja, hiszen – mint az érvelő kifejtést amerikaiasan rövidre zárta – „Vagy hagyományok kölcsönösségét fogadjuk el, vagy pedig Bosznia és Libanon lesz a következmény."

[4] Emigráns kortársi leírásként lásd Karl Loewenstein 'Dictatorship and the German Constitution: 1933–1937' *The University of Chicago Law Review* 4 (December 1936) 1, 537–574. o.

[5] Vö. pl. Peter Caldwell 'National Socialism and Constitutional Law: Carl Schmitt, Otto Koellreutter, and the Debate over the Nature of the Nazi State, 1933–1937' *Cardozo Law Review* 16 (December 1994) 2, 399–427. o., valamint Bernd Rüthers tollából *Entartetes Recht* Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich, 2., verbesserte Aufl. (München: Beck 1988) 230 o. és *Carl Schmitt im Dritten Reich* 2., erweiterte Aufl. (München: Beck 1990) 162 o.

[6] Waldemar Gurian 'Carl Schmitt, Kronjurist des dritten Reich' *Deutsche Briefe* [a német katolikus emigráció Otto Knab által szerkesztett svájci lapja] I

Vádaskodás az eredeti dilemma megértése nélkül elhamarkodott

Szabad-e egyáltalán teoretizálásba kezdenünk ilyen baljós jelzések nyomán és környezetében? Akkor, amikor azt sem tudhatjuk biztosan, vajon maga SCHMITT volt-e a totalitárius romlottság sátáni megtestesülése, avagy csupán a jogpozitivizmus és a liberalizmus egyébkénti csődközeliségének hírnöke?[7] Ami a jogpozitivizmus és a liberális államkoncepció problémássá válását illeti, ezek történeti alakulásának ívét s éppen akkor és ott elért végkifejletét véve alapul, teoretikus védhetőségüket és társadalmi megalapozottságukat SCHMITT valóban és okkal kétségbevonhatta. Mégis, nem egyszerűen arra kell gondolnunk itt, hogy a tudományos alapállásként mindannyiunk számára kötelező szkepticizmus különösen erőteljesen aktualizálódott volna SCHMITT esetében, hanem valóban maga a SCHMITTi dilemma természetére. Mert akár a jogpozitivizmus és a liberalizmus eleve elhatározott elutasítása utólagos fundálásaként és igazolásaként, akár ezek csődje megtapasztalása után elvégzendő korrekciós megoldáskeresésként fogom is fel SCHMITT ekkortól beérő kutakodásainak irányát, egy ilyen politikai ízű vádaskodásban nem érzem a SCHMITTi életmű egészét átható rendszeralkotó teoretikus igényesség és történelemfilozófiai perspektíva meggyőzően arányos és megítélésre eleve feljogosító visszfényét.

Vita túlhangsúlyozásra késztethet:

Úgy tűnik ezért, a problematika roppant tágasságát általam a jelen dolgozat keretében kezelhető pusztán jogi bölcselkedésre szűkítve, *in medias res* tetszetős válaszlehetőséget kínál a reagálás, vagyis egy erőteljes p o l e m i k u s e l l e n s ú l y láttatása SCHMITT művében. Immár klasszikus tömörségű szavakkal kifejezve: „Vajon »decizionista« lett volna-e SCHMITT, ha KELSEN nem »normativista«? Sohasem fogunk választ kapni a kérdésre, miközben egyértelműen arról van szó, hogy SCHMITT minden lépésében számolt KELSENnel [...]."[8] Nos, nyilvánvaló, hogy

(1934. október 26.), 52–54. o. Id. Dominique Séglard 'Présentation' in Carl Schmitt *Les trois types de pensée juridique* (Paris: Presses Universitaires de France 1995), 27. o. [Droit, éthique, société].

[7] A nyugati világban szokásos kifejezésmód szerint pl. Gabriel Guillén Kalle *Carl Schmitt en España* La frontera entre lo Político y lo Jurídico (Madrid: k.n. 1996), 213. o. csak „hiányosságokról" szól.

[8] Giovanni Sartori 'The Essence of the Political in Carl Schmitt' *Journal of Theoretical Politics* I (January 1989) 1, 63–75. o.

a szituacionalizáltság, a kontextus éppen nem függetlenít a zajló vitáktól,[9] sőt egyenesen ellentétpárban fogalmiasításra szólíthat fel;[10] miközben az érdeklődés kiváltásában, irányának megválasztásában bizonyára tágabb körben megvonandó okok – egyáltalán: jelenkorának a megértése, s abban polarizáló tendenciák („barát / ellenség") felismerése[11] – játszhattak szerepet.

KELSENi formalizmus értékközömbös, felelősséget elutasító

A jogirodalomban a Tiszta Jogtan 1934-ben elvégzett rendszerbe foglalásához 1911-től könyvek tucatjain keresztül vezető KELSENi utat[12] SCHMITT valóban egy azzal markánsan szembeforduló, határait s korlátozottságát egyértelműen kimutató, ahhoz ellensúly képzésére alkalmas ellenútra szólításként értékelhette. Hiszen KELSEN ekkor még valóban logikailag egésszé kerekített, az érvényességlevezetésben és az alapvető nyelvilogikai meghatározásban bármiféle problémalátást egyaránt elutasító önbezárulkozása a jogi pozitivizmus kizárólagosságába joggal taszíthatta. Ugyanígy a jogtudomány és a jogászság professzionális deontológiája s formalizáló homogenizáltsága nevében bárminemű társadalmi-történelmi felelősségnek az eleve elutasítása, továbbá mindezek mögött munkálóan úgyszólván közömbösséggel felérő teljes értékrelativizmusa, valamint a jogi válasz normatív levezethetőségének látszólagos logikumától el-

[9] Az új eszmeiséget tükröző 1942-es kiadásában a *Enzyklopädie Brockhaus* távolságtartóan már maga is „szituacionális [*situationsgemäß*] jogtudományként" tesz SCHMITT munkásságáról említést. Lásd Ingo Müller *Hitler's Justice* The Courts of the Third Reich [Furchtbare Juristen: Die unbewältigte Vergangenheit unserer Justiz (München: Kindler Verlag GmbH 1987)] (London: I. B. Tauris & Co 1991), 42. o.

[10] Polémikus helyzetekben szembesülésre, saját pozíció kontrasztált kifejezésére alkalmas „ellenfogalomként" maga SCHMITT is tudatosítja a *Gegenbegriffsbildung* jelentőségét in Carl Schmitt *Hugo Preuß* Sein Staatsbegriff und seine Stellung in der deutschen Staatslehre (Tübingen: Mohr 1930), 1. o.

[11] Pl. Carl Schmitt *A politikai fogalma* Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok [Der Begriff des Politischen {1932}, Theorie des Partisanen {1963}, Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf –Versailles 1929–1939 {1940}] ford. Cs. Kiss Lajos (Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor 2002) [Bibliotheca Iuridica], a háttérhez pedig vö. Pethő Sándor *Norma és kivétel* Carl Schmitt útja a totális állam felé (Budapest: MTA Filozófiai Intézete 1993) 256 o. [Doxa könyvek].

[12] Rudolf Aladár Métall 'Bibliographie der Reinen Rechtslehre' in [Separatabdruck aus] Hans Kelsen *Reine Rechtslehre* Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik (Leipzig & Wien: Franz Deuticke 1934), 1–8. o.

fedett – tehát a való életben sem szabadságként, sem egzisztenciális felelősségként ténylegesen meg nem élt – önkény egyaránt saját nézőpontjának sarkos megfogalmazására szoríthatta.

Joggal érzékelhette KELSEN véleménye kapcsán, hogy a jog mint szabály egy élő közegből pusztán nyelvileg képzett és átörökített imperatívuszként kiszakítása aligha lehet más, mint csupán egy pogány istenpótlékképzés önámítása, amely sehová sem vezet. Sem puszta szabályként, sem szabályhalmaz nyelvilogikai összefüggéseként a jog nem lehet önmaga feljogosító forrása, értelme, célja, alapja és korlátja egyidejűleg. Ha a jogot egyszerűen játékszabálynak tekintjük, úgy csupán a liberalizmus bármiféle szerves közösséget felbontó individualizmusának adunk mögöttes ideológiai igazolást, mely a tekintélyt intézményként s (adott, külső, hierarchikus) vonatkozási pontként egyaránt száműzi az ember életéből, és ezzel az államot kiűzi a társadalmi lét egykor kétségbevonatlan keretének szerepéből, hogy az államban gyakorolható hatalomért éppen folytatott küzdelem csupasz terepévé alacsonyítsa. Egy ilyen felfogásban tehát bármiféle irány, elérendő és megvalósítandó tartalom – mindaz tehát, amiért állam és jog az emberi fejlődéstörténetben SCHMITT szerint is egyáltalán létrejött – szükségképpen érdektelenné, irrelevánssá, sőt merőben esetlegessé válik. Úgy tetszik hát, mintha az emberek társulásában, társadalmi intézményteremtő erőfeszítéseiben egykor és most nem (törzsi, népi, nemzeti stb.) közösségük fennmaradásáról, re-produkciójuk és re-generációjuk lehetőségének biztosításáról, hanem tetszőleges csorda-formációkként kizárólag individuumok közt a szervezetlen erőszaknak szervezett kényszerrel felváltásáról lenne (lett volna) szó.

mert jog önmagát nem jogosíthatja, tetszőleges következményűvé nem válhat

SCHMITT a felvilágosodás bűvöletében, a racionalizmus mítoszában született képződményként érzékeli a jogpozitivizmust végsőkig szűkítő KELSENi normativizmus szélsőséges s kizárólagosító formalizmusát,[13] mely miközben – a felvilágosodásban

nem érheti be a puszta megvitatással:

[13] Schmitt egy „jogállami racionalizmus" testetöltéseként bírálja KELSEN normativizmusát in Hermann Heller 'Der Begriff des Gesetzes in der Reichsverfassung' in *Veröffentlichungen der Vereinigung der deutschen Staatsrechtslehrer* 4: Verhandlungen der Tagung der deutschen Staatsrechtslehrer zu München am 24. und 25. März 1927 (Berlin & Leipzig: de Gruyter 1928) vitájában, Diskussionsreden, 168–189. o.

is követett újkori államelméleti hagyományok nyomán – a katolikus teológiai gondolkodás strukturális elemeiből építkezik (alapnormából kiinduló, felülről hierarchikusan lefelé szétterülve a belakható teret maga alá rendelő s teljhatalommal rendelkező jogalkotó tényezővel számolva), a deizmus világképi (bizonyos adottként számba vett anyagi törvények és működési törvényszerűségek birtokában a mindenkori újraképződés s benne a szükséges kiegyenlítődés és egyensúlyi állapot mindig ismétlődő újratermelésének saját spontán önműködése révén történő biztosítottsága) előfeltevéseivel él. Hasonló gyökerekből eredezteti a liberalizmus „konverzacionalizmusra" késztetettségét is – vagyis arra irányuló hajlandóságát, hogy a döntések elodázásával legfeljebb megvitatást kezdeményezzen,[14] sőt a megvitatathatóság játékszabályainak betartásán túl elérhető és tényleg elérendő bármiféle materialitásról, célképzetről vagy küldetésvállalásról – vagyis voltaképpeni feladatbetöltéséről – eleve lemondjon.

adott ponton a jog is döntést igényel egy immár jogüresített térben

A századvégen és századelőn számára akkor és ott adott közegben, a történelmi pillanatot s az érte viselendő felelősséget egyaránt átérezve mindezt viszont a formalizmusok látszólag pártatlan módszertani köpenyébe burkolt tudatos ártásként, egy a nemzet számára sorsdöntő pillanatban egyenesen árulásként értékeli. Úgy véli, hogy ha a háborús összeomlást követő kényszerfeltételekből született weimari alkotmány szerinti rend a politikai erőknek bármiféle kibontakozás igérete nélkül pusztán egymással szembefeszülését eredményezi úgy, hogy egyetlen állandósuló eredménye mindennek az állam és szervei tétlenségre kárhoztatása, az államélet gyakorlati lehetetlenülése lesz, úgy – folytatja az államtörvényszéken is KELSEN ellenében érvelve – fennforgása tényénél fogva a társadalmi veszély folytán előálló kivételes helyzet szuverén döntési hatalmat ad a végrehajtó kezébe. A káosz megkísértését elkerülve dön-

[14] JUAN DONOSO CORTÈS ennek fenntartóját, mint emlékezetes, *la clasa discutidora*nak nevezte. A hagyomány legalábbis XENOFÓN kommentárjaiig vezeti e gond feletti tűnődést vissza, melyekben a köz rendetlenségének és határozatlanságának [*taraxè* és *akrisia*] pusztító erejét érzékelve az államférfiúi bölcsességet a *polemikon* és *presbeia* [tudni, mikor kell harcolni és mikor közvetíteni] megválasztásának a képességével azonosította.

tésre kerül hát végre sor, és ebben a politikum nyíltan feltárja magát, éppen mert a jog kiürült: többletmondanivalója már nincs. Nemcsak aktualitásként,[15] de egyenesen személyiségének azonosságot kölcsönző kiállásként,[16] s ezért sorsfordító teoretikus felismerésként[17] éli át SCHMITT e vitát.

határhelyzetben mutatva meg alaptermészetét

Általánosítva most egy pillanatig: a határhelyzetek végződhetnek ugyan drámaian – egy köztársaság bukásával, valamelyikünk agyvérzésben vagy szívbénulásban elpusztultával –, de miben is mutatkozik meg az, hogy társadalmi vagy emberi szervezetünk miként működik? A mindennapokban? avagy kivételes határhelyzetekben? Milyen is voltaképpen párkapcsolatunk? Amilyenként mézesheteinket vagy a mindennapok szerencsés problémátlanságát megéljük? avagy amiként legnehezebb konfliktusaink szakítópróbájában egymáshoz ragaszkodásunkat mégis megőriztük? Nos, ama körülményben, hogy KELSEN nem vél problémát érzékelni itt, SCHMITT a norma-

[15] Carl Schmitt *Der Hüter der Verfassung* (Berlin: Duncker & Humblot 1931) egyfelől és Hans Kelsen 'Wer soll der Hüter der Verfassung sein?' *Die Justiz* 6 (1930–31), 576–628. o. és 'Das Urteil des Staatsgerichtshof vom 25. Oktober 1932' *Die Justiz* 8 (1932–33), 65–91. o. másfelől. Vö. C. M. Herrera 'La polémica Schmitt–Kelsen sobre el guardián de la Constitución' *R.E.P.* (Octubre–diciembre 1994), No. 86, 195–227. o., valamint David Dyzenhaus tollából 'Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?' *American Political Science Review* 91 (March 1997) 1, 121–134. o. és *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen and Herman Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283 o., továbbá John P. MacCormick 'The Dilemmas of Dictatorship: Carl Schmitt and Constitutional Emergency Powers' in *Law as Politics* Carl Schmitt's Critique of Liberalism, ed. David Dyzenhaus (Durham & London: Duke University Press 1998), 217–251. o.

[legalitás legvégső érték nem lehet]

[16] „Az 1918-as tördöfés, a kés, amellyel a Leviathánt apró darabokra szeletelik, a legalitás mérgezett fegyvere, amellyel a pártok egymást szúrják hátba, a kor hatalom- és jogbirtokosainak kése, amelybe ő nem akart belerohanni... – idézi fel régi beszélgetéseiket egykor ifjú beszélgetőtársa. – A tőr mint a polgárháború metaforája! Ilyenkor mindig szeretett DONOSO CORTESét idézte: »Ha a tőr és a kard diktatúrája között kell választanom, akkor a kard diktatúráját választom.«" Nicolaus Sombart *Ifjúkor Berlinben* 1933–1943 [Jugend im Berlin 1933–1943, Ein Bericht (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH 1991)] ford. Földényi László (Budapest: Osiris 2000), 274. o.

[17] Carl Schmitt *Politikai teológia* [Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souverenität (München & Leipzig: Duncker & Humblot 1922)] ford. Paczolay Péter (Budapest: [AkaPrint] 1992) xx + 41 o. [Jogfilozófiák].

litás immár külön nem reflektált (mert kialakult gyakorlattá formálódottan többé már nem problematizált) rutinját, azaz a gyakorlatában konvencionalizált logizmus tehetetlenségi nyomatékát, önjárását véli tetten érni. Ezt állapotjellemzésként fogadhatónak véli ugyan, de nem magyarázatként, s főleg nem egy magyarázat végső okaként vagy elveként. Annak kérdése tehát, hogy potenciálisként például mi aktualizálódhat szervezetemben, igazából nem problémátlanul közönséges működésében, hanem krízishelyzetekben megnyilvánulóan válaszadásra képességében és ennek módozataiban tárulkozik fel. Márpedig amennyiben a határokat, a lehetőségeket, a kritériumszerű meghatározásokat csupán a kivételek általi tesztelés adhatja, úgy végső soron ez határozza meg magát a kérdéses működést is.[18] Ugorva egyet a példatárban – s számunkra egyszersmind jártabb terephez érkezve –: annak kérdését, hogy a maga mindennapos rutinjában mi is az '*easy case*', csakis a '*hard case*' megszenvedett válaszai cövekelhetik körül.[19] A kivételesség határhelyzeteire irányuló figyelem s az ekkor megejtett döntés viszonylagos szuverenitása (mert kényszerűen más erőforrásokból azok tartalékait is kimerítő táplálkozása) így pontosan olyan módszertani megfontolásból és mértékben határjelző, mint amilyen értelemben és hatással JOHN RAWLS az elveket a még bennük foglalható s a már bennük foglalhatatlan határhelyzetekkel szembesítette azért, hogy egyfajta kölcsönösen egy-

[18] Mindez egy önállósuló érdeklődés alapjait vetette meg. Lásd pl. E. Forsthoff 'Über Maßnahmegesetze' in *Forschungen und Berichte aus dem öffentlichen Recht* Gedächtnisschrift für Walter Jellinek (München 1955), 221–236. o. és in E. Forsthoff *Rechtsstaat im Wandel* (Stuttgart 1964), 78–98. o., valamint Peter Schneider *Ausnahmezustand und Norm* Eine Studie zur Rechtslehre von Carl Schmitt (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1957) 295 o. [Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 1]; Christian-Friedrich Menger 'Das Gesetz als Norm und Maßnahme' in *Das Gesetz als Norm und Maßnahme* hrsg. Christian-Friedrich Menger & Herbert Wehrhahn (Berlin 1957), 3–34. o. [Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehre 15]; Konrad Huber *Maßnahmegesetz und Rechtsgesetz* Eine Studie zum rechtsstaatlichen Gesetzesbegriff (Berlin 1963); German Gomez Orfanel *Exception y normalidad en el pensamiento de Carl Schmitt* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1986) xv + 307 o. [El derecho y el justicia 5], II. rész: La ley..., 153–188. o.

[19] Vö. fentebb 5.1.2. pont, 241. és köv. o.

másra vonatkoztatott egyensúlyi állapotban leírhassa magukat az elveket – avagy pontosabban: azt, hogy végső soron mit is jelentenek ezek az elvek valójában.[20]

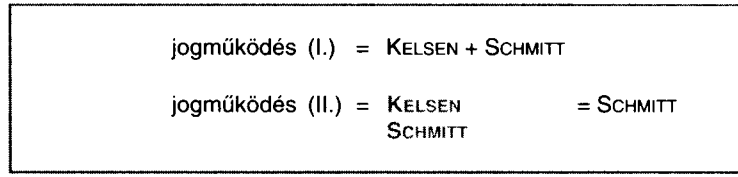
túl a rutinon, szuverén döntéssel

Ami a jogműködést illeti, egyfajta metaforikus láttató erővel felfoghatom úgy, hogy az egyszer már beindított mozgás tehetetlenségi nyomatékával hajtottan nyelvi-logikai összefüggésrendszerében a jog – amennyiben akadállyal, vagyis a rutinhelyzeten túlmutató, s ezért önálló döntést igénylő helyzettel nem találkozik – problémátlanul haladhat előre, egyszersmind önmagát (re)generálva a szükséges alkalmazások elvégzésével. Ennyiben és ilyen értelemben helytálló KELSEN igazsága. Mihelyt azonban az eredetileg mozgásba indító energia kimerül vagy előrelátatlan akadályt kell leküzdenie, új lökésre van szükség; vagyis: amint a jogot eredeti létrejöttében körülvevő feltételrendszer megváltozik vagy új helyzet áll elő, döntéshez kell folyamodni. Folyamatosságában, megújulásra képességében tárja fel hát voltaképpeni természetét a jog, s ezért ennyiben és ilyen értelemben KELSENét meghaladó és egyben kiegészítő SCHMITT igazsága. Ezek szerint a jogműködés nem más, mint a normativizmustól leírt formalizmus ön(re)generáló önműködése, időnként vagy szükség esetén megtoldva a formalizmus szemszögéből végső soron jogüres térben megejtendő szuverén (s ezért és ennyiben politikai) döntésnek a jog számára az eredetileg gondolthoz képest megváltozott környezetben új határokat biztosító (és jelentésállományában ismételten konvencionalizáló) mozzanatával. Vajon ez a némiképpen mechanikus összegzésből előálló képlet az egyedül gondolhatóan lehetséges megoldás? Nyilvánvalóan nem. Ráadásul a műveiből változóan következtethetően SCHMITT sem egyszerűen így gondolhatta.

[20] A *reflective equilibrium* módszertani javaslatához – Nelson Goodman *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955), 65–68. o. alapján in John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of the Harvard University Press 1971), 20–21., 48–51. és 120. o. – vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), 152–153. o. Esettanulmányként a társadalmi gondoskodás területéről vö. Norman Daniels *Justice and Justification* Reflective Equilibrium in Theory and Practice (Cambridge: Cambridge University Press 1996) xiii + 365 o. [Cambridge Studies in Philosophy and Public Policy].

rekonvencionalizációval

Egyszerűsítő sémához folyamodva következtetésemet talán az alábbi ábra szerint szemléltethetem *(20. ábra):*

20. ábra

Mert a jog egyneműsége eszmény, mely a mindennapi gyakorlatban tör megvalósulásra

Összegezve tehát: az a meghatározó, ami végső soron határoz meg. Abból érthetem meg az átlagost, ami kritikus helyzetben is a működés elve. Az egész hermeneutikai gondolkodás, és benne a jelentésmeghatározás / jelentésmeghatároz ó d ás dilemmája arra int, hogy fogalmiságaimmal, köztük elveimmel, szabályaimmal, politikaként követett gyakorlataim fogalmiasított fogódzóival folyamatosan s egyre rendszerszerűbben megkíséreljem ugyan – s nem is sikertelenül – csatornákba terelni, érvválasztásokra és érvelési utakra korlátozni, tényekből generalizált s ismét fogalmiasított tényállásjelekhez kapcsolni, fogalmilag képzett intézmények nyelvi-logikai úton előállított megfeleltetésévé redukálni a problémamegoldó jogi gondolkodást. Mégis, erőfeszítéseim ellenére mindezekkel nem 'jogtól' és 'tényektől' meghatározottá, belőlük kényszerítően következővé teszem „a jog" kinyilvánítása gyanánt meghozott ítéletemet, hanem valóságos életbeli helyzetek összetettségét, ambivalenciáját, többoptikájúságát (tehát ilyen vagy olyan fogalmiasításától függő ellentmondásosságát) transzformálom (ugrások csupán finom elemzésben megmutatkozó tömegén keresztül) a jog kívülről s felülről eleve adott kettős – bináris és dichotomikus, vagyis bármiféle feltételességet, különválaszthatatlan egybefonódást, az egyidejű megmaradás és mássá levés dialektikáját mereven elutasító – nyelvére.[21]

[21] Vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002), 7–159. o. és Utószó, 177–196. o.

KELSEN / SCHMITT rejtett polémiája tovább él

A KELSENi és SCHMITTi egybefeszülés és kontrasztált megközelítés óta eltelt évtizedek elmúltával legfeljebb alkotáslélektanilag lehet immár csupán érdekes, hogy az eltérő családi és közösségi hagyományvilágból érkező és történelmi aspirációjában, értékvilágában is egymásnak feszülő, professzorként a náci érában KELSEN mindenképpen bekövetkező eltávolítását mégis SCHMITT személyes lépésével is aktualizáló két egykori társ a HITLERi hatalomátvételtől halálukig hivatkozott-e még egyáltalán egymásra, s ha igen, úgy milyen mélységben és terjedelemben. Útjaik, hangsúlyaik, érzékenységük, támpontjaik véglegesen szétváltak a weimari demokrácia válságának mikénti átélése és teoretikus megfogalmazása függvényében. Ám nem egyszerűen mindent hátrahagyva, a másikat emlékezetből kitörölve léptek külön-külön tovább, hanem mintha későbbi munkásságukat is változatlanul ugyanennek a dilemmának a továbbélése, fundálhatása, elméleti és történeti általánosítási lehetősége, egyre szélesebb körben újraigazolásának igénye – vagyis egykori önmagukra, s természetszerű következményként a másik által később megtett léptekre is kölcsönös odafigyelés – szabta volna meg.

Engedmények KELSENtől:

Mindezt éppen erősíti, hogy hallgatólagossága ellenére is a leginkább jelentőségteljes teoretikus engedményeket az életútjában egyébként politikai drámáktól nem kísért, meglepő fordulatoktól nem terhelt és politikai kálváriajárásra sem kényszerülő KELSEN teszi meg. Mert (1) 1925-ben kinyilvánítja, hogy „a jogalkalmazási aktus éppenúgy jogi tételezés, jogalkotás, jog létrehozása, mint a törvényhozási aktus, és mindkettő a jog létrehozatali folyamatának csupán két egymásra következő foka",[22] amelyről még alig egy évtizede nyilvánította ki, hogy le- és visszavezethetetlenül „nagy misztérium" az elméleti jogmagyarázatban.[23] Majd (2) 1934-ben a MERKLtől már általa 1925-ben

jogalkalmazás is jogalkotás

[22] Hans Kelsen *Allgemeine Staatslehre* (Berlin: Springer 1925), 233–234. o. [Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaften 23].

[23] Hans Kelsen *Hauptprobleme der Staatrechtslehre* entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze (Tübingen: Mohr 1911), 334. és különösen 441. o. Önként adódik hát a fogalmi funkciókat érintő kérdés: vajon nem az lesz-e „kivételesség" SCHMITTnél, ami „misztérium" volt KELSENnél, s amiről úgy adunk ma számot, mint eddigi módszereinkkel már nem magyarázható „logikai ugrásról"

keresztben fedi át egymást

mert eljárási lépéssel konstituál

jogerővel bármit állandósít

átvett *lépcsőelméletet* ama új felismerésének megfelelően újrafogalmazza, hogy „A legtöbb jogi aktus egyszerre jogalkotó és jogalkalmazó aktus. E jogi aktusok mindegyikével egy magasabb fokú normát alkalmaznak és egy alacsonyabb fokú normát hoznak létre." – vagyis átfedik egymást, ellentétes irányokból szemlélten.[24] Egy további évtized múltán a Tiszta Jogtan 1946. és 1960. évi újrafogalmazásaiban[25] immár egyre erőteljesebben – sőt, kutakodásának, egész válaszkísérletének logikáját egyre határozottabban visszájára fordítóan – nemcsak (3) kritériumszerűvé avatja a mindenkor adott helyzetekben hatásköre birtokában eljáró konkrét szerv történetesen éppen megejtett hatósági 'megállapításának' tény és norma tekintetében egyaránt kizárólagos, pótolhatatlan és egyedi *konstitutivitását*, de ezek sorában (4) egyenesen a *jogerővel* rendelkező, vagyis az eljárásszerűen történetesen utolsóként megejtett döntésnek immár a normatív származtatás és levezetés egész rekonstrukciós játékát ellentétes irányba visszafordító kétségbevonhatatlanságát.[26] Nos – beleértve annak tudását is, hogy

és „fogalmi átalakításról"? Ez utóbbit konceptuálisan s analitikusan Aleksander Peczenik vezette be – 'Non-equivalent Transformations and the Law' in *Reasoning on Legal Reasoning* ed. Aleksander Peczenik & Jyrki Uusitalo (Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy 1979), 47–64. o. [The Society of Finnish Lawyers Publications, Group D, No. 6] és 'Formalism, Rule-skepticism and Juristic Operationism' [kézirat] –, vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*, 3.4. és köv. pont.

[24] Hans Kelsen *Tiszta Jogtan* [Reine Rechtslehre, 1934] ford. Bibó István [1937], szerk. Varga Csaba (Budapest: [MTA Sokszorosító] 1988; Budapest: Rejtjel 2001), V. fej. 31/f. pont, 46. o. [Jogfilozófiák], továbbá: „a meghatározás azonban sohasem teljes. [...] [A] magasabb fokú normának az azt megvalósító normaalkotási vagy végrehajtási aktushoz való viszonyában mindig csak egy ezen aktus által kitöltendő keretjellege van." Uo. VI. fej. 33. pont, 50–51. o.

[25] Hans Kelsen *General Theory of Law and State* trans. Anders Wedberg (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1946) xxxiii + 516 o. [20th Century Legal Philosophy Series 1] és *Reine Rechtslehre* Zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage (Wien: Deuticke Verlag 1960) xii + 498 o.

[26] Összefüggéseiben vö. a szerző tollából *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) 430 o. [Osiris könyvtár: Jog] és 'A bécsi iskola' in Chertes – Frivaldszky – Győrfi – H. Szilágyi – Varga *Jogbölcselet: XIX–XX. század* Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest 2002), VII. fej., 60. és köv. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Caholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest].

(5) a Tiszta Jogtan elméleti igényét alátámasztó jelentéselmélettel és joglogikával KELSEN mindhalálig adós maradt (avagy, pontosabban: ilyen irányú ismételt kísérleteit végig ellentmondásoktól teli kudarcok beismerése kísérte)[27] –, mindez valójában nem egyéb, mint a végső, kritériumszerű, a jogi mozgást voltaképpeni sínére emelő *decisio* háttérben álló mozzanatának beemelése a norma kultúrájára épülő világba. Amiről vélhetjük persze úgy, hogy a *decisio* ilyen értelmű tényszerű aktusának elméleti tartalma immár aligha tisztán decizionizmus – legalábbis eredeti SCHMITTi értelmében.[28] Ám természetszerűleg az sem a korábbi KELSENi értelmében vehető normativizmus többé, amibe ez beemeltetik.

*decisio*val a *norma* megalapozásában

Annak kérdése viszont, hogy voltaképpen mi micsoda, eredeti értelmében immár csupán a megoldáskeresés historikuma eszmetörténeti nézőpontjából érdekes. Ugyanis ellenfogalmakból alakuló szintézisben[29] válik legteljesebbé az azt alkotó fogalmak csupán megszüntetve megőrződése, azaz az *Aufhebung* kettősségében olyan jelentés(többlet) nyerése, amiben egykori kizárólagosságok már nem élhetnek, hiszen a szintézis éppen ellenfogalmak hajdani egymásnakfeszüléséből született, azaz konfrontációból, mely olyasmit hozott létre, ami különkülön vagy puszta halmazukban e szintézis eredeti alkotóiban még nem állott (nem állhatott) készen. Mert tudvalévő, hogy az ellenfogalmak nem egyszerűen egy analitikus elgondolás különféle konceptuális változói, hanem eltérő gondolkodási kultúrákban fogant eltérő problémamegoldások jelzései.[30] Ugyan-

Σ: szintézis ellenfogalmakból

[27] Mindenekelőtt Hans Kelsen *Allgemeine Theorie der Normen* hrsg. Kurt Ringhofer & Robert Walter (Wien: Manz 1979) xii + 362 o.

[28] Jogszociológia, kultúrszociológia és kulturális antropológia – hátterükben pedig erkölcsfilozófia és társaslélektan – kimutathatja persze ugyan, hogy milyen normativitások lépnek be oda, ahol a tételes, tehát hivatalosan alkalmazandó jog űrt hagy maga után.

[29] Korai nagy tudatossággal mindenekelőtt Alf Ross – *Towards a Realistic Jurisprudence* A Criticism of the Dualism in Law (Copenhagen: Munksgaard 1945) – épít erre elméletet.

[30] Ilyen tudatosságra vall már Schmitt 1927-ben elhangzott figyelmeztetése arról, hogy amennyiben KELSEN egyáltalán óvni kíván a jogtudománynak jobb-

(példa: szubszumpció / szubordináció)

azok tehát immár mást jelentenek, mert eredeti fogalmi kizárólagosságukból kilépve immár maguk is mássá lettek. Témánkról, a jogi következésről egy csupán alig negyed évszázada zajlott vitát példaként felidézve: vélekedhetem egyaránt úgy, hogy vagy szubszumpció, vagy szubordináció áll mögötte, mégis tudhatom, hogy voltaképpen e kettő – együtt érvényes. Ámde mégis úgy áll ez, hogy nem külön-külön vagy egységében teszi ki e két fogalom a konfrontálásuk eredményeként nyert felismerést, hanem legfeljebb egy hermeneutikus szintézisben feloldásuk révén.[31] Másként szólva: nem önmagukban jelentenek, hanem egységükben egy kultúrát jelölnek, ami kizárólagos közegül szolgál ahhoz, hogy egyáltalán értelmeztethessenek.

Örök dilemma aktualizálásaként

Ebből pedig kiderül, hogy voltaképpen a jogi bölcselkedés örök kérdéséről van szó, melyben egy elképzelhetően hosszú sorban sem KELSEN egyoldalúsága, sem SCHMITT drámai körülmények közt és embertelenítő hatáskörnyezetben átpolarizáló rektifikációja nem az első, de nem is az utolsó. Összecsapásuk az emberi eszmélődés egyetlen szakasza, a tudományos reflexió folyamatában önmagában míves emlék csupán.[32]

és baloldali politikai erők általi megszállásától, úgy ez éppen annak reményét erősíti, hogy végre „az államjogtan tisztába kerüljön ténybeli és tudati előfeltevéseivel, s meddő és önkényes logizmusát hátrahagyva erőteljesebben oltalmazhassa magát az egyoldalú pártpolitikától." In Heller, i.m. Id. Clemens Jabloner 'Hans Kelsen' in *Weimar* A Jurisprudence of Crisis, ed. Arthur J. Jacobson & Bernhard Schlink (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press 2000), 72. o. [Philosophy, Social Theory, and the Rule of Law].

[31] Arthur Kaufmann gondolatmenetére – *Analogie und »Natur der Sache«* Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Typus, 2. verbesserte Aufl. (Heidelberg: Decker und Müller 1982) xiii + 88 o. [Heidelberger Forum 12] és *Beiträge zur juristischen Hermeneutik* sowie weitere rechtsphilosophische Abhandlungen (Köln, etc.: Heymanns 1984) xii + 260 o. – Peschka Vilmos által visszatérően vitatottan – utolsóként *Appendix »A jog sajátosságához«* Tanulmányok (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó MTA Állam- és Jogtudományi Intézet 1992) 170 o. [Jog és jogtudomány 1] – lásd a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat...*, 3. fej., főként 3.6.1. és 3.9. pont.

[minden jogi kultúrában felbukkanóan]

[32] „Egy bírói döntés korrekt, ha előrelátható és előzetesen megjósolható. A bírói döntés ma akkor korrekt, ha előrelátható, hogy egy másik bíró ugyanígy döntene. »Egy másik bíró« itt a jogilag képzett modern jogászok empirikus típusát jelenti." Carl Schmitt *Gesetz und Urteil* Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis (Berlin: Otto Liebmann 1912), 64. o. Hasonló módszertani

jövőnek szóló tanulsággal

Népek tragédiáját kiváltó történelmi helyzetek közepette, kivételes teoretikus erővel és elszántsággal, éppen nem csekély elméletépítő képességgel feszült e két gondolkodó egymásnak, s a teoretikus teljesítménynek önmagában kijáró számadási kötelezettségen túl ez adja nézeteik formálódása összefüggéseit feltáró mai vállalkozásaink többletértelmét.[33] A tudomány tár-

meglátásokat és megközelítéseket vélve más kultúrákban s körülmények közt is felfedezni, ma egyebek közt David Dyzenhaus feszegeti a kérdést – 'Holmes and Carl Schmitt: An Unlikely Pair?' *Brooklyn Law Review* 63 (Spring 1997) 1, 165–188. o. és 'Why Carl Schmitt? Introduction' in *Law as Politics*, 1–20. o. –, hogy (csupán az angol–amerikai jogi gondolkodás körében) olyan szembesülést eredményezett JEREMY BENTHAM és JOHN AUSTIN, fél évszázaddal később OLIVER WENDELL HOLMES és KARL LLEWELLYN, majd ismét fél évszázadra rá HERBERT LYONEL ADOLPHUS HART és RONALD M. DWORKIN vitája, ami az európai kontinensen csupán a SCHMITT által megfogalmazott KELSEN-kritikához mérhető. Ráadásul előfeltevés-rendszerük is behelyezhető ama kettős állításba, amelyet pedig SCHMITT mai kritikusa – az előző párhuzamokról megfeledkezetten a nácizmus jogi alapvetéseként elővezetve (!) – így összegez: (1) a jog végső meghatározatlanságából eredően szükségképpen adódik diszkréció, (2) amelynek jelenlétében viszont csupán a joggyakorlat egyöntetű következetessége [„*homogeneity*"] teremthet előreláthatóságot és biztonságot. William E. Scheuerman 'Legal Indeterminacy and the Origins of Nazi Legal Thought: The Case of Carl Schmitt' *History of Political Thought* 17 (1996), 1–20. o. Érdemes tehát felfigyelnünk arra, hogy SCHMITT első könyvméretű művében már eljut azon végső soron vett lényegi következtetéshez, amelyhez KELSEN csak élete végén fog – természetszerűleg a jog természetének rekonstruálásában egyre újabb kulcsfontosságú fogódzók felismeréséhez érve – közelíteni. A gyakorlat állandósága (2) persze egyszerre normatív és tényfogalom, s így a jogmeghatározáshoz (1) képest ugyanazt a kétarcúságot mutatja, mint a *decisio* mozzanata a normalogizmushoz képest KELSENnek a kifejtésünk tárgyává tett SCHMITTi meghaladásában. Ez a két gondolkodó közt további párhuzamok (együttességek) kibontásához vezethet, mindenekelőtt a *Sein* és a *Sollen* elválaszthatósága (és SCHMITT eredendő formalizmusellenességéből adódóan eleve tartalmasabb érzékenysége) kapcsán.

[33] SCHMITT minden ízében erőteljesen vitatott munkásságából egyetlen mozzanatra összpontosított a jelen írás: arra, amelyik a jogműködés magyarázatában a belső, immanensen gondolható következetességet elérő KELSENi Tiszta Jogtan kihívására ellenkihívással élő korrekciót igért, noha igényével ellentétben nem is annyira teljessé épített teóriát adott, mint inkább pusztán egyfajta ellenfogalmiasítást, ami jövendő szintézistörekvésekbe bizonyára mellőzhetetlenül beépítendő. Életművéből mindez néhány gondolati töredék és módszertani meglátás csupán, melynek szemügyre vétele mai jogbölcseletünk változatlanul kardinális dilemmájának láttatásához járulhat hozzá anélkül, hogy érinteni kívánna átfogóbb elméleti-jogi értékelésekben – pl. Eleonore Sterling 'Studie

sadalomhumanizáló feladatán pedig éppen a vitatható múltak tanulságai felett vállalandó felelős töprengéssel[34] tovább kell tűnődnünk.[35]

über Hans Kelsen und Carl Schmitt' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* XLVII (1961), 569–586. o., valamint Hubert Rottleuthner 'Substantieller Dezisionismus: Zur Funktion der Rechtsphilosophie im Nationalsozialismus', 20–35. o. és Volker Neumann 'Vom Entscheidungs- zum Ordnungdenken: Carl Schmitts Rechts- und Staatstheorie in der nationalsozialistischen Herausforderung', 153–162. o., mindkettő in *Recht, Rechtsphilosophie und Nationalsozialismus* hrsg. Hubert Rottleuthner (Wiesbaden: Steiner 1983) [ARSP Beiheft Nr. 18], továbbá – a „jogi perszonalizmus [*potesta directa*]" örvényébe átcsapás végzetes lehetőségének felcsillantásával – André Dorémus 'Esquisse pour une mise en perspective des rapports entre Carl Schmitt et le régime hitlérien' in *La »révolution conservatrice« dans l'Allemagne de Weimar* dir. Louis Dupeux (Paris: Kimé 1992), 302–314. és különösen 308. o. – adott válaszokat.

[34] Csupán egy aktualizáló megjegyzés, idézve napjaink történéseinek az irodalmából: „Mivel a MARXista forradalom, az esetleges polgárháború ekkor már elkerülhetetlennek látszott, a hadsereg vezetői dilemma elé kerültek: vagy tétlenül nézik a bekövetkező katasztrófát, vagy maguk veszik kezükbe az ország sorsának irányítását és a jogállam fenntartását. Ők a formális és tartalmát vesztett legalitás mellőzésével az utóbbi utat választották. Azt az utat, amelyet a német Reichswehr vezetői 1934 nyarán, amikor mindenki számára világosság vált, hogy HITLER és a nemzetiszocialisták alkotmányellenes módszereikkel katasztrófába viszik a német népet, elmulasztottak, és az 1945-ös összeomlásig – az 1944. július 20-i kísérlet kivételével – segítettek fenntartani a formálisan legálisan kormányzó HITLER terrorrendszerét. A formális legalitás mellőzésével a chilei haderők vezetői – élükön PINOCHET tábornokkal – a jogrend fenntartása mellett döntöttek..." Czettler Antal 'Az Allende-kísérlet' [II. rész] *Magyar Szemle* XII (2003. december) 11–12, 84–85. o.

[35] További összefüggésekre az általam áttanulmányozott művekből vö. még Paul Gottfried *Carl Schmitt* (London: The Claridge Press1990) 72 o. [Thinkers of our Time]; Ian Ward *Law, Philosophy and National Socialism* Heidegger, Schmitt and Radbruch in Context (Bern, etc.: Peter Lang 1992), különösen Section C, 7. és 8. fej.; valamint *Estudios sobre Carl Schmitt* coord. Dalmacio Negro Pavón (Madrid: Veintiuno 1996) 486 o.

FÜGGELÉK XII.

CÉLOK ÉS ESZKÖZÖK A JOGBAN*

A formalizálás eldologiasít

A modern formális jog korában társadalmi intézményeink java része mélyen tagoltan szervezett és szabályozott. MAX WEBER elemzései óta nemcsak ennek elengedhetetlensége és haszna közismert, de az is, hogy mindez már önmagában véve eldologiasító hatást gyakorol az alapul szolgáló viszonyokra.[1]

Jogtechnika ellenétes irányokba vihet

A jogtudományban FRIEDRICH CARL VON SAVIGNY, FRANÇOIS GÉNY, JEAN DABIN és mások kutatásai[2] már bőven tisztázták, hogy alkalmazása eredményeként a jog nem önmagában, hanem jogtechnikailag alakított kontextualizáltságában jelenik meg. Már pedig a *reductio ad infinitum* lehetetlensége folytán az applikáció technikája nemcsak normatíve tovább már nem meghatározott, de egyenesen érdemben egymást kizáróan ellentétes irányokba vezető alkalmazásokat tesz

* Első változatában a *Comitato Promotore degli Studi in Onore di SS. Giovanni Paolo II in Occasione del XXV Anno di Pontificato* nevében Massimo Vari, az olasz alkotmánybíróság emeritus elnökhelyettese felkérésére készült tanulmány: 'Les buts et les moyens en droit' in *Giovanni Paolo II* Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Loiodice e Massimo Vari (Roma: Bardi Editore e Libreria Editrice Vaticana 2003), 71–75. o.

[1] Vö. a szerzőtől '»Dolog« és eldologiasodás a jogban' *Állam- és Jogtudomány* XXI (1978) 1, 61–81. o.

[2] Lásd pl. Carl Friedrich von Savigny *Vom Beruf inserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* [1814] 3. Aufl. (Heidelberg 1840); François Gény tollából *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* I–II (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1899) és főként *Science et technique en droit privé positif* I–IV (Paris: Sirey 1914–1921); Jean Dabin tollából *La théorie générale du droit* (Bruxelles: Bruylant 1944), főleg 2. rész: La méthode juridique, 97–203. o. és főként *La technique de l'élaboration du droit positif* spécialement du droit privé (Bruxelles: Bruylant & Paris: Sirey 1935).

(logikailag egyaránt esélyesen) lehetővé.[3] *Inclusio* vagy *exclusio*, *argumentum a simile* vagy *e contrario*, *analogia* megállapítása vagy mellőzése, azonosság keresése vagy különbség megvonása – ez az, amit a kontinentális és az angolszász jogász mindennapjaiban folyvást tesz, akár szabályon, akár eseti döntésen, akár eljárási lehetőséget teremtő *formula* vagy *writ* találásán alapul is jogi kultúrája. Hogyan teszi ezt, miképpen jár el? Válaszunk túlzottan is egyszerű: minták figyelembevételével – addig, ameddig csak lehet; majd saját döntéséhez folyamodva – akkor, amikor már magára marad.

jogilag immár kötetlenül

A gyakorlati megvalósításában szemlélt jog ezért nem csekély részben olyan megkülönböztetetlenül elfogadott technikai, értelmezési és érvelési, bizonyítást szolgáló és a meggyőződés kialakításában segédkező eszközök és eljárások (mint szükséges közvetítők) mikénti kiválasztásától és aktualizálásától függ, ami fölött a jog már nem gyakorol ellenőrzést. Ezzel pedig a jog tárgyiasítottnak tetsző hatalma az ember – személyes felelősségét immár el nem hárítható – kezébe kerül vissza, aki jól vagy rosszul sáfárkodva elődeitől nyert örökségével és saját tehetősségével egyaránt élhet vagy visszaélhet a joggal.[4]

A jog ezért csak teljes folyamati kultúrájában értelmezhető

Jogtudományi érdeklődésünk s a jog egészéért viselendő felelősségünk ezért aligha állhat meg ott, ahol a jogot tételezésével létrehozták. Ugyanúgy, amiként a *law in books* magábanvalósága is kizárólag a *law in action* realitásában válik számunkra valóvá,[5] a jogban sem szabad mást látnunk, mint folyamatot. Folyamatként pedig a jog önmagán túlmutatóan környezetének a függvénye, s így csakis társadalmi közegében, vagyis kondicionáló és kontextualizáló kultúrájában értelmezhető.[6]

[3] Vö. Varga Csaba és Szájer József 'A jogi technika' *Magyar Jog* 39 (1992) 2, 65–71. o.

[4] Vö. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [1996] átdolg. és bőv. 2. kiadás (Budapest: Szent István Társulat 2004).

[5] Az amerikai szociológiai jogtudomány zászlóbontásaként lásd e fogalmi megkülönböztetést in Roscoe Pound 'Law in Books and Law in Action' *American Law Review* 44 (1910) 1, majd ugyancsak általa továbbvíve in Roscoe Pound *Jurisprudence* IV (St. Paul 1959), 14. o. (alkalmazásaiban pedig III, 362. és köv. o.).

[6] Vö. a szerzőtől *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) 430 o. [Osiris könyvtár: Jog].

Az a személyt a gondolkodás középpontjába helyező filozófia, amelyet II. JÁNOS PÁL pápa korábban évtizedek során át kifejlesztett[7], s ami mára az egyház társadalmi tanításának más összetevőivel szervesült, módszertani értelemben hasonló belátást fogalmaz meg általában az intézményi működésről. Jelesül, II. JÁNOS PÁL:

> „az ember nem mondhat le önmagáról, sem a látható világban őt megillető helyről, nem válhat a dolgok rabszolgájává, a gazdasági rendszerek rabszolgájává, a termelés rabszolgájává, saját termékeinek rabszolgájává. A csak anyagi jellegű civilizáció az embert erre a rabszolgaságra ítéli"; emberi céljaink a közvetlen formákon túlmutatnak

hiszen

> „nem a »többet birtokolni«, hanem az »inkább létezni« a cél".[8]

Márpedig mindezért mindig a személy felelős, amit nem háríthat át egyszerűen intézményére, különféle mesterséges emberi konstrukciókból álló felépítményére vagy társadalmára. Az emberi közösség adott berendezkedése nem öncél. Sőt, önigazolásul sem szolgálhat, hiszen tudnunk kell, hogy személyünkben ezért felelősök vagyunk

> „az emberi jogok és Isten jogai együtt járnak."[9]

[7] E fenomenológiai perszonalizmusra Carol Wojtyła tollából lásd 'The Acting Person' [1969] *Analecta Husserliana* X (1979), 'La persona: soggetto e comunità' [1976] *Il Nuovo Aeropago* 5 (1986) 4, 'Participation or Alienation' *Analecta Husserliana* VI (1977), 'Transcendence of the Person in Action and Man's Self-teleology' *Analecta Husserliana* 9 (1979), neve alatt utóbb összegyűjtve pedig in *Person and Community* Selected Essays, trans. Theresa Sandok (New York: P. Lang 1993) xvi + 370 o. és *Perchè l'uomo* Scritti inediti di antropologia e filosofia (Milano: Leonardo 1995) 320 o. Esszéisztikus vázlatot ad jogi megfontolásairól s ezek filozófiai alapjáról Zenon Grocholewski *II. János Pál jogfilozófiája* [La filosofia del diritto di Giovanni Paolo II, 1991] ford. Szabó Péter (Budapest: Szent István Társulat 2003) 72 o. [Pázmány könyvek 4].

[8] *Redemptor hominis* (1979. március 4.), 16b. és 16d. pont.

[9] *Sollicitudo rei socialis* (1987. december 30.), 36. és 65. pont, illetőleg *L'Osservatore Romano* (1987. május 4.), 5. o.

emberi dolgaink eszközök, nem célok:

Hívószavaink, kivívott és felépített intézményeink lehetségesen mind az ember jóra törekvésének, küzdelmének s részben sikerének ékes gyümölcsei. Minden oka meglehet ezért az embernek arra, hogy óvja ily teremtményeit. Fontosságuk mégsem bennük magukban, hanem kizárólag az optimális körülmények közt általuk megvalósítható értékekben rejlik. Nem egyszerűen instrumentumok kimunkálása, hanem alkalmas közeg teremtésével az ember személyiségének és elidegeníthetetlen méltóságának az alkalmas szolgálata hát itt e földön a végső evangéliumi cél. Egyetlen meghivatkozott példával élve,

> „Valójában maga a demokrácia is eszköz csupán, de nem cél, és »értéke az általa felmutatott s elősegített értékeken áll vagy bukik«."[10]

(Példa: globalizáció)

Célnak és eszköznek ugyanez a kapcsolata, az utóbbi szükségképpeni alárendeltségének a kérdése vetődik fel korunk egyik alapvető és meghatározó mozgásfolyamatának, a világméretű egybefonódásnak az immár bőven szükségessé váló értékelése kapcsán is:

> „A globalizáció eredendően sem jó, sem rossz. Olyan lesz, amilyenné az emberek teszik. Semmiféle rendszer sem cél önmagában; és különösen fontos hangsúlyoznunk, hogy amiként bármely más rendszernek is, a globalizációnak szintén az emberi személyiség szolgálatába kell állnia, a szolidaritást és a közjót kell szolgálnia."[11]

[értékek nem többségtől függenek]

[10] 'Message of the Holy Father' in *Democracy* Reality and Responsability [The Proceedigns of the Sixth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 23–26 February 2000] ed. Hans F. Zacher (Vatican City 2001), xxxvi. o. [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Acta 6], az *Evangelium Vitae* (1995. március 25.), 70. pont idézetével. Amint ezt ugyanitt R. Minnerath – 'Le développement de la démocratie et la doctrine sociale de l'Église', 416. o. – folytatja: „Önmagában nem a demokrácia [...] a legfőbb érték. [...] Az emberiben elrejtve vannak olyan egyetemes értékek, amelyekről semmiféle többség nem rendelkezhet."

[11] 'Address of the Holy Father' in *Globalization* Ethical and Institutional Concern [Proceedings, Seventh Plenary Session, 25–28 April 2001] ed. Edmond Malinvaud & Louis Sabourin (Vaitcan City 2001), 28. o. [The Pontifical Academy of Social Sciences, Acta 7].

Nyilvánvaló, hogy abban az esetben, „ha a globalizációt kizárólag a piac törvényei és olyan módon uralják, hogy a tehetőseket tegye még tehetősebbekké, úgy a következmények sem lehetnek mások, mint negatív előjelűek."[12] Ilyesmire vezet szükségképpen az, ha a globalizáció hatása – amiként a pápai példák említik – „a gazdaság abszolutizálásában, munkanélküliségben, a közszolgáltatások csökkentésében és színvonaluk rontásában, a környezet és a természeti erőforrások lerombolásában, a gazdagok és a szegények között feszülő távolság további növelésében, avagy a szegény nemzeteket egy mindinkább eluralkodó alsóbbrendűség jármába hajtó igazságtalan versengésben" fejeződik ki.[13]

közösségben élő ember a közjó alapvető tényezője

Egyetlen intézmény sem ártatlan hát önmagában, nem is hordozza értékét önmagában. Létének egyetlen értelme az emberszolgálat, amennyiben

> „a közösségben élő embernek mint a közjó alapvető tényezőjének kell bármely program, rendszer vagy rezsim alapvető kritériumaként szolgálnia".[14]

értékrelativizálás, kulturális elszegényedés nélkül

Ha továbbkérdezünk, hogy miben is rejlik az emberi lénynek az a „belső szükséglete" vagy „belülről fakadó követelménye",[15] aminek szolgálatára kell rendelnünk emberlétünk minden alkotását, úgy csakis értékekhez jutunk, amiket magunknak kell feltárnunk s azonosítanunk a teremtett világban, miközben ahhoz, hogy értékeinket megfogalmazhassuk, saját megélt s folyamatosan továbbmunkált kultúrára van szükségünk, hogy annak keretei közt, amiben otthonosan mozgunk, világunkban tájékozódhassunk és embervoltunkról számot adhassunk. Mindebből

[12] VI. Pál in *Ecclesia in America* (1999. január 22.), 20. pont. Idézi Diarmuid Martin 'Globalization in the Social Teaching of the Church' in *The Social Dimensions of Globalisation* [Proceedings of the Workshop on Globalisation, 21–22 February 2000] ed. Louis Sabourin (Ex Aedibus Academicis in Civitate Vaticana: MM), 86. o. [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium, Miscellanea 2].

[13] Uo.

[14] *Redemptor hominis* (1979. március 4.), 17d. pont.

[15] Joseph Ratzinger *Crises of Law* [bíborosi díszdoktori beszéd a LUMSA jogi karán (Róma, 1999. november 10.)] [www.zenit.org/english/archive/documents/crises-of-law.html].

egyértelmű értékprioritás adódik. Ennek jegyében mondhatjuk el, hogy

> „Az etika azt követeli, hogy a rendszereknek kell az ember szükségleteire hangoltatniok ahelyett, hogy az embert áldoznák fel a rendszernek. [...] A globalizációnak nem szabad egy újfajta kolonializmushoz vezetnie, s ezért tisztelnie kell az élethez értelmezési kulcsokkal járuló kultúrák sokféleségét." Ennek jegyében visszautasítja annak lehetségesen fenyegető perspektíváját, hogy a szóban forgó folyamat „egyetlen olyan domináns társadalmi-gazdasági rendszerhez vagy kultúrához vezessen, amelyik ráerőlteti a többire értékeit s az erkölcsi érvelésben alkalmazott kritériumokat", mint ahogyan elutasítja azt is, hogy „az értékek abszolút relativizálása és az életstílusok és kultúrák homogenizálása" legyen a végeredmény.[16]

szubszidiaritással, ráerőltetés nélkül

Önsorsválasztás a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartása alapján – ez a kiindulópont. Márpedig ez, mint tudjuk, a döntési szintek érdemi megőrzését jelenti, jogilag s az államiság síkján a szuverenitás megélhetését.

> „Az állam mint politikai közösség lényegi értelme abban rejlik, hogy szuverén módon az államot alkotó társadalom és nép maga alakítja a saját sorsát. Ez nem valósul meg, ha a társadalom vagy nép erkölcsi közreműködésével történő hatalomgyakorlás helyett valamely csoport erőltetheti rá hatalmát a társadalom összes többi tagjára."[17]

mert intézményesedett jog is puszta technika, nem öncél:

Bármily meglepő talán első látásra, nyilvánvaló, hogy az így értelmezett emberi küldetés fényében akár több évszázados euroatlanti fejlődésünk olyan magától értetődőnek tetsző s kétség-

[közösség kultúrájával tartható csak fenn]

[16] 'Address of the Holy Father' in *Globalization*, 29. o. Mert, amint egy amerikai laikus – Thomas L. Friedman *The Lexus and the Olive Tree* [New York: Farrar, Straus & Giroux 1999] rev. ed. (2000), 302. o., idézi Mary Ann Glendon 'Meeting the Challenges of Globalization' in Globalization, 338. o. – folytatja: „Aligha építhető egy fejlődőképes társadalom úgy, hogy [...] közben leromboljuk az azt összetartó, számára a világgal megfelelő kapcsolattartáshoz önbizalmat és szilárd hátteret biztosító kulturális alapokat [.... Mert] fenntartható kultúra nélkül nem létezhet fenntartható közösség, fenntartható közösség nélkül pedig nem létezhet fenntartható globalizáció sem."

[17] *Redemptor Hominis*.

telen vívmányai is, mint amilyen a demokrácia, a parlamentarizmus vagy az emberi jogok,[18] önmagukban aligha minősülhetnek többnek, mint arctalan technikáknak. Nem mások tehát, mint semleges eszközök, amelyek értéküket nem *per se* és *in se*, hanem célmegvalósításukban hordozzák.[19] Márpedig ha így van ez, úgy valóban egyetemesek pusztán elvont lehetőségként lehetnek csupán, hiszen kizárólag tényleges szerepbetöltésük minősítheti ezek bármely konkrét megvalósulását a maga *hic et nunc* partikularitásában jónak, üdvösnek avagy követendőnek. Akár mindennapi működtetésüket, akár adott időben szükségessé váló fejlesztésüket (elmélyítésüket, újabb területre kiterjesztésüket, netalán újragondolásukat) látjuk is éppen feladatunknak, nem feledkezhetünk meg annak gondjáról, hogy bármelyikük is kizárólag annyiban igazolható, amennyiben – közvetlenül vagy közvetve – a személy kibontakozását segíti elő.[20]

mesterséges, emberi

Minden pillanatban tudatában kell lennünk annak, hogy nem maguktól, a természet részeként vagy az emberrel közös sorsra rendeltetett kísérőkként állanak ezek fenn. „Nem magától adódik – állítja a demokrációl egy szerző[21] –; intellektuálisan sem önmagában értetődő, magatartásként sem spontán. Nem is rejlik természeti tényekben, sőt még az ösztönök rendjében sem. Éppen ellenkezőleg áll a dolog [...]": mesterséges emberi

[18] Vö. pl. Giorgio Filibeck *Human Rights in the Teaching of the Church* From John XXIII to John Paul II (Vatican City: Libreria Editrice Vaticana 1994) 494 o. [Pontifical Council for Justice and Peace / International Federation of Catholic Universities] és *Human Rights and the Pastoral Mission of the Church* (World Congress on the Pastoral Promotion of Human Rights, Rome, July 1998) (Rome 2000) 80 o.

[19] Lásd pl. *Democracy* Some Acute Questions [The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998] ed. Hans F. Zacher (Vatican City 1999) 450 o. [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Acta 4].

[20] Vö. a szerzőtől 'Jogállamiság – kihívások keresztútján' *Valóság* XLV (2002. április) 4, 28–39. o.

[21] René Rémond 'Democracy in Western Europe' in *Democracy* [Proceedings of the Workshop, 12–13 December 1996] ed. Hans F. Zacher (Ec Aidubvs Academicis in Civitate Vaticana: MCMXCVIII), 52. o. [Pontificiae Academiae Scientiarvm Socialivm, Miscellanea 1].

konstrukciók,[22] generációk egymásra halmozódott és folyvást csiszolódott készségéből és tapasztalatából kikínlódott készségek[23] ezek, amelyeket magunk tartunk életben, a regeneráció és rekonvencionalizáció soha nem szűnő szocializációs csatornáin keresztül.

személy ← család ← nemzet szolgálatában

Az antropológia tanulságait filozófiatörténetileg vallatva[24] arra a gondolati rekonstrukcióra kell jutnunk, hogy a személy (személyiségünk, személyességünk) az emberi történelem során olyan társulási formáktól feltételezetten fejlődhetett ki, amiket – jobb híján, pusztán típusjelzéssel élve (egyfelől a biológiai, másfelől a szociális reprodukció közegét jelölve) – családnak, illetőleg nemzetnek nevezünk. Személy, család és nemzet – olyan axiomatikus alapot képeznek ezek, amelyek egymás közt az egymásra épülés szükségességében kiegyensúlyozottak; amikkel szemben azonban bármiféle további külső korlátozás (ma előtérben állóan akár egy olyan gyakran leegyszerűsítően abszolutizált sajátosan emberi nézőpont vagy értékvonatkozás is, mint a szabadság vagy az önrendelkezés) csakis másodlagos lehet. Hozzájuk képest tehát minden egyéb legfeljebb reflexív és instrumentális – a személy, a család és a nemzet optimális kiteljesedése függvényében.[25]

[22] A kifejezés első alkalmazására lásd Georg Klaus *Bevezetés a formális logikába* [Einführung in die formale Logika, 1959] ford. Gáspár Kálmánné & Kéri Józsefné (Budapest: Gondolat 1964), 72. o.

[23] Maga a pápa emlékeztet a „*Democracy* Some Acute Questions" megvitatására 1998-ban összehívott IV. vatikáni társadalomtudományi akadémiai plenáris üléshez intézett üzenetében – 'Address of the Holy Father', 26. o. – a *Centesimus annus* (1991. május 1.) 43. pontjában megfogalmazottakra, miszerint „Az Egyháznak nincsenek felkínálandó modelljei: valóságos és igazán hatékony minták a különféle történelmi helyzetek keretei közt csakis mindazoknak az erőfeszítései nyomán jöhetnek létre, akik a felmerülő konkrét problémákkal azok összes társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásaikban s ezeknek egymással történő kölcsönhatásaiban néznek felelősen szembe."

[24] Lásd Goják János 'Az európai értékrend antropológiai alapjai' [előadás Budapesten 2003. március 7-én a Magyar Püspökkari Konferencia *Justitia et Pax* Bizottságának az *Európai értékrend és európai alkotmányozás* tárgyában rendezett nemzetközi konferenciáján]. Vö. még *Laborem excercens* (1981. szeptember 14.), 10., 6d. és 3b. pont.

[25] Vö. a szerzőtől 'Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái' in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom 2000), 61–93. o.

minden egyéb jogi érték instrumentális ezekhez képest

Nyilvánvaló, hogy a család és a nemzet mint a reprodukció közegei instrumentálisak a személy és méltósága megél(het)éséhez képest. Az alapjogokként, emberi jogokként vagy egyéb módon definiált jogi értékek, mint előbbi példánkban a szabadság vagy az önrendelkezés, instrumentálisak az előbbiekhez képest.[26] Végezetül a jogi formalizmus olyan értékei, mint a jogbiztonság, jogegyenlőség vagy éppen a jog előreláthatósága, pusztán formalisztikus eszközértékekként instrumentálisak minden előzőhöz mint fundamentális értékhez képest.

az intézmények (demokrácia is) értékközvetítők: nem önmagukban értékesek

Az intézményi működés így szükségképpen több, mint önmaga; ezért nem is vezérelheti, minősítheti, igazolhatja pusztán önmaga intézményi konstituáltsága. Egy intézményi működést a maga formalizált egyneműségében definiáló szabályrendszer követése pontosan ahhoz – de nem többre – elég, hogy e működést saját szabályait kielégítőnek tekinthessük. Szabályszerűen kell működnie kétségtelenül, ám nem azért hozták létre, hogy saját kedvében járva (mondhatnók: *l'art pour l'art*) szabályszerű legyen. Egészében valami többről van szó, mint amit a „nagyobb szám szupremációjának tana, miszerint minden jogosultság és kötelezettség forrása a többség"[27] sugall. „Az igazság birodalma nem és nem is lehet demokratikus."[28] Az intézmény tehát önmagán túlra mutat. „Maga a demokrácia – vallják e körben szerzők[29] – nem vezet be s nem is hoz létre értékeket. Csupán közvetít értékek között." Az intézmény közvetítő közeg

[26] Ezért érzi például a *New Age* szekuláris ideológusainak az ENSZ égisze alatti világtervezésben döntő hatását az egykori MARXizmusnál is fenyegetőbbnek Leuven katolikus egyetemének demográfus emeritusa, MICHAEL SCHOOYANS, mert az emberi jogok 1948. évi egyetemes nyilatkozatának szellemiségével szembefutva a világ, s benne a személy elidegeníthetetlen méltósága sorsát egyébként egyenlőtlen felek közti viták eredményeként meghozott többségi döntések tömegének a csupasz függvényévé teszik, s a szubszidiaritás elvét is megtagadva világkormányként kényszerítik saját akaratukat a többi nemzetre. Lásd pl. 'Globalization's Dark Sike' *Inside the Vatican* (October 2001) és – érseki állásfoglalásként – Elden F. Curtiss 'United Natons Population Management' *Social Justice Review* (May–June 2002), valamint hasonlók sorára in http://perso-infonie.be/le.feu/ms.

[világszervezetek döntéshozatala megsemmisítheti a szubszidiaritást]

[27] XIII Leo *Libertas Praestantissimum* (1888. június 20.).

[28] Habib C. Malik 'Democracy and Religious Communities: The Riddle of Pluralism' in *Democracy* Reality and Responsability, 372. o.

[29] Hans F. Zacher 'Democracy: Common Questions' in *Democracy*, 134. o.

tehát, mely segít kívülről kapott értékek meggyökereztetésében, saját professzionalizáltan egyneműsített területén történő gondozásában a mindennapok során.

ezért értéktartalommal telítendők, különben fenyegetővé válhatnak

Az intézményi mivolt ezért önmagában kevés. Egyneműsítettsége eszközjellegű hatékonyságának a maximalizálására hivatott. Ezért azonban súlyos árat kell fizetni. Azt, hogy egészében s végső soron önállótlan marad, és ha alkalmatlan kezekbe vagy szándékok bűvkörébe kerül, úgy ellenőrizhetetlen, tetszőleges erőknek kiszolgáltatott lesz. A nagy rendszerek közti kapcsolat leírásában ezért kell a katolikus egyház társadalmi tanításának nyomatékosan hangsúlyoznia, hogy

> „ha nincs olyan végső igazság, amely a politikai tevékenységben útbaigazíthatna és irányíthatna, úgy az eszmék és meggyőződések hatalmi céloktól hajtva könnyen manipulálhatóvá válhatnak. A történelem tanúsága szerint egy értékek nélküli demokrácia könnyen leplezetlen vagy alig leplezett totalitarianizmusba fordulhat át."[30]

Σ: csak személyes, felelős ember működtetheti mindezeket

Nem mellőzhető hát a személyes ember – saját átélt hitével, lelkiismeretével, értékeivel, meggyőződésével. Nem mellőzhető a személyes felelősségvállalás, az erkölcsi vállalkozás étosza, s benne a mindenkori újragondolás – alkalmazkodás és az új kihívásokra válaszadás – szükségességének tudatossága.[31]

[30] *Centesimus Annus*, 46. pont.

[Demokráciát média és bíráskodás öncélúvá válása is fenyegetheti]

[31] Ennek során felvetődő észrevétel e körben, miszerint „A demokrácia elve kizárja, hogy bármely – szabályon alapuló vagy ténybeli – hatalom uralkodóvá válhassék a többi fölött. Manapság a demokráciát két hegemónia fenyegeti: a média és maguk a bírák. Szükséges mindezen elgondolkodnunk, hogy paramétereik, korlátaik és hatásköreik meghatározásra kerüljenek." Rémond, i. m. in *Democracy* (1998), 49. o. „[A]z alkotmánybíróságok szerepe sem problémátlan. Demokratikus legitimációjuk a parlamenti legitimációnál általában kevésbé nyilvánvaló. [...] Nagymértékben annak hihetőségétől függ, hogy döntéseiket az alkotmányra alapozzák-e, és a törvényhozó vagy épp a kormányzat autoritásával szembeszegülő határozataik nem hoznak-e veszélyhelyzetet magára a demokráciára vagy az alkotmánybíróságra." Zacher, i. m. uo., 127. o.

Jogi dilemmákhoz a fenti érzékenységgel közelítve azt látjuk, hogy formalizmusából adódó eredendő polaritása okából a jogi gondolat (akár gyakorlati, akár tudományos) fejlődése gyakran (önmagukban teljességgel mesterséges) ellentétpárok tételezésével, majd ezek egymásba átcsapásával megy végbe. Néhány példával érzékeltetve, SHAMMAI és HILLEL a klasszikus zsidó, avagy LABEO és CAPITO követőiként a PROCULianusok s a SABINianusok az ősi római jogban egyaránt a szöveghez kötöttség szigorúsága és a célmegvalósításra ügyelő élhetőség konfliktusa képében valójában a formaiság és a tartalmiság lehetséges ütközését példázták.[32] Sőt, példálózásunkat a tragikus európai közelmúltig folytatva, a körülmények kényszere folytán bármennyire önmagukból kifordult pozíciókról volt is szó, CARL SCHMITT szembefeszülése HANS KELSENnel a weimari időszak válságában szintén megfogalmazható úgy, mint – egyfelől – egy tetszőleges (akár a nemzeti felemelkedés utolsó esélyét is elpusztító) eredményt már eleve igazoló tisztán formális proceduralitás és – másfelől – valamilyen célmegvalósító eredmény várakozása nyomán egy szuverén döntésre jogalap biztosítottságát láttató szubsztantivitás egyként (ha és amennyiben önmagát a másikkal szemben kizárólagosítja) veszélyes alternatívája.[33] Mindebből tanulságként rögvest látható, hogy formaiságoknak pusztán tartalmi határok közötti elfogadása, vagyis merőben eljárási lehetőségeknek az érdemi célhoz vezető alkalmasságuk függvényében történő igazolása – azaz: kizárólagosságok egyoldalúsága helyett kielégítő egyensúlyok kölcsönösségének a keresése – éppenséggel nem új felismerés a jogi gondolkodás történetében.[34] Ez az, ami bár-

Ellentétpárok a jogban: *formaiság* (szöveghez kötöttség, puszta proceduralitás) X *tartalmiság* (élhetőség, szubsztantivitás)

[32] Lásd Chaïm Perelman 'Legal Ontology and Legal Reasoning' *Israel Law Review* 16 (1981) 3, 356–367. o. és Peter Stein 'Logic and Experience in Roman and Common Law' *Boston University Law Review* 59 (1979) 3, 433–451. o., mindkettő fordításban in *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 2000), 276. és köv. s 251. és köv. o. [Jogfilozófiák].

[33] Vö. a szerzőtől 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' fentebb, XI. Függelékben.

[34] Egyensúlyok kölcsönössége – ez az, amit a jelenlegi jogállami átalakulás jelenleg követett irányával szemben kritikus litván tudományosság keres mostanában mind a társadalmi szolidaritás vállalásában, mind pedig – ezt a jog technikalizált homogenitásában kifejeződően – a jogosultságok és kötelezettségek egyensúlyában. Vö. a jelen szerző esszéisztikus szemléjeként 'Jogállami

[Jognak és kötelességnek egyensúlyban kell lennie

miféle normagondolat realitását, alkalmazását eleve a védendő javak s megvalósítandó célok közti mérlegelés összefüggéseiben láttatja, mint JÉZUS KRISZTUS, amikor a sabbath törvényének farizeus értelmezésével szemben kinyilvánítja: „Szabad tehát szombaton jót tenni."[35]

Igazságosság kiáltó hiányára jogbiztonság sem alapozható

GUSTAV RADBRUCH drámai önmeghaladása – miután a Harmadik Birodalom romjain rá kellett jönnie, hogy a saját jogi értékek preferenciálásában a jogbiztonságra koncentrálás orvosol(hat)atlanul hagyhatja az igazságosság kiáltó hiányának romboló kártételét[36] – már arra szolgált néki és egyben mindannyiunknak tapasztalati bizonyságul, hogy bármiféle (akár oly öröknek tetsző és garantált elvek érvényre juttatásában megnyilatkozó) egyoldalúság pusztító hatásúvá válhat a jogban.

Jogban is a valahová megérkezés igazolja a kellő kiindulást

A megoldás nyilvánvalóan nem bukdácsolás a végletek közt, hanem az ősi római bölcsesség megfontolása. Hiszen a jognak mesterség és művészet értelmében egyaránt *ars*ként felfogása olyan kiegyenlítettségben láttatja a jogot, amelyben mind a „honnan?" és a „milyen standardok mentén?" történő kiindu-

vivódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharübdisze közt (Litvánia példája)' *Valóság* XLVII (2004. január) 1, 29–37. o. Megjegyzendő, a pápai útmutatás e tekintetben is teljesen egyértelmű. „Minden jog mögött egy megfelelő kötelesség áll, s ezt azonos súllyal és világossággal kell kimondanunk – mondotta VI. Pál 1976. április 11-én [*Message for the 1976 World Day of Social Communications*]–, mivel a jogoknak a kötelességek fölé kerekedése egyensúlytalanságot váltana ki, és ez káros hatással járna a társadalmi életre. Mindig emlékezetbe kell idéznünk, hogy lényeges a jogok és kötelességek kölcsönössége, hiszen egyik a másikból származik és a másik az egyikből." „Minden egyén kötelezettsége az – folytatta II. János Pál 1978. december 2-án [*Message for the 30th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights*] –, hogy alapjogait felelős és etikailag igazolható módon gyakorolva éljen."

jogok felelősen és igazolhatóan gyakorlandók]

[35] Mt 12,12. [*A Biblia* Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás (Budapest: Szent István Társulat 1973), 1128. o.] Ilyen összefüggésben lásd Peter Noll *Jesus und das Gesetz* Rechtliche Analyse der Normenkritik in der Lehre Jesu (Tübingen: Mohr 1968), 11. o. [SgV: Sammlung gemeinverständlicher Vorträge und Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte 253].

[36] Lásd mindenekelőtt Gustav Radbruch 'Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog' ['Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht' *Süddeutsche Juristen-Zeitung* I (1946), No. 5, 105–108. o.] ford. Nagy Endre in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1977), 129–139. o., elméleti háttérkérdésekre pedig pl. Péteri Zoltán 'Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése' *Az*

lás, mind pedig a „hová?" és a „milyen eredményhez érkezve el?" útkeresése egyaránt és egymást kiegészítőként fontos.[37] Hiszen érvelésünket valahonnan indítani és valaminek a perspektívájában terelgetni, szükség esetén újrafontolni egyaránt szükséges.

A jogtechnika valóságos jelentőségének tudatossága pontosan annak elérhetőségét eredményezi, hogy e folytonos tűnődés, különféle nézőpontok, értékek, érdekvonatkozások közti mérlegelés, kiegyenlítődés – és mindennek során a látszólag önfelmentő formalizmusra, öncélúságra, elidegenedésre vagy éppen emberellenes tendenciák követésére egyébként hajlamos intézményi működésnek egyértelműen a személy, valamint családi és nemzeti közösségi otthona szolgálatába állítása – a mindennapi életünkben és kultúránk megélésében már és még elérhető szinten mindenkor optimálisan megvalósulhasson.

A jogtechnika ilyen kiegyenlítődést szolgálhat

Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője II (1959), 183–221. o. Mai utángondolásához vö. pl. B. Schumacher *Rezeption und Kritik der Radbruchsen Formel* [Diss.] (Göttingen 1985); W. Ott 'Die Radbruch'sche Formel: Pro und Contra' *Zeitschrift für Schweizerisches Recht* 107 (1988), 335. és köv. o.; Arthur Kaufmann 'Die Radbruchsche Formel vom gesetzlichen Unrecht und vom übergesetlichen Recht in der Diskussion um das im Namen der DDR begangene Unrecht' *Neue Juristische Wochenschrift* 48 (1995), 81. és köv. o.; H. Dreier 'Die Radbruchsche Formel – Erkenntnis oder Bekenntnis' in *Staatsrecht in Theorie und Praxis* Festschrift für Robert Walter, hrsg. H. Mayer (Wien: Manz 1991), 120. és köv. o.; Stefan Talmon 'The Radbruch Formula: Legal Injustice and Supra-legal Justice' *ELSA Law Review* II (Winter 1991) 1, 17–30. o.; Stanley L. Paulson 'Radbruch on Unjust Laws: Competing Earlier and Later Views?' *Oxford Journal of Legal Studies* 15 (1995), 489. és köv. o.; H. Dreier 'Gustav Radbruch und die Mauerschützen' *Juristenzeitung* (1997), 421. és köv. o.; Robert Alexy 'A Defence of Radbruch's Formula' in *Recrafting the Rule of Law* The Limits of Legal Order, ed. David Dyzenhaus (Oxford & Portland [Oregon]: Hart 1999), 15–39. o. Vö. még Rudolf Geiger 'The German Border Guard Cases and International Human Rights' *European Journal of International Law* 9 (1998), 540–549. o., különösen B.2. pont, 544–545. o.

[37] Vö. a szerzőtől 'Jogtechnika és jogdogmatika' in *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére* szerk. Bándi Gyula (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar 2002), 144–155. o., ill. fentebb, a X. Függelékben.

TÁRGYMUTATÓ

actio / writ 37
adottság ld. *donné*
affirmation / discrimination 214
aktor jogban 315
aktualizálás jogban 309
alaklélektan 41–42, 212, 319–320
alanyi jog ld. jogosultság
alárendelés, logikai 313, 405, 407
„alkalmazás" 76, 167
alkotmányjogiasítás 391, 476
alkotó bizonytalanság 142, 146–147
alternatív döntési lehetőség 405–406, 417
– stratégia jogváltoztatásban 267–268
ld. még jogváltozás
analógia 74, 197–198
– megismerésben 104, 359–360
angolszász; angol–amerikai ld. jogfelfogás; precedensjog
anómia 199
anti- / filo- 215
antropomorfitás / dizantropomorfitás 141
appendum / correctivum 66
applikáció ld. „alkalmazás"
arc elvesztése 122
art of distinguishing 224–225
asha 31
auditoire universel 173
Ausdifferenzierung 292
autonómia / heteronómia 71, 109–110, 146
– megélése 114–115
autopoiesis 151–152, 289–296, 312–313, 319, 429–430
autopoietikus világkép 147
axióma / teoréma 61–63, 64–65, 355
axiomatizálás 187
axiomatizmus 146–147, 148–149, 155, 327, 352
– ambivalenciája 141
– korlátai 141–142
– mint elrejtés 149
– – gondolkodás mintája 156–157, 182–183
– személytelenítő hatása 140
ld. még jog; relevancia; rendszer

általános / különös rész 389
általánosítás; túláltalánosítás 363–364, 378
ld. még besoroló; nyelv

beavatkozás szelleme 46, 164
Begriffsjurisprudenz 317
Begriffshimmel 317
belső / külső jogban 423, 424–425
bekövetkezés, statisztikai / stochasztikus 185
besoroló általánosítás 361
beszámítás 427
betagolás jogban 433
betegség 252–253
beteljesedési rendszer 295–296, 317
béke; békesség 115–116, 118–121
bizottsághoz utalás 36
bíró mint törvény szája 47
bírói döntési folyamat mint igazságosság kutatása 104
bizonyítás ld. demonstráció

bizonyosság, módszeres 159–160
bizonytalanság kiiktatása kvantifikáltatással 401–402
„black box" 10–11, 189, 289, 413–414
bolsevik államszemlélet 370
– munkamegosztás 370
bölcsesség / intellektualizmus 129, 323–324
bürokrácia 49
bűn taxonómiája 125

Calculemus! 137–138, 347, 348
Calculus rationator 346, 403
cél / eszköz 263, 358, 469
– / tény 403
ld. még személy; történelem
Characteristica universalis 346, 403
check & balance 294
– – *control* 139
cilinder gőzgépben 253
cigány ld. szokásjog
Conditio / Conditionatum 349
construit ld. *donné*
contrat social ld. társadalmi szerződés
core / penumbra ld. jelentés
correctivum ld. *appendum*

család ld. személy

decisio / norma 460, 463, 465
decizionizmus 454–455, 456–457, 459–460, 465
deduktivitás mint elméleti alap 168, 325, 390
– – világkép 138–139
ld. még teológia
dekonstrukcionizmus ld. konstruktív
demokrácia eszközjellege 470, 473–474, 475, 476 ld. előfeltevések
Deux ex machina 436
deviáns ld. normális
déni de justice ld. igazságszolgáltatás
dezignátum 228, 263
dharma 31
dika 31
dikaion 26, 223
ld. még jog mint
dikastai 30
dichotómia, fogalmi 325, 369
dinamikus ld. érvényesség; jogértelmezés
discrimination, positive / negative 214
diszkréció jogban 465
dogmákba foglalás 81–82
dogmatika 392, 394, 443–444
dolog / folyamat 187, 231
– mint absztrakció 187
donné / construit 12, 260–261, 396
döntés mint elhatározás 406
– szüksége 274–275, 456–457
ld. még törvény
due process of law 36
dünamei 436
dzsungel törvénye 120

easy case / hard case 242–244, 246–247, 253–254, 458
egészséges / egészségtelen 250–253
egzisztencialista dilemma 95–96, 154–155
egyértelműség / többértelműség 443
egységesülés ld. szinoptikus
Elementarsätze ld. elemi
elemi kijelentés 404
ellenfogalom elméletben 454, 463
ellentétpárok jogban 477–478
ellentmondás 87
–mentesség tudományban 384–385
elmélet / gyakorlat 378
– mint gondolati kísérlet 395
előfeltevések, demokráciáé 178–179, 280
– gondolkodásban 169, 280, 316–317
előzetes megértés 198–201
– orvostudományban 200
elv ld. szabály
emberi jogok eszközjellege 473, 475
Encyclopædia 346
entitások elméletben ld. Occam

episztemikus ld. lételmélet
erkölcs szabályokba foglalása 133, 151
ld. még autonómia; jog; legalitás
erkölcsi dilemma 148, 151
eset ld. univerzum
esetnorma 314
eszkimó ld. szokásjog
eszköz ld. cél; történelem
eszközjelleg ld. demokrácia; emberi jogok
eszme / gyakorlat 367–368
esztétikum 194–195
– mint viszonyfogalom 195–196
evolucionizmus ld. fejlődésgondolat
ex post facto jogminősítés 300
exclusio ld. *inclusio*
exegézis jogalkalmazásban 56–57, 338–339
exempla Romanorum 50

éppígylét 342
érdek ld. tény
értelmezés, kultúráé kultúrától 264–264
– nélküli jogalkalmazás 354
–i helyzet 262 ld. még reformáció
érték 476
értékelő ld. ténymeghatározás
érvelés 90
– eljárási lezárása 37–39
–, nyitott / zárt 34–37
érvényesség / hatékonyság 226
– önmegalapozása 134–135
– származtatása 305, 311–311, 394
– –, vertikális / horizontális 275–277, 306
– –, statikus / dinamikus 277–278
– – jogban 222
észlelés totalitása ld. alaklélektan

fa ld. *li*
fajia ld. legizmus
fantáziatörvény 174
fejlődés egyenesvonalúsága 167
–gondolat 158–159, 166–168, 177–178
„fekete doboz" ld. „*black box*"
'felépülés' / 'működés' 196–197, 221–222, 231–232, 266, 296, 312
feloldás, nagy, ld. szinoptikus
feltalálógép 136–137, 345
felvilágosult abszolutizmus állama 48–49
feud 117–118
félreértelmezés 379
Fiat iustitia, pereat mundus! 116, 122
fikció 374
ld. még fogalom; nyelv; szerződés
fogalmi azonosság 371
– elhatárolás 107–108, 217–218
fogalom 190, 207–208, 311
–, fokozati 270–271
–, kultúra- / természet- 212–213
–, osztály- / rend- 213
– és jog ld. *Begriff*
– – lényeg 97–98
– határai 107, 208, 212–214, 215
– – diskurzustól függősége 218–219
– lezárása 219
– objektív megfelelése 208
– mint osztályozás 363
– – tükörkép 207–208
– nyitottsága 219
– semlegessége 208
– túláltalánosítása 363–364
– valóságtükrözése 212
ld. még axiomatizmus; bizonytalanság; *Calculemus!*; demonstráció; dichotómia; dogmákba foglalás; ellenfogalom; előfeltevések; entitások; esztétikum; értelmezés; gondolkodás; jog; jogfogalom; jogtudomány; kultúra; nyelv; ténymegállapítás; viszonyfogalom
fokozatiság ld. fogalom; ténymegállapítás
folyamat ld. dolog; intézmény; jelentés; jog mint; megismerés; rendszer
forma / tartalom 358, 477
formalizmus / antiformalizmus 388
formációelmélet 161–162
formális ld. informális

Gegenbegriff ld. ellenfogalom
generálklauzulák ld. klauzula
geometria 60–61
– tapasztalati gyökerei 211
ld. még jogtudomány; *mos*
Gestaltpsychologie ld. alaklélektan
giri 124–125
globalizáció 128, 470, 471, 472
gondolkodás 190
ld. még axiomatizmus; bizonytalanság; *Calculemus!*; demonstráció; dichotómia; dogmákba foglalás; előfeltevések; entitások; értelmezés; gondolkodás; jog; kétértelműség; kultúra; nyelv; paradigma; szubtilis; ténymegállapítás
görög ld. jogfejlődés

gyakorlat 367–368, 378
– végső ontológiai szerepe 226, 315
ld. még elmélet; jelentés; jog mint; nyelv; praxis; rendszer; tény
gyilkosság mint profilaktika 9

hagyomány 376–377
– ellentmondásossága 91–92
– kaotikussága 93
– / kultúra 8, 451–452
– követése / elutasítása 256–257, 273–274, 309–310
halál, meghalás fogalma 250–251
harmadik út 369
hasonlóság elégségessége 402
– releváns tekintetben 402
hatalommegosztás 368–369, 370, 371
határeset bizonytalansága 402, 457–458
hatékonyság ld. érvényesség
helyes / helytelen 222, 232
hermeneutika 74, 254–255, 269, 396
hermeneutikus sűrítés 314
hit 130–131
– / ismeret 129
hitelesség 129–130
homogén / heterogén 317, 318, 361, 377, 432, 443, 447
ld. még ráció

ideológia 372, 378
–, jogi 301
–, –, uralkodó 10, 301
–, normatív 373, 375
ld. még jogfogalom; leíró
igazgatás 49
igazolás csak újításnál 173
– logikája 327, 394
ld. még logika
igazság 137
– fogalma 204
– mint hatalomérzet fokozása 98
– – kiválasztás 204–205, 206
igazságosság ld. bírói, *dikaion*; *tao*
igazságszolgáltatás megtagadása 56
imaginárius ld. világteremtés
immemorial custom of the Realm 27
inclusio / exclusio 468
indokolás szüksége 56
ld. még újítás
induktív / deduktív 83–84
ld. még teológia
információkra nyitottság ld. zártság
informális konfliktusfeloldás / formális döntés 117
intellektualizmus ld. bölcsesség
intellectuals 328–329
intézmény 170, 289
intézményesedés 283–285
– hullámzása 286–287
– megfordíthatatlansága 417
ismeret 324
ismeretelmélet ld. jog; jogfelfogás; visszatükröződés
istenbizonyítékok 130–131
ius / lex 44, 301–302, 338
– / *regula* 33–34
izmusok 145, 291

izraeli ld. jogfelfogás
ígéret mint beszédaktus 170, 284–287, 288
ítéletgép 136, 203, 345–346, 350–351, 354
ítéleti inventárium 137

japán ld. jogfelfogás; modernizáció
jel / jelentés 228–229, 232–233, 235
jelentés 227–228
– akarati jellege 97–98
– aktualizálása 303, 422, 426
– extrakciós felfogása 235–236
– gyakorlatiassága 269–270
– kommunikációban 288
– konvencionalizáltsága 422
– lezárása 271
– magja / holdudvara 241–242
– mint folyamat 282
– normativitása 422–423
ld. még dezignátum; jog; ténykonstitutálás
jelentésadás / jelentésnyerés 292
jelentéselmélet, dekonstrukcionista 273–275, 278–281
–, hermeneutikus 254–263
–, kontextuális 241–242, 244–246
–, lexikális 228–236, 263
–, nyitott szerkezetűségé 269–272, 375, 404–405
jelölt ld. dezignátum
„jó bíró" 240–241
jog / kötelesség 477–478
–, alanyi ld. jogosultság
–, modern formális 341–342, 413, 432, 467
– aktusszerűsége 309–310
– axiomatizálása 50–51
– beteljesedési rendszere ld. beteljesedési
– előreláthatósága 464, 475
– eszményi tökéletessége 351
– és irodalom 280
– – környezete 266, 411, 415
– fogalma, ontológiai 411–412, 414–415
– fogalmiasítása 45–46, 333
– határai 299–301
– jelentése, procedurális / természetes 428
– konstitutivitása 392, 420, 427, 462
– konstruáltsága 397
– logikai következése 350–351
– meghatározása 297
– mint alapvető szabályozó 298
– – *ars* 235, 478
– – *dikaion* 29–35
– – döntés 468
– – *dünamei* 436
– – erkölcs 114
– – értelmezés 234
– – döntés / szabály / gyakorlat 304–306
– – fogalom 135
– – folyamat 32, 303, 416, 468
– – – ismeretelméleti felfogása 419
– – – megfordíthatatlansága 417
– – globális jelenség 298
– – gondolkodásmód 311
– – gyakorlat 268
– – hagyomány 266
– – késztermék 302
– – kultúra 7–8, 449
– – kutatás 32, 33
– – *locutio* 48
– – logika 419
– – megértés 314
– – minta 332
– – osztályozás 357
– – rendszer 334–335, 340–341, 426
– – szabály 455
– – szöveg 234, 266
– – társadalomtételezés 46
– – ugródeszka 33
– – végső szabályozó 299
– – visszatükröződés 390
– nyitottsága 416
– objektiválása 45, 332
– ontológiai léte 435
– önhivatkozása 426–427
– önreprodukciója 428–429

– összetettsége 304–308, 308
– rendszerszerű megszervezése 46–47
– tagolódása 389
– tételezése 410, 421
jogalkalmazás elmélete 428, 436–437
– mint egyensúlyozás 437, 477–478
– – kétlépcsős művelet 10
–i szituáció 434–435
ld. még bíró; bizonytalanság; esetnorma; exegézis; érvelés; jogértelmezés; lépcsőelmélet; logika; méltányosság; minősítés; norma; tényműveletek
jogalkotás / jogalkalmazás 153–154, 304, 420, 461
jogantropológia 8, 9–10, 113
jogászi hivatásgyakorlás ideológiája ld. ideológia; jogideológia
– hivatás 236
– világkép 278
jogászság presztízse 16–19
jogátültetés 174–175, 260, 374
– kultúra átvételével 260
ld. még fantáziatörvény; szervesülés
jogdogmatika 443–445
jogelv 318
jogerő 275, 277–278, 420, 462
jogértelmezés, helybenhagyó / megszorító / kiterjesztő 238–239, 433–434
–, nyelvtani / logikai / rendszertani / történeti 236–237
–, statikus / dinamikus 239, 240
–, teleológiai 237–238
– tilalma 43–44, 354
jogfejlődés, egyiptomi 175
–, görög 21–25
–, középkori 333–334
–, mezopotámiai 332–333
–, ókori 216
–, római 37–45, 335, 352–353
–, török 174–175
– mint utánzás 216–217
jogfelfogás, angolszász 27–28
–, hagyományos 413–414
–, ismeretelméleti 390
–, izraeli 440–441
–, japán 124–125
–, kínai 111–116
–, kontinentális 28–29
–, orosz 177–178
–, zsidó 118, 150–151
jogfilozófia 11–12, 18–19
jogfogalom, belső versengéssel 307–308
–, ideologikus 307, 408–409
–, valóságos 409–410
joghézag 147
– és rendszerszerűség 51–52
– kitöltése 56, 373–374, 395
jogi, inkább / kevésbé 307–308
– deontológia 302
– gondolhatóság 438–439
– következés, logikai 47
– kultúra 312, 382
– világkép 8
jogideológia 307, 312
– előfeltevései 12
jogivá válás / jogiból kiválás 308–309, 421
jogon belül / kívül 409, 413, 414
jogosultság 122–123
– / kötelezettség 350
– – – mint lehetőség / szükségszerűség 350
jogpolitika 268, 382, 431
jogpozitivizmus 388–389, 393, 454–456
– csődje 388
jogrendszer / jogi rendszer 410–412, 426–427
jogszerűség 439
jogtechnika 431, 435–436, 440–443, 467
– értékmentessége 448
– kiegyenlítő szerepe 479
– nyitottsága 447–448
– omnipotenciája 448
jogtétel ld. tényállás

jogtudomány mint erkölcsre alkalmazott logika 347–348
– – fogalomtudomány 135, 358
– – geometria 348, 352
– – mintatudomány 344
– – társadalomtudomány 417
– szituacionáltsága 454
jogváltozás 374–375
– alternatív stratégiája 417, 437–438
„jó bíró" 240–241
judicial event mint jogmegtestesülés 310, 434
Juristen, bösen Christen 40–41, 45
jusztifikáció / falszifikáció 219–220

kapitalizmus / szocializmus 369
karteziánus nyugtalanság 140
kategorikus imperatívusz 148
kauzalitás 185
kazuisztika ld. kodifikáció
kánonjog 304
kell ld. lét
kényszerhez folyamodás jogban 411
kibernetika 318
kivétel ld. szabály
kivételesség jogban 458–45
kínai ld. jogfejlődés; jogfelfogás; legizmus; *li*
klauzula 318, 391, 446
kodifikáció 43–48, 335–336
–, axiomatikus 51, 352–354, 355–356
–, elvi 54–55
–, kazuisztikus 52–54
–, mennyiségi / minőségi 55
–, római 43–44
– jogtáblákban 355
– meghatározó / rendszertani kijelölő szerepe 387, 391
ld. még általános; *exempla*; relevancia; törvénykönyv
Kohlhaas Mihály példája 116
kommunikáció lételméleti jelentősége 171
kommunista személyiség 164, 265, 451
konstitutivitás, nyelvé ld. jog; megismerés
konstruktív / dekonstruktív 273
ld. még jelentéselmélet
kontempláció ld. hit
konvenció 168
konvencióktól függőség 280
konvencionalitás 13–14
ld. még fogalom; jelentés; megállapodásszerűség
konvencionalizáció / rekonvencionalizáció 288
kötelesség ld. jog; szeretet
következés / nem-következés 74–75, 108–109
ld. még tanulság
középkor ld. jogfejlődés
közjó 470, 471–472
közömbösség jogban 350
közösségvállalás 87–88
közrend 446
közvetítetlenség kultusza 127, 318
közvetítés ld. norma
kultúrától függőség 171, 472
ld. még értelmezés; fogalom; hagyomány; jog mint; jogátültetés; jogi; összehasonlító
különeset jogban 445–446
külső magatartás 262–263
ld. még belső
kvantifikálás mint személytelenítés 140
ld. még bizonytalanság

lag saga ld. törvénymondás
law in books / in action 409, 468
láncírás jogban 279–280
láz 252–253
legalitás konformitása 114
– / moralitás 110–111
legizmus ld. *fajia*
leíró / ideologikus funkció 372–373
leszboszi ólom mérővessző 23–25
lex ld. *ius*
lélek ld. test
lépcsőelmélet 58–59, 222–223, 419–420, 427, 462

lét / legyen 67, 421, 436, 465
lételmélet / ismeretelmélet 325, 377, 379–380
ld. még kommunikáció
li / fa 111–113, 121–124, 223
liberalizmus 128, 179, 279, 364, 365, 380–381, 456
– / konzervativizmus 325
– konverzacionalizmusa 456
logika 190, 324
–, jogi 423, 445
–, problémamegoldásé / igazolásé 323–324
– fedezetlensége 322
– mint ellenőrzés eszköze 406
logikai világkép 325, 326, 464
ld. még alárendelés; analógia; axiomatizmus; bűn; *Calculemus!*; fikció; fogalom; induktív; jog/i; következés; meghatározás; *mos geometricus*

matematika mint tudás alapja 63
matematikai világkép 138–139, 337, 345, 356–357
matematizálás elképzelhetőre irányultsága 357
mathesis universalis ld. matematikai
mágikus eredete jognak 26
mechanikus világkép 138–139, 147, 326
– – jogban 418
megállapodásszerűség ld. konvenció
megforíthatatlanság ld. társadalmiasodás
meghatározás ld. nyelvi; *omnis definitio*; rendszer; ténymeghatározás
meghatározatlanság, elvi 281
meghatározott meghatározatlanság 230, 281
megismerés analogikus jellege 104
– előfeltételezettsége 201–203
– és költészet 101–102
– folyamatszerűsége 293–294
– gyakorlati feltételezettsége 198, 320
– konstutivitása 205
– kulturális feltételezettsége 172–173
– mint reproduktív mintázás 187
– normativitása 204
– nyelvi előzetes formáltsága 105–107
– pozícionáltsága 70, 172, 258–259
– mint megnevezés 187
megismeréstudomány 188–189, 320
– modellszerűsége 316
ld. még mintakövetés
megkülönböztetés technikája ld. *method*
megnevezés ld. megismerés
megőrzés ld. változás
megszállás joga 300
megtermékenyítő ld. alkotó
mesterséges emberi konstrukció 141
metafóra ld. fogalom; nyelv
méltányosság 23–24
mérés / mérték 25
mérték eredete 25–26
– függetlensége 28
– kézzelfoghatósága 26–27
– mint szimbolikus egyenérték 25
– önállósodása 29, 59–60
minimal art 264
minősítés a jogban 235, 312, 425
– mint logikai modalitás 349
mintakövetés általánossá válása 378
– megismerésben 176
„misszionáriusok a csónakban" 257–258, 261
misztérium jogban 461
modell ld. megismerés; törvény
modernizáció Japánban 128
moralitás ld. legalitás
módszeres bizonyosság 159
mos geometricus 57, 133, 134–135, 140, 325, 337, 345
múlt rekonstrukciójának filológiai nehézségei 30, 33–34
Münchhausen aktusa 158
művészet mint alkotás / véletlenszerűség 264

Nagyítás problematikája 201–202
naiv realizmus 183, 188, 207–208

nemzet ld. személy
nemzeti hagyomány 214
nevesítés ld. megismerés
nomodos 27
nomos 22
no writ, no right 37
norma 220
– mint közvetítés 225–226
ld. még *decisio*; tény
normális / abnormális 247, 248, 249–250
ld. még patologikus
normativitás 421–422, 423, 463
ld. még jelentés; megállapodásszerűség
normatív zártság ld. zártság
normativizmus 455–456
ld. még szocialista
normális / deviáns 248–252
– / patologikus 248–253

nyelv, angol / japán 125–127
–, egyetemes 346
–, magyar 211
–, mesterséges 346
–, természetes / jogi 398–399
– besoroló általánosítása 107–108
– gyökerei gyakorlatban 211–212
– határozatlansága 395–396, 399
– mint fikció 210–211
– – megnyilatkozás 103
– – metafora 98, 210–211
– szabályozottsága 105–106
nyelvi aktus 282–283, 321–322
– – konstitutív jellege 285, 287
– –ban elsajátítás, valóságé 404
ld. még performáció
nyelvtudomány 227

obiter dicta 224
objektivitás jogban 442–443
objektivizmus / szubjektivizmus 190, 207
Occam borotvája 67, 220
octroi 174
omnis definitio negatio est 298
ontológia ld. gyakorlat; jog; praxis
osztályozás 93, 403
ld. még fogalom
ordo naturae / rationis 140
ld. még rend
overruling 395

ókor ld. jogfejlődés
óra-hasonlat 139

öklelő ökör példája 216–217
önszabályozás társadalomban 308
összehasonlító jogi kultúrák 8, 311, 451
ösztön ld. természetjog

parabola 77, 81–83, 90
ld. még példázat
paradigma 175–176
paradigmán belüliség / kívüliség 180–181, 182
ld. még tudomány
paradoxon tudományban 187
patologikus 247–248, 252
ld. még betegség; láz; normális; vérnyomás
patriotizmus / sovinizmus 215
performáció nyelv útján 170–171, 283
periodizálás történelemben 162
példa / tétel / tan 73, 109–110
példázat 72–76
– és tanulság 76
polgári engedetlenség 264
„politikai korrektség" 181
pozitivizmus ld. jogpozitivizmus, törvénypozitivizmus
praxis ontológiai elsőbbsége 135
precedens 77–79, 104
ld. még *art of distinguishing*; esetnorma; *immemorial custom*; *obiter dicta*; *ratio decidendi*
primitív ld. jogfelfogás
proceduralitás 425, 428
– / szubsztantivitás 477

proceduralizálás ld. érvelés
psēphisma 22

quod dixi dixi 48
quis custodit custodem? 430

racionalitás, formális 330–331
ld. még jogfejlődés
racionalizálás, formális 330–332
– – munkaszervezésben 331
racionalizmus 70, 159, 345, 347–348
– / irracionalizmus 89, 99–100, 325
– társadalmi felelőtlensége 328–329
– teológiában 129
ratio decidendi 93, 224
ráció embertelenítő szerepe 322
– homogenizálása 322
realizmus (nagy-realizmus) 102–103
reductio ad absurdum 213
– – *infinitum* 467
redukcionizmus ld. viták
reflective equilibrium 459
reformáció 144
regressus ad infinitum 400
regula 34
ld. még *ius*
relativitás 69–70, 258–259
relevancia 38–40, 41, 360
– axiomatikus rendszerben 132–133
– kodifikálása 360–361
– jogban 360, 428
– mindennapi megismerésben 41
ld. még hasonlóság; univerzum
rend ld. nyelv
rendszer 59
–, elméleti / gyakorlati 383
–, empirikus / történelmi / eszményi 365–367, 369–370
–, gyakorlati 364, 385
–, nyitott / zárt 289, 292, 318–319, 338, 340, 382
– esete / nem esete 132–133
– folyamatszerűsége 380
– iránti szerelem 352
– környezete 382
„rendszerek homokja" 82, 152
rendszerelmélet 318
rendszerezés hamisító jellege 93–94
– jogban 217–218
rendszergondolat, axiomatikus 132–133
rendszerszemlélet 336–337
rendszerszerűség ld. *autopoiesis;* jog; joghézag; jogi; jogi rendszer; transzformáció
Restatement of the Law 336
retorika 84–85
reveláció és életváltozás 89–90
„régi, jó jog" 374–375
robinsoni lét 58
Rta 31
rutin 267

salóm ld. béke
Scientia generalis 237
Sein / Sollen ld. lét / legyen
„Semmiből egy ujj más világ" 64–65, 68, 167, 395
statikus ld. érvényesség; jogértelmezés
statisztikai ld. bekövetkezés
stochasztikus ld. bekövetkezés
Stufenbautheorie ld. lépcsőelmélet

szabad, ami nem tiltott 350
szabad jog 57–58, 318, 418–419
szabály / elv 390, 446
– / kivétel 389–390
szabályozási teljesség 55–56, 59, 224, 350
szabályszerűség 232
számolásra visszavezethetősége vitának ld. *Calculemus!*
személy / család / nemzet 474
– kibontakozása mint végső cél 473, 475
személyiség jogban 310–311
szentesítő záradék 375
szeretet / kötelesség 133

szép(ség) 102–103
szimbólum ld. mérték
szinoptikus egységesülés 149–150, 463, 465
szintézis 463
szocialista normativizmus 373, 376, 434
szocializmus rombolása jogban 14–15
ld. még kapitalizmus; kommunista
szokás 304
szokásjog, cigány 9–10
–, eszkimó 9
szociológia 199
szubjektivizmus 188–189, 209
ld. még objektivizmus
szubszidiaritás 36, 472, 475
szubsztantivitás ld. proceduralitás
szubszumpció / szubordináció 464

tagadás metafizikája 100
tālethes ld. igazság
tan ld. példa
tanulság / következés 74
ld. még példázat
tao 31
tapasztalat 323, 326
ld. még geometria
tartalom ld. forma
taxonómia 94, 125–126
ld. még osztályozás; rendszerezés
társadalmi mérnökösködés 327
– szerződés fiktivitása 168–169
– valóságteremtés 321
társadalmiasodás 285–286, 321, 377
– megfordíthatatlansága 285
társítógép 137
tendenciális egység 209, 397
teológia, induktív / deduktív 82
teoréma ld. axióma
természeti erők szerződéses felfogása 248
természetjog 123, 134, 351–352, 357, 478
– mint emberi természet 351
– – ösztön 351
– önérvényessége 134–135
tertium datur 214, 325
tertium non datur 233
test / lélek 251
text-book writing 93
tény 189–190
–, nyers / intézményi 286, 362
– / jogi tény 361
– / norma 67, 361–362
– felfogása 193–194, 206
– gyakorlati érdektől függősége 206–207
– megállapítása 192–193, 425–426
– megismerése 10
– mint viszonyfogalom 191–192
– normatív függősége 361
tényállás 39–40, 263, 359
–nak történő normatív megfeleltetés 405
– / jogtétel 313–314
ténykonstituálás / jelentéskonstituálás 424
ténymeghatározás, egyszerű leíró 398
–, fokozati 270, 400–401
–, viszonyító / értékelő 399–400
tényműveletek jogalkalmazásban 10, 424–425
tétel ld. példa
thesmos 22
tiszazúgi arzénes gyilkosságok 9
tipikusra visszavezetés 42
típuskényszer 42–43
totalitásszemlélet 185, 203
török ld. jogfejlődés
történelem 381
– célja / eszközrendszere 163
– értelme 163
–filozófia 157–158, 161, 162, 179–180
törvény és személyes döntés 109, 154–155
– mint modell 185–186
törvényesség / törvénytelenség 238, 239, 466
„törvényesség megöl minket!" 339
törvényértelmezés mint törvényhozás 28
törvényhozás ld. törvényértelmezés
törvénymondás 26–27, 223

törvénypozitivizmus 301
törvényszerűség mint puszta magyarázó elv 186
tőr / kard 457
transzformáció jogban 313–314, 433, 435, 436, 462
– rendszerben 386
transzplantáció, orvosi, megítélése 251
tudomány 324, 325
– mint önleírás 68, 185
– – – angol / francia mintája 186
– – viszonyok tudománya 347
– paradigmatikussága 181–182
–filozófia 186–187
ld. még ellentmondásmentesség; megismerés
túláltalánosítás ld. általánosítás

ugrás jogban 433, 461–462
univerzum, eseteké / relevanciáké 362

újítás indoklási kötelezettsége 218–219, 395

übergesetzliches Recht 478
üres osztály logikában 376
ütközés jogban 313

vallomásosság 85–88
valóságteremtés ld. társadalmi
változás / megőrzés 375
véletlenszerűség ld. művelet; világ
vérnyomás, magas, meghatározása 251
világ többféle leírhatósága 66–67
– véletlenszerűvé válása 68, 134–135
világkép ld. autopoietikus; deduktivitás; logikai; matematikai; mechanikus
világteremtés, imaginárius 68–69
ld. még fogalomrendszer
viszony ld. tudomány
viszonyfogalom 254
ld. még esztétikum; tény
visszacsatolás 139, 253, 292, 294–295
„visszatérés" eredetihez, romlatlanhoz 79–81
visszatükröződési elmélet 102, 379, 390
ld. még fogalom
voluntarizmus jogban 30

writ ld. actio

záradék ld. szentesítő
zártság / nyitottság 295–296
ld. még érvelés; fogalom; jelentés; rendszer
zsidó ld. jogfelfogás
„– telegráf" 118

JOGFORRÁSMUTATÓ

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 475

ANGLIA
Laws of Aethelberht (731 körül) 50
Magna Carta (1215) 27
race relations acts 42
Hobbs v. L. and S. W. Ry. L. R. (1875) 10 Q. B. 407
Lavery v. Pursell 39 Ch D. 508 (1888) 270, 407

BABILÓNIA
Codex Hammurabi (Kr. e. 1728–1686 között) 225, 333, 374

FRANCIAORSZÁG
Code civil tervezete (1793) 82
Code civil (1804) 55–57, 59, 335, 338–339, 336
Code pénal (1811) 240–241

GÖRÖGORSZÁG
Drakón törvénye 22
Szolón törvénye 22

IZRAEL
Law and Administration Ordinance (Amendment) Law (1948) 441

MAGYARORSZÁG
Alkotmány (1949) 376

NÉMETORSZÁG
Pandekták 352, 355
Corpus Iuris 353
Codex Leopoldianus (tervezet, 1678) 354
Corpus Iuris (tervezet) 353, 355

Staatsgerichtshof ítélete (1932. október 25.) 457
Grundgesetz (1949. május 23.), preambulum 142–143

PALESZTINA (BRIT)
British Defence (Emergency) Regulations (1937; 1945) 440–441

POROSZORSZÁG
Allgemeines Landrecht für den preussischen Staaten (1791) 44, 52, 54

RÓMA
XII táblás törvény 27, 355
Codex Tribonianus (528) 352
Codex Justinianus (529) 43–44, 51–52, 53, 333, 352, 353, 354
Digesta seu Pandectae (533) 33, 34, 44
Institutiones [Gaius] 46
Institutiones [Jusztiniánusz] 46, 48, 217

SVÁJC
Schweizerisches Zivilgesetzbuch tervezete, 4. § 447–448
Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907) 174
1. § (2) bek. 395

SZOVJETUNIÓ
Konsztitucija (1936) 143, 265

TÖRÖKORSZÁG
svájci polgári törvénykönyv recepciója 174–175

USA
Constitution 285
Restatement of the Law 336

ZSIDÓ JOG
Tízparancsolat 32, 71, 225, 299
Talmud 88–94, 150–151
Mishneh Torah [Maimonides] 93

NÉVMUTATÓ

Aarnio, Aulis 152, 388, 432
Abba rabbi 150
Abendroth, Wolfgang 378
Ackermann, Robert John 61–62
Aerstsen, Johannes A. 129
Aesopus 170
Akhmatova, Anna 450
Albert, Bresciai 150
Alchourrón, Carlos E. 360, 362
Alexy, Robert 152, 388, 391, 428, 432, 479
Alici, Luigi 86
Allen, Sir Carleton Kemp 27
Alsted 345
Anscombe, G. E. M. 283
Ansell-Pearson, Keith 97
Antal testvér 150
ANTAL LÁSZLÓ 230–231, 244
Anthony, Lord Quinton 184
ANTONIONI, MICHELANGELO 201–202
AQUINÓI SZENT TAMÁS 30, 85, 129–132, 138, 149–150, 155, 158, 326
Arkhimédész 384
ARISZTOTELÉSZ 23–24, 25, 29, 34, 129, 347, 349
Arnaud, André-Jean 356
Arnold, Robert M. 250
AUGUSTINUS 85–88, 129, 142, 150, 151, 326
Austin, John 465
AUSTIN, JOHN L. 283, 321
Auxer, Randell E. 323
AVENARIUS, RICHARD 184, 187
Ayer, Alfred Jules 185
Ágoston, Szent ld. Augustinus
Bacon, Francis 33
Bagnall, Gary P. 311
Balekjian, W. H. 207
Balmus, Constantin I. 86
Balogh József (klasszika filológus) 86
Balogh József (joghallgató) 19
Balzac, Honoré de 102
Bartók Béla 91
Bartsch, Renate 220
Bathen, Norbert 129
Beckel, Albert 36
Becker, Hans-Jürgen 44
Bede, Morris 50
Bence György 438
Benedek István 96
Bennett, J. A. 138
Bentham, Jeremy 465
Berényi Gábor 148
Berger, P. 327
Berger, Peter L. 321
Bernal, John D. 357
Bernard, Claude 290–291
Bernstein, Richard J. 140
Bertalanffy, Ludwig von 318
Berze Nagy János 91
Beth, Evert W. 60
Bibó István 17, 19, 178, 462
Bíró Balázs 16
Blackstone, William 27
Bläsin, K. H. 140

Bloomfield, Leonard 227
Bluntschli, Johann Kaspar 52
Boas [Hall], Marie 138
Boda László 83
Bodó Béla 9
Bodde, Derk 111
Bohannan, Paul 118
Boland, G. 401
Bolyai Farkas 63, 65
Bolyai János 60, 64–65, 395
Bonaventura, Szent 129, 326
Bonola, Roberto 60
Bork, Robert H. 329, 391
Borsche, Tilman 86
Bowler, Peter J. 166
Boyle, Robert 139
Bódig Mátyás 20
Böhme, Jakob 326
Bölöny József 17
Brady, James P. 113
Brietzke, Paul 175
Brinkman, Karl 259
Bronchorst, Everardus 34
Brouwer, A. 138
Brown 147
Bruce, Alexander Balmain 74
Buddha 142
Buhle, Johann Gottlieb 344
Bulygin, Eugenio 360, 362
Buridan, Jean 154
Bury, John Baguell 166
Bünger, Karl 122
Byron, George Noel Gordon 107

Caldwell, Peter 452
Calvin, Jean 79, 142, 143–144
Cambacérès, Jean-Jacques-Régis de 82
Cameron, Euan 144
Campbell, Gonald T. 202
Canguilhem, Georges 251–252
Capella, Martinus 27
Capito 477
Caplan, Arthur L. 166
Carnap, Rudolf 185
Carrino, Agostino 291
Carstanjen, Friedrich 184
Carter, Stephen K. 95
Cartwright, Nancy 186
Casey, J. 25
Cassirer, Ernst 103, 134, 212, 337, 357
Caudvell, Chrstopher 101–103
Causeret, Charles 84
Caute, David 328
Cesana, Andreas 166
Chambre Ágnes 438
Cheney, C. R. 27
Chadbourne, Richard McClain 81
Charondas 27
Chertes Attila 20
Chitty (angol bíró) 270, 407
Cicero, Marcus Tullius 27, 84–85
Clanchy, M. T. 27
Clark, Maudemarie 98
Classen, C. J. 84
Cohen, Robert S. 184
Cohn, Bernard S. 257
Cohn, Haim H. 90
Colp, Ralph, Jr. 167
Comenius, Johannes Amos 40–41
Comte, Auguste 165
Comparato, Fabio Koñder 363
Conklin, William A. 389
Connelly, William E. 86
Conring 348
Constant, Benjamin 16
Cooper, Davina 118
Cornford, F M. 31
Coser, Lewis A. 326
Cotran, Eugene 441
Cotta, Sergio 210
Cottle, Basil 210
Coutura, Louis 346
Crossan, John Dominic 76
Cruz, Sebastião 31

Curley, Edwin M. 149
Czettler Antal 466
Csapody Tamás 19
Csányi Vilmos 185
Császár Ákos 64
Csekey István 16, 17
Cserháti Márta 83
Cs. Kiss Lajos 152, 291, 319

Dabin, Jean 435–436, 439, 440, 467
Daempf Sándor 52
Daguesseau, Henri-François 356
Dale, Peter N. 125
Daniels, Norman 459
Daniels, Robert Vincent 157
Danto, Arthur 186
DARWIN, CHARLES 166–167
Dascal, Marcelo 135
Daube, D. 90
David, René 27, 128
Dános Árpád 17
Dean, John 94
Dekkers, René 128, 438
de la Saussaye, Chantepie 31
Delorme, Jean 74
Delvaille, Jules 166
Derrida, Jacques 188
Dershowitz, Alan 329
DESCARTES, RENÉ 140, 159–160, 251, 345, 356
Démoszthenész 22, 30
Dienes Pál 347
Dijksterhuis, Eduard Jan 138
Diogenés Laërtius 153
Dobossy László 41
Dodd, C. H. 83
Dodds, Eric Robertson 166
Domat, Jean 350
Donoso Cortés, Juan 456, 457
Dorémus, André 466
Dorff, Elliot N. 118
Dorsey, Gray L. 111
DOSZTOJEVSZKIJ, FJODOR M. 94–96
Douglas, William O. 152
Dowler, Wayne 95
Drakón 22
Dreier, H. 479
Dronilly, Jean 95
Dubouchet, Paul 57
Duham, Pierre 186
Dunkelblum, Moshe 441
Durkheim, Emile 94, 199
DÜHRING, EUGEN 184, 187
DWORKIN, RONALD M. 152, 242, 279–280, 387, 390–391, 412–413, 428, 446, 465
Dyzenhaus, David 457, 465

Ebeling, Gerhard 314
Eckhart, Meister 326
Eckhoff, Torstein 276–277
Ehrlich, Eugen 387, 448
EINSTEIN, ALBERT 60, 69–70, 258
ENGELS, FRIEDRICH 157, 162, 165, 184–185, 186, 187, 378
Epikurosz 153
Epp, Charles R. 391
Erdő Péter 20, 304
Erne, Ruth 275
EUKLIDÉSZ 60, 62–63, 64, 65, 133, 337, 355, 395

Fabinyi Tibor 76
Fainsod, Merle 14
Falk, Ze'ev W. 118
Farkas Judit 19
Favoreu, L. 56
Fenet, P. A. 82
Ferenc, Assziszi Szent 127
Ferrand 355
Fikentscher, Wolfgang 314
Filibeck, Giorgio 473
Finnis, John 123

Fink, Adolf 116
Finkelstein, J. J. 217
Finkey Ferenc 344
Finnis, John 123
FISH, STANLEY 153, 280
Forsthoff, E. 458
Foster, Kenelm, O.P. 130–131, 149, 150
FOUCAULT, MICHEL 188, 247–248, 250
Földesi Tamás 448
Francois, Ch. O. 136
FRANK, JEROME 104, 192–193
Frank, Manfred 254
Freud, Sigmund 145, 192, 248
Friedman, Thomas L. 472
FRIGYES (NAGY) 44–45, 46, 54, 164, 334
Frivaldszky János 20
Fuchs, Ina 95
Fukuyama, Francis 128, 279
Funk, Robert Walter 74

Gaius 46
Galanter, Marc 435
Gambaro, Antonio 57
Garibaldi 298
Garner, Richard 22, 31
Gáll István 10
Geiger, Rudolf 479
Geiger, Willi 142
Gernet, Louis 21, 22, 26
Gessner, Volkmar 311
GÉNY, FRANÇOIS 12, 396, 435–436, 439, 440, 467
Gianformaggio, Letizia 275
Giere, Ronald D. 166
Ginzberg, Louis 89
Giovanni Paolo II ld. János Pál pápa
Gizbert-Studnicki, Tomasz 400, 402
Glenarthur, Lord 441
Glendon, Mary Ann 472
Glenn, H. Patrick 8, 451–452
Goetze, Albrecht 216
Goják János 474
Goldberg, Adele E. 210
Golden, James L. 160
Goldwater, Chaim I. 92
Gomez Orfanel, German 458
Goodman, Nelson 459
Gotoff, Harold C. 84
Gottfried, Paul 466
Gottlieb, Gidon 406
Graham, A. C. 112
Grande, Elisabetta 175
Grant, Verne 166
Gray, Jeremy 60
Gray, John Chipman 28
Green, J. 200
Green, John C. 166
Grice, Hubert Paul 41
Grimm, Ruediger Hermann 98
Grocholewski, Zenon 469
GROTIUS, HUGO 46, 133–134, 337
Grua, Gaston 350, 352
Guest, A. G. 406
Gui, Bernard 149
Gunst Péter 9
Gurian, Waldemar 452–453
Gustafson, Richard F. 95

Habermas, Jürgen 423
Hadamard, Jacques 310
Haeckel, Ernst 166
Hadden, Richard W. 138
Hahn, Lewis Edwin 323
Haley, John O. 124
Hall, Marie Boas ld. Boas
Hamlyn, D. W. 41
Hammurábi 225, 333, 374
Hampton, Jean 311
HAMVAS BÉLA 96, 100, 325
Hanfling, Oswald 220
Harris, Roy 220, 228
HART, HERBERT LYONEL ADOLPHUS 220, 241–243, 271, 387, 402, 403, 446, 465
Hartin, P. J. 72

Hayek, Friedrich 178
Hägerström, Axel 26
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 100, 162, 165, 177, 344
Heller, Hermann 455, 464
Hempel, Carl G. 213
Hendrickx, Herman 74
Hendry, Joy 124
Henry, John 139
Herman József 231
Heródes 150
Herhenov, David 251
Herrera, C. M. 457
Herskovits, Melville J. 202
Hesselink, I. John 144
Héron, Alexandriai 139
HILLEL, BETH 150–151, 477
Hitler, Adolf 461, 466
Hittinger, John 71
Hoadly, Benjamin 28
Hobbes, Thomas 178, 337, 345
Hocher 354
Hoeland ld. Höland
Hol, T. 138
Holdcroft, David 220
Hollander, Paul 328
Holmes, Oliver Wendell 465
Holton, Gerald 184
Holz, Hans-Heinz 378
Homérosz 31
Honstetter, Robert 86
Horak, Franz 46
Horowitz, George 118, 151
Horváth Barna 435
Höfgen, Hendrik 450
Höland, Armin 174, 311
Hörcher Ferenc, [Horkay] 20, 178
Hsia, R. Po-Chia 144
Huber, Konrad 458
Hull, David L. 166
Hulsewé, Anthony F. P. 112
Hume, David 186
Huntington, Samuel P. 178
Huss, Roy 201
Husson, Léon 57, 362

Idema, W. L. 112
Iggers, Georg G. 157
Isay, Hermann 359
ISRAEL, JOACHIM 204–205, 320, 321, 392

Jabloner, Clemens 464
Jackson, Bernard S. 118, 217
Jackson, Frank 41
James, D. G. 210
Janik, Allan 184
Jay, Margaret A. 167
János Pál pápa, II. 467, 469–472, 474, 476, 478
Jeanrond, Werner 254
Jennings, Bruce 166
Jepsen, Laura 95
Jeremias, J. 74
JÉZUS KRISZTUS 72–83, 95, 108–109, 142, 154, 169, 255, 478
Jhering, Rudolf von 444
Jirys, Sabri 441
Johnson, Mark 98, 210
Johnson, Paul 328
Johnson, Walter Ralph 84
Jolowicz, H. F. 33
Jones, John Walter 21, 353, 357
Jones, Malcolm V. 96
Jonsen, Albert R. 151
Joseph, Dov 441
Jónás Károly 17
Junichiro, Tanizaki 125
JUSZTINIÁNUSZ 43–46, 50, 52–53, 333, 338, 352, 353, 354

Kabat, Geoffrey C. 95
Kalinowski, Georges 432
Kalle, Gabriel Guillén 453
Kalmár Zoltán 157

Kamenka, Eugene 113, 418
KANT, IMMANUEL 67, 71, 103, 110–111, 148, 183, 220
Kantorowicz, Hermann 448
Karácsony András 152, 291, 319
Kaser, Max 33
Kassai Ilona 220
Katz, David 41
Kaufmann, Arthur 464, 479
Kawashima, Takeyoshi 125
Kádár János 15
Kálvin ld. Calvin
Kedar, Benjamin 72
Kelemen János 438
KELSEN, HANS 28, 58–59, 222–223, 226, 275, 278, 392, 419–421, 427–428, 436, 439, 453–460, 461–463, 464–466, 477
Kendal, George H. 41, 204, 360
Kéri László 19
Kerner, George C. 148
Kestner 353
Kettle, Arnold 255, 356
Kim, Hyung I. 111
KIPLING, RUDYARD 120
Kirk, Irina 96
Kis János 448
Kissinger, Warren S. 74
Kjavgaard, Mogens Stiller 73
Klaus, Georg 474
Klaus, H. Gustav 101
Kleist, Heinrich 116
Kleiszthenész 22
Knab, Otto 452
Knights, L. C. 210
Koch, Henning 391
Kodály Zoltán 91
Koestler, Arthur 66, 185
Koffka, Kurt 41
Kofler, Leo 378
Kolakowski, Leszek 185
KONFUCIUS 112–115, 121, 142
Kopernikusz, Mikolaj 66, 175–176, 180
Kopp Mária 199
Kosztolányi István 72
Krawietz, Werner 276, 306–307
Krings, Hermann 140
Kripke, Saul 13
Kryštufek, Zdenek 339
Kudrjavcev, Jurij G. 95
KUHN, THOMAS 175–176, 179–180
Kulcsár Kálmán 163–164, 412, 434–435, 438
Kurzon, Dennis 283
Kuznetsov, Boris 156
Kuypers, K. 86

Labeo 33–34, 477
Lachterman, David R. 60
Lagerspetz, Eerik 170
Lai, W. W. 111
Lakoff, George 189, 210, 211, 320
Lalande, André 38, 166
LAMARCK, JEAN-BAPTISTE ANTOINE DE 166
Lampe, Ernst-Joachim 123
Landesman, Charles 41–42
Landy, David 200
LANGER, SUSANNE 103–108
Laurand, I. L. 84
Laurent 57
Lee, L. T. 111
Lefebvre, Henri 357
LEIBNIZ, GOTTFRIED WILHELM 38, 135–138, 159–160, 203, 337, 343–358, 403
LENIN, VLADIMIR ILJICS ULJANOV 15, 102, 171–172, 184–185, 186–187, 434
Leó pápa, XIII. 475
Leopold 354
Levison, N. 73
Lewis, David K. 14
Liard, Louis 57
Liddell, Henry George 31
Linné, Carl 125
Liscu, Marin O. 84
Livis, Titus 43

Líndal, Sigurður 27, 443
Llewellyn, Karl 465
Lloyd, G. E. R. 248, 359
LOBACSEVSZKIJ, NIKOLAJ IVANOVICS 60, 64–65, 395
Lobkowitz 345
Locke, John 351
Loewenstein, Karl 452
Löffler Tibor 451
Luckman, Thomas 321
LUHMANN, NIKLAS 291–292, 295, 312, 319, 423
LUKÁCS GYÖRGY 46, 57–58, 89, 99–100, 102–103, 127, 135, 141, 209, 230, 265, 285–286, 313, 317, 321, 331, 342, 378, 397, 432, 435, 451
Lück, Gisela 98
LUTHER, MARTIN 45, 79, 142, 143–144, 317
Lyons, David 242

Macaulay, Thomas Babington 46
MacCormick, John P. 457
MacCormick, Neil 419, 423
MacDowell, Douglas M. 22
MACH, ERNST 184, 187, 211
Mackenzie, Sir George 46
Mackie, J. L. 120
MacLeod, Roy 200
Maginot, André 152
MAGNAUD, PAUL 240–241
Maier, Anneliese 138
Maimonides 93
Maine, Sir Henry 353
Malebranche, Nicolas 350
Malik, Habib C. 475
Mandeville, Georges 178
Manichaios 100
Mann, Thomas 46, 164
Mao Ce-tung 112
Markus, Robert Austin 86
Martin, Diarmuid 471
Martin, Norah Alison 103
MARX, KARL 101, 123, 145, 148, 157, 158, 162, 165, 177, 182–183, 188, 209, 229–230, 231, 237, 239, 379, 466, 475
Mates, Benson 135
MATURANA, HUMBERTO R. 289–290, 318, 429
Mauss, Marcel 94
Mazur, R. 199
May, Reinhard 128
Mayr, Otto 139
Márai Sándor 149
Medick, Hans 257
Melkevik, Bjarne 111, 388
Menger, Christian-Friedrich 458
Mengyelejev, Dimitrij Ivanovics 125
Menoikeus 153
Merkl, Adolf 461–462
Métall, Rudolf Aladár 454
Middleton, Russel 199
Migne, A. 45
Miklós Pál 106
Miklós, Szent 149
Milton, Lewis 200
Minnerati, R. 470
Mittica, M. Paola 31
Moffett, Martha 440
Mohamed 142
Molnár Tamás 328
MONTESQUIEU, CHARLES DE 47, 368, 370, 371
Moór Gyula 16–17
Moore, Georg Edward 185
Morgan, Lewis Henry 165
Morgenbesser, Sidney 186
Morioka, Masahiro 251
Morris, Bede 195
Morris, Charles W. 227
Morris, Clarence 111
Moss, Bernard 157
Motte, M. Th. 401
Mózes 32, 71
Mucius, Q. 34

Murphy, Geffrie G. 311
Murray, Alexander 45
Murray, R. H. 144
Müller, Ingo 454

Nagel, Thomas 311
Nagy Krisztina 19
Nagy Lajos 17
Nasr, Seyyed Hossein 129, 316, 323, 325
Nerhot, Patrick 362
Newell, Allen 188
Newton, Warren 202
NIETZSCHE, FRIEDRICH 86, 96–99, 188, 189, 209
Neumann, Volker 466
Neurath, Otto 184
Newell, Allen
Niiniluoto, Ilkka 137
Nino, Carlos 123
Nisbet, Robert 179
Noda, Yosiyuki 124
Noll, Peter 478
Nonet, Philippe 113

O'Barr, William M. 202
Ockelton, Mark 406
OCKHAM, WILLIAM 67, 220
O'Connel, Robert J. 86
Oestreich, Gerhard 144
O'Flaherty, James C. 98
Ogden, C. K. 228
Oldenberg 31
Oppenheim, Paul 213
Oppenheimer, Franz 168
Orbán Viktor 19
Oresme, Nicole 139
Orestano, R. 33
Ortega y Gasset, José 138, 329
Ortony, Andrew 210
Ost, François 396
Osterley, W. O. E. 74
Ostwald, Martin 22, 31
Ott, W. 479
Otte, Gerhard 133

Paladini, V. 84
Paoli, U. E. 31
Parain-Vial, Jeanne 404
Pascal, Blaise 61
Passmore, John 184
Paulson, Stanley L. 479
Paulus (apostol) 326, 327
Paulus (római jogász) 33
Pavón, Dalmacio Negro 466
Pákozdy László Márton 118
Pál, Szent ld. Paulus
Pál pápa, VI. 478
Peczenik, Aleksander 152, 399, 406, 419, 432–433, 462
Peerenboom, R. P. 111
PERELMAN, CHAÏM 56, 159–161, 173, 291, 388, 419, 432, 438, 477
Perrin, N. 74
Peschka Vilmos 464
Peter, Hans 37
Pethő Sándor 454
Petőfi Sándor 194
Petrarca, Francesco 63
Petzer, H. 72
Péter, Szent 79, 80
Péteri Zoltán 479
Piccirilli, L. 27
Pilotta, Joseph F. 160
Pinckaers, Servais (Th.), O.P. 87, 133, 150
Pinochet 466
Platón 31
Plehanov, Georgij Valentinovics 184
Poellner, Peter 98
Pokol Béla 391
Polin, Raymond 157
Pombo, Olga 135
Pomozi István 16
Pontius Pilátus 78
Poplawska, Ewa 391

Portalis, Jean-Étienne-Marie 356
Porter, Theodore M. 140
Pospíšil, Leopold 9, 118
Pound, Roscoe 387, 409, 468
Prékopa András 65
Proklus Diadochus 61
Pufendorf, Samuel 357
Putney, Snell 199

Quigley, John 441

Radbruch, Gustav 478
Rahat, Ehud 210
Rahn, Guntram 124
Raisanen, Heikki 74
Ratzinger, Joseph 471
Rawls, John 458, 459
Raz, Joseph 220
Rácz Lajos 351
Recorde, Robert 61
Reginald testvér 149
RENAN, ERNST 80–81
Rémond, René 473, 476
Rémy, P. 57
Révay József 97
Richard, I. A. 228
Ricoeur, Paul 74, 254
Rifkin, Ned 202
Roberts, Simon 121
Rosett, Arthur 118
Ross, Alf 463
Rottleuthner, Hubert 466
ROUSSEAU, JEAN-JACQUES 85, 168, 178
Röd, Wolfgang 337, 403
Rödig, Jürgen 138
Russell, Bertrand 185, 343
Rückert 72
Rüthers, Bernd 452
RYLE, GILBERT 221

Sabinus 33–34
Saccaro-Battisti, Giuseppa 210
Sack, Peter 117, 128
Salamon 139
Saleilles, Raymond 57
Saltman, Michael 200, 441
Samu Mihály 390
Samuel, Geoffrey 311
Sandman, Jürgen 166
Sarlóska Ernő 63
Sartori, Giovanni 453
SARTRE, JEAN-PAUL 148, 154, 448
SAUSSURE, FERDINAND DE 220–221, 228, 231
Savigny, Carl Friedrich von 444, 467
Savigny, Eike von 133
Sámuel 150
Schapiro, Renie 250
Scheurich, J. J. 200
Scheuerman, William E. 465
Schiller, F. C. S. 38
Schimmel, Harry C. 118
Schleiermacher, Friedrich 254, 256
Schlick, Moritz 185
Schmitt, Carl 449, 450–466, 477
Schneider, Carl E. 391
Schneider, Peter 458
Scholem, Gershom 91
Scholler, Heinrich 175
Schooyans, Michael 475
Scholz Kornél 399
Schuling, Hermann 60–61
Schulz, Gudrun 129
Schumacher, B. 479
Schumpeter, Joseph A. 337
Schwarz, A. 155
Scott, Robert 31
Scott, Walter 102
Scotus, Duns 129, 326
Searle, John R. 283, 285, 321
Sebestyén Pál 47
Seelmann, Hoo Nam 124
Segal, Eliezer 109
Segall, Marshall H. 202

Seidenberg, A. 25
Seidman, Robert B. 200
Selznick, Philip 113, 409
Sendler, Horst 116
Sesonke, Alexander 283
Séglard, Dominique 453
Shakespeare, William 194–196, 255
SHAMMAI, BETH 150–151, 477
Shapin, Steven 139
Shapira, Yaacov 441
Shestov, Lev 94
Siklósi Tamás 16
Silberg, Moshe 118
Silving, Helen 361
Simon, Josef 98
Siniavski, André 14
Smith, Norman 184
Soeteman, Arend 138
Solomon, Norman 90
Solovine, Maurice 70
Solt Kornél ld. Scholz
Sombart, Nicolaus 457
Somló Bódog 17
Sorel, Georges 166
SPINOZA, BARUCH 133, 149, 157, 162, 337, 345
Stair, Lord 46
Starr, June 174
Stein, Peter 34, 477
Steiner, George 42–43, 94
Stendhal 194
Stephanitz, v. 133
Sterling, Eleonore 465–466
Stirling, Paul 175
Stone, Julius 400
Stone, Lucian W., Jr. 323
Stone, Suzanne Last 118
Strauss, Leo 329
Streiffer, Robert 250–251
Sturm, J. Christian 345
Strauss, Ernst 70
Swartz, Norman 186
Szabó Árpád 61, 62
SZABÓ IMRE 17, 237–239, 359, 361, 373–374, 433–434, 435
Szabó László 16
Szabó Magda 88
Szabó Miklós (klasszika filológus) 24
Szabó Miklós (jogfilozófus) 20, 444
Szamuely Tibor 14
Szájer József 374, 405, 431, 468
Szántó Hugó 184
SZÁSZ, THOMAS S. 248–250
Szemerei Péter 19
Szilágyi H. István 20
SZIMONIDESZ LAJOS 81–82
Szirmai Imre 156
Szladits Károly, ifj. 27
Szolón 22
Szolzsenyicin, A. 46
SZTÁLIN, JOSZIF VISSZARIONOVICS 14, 46, 112, 143, 161, 265
Szűcs Jenő 178

Takács Péter 20, 271
Talmon, Stefan 479
Tamás, Szent ld. Thomas
Tanquerey, Adolph 151
Taruffo, Michele 399
Tay, Alice Erh-Soon 113
Taylor, Frederic Winslow 331
Taylor, Talbot J. 228
Tedeschi, Guido 92
Teubner, Gunther 291, 319, 423
Teuwsen, Rudolf 129
Thaeter, Jörg 95
Thalesz 100
Thomas Aquinas ld. Aquinói
Thomas, Rosalind 27
Timokrátész 22
Timur, H. 174
Todd, S. C. 22, 30, 31
TOLSZTOJ, LEV 95–96
Toró Tibor 65

Toulmin, Stephen 151, 184
Tóth Imre 65
Tóth Kálmán 74
Tribonianus 352
Turetzky, Marc David 175

Ullmann-Largalit, Edna 223
Umehara, Takeshi 251

VAIHINGER, HANS 210–211
Van Selms, A. 216–217
Vanderlinden, Jacques 175, 353
van der Merwe, D. 34
Vanwelkenhuyzen, André 438
VARELA, FRANCISCO J. 289–290, 318
VÁRKONYI NÁNDOR 96
Vatz, Richard E. 248
Veredy Katalin 17
Via, Dan Otto 73
VILLEY, MICHEL 29–31, 33, 46, 352, 388
Villó Ildikó 220
Vinogradoff, Sir Paul 23, 31
Visinszkij, A. Ja. 434
Vlastos, G. 248
Vogel, Ezra F. 124
VOLTAIRE, FRANÇOIS MARIE AROUET DE 49, 277

WAISMANN, FRIERICH 271, 404–405
Waldegrave, William 441
Walter, Robert 276
Ward, Bruce K. 95
Ward, Ian 466
WATSON, ALAN 45, 46, 176, 216–218
WEBER, MAX 330–331, 341–342, 411, 467
Weder, Hans 81
Weigel, E. 345
Weinberg, Lee S. 248
Weinberger, Ota 419, 423
Weisberg, Robert 153
Welchman, Lynn 440
Wellman, Carl 123
Wertheimer, Max 41
West, C. 200
West, Robin 153
West, Roger 166
Westermann, Claus 74
Westfall, Richards S. 166
Westrup, C.W. 31
Wett, Barbara 95
Weyl, Monique Picard 240
Weyl, Roland 240
White, James Boyd 107, 153
White, Lynn, Jr. 139
WHITEHEAD, ALFRED 185
Wienbruch, U. 86
Williams, Georg Hunston 144
Williams, Glainville 270, 405, 407
WITTGENSTEIN, LUDWIG 13, 86, 185, 227, 271, 282, 403–404
Wojtyla, Carol ld. János Pál pápa
Wolter, Wladisław 401
Wood, Neal 84
WÖLFFLIN, HEINRICH 212–213
Wróblewski, Bronislaw 398, 444
WRÓBLEWSKI, JERZY 239–240, 398, 399, 402, 406, 419, 433
Wurzel, Karl Georg 389

Zacher, Hans F. 473, 475, 476
Zais, Dietrich 142
Zhiyong, Wang 112
Ziembinski, Zygmunt 398
Zola, Emile 102
Zürcher, E. 112

Xenofón 456

YABLON, CHARLES 13, 280–281
Yamani, Mai 441
Yaron, Reuven 217
Yonry, Brad 74
Young, M. D. 200
Young, Robert 326
Youngner, Stuart J. 250
Yovel, Yirmiahu 157

VARGA CSABA *könyvei* magyar nyelven

SZERZŐI

A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1967) 210 o.

A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o.; utószóval bőv. és jav. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 o.

A jog helye Lukács György világképében (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő]

Politikum és logikum a jogban A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987) 502 o. [Elvek és Utak]

A bírói ténymegállapítási folyamat természete (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o.; jav. és utószóval bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001 [3. kiad. 2003]) 210 o.

Jogi elméletek, jogi kultúrák Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994) xix + 503 o. [Jogfilozófiák]

Jogállami átmenetünk Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5]

A jog társadalomelmélete felé (Budapest: [Osiris] 1999 [utánnyomás Budapest: Szent István Társulat 2001, 2002, 2003]) xi + 326 o. [Jogfilozófiák]

A jog mint folyamat (Budapest: Osiris 1999 [utánnyomás Budapest: Szent István Társulat 2002]) 430 o. [Osiris könyvtár: Jog]

A jog mint logika, rendszer és technika (Budapest: [Osiris] 2000) 223 o. [Jogfilozófiák]

Útkeresés Kísérletek – kéziratban (Budapest: Szent István Társulat 2001) 167 o. [Jogfilozófiák]

SZERKESZTŐI

Modern polgári jogelméleti tanulmányok (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 145 o.

Jog és filozófia Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 383 o.

Hans KELSEN *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre, 1934] Bibó István fordításában [1937] (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium 1988) XXII + 106 o. [Jogfilozófiák]; jav. utánnyomás (Budapest: Rejtjel Kiadó 2001) XXII + 105 o. [Jogfilozófiák]

A világ főbb jogrendszerei Jogcsoportok, társszerk. Hamza Gábor, Horváth Pál, Bánfalvi Gábor, Szegvári Nagy Katalin, Révész T. Mihály (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem 1991) 369 o. [Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok]

Igazságtétel jogállamban Német és cseh dokumentumok (Budapest: [Osiris] 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I]

Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához (Budapest: Osiris 1996 [utánnyomás 1997) iii + 139 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 1]; *A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek (Budapest: [ETO Print] 1998 [utánnyomás 1999; Budapest: Osiris 2000; Budapest: Szent István Társulat 2003]) iii + 71 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 2]

Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben (Budapest: [AKAPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II]

Jog és filozófia Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből (Budapest: Osiris 1998) viii + 238 o. [Jogfilozófiák]; *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből, 3. bőv. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2001) xii + 497 o. [Jogfilozófiák]

Összehasonlító jogi kultúrák (Budapest: [Osiris] 2000) xl + 397 o. [Jogfilozófiák]

Jog és nyelv társszerk. Szabó Miklós (Budapest: Osiris 2000) vi + 270 o. [Jogfilozófiák]

Jogbölcselet XIX–XX. század: Előadások (Budapest: Szent István Társulat 1999 [utánnyomás 2000; 2001; 2002; 2003]) 186 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae]

LOSONCZY István *Jogfilozófiai előadások vázlata* [1948] (Budapest: Szent István Társulat 2002) xvi + 282 o. [Jogfilozófiák]

A szocializmus marxizmusának jogelmélete (OTKA-munkaértekezlet [T032156]) társszerk. Jakab András [függelék in] *Jogelméleti Szemle* 2003/4 [www.jesz.hu/]

VARGA CSABA *könyvei* — idegen nyelven

SZERZŐI

Codification as a Socio-historical Phenomenon (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991) viii + 391 p.

The Place of Law in Lukács' World Concept (Budapest: Akadémiai Kiadó 1985) 193 p.; 2nd [reprint] ed. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1998) 193 p.

Theory of the Judicial Process The Establishment of Facts (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) vii + 249 p.

Law and Philosophy Selected Papers in Legal Theory (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xi + 530 p. [Philosophiae Iuris]

Право Теория и философия (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xiv + 281 p. [Philosophiae Iuris]

Rechtsphilosophische Aufsätze (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) x + 292 p. [Philosophiae Iuris]

Études en philosophie du droit / Estudios en filosofía del derecho (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1994) xii + 332 p. [Philosophiae Iuris]

Transition to Rule of Law On the Democratic Transformation in Hungary (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1995) 190 p. [Philosophiae Iuris]

Lectures on the Paradigms of Legal Thinking (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) vii + 279 p. [Philosophiae Iuris]

SZERKESZTŐI

Tradition und Fortschritt in der modernen Rechtskulturen Proceedings of the 11th World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Helsinki, 1983, hrsg. mit Stig Jörgensen & Yuha Pöyhönen (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1985) 258 p. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 23]

Rechtsgeltung Ergebnisse des Ungarisch–österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985, hrsg. mit Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1986) 136 p. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27]

Rechtskultur – Denkkultur Ergebnisse des Ungarisch–österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987, hrsg. mit Erhard Mock (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1989) 175 p. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35]

Biotechnologie, Ethik und Recht im wissenschaftlichen Zeitalter Proceedings of the World Congress in Philosophy of Law and Social Philosophy in Kobe, 1987, co-ed. with Tom D. Campbell, Robert C. L. Moffat & Setsuko Sato (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1991) 180 p. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 39]

Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik Ungarisch–österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1990, hrsg. mit Peter Koller & Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1992) 185 p. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54]

Comparative Legal Cultures (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 p. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1]

Marxian Legal Theory (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1993) xxvii + 530 p. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9]

Coming to Terms with the Past under the Rule of Law The German Model [previous ed.] (Budapest 1994) xiii + 136 p. [Windsor Klub]; *Coming to Terms with the Past under the Rule of Law* The German and the Czech Models (Budapest 1994) xxvii + 178 p. [Windsor Klub]

Aus dem Nachlaß von Julius Moór Gyula hagyatékából (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" Project 1995) xvi + 158 p. [Philosophiae Iuris]

European Legal Cultures co-ed. with Volkmar Gessner & Armin Hoeland (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 p. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I]

Felix SOMLÓ *Schriften zur Rechtsphilosophie* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1999) xx + 114 p. [Philosophiae Iuris]

István LOSONCZY *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems* [1948] (Budapest: Szent István Társulat 2002) 144 p. [Philosophiae Iuris]

On Different Legal Cultures, Pre-Modern and Modern States, and the Transition to the Rule of Law in Western and Eastern Europe co-ed. with Werner Krawietz (Berlin: Duncker & Humblot [2003]) xi + 139–531 p. [Rechtstheorie 33 (2002) 2–4: II. Sonderheft Ungarn]

A jogbölcseleti munkásságáról ismert szerző közel két évtizede csiszolódó előadás-sorozata úgy vezet be a jogban történő okfejtés világába, hogy egyszersmind a személyes felelősségvállalás és személytelen mintakövetés lehetőségeit, korlátait és buktatóit is végigkíséri az emberi gondolkodás történetében s egyes jogi kultúrákban. A gondolkodásban követett minták álarca mögött ténylegesen lezajló folyamatokat kutatja fogalmi-logikai biztonságkeresésünkben s bizonytalanságaink megtermékenyítő vállalásában egyaránt. A tény, fogalom, logika, gondolkodás emberi konstrukciójában, a jelentésadás gyakorlatában megbúvó meghatározásokat keresve bukkan előfeltevéseinkben a hagyományra, hallgatólagos megállapodásainkban pedig mögöttes világképünkre s erkölcsi alapállásunkra. A kommunikáció társadalomalkotó jelentőségét felismerve létünket, intézményesedéseinket önszabályozó folyamatként jellemzi. A jog is össztársadalmi vállalkozás: művében teljes személyiségünkkel veszünk részt, de sorsáért is közös felelősséggel tartozunk.

Ára 2980 Ft
ISBN 963-361-558 5
9 789633 615621